

श्रीयशोविजयउपाध्यायविरचित

द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका

प्रकरण

● प्रकाशक ●

अंधेरी गुजराती जैन संघ

॥ श्री आदिनाथाय नमः ॥

महोपाध्यायश्री यशोविजयगणि विरचित
मुनि यशोविजयरचित नयलताटीका-द्वात्रिंशिकाप्रकाशव्याख्या अलंकृत

द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिका

प्रकरण

भाग 3

• दिव्याशिष •

वर्धमानतपोनिधि संघडितयितक न्यायविशारद स्व.आचार्यदेव श्रीमद् विजय

भुवनभानुसूरीश्वरजु महाराज

• कृपादृष्टि •

सिद्धान्तद्विवाकर गीतार्थशिरोमणि गच्छाधिपति आचार्यदेव श्रीमद् विजय

जयधोषसूरीश्वरजु महाराज

• नयलताटीकाकार + द्वात्रिंशिकाप्रकाशव्याख्याकार + संपादक •

पद्मभङ्गितीर्थोद्धारक प्रवचनप्रभावक पंन्यासप्रवरश्री विश्वकल्याणविजयजु गणिवरना शिष्य

मुनि यशोविजय

• प्रकाशक •

अंधेरी गुजराती जैन संघ, करमचंद जैन पौषधशाळा

१०६ अ.स.वी.रोड, धर्माश्रीज, अंधेरी (वेस्ट), मुंबई-५६

● સંશોધક ●

પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ **કુલચન્દ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજ

પૂજ્ય પંચાસપ્રવરશ્રી **પુણ્યરત્નવિજયજી** ગણિવર આદિ

● પ્રથમ આવૃત્તિ ● ● વિ.સં.૨૦૫૯ ● ● ૫૦૦ નકલ ● ● મૂલ્ય ૨૫૦ રૂ. ●

● સર્વ હક્ક શ્રમણપ્રધાન શ્રી જૈન સંઘને આદીન ●

તૃતીય ભાગ પરિચય	પૃ.
ગ્રંથસમર્પણ	૩
પ્રકાશકીય સ્કુરણા	૪
બત્રીસી એક પ્રસાદી (પ્રસ્તાવના)- પૂ.મુનિશ્રી ભાગ્યેશવિજયજી મ.સા.	૫.
૯ થી ૧૩ બત્રીસીનો ટૂંકસાર	૨૨
તૃતીય ભાગની વિષયમાર્ગદર્શિકા	૩૪
દ્વાત્રિંશિકાની નયલતા ટીકામાં ઉદ્ધૃત શ્લોકો.જૈનાચાર્યરચિત આગમેતર ગ્રંથોની સૂચિ	૪૧
દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા ગ્રન્થ ભાગ-૩	૬૩૩-૯૩૪

● પ્રાપ્તિસ્થાન :- (૧) પ્રકાશક.

(૨) દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, મફલીપુર ચાર રસ્તા, ધોળકા, જિ.અમદાવાદ-૩૮૭૮૧૦

અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન થયું છે.
તેથી ગૃહસ્થોએ જ્ઞાનખાતામાં તેનું મૂલ્ય જમા કરાવી પુસ્તકને માલિકીમાં રાખવું.

મુદ્રક : શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ પ૮, પટેલ સોસાયટી, જવાહર ચોક, મણિનગર, અમદાવાદ-૮. ફોન : ૩૦૯૧૨૧૪૯

तत्त्वचिंतक
 सिद्धान्त द्विवाकर
 महागीतार्थ सत्मा शृंगार
 श्वेतांबर-द्विगंबर कर्मसाहित्य निष्णातमति
 संस्कृत-प्राकृत-गुजराती शास्त्रीयसाहित्यसर्जक
 तत्त्वबोधदायी प्रवचनकार
 प्रशान्तगंभीरस्वभावी
 गच्छाधिपति
 आचार्यश्री
जयधोषसूरीश्वरशु महाराजने
 सादर सविनय सज्जुमान समर्पण
 कृपाकांक्षी
 मुनि यशोविजय

// ઈર્લામંડનશ્રી આદિનાથાય નમઃ //

પ્રકાશકીય સ્ફુરણા

નવનિર્માણ, પુનર્નિર્માણ અને જીર્ણોદ્ધાર- આ ત્રણેય લાભ એકીસાથે અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેનો આનંદ અમારા હૃદયમાં કોઈ અનેરો જ છે. આથી નવા જ ઉલ્લાસથી અને ઉમંગથી અમે નૂતન સંસ્કૃતવ્યાખ્યા અને ગુજરાતી વિવેચનથી સુશોભિત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત “દ્વાત્રિશદ્ દ્વાત્રિશિકા પ્રકરણ” નામના ગ્રન્થરત્નને ચતુર્વિધશ્રીસંઘના કરકમલમાં સમર્પિત કરી રહ્યા છીએ. ૨૮૦૦ કરતાં વધુ પાનાનો આ મહાગ્રંથ એકી સાથે આઠ ભાગમાં પ્રકાશન કરવાનું સૌભાગ્ય-સદ્ભાગ્ય અમને સંપ્રાપ્ત થયું છે તે બદલ અમારું હૃદય પરમાનંદથી પ્રફુલ્લિત બનેલ છે.

આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે “દ્વાત્રિશદ્ દ્વાત્રિશિકા પ્રકરણ” અથવા “દ્વાત્રિશિકા પ્રકરણ” નામથી પણ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષામાં “બત્રીસ-બત્રીસી”, “બત્રીસી પ્રકરણ” નામથી પણ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ થાય છે. આ ગ્રંથમાં કુલ બત્રીસ પ્રકરણ છે. તથા દરેક પ્રકરણની ગાથા બત્રીસ છે. તેથી આ મહાગ્રન્થનું નામ છે. બત્રીસ-બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિશદ્ દ્વાત્રિશિકા પ્રકરણ. સંક્ષેપમાં બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિશિકા પ્રકરણ તરીકે પણ આ ગ્રંથ ઓળખાય છે. મુખ્યતથા યોગ અને અધ્યાત્મનું આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ છે. યોગ/અધ્યાત્મ વિષય જ ગહન છે. તેમાં વળી નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં તેની છણાવટ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કરે પછી તો પૂછવાનું જ શું હોય ? કહેવાની જરૂર નથી કે આ ગ્રંથ ઉપર એક સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચનની આવશ્યકતા વર્ષોથી હતી. કારણ કે અઘરા અને ઊંચા પદાર્થોને અઘરી અને ઊંચી ભાષામાં લખવાનું કાર્ય બહુશ્ચુતો માટે ખૂબ સરળ હોય છે. પરંતુ અઘરા અને ઊંચા પદાર્થો આજની સરળ અને સાદી ભાષામાં સમજાવવાનું અધ્યાપકો માટે ખૂબ જ અઘરું અને કપરું કાર્ય છે. તેવા કુશળ અધ્યાપકની ગરજ સારે તે રીતે સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચન/વ્યાખ્યા/વિવરણથી અલંકૃત કરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નને શ્રીસંઘ સમક્ષ મૂકવાની અમારી ભાવના પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ ગચ્છાધિપતિશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પ્રવચનપ્રભાવક પંન્યાસપ્રવરશ્રી વિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણીવરના શિષ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજી મ.સા.ને અમારા સંઘના પ્રમુખશ્રી હર્ષદભાઈ મણિલાલ સંઘવીએ જણાવી. મુનિશ્રીએ તે વાતને આનંદ સાથે સ્વીકારી.

સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ મુનિશ્રીએ ‘દ્વાત્રિશિકા પ્રકરણ’ ઉપર ગુજરાતી વિવરણની સાથો-સાથ સંસ્કૃતવિવરણ પણ તૈયાર કર્યું. સંસ્કૃતવિવરણ ‘નયલતા’ ટીકાસ્વરૂપે તથા ગુજરાતી વિવરણ ‘દ્વાત્રિશિકા પ્રકાશ’ વ્યાખ્યારૂપે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સમાવેશ પામેલ છે. પ્રાચીન મુદ્રિત પ્રકાશનોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓને ૭ હસ્તલિખિત પ્રતો દ્વારા દૂર કરીને મૂળ ગ્રંથ તથા સ્વોપજ્ઞટીકાને શુદ્ધ કરવાનું તથા અધ્યેતાવર્ગને સહાયક બને તેવી સંસ્કૃત-ગુજરાતી વ્યાખ્યા લખવાનું એક અત્યંત આવશ્યક અને ઉપયોગી કાર્ય મુનિશ્રીએ કરેલ છે તથા અમારી પ્રબળ લાગણીને ધ્યાનમાં લઈ અમારા શ્રીસંઘને પ્રસ્તુત ગ્રંથ આઠ ભાગમાં એકીસાથે પ્રકાશિત કરવાનો અમૂલ્ય અને અનુપમ લાભ આપેલ છે. તે બદલ અમે મુનિશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. તેમ જ ભવિષ્યમાં પણ આવા અણમોલ સાહિત્યના પ્રકાશનનો અમને લાભ આપવાની તેમને અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

પ્રાન્તે, પ્રસ્તુત મહાગ્રન્થસ્વરૂપ સ્ટીમરમાં બેસી સહુ મુમુક્ષુઓ ભવસાગરનો ઝડપથી પાર પામી શાશ્વત પરમપદને/પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે એ જ શુભકામના.

શ્રાવણ સુદ-૧૦, વિ.સં.૨૦૫૯

લિ. શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ,
મુંબઈ

બીસી એક પ્રસાદી...

મહત્વાકાંક્ષાથી - લોકૈષણથી પર અને પ્રકૃષ્ટ પ્રતિભાના સ્વામી એવા એક મહાત્માએ નગરના આંગણને પાવન કર્યું. ગુરુભક્તોની અને અન્ય પ્રબુદ્ધ પુરુષોની પધરામણી થવા માંડી. પ્રવચનની માંગણી થતાં ગુરુ અતિ મહત્વના અન્ય કાર્યમાં વ્યસ્ત હોઈ જવાબદારી એક શિષ્યને સોંપાઈ. વિદ્વાન્ શિષ્યે વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રવચનો દ્વારા એક માહોલ જમાવ્યો. પરંતુ નગરના કહેવાતા પંડિત ભૂદેવો પ્રવચનકાર મુનિવરને મૂંઝવણમાં મૂકવાનો અને વિષયને વિસંવાદી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવા વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા... શિષ્યએ ગુરુને નિવેદન કર્યું - 'હવે મારે શું કરવું જોઈએ ?'

'વત્સ ! તું ચિંતા ન કર. કાલે પ્રવચનમાં હું જઈશ.' સવારે ગુરુ પધાર્યા. પાટ પર બેસતાં જ સિંહ ગર્જનાની જેમ એક વિસ્ફોટ કર્યો કે આજની આ સભામાં કોઈને કોઈપણ વિષયનો પ્રશ્ન પૂછવાની છૂટ છે, પરંતુ શર્ત એક માત્ર રહેશે કે જે પ્રશ્ન પૂછાય તેમાં વાક્યરચનામાં 'પ ફ બ ભ મ' આ પાંચ અક્ષરોનો ઉપયોગ ન થવો જોઈએ. આ પાંચ અક્ષર વિનાના વાક્યો બોલી પ્રશ્ન પૂછવાની છૂટ. સામે છેડે હું પણ બંધાયેલો. મારે પણ પ્રત્યુત્તરમાં આ પાંચનો ઉપયોગ નહીં કરવાનો.

કઠિન-અતિ કઠિન શર્ત સાંભળતાં જ ભૂદેવોની નજર ભૂમિમાં જડાઈ ગઈ. ઉન્નત મસ્તક, ઉન્નત ભૂજા-ઉન્નત છાતીવાળા મહાપુરુષે ફરી એક પ્રયંડ ગર્જના કરતાં કહ્યું કે 'તમને શર્ત મંજૂર ન હોય તો કાંઈ નહિ, મારા પક્ષે મને આ શર્ત મંજૂર છે- મારા આજના સંપૂર્ણ પ્રવચનમાં આ પાંચ અક્ષરો નહીં આવે.'

ભૂદેવોના મનની શંકાને માપીને મહાત્માએ તરત જ સિંદૂર મંગાવ્યું- ઉપરના હોઠ ઉપર સિંદૂર લગાવ્યું... હવે ભૂલેચૂકે ય જો આ પાંચ અક્ષરનો પ્રયોગ થશે તો નીચેના હોઠ સિંદૂરવાળા થઈ જશે. ને પકડાઈ જવાશે કે મહાત્માએ ઉતાવળે પણ પાંચમાંથી કોઈનો ઉપયોગ કર્યો છે. ઓજય અક્ષરો આ પાંચને કહેવાય છે. માટે તે બોલતાં બે હોઠ ભેગાં કરવાં જ પડે.

આશ્ચર્યની પરંપરા વચ્ચે પ્રવચન પૂર્ણ થયું. ભૂદેવોએ માર્ક કર્યું નીચેના હોઠ લાલ થયા નથી. અક્ષર પાંચમાંનો કોઈ સંભળાઈ નથી ગયો. પંડિતો સાથે સભા વિસર્જન થઈ. ધન્ય મહાત્મા.. ધન્ય વિદ્વત્તા, ધન્ય ઉપયોગ, ધન્ય ક્ષયોપશમ, ધન્ય પ્રભુકૃપા ધન્ય ગુરુકૃપા.. કોણ હતા એ ? જાણો છો ?લ્યો જાણો એ હતા આપણા શાસનના સમર્થ શ્વેતધર ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ.. આજથી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં થયેલાં...

જૈન શાસનના પ્રકાંડ જ્ઞાનસૂર્યોમાંના એક પ્રયંડ જ્ઞાનસૂર્યસમ તેઓશ્રીએ અનેકાનેક ગ્રંથોના સર્જન દ્વારા અનેક ગ્રંથકિરણોનો સ્પર્શ આપણને કરાવ્યો છે. એક એક ગ્રંથકિરણ આપણા અંતરાત્મને અનંત અજવાળાંથી ભરી દે તેમ છે...

શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજના સમગ્ર જ્ઞાનસર્જનને ^૧ચાર વિભાગમાં વહેંચેલ છે.

(૧) લાક્ષણિક સાહિત્ય (૨) લલિત સાહિત્ય (૩) દાર્શનિક સાહિત્ય (૪) પ્રકીર્ણક સાહિત્ય આ ચારે ય સાહિત્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિન્દી એમ ચાર ભાષામાં સર્જન થવા પામ્યું છે.

(૧) લાક્ષણિક સાહિત્ય :- ૧૬ અંગો છે. (૧) વ્યાકરણ (૨) કોશ (૩) છન્દ:શાસ્ત્ર (૪) અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર) (૫) નાટ્યશાસ્ત્ર (૬) સંગીત (૭) કામશાસ્ત્ર (૮) ચિત્રકળા (૯) સ્થાપત્ય (૧૦) મુદ્રાશાસ્ત્ર (૧૧) ગણિત (૧૨) નિમિત્તશાસ્ત્ર (૧૩) વૈદ્યક (૧૪) પાકશાસ્ત્ર (૧૫) વિજ્ઞાન (૧૬) નીતિ...

આમાંથી વ્યાકરણ, છન્દ:શાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર આ પાંચ અંગો ઉપર મૌલિક કે એ વિષયની અન્યકૃતિ ઉપર વિવરણ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે લખ્યું છે.

(૨) લલિત સાહિત્ય :- આ વિભાગના પેટા વિભાગ ત્રણ છે.

(એ) ભક્તિ સાહિત્ય (બી) ચરિત્રગ્રંથો (સી) ઔપદેશિક સાહિત્ય

(એ) ભક્તિ સાહિત્ય :- ભક્તિ સાહિત્યમાં સ્તોત્ર-સ્તવનો-સ્તુતિઓ-સજ્જાઓ તથા ભક્તિવિષયક ગ્રંથો-પદો-ગીતો લઘુ સ્તવનો ૧૫૨ જેટલાં છે, જ્યારે ૩ બૃહત્ સ્તવનો છે. મોટા ભાગનાં સ્તવનોમાં તીર્થંકર પ્રભુના ગુણોષ્ઠીર્તન સ્વરૂપે છે. જ્યારે ત્રણ સ્તવનો નિશ્ચય અને વ્યવહારને લગતાં છે ને એક સ્તવન સ્થાપના નિક્ષેપ અને શાસનના સ્વરૂપને સ્પર્શતું છે.

પરમેષ્ઠી ગીતા, પરમાત્મ પંચવંશતિકા, પરમજ્યોતિ પંચવિંશતિકા અદ્ભુત છે. એકમાં પ્રભુ શક્તિની સર્વગતા બતાવી છે. અર્થાત્ પ્રભુ ! તમે ભલે વ્યક્તિ સ્વરૂપે મોક્ષમાં છો પણ શક્તિ સ્વરૂપે આપ સર્વત્ર સર્વદા હાજર જ છો... !

ભાવપૂજા રહસ્ય ગર્ભિત શામળા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન ૧૭ ગાથાનું ગુજરાતીમાં સુંદર છે.

દ્રવ્યક્રિયાની સામે ભાવાત્મક શું મળે ? તેની પ્રક્રિયા બતાવી છે. જેમકે પ્રક્ષાલ = ચિત્તસમાધિ, નવઅંગેપૂજા = વિશુદ્ધિની નવવાડ, પંચરંગી ફૂલ = પાંચ આચારની વિશુદ્ધિ, દીવો = જ્ઞાન, ઘી = નય, પાત્ર = તત્ત્વ, ધૂપ = અતિકાર્યતા, સુગંધ = અનુભવનો યોગ, અષ્ટમાંગલિક = આઠ પ્રકારના મદનો ત્યાગ, નૈવેદ્ય = મનની નિશ્ચલતા, લવણ = કૃત્રિમધર્મ, મંગળદીવો = શુદ્ધધર્મ, ગીત-નૃત્ય-વાજિંત્રનો નાદ = અનાહત નાદ, થેઈકાર = શમરતિરમણી, ઘંટ = સત્ત્વ, આઠ પડ મુખકોશ = આઠ કર્મનો સંવર, ઓરસિયો = એકાગ્રતા, કેસર = ભક્તિ, ચંદન = શ્રદ્ધા, ઘોલરંગરોલ = ધ્યાન, તિલક = આજ્ઞા, નિર્માલ્ય = ઉપાધિ.. ઈત્યાદિ.. સ્તવન જોવા જેવું છે..મમળાવવા જેવું છે.

(બી) ચરિત્રગ્રંથો :- લલિત સાહિત્યમાં બીજો વિભાગ છે ચરિત્રગ્રંથો. તેમાં આર્ષભીયચરિત વગેરે છે.

શ્રીપાલરાજાનો રાસ ગુજરાતીમાં અદ્ભુતકૃતિ (ઉત્તરાર્ધ) પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજીની છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિજીએ રચેલ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ઉપરથી પ્રેરણા મેળવીને રૂપક પદ્ધતિએ શ્રી વૈરાગ્યકલ્પલતા નામનો ચરિત્રગ્રંથ રચાયો છે. જેમાં વૈરાગ્યરસ છલોછલ ભરેલો છે.

(સી) ઔપદેશિક સાહિત્ય :- લલિત સાહિત્યમાં ત્રીજો વિભાગ ઔપદેશિક સાહિત્યનો છે. તેમાં સુંદર ગ્રંથ છે. વૈરાગ્યરતિ, ઉપદેશરહસ્ય, વહાણ સમુદ્રસંવાદ વગેરે કૃતિઓ આ વિભાગમાં આવી શકે. જેમાં ઉપદેશ ભારોભાર પીરસાયો છે.

(૩) દાર્શનિક સાહિત્ય :- પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.ના સાહિત્યનો ત્રીજો વિભાગ છે દાર્શનિક

૧. જુઓ યશોદોહન પૃ. ૪૪ (ઉપોદ્ધાત) ૨. જુઓ યશોદોહન પૃ. ૨૪ (ઉપોદ્ધાત).

સાહિત્ય. તેના દ પેટા વિભાગ છે. (ક) જ્ઞાનમીમાંસા (ખ) ન્યાય યાને તર્કશાસ્ત્ર (ગ) પદાર્થ પરામર્શ યાને દ્રવ્યવિચારણા (ઘ) પરમત સમીક્ષા (ચ) અધ્યાત્મ (છ) જીવનશોધન

(ક) જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનબિંદુ જેવા જ્ઞાનની વિશદ ચર્ચા કરતા ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

જ્ઞાનબિંદુમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત- કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન અંગે ત્રણ મતો અને તેમાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.નો મત ક્યા પક્ષને મળતો આવે છે ? તે અને તદ્દઉપરાંત ત્રણેયનો અલગ અલગ નયથી ઘટાવી સમન્વય સાધ્યો છે.

‘કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન ત્વિત્ત છે. તે કમસર થાય છે’ તેવા પૂ. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના મતને વ્યવહારનયથી ઘટાવ્યો છે, જ્યારે બન્ને યુગપદ્ છે તેવા યૌગપદના પુરસ્કર્તા પૂ.શ્રી મલ્લવાદિજી મહારાજના મતને ઋજુસૂત્રનયથી સમાવેશ કર્યો છે. ને ‘બન્ને વચ્ચે અભેદ છે’ તેવા અભેદના ઉદ્દગાતા પૂ.શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી મહારાજના મતને સંગ્રહનયથી ઘટાવેલ છે.

(ખ) ન્યાય યાને તર્કશાસ્ત્ર :- આ વિભાગના તો પૂજ્યશ્રી વિશારદ હતા. તર્કભાષા, ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી, નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયોપદેશ, અનેકાંતવ્યવસ્થા, સ્યાદ્વાદ રહસ્ય ઈત્યાદિ અનેકાનેક કૃતિઓ આ વિભાગમાં આવે છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ.ની ન્યાયવિષયક રચનાઓનું પ્રમાણ ‘બે લાખ’ શ્લોક જેટલું તો છે જ. કારણ કે એક કાગળમાં તેમણે જ લખ્યું છે કે ‘ન્યાયગ્રંથ ૨ લક્ષ કીધો છંઈ’... કાશીમાં શ્રી ભટ્ટાચાર્ય એમને ‘ન્યાયાચાર્ય’નું ગૌરવશાળી બિરુદ આપ્યું હતું.

(ગ) પદાર્થપરામર્શ યાને દ્રવ્યવિચારણા :- દાર્શનિક સાહિત્યના ‘પદાર્થપરામર્શ’ નામના ત્રીજા પ્રકરણમાં દ્રવ્યો ઉપર વિચારણા, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઉપર અનુયોગ કરવામાં આવેલ હોય તેવા ગ્રંથો આ વિભાગમાં આવે છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરની પૂજ્યશ્રીની ટીકા, દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ, કમ્મપયડિ ઉપર ટીકા ઈત્યાદિ અનેક રચનાઓ દ્વારા પદાર્થની વિચારણાઓ કરાઈ છે.

(ઘ) પરમતસમીક્ષા :- દાર્શનિક સાહિત્યમાં સ્વમતના સમર્થનપૂર્વકની પરમતની સમાલોચનનું પણ સ્થાન છે. એમાં પણ ખરી ખૂબી તો પરમતનાં મંતવ્યોનો સમન્વય સાધવામાં રહેલી છે. એ કાર્ય સમભાવભાવિત પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં કર્યું છે. ને એના ઉપર ટીકા પૂ. ઉપાધ્યાયજીએ હૃદયંગમ રીતે બનાવી સમન્વય સારો સાધી આપ્યો છે. ટીકાનું નામ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા... અને પૂ. હેમચન્દ્રસૂ.મ. રચેલ અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા નામની કૃતિ ઉપર પૂ. મલ્લિષેણજીએ રચેલ સ્યાદ્વાદમંજરી ઉપર સ્યાદ્વાદમંજૂષા નામની ટીકા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે રચેલ છે. આ મળતી નથી.

આ સિવાય ન્યાયાલોક, ન્યાયખંડખાઘ (વીરસ્તોત્ર-મહાવીરસ્તવ), પ્રમેયમાલા, વાદમાલા, વાદરહસ્ય, વાદાર્ણવ ઈત્યાદિ પરમતની સમીક્ષાના ગ્રંથો છે તો સ્વમતમાં પણ કેટલાક જૂથોની સમીક્ષા જેમાં કરાઈ છે તે ગ્રંથો અજ્ઞમયપરિક્રમા- (દિગંબરને ઉદ્દેશીને) (અધ્યાત્મમતપરીક્ષા) પ્રતિમાશતક (સ્થાનકવાસી ઉદ્દેશીને) ધર્મપરીક્ષા (શ્રી ધર્મસાગરજી ગણિના મંતવ્યોનું ખંડન)..

^૨આ વિભાગમાં સુશ્રાવક હરરાજ અને દેવરાજ નામનાં બે અભ્યાસી શ્રાવકો ઉપર પૂજ્યશ્રીએ લખેલા પત્રો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. તેમાં પણ ઘણી સારી વાતો લખી છે. આ ઉપરથી એક બીજી

વાત ફલિત થાય છે કે પૂર્વના કાળમાં શ્રાવકો કેવા વિષયોમાં રસ લેતા કે પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી જેવા શ્રુતધર પુરુષો તેમને પ્રત્યુત્તરો આપતા..

(ચ) અધ્યાત્મ :- ન્યાય એ જેમ તેમનો પ્રિય વિષય છે તેમ અધ્યાત્મ પણ તેમનો પ્રિય વિષય છે- તેમ આ અંગેનું તેમનું વિપુલ સાહિત્ય જોતાં લાગે.. એમ લાગે કે ન્યાય તો પ્રિય વિષય હતો પણ અધ્યાત્મનો તો અનુભવ હતો.

તેમાં જ્ઞાનસાર, અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ ઈત્યાદિ શ્રેષ્ઠ કક્ષાના અનુભવગ્રંથો-સાધનાગ્રંથો છે. આ ગ્રંથોમાં પૂજ્યશ્રીએ આત્માનુભૂતિની ચાવીઓ મૂકી દીધી છે.

(છ) જીવનશોધન :- જીવનમાં શુદ્ધિ લાવનારા તથા જીવનનું નિરીક્ષણ કરતા પ્રેરક ગ્રંથો આ વિભાગમાં આવે છે. ષોડશક પ્રકરણ, સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય, હેતુગર્ભ પ્રતિક્રમણની સજ્જાય, માર્ગપરિશુદ્ધિ (પૂ.હરિભદ્રસૂરિ મ. રચિત પંચવસ્તુકનો આધાર લઈ જાણે આ કૃતિ તૈયાર થઈ હોય તેમ જણાય).

સામાચારી પ્રકરણ, યતિલક્ષણ સમુચ્ચ, યતિધર્મ બત્રીસી, યતિદિનચર્યા, પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાની સજ્જાય ઈત્યાદિ..

પ્રસ્તુત ગ્રંથ દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકાનો સમાવેશ આ વિભાગમાં થઈ શકે.

પ્રકીર્ણક :- પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.ના સાહિત્યમાં અંતિમ વિભાગ પ્રકીર્ણક ગ્રંથો છે. 'વિષયને એક સાથે ને સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરવાની પદ્ધતિ એ પ્રકીર્ણક (પ્રકરણ) નામથી ઓળખી શકાય. તેથી આવી રજૂઆતના ગ્રંથોને પ્રકીર્ણક વિભાગમાં સમાવી શકાય.

જેમાં પૂજ્યશ્રીકૃત પિસ્તાલીસ આગમોના નામની સજ્જાય, અગિયાર અંગની સજ્જાય ઈત્યાદિ...

● પ્રસ્તુત ગ્રંથ દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ●

બત્રીસ બત્રીસીમાંથી ૩૧ બત્રીસી 'અનુષ્ટુપ્' છંદમાં છે, છેલ્લી એક બત્રીસી 'રથોદ્ધતા' છંદમાં છે.

ભિન્ન ભિન્ન બત્રીસ વિષયનો સાંગોપાંગ-સૂક્ષ્મ બોધ કરાવી આપતો આ ગ્રંથ છે.

ગ્રંથની વિશેષતારૂપે બધી બત્રીસીઓના અંતિમ પદમાં પરમાનન્દ શબ્દ જોવા મળશે..

આ બત્રીસી પર પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મ.ની સ્વોપજ તત્ત્વાર્થદીપિકા નામની વૃત્તિ પણ છે. એ પણ અદ્ભુત છે. ને તેના ઉપર નૂતન સંસ્કૃત ટીકા પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે નયલતા નામની અદ્ભુત રચી છે.

દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથનો આ ત્રીજો ભાગ છે જેમાં ૮/૧૦/૧૧/૧૨/૧૩ કુલ પાંચ બત્રીસીનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં નવમી બત્રીસી છે કથાદ્વાત્રિંશિકા. કથા દ્વાત્રિંશિકામાં અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા, મિશ્રકથા એમ ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે.

અર્થકથાની વ્યાખ્યામાં દર્શાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ધન મેળવવાના ઉપાયભૂત વિદ્યા વગેરે વિષયો જે કથામાં દર્શાવાય છે તે અર્થકથા કહેવાય છે. રૂપ-વય(ઉંમર)-વેષ, દાક્ષિણ્ય... ઈત્યાદિનું વર્ણન જેમાં થાય છે તે કામકથા છે.

ત્રીજા ધર્મકથાના ચાર પ્રકારો દર્શાવીને વિસ્તૃત ચર્ચા ગ્રંથકારશ્રીએ કરી છે.

(૧) આક્ષેપણી, (૨) વિક્ષેપણી, (૩) સંવેજની, (૪) નિર્વેજની (=નિર્વેદની). તેમાંય આક્ષેપણી કથાના બીજા ચાર પ્રકાર બતાવ્યાં છે. તે છે આચારપ્રધાન આક્ષેપણી કથા, વ્યવહારપ્રધાન આક્ષેપણી કથા, પ્રજ્ઞાપ્રધાન આક્ષેપણી કથા, દૃષ્ટિવાદપ્રધાન આક્ષેપણી કથા..

^૧ સાધુ ભગવંતો લોચ કરે છે. સ્નાન કરતા નથી ઈત્યાદિ ક્રિયા- આચાર શ્રોતાને જે ધર્મકથામાં બતાવાય છે તે આચારપ્રધાન આક્ષેપણી ધર્મકથા... ૧

કોઈ પણ દોષ/અતિચાર પોતાના વ્રતમાં લાગે તો સાધુ ભગવંતો આત્મશુદ્ધિ માટે - વ્રતશુદ્ધિ માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે તે વ્યવહારની વાત જે કથામાં છે એ વ્યવહારપ્રધાન આક્ષેપણી ધર્મકથા... ૨

શ્રોતાને જિનોક્ત આચારજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં કોઈ શંકા પડે તો મધુર વચનો દ્વારા તેને જવાબ આપવો તે પ્રજ્ઞાપ્રધાન આક્ષેપણી ધર્મકથા છે... ૩

શ્રોતાની ભૂમિકાને અનુસારે સૂક્ષ્મ જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવું તે દૃષ્ટિવાદપ્રધાન આક્ષેપણી ધર્મકથા છે... ૪

બાર તત્ત્વો પ્રત્યે બહુમાનભાવ પ્રગટે તો તે આક્ષેપણી કથા સફળ છે. વિદ્યા, ક્રિયા, તપ વીર્ય પાંચ સમિતિ ને ત્રણ ગુપ્તિ પર બહુમાન ભાવ એ આક્ષેપણી કથાનો મકરન્દ છે.

વિક્ષેપણી કથાના ચાર પ્રકાર :- (૧) સ્વશાસ્ત્ર કહીને પરશાસ્ત્ર કહેવા તે સ્વ સમય વિક્ષેપણીકથા.

(૨) પરશાસ્ત્ર કહીને સ્વશાસ્ત્ર કહેવા તે પરસમય વિક્ષેપણીકથા.

(૩) મિથ્યાવાદ બોલીને સમ્યગ્વાદ કહેવો તે મિથ્યાવાદ વિક્ષેપણી કથા.

(૪) સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ કહેવો તે સમ્યગ્વાદ વિક્ષેપણી કથા.

આ વિક્ષેપણી કથાથી શું નુકશાન થાય ને કઈ રીતે કરવાથી વિક્ષેપણી કથા ફળદાયિની બને? તે માટે વાંચો. (પૃ.૬૪૭ થી ૬૫૦) ૩. સંવેજની ધર્મકથા :- વિરસ વિપાક દેખાડવાથી જેના દ્વારા શ્રોતા સંવેગ પામે તે સંવેજની ધર્મકથા કહેવાય... (પૃ.૬૫૧) તેના ૪ પ્રકાર છે. (૧) સ્વશરીરસંબંધી (૨) પરશરીરસંબંધી (૩) ઈહલોક સંબંધી (૪) પરલોક સંબંધી.. (પૃ.૬૫૨)

વૈકિય ઋદ્ધિ વગેરે ગુણો, જ્ઞાન-તપ-ચારિત્રની સંમતિ, શુભોદય તથા અશુભધ્વંસ રૂપી ફળ આ વિક્ષેપણી કથાનો મકરન્દ (રસ) છે.

૪. નિર્વેજની ધર્મકથા :- જે પાપકર્મના વિપાકને બતાવી શ્રોતાને સંસાર તરફ નિર્વેદ પ્રગટ કરાવે તે નિર્વેજની કથા..

તેના ચાર પ્રકાર છે. (૧) આ લોકમાં કરેલા ખરાબ પ્રકારના પાપકર્મો આ લોકમાં જ દુઃખરૂપી ફળ આપે છે. (૨) આ લોકમાં આચરેલાં પાપકર્મો પરભવમાં ભોગવવા તે. (૩) પરલોકના કરેલા પાપકર્મો આ ભવમાં ભોગવવાં તે. (૪) પરલોકમાં કરેલા પાપકર્મો પરલોકમાં ભાગવવાં તે.

થોડા પણ પ્રમાદનું ફળ અતિભયંકર છે એવી સમજણ પેદા થવી તે નિર્વેજની કથાનો રસ છે.

મૂડી સમાન આક્ષેપણી કથા છે જ્યારે વ્યાજ સમાન વિક્ષેપણી કથા છે.

વિક્ષેપણી કથા અમુક સંજોગોમાં જ લાભદાયી છે. જેમ સામેની પાર્ટી સારી હોય તો મૂડીનું

વ્યાજ આવે, નહીં તો મૂડી પણ ડૂબે તેમ વ્યક્તિવિશેષમાં જ વિક્ષેપણી કથા સફળ બને છે.

(૪) મિશ્રકથા :- ધર્મ, અર્થ અને કામ- ત્રણે પુરુષાર્થની વાત જેમાં વર્ણવેલી હોય તે કથા મિશ્ર-કથા છે. જ્યારે માત્ર ભોજનાદિ સંબંધી કથા તે વિકથા છે. દેશકથા-ભક્તકથા, સ્ત્રીકથા, રાજકથા વિકથા છે. મિશ્રકથાની એ વિશેષતા છે કે વક્તાના ભાવોને આશ્રયીને તે ક્યારેક અકથા બને. ક્યારેક વિકથા બને. તો ક્યારેક કથા બને છે. (જુઓ પૃ.૬૬૪ થી)

કથાનો અતિ વિસ્તાર રસનાશક બનતો હોય છે. અને તેથી વક્તાએ ૭ પ્રકારના સૂત્રોનો નિર્ણય કરીને/ અભ્યાસ કરીને જ દેશના આપવી જોઈએ. ૭ પ્રકારના સૂત્રો માટે જુઓ પૃ. ૬૭૩.

આચારમાં શિથિલતા હોવા છતાં વિધિપૂર્વક ધર્મને કહેનાર ઉપદેશક સારાં પરંતુ ક્રિયામાર્ગમાં રહેવા છતાં જે મૂઠ્ઠા હોય તે યોગ્ય નહીં. આવી અનેક વાતોથી સભર કથા દ્વાત્રિંશિકા છે.

૧૦. યોગલક્ષણ બત્રીસી :- મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ યોગ છે. મોક્ષ = મહાનન્દ સાથે જે જોડી આપે તે યોગ છે. યોગનું મોક્ષ ફળ પ્રત્યે મુખ્ય હેતુપણું એટલા માટે છે કે તે અંતરંગકારણ (ઉપાદાનકારણ) છે તથા ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. અભવ્ય જીવો પાસે મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ નથી. જ્યારે દૂરભવ્યો પાસે અચરમાવર્તવર્તિપણું હોવાથી વિલંબ છે. અચરમાવર્તકાળમાં ભવાભિનંદીપણું હોય છે. ભવાભિનંદી જીવની લોકરંજનાર્થે થતી ધર્મક્રિયા વિપરીત ફળને આપનારી બને છે. મહાન્ ધર્મમાં તુચ્છત્વનો બોધ નુકશાનકારી બને છે.

હા, સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે થતી લોકપંક્તિ સ્વરૂપ અર્થાત્ દાન/સન્માન/સંભાષણ/ ઉચિત વ્યવહાર સ્વરૂપની ક્રિયા પણ શુભાનુબંધ માટે થાય છે. જ્યારે માત્ર લોક દ્વારા પોતાના પૂજનના હેતુથી થતી ધર્મક્રિયા એ કુશલ અનુબંધ માટે બનતી નથી. (ગા.૮ પૃ.૬૯૨)

ધર્મક્રિયા લોકસંજ્ઞાથી યુક્ત ન બની શુદ્ધ યોગ સ્વરૂપે બની રહે તે માટે પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયો જણાવ્યાં છે. યોગ અને પ્રણિધાનાદિનો અધિકારી ચરમાવર્તવર્તી જીવ જ છે. તીર્થાન્તરીય શ્રી ગોપેન્દ્રજીના પણ યોગસંબંધી મતને પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ટાંક્યો છે. ગોપેન્દ્રજી પણ કહે છે કે યોગમાર્ગની સાચી જિજ્ઞાસા થાય ત્યારે સમજવું કે પુરુષનો પરાભવ કરનાર અર્થાત્ ગુણપ્રાપ્તિમાં બાધક એવી કર્મપ્રકૃતિનો અધિકાર પુરુષ પરથી ઉઠી ગયો છે.

તાત્વિક જિજ્ઞાસા ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આપણે ત્યાં યોગના ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. પ્રભુના શાસનમાં ભાવની મુખ્યતા છે. ચરમાવર્તમાં શુભભાવના યોગથી જ ક્રિયા યોગસ્વરૂપ બને છે.

૨૫મી ગાથામાં પૂજ્યશ્રીએ ભાવને સહજ ફૂટતી શિરાઓના પાણી સમાન કહ્યો છે જ્યારે ક્રિયાને ખોદકામ સરખી ગણાવી છે. તેથી જેમ યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય રીતે ખોદવાથી યોગ્યજલની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ યોગ્યકાળે કરેલી યોગ્યપ્રકારની આરાધના (ક્રિયા) યોગ્ય ગુણધર્મ પ્રાપ્તિ ચોક્કસ કરાવે જ છે એમ કહી ભાવ અને ક્રિયાના સાયુજ્યની આવશ્યકતા જિનશાસનને સ્વીકૃત છે. એમ સૂચવ્યું છે.

માત્ર ધર્મક્રિયા દ્વારા થતા પાપક્ષયને મંડૂક્યૂર્ણ જેવો કહ્યો છે જ્યારે ભાવયુક્ત ક્રિયાથી થતો પાપક્ષય ભસ્મતુલ્ય ગણાવ્યો છે.

આ પદાર્થને વધુ ઊંડાણથી સમજવા, જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયની અપેક્ષાએ કોનું કોનું મહત્ત્વ છે તે સમજવા માટે જુઓ પૃ.૭૨૪.

આ બત્રીસીના અંતમાં યોગનું અંતિમ લક્ષણ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે બતાવ્યું છે કે જ્ઞાન પરિણામની અપેક્ષાએ તથા વીર્યોલ્લાસની અપેક્ષાએ આત્મવ્યાપાર સ્વરૂપ જે હોય તે યોગ છે. અંતિમ શ્લોકોમાં પૂજ્યશ્રીએ શુદ્ધ નિશ્ચયનય, અશુદ્ધ નિશ્ચયનય, ભેદનય, અભેદનયની અપેક્ષાએ આત્મવ્યાપાર (= યોગ) અને આત્મા બન્ને વચ્ચે ભેદાભેદ સ્વરૂપની અનેકાંતતા બતાવી છે.

આત્મપરિણામો જેવા કે જીવસ્થાન, ગુણસ્થાન, માર્ગણા આ બધું પરિવર્તનશીલ છે. પરિણામો પરિણામ પામ્યાં જ કરે છે. છતાં આત્માનો જે શુદ્ધ સ્વભાવ-માત્ર જ્ઞાયકસ્વરૂપ -જાણવું -અસંગભાવે માત્ર સાક્ષી તરીકે રહેવું તે નિત્ય છે.

અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવસ્થાનાદિ ઔપાધિક પરિણામો છે તો આત્મસ્વરૂપ જ. છતાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્માનું કાર્ય શુદ્ધ ઉપયોગ છે. માત્ર જ્ઞાયક સ્વભાવતા.. ને વર્ણાદિ પરિણામો (જીવસ્થાનાદિમાં) જે છે તે તો પુદ્ગલનું કાર્ય છે. તેથી જીવસ્થાનાદિ પરિણામો તે કેવળ આત્માનું કે કેવળ પુદ્ગલનું કાર્ય નથી. પરંતુ બન્નેનું સંયુક્ત કાર્ય છે. છતાં ભેદનયને આશ્રયીને તે કાર્યને કોઈપણ માત્ર એકમાં ન સમાવી શકવાથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તે ભાવો મિથ્યા છે. આ પદાર્થને સમજવા આપેલ સફેદ દિવાલનું દૃષ્ટાંત ખાસ વાંચવા/વિચારવા જેવું છે. ગા.૩૦ ની ટીકાં તથા વિશેષાર્થ.. પૃ. ૭૩૧ થી..

અભેદનયથી યોગપરિણત આત્મા જ યોગ છે. માટે ભગવતીસૂત્રમાં કષાયાત્મા, ચારિત્રાત્મા, યોગાત્મા ઈત્યાદિ બતાવેલ છે.

આ રીતે ભેદાભેદનયથી આત્મા અને આત્મપરિણામ અથવા આત્મા અને યોગ વચ્ચે કથંચિત્ ભેદાભેદ બતાવી અનેકાંતવાદથી યોગની ચર્ચા કરી છે.

● પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ તથા પતંજલિઋષિ... ●

૧૧મી બત્રીસી વાંચતા પૂર્વે પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજનો ઋષિ પતંજલિ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ/સમભાવ સમજવા જેવો છે.

યશોદોહન નામના પુસ્તકમાં શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા જણાવે છે કે શ્રી પતંજલિ ઋષિ પર પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મ.ને ઘણો સારો સમભાવ છે. કારણ કે તેઓશ્રીએ સહદયતાપૂર્વક ક્યાંક ક્યાંક પતંજલિ ઋષિનો આભાર પણ માન્યો છે તથા યોગદર્શન તથા તેના પર શ્રી વ્યાસે રચેલ ભાષ્યના અમુક અમુક અંશોનો જૈન પ્રક્રિયા સાથે સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મ.સા.ના આ સ્તુત્ય પ્રયાસને અનુલક્ષીને પૂ. ઉપા.શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ એમનાં કરતાં પણ એક કદમ આગળ વધ્યાં છે.

શ્રી પાતંજલ યોગદર્શનનો 'યોગાનુશાસન' તરીકે ઉલ્લેખ પૂજ્યશ્રીએ આ જ ગ્રંથની આ જ અગ્યારમી બત્રીસીના ૨૧મા શ્લોકની ટીકામાં કર્યો છે. અને ૨૧ શ્લોકમાં 'કેવલ્યપાદ' તરીકે યોગસૂત્રના ચોથા પાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શ્રી પાતંજલ યોગદર્શન ઉપરના એક-એક સૂત્ર ઉપર કોઈ જૈન મુનિવરે સંસ્કૃત વિવરણ રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આ પરિસ્થિતિમાં ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે કેટલાંક સૂત્રો ઉપર વૃત્તિ રચી છે. અને કેટલાંક સૂત્રો સમુચિત નહીં હોવાનું જણાવ્યું છે અને કેટલાંક સૂત્રોનો જૈનદર્શન સાથેનો સમન્વય સાધ્યો છે. આ એક અતિસ્તુત્ય પ્રયાસ છે.

આ યોગદર્શનની અંદર રહેલા કેટલાક વિષયોને સ્પર્શીને શ્રી ન્યાયાચાર્યજીએ બત્રીસ બત્રીસીમાં પાંચ બત્રીસીઓ રચી છે.

(૧) પાતંજલ યોગલક્ષણ વિચાર (૧૧)	(૨) ઈશાનુગ્રહ વિચાર (૧૬)
(૩) કલેશહાનોપાય (૨૫)	(૪) યોગાવતાર (૨૦)
(૫) યોગમાહાત્મ્ય (૨૬)	

આ પાંચેય બત્રીસીની તત્ત્વાર્થદીપિકા નામની સ્વોપણ વૃત્તિમાં પ્રસંગવશ શ્રી પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી સૂત્રો અવતરણરૂપે અપાયાં છે.

અને સૂત્રોનું અવતરણ આપવું અથવા શ્રી પાંતજલનો ઉલ્લેખ કરવા રૂપ કાર્ય મિત્રાદ્વાત્રિંશિકા (૨૧), તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા (૨૨), અને સદ્દષ્ટિ દ્વાત્રિંશિકા (૨૪) માં પણ થયું છે.

આ ગ્રંથ સિવાય પણ અધ્યાત્મસારમાં યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમાં ભગવદ્ગીતા તેમજ શ્રી પાંતજલ યોગદર્શનનો ઉપયોગ કરી શ્રી ન્યાયાચાર્યજીએ ધ્યાનસંબંધી જૈન પ્રક્રિયાઓનો સુમેળ એ બે અજૈન ગ્રંથો સાથે સાધ્યો છે.

૧૧. શ્રી પાંતજલ યોગલક્ષણ બત્રીસી :- ૧૦મી બત્રીસીના અંતે પૂજ્યશ્રીએ જ કહ્યું છે કે સ્વકીય યોગલક્ષણને જાણતો સાધકાત્મા પરકીય યોગલક્ષણને / યોગસ્વરૂપને પણ જાણવા પ્રયત્ન કરે ને પરીક્ષા કરે.

આ વિચારધારાને પુષ્ટ કરતી આ બત્રીસીની રચના હોય તેમ જણાય છે.

આ બત્રીસીના પહેલા દશ શ્લોકમાં યોગદર્શનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે જ્યારે પછીની ગાથાઓમાં યોગદર્શનનું પરીક્ષણ છે.

પ્રારંભમાં પાંતજલ મત મુજબ યોગનું લક્ષણ 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' બતાવી તેમાં આવતા ચિત્ત શબ્દને ઉપાડી તેની વ્યાખ્યા કરે છે. ને તે ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ માન (પ્રમાણ), ભ્રમ, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ જણાવી છે. ટીકામાં ત્યાં ત્યાં તે તે સ્થળે યોગદર્શનના સૂત્રોનો પણ ઉલ્લેખ પૂજ્યશ્રીએ કર્યો છે. જેમ કે 'પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પ-નિદ્રા-સ્મૃતયઃ' (યોગ.સૂ.૧-૬). આ રીતે બીજો શબ્દ વૃત્તિ, તેના પ્રકારો, તે તે પ્રકારોના લક્ષણ વિગેરેનું વર્ણન પણ વિસ્તારથી કર્યું છે.

ને તેમાં ય ભ્રમ અને વિકલ્પ બન્નેમાં જે ભેદ છે તેની ચર્ચા સુંદર કરાઈ છે જુઓ પૃ.૭૪૮.

પાંચેય વૃત્તિનો નિરોધ કઈ રીતે થાય ? તેના માટે જે બે વસ્તુઓ મૂકી છે (૧) પાંચેય વૃત્તિઓનું પોતાના કારણમાં શક્તિરૂપે રહેવું અને (૨) વૃત્તિઓનું બહાર ન જવું-એ બન્ને નિરોધના સ્વરૂપો છે.

આ બન્ને પ્રકારના ચિત્તનિરોધો અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે.

તામસી વગેરે વૃત્તિઓથી રહિત ચિત્તને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવાનાં પરિણામ માટે વારંવાર પ્રયત્ન તે અભ્યાસ છે. અને આ અભ્યાસને દૃઢભૂમિ કરવા ત્રણ વસ્તુઓ બતાવી છે. અભ્યાસ ચિરકાલ કરવો, અભ્યાસ નિરંતર કરવો = અંતરરહિતપણે કરવો અને અભ્યાસ આદરપૂર્વક કરવો... તો અભ્યાસ દૃઢ થાય છે.

વૃત્તિ નિરોધનું બીજું સાધન વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્યના બે પ્રકાર પતંજલિજીએ બતાવ્યા છે.

૧. જુઓ યોગદર્શન તથા યોગવિશિકાની પ્રસ્તાવના. ૨. જુઓ નયલતા ટીકા પૃ.૭૪૧)

(૧) વશીકાર નામનો અપર વૈરાગ્ય :- દષ્ટ અને અદષ્ટ પદાર્થો પરની તૃષ્ણાથી પર ઉઠવું...દષ્ટ = શબ્દાદિ વિષયો. અદષ્ટ = દેવલોકાદિના સુખો (આનુશ્રવિક)... આ બન્ને પરથી ચિત્તનું ઉડી જવું તે અપર વૈરાગ્ય છે.

(૨) ગુણવૈતૃષ્ણ્ય નામનો પર વૈરાગ્ય :- પુરુષ અને પ્રકૃતિના (ચેતન અને જડના) ગુણોમાં ભેદનો બોધ ઉત્પન્ન થાય તેવા જીવને આ વૈરાગ્ય સહજ હોય છે. ભેદજ્ઞાનથી થયેલ વૈરાગ્ય તે ગુણવૈતૃષ્ણ્ય વૈરાગ્ય છે. ખાસ કરીને પ્રકૃતિના ગુણો ઉપરનું વૈતૃષ્ણ્ય... (તૃષ્ણાનો અભાવ).

આ બન્ને પ્રકારના વૈરાગ્યથી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે. આવી રીતે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ છે. આ છે પતંજલિ ઋષિ પ્રણિત યોગદર્શનની મૂળભૂત પ્રક્રિયા...

૧૦ ગાથા સુધી પાતંજલ યોગદર્શનની મૂળભૂત પદાર્થોની વાતો કરી ૧૧મી ગાથાથી તેની સમીક્ષા ચાલુ કરેલ છે.

આત્માને જો કૂટસ્થ અપરિણામી માનવામાં આવે તો યોગની સંઘટના ક્યારેય ન થઈ શકે. યોગબિંદુ ગ્રંથમાં પૂજ્યપાદ હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે પણ આત્મા પરિણામી છે તેવું દરેક દર્શનો સાથે ચર્ચા કરીને ઘટાવ્યું છે ને તેમાં જ યોગ ઘટી શકે. જૈનદર્શન સંમત આત્મા કથંચિત્ પરિણામી છે- તેવું સ્વીકારવું જ પડે. તથા પ્રકૃતિને એક જ માનવામાં આવે તો પણ કેટલાય દોષો ઉત્પન્ન થાય છે તેની વિગતે ચર્ચા કરી છે. જુઓ ગા.૧૨ પૃ.૭૬૩.

પાતંજલ દર્શનના મતે બે ચિત્ શક્તિનું વર્ણન છે. (૧) નિત્યઉદિતા ચિત્ શક્તિ :- જે પુરુષ પોતે જ છે. (૨) અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિ :- પુરુષના સાનિધ્યથી સત્ત્વગુણ-પ્રધાન અંતઃકરણમાં આ અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિ પ્રગટ થાય છે. ને ત્યાર પછી પુરુષમાં પદાર્થનો ભોગ કઈ રીતે ઘટાવી શકાય? તેની ચર્ચા છે. લગભગ ૧૩ થી ૨૦ શ્લોક સુધી પાતંજલમતની ચર્ચાઓ છે. પછી તેનો જવાબ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ગાથા ૨૧થી આપ્યો છે. વિસ્તાર પૂર્વક તત્ત્વાર્થ દીપિકામાં તથા નયલતા ટીકામાં અપાયું છે ને સાથે સાથે ગુજરાતીમાં સંક્ષિપ્ત છતાં તુરંત સમજમાં આવે તે રીતે પૂ.મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે લખ્યું છે. તે ખાસ વાંચવા જેવું છે.

‘પચીશ તત્ત્વોના જ્ઞાનથી મોક્ષ થઈ જાય’ આ વાતનું ખંડન પણ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલ છે. કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ માત્ર પ્રકૃતિના ગુણધર્મો ન માની શકાય તેની ચર્ચા પણ સુંદર છે. ગા.૨૧ (પૃ.૭૮૪)

અંતિમ ગાથાઓમાં જૈન દર્શન સાથે સમન્વય સાધતાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કહ્યું છે કે યોગદર્શનની પ્રકૃતિ એ જૈનમતે કર્મતત્ત્વ છે, તે દરેક આત્મામાં ભિન્ન ભિન્ન છે ને આત્માથી ભિન્ન છે. આવી રીતે આત્મભિન્ન અનેક કર્મોનો (પ્રકૃતિનો) સ્વીકાર કરવાથી આત્માનો ભોગ = સંસાર અને કર્મની નિવૃત્તિથી આત્માનો મોક્ષ સંગત થઈ શકે છે.

તથા બુદ્ધિ એ આત્માનો ગુણ છે. કારણ કે બુદ્ધિ, જ્ઞાન ને ચેતના આ બધા પર્યાયવાચક શબ્દો છે. તથા પર્યાયદષ્ટિથી આત્માનો કથંચિત્ નાશ (અનિત્યપણું) અને દ્રવ્યદષ્ટિથી આત્માનું કથંચિત્ અવિનાશીપણું પણ છે. આ રીતે કથંચિત્ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ આત્માને સ્વીકારવાથી યોગની બધી વાતો સંગત થઈ શકશે.

છેલ્લે પાંચ પ્રકારના ચિત્તની અવસ્થાની વાત કરીને પાતંજલ યોગદર્શનની માન્યતા મુજબના યોગના લક્ષણ કરતાં ૧૦મી બત્રીસીમાં બતાવેલ ‘મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ આત્મવ્યાપાર એ જ યોગ’ આ લક્ષણ નિર્દોષ અને સજજનનોને આનંદ આપનાર છે તેમ કહી સમીક્ષાને પૂર્ણાહુતિ બક્ષી છે.

(૧૨) પૂર્વસેવા દ્વાત્રિંશિકા :- ભૂકંપના આ જમાનામાં ભૂકંપ થયા પછી હવે લોકોને સમજાયું છે કે મકાનની નીચેની પાયાની મજબૂતાઈ કેટલી જોઈએ ? એજીનીયરોને તેમના જૂના ગણિતોનાં પણ પરિષ્કાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે.

વિના મજબૂતાઈ પ્રાસાદ ન ટકે, તેમ અહીં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ પણ કહે છે કે યોગનો ભવ્યાતિભવ્ય પ્રાસાદ યોગની પૂર્વસેવાસ્વરૂપ મજબૂત પાયા વિના ક્યારેય ન ટકે. પૂર્વસેવામાં પાંચ વસ્તુઓ મૂકી છે. ચાર મુખ્યતયા ક્રિયા સ્વરૂપ છે એક ભાવાત્મક છે.

(૧) ગુરુપૂજન :- ગુરુ શબ્દનો અર્થ માત્ર ધર્મગુરુમાં સીમિત ન કરતાં વ્યાપક કર્યો છે. જેથી માતા-પિતા વગેરે પણ તેમાં આવે છે. (ગા.૨)

એક મહત્ત્વની વાત પૂ. ઉપાધ્યાયજીએ બતાવી છે કે માતા-પિતાનું વચન વગેરે પણ જો ધર્મપુરુષાર્થને બાધક બનતું હોય તો ધર્મપુરુષાર્થને જ મુખ્ય કરવો.

તથા વડિલોની વિદાય પછી તેમની સંપત્તિ તીર્થક્ષેત્રમાં વાપરવી. તેમ ન કરાય તો માતા-પિતાના મરણની અનુમોદનાનો દોષ લાગી શકે છે. તથા વડિલો જે આસન-પથારી-વાસણ-વસ્ત્ર વગેરે વાપરતા હોય તે સંતાને ન વાપરવું. આ બધું ગુરુપૂજન અંતર્ગત છે.

(૨) દેવપૂજન :- યોગસેવા કરનાર આરાધક પાસે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી બધા દેવોમાં સમાનતા ભાસે છે. અથવા કુલપરંપરાગત રીતે પ્રાપ્ત દેવ પર વધુ શ્રદ્ધા હોઈ શકે છે. તે કાળે પણ અન્ય દેવો પ્રત્યે દ્વેષ નથી. બધાને નમસ્કાર કરવાથી શું પ્રાપ્ત થાય ? તેના જવાબમાં ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય બતાવ્યો છે. ઘણી વનસ્પતિ વચ્ચે રહેલ વિશિષ્ટ ઔષધ સ્વરૂપ વનસ્પતિ આવી જાય ને તેનાથી લાભ થઈ જાય.. આ રીતે બધા દેવોને વંદનાદિ કરતાં વીતરાગ દેવને પણ વંદન થઈ જાય ને તે જીવને તાત્વિકદેવનમસ્કારાદિ દ્વારા મોક્ષમાર્ગપ્રવેશરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આવા આદિધાર્મિક જીવોને અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ હોય છે. ને તેથી તેઓ દેશનાને યોગ્ય છે. હા ! તેમની કક્ષા પ્રમાણે તે કાળે દેશના કરવી જોઈએ.

વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતની સર્વ દેવોમાં વિશેષતા જોયા-જાણ્યા પછી, તેની શ્રદ્ધા કર્યા પછી પણ અન્ય લૌકિક દેવો પ્રત્યે મનમાં દ્વેષ ન જ હોવો જોઈએ. પૂર્વસેવા કરનારની ચિત્તદશા આવી હોય છે. વીતરાગ પ્રત્યે રાગ હોય પણ અન્ય પ્રત્યે દ્વેષ તો નહીં જ.

(૩) સદાચાર :- તેમાં પ્રથમ દાનની વાત કરી છે. પણ તેમાં પહેલાં જ વાત મૂકી દીધી છે કે દાન એવા વિવેકપૂર્વક કરવાનું છે કે જેનાથી જીવનનિર્વાહમાં કે પોષ્યવર્ગનું પોષણ કરવામાં તકલીફ ન પડે અને તે દાન મહાઆરંભ આદિનું કારણ પણ ન બને. આટલો વિવેક જરૂરી છે. તે પછીની ગાથામાં કોને કોને દાન કરાય ? તે દાન પાત્રની ચર્ચા છે. (જુઓ ગા.૧૧ને ૧૨...)

માર્ગાનુસારીના ગુણો આ સદાચારમાં પૂર્વસેવારૂપે આત્મસાત્ કરવાનાં છે. આગળની ગાથાઓમાં તે જ વાત છે.

(૪) તપ :- ચાર પ્રકારના તપો પૂર્વસેવામાં મૂક્યાં છે. ચાન્દ્રાયણ, કૃત્ષ્ણ, મૃત્યુંજય, પાપસૂદન... દરેકનું વર્ણન પણ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આપ્યું છે.

(૫) મુક્તિઅદ્વેષ :- ભવાભિનન્દી જીવો સંસારને બહુમાનપૂર્વક-રસપૂર્વક જુએ છે. તેઓને મોક્ષ

પ્રત્યે દ્વેષ હોય છે. ત્યાં સુધી પૂર્વસેવામાં પણ તેઓ આવી શકતા નથી. મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનની તીવ્રતાને કારણે વિષયસુખની ઉત્કટ ઈચ્છા મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ પેદા કરાવે છે. સહજમલની થોડી પણ અલ્પતા આવી જાય તો ભવતૃષ્ણા દૂર થાય છે અને મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ પેદા થાય છે. હજુ મુક્તિરાગ પેદા થયો નથી. છતાં મુક્તિઅદ્વેષ એ પૂર્વસેવામાં છે.

સહજમલ એટલે શું ? તેની મીમાંસા વાંચો (ગા.૨૭ થી) મલ એ કર્મબંધની યોગ્યતા છે. ને આવી યોગ્યતા ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોએ ભિન્ન નામથી સ્વીકારી છે.

સાંખ્ય મતે - દિદેક્ષા = યોગ્યતા છે. શૈવ મતે - ભવબીજ = યોગ્યતા છે.

વેદાન્તમતે - અવિદ્યા = યોગ્યતા છે. બૌદ્ધમતે - અનાદિવાસના = યોગ્યતા છે.

કર્મબંધની સહજ યોગ્યતાનો જેમ જેમ હાસ થાય તેમ તેમ આત્મા મુક્તિઅદ્વેષ આદિ ભૂમિકાઓમાં પસાર થતો આત્મોન્નતિના પંથ આગળ વધે છે. મુક્તિઅદ્વેષ એ જ મુક્તિરાગ નથી પણ તેનાથી ભિન્ન છે. એની સ્પષ્ટતા માટે જુઓ ગા.૩૧ની ટીકા. મુક્તિરાગની તરતમતાને કારણે તેમાં અને મુક્તિના ઉપાયમાં યોગીઓના નવભેદ બતાવ્યા છે. જુઓ ગા.૩૧ની ટીકા.

મુક્તિરાગની અપેક્ષાએ મુક્તિઅદ્વેષ વધુ દીર્ઘ પરંપરાથી પરમાનંદનું કારણ બને છે.

પૂર્વસેવા બત્રીસી અહીં પૂર્ણ કરી છે.

(૧૩) મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્ય દ્વાત્રિંશિકા :- મુક્તિઅદ્વેષનું પ્રાધાન્ય એટલા માટે છે કે તેમાં મુક્તિના ઉપાયની વિનાશકારી એવી ભવની (વિષયની) ઉત્કટ ઈચ્છાનો અભાવ હોવાથી તે પરંપરાએ મોક્ષજનક છે.

વિષમય ભોજનથી જેમ તૃપ્તિ થતી નથી તેમ બાહ્ય સુખની ઈચ્છાઓના અડાબીડ જંગલ વચ્ચે થતી વ્રતોની આરાધના પણ ગુણપ્રાપ્તિ દ્વારા તૃપ્તિનું કારણ બનતી નથી. સાપ, અગ્નિ કે શાસ્ત્રને પકડવામાં ભૂલ થાય તો પોતાને જ નુકશાન થાય છે તેમ ઉપરોક્ત આરાધના સ્વને જ નુકશાનકારી બની રહે છે.

અભવ્યને સંયમની આરાધનાના બલ પર થતી નવમા ઐવેયકની પ્રાપ્તિ પાછળ પણ મુખ્યતયા મુક્તિઅદ્વેષ કામ કરે છે, માત્ર ચારિત્રની ક્રિયા નહીં.

આવા જીવોને દ્રવ્યચારિત્રના પાલન વખતે ચારિત્રાદિ પ્રત્યે દ્વેષ કેમ નથી હોતો ? તેના જવાબમાં કહ્યું છે કે ચારિત્રપાલનથી થનારા સ્વર્ગાદિલાભ, લબ્ધિ-પૂજાદિ અભિલાષને કારણે ચારિત્રાદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી હોતો. તથા તેવા કાળે મુક્તિ પર પણ દ્વેષ નથી હોતો. કારણ કે મોક્ષને તે માનતો જ નથી. (જુઓ ગા.૪ની ટીકા..)

પાંચ પ્રકારની પૂર્વસેવામાં મુક્તિઅદ્વેષનું પ્રાધાન્ય બતાવતા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.સા. કહે છે કે ગુરુપૂજનાદિ પણ મુક્તિઅદ્વેષની હાજરી વિના લાભદાયક બની શકતા નથી. (ગા.૭ની ટીકા)

કર્તાની કક્ષાના ભેદથી ક્રિયાભેદ જૈન દર્શનને સંમત છે. ક્રિયાભેદ ફલભેદ પણ થાય છે. (જુઓ ગા. ૮.)

વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દહેતુ અને અમૃત- આ પાંચ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રથમના બેમાં આસક્તિ છે જ્યારે ત્રીજામાં અજ્ઞાનતા છે. તેથી તે અનુષ્ઠાનો ફળવાનું બની શકતા નથી. ને છેલ્લા બે અનુષ્ઠાનો

સફળ છે. કારણ કે જ્ઞાન સાથે ભાવોની શુદ્ધિ છે. (જુઓ. ગા. ૯ થી આગળ...)

ભવ્ય આત્મામાં મોક્ષ માટેની સ્વરૂપ યોગ્યતા તો પહેલેથી છે જ પણ ચરમાવર્તકાળમાં તેને સમુચિત યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ત્યારે જે આધ્યાત્મિક કાર્ય માટે જે જોઈએ તે પણ સહજ પ્રાપ્ત તેવી યોગ્યતાના પરિપાકથી મળે છે.

ચરમાવર્તકાળમાં મોટે ભાગે તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન જ હોય છે. ક્યારેક આશંસા કે અનાભોગને કારણે અનનુષ્ઠાન વગેરે સંભવી શકે છે. પણ તે ક્યારેક જ. (ગા. ૧૫ ને ૧૬)

બાધ્યફલાકાંક્ષાથી યુક્ત મુક્તિઅદ્વેષ અથવા અબાધ્યફલાકાંક્ષાશૂન્ય મુક્તિઅદ્વેષ તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનના પ્રયોજક બની શકે છે. અભવ્ય જીવ પાસે આવો વિશિષ્ટ મુક્તિઅદ્વેષ નથી. માટે તેની ક્રિયા તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનમાં આવી શકતી નથી. તેની વિગતે ચર્ચા ગા. ૨૦ થી ૨૫માં જુઓ.

અબાધ્યફલાકાંક્ષાથી શૂન્ય મુક્તિઅદ્વેષથી ધારાબદ્ધ શુભભાવ જન્મે છે ને કદાગ્રહાદિની નિવૃત્તિ થાય છે.

કદાગ્રહ = વિચારવિષયક ખોટો આગ્રહ

હઠાગ્રહ = વસ્તુવિષયક ખોટો આગ્રહ

પૂર્વગ્રહ = વ્યક્તિવિષયક ખોટો આગ્રહ. આ ત્રણેય દૂર થાય પછી સાનુબંધ અધ્યવસાયની ધારા પ્રગટે છે. (ગા.)

આવા મુક્તિઅદ્વેષથી સાધક નિર્ભય બને છે. ધર્મક્રિયાના આસ્વાદને માણે છે. શ્રદ્ધા વધે છે ને માનસિક પ્રસન્નતા પણ વધતી જાય છે. તેનાથી વીર્યોલ્લાસ વધે છે ને તેનાથી સ્મૃતિ પટુ બને છે. તેનાથી સમાધાન પામેલું મને વધુને વધુ સ્થિર બને છે. અને આ રીતે મુક્તિઅદ્વેષથી શરૂ થયેલી આધ્યાત્મિક યાત્રા પરમાનંદમાં પરિપૂર્ણ બને છે. માટે આ બત્રીસીનું નામ છે મુક્તિ અદ્વેષપ્રાધાન્ય બત્રીસી. બત્રીસી ગ્રંથ એક અદ્ભુત પ્રસાદી છે. વાંચતાં જરૂર ભીતરી આનંદની અનુભૂતિ થાય.

❁ સાધક, સમારાધક, સર્જક મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ દ્વારા રચિત ❁

નયલતા ટીકાની વિશેષતા

અદ્ભુત ક્ષયોપશમના માલિક, સમાન નામધારી યત્કિંચિત્ તથાવિધ કાર્યકારી પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે વર્તમાન સમયમાં એક આગવું અભિયાન ચલાવ્યું છે.

કેટલાંય સમયથી પ્રૌઢ ગ્રંથો પર સુંદર ટીકાઓ રચવાનું કાર્ય લગભગ અટકેલું હતું. તે કાર્ય મુનિશ્રીએ ઉપાડી શ્રુતભક્તિ દ્વારા શાસનભક્તિ કરી છે.

એમ લાગે કે પાતંજલ ઋષિએ કહેલ ચિત્તવૃત્તિનિરોધના ઉપાયભૂત 'અભ્યાસ' આ મહાત્માએ સિદ્ધ કર્યો છે. અભ્યાસને સ્થિર કરનાર ત્રણ પદાર્થો. ચિરકાલ, નિરંતર ને આદર.. આ ત્રણેય જેમનામાં આત્મસાત્ થયા છે તેવું લાગે.. એમાં ય જિનવચન પરનો આદર જેમના અંતઃસ્થલમાં કેવો રમે છે તે જેમના ચહેરા પર જણાઈ આવે તેવા મુનિપ્રવરશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે આ વિશિષ્ટ શ્રુતભક્તિ દ્વારા શ્રમણોને એક આદર્શ આપ્યો છે.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.ના ગ્રંથો પરની ટીકા બનાવવાનું કાર્ય તથા સ્વસાધનામાં પણ રત રહેવું, શિષ્યોને સતત અધ્યાપન કરાવવું તથા નવા ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાનું, સાથોસાથ વર્ધમાનતપની ઓળીઓ તો ચાલુ જ. આ બધું જોતાં લાગે કે માનવીય શક્તિ કામ કરે છે કે દૈવીશક્તિનું અહીં અવતરણ

થયું છે. સતત પ્રભુકૃપા તથા ગુરુકૃપા તેમના પર વરસી તો રહી જ છે પણ ઝીલવાની સક્ષમતા તેમણે પ્રગટાવી છે.

દરેક બત્રીસીની ટીકામાં તે તે વિષયને પુષ્ટ કરતાં તે તે સ્થળે હજારો ગ્રંથોના ઉદાહરણ/ઉદ્ધરણ સ્થળો આપ્યા તે તેમની ટીકાની આગવી વિશેષતા છે. કોઈ પણ પેઈજને તમે ગમે ત્યાંથી ખોલો પણ ઉદાહરણ /ઉદ્ધરણ સ્થળો ન હોય તેવું ન બને..

વિશદબોધ, તત્ક્ષણ સ્મૃતિ ને જેની જ્યાં જરૂર છે તે સાક્ષીપાઠની ઉપલબ્ધિ- આ એક પ્રકારની લબ્ધિ જ છે ને !

પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકાની તત્ત્વાર્થદીપિકા વૃત્તિ પર મુનિ યશોવિજયજી દ્વારા રચિત શ્રી નયલતા ટીકા એટલે જાણે ખજાનો... બહુ મૂલ્ય ખજાનો... ૧૧૫૦ કરતાં વધુ ગ્રંથોના ૧૧૫૦૦ કરતાં વધુ સાક્ષીપાઠો આ ગ્રંથમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

કથા દ્વાત્રિંશિકાની નયલતા ટીકામાં કામકથાનાં રેફરન્સમાં વાત્સ્યાયનસૂત્રના ઉદ્ધરણો જોતાં વ્યાખ્યાનકારના પ્રૌઢબોધની પ્રતીતિ થાય છે.

અર્થકથામાં ચાણક્યના સૂત્રો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

ધર્મકથામાં આક્ષેપણી વગેરે ૪ પ્રકારની કથાની વ્યાખ્યાઓ સ્થાનાંગસૂત્ર વગેરે શ્લોકોના ગ્રંથો અને મૂલાચાર વગેરે દિગંબર ગ્રંથોના આધાર સાથે જ મૂકાઈ છે તે જોવા મળે છે. (પૃ.૬૪૦)

સંવેજની કથામાં દિગંબર ગ્રંથો ધવલા અને ગોમ્મટસારના સાક્ષી પાઠો દ્વારા કંઈક નવીન વાત પણ પ્રકાશમાં લાવી છે.

સંવેજની કથા પુણ્યફળસંકથા છે. તીર્થંકર-ગણધર-ઋષિ-ચક્રવર્તી-બલદેવ-દેવ-વિદ્યાધરની ઋદ્ધિઓનું વર્ણન તથા તેમના ઐશ્વર્ય-પ્રભાવ-તેજ-વીર્ય-જ્ઞાન-સુખાદિનું વર્ણન પણ સંવેજની કથામાં આવે છે. (પૃ.૬૫૨)

(૧) શ્રોતાને કુશલ પરિણામ જે કથાથી ન ઉત્પન્ન થાય તે અકથા.

(૨) શ્રોતાને અકુશલ પરિણામ જે કથાથી ઉત્પન્ન થાય તે વિકથા.

(૩) શ્રોતાને કુશલ પરિણામ જે કથાથી ઉત્પન્ન થાય તે કથા.

આવો નિષ્કર્ષ નયલતા ટીકામાં વિદ્વદ્વર્ચ મુનિવર્યશ્રીએ રજૂ કરી સંક્ષેપમાં સાર આપી દીધો છે. શૃંગારકથા સાધુથી ન કરાય એ વિષયમાં નિશીથભાખ્યાદિના ઉદ્ધરણો પણ અપાયાં છે જેનાથી તેમને છેદ ગ્રંથોનો અભ્યાસ પણ કેવો સચોટ છે ? તે પ્રતીત થાય છે.

સૂત્ર, અર્થ વગેરે ક્રમથી સાધુને ત્રણ પ્રકારના અનુયોગ કરવાનો કહ્યો છે. તે વિષયમાં આગમગ્રંથોનાં સાક્ષીપાઠો આપી વિષયને સ્પષ્ટ કરેલ છે.

પહેલાં સૂત્રાર્થ ભણાવવા, પછી નિર્યુક્તિમિશ્ર પદાર્થો ભણાવવા અને તેથી વધુ જિજ્ઞાસા હોય તો યોગ્ય શિષ્યને ત્રીજી વખતે તમામ બાબતો નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણ વગેરેના ઊંડાણ સાથે સમજાવવી.. (પૃ.૬૭૨)

કથા બત્રીસીના અંતિમ શ્લોક-૨૮/૩૦/૩૧/૩૨ પર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે 'સુગમ' કહીને ટીકા કરવાનું છોડી દીધું છે. જ્યારે આપણા આ ઉદારદિલ, દીર્ઘદ્રષ્ટા મુનિવરે બાલ જીવોને પણ હિત

થાય તેને ધ્યાનમાં રાખીને તે તે ગાથાના વિષયોને વિસ્તૃત કર્યા છે. ને તેને માટે નિશીથભાષ્ય, બૃહત્કલ્પભાષ્ય, બ્રહ્મોપનિષદ્, પરબ્રહ્મોનિષદ્, વ્યવહારસૂત્ર, સમ્મતિતર્ક, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, પંચકલ્પભાષ્ય વગેરે અનેક ગ્રંથોના પાઠો સાથે વિશદ બોધાર્થ મૂકીને બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

અને એ જ રીતે યોગ લક્ષણ બત્રીસીમાં પણ યોગની વ્યાખ્યામાં યોગવિશિકા, યોગશતક, યોગી ગોપેન્દ્રજીના યોગની વ્યાખ્યા સંબંધી ઉદ્ધરણો મૂકીને તે વિષયને ઓપ આપવાનું કામ કર્યું છે.

ગાથા ૨ની ટીકામાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજીએ મોક્ષ તરફ યોગ ઉપાદાનકારણ છે એટલું લખીને મૂકી દીધું છે જ્યારે યોગના ઉંડા અભ્યાસી મુનિવરે નયલતા ટીકામાં એ વિષયને બહુ સુંદર રીતે ખોલ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે આત્મા એ જ મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ છે. પૂજ્ય વાયક દેવચંદ્રજી મહારાજે પણ કહ્યું છે ‘ઉપાદાન આતમ સહી રે’ (સ્તવન ત્રીજું, ગાથા ત્રીજીમાં) છતાં પણ યોગપદ્ધતી જેનો ઉલ્લેખ કરાય છે તે ધર્મવિષયક આત્મવ્યાપાર-અધ્યવસાય વિશેષાત્મક છે. આત્મા અને આત્માના આવા વ્યપારરૂપ યોગ કથંચિત્ અભિન્ન છે. માટે અભેદપક્ષનો આશ્રય લઈને અહીં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે યોગને પણ ઉપાદાનકારણ જણાવ્યું છે. આ નયલતાટીકાની વિશેષતા છે કે ડગલે ને પગલે પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજના વચનને સુંદર રીતે ઘટાવી આપે છે. (જુઓ પૃષ્ઠ.૬૮૪)

ગાથા ૪માં આવતા ‘કશ્ચિદ્’ ને વ્યાખ્યાયિત કરતાં જે નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે તે અતિ અદ્ભુત છે. અચરમાવર્તકાલમાં બધાને બધી રીતે અતિકિલષ્ટ પરિણામ જ હોય છે- તેવો નિયમ નથી. શુકલલેશ્યા વગેરેથી અચરમાવર્તકાળમાં પણ નવમગ્નૈવયક સુધી પહોંચાય છે. અભવ્યોને પણ ગ્રન્થિદેશની પ્રાપ્તિના સમયે પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન શુભપરિણામ અને પ્રશસ્ત અધ્યવસાયાદિ હોઈ શકે છે.

અચરમાવર્તકાળમાં પણ સ્વદોષદર્શન અને પરગુણપ્રમોદાદિ પરિણામ સંભવી શકે છે.

દા.ત. અચરમાવર્તવર્તી અગ્નિશર્મા તાપસને ત્રણ વાર માસકમણના પારણાની અપ્રાપ્તિ છતાં તે ગુણસેન રાજાના ગુણદર્શન તથા સ્વદોષદર્શનનું કાર્ય કરતાં હતા. આ રીતે અચરમાવર્તકાળમાં ગુણપક્ષપાતનું બીજ પડવાની સંભાવના નકારી શકાતી નથી. આ વાત સુંદર રીતે દૃષ્ટાંત સાથે રજૂ કરી છે જ્ઞાનસાધક મુનિવરશ્રીએ. (જુઓ. પૃ.૬૮૭/૮૮)

શુદ્ધિ અને પુષ્ટિના વિષયમાં જૈનેતર ગ્રંથોના સાક્ષીપાઠો આપી કમાલ કરી છે.

પ્રણિધાન શબ્દની તત્ત્વાર્થદીપિકા ટીકા પર નયલતા ટીકામાં ‘પરાર્થનિષ્પત્તિપ્રધાન’ની વ્યાખ્યામાં ‘ક્વચિદ્ ઉત્કટતયા પરાર્થપ્રાધાન્યાડદર્શન’ કહેવા દ્વારા “ક્યારેક નજર સામે કદાચ પરાર્થપ્રાધાન્ય પ્રવૃત્તિમાં ન દેખાતું હોવા છતાં આ પ્રણિધાનથી સંપન્ન યોગીના આત્મામાં સંસ્કારરૂપે પરાર્થરસિકપણું છે- તેમ સ્વીકારવું જોઈએ, નહીં તો તત્ત્વહાનિનો પ્રસંગ આવે.” આ ખુલાસો લખી આ મહાત્માએ ઘણા પ્રસંગો પર થતી શંકાનું નિરસન કર્યું છે. ધન્યવાદ છે તેમની વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાને. આ પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયની વિશેષવાતો વાંચવા/સમજવા તો ખોડશક ગ્રંથ પર મુનિવરશ્રી યશોવિજયજી મ. દ્વારા લિખિત કલ્યાણકંદલી સંસ્કૃત ટીકા અને ગુજરાતી વિવરણ વાંચવા જ રહ્યા ને ક્રિયાશુદ્ધિ દ્વારા ભાવશુદ્ધિ કરી આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જ રહી...

પ્રણિધાન એ પરિણામ સ્વરૂપ છે પણ ચિત્ત અને ચિત્તના પરિણામમાં કથંચિદ્ અભેદ છે. તેથી અભેદપક્ષના આશ્રયે અહીં પ્રણિધાનને ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. આ સ્પષ્ટીકરણ તેમની સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાને આભારી છે.

અચરમાવર્ત કાળમાં ભવ્ય જીવને પણ યોગમાર્ગની સ્વરૂપયોગ્યતા હોવા છતાં યોગ નથી. આ ગાથા ૧૭ની ટીકા પર નયલતામાં 'યોગ્યતા' શબ્દને ઉપાડી જે વિસ્તાર ન્યાયના સંદર્ભમાં અપાયો છે તે ખાસ વાંચવાની ભલામણ કરું છું. જેનાથી બીજા ગ્રંથોના વાંચનમાં ઘણી સરળતા રહેશે. (જુઓ પૃ.૭૦૫/૭૦૬/૭૦૭)

જૈનેતર હોવા છતાં પણ યોગમાર્ગના પ્રવાસી શ્રી ગોપેન્દ્રજીના વચનને નોંધતાં જણાવાયું છે કે યોગમાર્ગની જિજ્ઞાસા / તત્ત્વમાર્ગના પરિજ્ઞાનની ઈચ્છા પણ કર્મનો અધિકાર ઉઠાવવામાં કારણ બની શકે છે. તેથી તત્ત્વગોચર જિજ્ઞાસાનું પ્રાધાન્ય છે.

ત્યાં નયલતા ટીકામાં તત્ત્વપ્રેમી-નિશ્ચયવ્યવહારના અભ્યાસીના મુનિવરે સુંદર વાત લખી છે. જિજ્ઞાસાનું વ્યવહારથી પ્રાધાન્ય હોવા છતાં પણ નિશ્ચયથી તો તત્ત્વમાર્ગના પરિજ્ઞાનનું જ પ્રાધાન્ય છે. આ વાત માટે સાક્ષી આપી છે 'વેદાન્તકલ્પતરુ પરિમલ' નામના ગ્રંથની તથા રામાનુજ દ્વારા રચિત શ્રીભાષ્યની... જૈનેતર ગ્રંથોની પણ સાક્ષીઓ આ નયલતા ટીકામાં લગભગ પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જોવા મળશે. આ જ તો વિશેષતા છે આ ટીકાની...

'ભાવ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે' એ પદાર્થને કેટલાય દૃષ્ટાંતો તથા ગ્રંથો દ્વારા નયલતા ટીકામાં પુષ્ટ કરેલ છે. જીવના 'શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવ' પદાર્થની વિચારણામાં આપેલા સાક્ષીપાઠોમાં કૂર્મપુરાણ, શીવગીતા, અવધૂતગીતા, અન્નપર્ણોપનિષદ્, મૈત્રેય્યુપનિષદ્, તેજોબિન્દુઉપનિષદ્ ઇત્યાદિ જૈનેતર ગ્રંથો ધ્યાન ખેંચે છે.

પાતાંજલયોગ લક્ષણ દ્વાત્રિંશિકામાં તો પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.ની ટીકાને સારી રીતે ખોલવાનું કાર્ય કર્યું છે. અને જગ્યાએ જગ્યાએ અન્ય અન્ય ગ્રંથોના અવતરણો મૂકી વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

યોગ બે પ્રકાર છે - સમ્પ્રજ્ઞાત અને અસમ્પ્રજ્ઞાત. એકમાં ધ્યેયથી અતિરિક્ત વૃત્તિનો નિરોધ છે. અન્યમાં સર્વવૃત્તિનો નિરોધ છે. બન્નેમાં વૃત્તિનિરોધ એ તત્ત્વ સાધારણ છે. યોગસૂત્ર ૨/૨ પર ટીકાકાર ભાવાગણેશજીનું આ વિધાન ટાંક્યું છે. (૧૧/૨)

પાતાંજલ યોગસૂત્ર પરની અન્ય ટીકાઓ શ્રી નાગોજી ભટ્ટ કૃત ટીકા, મણિપ્રભાવૃત્તિ, ભોજ રાજર્ષિકૃત્ રાજમાર્તંડ ટીકા ઇત્યાદિ અનેક ટીકાઓ છે તેના ઉલ્લેખો નયલતામાં તે તે સ્થળોએ વારંવાર અપાયાં છે જેનાથી વિષયનું સરસ સ્પષ્ટીકરણ થયું છે.

યોગદર્શનના અભ્યાસી મુનિવરે ગા.૧૨ની ટીકા પછીના ગુજરાતીમાં એક સરસ સૂક્ષ્મભેદ સાંખ્યમત અને પાતાંજલદર્શન વચ્ચે બતાવ્યો છે. સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષના સન્નિધાનથી પ્રકૃતિ પુરુષને ભોગ કરાવવા માટે જગતરૂપે પરિણમવા લાગે છે. તેથી સાંખ્ય અનુયાયીઓ જગત્ પ્રત્યે પ્રકૃતિને કારણ માને છે. જ્યારે પાતાંજલ યોગદર્શનના અનુયાયીઓ જગત પ્રત્યે ઈશ્વરની પ્રેરણાને કારણ માને છે. અર્થાત્ તેઓ કહે છે કે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈ પ્રકૃતિ જગત્ સ્વરૂપે પરિણમે છે.

આ પાતાંજલયોગલક્ષણ બત્રીસી પર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.ની સંક્ષિપ્ત તત્ત્વાર્થદીપિકા ટીકાનાં એક એક શબ્દને પ્રસ્તુત નયલતા ટીકાકારશ્રીએ સ્પષ્ટ રીતે ખોલીને મૂકેલ છે. ત્યાં આ નૂતન ટીકામાં તે તે પાતાંજલ યોગસૂત્રને અનુસરતી અન્ય અન્ય ટીકાઓ ઉતારીને વિષયને સ્પષ્ટ બનાવ્યો છે.

પૂર્વસેવામાંથી પસાર થયેલા મુનિવરશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે નયલતા ટીકામાં ગુરુગીતા/ અદ્યતારકોપનિષદ્ અને દ્યતારકોપનિષદ્ના વચનના આધારે ગુરુશબ્દની સુંદર વ્યાખ્યા બતાવી છે.

‘ગુ’ શબ્દ અંધકારવાચક છે. ‘રુ’ અક્ષર વિરોધવાચક છે. ‘અંધકારનો વિરોધી એવો પ્રકાશ’ આ અર્થ ‘ગુરુ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી લભ્ય અર્થ છે. જે અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જાય તે ગુરુ. જે અમાસથી પૂનમ તરફ લઈ જાય તે ગુરુ. જે મિથ્યાત્વમાંથી સમ્યક્ત્વમાં લઈ જાય તે ગુરુ. જે અનાત્મભાવમાંથી આત્મભાવ તરફ લઈ જાય તે ગુરુ. આવા ગુરુનાં પૂજન પછી દેવપૂજનની વાતમાં આદિધાર્મિકની કક્ષાનો અન્યદર્શનકારો સાથે સમન્વય સાધતાં ધર્મસંગ્રહવૃત્તિના આધાર પર નયલતામાં જણાવાયું છે કે અન્યદર્શનીના મતે શિષ્ટ, બોધિસત્ત્વ અને નિવૃત્તપ્રકૃતિઅધિકાર આદિ શબ્દોથી જે જીવની કક્ષા જણાવાઈ છે તે જ કક્ષા આદિધાર્મિક કે અપુનર્ભવકની છે. (ગા.૯ થી ટીકા પૃ.૮૪૭)

ગા.૧૨ની નયલતા ટીકામાં રહસ્યવેદી મુનિવરે યોગબિંદુના ‘વ્રતસ્થા’ એ શ્લોકને ખોલતાં જે ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ બતાવી છે તે નિષ્કર્ષ સરસ કાઢ્યો છે. ગ્રંથને ખોલવાની એક કળા ત્યાં જણાય છે. (જુઓ ગા.૧૨ની ટીકા પૃ. ૮૫૧)

અપ્રમત્તતાના અભ્યાસી મુનિવરે ‘પ્રમાદનું વર્જન કરવું જોઈએ’ એ પૂર્વસેવાના ગુણની વાતમાં અઢળક અન્ય દર્શનોના પણ સાક્ષીપાઠો આપ્યાં છે. તથા તેમાં જ આગળ ‘આ સદાચારોનું ફળ શું મળે?’ તે વાતમાં સંન્યાસગીતા વગેરેના પાઠો દ્વારા બતાવ્યું છે કે આ સદાચારોથી સત્સંસ્કારો ઊભા થાય છે જે મહાફલજનક છે. તે વાત જણાવી સામાન્યધર્મમાં ફલાપેક્ષ અસામાન્યતા બતાવી છે.

મુક્તિરાગમાં જે ઉપાયો છે તેની વિગત નયલતાટીકામાં મોક્ષાનુરાગી મુનિવરે આપી છે. શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞા એ ઉપાયો યોગાવતાર નામની ૨૦મી બત્રીસીમાંથી અહીં નોંધ્યા છે. તે સંબંધી કેટલીક વાતો નયલતા ટીકામાં પૃ. ૮૮૪ પર જુઓ.

૧૨. મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્ય બત્રીસીમાં :- પાંચ અનુષ્ઠાનની તત્ત્વાર્થદીપિકા ટીકાની વ્યાખ્યામાં ઈહલોક / પરલોક ઉભયાશંસાથી યુક્ત જે અનુષ્ઠાન હોય તેનો નંબર વિષમાં કે ગરમાં ? ક્યાં ગણવો તેની ચર્ચા કરતાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે તો જેનું પ્રાધાન્ય વધુ હોય તેમાં તે અનુષ્ઠાનને ગણવું તેમ કરીને પોતાનો મત આપી દીધો છે. પણ નયલતા ટીકામાં મતસંગ્રહનકર્તા મુનિવરે ‘કેચિત્’ કરીને જે એક મત આપ્યો છે તે વાંચવા ને વિચારવા જેવો છે.

જેમ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન પણ નથી ને કેવલજ્ઞાન પણ નથી તો જ્ઞાનાન્તર પણ નથી. તેમ ઉભયાશંસાવાળું અનુષ્ઠાન જે વિષાનુષ્ઠાન પણ નથી કે ગરાનુષ્ઠાન પણ નથી તો અનુષ્ઠાનાન્તર પણ નથી. આગળ જતાં સરસ કારણ જણાવ્યું છે કે ઉભયાશંસાવાળું અનુષ્ઠાન જલદી સચિત્તનો નાશ કરનાર હોવાથી કેવલ ગરાનુષ્ઠાન નથી તથા કાલાન્તરમાં પણ સચિત્તનો નાશ થતો હોવાથી કેવલ વિષાનુષ્ઠાન પણ નથી. તેથી આને વિજાતીય માનવું જોઈએ.. આ વિચારણીય છે -તેમ અન્યનો મત ટાંકીને મૂકી દીધું છે. (જુઓ ગા.૧૨ની ટીકા પૃ.૯૦૯ પર)

ગા.૨૪ની નયલતા ટીકામાં વસુપાલનું દષ્ટાંત અષ્ટકપ્રકરણવૃત્તિમાંથી સંપૂર્ણ મૂકીને પ્રસ્તુત પદાર્થ સાથે સુંદર ઘટાવ્યું છે. જુઓ પૃ. ૯૨૬.

અને ગા. ૨૬ થી ૩૨ સુધી પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે તો ‘સ્પષ્ટ’ કરીને ટીકા કરવાનું છોડી દીધું છે ત્યાં પણ જ્ઞાનદાનપ્રેમી પૂ. મુનિવરે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ.ની તે તે વાતોને વિસ્તારથી ખોલી છે તે ખરેખર ધન્યવાદને યોગ્ય છે.

ગા.૩૦ની નયલતા ટીકામાં પાણી = મન, ક્તકક્ષોદ (ફટકડીચૂર્ણ) = શ્રદ્ધા, મલ = તીવ્રપાપાદિ. આ રીતે વ્યવસ્થિત ખોલીને બતાવ્યું છે. છેલ્લી ગાથાઓમાં જે સ્થિરતા સુધીનો કાળ મૂળ ગાથાઓમાં છે તેને સ્પષ્ટ રીતે ખોલીને અર્થનો બોધ સુંદર કરાવેલ છે.

ગુજરાતી વિવેચન દ્વારા તો ભાવોને એકદમ સરળને સ્વાદુ બનાવ્યાં છે. ગોળ જેમ તરત ઉતરી જાય તેમ આ ગુજરાતી વિવેચન પણ તરત પ્રજ્ઞામાં ઉતરી જાય તેવું છે.

એકંદરે અનેકાનેક વિશેષતાઓથી સભર નયલતાટીકા વાંચતા જ વધુ આદર પ્રગટશે. જિજ્ઞાસુ-અભ્યાસુ વર્ગે ટીકા વાંચવાનું અવશ્ય ધ્યાન રાખવું...

ઘણા સમયથી જેમનું નામ સાંભળ્યું હતું ને જેમનું કામ જોયું હતું/વાંચ્યું હતું તેવા મુનિવરશ્રીને સહજ રીતે કલિકુંડ તીર્થમાં થોડા સમય પૂર્વે મળવાનું થયું... કેટલીક વ્યક્તિઓ સાથે જાણે કોઈ ઋણાનુબંધ હોય છે તેમ પ્રથમ મિલનમાં આત્મીયતા સારી એવી થઈ. વાતચીતમાં તેઓશ્રીએ કહ્યું કે 'આ બત્રીસીની ટીકા છપાવાનું ચાલુ છે ને તેના ૮ ભાગમાં અલગ અલગ મહાત્માઓ પાસે પ્રસ્તાવના લખાવવાની ભાવના છે. તેથી તમે પણ એક ભાગની ટીકા લખી આપવાની ઉદારતા દાખવો તો ધન્યતા અનુભવાશે.' પ્રસ્તાવના સાંભળતા જ સ્તબ્ધ થવાયું...

ક્યાં બત્રીસી ? ક્યાં ઉપાધ્યાયજી મ. ને ક્યાં નૂતન ટીકાકારશ્રી ને ક્યાં મારા જેવો અલ્પજ્ઞ... એક નાનકડા બાળકને મોટું કામ સોંપવા જેવો ઘાટ થયેલો.. પ્રાથમિક તબક્કામાં ઈન્કાર કરવા છતાં છેલ્લે સ્વીકાર તેમની લાગણી અને ભાવ જોતાં થયો...

જે કાંઈ લખાયું તેમાં તેમની લાગણી ને પ્રેમનો પડઘો છે. પ્રસ્તાવના લખવાનું કાર્ય સોંપી તેઓશ્રીએ મારા પર બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. નહીં તો મારા જેવો આળસુ માણસ આ બત્રીસીના પદાર્થોને ક્યારે પામી શકતે ? વાંચતા જે આનંદ આવ્યો છે તેને શબ્દસ્થ તો કેમ કરાય ? ફક્ત એટલી પ્રાર્થના પ્રભુને કરાય કે વાંચન અનુભવનમાં પલટાય... ને આત્માનુભૂતિના સથવારે આત્મગુણોની અનુભૂતિના ઊંડાણમાં રમમાણ બનાય...

પ્રાન્તે, પ્રસ્તાવના લખતાં પ્રભુઆજ્ઞાવિરુદ્ધ, ગ્રંથકારશ્રીવિરુદ્ધ કે ટીકાકારશ્રીના આશયથી ભિન્ન કાંઈ લખાઈ ગયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્...

શ્રી પાવાપુરી તીર્થધામ,

કે.પી.સંઘવી ચે. ટ્રસ્ટ,

મુ.પો.કૃષ્ણગંજ, જિ. સિરોહી,

કંડલા-દિલ્હી હાઈવે-૩૦૭૧૦૧.

જે વ.૬ ૨૦૫૮

તા. ૨૦-૬-૨૦૩.

સ્વ.પૂ.આ.શ્રી ઝંકારસૂરિ મ.સા.ના. શિષ્યરત્ન

તપસ્વી પૂ. મુનિરાજશ્રી ચંદ્રયશવિજયજી મહારાજના શિષ્યાણુ

મુનિ ભાગ્યેશવિજય

૯ થી ૧૩ બત્રીસીનો ટૂંકસાર

૯. કથાદ્વારિંશિકા: ટૂંકસાર

નવમી બત્રીસીમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કથા, કથાના પ્રકાર, કથાના લક્ષણ, અકથા તથા વિકથાનું સ્વરૂપ-લક્ષણ-પ્રકાર-ફળ, કથા કહેવાનું ફળ, ધર્મકથાના અધિકારી, ધર્મકથા કરનારની સાવધાની ઈત્યાદિ બાબતોને મુખ્ય પ્રમેયરૂપે વણી લીધેલ છે.

અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને મિશ્રકથા-આમ ચાર પ્રકારની કથા છે. (ગા.૧) ધન મેળવવાના ઉપાયભૂત વિદ્યા, શિલ્પ, સામ-દામ-દંડ-ભેદ સ્વરૂપ ઉપાય વગેરે જેમાં મુખ્યતયા આવે તે અર્થકથા કહેવાય છે. (ગા.૨) રૂપ-વય-વેશ-શૃંગાર વગેરેનું વર્ણન કામકથામાં થાય છે. (ગા.૩) ધર્મકથા ચાર પ્રકારની છે. - (૧) આક્ષેપણી, (૨) વિક્ષેપણી, (૩) સંવેજની, (૪) નિર્વેદની અથવા નિર્વેજની. તેમાંથી આક્ષેપણી ધર્મકથા ચાર પ્રકારે છે - આચારપ્રધાન, વ્યવહારપ્રધાન, પ્રજ્ઞપ્રિપ્રધાન અને દષ્ટિવાદપ્રધાન. જેમાં આચારની વાતો મુખ્યતયા કહેવાય તે આચારપ્રધાન આક્ષેપણી ધર્મકથા કહેવાય. અતિચારના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વ્યવહાર બીજી, જિનવચનમાં શંકાનું સમાધાન કરવું તે ત્રીજી અને શ્રોતાની ભૂમિકા જોઈ તત્ત્વ સમજાવવું તે ચોથી આક્ષેપણી ધર્મકથા છે. તેનાથી પ્રતિબોધ પામેલ શ્રોતા સ્થિર અને શાંત બને છે. (ગા.૪ થી ૭) વિદ્યા, ક્રિયા, તપ વગેરે આક્ષેપણી ક્રિયારૂપ કલ્પવેલીનો રસ=મકરન્દ છે. (ગા.૮)

વિક્ષેપણી કથા ચાર પ્રકારે છે. (૧) સ્વશાસ્ત્ર સૌપ્રથમ સમજાવી પછી પરશાસ્ત્રને બતાવવા. (૨) પર સિદ્ધાંતને જણાવી પછી સ્વશાસ્ત્રને સમજાવવા. (૩) પરશાસ્ત્રોની અસત્ વાતો, વિરોધી વાતો, ઘુણાક્ષરન્યાયથી સંગત થતી વાતો જણાવી સમ્યગ્વાદ જણાવવો. (૪) પહેલા સમ્યગ્વાદ સમજાવી પછી મિથ્યાવાદ જણાવવો. (ગા.૯) વિક્ષેપણી કથા શ્રોતાની માર્ગરુચિ ખતમ કરે એવી ઘણી સંભાવના છે. કારણ કે મુગ્ધ જૈનેતર શ્રોતાને તેમના સિદ્ધાંતના દોષની વાત કરીએ તો તે 'જૈનો ઈર્ષ્યાખોર છે' એમ વિચારે અને તેમના સિદ્ધાંતના કેવળ ગુણ દેખાડવામાં આવે તો પોતાના ધર્મને તેઓ પ્રામાણિક માને. આનો અર્થ એવો નથી કે વિક્ષેપણી કથા કરવી જ નહિ. અવસર જોઈને જૈનેતર ગ્રંથોની વાત કરતાં તેમાં જૈન સિદ્ધાંતને ગોઠવી, જૈનેતર ગ્રંથની ખામીઓ હળવાશથી મધુર શબ્દોમાં બતાવવા દ્વારા અથવા પરસિદ્ધાંતની વાતો કરતા કરતા મોક્ષાભિમુખ બનેલ શ્રોતાને જૈનધર્મની રુચિ જાગે તો પરસિદ્ધાંતનું ખંડન ત્યારે કરી શકાય. આ કથા કડવા ઔષધ તુલ્ય જાણવી. (ગા.૧૦-૧૨)

જેમાં કડવા ફળને દેખાડીને સંવેગ પમાડવામાં આવે તે સંવેજની કથા કહેવાય. તે ચાર પ્રકારે છે. જે કથા (૧) પોતાના શરીરની અરુચિ બતાવવા દ્વારા, (૨) બીજા શરીરની અરુચિ દેખાડવા દ્વારા, (૩) મનુષ્યપણું અસાર દેખાડવા દ્વારા (=આલોકને વિશે) અને (૪) દેવ-તિર્યચ વગેરેમાં પણ ઈર્ષ્યાદિ-પરવશતાદિ દોષો દેખાડવા દ્વારા (=પરલોકને વિશે) શ્રોતાને સંવેગ કરાવે તે સંવેજની ધર્મકથા કહેવાય. (ગા.૧૩) વૈક્રિયઋદ્ધિ વગેરે ગુણો, જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ વગેરે સંવેજની કથાનો રસ છે. (ગા.૧૪)

શ્રોતાને નિર્વેદ=વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવા માટે જે કથામાં પાપકર્મના વિપાકને કહેવાય તે નિર્વેજની કથા કહેવાય. તે ચાર પ્રકારે છે. (૧) ચોરી કરનારને જેલની સજા થવી (=આ ભવનું પાપ અહીં

ફળ આપે). (૨) કસાઈનો ધંધો કરનાર મરીને નરકમાં જાય (=આ ભવના પાપથી પરલોક બગરો.)
 (૩) પૂર્વભવમાં કરેલ પુસ્તકનાશ આદિ પાપના ઉદયથી વર્તમાનમાં લૂલા-લંગડા-બોબડાપણું મળે.
 (=પૂર્વભવના પાપનું વર્તમાનમાં ફળ મળે) (૪) સાપ-સિંહના ભવમાં કરેલા પાપોથી નરકાદિની સજા થાય. (=પૂર્વભવના પાપ પરલોકમાં ફળ આપે.) (ગા.૧૫) “થોડા પણ પ્રમાદનું ફળ અત્યંત ભયંકર છે.’ આ પ્રમાણે વિસ્તારથી વર્ણન નિર્વેજની કથાનો રસ છે. (ગા.૧૬)

આક્ષેપણી કથા=મૂડી. વિક્ષેપણી કથા=વ્યાજ. માટે શિષ્યને પહેલાં આક્ષેપણી કથા કહીને પછી વિક્ષેપણી કથા કહેવી. આવું કરવાથી માત્ર બાહ્ય ખંડન-મંડન અને ચર્ચામાં ફસાઈ ન જાય તથા પોતાના આચાર વગેરેની તે શિષ્ય ઉપેક્ષા કરતો ન થાય. (ગા.૧૭) ‘આક્ષેપણી કથાથી ખેંચાયેલા જીવો સમ્યગ્દર્શન પામે છે જ્યારે વિક્ષેપણી કથામાં ભજના છે. કદાચ જીવ ગાઢ મિથ્યાત્વ પણ પામે.’ આમ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે. આક્ષેપણી કથા અમૃતની જેમ ચોક્કસ લાભ કરાવે છે. જ્યારે ઝેરતુલ્ય વિક્ષેપણી કથા સંભળાવવા માટે શ્રોતાની બુદ્ધિ પરિકર્મિત કરી, તેનામાં મધ્યસ્થતા લાવવી પડે છે. ગ્રંથકારશ્રીએ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિના આધારે આ બધી બાબત એકદમ સ્પષ્ટ કરેલ છે. (ગા.૧૮-૧૯)

જે કથામાં ધર્મ-અર્થ અને કામ પુરુષાર્થની વાતો ભેગી આવતી હોય તે મિશ્રકથા કહેવાય. સ્ત્રી-ભોજન-રાજા-દેશ-નટ-નર્તક વગેરેની કથા વિકથા કહેવાય. વિકથા પારકી પંચાત સ્વરૂપ હોવાથી તેને મુમુક્ષુએ-મુનિએ અવશ્ય છોડવી જોઈએ. (ગા.૨૦)

વળી વ્યવહારનયનું નિરૂપણ ૨૦ ગાથા સુધી કર્યા બાદ ગ્રંથકારશ્રીમદ્જી નિશ્ચય નયનું મંતવ્ય જણાવતા કહે છે કે વક્તાના આશયથી=પરિણામથી પણ કથા ફલતઃ અકથા કે વિકથા પણ બની શકે છે. માટે જ એક જ કથા એક પાસે સાંભળવામાં શુભ પરિણામ જાગે અને બીજા પાસે સાંભળવામાં અશુભ પરિણામ જાગે તેવું બનતું હોય છે. આમ ઉપદેશકનો આંતરિક પરિણામ શ્રોતા માટે મહત્વનું પરિબળ છે. માટે જ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે કે “મિથ્યાત્વનો અનુભવ કરનારને અજ્ઞાની જ જાણવો. તે જે કથા કહે તે અકથા જ છે. તથા તપ-સંયમ ગુણને ધારણ કરનાર ઉપદેશકની વાણી જિનપ્રવચનમાં કથા કહેવાયેલ છે.” ઘણીવાર સાધુ દ્વારા પ્રમાદથી બોલાયેલા શબ્દો=અકથા પણ વિશિષ્ટ લાંચકાતવાળા શ્રોતા માટે કથા બની શકે. (ગા.૨૧ થી ૨૪)

કામવાસના જગાડતી કથા મોક્ષાભિલાષી સાધુએ ક્યારેય ન કરવી જોઈએ. પણ તપ-નિયમથી સમૃદ્ધ અને સંવેગ-નિર્વેદ કરાવનારી કથા પંડિતે કરવી. અતિવિસ્તારથી પણ કથા ન કરવી કે જેમાં શ્રોતા તાત્પર્યને પકડી જ ન શકે. ધીરજવાળા અને વિસ્તૃત-ગહન કથાને સમજવાની શક્તિવાળા શિષ્યને તો વિસ્તારપૂર્વક તમામ બાબતો સમજાવવી. જેથી તેનામાં જિનાગમ પ્રત્યે અહોભાવ અને તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા વધે. (ગા.૨૫ થી ૨૮) ધર્મરત્ન પ્રકરણની ૧૦૬મી ગૂઢ ગાથાને લક્ષમાં રાખીને ગ્રંથકારશ્રીએ જણાવેલ છે કે વિધિ-ઉદમ-ભય-ઉત્સર્ગ-અપવાદનો વિભાગ વક્તાને જાણમાં હોવો જોઈએ. અને ખુલાસા પૂર્વક તે તે રીતે કથા કરવાની આવડત જોઈએ. બાકી એક જ વાતને પકડવામાં શ્રોતામાં એકાંતવાદ=મિથ્યાત્વ આવી શકે. ધર્મકથા કરનાર વક્તા આચારથી કદાચ ઠીલા હોય તો ચાલે પણ પરમાત્માના આંતરિક આશય મુજબ શ્રોતાને જિનશાસનમાં આદર થાય તે રીતે કથા કહેવાની કળા તો તેની પાસે હોવી જ જોઈએ. કર્મવશ ક્રિયાહીન બનેલા હોવાં છતાં તત્ત્વજ્ઞાની એવા શુદ્ધપ્રરૂપક સારા. પણ જ્ઞાનહીન ક્રિયાજડ સારા નહિ. આમ યુક્તિસંગત કથા કરનાર પંડિત સાધુ મોક્ષને મેળવે છે. (ગા.૨૯-૩૨)

બીજી બધી બત્રીસીઓની અપેક્ષાએ નવમી કથા બત્રીસી ખૂબ સરળ છે. પણ તેનો વિષય ખૂબ મહત્વનો અને ગંભીર છે. આ વાત ભૂલાવી ન જોઈએ.

૧૦. યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા: ટૂંકસાર

૯મી બત્રીસીમાં જણાવેલી ધર્મકથા વગેરે સાંભળવાથી યોગ્ય શ્રોતાને તેના ફળસ્વરૂપે યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ૧૦મી બત્રીસીમાં યોગ, યોગનું લક્ષણ, યોગના પ્રકાર, યોગનો કાળ, યોગના અધિકારી-અનધિકારીના લક્ષણ, યોગના મુખ્ય ઘટકો, નિશ્ચય-વ્યવહારથી યોગનું સ્વરૂપ, યોગનું ફળ વગેરે બાબતોને મુખ્યત્વે વણી લીધેલી છે. પ્રારંભમાં જ યોગનું લક્ષણ બાંધતા ગ્રન્થકારશ્રી કહે છે કે મોક્ષની સાથે સંબંધ કરાવે એવી પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવાય. (ગા.૧) જીવને ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં જ 'યોગ' મળે છે. તે મોક્ષનું અંતરંગ કારણ છે તથા મુખ્ય કારણ છે. અચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં મિથ્યાત્વથી વ્યાપ્ત જીવ મોક્ષમાર્ગની સન્મુખ થતો નથી. કારણ કે અચરમાવર્તમાં જીવ ભવાભિનંદી હોય છે, સંસારરસિક હોય છે. ધર્મ કરે તો પણ હૈયામાં લૌકિક ભાવોને જ ભવાભિનંદી જીવો પકડી રાખતા હોય છે. યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય વગેરે ગ્રંથના આધારે ગ્રન્થકારશ્રીએ ભવાભિનંદી જીવના લક્ષણ બતાવેલ છે કે તે (૧) ક્ષુદ્ર, (૨) લોભરતિવાળો, (૩) દીન, (૪) મત્સરી, (૫) ભયભીત, (૬) શઠ, (૭) અજ્ઞાની અને (૮) નિષ્ફળ આરંભવાળો હોય છે. (ગા.૨ થી ૫)

ભવાભિનંદી જીવો ધર્મ કરે તો પણ લોકપંક્તિથી ધર્મ કરે છે. લોકપંક્તિ = લોકોને ખુશ કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી. આવી ધર્મક્રિયા માત્ર નિષ્ફળ નથી જતી પણ વિપરીત ફળ લાવનારી થાય છે. અહીં એક નોંધ લેવી કે ધર્મ કરતા કરતા લોકોમાં પ્રશંસાને પાત્ર બનીએ તે સાડું છે. પણ પ્રશંસા માટે ધર્મ કરવો તે યોગ્ય નથી. (ગા.૬ થી ૮) જેઓને ધર્મનું તાત્વિક માહાત્મ્ય ખબર ન હોય પરંતુ ધર્મ કરવાની પાછળ ભોગતૃષ્ણા પોષવાની વૃત્તિ કે દેવલોકના સુખનો આશય પણ ન હોય તેવા ધર્માચરણવાળા જીવોની ધર્મક્રિયા કંઈક સારી કહી શકાય. પરંતુ તાત્વિક શુદ્ધિ તો પ્રણિધાનાદિસહિત એવી ધર્મક્રિયામાં જ હોય છે. (ગા.૯) ધર્મક્રિયામાં તાત્વિક શુદ્ધિ અને પ્રબળ પુષ્ટિની પરંપરા પ્રણિધાન-પ્રવૃત્તિ-વિધનજય-સિદ્ધિ-વિનિયોગ આ પાંચ પરિબળોથી આવે છે. (ગા.૧૦)

આ પાંચેયના ક્રમશઃ લક્ષણને જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે - પ્રણિધાન એટલે સ્થિર, કરુણાયુક્ત, પરોપકાર પ્રધાન, પાપવર્જિત ચિત્ત. ધર્મસ્થાનમાં વિશેષ પ્રકારના પ્રયત્નથી ઉભી થયેલી સ્થિર (= પ્રણિધાન પૂર્વકની) અને અન્ય તુચ્છખતિલાષ વિનાની ચિત્તપરિણતિને પ્રવૃત્તિ કહેવાય. શરૂ કરેલ પ્રવૃત્તિને વિશે વિધનજય ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) કંટકતુલ્ય બાહ્ય વ્યાધિ પર જય, (૨) જ્વર જેવા આંતરિકવ્યાધિ ઉપરનો જય અને (૩) દિઝ્મોહસમાન મિથ્યાત્વ ઉપર જય. જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વિધનજયથી જીવ ધર્મનો તાત્વિક અનુભવ કરે છે. તેને સિદ્ધિ જાણવી. બીજાને ધર્મમાં જોડવા તે વિનિયોગ કહેવાય. તે પ્રકૃષ્ટ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. પ્રણિધાનાદિ પાંચ પરિબળો વિનાની ક્રિયા ભાવધર્મ માટે થતી નથી, ઊલટું નુકસાન માટે થાય છે. (ગા.૧૧ થી ૧૬)

ઘાસમાંથી સીધેસીધું ઘી બનતું નથી તે રીતે અચરમાવર્તકાળમાં રહેલા જીવ પાસે પ્રણિધાન વગેરે ન હોવાથી તેને સીધેસીધી યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તેવી શક્યતા નથી. તેથી ચરમાવર્ત કાળ માખણતુલ્ય મનાય છે. તે સમયે જ જીવમાં નિર્મળ આશય પ્રગટે છે. ગોપેન્દ્ર નામના અન્યદર્શની યોગાચાર્ય પણ જણાવે છે કે પ્રકૃતિનો (= કર્મનો) પુરુષ = આત્મા ઉપરથી અધિકાર હટે નહિ ત્યાં સુધી પુરુષને

તત્ત્વમાર્ગમાં જિજ્ઞાસા પણ પ્રગટ થતી નથી. ક્ષેત્રરોગ (= અનેક નવા રોગને ખેંચી લાવે તેવો રોગ) આવે તો જીવને પથ્ય ખાવાની ઈચ્છા નથી થતી પણ અપથ્યની જ ઈચ્છા થાય છે. તેવું અચરમાવર્તી જીવ વિશે જાણવું. યોગ્યાર્ય ગોપેન્દ્રની આ વાત યુક્તિસંગત પણ છે કારણ કે તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય તો પણ પુરુષનો પરાભવ કરવાનો પ્રકૃતિનો અધિકાર પાછો ફરવા માટે છે. (ગા.૧૭-૨૧) ચરમાવર્ત કાળમાં આત્મા ઉપરથી પ્રાકૃતિક આધિપત્યના વળતા પાણી થાય છે.

ગ્રંથકારશ્રી આગળ વધતાં બીજી મહત્ત્વની વાત જણાવે છે કે ભાવ જ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે. ચરમાવર્તમાં ભાવને કારણે જ ક્રિયા પણ યોગસ્વરૂપ બને છે. સિદ્ધરસ તાંબાને સોનારૂપે બનાવે છે તે રીતે ભાવ પણ ક્રિયાને યોગસ્વરૂપ બનાવે છે. જ્યાં ક્રિયા ભાવથી એકરસ બની ગઈ હોય ત્યાં ક્રિયા નાશ પામ્યા પછી પણ ભાવની હાજરી હોય છે. બૌદ્ધ લોકો પણ આવી ક્રિયાને સુવર્ણઘટ સમાન કહે છે. ફૂટેલ સુવર્ણઘટની જેમ સંયોગવિશેષમાં ક્રિયા રવાના થવા છતાં પણ તાત્ત્વિક ભાવ ફળને આપે છે. ભૂમિગત પાણીની શિરા સમાન ભાવ છે અને ભૂમિ ખોદવા સમાન ધર્મક્રિયા છે. ભાવ વિનાની એકલી ધર્મક્રિયાથી કરેલ પાપક્ષય દેડકાના ચૂર્ણ સમાન છે. જેમ વરસાદ પડે તો ફરીથી તે ચૂર્ણમાંથી ઢગલાબંધ દેડકાઓ પેદા થઈ શકે છે. તેમ ભાવશૂન્ય ધર્મક્રિયાને કરનારો જીવ નિમિત્ત મળતાં પાછો પાપોથી ભારે થાય છે. જ્યારે ભાવયુક્ત ધર્મક્રિયાથી થયેલ પાપક્ષય દેડકાની રાખતુલ્ય છે. મુશળધાર વરસાદ પડવા છતાં દેડકાની રાખમાંથી નવો એક પણ દેડકો ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમ તાત્ત્વિક પ્રણિધાનાદિ ભાવોથી પાપ કર્મ અને તેના અશુભ અનુબંધો મૂળમાંથી બાળી નાખ્યા પછી ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગમાં પણ તે આધ્યાત્મિક પુરુષને નવા પાપકર્મનો બંધ કે ભવપરંપરાની વૃદ્ધિ થાય નહિ. આમ પ્રણિધાનાદિ આધ્યાત્મિક ભાવો મોક્ષનું કારણ છે અને ક્રિયા ભાવનું કારણ છે. આમ ક્રિયા મોક્ષનું સીધું કારણ નથી. પણ પરંપરાએ તે મોક્ષનું કારણ બને છે. (ગા.૨૨ થી ૨૭)

યોગ જ્ઞાનનયથી જ્ઞાનપરિણામસ્વરૂપ છે અને ક્રિયાનયથી તપ-ત્યાગાદિમાં શક્તિ ફોરવવા સ્વરૂપ છે. વળી, આવો યોગ આત્મવ્યાપારસ્વરૂપ છે. જીવનો બોધ-ક્રિયા વગેરે બદલાય છે પણ નિશ્ચયનયથી જીવ ક્યારેય બદલાતો નથી. માટે જીવની ક્રિયાને યોગ રૂપે જણાવેલ છે. પણ જીવને યોગરૂપે કહેલ નથી. આચારંગમાં પણ જણાવ્યું છે કે 'ઉપાધિ કર્મથી જ થાય છે.' માટે ઔપાધિક ભાવો (= વૈભાવિક પરિણામો) અનિત્ય છે. અને પોતાના ચૈતન્યાદિ મૌલિક ભાવવાળો આત્મા નિત્ય જ છે. દ્રવ્ય = આત્મા અને પરિણામની = ક્રિયાની વચ્ચે કથંચિત્ ભેદ છે તેમજ કથંચિત્ અભેદ છે. તેમ છતાં શુદ્ધ નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ ઔપાધિક ભાવો - સાંયોગિક પરિણામો - વૈભાવિક અવસ્થાઓ મિથ્યા છે, કાલ્પનિક છે. આ બાબતનું ખૂબ જ સચોટ રીતે મહોપાધ્યાયજી મહારાજે નિરૂપણ કરેલ છે. આ પ્રસંગે અદ્વૈતવાદ, (જ્ઞાનાદ્વૈતવાદ-બ્રહ્માદ્વૈતવાદ-શબ્દાદ્વૈતવાદ) શૂન્યવાદ, નૈરાત્મ્યવાદના ઉદ્ભવની કારણીભૂત મૂળભૂત દૃષ્ટિનો તથા સમયસાર - અધ્યાત્મબિંદુ વગેરે ગ્રંથોની શૈલીનો, સ્યાદ્વાદપદ્ધતિની મર્યાદામાં રહીને, ઉપયોગ ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે. આ તેઓશ્રીની એક અલૌકિક-અનુપમ-દુર્લભ વિશિષ્ટતા છે.

મહોપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે જિનશાસન સર્વનયમય છે. તેથી એક પણ નયની બાદબાકી કરવામાં આવે, કોઈ પણ નયનો અપલાપ કરવામાં આવે તો પરમાર્થથી સ્યાદ્વાદશાસનનો જ ઉચ્છેદ થઈ જાય. માટે પ્રયોજનવિશેષને લક્ષમાં રાખીને, શ્રોતાની ભૂમિકાને ધ્યાનમાં રાખીને અવસરે કોઈ એક નયને મુખ્ય બનાવીને પણ ધર્મદેશના આપી શકાય છે. અનેકાન્તવાદના ઘટક સ્વરૂપે જે નયના

પ્રતિપાદનનો અવસર હોય ત્યારે તે રીતે તેનું સમર્થન કરવું આ પણ તીર્થંકરમાન્ય શાસ્ત્રમર્યાદા જ છે. પણ વક્તાને સ્યાદ્વાદમાર્ગનો ઊંડો બોધ હોવો ખૂબ જ જરૂરી છે તથા પરિપૂર્ણ સ્યાદ્વાદમાર્ગનો બોધ - ભાવ અનેકાન્તપરિણતિ શ્રોતામાં પ્રગટાવવાનું લક્ષ્ય પણ વક્તાને હોવું જોઈએ. આ મહત્વની વાત છે.

અંતે ગ્રંથકારશ્રીએ વાચક વર્ગને બહુ મહત્વની આધ્યાત્મિક સલાહ આપતા જણાવેલ છે કે આ રીતે જિનશાસનમાં બતાવેલ યોગલક્ષણને જાણતા સ્યાદ્વાદીએ મોક્ષ મેળવવાની ઝંપનાથી યોગસાધનામાં લાગી જવું. અને ક્ષમતા હોય તો જૈનેતર યોગલક્ષણની પરીક્ષા કરીને જિનશાસનના સિદ્ધાંત પ્રત્યેની શ્રદ્ધાજ્યોતને ઝળહળતી બનાવવી જોઈએ. (ગા.૨૮-૩૨)

૧૧. પાતંજલયોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા: ટૂંકસાર

૧૦મી બત્રીસીમાં જૈનદર્શન અનુસાર યોગનું લક્ષણ બતાવ્યા બાદ ગ્રંથકારશ્રી ૧૧મી બત્રીસીમાં પાતંજલ યોગદર્શનમાન્ય યોગલક્ષણની સમીક્ષા કરે છે. ૧ થી ૧૦ શ્લોક સુધી પતંજલિ મહર્ષિનો મત દર્શાવી ૧૧-૧૨ શ્લોકમાં તેની સમીક્ષા કરેલ છે. ફરીથી પતંજલિ અને રાજમાર્તંડકાર ભોજ રાજર્ષિનો મત ૧૩ થી ૨૦ શ્લોક સુધી દર્શાવી ૨૧મા શ્લોકથી ગ્રંથકારશ્રીએ તેની કડક સમાલોચના કરી છે.

પતંજલિ ઋષિ કહે છે કે ‘ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે.’ (ગા.૧) સ્થિર ચંદ્ર પણ અસ્થિર પાણીમાં ચાલતો દેખાય તે રીતે વાસ્તવમાં તદ્દન શાંત અને સ્થિર આત્મા પણ ચંચળ એવી ઈન્દ્રિયવૃત્તિને કારણે તેવા તેવા આકારવાળો હોય એવું ભાસે છે. આ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાથી ચિત્ત વૃત્તિશૂન્ય બને છે. અને પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરે છે. આ પુરુષની મુક્તિ છે. ચિત્તની વૃત્તિ પાંચ પ્રકારની છે - પ્રમાણ, ભ્રમ, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ. પ્રમાણ એટલે કે અવિસંવાદી જ્ઞાન. ભ્રમ એટલે કે મિથ્યાજ્ઞાન, વિપર્યાસ. અવસ્તુવિષયક શાબ્દબોધને વિકલ્પ કહેવાય. ‘રમેશનું ઘર’ - આમાં ઘર રમેશથી અલગ વસ્તુ છે તેવું ભાન થાય છે તે રીતે ‘પુરુષનું ચૈતન્ય’- આમાં પણ ચૈતન્ય પુરુષથી ભિન્ન જણાય છે. પણ વાસ્તવમાં ચૈતન્ય જ પુરુષ છે. માટે આ શાબ્દબોધને ‘વિકલ્પ’ કહેવાય. જાગ્રત-સ્વપ્નદશાના સમસ્ત વિષયનો ત્યાગ કરીને જે પ્રવૃત્તિ થાય તે નિદ્રા કહેવાય અને ચોક્કસ પ્રકારે અનુભવેલા વિષયને યાદ કરવો તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. ચિત્તવૃત્તિ રાજસી-તામસી કે સાત્ત્વિક બહિર્મુખતાને છોડે તેને વૃત્તિનિરોધ કહેવાય. (ગા.૨-૫)

મહર્ષિ પતંજલિના કથનાનુસાર, અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વૃત્તિનિરોધ થાય છે. અભ્યાસ એટલે કે કેવળ ચિત્તમાં જ રહેવા સ્વરૂપ ચિત્તનો પરિણામ. વૈરાગ્ય એટલે કે બીજાને આધીન ન થવું. શબ્દાદિ વિષયો અને દેવલોક વગેરેની તૃષ્ણા વગરનાને આસક્તિ રવાના થાય છે અને વશીકાર નામનો અપર વૈરાગ્ય પ્રગટે છે. જેને પુરુષ અને પ્રકૃતિના ભેદનું જ્ઞાન થયું હોય તેવા પુરુષને ગુણો ઉપરની = સત્ત્વ - રજસ્ - તમો ગુણાત્મક પ્રકૃતિ ઉપરની આસક્તિ ચાલી જવાથી ગુણવૈતૃષ્ણ્ય નામનો પર (= શ્રેષ્ઠ) વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. બહિર્મુખતાનો વિલય કરાવવા દ્વારા આ વૈરાગ્ય વૃત્તિનિરોધમાં ઉપકારી થાય છે. વૃત્તિનિરોધવિષયક અભ્યાસ શાંતરસપ્રવાહ દેખાડવા દ્વારા ચિત્તવૃત્તિનિરોધમાં ઉપકારી થાય છે. (ગા.૬-૧૦) આ રીતે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના માધ્યમથી તામસી વગેરે ચિત્તવૃત્તિઓનો પ્રતિરોધ થવો તે ‘યોગ’ કહેવાય. આમ પતંજલિ ઋષિનું મંતવ્ય છે.

પાતંજલિ ઋષિની વાત બહુ સુંદર છે. અધ્યાત્મમાર્ગે ડગલું માંડતા સાધક માટે લાભકારી છે. પરંતુ તેમના પાયાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો અને તેમણે બતાવેલ યોગમાર્ગ - આ બન્નેનો સમન્વય કરવામાં આવે તો કાંઈક અસંગતિ જેવું જણાય છે. - એમ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે. અસંગતિ પ્રતીત થવાનું મૂળ કારણ એ છે કે સાંખ્ય અને પાતંજલદર્શન આત્માને પરિણામીનિત્ય નહિ પણ કૂટસ્થ નિત્ય માને છે. અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવમાં કદાપિ, ક્યાંય પણ, જરા પણ ફેરફાર થતો જ નથી. ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે એવું માનવામાં તો સંસારી આત્માનો ક્યારે પણ મોક્ષ થશે જ નહિ. કારણ કે આત્માનો સ્વભાવ બદલાવાનો જ નથી. (ગા.૧૧) તે જ રીતે પ્રકૃતિને એક જ માનીએ, બધા આત્મા ઉપર એક જ પ્રકૃતિનું આધિપત્ય માનીએ તો એક આત્મા પરથી તે પ્રકૃતિનું આધિપત્ય છૂટતાં = એક આત્મા મુક્ત થતાં બધા આત્મા મુક્ત બનવા જોઈએ. માટે 'પ્રકૃતિ એક છે એમ' માની ન શકાય અને 'આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે' તેમ કહી ન શકાય. (ગા.૧૨)

પુરુષ કૂટસ્થ નિત્ય હોય તો બાહ્ય વિભિન્ન અવસ્થામાં જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વ્યવહાર તથા ક્યારેક સુખાદિનો ભોગવટો અને ક્યારેક ભોગના ત્યાગનો વ્યવહાર પુરુષમાં (= આત્મામાં) કઈ રીતે થઈ શકે ? આ પણ એક અજબની સમસ્યા પાતંજલદર્શન સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે.

તેના નિરાકરણ માટે પાતંજલ વિદ્વાનો પોતાનું આગવું તાત્પર્ય દેખાડતા કહે છે કે અરીસાની સામે જે જે પદાર્થો આવે તે તે બધાનું પ્રતિબિંબ પાડનાર અરીસો જેમ સ્થિર છે તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષના નિર્મળ અંતઃકરણમાં ચિત્તવૃત્તિઓ પ્રતિબિંબિત થાય તો પણ પુરુષ તો તદ્દન સ્થિર = નિત્ય જ રહેશે. પરંતુ જેમ ઘડો સ્વભિન્ન એવા પુરુષથી જોય છે, સ્વયં સ્વથી જ જોય નથી, તે રીતે ચિત્ત પણ સ્વતઃ પ્રકાશ્ય નથી પણ પરતઃ = પુરુષતઃ પ્રકાશ્ય છે. માટે અહીં ચિત્તથી ભિન્ન અને વિવિધ વસ્તુના ગ્રાહક = જ્ઞાતા એવા પુરુષની કલ્પના વ્યર્થ નહિ બને. “ચિત્ત સ્વપ્રકાશ્ય નથી તો પછી ‘આ ઘટ છે’ વગેરે વ્યવહાર શી રીતે થાય ?” આવી શંકા ન કરવી. કારણ કે જેમ પુરુષ કૂટસ્થ નિત્ય = અપરિણામી છે તે રીતે પ્રકૃતિ પણ અપ્રતિસંક્રમવાળી = સ્થિર સ્વભાવવાળી છે. પ્રકૃતિ હંમેશા એકરૂપે નિજસ્વરૂપમાં રહે છે. ચિત્તશક્તિ પુરુષના સંપર્કમાં આવતાં બુદ્ધિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તે પ્રતિબિંબિત બુદ્ધિનું સંવેદન પુરુષને થવાથી ઘટાદિનું જ્ઞાન પુરુષને થાય છે. માટે તેવો વ્યવહાર પણ થઈ શકે છે. (ગા.૧૩-૧૫)

ભોગવ્યવહારની સંગતિ માટે પાતંજલ દર્શનની તદ્દન અલગ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. તેમના મતે, ચિત્તશક્તિ બે પ્રકારની છે - નિત્ય ઉદિત અને અભિવ્યંગ્ય. નિત્યઉદિત ચિત્તશક્તિ એટલે પુરુષ. પુરુષના સાન્નિધ્યથી સત્ત્વગુણપ્રધાન ચિત્તમાં (= પ્રકૃતિમાં) બીજી અભિવ્યંગ્ય ચિત્તશક્તિ પ્રગટ થાય છે - એમ યોગસૂત્રની રાજમાર્તંડ ટીકામાં ભોજરાજર્ષિ જણાવે છે. સાત્ત્વિક ચિત્તમાં પુરુષની ચિત્ત્ષાયા જેવી બીજી ચિત્ત્ષાયા પ્રગટે છે. તે પુરુષની નજીક હોવાથી બન્ને વચ્ચે ભેદનું ભાન ન થવાથી પુરુષમાં સુખાદિના ભોગનો વ્યવહાર કરાય છે. માટે ભોગ પદાર્થની અસંગતિ નહિ આવે. આમ દરેક આત્મામાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિતત્ત્વને માનવાથી ‘એક આત્માની મુક્તિ થાય ત્યારે બીજા આત્માની મુક્તિ થવી જ જોઈએ’ એવી સમસ્યા પણ આવશે નહિ. (ગા.૧૬ થી ૧૮)

જગતની સૃષ્ટિ, પ્રલય તથા મુક્તિ માટે પણ પાતંજલ દર્શનની માન્યતા ન્યારી છે. સૃષ્ટિ માટે પ્રકૃતિમાં અનુલોમ પરિણામ અને પ્રલય તથા મુક્તિ માટે વિલોમ પરિણામ તેમણે માન્ય કરેલ છે. પ્રકૃતિના બહિર્મુખ વ્યાપારને અનુલોમ પરિણામ કહેવાય. તથા પોતપોતાના કારણમાં પ્રવેશ કરવા દ્વારા

અસ્મિતા સુધી પ્રતિલોમ પરિણામ કહેવાય. તથા આ બે પરિણામ જ પુરુષને સુખાદિનો અનુભવ કરાવે છે. અને તે જ જડ એવી પણ પ્રકૃતિમાં પુરુષાર્થકર્તવ્યતા છે. અનુલોમ-પરિણામરૂપ શક્તિ ક્ષીણ થાય અને ચિત્ત પૂર્ણતાયા નિર્વિકારી થાય ત્યારે દષ્ટા પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે. એ જ મોક્ષ છે. (ગા.૧૯-૨૦) આ રીતે ગા.૧૩ થી ગા.૨૦ સુધીમાં પૂર્વપક્ષ પોતાની માન્યતા મુજબ પુરુષમાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન-ભોગાદિવ્યવહાર તથા પુરુષનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય ? તે જણાવે છે.

પણ આ વાત જૈનોને માન્ય નથી કારણ કે -

(૧) પાતંજલો પુરુષને તદ્દન નિષ્ક્રિય તથા નિર્ધર્મી માને છે. અને પરમાર્થથી સુખ-દુઃખનો તથા બંધનાદિનો આધાર પ્રકૃતિને માને છે. તો પછી સાંસારિક સુખ-દુઃખમાંથી અને બંધનમાંથી મુક્તિ પણ પરમાર્થથી પ્રકૃતિની જ થશે. ‘પુરુષનો મોક્ષ થાય’ એવી વાત ખોટી ઠરશે. જે બંધાય તે જ છૂટે ને!

(૨) અપરિણામી એવા પુરુષમાં પ્રકૃતિ જ બુદ્ધિના આધારે વિવિધ પરિણામોનો ભાસ કરાવે છે, વ્યવહાર કરાવે છે- એમ પાતંજલો માને છે. તો પછી તેમના મત પ્રમાણે તો બુદ્ધિથી જ બધા વ્યવહાર સંગત થવાથી આત્માને સ્વીકારવાની જરૂર જ નહિ રહે- એમ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

(૩) પાતંજલ વિદ્વાનો પુરુષને અપરિણામી કૂટસ્થ નિત્ય માને છે. પ્રકૃતિને પરિણામી નિત્ય માને છે. જૈન દર્શન કહે છે કે ‘જેમ પ્રકૃતિ પરિણામી હોવા છતાં નિત્ય છે તેમ પુરુષને પરિણામી માનો તો પણ તેમાં નિત્યત્વ સંગત થઈ શકે છે. જો પાતંજલ વિદ્વાનો, જૈન દર્શન મુજબ પુરુષને પણ પરિણામી નિત્ય માને તો ઉપરોક્ત કોઈ સમસ્યાને અવકાશ રહેતો નથી.’- આમ ગ્રંથકારશ્રીનું કથન છે. તદુપરાંત,

(૪) પાતંજલ વિદ્વાનો કહે છે કે ‘જે સંહત્યકારી હોય = ભોગ મળીને કામ કરતા હોય તે પરાર્થ = પોતાનાથી ભિન્ન પદાર્થ માટે હોય. જેમ કે મકાન વગેરે. સત્ત્વ-રજસ્-તમસ્સ ગુણ પણ સંહત્યકારી છે. માટે તે આત્મા માટે કામ કરનારા છે. આ રીતે પાતંજલો આત્માની સિદ્ધિ કરે છે. પરંતુ તેની તટસ્થભાવે સમાલોચના કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે પાતંજલ મતાનુસાર સત્ત્વાદિ ગુણો બુદ્ધિમાં રહેલા છે અને તે પોતાનાથી અભિન્ન એવી બુદ્ધિને લાભ કરે જ છે. અને તે બુદ્ધિ પ્રકૃતિને દુઃખોમાંથી છોડાવવા દ્વારા પોતાનાથી અભિન્ન પ્રકૃતિ ઉપર ઉપકાર કરે જ છે. માટે સંહત્યકારિત્વમાં પરાર્થત્વની વ્યાપ્તિ જ અસત્ય ઠરે છે. અહીં ગ્રંથકારશ્રીનો આશય એ છે કે સંહત્યકારી હોવા છતાં જેમ સત્ત્વાદિ ગુણો પોતાના માટે કામ કરે છે, બીજા માટે નહિ / તેમ શયન-આસન-મકાન વગેરે સંહત્યકારી હોવા છતાં પોતાના માટે કામ કરશે. સંહત્યકારી હોવા માત્રથી તે પોતાનાથી ભિન્ન એવા પુરુષની સિદ્ધિ કરી શકે નહિ. કારણ કે સંહત્યકારિત્વનું વ્યાપક પરાર્થત્વ (પોતાનાથી ભિન્ન એવા બીજા પદાર્થ માટે પોતાનું હોવાપણું અથવા સક્રિયપણું) નથી.

(૫) પાતંજલોના મતાનુસારે લાલ રંગનો આધાર ઘટ છે. તે રીતે સત્ત્વાદિ ગુણોનો આધાર બુદ્ધિને માનીએ, તો સત્ત્વાદિ વડે જન્ય સુખ-દુઃખને બુદ્ધિ જ ભોગવશે. તેથી બુદ્ધિથી ભિન્ન એવો આત્મા સિદ્ધ નહિ થાય. એવું થાય તો અહંકાર વગેરે તત્ત્વનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જશે. આ વાતનું ખૂબ જ સૂક્ષ્મ રીતે નિરૂપણ ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે. (ગા.૨૧ થી ૨૫)

(૬) જો ‘સત્ત્વપ્રધાન ચિત્શક્તિ પુરુષના સન્નિધાનથી અભિવ્યક્ત થાય છે’ એમ માનીએ તો પુરુષમાં કૂટસ્થનિત્યત્વ વિશે પાતંજલોની જે માન્યતા છે તે અસંગત થશે. અને ‘તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્’

= વૃત્તિનિરોધ સમયે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થિત = સ્થિર થાય છે - આવી વાત પણ અસંગત થશે. કારણ કે 'તદા' શબ્દથી બાદબાકી કરવા યોગ્ય કોઈ કાળ પાતંજલ દર્શનમાં છે જ નહિ કે જે કાળે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપને છોડીને અન્યત્ર રહેતો હોય.

(૭) 'સંસાર અવસ્થામાં પ્રકૃતિના વિકાર સ્વરૂપ બુદ્ધિ હાજર હતી અને મુક્તિદશામાં બુદ્ધિ ગેરહાજર છે. બાકી આત્મા તો બન્ને અવસ્થામાં એકસરખો જ છે, કૂટસ્થ નિત્ય છે' - આવી પણ પાતંજલોની વાત અસંગત છે. કારણ કે સંસાર અને મોક્ષ વિરોધી સ્વભાવવાળા છે. તેથી તે બન્ને જેમાં રહે છે તેવા આત્મામાં પણ વિરોધી સ્વભાવની હાજરી = પરિણામીપણું માનવું પડે. અને આમાં તો તેઓ આડકતરી રીતે જૈન દર્શનનો-સ્યાદ્વાદનો જ પ્રેમથી સ્વીકાર કરે છે તેવું સિદ્ધ થાય- આવું ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે. (ગા.૨૬,૨૭)

(૮) “જીવ અનેક છે. દરેકને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર પ્રકૃતિ એક છે. જીવને સુખ-દુઃખનો અનુભવ જે માધ્યમથી પ્રકૃતિ કરાવે છે તે 'બુદ્ધિ' બધા જીવોની સ્વતંત્ર = ભિન્ન છે. માટે જેની બુદ્ધિનો લય = નાશ થાય (= પ્રકૃતિની આંશિક મુક્તિ થાય) તે જીવ મુક્ત થાય. આમ એક જીવની મુક્તિમાં બધા જીવ મુક્ત થવાની સમસ્યા આવતી નથી.” - આવી દલીલ પાતંજલ વિદ્વાનોએ શોધી કાઢેલી છે. પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે તે અસંગત છે. કારણ કે જીવના દુઃખનું મૂળ કારણ પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિની સર્વથા મુક્તિ થાય અર્થાત્ દુઃખની સર્વથા નિવૃત્તિ થાય તો જ જીવનો મોક્ષ થાય. અને આ રીતે તો એક પ્રકૃતિની પૂર્ણ મુક્તિમાં સર્વ જીવોનો મોક્ષ થવો જ જોઈએ. (ગા.૮)

(૯) હાલમાં નં '૮' માં જણાવેલ આપત્તિથી બચવા પાતંજલો જો એમ કહે કે 'પ્રકૃતિ અનેક છે' તો તે વાત પણ બરાબર નથી. કેમ કે પ્રકૃતિને અનેક માનવામાં આવે તો પાતંજલમાન્ય પ્રકૃતિ અને જૈનમાન્ય કર્મ એક જ બની જશે. અને પુરુષ બુદ્ધિસ્વરૂપ ગુણવાળો તથા નિત્યાનિત્ય સ્વભાવવાળો થશે. આ રીતે જૈન માન્યતા મુજબની જ પાતંજલોની માન્યતા બની જશે. (ગા.૨૯)

(૧૦) “યોગ = ચિત્તવૃત્તિનિરોધ” આવી વ્યાખ્યા પાતંજલ વિદ્વાનો બતાવે છે. પણ 'ગા.૨૯' પ્રમાણે પાતંજલો જો જૈનદર્શનનો સ્વીકાર કરવા મંડે તો આ વ્યાખ્યા પણ ખોટી પડે. કારણ કે જૈન મત મુજબ “યોગ = મન-વચન-કાયાનો નિરોધ- આવું તેમણે માનવું પડે. અન્યથા કાયનિરોધ સ્વરૂપ યોગ વગેરેમાં યોગલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવે. આમ પ્રકૃતિને અનેક સ્વરૂપે માનતા પાતંજલ વિદ્વાનોને આ નવી આપત્તિ આવે છે. (ગા.૩૦)

(૧૧) પાતંજલમત પ્રમાણે ચિત્તના પાંચ પ્રકાર છે - ક્ષિત્ત, વિક્ષિત્ત, મૂઢ, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ. તેમાંથી માત્ર એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ દશામાં જ સમાધિ = યોગ હોય છે. આ પાતંજલોની માન્યતા છે. ગ્રંથકારશ્રીની દૃષ્ટિએ પાતંજલોની આ વાત પણ બરાબર નથી. કારણ કે ઘટ બનાવવાની ક્રિયા માટીનો પિંડ બનાવવાથી શરૂ થાય છે. જ્યાં સુધી ઘટ બને નહિ ત્યાં સુધીની ક્રિયામાં અંશાત્મક ઘટ ઉત્પન્ન થાય જ છે. તે રીતે વિક્ષિત્ત ચિત્તમાં અંશાત્મક યોગ માનીએ તો જ તેના પરિણામે સંપૂર્ણ યોગ નિરુદ્ધ ચિત્તમાં પ્રગટ થાય- એવું કહી શકાય. માટે વિક્ષિત્ત ચિત્તને પણ યોગસ્વરૂપ માનવું જોઈએ. આ નિશ્ચયનયનું તાત્પર્ય છે. આ રીતે ૧૦મી બત્રીસીમાં જૈનદર્શન મુજબ “મોક્ષનો મુખ્ય હેતુભૂત આત્મવ્યાપાર = યોગ” એવું જણાવેલ યોગનું લક્ષણ સજ્જનોને પરમાનંદ આપનારું છે. - આમ જણાવીને ૧૧મી બત્રીસીના પ્રતિપાદન ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂકેલ છે.

૧૨. પૂર્વસેવા દ્વાત્રિંશિકા: ટૂંકસાર

યોગના લક્ષણની વિચારણા કર્યા બાદ યોગની પૂર્વસેવાની વિસ્તારથી ચર્ચા ૧૨મી બત્રીસીમાં કરેલ છે. પૂર્વસેવા એટલે પ્રાથમિક ઉપાય. પુરસ્કરણ, આદિસેવા વગેરે પણ યોગપૂર્વસેવાના પર્યાયવાચી નામો છે. ગ્રંથકારશ્રીએ યોગબિંદુ ગ્રન્થના આધારે અહીં પાંચ પ્રકારની પૂર્વસેવા બતાવેલ છે. ગુરુપૂજન, દેવાદિપૂજન, સદાચાર, તપ અને મુક્તિ અદ્વેષ -આ પ્રમાણે યોગની પાંચ પ્રકારે પૂર્વસેવા છે. (ગા.૧) માતા-પિતા-કલાચાર્ય-સ્વજનો-જ્ઞાનવૃદ્ધ-વયોવૃદ્ધ વગેરે ગુરુવર્ગરૂપે સજ્જનોને માન્ય છે. તેમને ત્રણ સંધ્યા સમયે નમન કરવું, તેમની નિંદા ન સાંભળવી, તેઓ આવે તો ઉભા થવું, આસન આપવું વગેરે ગુરુપૂજન કહેવાય. પોતાનો ધર્મપુરુષાર્થ સીદાતો ન હોય તો તેમને ન ગમતી બાબતોથી પાછા ફરવું. તથા શ્રેષ્ઠ પદાર્થો તેમને આપવા-આ ગુરુપૂજન છે. મૃત્યુ બાદ માતા-પિતાની મૂડી ધર્મક્ષેત્રમાં વાપરવી. આપણા ઉપયોગ માટે તેમણે ન આપેલ તેમની વસ્તુનો - મૂડીનો વપરાશ ન કરવો. કારણ કે તેમાં તેમના મૃત્યુની અનુમોદનાનો દોષ આવે છે. તથા ભક્તિથી તેમની પ્રતિમા ભરાવવી- આ બધું ગુરુપૂજનમાં ગણી શકાય. (ગા.૨ થી ૫)

પવિત્રતાથી અને શ્રદ્ધાથી પુષ્પાદિ ચડાવીને દેવોની (પ્રભુની) ભક્તિ કરવી તે દેવપૂજન કહેવાય. કેટલાકને બધા દેવો સમાન રીતે માન્ય હોય તો કેટલાકને બ્રહ્મા, બુદ્ધ વગેરે પોતાની શ્રદ્ધામુજબ માન્ય હોય. આવા જીવો જિતેન્દ્રિય અને ક્રોધવિજયી હોવાથી નરકપ્રાપ્તિ વગેરે નુકસાનને પામતા નથી. આવા મુગ્ધ જીવો ચારિસંજીવનીચાર ન્યાયથી અભ્યુદયને પામે છે. ગ્રંથકારશ્રી મહત્વની વાત જણાવે છે કે વીતરાગ અરિહંત ભગવાનના અસાધારણ ગુણોને ઓળખી તેની ઉપાસના કરનારા સાધકમાં લૌકિક અન્ય દેવો પર પણ દ્વેષ ન હોવો જોઈએ. પૂર્વસેવામાં જીવની આવી ભૂમિકા હોય છે. (ગા.૬-૧૦) અપુનર્બંધક જીવો આવી પૂર્વસેવાના અધિકારી છે.

પૂર્વસેવાના ત્રીજા ઘટક સ્વરૂપ સદાચારના ૧૯ પ્રકાર છે. સૌ પ્રથમ સદાચાર છે દાન. દાન કરતી વેળાએ શી સાવધાની રાખવી ? તે જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે 'ઘરના છોકરા ઘંટી ચાટે અને પાડોશીને આટો' એ રીતે પોષ્યવર્ગ સીદાય એવું દાન ન આપવું. તથા દીન-અનાથને ઉચિત દાન આપવું. ગરીબ-અંધ-કૃપણને દીનાદિ વર્ગ કહેવાય. દાનને પાત્ર (= દાનયોગ્ય) વર્ગમાં સાધુવેશધારી જીવો આવે. આવું યોગબિંદુમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ જણાવે છે. (ગા.૧૧-૧૨) સદાચારમાં (૧) દાન ઉપરાંત (૨) સુદાક્ષિણ્ય, (૩) દયાળુતા, (૪) દીનોદ્ધાર, (૫) કૃતજ્ઞતા, (૬) લોકનિંદાભય, (૭) ગુણવાન પર રાગ, (૮) નિંદાત્યાગ, (૯) આપત્તિમાં દીનતાનો અભાવ, (૧૦) સત્પ્રતિજ્ઞતા, (૧૧) સંપત્તિની સાથે નમ્રતા, (૧૨) અવિરુદ્ધ કુલાચારનું પાલન, (૧૩) અલ્પભાષિતા, (૧૪) મરણતોલ કષ્ટ વખતે પણ નિંદનીય પ્રવૃત્તિ ન કરવી, (૧૫) વિશિષ્ટ ફળ આપે એવા કાર્ય કરવા ઉપર સામાન્યથી ભાર-આગ્રહ રાખવો, (૧૬) ધનનો સદ્વ્યય કરવો, (૧૭) ખરાબ માર્ગે ધન ન વાપરવું, (૧૮) ઉચિત રીતે લોકોને અનુસરવું અને (૧૯) પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો-આ ઓગણીસ સદાચાર છે. (ગા.૧૩ થી ૧૬)

યોગની પૂર્વસેવામાં ચોથું ઘટક છે- તપ. ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ચાન્દ્રાયણ તપ વગેરે લૌકિક તપ પણ આદિધાર્મિક (= અપુનર્બંધક) જીવ માટે ઉત્તમ આરાધના બની શકે છે. કારણ કે તે શુભ અધ્યવસાયના પોષક છે. ચાન્દ્રાયણ તપમાં ચંદ્રની કળાની વૃદ્ધિ-હાનિ પ્રમાણે એક એક કોળિયાની વૃદ્ધિ-

હાનિ આવે છે. કૃષ્ણ તપ અતિભંચકર એવા અપરાધોનો નાશ કરે છે. તે પાદકૃષ્ણ, સંતાપનકૃષ્ણ, સંપૂર્ણકૃષ્ણ વગેરે વિવિધ પ્રકારનો છે. મૃત્યુંજય તપમાં '૩૦' દિવસના ઉપવાસ આવે. જાપ તથા બ્રહ્મચર્યાદિથી આ તપ શુદ્ધ બને છે. પાપસૂદન તપ પણ વિધિ મુજબ કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે. જેમ કે સાધુભગવંતની હત્યા કરનાર યમુન રાજા આ તપથી વૈમાનિક દેવલોકમાં ગયા હતા. આમ તપ પણ પૂર્વસેવાનું એક મહત્ત્વનું ઘટક છે. (ગા.૧૭-૨૧)

ભોગના સંકલેશ વગરનો કર્મક્ષય એટલે મોક્ષ. 'પુણ્યોદયથી અને પુણ્યોદયજન્ય ભોગસામગ્રીથી જ હું સુખી' વગેરે અજ્ઞાન અને ગેરસમજના લીધે જીવને મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ થાય છે. ભવાત્મિનંદી જીવોને વિષયસુખની ઉત્કટ ઈચ્છાથી મોક્ષમાં અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ થાય છે. આવા જીવો મોક્ષ પ્રત્યેના દ્વેષથી પ્રેરાઈને 'પત્ની એ જ મોક્ષ છે...' વગેરે મિથ્યા વિચારોને ફેલાવે છે. આ જ મુક્તિદ્વેષ દીર્ઘ સંસારની વૃદ્ધિ માટે થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે કર્મરૂપી કચરો ઓછો થતાં સાંસારિક સુખની તીવ્ર આસક્તિ રવાના થવાથી મુક્તિદ્વેષ રવાના થાય છે. આવા જીવમાં મોક્ષ પ્રત્યે રાગ હોય જ- એવું પણ કહી ન શકાય. (ગા.૨૨-૨૬) આ મુક્તિઅદ્વેષ પૂર્વસેવાનું પ્રધાન અંગ છે.

મલ = કર્મબંધની યોગ્યતા = કાયાદિ યોગ અને ક્રોધાદિ કષાય. કારણ કે યોગ અને કષાય વધે તો મલ = દોષ પણ વધે તથા યોગ અને કષાય ઘટે તો મલ પણ ઘટે. સંસારી જીવમાં કર્મબંધ થાય છે. કારણ કે તેનામાં કર્મબંધની યોગ્યતા = મલ છે. મોક્ષમાં અને ૧૪મા ગુણસ્થાનકે કર્મબંધ નથી. કારણ કે ત્યારે જીવમાં કર્મબંધની યોગ્યતા જ નથી. (ગા.૨૭-૨૮) આ કર્મબંધની યોગ્યતા અલગ અલગ નામે ઓળખાય છે. જેમ કે તેને શૈવલોકો ભવબીજ કહે છે. વેદાન્તીઓ અવિદ્યા અને બૌદ્ધો અનાદિવાસના કહે છે. દરેક પુદ્ગલપરાવર્તમાં આ કર્મબંધયોગ્યતા ઘટે છે. અને એ રીતે કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. આમ યોગબિંદુ ગ્રન્થનો સંદર્ભ દર્શાવીને ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ છે. (ગા.૨૯-૩૦)

મુક્તિઅદ્વેષ અને મુક્તિરાગ બે અલગ છે. મુક્તિરાગ જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ એવી તરતમતાવાળો છે અને મુક્તિઅદ્વેષ બધા જીવોમાં એક સરખો જ મનાયેલ છે. મુક્તિરાગ જલ્દી મોક્ષે પહોંચાડે છે અને મુક્તિઅદ્વેષ કાળક્રમે મોક્ષે પહોંચાડે છે. (ગા.૩૧-૩૨) આમ સ્વરૂપ અને ફળની દૃષ્ટિએ ગ્રંથકારશ્રીએ મુક્તિઅદ્વેષ અને મુક્તિરાગ વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ કરીને ૧૨મી બત્રીસી પૂર્ણ કરેલ છે.

૧૩. મુક્તિઅદ્વેષાધાન્ય દ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

૧૨મી બત્રીસીમાં પૂર્વસેવાનું નિરૂપણ કર્યા બાદ 'પૂર્વસેવામાં મુક્તિઅદ્વેષ અત્યંત મહત્ત્વનું ચાલકબળ છે.'- એ વાત ગ્રંથકારશ્રીએ ૧૩મી બત્રીસીમાં વિસ્તારથી કરેલ છે. ૧૩મી બત્રીસીમાં મુક્તિઅદ્વેષની પૂર્વસેવામાં મુખ્યતા બતાવવાની સાથે વિષાદિ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાન, અભવ્યમાં મુક્તિઅદ્વેષ હોય કે નહિ ? ઈત્યાદિ બાબતોની વિસ્તૃત છણાવટ કરેલ છે.

પ્રારંભમાં જ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે ભોગતૃષ્ણાનો અંતરમાં સળગતો દાવાનળ મોક્ષસાધનાને સળગાવી નાખે છે. માટે મોક્ષસાધનાને ટકાવવામાં-સફળ કરવામાં ભોગતૃષ્ણાનો વિરોધી એવો મુક્તિ-અદ્વેષ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. (ગા.૧) મોક્ષસાધના દ્વારા દેવલોકાદિનું નિયાણું કરનાર જીવ જેરી ભોજન ખાનાર ભૂખ્યા માણસ જેવો છે. તેવા જીવને કદાચ દેવલોક કે ચક્રીપણું મળી જાય તો પણ ત્યાર પછી તો ભયંકર દુર્ગતિની પરંપરા ઉભી જ રહે છે. નિયાણાને લીધે મહાપ્રતને તુચ્છ ફળદાયક રૂપે જોવાથી મળતો ગ્રૈવેયક પણ અહિતકારી જ છે. વળી, તે ગ્રૈવેયક પણ મુક્તિ-અદ્વેષથી જ મળે

છે. માત્ર બાહ્ય ક્રિયાથી નહિ. દ્રવ્યચારિત્રધારી અભવ્ય-દૂરભવ્ય-નિહનવ-સમકિતભ્રષ્ટ જીવોને મોક્ષ કે મોક્ષના સાધનરૂપ ચારિત્ર ઉપર દ્વેષ જ હોય - એવું નથી. ઊલટું તેઓ ચારિત્રને ઐવેયકની પ્રાપ્તિનું સાધન માનીને ઈષ્ટ સાધનરૂપે ઉપાદેય (= આદરણીય) દષ્ટિથી જુવે છે. વળી, મોક્ષને તો અભવ્ય માનતો જ નથી તો તેની ઉપર દ્વેષ પણ શા માટે કરે ? આમ નિરતિચાર ચારિત્રને પાળનારા સ્વર્ગાર્થી અભવ્યમુનિને ત્યારે મોક્ષ પર પણ દ્વેષ નથી હોતો. (ગા.૨ થી ૪)

જેને મોક્ષ, મોક્ષનો ઉપાય = ચારિત્ર અને મોક્ષમાર્ગના યાત્રી = સાધુ ઉપર દ્વેષ ન હોય તેને જ ગુરુપૂજન, દેવપૂજન વગેરે પૂર્વસેવાનો અધિકાર મળે. (ગા.૫) જે મોટા દોષ આચરે તેની નાની પણ સત્ક્રિયા ગુણકારી બનતી નથી. ભૌતઋષિ પાસે રહેલ મોરપીછ મેળવવા ભીલ તેની હત્યા કરે અને પોતાનો પગ તેને અડવાથી તેની આશાતના ન થાય તેની કાળજી રાખે એવા પરિણામવાળા ભીલની કક્ષામાં તેવા જીવો આવે છે. (ગા.૬,૭) ગાઢ ભોગતૃષ્ણા જીવતી હોય એવું ગુરુપૂજન લાભદાયી નથી. તેના કરતાં ગુરુપૂજન વિનાનો પણ મુક્તિઅદ્વેષ વધારે લાભ કરાવે છે. કારણ કે ભોગતૃષ્ણા રવાના થાય પછી જ મુક્તિઅદ્વેષ આવે છે. ભોજન એક જ હોય છતાં તેને ખાનાર રોગી છે કે નિરોગી છે - એના આધારે પરિણામમાં ફરક પડે છે તે જ રીતે દેવપૂજા વગેરે કરનાર જીવ ચરમાવર્તી હોય કે અચરમાવર્તી હોય તેના આધારે પણ પરિણામમાં ફરક પડે જ છે. આ લોકના અને પરલોકના ફળની અપેક્ષાને ભવતૃષ્ણા કહેવાય. તથા ક્રિયાને ઉચિત એવા માનસિક પરિણામનું ઉલ્લંઘન તે અજ્ઞાન કહેવાય. આના લીધે પણ ક્રિયાના ફળમાં ફરક પડે છે. (ગા.૮-૧૦)

ગુરુપૂજન વગેરે અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારે છે - વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દહેતુ અને અમૃત. લબ્ધિ, કીર્તિ વગેરે નિમિત્તે આલોકના સુખને માટે કરાતું અનુષ્ઠાન વિષ અનુષ્ઠાનમાં આવે. કારણ કે આ અનુષ્ઠાનથી મળેલ વિષતુલ્ય ભોગસુખથી તાત્કાલિક જ અંતઃકરણનો શુભ પરિણામ નાશ પામે છે. પરલોકની સ્પૃહાથી થતી આરાધના ગરઅનુષ્ઠાન બને. સંમોહથી = વિચારશૂન્યદશાથી જે આરાધના થાય તે અનનુષ્ઠાન કહેવાય. દેવની પૂજા વગેરે આચાર પર બહુમાનથી થતી આરાધનાને તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય. અને જિનેશ્વરોએ બતાવેલ મોક્ષમાર્ગને વિશે 'આ જ તત્ત્વ છે' એવી ઝળહળતી શ્રદ્ધાથી થતી આરાધના અમૃત અનુષ્ઠાન બને. છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં રહેલા જીવની ભૂમિકા બદલાઈ ગઈ હોવાથી તેની પૂર્વસેવા પરંપરાએ મોક્ષ આપે છે પણ અભવ્યને પૂર્વસેવાની આરાધના મોક્ષ આપતી નથી. (ગા.૧૧ થી ૧૪)

મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતા ધરાવવા છતાં ભવ્ય જીવની અંદર અચરમાવર્ત કાળમાં મોક્ષના ઉપાયોને પરિણમાવવાની યોગ્યતા નથી હોતી. આથી અચરમાવર્તી ભવ્યજીવમાં મોક્ષસાધનાની સ્વરૂપયોગ્યતા = સામાન્યયોગ્યતા કહેવાય. જ્યારે ચરમાવર્તી જીવમાં મોક્ષોપાયને પરિણમાવવાની યોગ્યતા હોય છે. તેથી ચરમાવર્ત કાળમાં ભવ્યાત્મામાં મોક્ષસાધનાની સમુચિત યોગ્યતા = સહકારી યોગ્યતા કહેવાય. આમ મોક્ષસાધનાસંબંધી યોગ્યતા બે પ્રકારની હોય છે. યોગની પૂર્વસેવાને તાત્વિક બનાવનાર સમુચિત યોગ્યતા છે. તેથી ચરમાવર્તકાળમાં લભ્ય મોક્ષસાધનસંબંધી સમુચિત યોગ્યતાના લીધે જ ચરમાવર્તી અપુનર્બંધકાદિ જીવની દેવપૂજા વગેરે વિલક્ષણ = વિશિષ્ટ હોય છે. ઉપમાથી જણાવવું હોય તો કહી શકાય કે અચરમાવર્તી ભવ્ય જીવની સ્વરૂપ યોગ્યતા એટલે જંગલ-પર્વત-ખીણની માટી. ચરમાવર્તી જીવની સમુચિત યોગ્યતા એટલે કુંભારના ચાકડા પર ચડેલી માટી. ઘડો એટલે તાત્વિક મુક્તિઉપાય.

(ગા.૧૫) ચરમાવર્તી જીવમાં સમુચિત યોગ્યતા હોવાથી તેને પ્રાયઃ તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન હોય છે. ભાગ્યે જ અનુપયોગ કે આશંસા આવવાથી તે અનનુષ્ઠાન આદિ રૂપે બને છે. (ગા.૧૬)

મહોપાધ્યાયજી મહારાજ અહીં એક પ્રશ્ન કરે છે કે તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન મુક્તિ-અદ્વેષ હોય તો સંભવે કે મુક્તિરાગ હોય તો ? મુક્તિઅદ્વેષ હોય ત્યાં તેને માનવામાં આવે તો અભવ્યમાં પણ તેને માનવું પડશે. અને મુક્તિરાગને તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનનું નિયામક માનવામાં આવે તો મુક્તિઅદ્વેષ વખતે તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનની ગેરહાજરી માનવી પડશે. આમ બન્ને બાજુ સમસ્યા આવે છે.

આ સમસ્યાનો જવાબ તેઓ સ્વયં આપે છે કે મુક્તિઅદ્વેષ કે મુક્તિરાગ બેમાંથી કોઈ પણ એક દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયારાગ જ તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનનો પ્રયોજક છે. સ્વર્ગાર્થી સ્વર્ગગામી અભવ્ય મુનિ પાસે મુક્તિઅદ્વેષ હોવા છતાં તે મુક્તિઅદ્વેષથી ક્રિયાનો રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો. માટે અભવ્યમાં તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન માનવાની સમસ્યા નહિ આવે. ગ્રંથકારશ્રીની શાસ્ત્રપરિકર્મિત પ્રજ્ઞાનો પ્રકર્ષ તેમના આ સમાધાનમાં જોવા મળે છે. (ગા.૧૭ થી ૨૦) નિયાણું કરનાર જીવમાં મુક્તિઅદ્વેષ મુક્તિરાગને કે ક્રિયારાગને પ્રગટાવતો નથી. પરંતુ “સૌભાગ્યની કામનાથી રોહિણી તપ કરવો” વગેરે શાસ્ત્રોપદેશ મુજબ રોહિણીતપ કરવામાં ફળકામના બાધ્ય છે. બાધ્ય = રવાના કરી શકાય તેવી. બાધ્ય ફળકામના ઉપદેશને આધીન હોય છે તથા ક્રિયારાગને ઉત્પન્ન કરવા માટે તે મુક્તિઅદ્વેષની અપેક્ષા રાખે છે. અર્થાત્ બાધ્ય ફળાપેક્ષા મુક્તિઅદ્વેષના સહયોગથી સદનુષ્ઠાનરાગમાં પ્રયોજક છે. માટે રોહિણીતપ, સૌભાગ્યપંચમી તપ વગેરે કરનારા ચરમાવર્તી જીવની ફળકામના તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનમાં નિમિત્ત- પ્રયોજક બને તેમ હોવાથી તે તપ વિષઅનુષ્ઠાન બનવાની આપત્તિ નહિ આવે. તેથી સૌભાગ્ય વગેરે કામનાથી તપ કરવા છતાં ક્રિયારાગ વગેરેને પેદા કરવાનું કામ અહીં મુક્તિઅદ્વેષ દ્વારા થઈ શકે છે. માટે આવા તપને ભવભ્રમણનું કારણ કહી ન શકાય, તેને વખોડી ન શકાય. કારણ કે આનાથી આદિધાર્મિક જીવો પોતાની શ્રદ્ધાને દઢ કરી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધે છે. (ગા.૨૧)

જે જીવનો મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અત્યંત બળવાન હોય તેવા જીવોમાં સમુચિત યોગ્યતા પ્રગટ થતાં તેનામાં મુક્તિઅદ્વેષ આવે છે અને ફલાપેક્ષા બાધ્ય બને છે. આવા જીવોને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે શાસ્ત્રાધારે રોહિણી વગેરે તપ અપાય છે. આનું સમર્થન પંચાશકમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે કરેલ છે. આ રીતે સદનુષ્ઠાનનો પ્રાણ ક્રિયારાગપ્રયોજક મુક્તિઅદ્વેષ છે અને તે જ ગુણાનુરાગનું બીજ છે- એવું નક્કી થાય છે. આવો મુક્તિઅદ્વેષ આવ્યા બાદ જીવમાં “મારું ભવભ્રમણ સીમિત છે” એવો આત્મવિશ્વાસ પ્રગટે છે. તેથી ધર્માત્મામાં પ્રાયઃ ભય રહેતો નથી. અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તની અપેક્ષાએ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત એટલે સિંધુમાં બિંદુ જેવો સંસાર તે જીવને અનુભવાય છે. કંપનીને વફાદાર સેક્સમેનને મુસાફરી અને ઉજાગરા ત્રાસદાયક નથી લાગતા પણ ઓર્ડર મળવાનો આનંદ મળે છે. તેમ આવા જીવને સાધનાના કષ્ટો આનંદપ્રદ અને લાભદાયી બને છે. મનની નિર્મળતાથી વીર્યોલ્લાસ પ્રગટે છે. તેનાથી સ્મૃતિ પટુ-તેજસ્વી થાય છે. આ રીતે મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતાં તેનું મન સાધનામાં સ્થિર થાય છે. અને જીવ પરમાનંદને મેળવે છે. (ગા.૨૨ થી ૩૨)

द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिकाप्रकरणं त्रींशद् भागनी

विषयमार्गदर्शिका

९. कथा द्वात्रिंशिका

कामव्याख्या	६३३	धर्मकथाया लक्षणान्तरम्	६५३
विद्या-शिल्पाद्यर्थकथोदाहरणानि	६३४	उपधेयसाङ्कर्येऽपि उपाध्यसाङ्कर्यम्	६५४
अर्थकथा	६३४	संवेजनीकथा मकरन्द	६५४
दक्षत्वोदाहरणम्	६३५	निर्वेजनीनिस्वणम्	६५५
साम-दामादिकथोपदर्शनम्	६३६	निर्वेजनी कथा निरूपण	६५५
कामकथानिस्वणम्	६३७	इहलोक-परलोकादिगोचरनिर्वेदजननपद्धतिः	६५६
कामकथा निरूपण	६३७	कर्मविपाकोपदर्शनम्	६५७
कामकथावैविध्योपदर्शनम्	६३८	प्रमादस्यातिदारुणता	६५८
धर्मकथा प्रतिपादन	६३८	निर्वेजनी कथा रसास्वाद्य	६५८
आक्षेपण्यादिलक्षणोपदर्शनम्	६३९	पडेली आक्षेपणी पडी विक्षेपणी	६५८
आचारादिकथाव्याख्याद्वैविध्यम्	६४०	आक्षेपणीकथाया औत्सर्गिकसत्फलत्वनियमः	६५९
आक्षेपणी धर्मकथानां चार भेद	६४०	विक्षेपण्या दारुणमिथ्यात्वजनकत्वसम्भवः	६६०
दशवैकालिकनिर्युक्तिचूर्णिप्रभृतिसंवादः	६४१	विक्षेपणीकथा अवस्थाविशेषभां लाभकारी	६६०
आक्षेपणीफलप्रकाशनम्	६४२	हेतु-स्वरूपानुबन्धतो गुणावहत्वमीमांसा	६६१
रसलक्षणनिवेदनम्	६४३	मिश्रकथा अने विकथा	६६१
आक्षेपणी कथानो मकरन्द	६४३	मिश्रकथादिविचारः	६६२
विक्षेपणीचातुर्विध्यम्	६४४	विकथाविमर्शः	६६३
विक्षेपणी कथा	६४४	आशयभेदे कथास्वरूपभेदः	६६४
स्वसमय-परसमयाऽनुबन्धविचारः	६४५	कथा पण विकथा अने	६६४
विक्षेपण्यां कल्पान्तरुपदर्शनम्	६४६	अकथा-विकथा-कथानां विपरिवर्तः	६६५
विक्षेपणीफलद्योतनम्	६४७	भूलिङ्गान्यायेन मिथ्यादृक्कथायाः अकथात्वम् ...	६६६
विक्षेपणीकथाङ्गण विचार	६४७	मिथ्यात्वीनी धर्मकथा पण अकथा	६६६
विक्षेपणीकथागोचरविधि-निषेधप्रतिपादनम्	६४८	प्रज्ञापकापेक्षया कथानिरूपणम्	६६७
विक्षेपणी कथा अंगे सावधानी	६४८	आशयभेदे कथान्तरत्वोदयः	६६८
स्वसमयप्रतिपत्तिफलिका विक्षेपणीकथा कर्तव्या ..	६४९	शृङ्गारव्याख्यास्वरूपयोः वैविध्यम्	६६९
विक्षेपणीकथाकथनविधिः	६५०	वेदमोहोदयकारणप्रज्ञापनम्	६७०
इह-परलोकादिगोचरसंवेजनी कथा	६५१	कथाप्रपञ्चस्यार्थहानिकरत्वम्	६७१
संवेजनी धर्मकथा	६५१	अतिविस्तार कथारसनाशक	६७१
संवेजनीकथायां ध्वला-चूर्ण्यादिसंवादः	६५२	सप्तविधागमसूत्रविचारः	६७२
		अर्थधरस्य प्रामाण्यम्	६७३

अङ्गहीनवाक्यानामुपदेशानर्हता	६७४	बौद्धसम्मतविजविद्योतनम्	६९९
विध्युद्यमादिसूत्रोहरणोपदर्शनम्	६७५	विघ्नविजयोपायप्रतिपादनम्	७००
ज्ञातुर्धर्मकथनं कर्तव्यम्	६७६	सिद्धिफलप्रदर्शनम्	७०१
मूढतया क्रियापरस्य धर्माध्वतस्करता	६७७	अभव्यलब्धिविचारः	७०२
द्रव्यतो जिनाज्ञापालकस्याऽपि		विनियोगानुं विवेचन	७०२
विराधकत्वसम्भवः	६७८	प्रणिधानादिशून्यक्रियायाः प्रत्युपायफलकता	७०३
धर्मकथाऽव्यवसरौचित्येन कार्या	६७९	कूटतुलाद्युदाहरणविभावनम्	७०४
नयलतानी अनुप्रेक्षा	६८०	योग्यताद्वैविध्यविचारः	७०५
भत्रीसीनो स्वाध्याय	६८१	अथरभावर्तकाण योऽप्रतिबंधक	७०५
१०. योगलक्षण द्वात्रिंशिका		कारणतावैविध्यद्योतनम्	७०६
योगनिरुक्तिः	६८३	तेजो-वायूदाहरणोपदर्शनप्रयोजनम्	७०७
योगानुं लक्षण	६८३	नवनीतकल्पता चरमावर्तकालस्य	७०८
योगस्य मोक्षं प्रति मुख्यहेतुतोपदर्शनम्	६८४	पुरुषाभिभवनिवृत्तिविचारः	७०९
भोक्षनुं मुष्य कारण योग	६८४	गोपेन्द्र वयन विमर्श	७०८
अचरमावर्तकाले मोक्षमार्गवैमुख्यम्	६८५	योगमार्गजिज्ञासाविचारः	७१०
अथरभावर्तकाणमां श्रुव भोक्षमार्गविमुष्य	६८५	ज्ञान-जिज्ञासाप्राधान्यविचारः	७११
प्रथकन्यायेन मोक्षबीजत्वोपदर्शनम्	६८६	भावस्वस्वमीमांसा	७१२
लोकपङ्क्त्यादरस्य धर्मबाधकता	६८७	मेघकुमारजातिस्मरणोपलब्धिविचारः	७१३
अचरमावर्तकाले गुणपक्षपातबीजसम्भवः	६८८	भाव भोक्षनुं मुष्य कारण	७१३
भवाभिनन्दिलक्षणप्रकाशनम्	६८९	जितशत्रु-शिवराजर्षिप्रभृतीनां	
बौद्धसम्मतोपक्लेशोपदर्शनम्	६९०	जातिस्मरणादिकारणविमर्शः	७१४
लोकपङ्क्तिविचारः	६९१	जातिस्मरणावधि-केवलज्ञानकारणविमर्शः	७१५
लोकसंज्ञा मारक छे	६९१	तात्त्विकनिर्वाणाशयस्वस्वप्रकाशनम्	७१६
धर्माय जनप्रियत्वोपादेयता	६९२	भावानुवेधे क्रियासाधुत्वम्	७१७
शुद्धजनप्रियत्वस्य धर्मोपकारित्वम्	६९३	क्रिया पक्ष भोक्षनो मुष्यहेतु	७१७
प्रणिधानादेः क्रियाशोधकता	६९४	अशुद्धक्रियायाः शुद्धक्रियाकारणत्वविचारः	७१८
पुष्टि-शुद्धिनिस्वपणम्	६९५	भावशुद्धक्रिया सुवर्षघट - भौद्ध	७१८
अधस्तनधर्मस्थानवर्तिद्वेषे प्रणिधानप्रच्यवः	६९६	बौद्धमते पुण्यद्वैविध्यकथनम्	७१९
प्रणिधानानुं प्रज्ञापण	६९६	नानाविधभावस्वस्वद्योतनम्	७२०
प्रवृत्तेः परिणतिस्वपता	६९७	सारा भाव अटले पाणीनी शिरा	७२०
प्रवृत्ति निज्ञापण	६९७	क्रियोपयोगः	७२१
औत्सुक्यस्वस्वोपदर्शनम्	६९८	देऽङ्गानुं यूर्ण/राप नुत्य धर्मक्रिया	७२१
त्रिविध विघ्नजय विमर्श	६९८	क्लेशध्वंसविशेषजनकशक्तिकल्पना	७२२

भावपूर्वकत्वेन क्रियाहेतुत्वेऽन्यथासिद्धिः	७२३	विकल्पस्वरूपविद्योतनम्	७४८
त्वाव द्वारा क्रिया भोक्षुहेतु	७२३	विकल्पे व्यवहाराऽविसंवादः	७४९
भाववृद्धेः क्रियाप्रयोज्यता	७२४	विकल्पे अमस्वऽप नथी	७४८
व्यापाराश्रयस्य व्यापारत्वाऽपाकरणम्	७२५	निद्रायां सुखाद्यनुभवसमर्थनम्	७५०
आत्मव्यापारस्वऽप योग	७२५	निद्रास्वऽप विचार	७५०
मार्गणावैविध्योपदर्शनम्	७२६	स्मृतिस्वरूपस्मरणम्	७५१
आत्मा सदा शुद्धशायक स्वभावयुक्त	७२६	वृत्तिनिरोधनी समशय	७५१
जीवस्य विवर्तनाऽभावप्रतिपादनम्	७२७	त्रिविधवृत्तिबहिर्मुखताविलयविचारः	७५२
शुद्धभावस्वरूपप्रकाशनम्	७२८	प्रयोजनभेदेनाभ्यास-वैराग्ययोरुपादानम्	७५३
उपाधीनां कर्मजन्यता	७२९	अभ्यासनुं स्वऽप	७५३
विभावपरिणामानामनित्यत्वम्	७३०	नानातन्त्रानुसारेण अभ्यासव्याख्या	७५४
शुद्धनयाभिमततात्मतत्त्वाभिव्यक्तिविचारः	७३१	अभ्यासावश्यकताविमर्शः	७५५
कर्मजभावस्य मिथ्यात्वम्	७३२	अपरवैराग्यस्य चतुर्विधत्वोपदर्शनम्	७५६
संयोगजभावस्य मिथ्यात्वम्	७३३	अपर वशीकार वैराग्यनुं विवेचन	७५६
शुद्धनयदेशनाऽऽवेदनम्	७३४	आनुश्रविकपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनम्	७५७
नैश्चयिकयोगप्रदर्शनप्रयोजनम्	७३५	परवैराग्यप्रतिपादनम्	७५८
नयप्रधान देशना	७३५	वृत्तिनिरोधे वैराग्योपयोगः	७५९
अरुन्धतीन्यायेन निश्चयप्राप्तिः	७३६	वृत्तिनिरोधेऽभ्यासस्योपयोगः	७६०
निश्चय-व्यवहारोपयोगप्रकारप्रकाशनम्	७३७	योगमां अभ्यासनी उपयोगिता	७६०
नयमतभेदेन योगलक्षणप्रदर्शनम्	७३८	चित्तवृत्तिनिरोधस्य दानमूलकतोपदर्शनम्	७६१
नयलतानी अनुप्रेक्षा	७३९	पातंजल योगलक्षणनी भीमांसा	७६१
अत्रीसीनो स्वाध्याय	७४०	कूटस्थत्वव्युत्पत्तिः	७६२

११. पातञ्जलयोगलक्षण द्वात्रिंशिका

द्विविधयोगविमर्शः	७४१	प्रकृतिने ऐक मानवाभां दोष	७६३
चित्तनी भे अवस्था	७४१	सर्वमुक्तिप्रसङ्गः	७६४
चित्तवृत्तेर्द्रव्यरूपता	७४२	प्रकृतौ पुरुषार्थकर्तव्यत्वाऽयोगः	७६५
स्फटिकप्रतिबिम्बविमर्शः	७४३	प्रकृतिगत पुरुषार्थकर्तव्यता असंगत	७६५
वृत्तिसारूप्यस्वरूपप्रकाशनम्	७४४	अध्यवसायव्याख्याद्वयोद्योतनम्	७६६
चन्द्रप्रतिबिम्बोदाहरणविमर्शः	७४५	चिच्छायासङ्क्रमस्य ज्ञानकारणता	७६७
चित्तप्रलयस्य मुक्तित्वाऽऽवेदनम्	७४६	दीर्घ पूर्वपक्ष	७६७
पांथ प्रकारनी चित्तवृत्ति	७४६	पातञ्जलमतेऽर्थभानप्रक्रियाप्रकाशनम्	७६८
प्रमाणस्वरूपप्रकाशनम्	७४७	आत्मनोऽपरिणामित्वसमर्थनम्	७६९
		दृश्यस्य द्रष्टृवेद्यत्वव्याप्तिः	७७०

चित्त चित्तान्तरवेध नथी - पूर्वपक्ष थालु ... ७७०	तत्त्वज्ञानमात्रादपवर्गाऽसम्भवद्योतनम् ७९२
अर्थनिष्ठव्यापारफलसमर्थनम् ७७१	दशविधोपचारनिमित्तोपदर्शनम् ७९३
चित्ते व्यापारद्वयविरोधः ७७२	कृत्यादेरात्मधर्मत्वसमर्थनम् ७९४
अनवस्था दोषप्रसंग ७७२	नित्यताद्वैविध्यविचारः ७९५
विभिन्नपाठद्वयसङ्गतिः ७७३	राजमार्तण्डमतनिरसनम् ७९६
स्मृतिसांकर्य प्रसंग ७७३	परिशाभी अनेक छातां परिशाम अेक ७९६
चितेरप्रतिसङ्क्रमस्थापनम् ७७४	सूत्रत्रितयपर्यालोचनम् ७९७
प्रतिसङ्क्रमद्वैविध्यविमर्शः ७७५	पातञ्जलमते यमादिवैफल्यम् ७९८
चित्तस्य सवार्थग्रहणसमर्थनम् ७७६	कूटस्थत्वश्रुतिसङ्गतिः ७९९
स्वभोग्यबुद्धिसंवेदनविचारः ७७७	कूटस्थश्रुतिप्रयोजनोपदर्शनम् ८००
उभयमुष्पीर्षणतुल्य चित्त ७७७	सम्भूयमिलितार्थक्रियाकरणमीमांसा ८०१
स्फटिकोदाहरणतात्पर्यद्योतनम् ७७८	पातंजलमते आत्मसाधक प्रभाशनो अभाव ... ८०१
चिच्छक्तिद्वैविध्यम् ७७९	असंहतपरसिद्धिमीमांसा ८०२
वे प्रकारनी चित् शक्तिनुं निरूपण ७७८	संहत्यकारित्व हेतुनी विलक्षिता ८०२
भोगद्वैविध्योपदर्शनम् ७८०	संहत्यकारित्वव्याप्तौ व्यभिचारप्रकाशनम् ८०३
पुरुषमां भोगविचार ७८०	साङ्ख्यसूत्र-योगसूत्रयोरपाकरणम् ८०४
पुरुषप्रतिबिम्बोपपादनम् ७८१	योगसूत्रभाष्यनिराकरणम् ८०५
पुरुषप्रतिबिम्बवाद् विचार ७८१	अतिरिक्तपुरुषससिद्धेर्विकल्पत्रयकवलितत्वम् ८०६
लोकव्यवहारव्युत्पादनम् ७८२	वायोः पञ्चविधत्वस्थापनम् ८०७
प्रकृति अेक, बुद्धि अनेक ७८२	अहंकारादि तत्त्वनो उच्छेद ८०७
अन्तःकरण-चित्तवृत्तीनां चतुर्विधत्वम् ७८३	पुंसो व्यञ्जकत्वमीमांसा ८०८
सर्वमुक्तिप्रसङ्गोद्धारः ७८४	पुरुषमां कूटस्थनित्यता असंगत ८०८
अनुलोम-प्रतिलोम परिशाम विचार ७८४	पुरुषस्वभावभेदोपादनम् ८०९
अनुलोम-प्रतिलोमपरिणामद्योतनम् ७८५	योगसूत्रनी असंगतता ८०८
प्रकृतेर्विपरिणामक्रमोपदर्शनम् ७८६	विन्ध्यवास्युक्त्यपाकरणम् ८१०
मोक्षशास्त्रावश्यकताविद्योतनम् ७८७	पातंजलोनी शून्यवाद्मां प्रवेश ८१०
भुक्ति भाटे शास्त्र जर्दरी-पातंजल ७८७	केवलज्ञाने शक्तिरूपेण विषयसन्निधानम् ८११
पुरुषेऽध्ववसायविचारः ७८८	कौटस्थ्यनिरुक्तिः ८१२
साङ्ख्यतन्त्रेऽध्ववसायसमर्थनम् ७८९	भोजमतनिराकरणम् ८१३
पुरुषाऽपवर्गाऽनुपपत्तिः ७९०	स्वभावाऽभेदे सहकारिसन्निधानकालभेदाऽसम्भवः ८१४
प्रकृतिभुक्ति आपत्ति- उत्तरपक्ष ७९०	पातंजलमतनो स्याद्वाद्मां प्रवेश ८१४
मोक्षस्य बन्धसापेक्षता ७९१	पातञ्जलतन्त्रे स्याद्वादसम्मतद्योतनम् ८१५
पुरुषभुक्ति सूयक शास्त्रवचननी असंगति ७९१	पुरुषनी भुक्ति असंगत ८१५

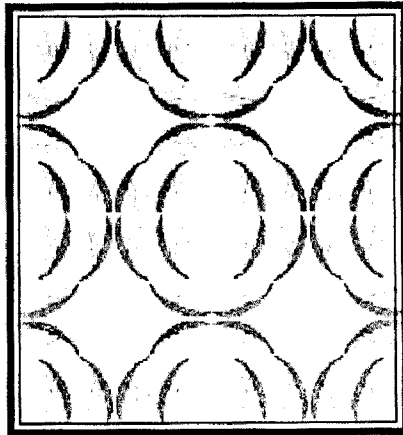
प्रकृतेर्मुक्तत्वाऽमुक्तत्वमीमांसा	८१६	माता-पितानी मिलकत संतान भोगवे नहि ...	८४०
मुक्तेरव्याप्यवृत्तित्ताविमर्शः	८१७	साधर्मिकचैत्यविमर्शः	८४१
मुक्तिव्याप्यवृत्तित्तापक्ष पक्ष दोषग्रस्त	८१७	देवपूजन स्वरूप	८४१
प्रकृतेः कर्मस्थानीयत्वद्योतनम्	८१८	अधिमुक्तिवशाद् देवभक्तिः	८४२
अनेकविध प्रकृतिनी कर्मस्थाने गोठवश	८१८	भक्तिप्रकाराः	८४३
आत्मनो बुद्धिगुणतोपपादनम्	८१९	जितेन्द्रियस्वरूपम्	८४४
व्यापारद्वयविरोधविमर्शः	८२०	क्रोधफलमीमांसा	८४५
आत्मा ज्ञानस्वरूप छे - पातंजल	८२०	आदिधार्मिकविचारः	८४६
राजमार्तण्डोक्तिनिराकरणम्	८२१	यारिसंछविनीन्यायथी तात्त्विक देवनी उपलब्धि ..	८४६
ज्ञान आत्मानो गुण छे - जैन	८२१	बोधिसत्त्वस्याऽऽदिधार्मिकता	८४७
योगसूत्राणां समीक्षणम्	८२२	धर्मदेशनामां पक्ष सावधानी	८४७
जगत्सृष्टिप्रक्रियावैविध्यम्	८२३	भक्तिं विना सदाचाराः प्राणशून्याः	८४८
नयभेदेनाऽऽत्मस्वरूपप्रकाशनम्	८२४	लौकिक देव प्रत्ये द्वेष न जेईअे	८४८
कायरोधादावव्याप्तिविमर्शः	८२५	पोष्यवर्गनिष्पणम्	८४९
चित्तनी पांय अवस्था	८२५	पूर्वसेवागत दाननुं स्वरूप	८४८
पञ्चविधचित्तप्रतिपादनम्	८२६	दानस्य सर्वधर्मशास्त्रसम्मतता	८५०
क्षिप्त-विक्षिप्तचित्तयोः भेदोपस्थापनम्	८२७	पात्रनी ओणभाश	८५०
'क्रियमाणं कृतमिति'न्यायविचारः	८२८	दानपात्रमीमांसा	८५१
योगना आरंभमां पक्ष निश्चयथी योग	८२८	गुरुलक्षणविमर्शः	८५२
विक्षिप्ते चित्ते योगारम्भाऽऽवेदनम्	८२९	तन्त्रान्तरेषु दानविचारः	८५३
नानाविधयोगलक्षणमीमांसा	८३०	गाम्भीर्य-धैर्य-दाक्षिण्यस्वरूपविमर्शः	८५४
अधिकारविंशिकावृत्तिसंवादः	८३१	भाडीना सदाचारोनी ओणभाश	८५४
नानातन्त्रेषु योगस्वरूपोपदर्शनम्	८३२	तन्त्रान्तरेषु यशोवैभवविमर्शः	८५५
नयलतानी अनुप्रेक्षा	८३३	महतां सत्प्रतिज्ञता	८५६
अत्रीसीनो स्वाध्याय	८३४	गर्हितप्रवृत्तित्यागनिष्पणम्	८५७
१२. पूर्वसेवा द्वात्रिंशिका		धर्माऽविरुद्धा लोकानुवृत्तिः कार्या	८५८
योगपूर्वसेवाप्रतिपादनम्	८३५	सर्वतन्त्रेषु प्रमादस्य त्याज्यता	८५९
गुरुवर्गविमर्शः	८३६	सदनुष्ठानानां संस्कारद्वारा महाफलजनकता	८६०
गुरुद्रुहामनिष्कृतिः	८३७	नानातन्त्रेषु विविधाः सदाचाराः	८६१
गुरुपूजन स्वरूप	८३७	श्रद्धया क्रियाकरणे ज्ञानलाभः	८६२
माता-पितृपूजनविचारः	८३८	विविध तपनी उपरेभाओ	८६२
पुरुषार्थाराधनकालस्य दुर्लभता	८३९	प्रायश्चित्तरूपेण चान्द्रायणतपः	८६३
गुरुद्वयभोगे तन्मरणानुमतिप्रसङ्गः	८४०	यान्द्रायणतपनी विधि	८६३

विविधकृच्छ्रतपोमीमांसा	८६४	मुक्तिअद्वेष = श्रेष्ठ पूर्वसेवा	८८८
तपसः प्रायश्चित्तस्वतोपपादनम्	८६५	मलनायाः दारुणपरिणामकारणता	८९०
सर्वतपःसामान्यविधिः	८६६	अविधिकृताद् वरमकृतम्	८९१
पापसूदनतपसि यमुनराजोदाहरणम्	८६७	अभव्यस्यैकादशाङ्गपाठाऽनुज्ञा	८९२
मन्त्रशून्यतपःप्रभृत्क्रियावैकल्यम्	८६८	नियामाश्रयी भग्नानर स्वर्ग पक्ष नुक्शानकारी	८९२
मुक्तिद्वेषस्य दृढाऽज्ञानप्रयोज्यता	८६९	व्यापन्नदर्शनानां श्रैवेयकलाभ-परिणामविमर्शः	८९३
मुक्तिद्वेष भीमांसा	८६८	निदानकरणे बन्धनानुच्छेदः	८९४
मुक्तिद्वेषस्य भोगतृष्णाप्रयोज्यता	८७०	प्रज्ञापनादिविरोधपरिहारः	८९५
सप्तनवतिस्म्येण ललनानां महापायकारिता	८७१	प्रज्ञापनावृत्तिपरिष्कारः	८९६
कामिनीतृष्णाया भववर्धकत्वम्	८७२	नवमश्रैवेयकसंपादक मुक्तिअद्वेष	८९६
भवाभिनन्दिषु सिद्धस्वभावानुबन्धविरहः	८७३	रागसामग्र्यां द्वेषानवकाशः	८९७
भवाभिनन्दिमतद्योतनम्	८७४	श्रैवेयकगामिनां मुक्त्यद्वेषोपपादनम्	८९८
सर्वदर्शनेषु मुक्त्यद्वेषलाभसम्भवः	८७५	मुक्त्यद्वेषस्वरूपोपदर्शनम्	८९९
नानाशास्त्रानुसारेण मलनिस्स्र्गणम्	८७६	मुक्तिद्वेषिणां गुरुपूजनादेर्न गुणस्वप्ता	९००
मलस्वरूप भीमांसा	८७६	बहुगुणानप्येको बलवान् दोषो ग्रसते	९०१
कर्मबन्धकारणमीमांसा	८७७	कर्तृभेदेऽनुष्ठानभेदः	९०२
जीवत्वलक्षणा कर्मबन्धयोग्यता नास्ति	८७८	कर्ताभेदधी क्रियाभेद	९०२
बन्धयोग्यत्वाभावस्य सामग्रीविरहप्रयुक्तता	८७९	हतस्य धर्मस्य घातकता	९०३
बन्धस्यानुयोगि-प्रतियोगियोग्यताऽपेक्षत्वम्	८८०	मुक्त्यद्वेषस्य क्रियायां विशेषाऽऽधायकता	९०४
योग्यतापरिपाकद्वैविध्यम्	८८१	पञ्चविधानुष्ठानविचारः	९०५
कर्मबंधयोग्यता विविध दर्शनोभां मान्य	८८१	मिथ्या अने सत्य आराधनानी ओणप	९०५
सर्वतन्त्रेषु बन्धयोग्यताऽङ्गीकारः	८८२	अनाभोगमीमांसा	९०६
दरेक पुद्गलावर्तमां कर्मबंधयोग्यतामां घटाजे	८८२	बौद्धदर्शने निर्वाणयात्रारम्भविचारः	९०७
चरमावर्ते विशिष्टयोग्यताविर्भावः	८८३	पांथ अनुष्ठाननी ओणप्राण	९०७
योगिनां नवधात्वम्	८८४	विष-गरभेदद्योतनम्	९०८
मुक्तिराग अने मुक्तिअद्वेष अत्रे शुद्ध छे	८८४	उभयापेक्षानुविधानुष्ठानस्वस्वमीमांसा	९०९
संवेगलक्षणमीमांसा	८८५	अननुष्ठानलक्षणानि	९१०
मुक्त्यद्वेषोत्तरं मुक्तिरागोदयः	८८६	आत्मसंस्कारकर्मणो ब्रह्मभावजनकता	९११
नयलतानी अनुप्रेक्षा	८८७	अमृतानुष्ठानलक्षणानि	९१२
अत्रीसीनो स्वाध्याय	८८८	योग्यताद्वैविध्यविमर्शः	९१३
		शुभमां भे प्रकारनी योग्यता	९१३
		धर्मयौवन-बालकालज्ञापनम्	९१४
		थरमावर्तमां प्रायः योथुं अनुष्ठान	९१४

१३. मुक्त्यद्वेषप्राधान्य द्वात्रिंशिका

मुक्त्यद्वेषस्य मलनाऽभावप्रयोजकता

तद्धेतुअनुष्ठानप्रयोजकमीमांसा	९१५	रोहिण्यादितपसो मोक्षमार्गप्रतिपत्तिः	९२४
तद्धेतुअनुष्ठानप्रयोजक मीमांसा	८१५	उपेक्षया तीर्थदर्शने क्रियारागाभावः	९२५
अभव्यानुष्ठानस्य तद्धेतुत्वापादनम्	९१६	वसुपाल-योर् दृष्टांत विचार	८२५
विशेषणेनैव कार्यसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यम्	९१७	वसुपालोदाहरणोपदर्शनम्	९२६
अनुत्कटद्वेषसत्त्वे उत्कटद्वेषापत्तिः	९१८	यतिद्वेषस्य बोधिबीजदाहकता	९२७
धर्मक्रियारागविशेषस्य तद्धेतुअनुष्ठानप्रयोजकता ...	९१९	मुक्त्यद्वेषस्य गुणरागबीजता	९२८
अबाध्यफलापेक्षया सदनुष्ठानरागप्रतिबन्धकता ...	९२०	कदाग्रहविरहे मोक्षाद्वेषस्य शुभभावहेतुता	९२९
बाध्यफलापेक्षयाः प्रज्ञापनाऽऽयत्तता	९२१	मुक्त्यद्वेषे सति भवभयभङ्गः	९३०
बाध्य इलापेक्षा सदनुष्ठानरागकारक	८२१	भुक्तिअद्वेषथी निर्भयता प्रगटे	८३०
समुचितयोग्यतावशेन मार्गानुसारितोपलम्भः	९२२	श्रद्धया चेतःप्रसादप्राकट्यम्	९३१
मुग्धमार्गप्रवेशफलकानुष्ठानविमर्शः	९२३	अपुनर्बन्धकतया धर्माधिकारितारम्भः	९३२
रोहिणी वगेरे तप तद्धेतुअनुष्ठान३५ छे	८२३	नयलतानी अनुप्रेक्षा	९३३
		अत्रीसीनो स्वाध्याय	९३४

૧શ્વેતામ્બરીયશાસ્ત્રાણિ જૈનાગમોત્તરાણિ હિ ।
નયલતોદ્દતાન્યત્ર દર્શ્યન્તે ક્રમતોઽધુના ॥

૧. અજ્ઞાતોઞ્જકુલક	૩૫. આરાધનાસાર	૬૬. કલ્યાણકન્દલી (ષોડશકવૃત્તિ)	૧૫. જ્ઞાનપઞ્ચકવિવરણપ્રકરણ (હરિભદ્રસૂરિકૃત)
૨. અજ્ઞાતોઞ્જકુલકવૃત્તિ	૩૬. આર્યાસપ્તશતી	૬૭. કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્ર	૧૬. જ્ઞાનવિન્દુ
૩. અતિરિક્તશક્તિવાદ	૩૭. ઇન્દ્રિયપરાજયશતક	૬૮. કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્રવૃત્તિ	૧૭. જ્ઞાનસાર
૪. અદૃષ્ટસિદ્ધિવાદ	૩૮. ઉપદેશતરઙ્ગિણી	૬૯. કસ્તૂરીપ્રકરણ	૧૮. જ્ઞાનસારવૃત્તિ (જ્ઞાનમઞ્જરી)
૫. અધિકારવિંશિકાવૃત્તિ	૩૯. ઉપદેશપદ	૭૦. કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ	૧૯. તત્ત્વજ્ઞાનવિકાશિની
૬. અધ્યર્ધશતક	૪૦. ઉપદેશપદવૃત્તિ (સુખસમ્બોધિની)	૭૧. કાવ્યાનુશાસનસૂત્ર	૧૦૦. તત્ત્વસાર
૭. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ	૪૧. ઉપદેશપ્રકરણ	૭૨. કુમારપાલપ્રબન્ધ	૧૦૧. તત્ત્વાર્થસૂત્ર
૮. અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક	૪૨. ઉપદેશપ્રાસાદ	૭૩. કુવલયમાલા (ઉદ્યોતનસૂરિકૃત)	૧૦૨. તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય
૯. અધ્યાત્મવિન્દુ	૪૩. ઉપદેશમાલા	૭૪. કુવલયમાલા (રત્નપ્રભસૂરિકૃત)	૧૦૩. તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિ (દેવગુપ્તસૂરિકૃત)
૧૦. અધ્યાત્મવિન્દુવૃત્તિ	૪૪. ઉપદેશમાલા હેયોપાદેયાવૃત્તિ	૭૫. કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણ	૧૦૪. તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિ (યશો.વૃત્તિ)
૧૧. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા	૪૫. ઉપદેશમાલાટીકા (રામદાસગણી)	૭૬. ક્ષુલ્લકભવાવલિપ્રકરણ	૧૦૫. તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિ (સિદ્ધસેનીય)
૧૨. અધ્યાત્મમતપરીક્ષાવૃત્તિ	૪૬. ઉપદેશમાલાવૃત્તિ (દોષટ્ટી)	૭૭. ગુણસ્થાનકક્રમારોહ	૧૦૬. તપઃકુલક
૧૩. અધ્યાત્મવૈશારદી	૪૭. ઉપદેશરહસ્ય	૭૮. ગુણસ્થાનકક્રમારોહવૃત્તિ	૧૦૭. તિલકમઞ્જરી
૧૪. અધ્યાત્મસાર	૪૮. ઉપદેશરહસ્યવૃત્તિ	૭૯. ગુણાનુરાગકુલક	૧૦૮. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર
૧૫. અધ્યાત્મોપનિષટ્ટીકા	૪૯. ઉપદેશસાર	૮૦. ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય	૧૦૯. ત્રૈલોક્યદીપિકા
૧૬. અનેકાન્તજયપતાકા	૫૦. ઉપદેશસાહસી	૮૧. ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચયવૃત્તિ	૧૧૦. દર્શનરત્નરત્નાકર
૧૭. અનેકાન્તવ્યવસ્થા	૫૧. ઉપમિતિભવપ્રપઞ્ચા કથા	૮૨. ગુરુવન્દનભાષ્ય	૧૧૧. દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ
૧૮. અનેકાર્થસંગ્રહ	૫૨. ઋષિમંડલસ્તોત્ર	૮૩. ગુર્વાવલી	૧૧૨. દ્રવ્યાલંકાર
૧૯. અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૫૩. એકાવલી	૮૪. ગૂઢાર્થદીપિકા (તત્ત્વાર્થયશો.વૃત્તિ)	૧૧૩. દ્વાત્રિંશિકાપ્રકરણ (સિદ્ધસેનીય)
૨૦. અભિધાનચિન્તામણિ	૫૪. એન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશતિકાવૃત્તિ	૮૫. ચઉપન્નમહાપુરુસચરિયં	૧૧૪. દ્વાદશારનયચક્ર
૨૧. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૫૫. કથાકોશ	૮૬. ચતુર્વિંશતિસ્તવ	૧૧૫. દ્વાદશારનયચક્રવૃત્તિ
૨૨. અર્હન્નામસહસ્રસમુચ્ચય	૫૬. કથારત્નકોશ	૮૭. ચરમાવર્તિવિંશિકા	૧૧૬. દ્વિતીયકર્મગ્રન્થ
૨૩. અલંકારચૂડામણિ	૫૭. કથાસરિત્સાગર	૮૮. ચૈત્યવન્દનમહાભાષ્ય	૧૧૭. દ્વિતીયકર્મગ્રન્થવૃત્તિ
૨૪. અષ્ટકપ્રકરણ	૫૮. કર્મગ્રન્થ	૮૯. છાન્દોગ્યશાઙ્કરભાષ્ય	૧૧૮. ધર્મપરીક્ષા
૨૫. અષ્ટકપ્રકરણવૃત્તિ	૫૯. કર્મપ્રકૃતિ	૯૦. જયલતા (સ્યાદ્વાદરહસ્યવૃત્તિ)	૧૧૯. ધર્મપરીક્ષાવૃત્તિ
૨૬. અષ્ટસહસ્રી	૬૦. કર્મપ્રકૃતિચૂર્ણિ	૯૧. જિનશતક	૧૨૦. ધર્મવિન્દુ
૨૭. અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરણ	૬૧. કર્મપ્રકૃતિવૃત્તિ (મલયગિરીય)	૯૨. જીવાનુશાસન	૧૨૧. ધર્મવિન્દુટીકા
૨૮. આખ્યાનકમણિકોશ	૬૨. કર્મપ્રકૃતિવૃત્તિ (યશોવિજયગણિકૃત)	૯૩. જીવાનુશાસનવૃત્તિ	૧૨૨. ધર્મરત્નકરણ્ડક
૨૯. આચારસાર	૬૩. કર્મસ્તવ નવ્યકર્મગ્રન્થ	૯૪. જૈનતર્ક	૧૨૩. ધર્મરત્નપ્રકરણ
૩૦. આત્મખ્યાતિ	૬૪. કર્મસ્તવ પ્રાચીનકર્મગ્રન્થ		
૩૧. આત્મવિશુદ્ધિકુલક	૬૫. કર્મસ્તવવૃત્તિ		
૩૨. આત્માવબોધકુલક			
૩૩. આભાણશતક			
૩૪. આરાધનાપ્રકરણ			

૧. 'દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ'ની નયલતામાં સાક્ષીરૂપે ઉદ્ધૃત કરેલા શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્યરચિત આગમેતર ગ્રંથો પ્રસ્તુત નોંધમાં દર્શાવેલ છે. તેના પૃષ્ઠ નંબરની માહિતી માટે ભાગ-૮, પરિશિષ્ટ-૬માં જુઓ પૃ.૨૨૧૮ થી ૨૨૪૮.

१२४. धर्मरत्नप्रकरणबृहद्भूति	१६०. परमानन्दपञ्च- विंशतिप्रकरण	१९५. मोक्षोपदेशपञ्चाशक	२३०. षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशिका
१२५. धर्मरत्नप्रकरणलघुवृत्ति	१६१. परिशिष्टपर्व	१९६. युक्तिप्रबोध	२३१. षड्दर्शनसमुच्चय
१२६. धर्मसङ्ग्रह	१६२. पार्थनाथचरित्र	१९७. योगदृष्टिसमुच्चयप्रकरण	२३२. षष्टिशतकप्रकरण
१२७. धर्मसङ्ग्रहटिप्पण	१६३. पिण्डविशुद्धि	१९८. योगदृष्टिसमुच्चयवृत्ति	२३३. षष्ठकर्मग्रन्थ
१२८. धर्मसङ्ग्रहणि	१६४. पुण्यकुलक	१९९. योगविंशिकावृत्ति	२३४. षोडशकप्रकरण
१२९. धर्मसङ्ग्रहणिवृत्ति	१६५. पुष्पमाला	२००. योगशतक	२३५. षोडशक योगदीपिकावृत्ति
१३०. धर्मसङ्ग्रहवृत्ति	१६६. पूजाप्रकरण	२०१. योगशतकवृत्ति	२३६. षोडशक सुगमार्थकल्पनावृत्ति
१३१. धर्मोपदेशमाला (जयसिंहसूरिकृत)	१६७. प्रतिमाशतक	२०२. योगशास्त्र	२३७. संविग्नसाधुनियमकुलक
१३२. ध्यानदीपिका	१६८. प्रतिमाशतकवृत्ति	२०३. योगशास्त्रवृत्ति	२३८. संवेगरङ्गशाला
१३३. ध्यानशतक	१६९. प्रतिष्ठासारोद्धार	२०४. योगसार	२३९. सङ्घाचारभाष्य
१३४. ध्यानशतकविवरण	१७०. प्रथमकर्मग्रन्थ	२०५. रत्नाकरावतारिका	२४०. समरादित्यकथा (हारि.)
१३५. नयरहस्य	१७१. प्रबन्धकोश	२०६. ललितविस्तरा	२४१. समरादित्यचरित्र (प्रद्युम्नसूरिकृत)
१३६. नयोपदेश	१७२. प्रबन्धचिन्तामणि	२०७. ललितविस्तरापञ्जिका	२४२. समाधिशतक
१३७. नवतत्त्वप्रकरण	१७३. प्रमाणनयतत्त्वरहस्य	२०८. लोकतत्त्वनिर्णय	२४३. सम्बोधप्रकरण
१३८. न्यायखण्डखाद्य	१७४. प्रमाणनयतत्त्वा- लोकालङ्कारसूत्र	२०९. लोकप्रकाश	२४४. सम्बोधसप्ततिका
१३९. न्यायसङ्ग्रह	१७५. प्रमाणमीमांसावृत्ति	२१०. वादमाला	२४५. सम्मतितर्क
१४०. न्यायालोक	१७६. प्रमाणमीमांसासूत्र	२११. विंशिकाप्रकरण	२४६. सम्मतितर्कटीका
१४१. न्यायालोक भानुमतीवृत्ति	१७७. प्रवचनसारोद्धार	२१२. विधिशतक	२४७. सम्यक्त्वसप्ततिका
१४२. न्यायावतार	१७८. प्रवचनसारोद्धारवृत्ति	२१३. वीतरागस्तोत्र	२४८. सम्यक्त्वकुलक
१४३. न्यायावतारटिप्पण	१७९. प्रव्रज्यायोगादिविधिसङ्ग्रह	२१४. वीतरागस्तोत्रवृत्ति	२४९. सम्यक्त्वकौमुदी
१४४. न्यायावतारवृत्ति	१८०. प्रशमरति	२१५. वैराग्यकल्पलता	२५०. सम्यक्त्वप्रकरण
१४५. पञ्चनिर्ग्रन्थिप्रकरण	१८१. प्रशमरतिअवचूरि	२१६. वैराग्यरति	२५१. सम्यक्त्वसप्ततिकावृत्ति
१४६. पञ्चमकर्मग्रन्थ (शतक)	१८२. प्रशमरतिवृत्ति	२१७. वैराग्यशतक (प्राकृत)	२५२. सम्यक्त्वस्वरूपस्तवप्रकरण
१४७. पञ्चलिङ्गिप्रकरण	१८३. प्राचीनसामाचारीप्रकरण	२१८. शक्रस्तव	२५३. सामाचारीप्रकरण
१४८. पञ्चवस्तुक	१८४. बृहत्सङ्ग्रहणि	२१९. शान्तसुधारस	२५४. सारसमुच्चय
१४९. पञ्चवस्तुकवृत्ति	१८५. भक्तामरस्तोत्रवृत्ति	२२०. शास्त्रवार्तासमुच्चय	२५५. सिद्धहेमशब्दानुशासनसूत्र
१५०. पञ्चसङ्ग्रह	१८६. भानुमती (न्यायालोकटीका)	२२१. शास्त्रवार्तासमुच्चय- बृहट्टीका (स्याद्वादकल्पलता)	२५६. सेनप्रश्नोत्तर
१५१. पञ्चसङ्ग्रहवृत्ति	१८७. भावकुलक	२२२. शास्त्रवार्तासमुच्चयवृत्ति (दिकप्रदा)	२५७. सेव्यसेवकोपदेश
१५२. पञ्चसूत्र	१८८. भाषारहस्य	२२३. शृङ्गारशतकवृत्ति	२५८. स्तवपरिज्ञा
१५३. पञ्चसूत्रवृत्ति	१८९. भाषारहस्य मोक्षरत्नावृत्ति	२२४. श्राद्धदिनकृत्य	२५९. स्याद्वादमञ्जरी
१५४. पञ्चाशक	१९०. महादेवस्तोत्र	२२५. श्राद्धविधिप्रकरण	२६०. स्याद्वादरत्नाकर
१५५. पञ्चाशकवृत्ति	१९१. महावीरचरित्र	२२६. श्राद्धविधिप्रकरणवृत्ति	२६१. स्याद्वादरहस्य
१५६. पञ्चलिङ्गप्रकरणबृहद्भूति	१९२. महावीरस्तवकल्पलतिका	२२७. श्रावकधर्मविधि	२६२. स्याद्वादरहस्यवृत्ति (जयलता)
१५७. परमज्योतिः- पञ्चविंशतिस्तोत्र	१९३. मानवभोज्यमीमांसा	२२८. श्रावकप्रज्ञप्ति	२६३. हारिभद्रीयव्याख्या
१५८. परमात्मद्वात्रिंशिका	१९४. मार्गपरिशुद्धिप्रकरण	२२९. श्रावकप्रज्ञप्तिवृत्ति	२६४. हृदयप्रदीपषट्त्रिंशिका

૧- કથા દ્વાત્રિંશિકા

નવમી બત્રીસીની પ્રસાદી

વિધિ-પ્રતિષેધદ્વારેણ વિશ્વવ્યાપકત્વાત્ સ્વસિદ્ધાન્તસ્ય ॥૧/૧૦/૬૪૭॥
જૈન સિદ્ધાન્ત વિધિ-નિષેધ દ્વારા વિશ્વવ્યાપક છે.

સ્તોકસ્યાપિ પ્રમાદસ્ય પરિણામોઽતિદારુણઃ ॥૧/૧૬/૬૫૮॥
થોડા પણ પ્રમાદનું ઇળ અત્યંત ભયંકર છે.

શ્રોતુઃ વક્ત્રાશયાઽઽનુગુણ્યેનૈવ ભાવોત્પત્તેઃ ॥૧/૨૨/૬૬૬॥
વક્તાના આંતરિક શુભાશુભ પરિણામને આધારે જ શ્રોતાને ભાવ પ્રગટે છે.

ज्ञानक्रियातपोयुक्ताः सद्भावं कथयन्ति यत् ।

जगज्जीवहितं सेयं कथा धीरैरुदाहृता ॥९/२३/६६७॥

જ્ઞાન, ક્રિયા અને તપથી યુક્ત એવા ધર્મદર્શકો જગતના જીવોને

હિતકારી એવી જે તાત્ત્વિક વાત કરે તે ધીર પુરુષો વડે કથા કહેવાય છે.

યઃ સંયતઃ કષાયાદિવશગઃ બ્રૂતે સા વિકથા મતા,

તથાવિધપરિણામનિબન્ધનત્વાત્ ॥૯/૨૪/૬૬૮॥

કષાય, વિષય વગેરેને પરવશ થયેલ એવા પ્રમાદી સાધુ જે કંઈ બોલે તે વિકથા મનાયેલ છે, કારણ કે વિકથાજન્ય પરિણામનું તે કથા કારણ બને છે.

વિભજ્યવાદિનો યુક્તા કથાયામધિકારિતા ॥૯/૩૦/૬૭૬॥

વિષયવિભાગ કરીને બોલનાર ઉપદેશક ઉપદેશ દેવાના યોગ્ય અધિકારી છે.

વિધિના કથયન્ ધર્મ હીનોઽપિ શ્રુતદીપનાત્ ।

વરં ન તુ ક્રિયાસ્થોઽપિ મૂઢો ધર્માઽધ્વતસ્કરઃ ॥૯/૩૧/૬૭૭॥

આચારમાં હીન હોવા છતાં વિધિપૂર્વક ધર્મને કહેનારા દેશક સારા, કારણ કે તે શ્રુતની = પ્રવચનની પ્રભાવના કરે છે. પરંતુ ક્રિયામાર્ગમાં રહેવા છતાં જે મૂઢ હોય અને ધર્મમાર્ગને / મોક્ષમાર્ગને લૂંટનાર હોય તે સારો નહિં.

॥ अथ कथाद्वात्रिंशिका ॥९॥

वादनिरूपणाऽनन्तरं तत्सजातीया^१ कथा निरूप्यते -

अर्थ-कामकथा धर्मकथा मिश्रकथा तथा । कथा चतुर्विधा तत्र प्रथमा यत्र वर्ण्यते ॥१॥

अर्थेति । अर्थकथा कामकथा (=अर्थकामकथा) धर्मकथा तथा मिश्रकथा एवं चतुर्विधा कथा । तत्र प्रथमा = अर्थकथा सा यत्र = यस्यां वर्ण्यते = प्रतिपाद्यते^२ ॥१॥

❖ नयलता ❖

धर्मवादेन संशुद्धं, तत्त्वं निजाधिकारतः । कथ्यं ययौचितीं प्रेक्ष्य, सा कथा कथ्यतेऽधुना ॥९॥

उक्तः त्रिविधो वादः । अथ वादनिरूपणानन्तरं तत्सजातीया = उच्चार्यमाणत्वेन सदृशा कथा निरूप्यते 'अर्थे'ति । विद्यादयोऽर्थोपायाः, तत्प्रधाना कथा = अर्थकथा । कामप्रधाना कथा = कामकथा । कामश्च द्विधा- सामान्यतो विशेषतश्च । तदुक्तं वात्स्यायनेन कामसूत्रे → श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-र्जिह्वा-घ्राणा-नामात्मसंयुक्तेन मनसाऽधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यतः प्रवृत्तिः कामः (का.सू.२/११) । स्पर्शविशेष-विषये त्वस्याऽऽभिमानिकसुखानुविद्धा फलवती अर्थप्रतीतिः प्राधान्यात् कामः ← (का.सू.२/१२) इति । नीतिवाक्यामृते सोमदेवसूरयस्तु → आभिमानिकरसानुविद्धा यतः सर्वेन्द्रियप्रीतिः स कामः ← (नी.वाक्या. ३/१) इत्याहुः । अन्यत्रापि → सर्वेन्द्रियानुरागः स्यात् यस्य संसेवनेन च । स च कामः परिज्ञेयो यत्तदन्यद्विचेष्टितम् ॥ ← () इत्युक्तम् । नाट्यशास्त्रे तु → स्त्री-पुंसयोस्तु योगो यः स तु काम इति स्मृतः ← (ना.शा.२४/९५) इत्युक्तम् । आत्मानुशासने → कामो = रसो य फासो ← (आत्मा.११३८) इत्येवं कामस्वरूपमावेदितम् । यद्वा वक्ष्यमाणकामोपायप्रधाना कथा = कामकथा विज्ञेया ।

→ धम्मकहा णाम जो अहिंसादिलक्षणं सव्वण्णुपणीयं धम्मं अणुयोगं वा कहेइ एसा धम्मकहा ← (द.वै.चू.पृष्ठ २९) इति दशवैकालिकचूर्णिकारः । → अहिंसालक्षणधर्मान्वाख्यानं = धर्मकथा ← (अनु.द्वा.वृ.प.१०) इति अनुयोगद्वारवृत्तिकृतः । महापुराणे पुष्पदन्तः तु → यतोऽभ्युदय-निःश्रेयसार्थ-संसिद्धिरञ्जसा । स धर्मः तन्निबद्धा या सा सद्धर्मकथा स्मृता । ← (म.पु.१/१२०) इत्येवं तल्लक्षण-माह । तृतीयकथाविषयीभूतधर्मलक्षणं तु संन्यासगीतायां याज्ञवल्क्येन → यतोऽभ्युदयमुत्कृष्टमैहलौकि-

❖ कथा द्वात्रिंशिका प्रकाश ❖

આઠમી દ્વાત્રિંશિકામાં ધર્મસાધનવિષયક વાદનું નિરૂપણ કર્યા બાદ વાદસજાતીય હોવાના લીધે કથાનું નિરૂપણ ગ્રંથકારશ્રી કરે છે.

ગાથાર્થ :- અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને મિશ્રકથા. આમ ચાર પ્રકારે કથા હોય છે. તેમાં પ્રથમ અર્થકથા તે છે કે જેમાં વર્ણવાય છે. [શું વર્ણવાય છે ? તે આગળની ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવશે.] (૯/૧)

ટીકાર્થ :- અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને મિશ્રકથા- આમ ચાર પ્રકારની કથા છે. તેમાં પ્રથમ અર્થકથા તે કહેવાય છે જેમાં વર્ણવાય છે કે [શું વર્ણવાય છે ? તે આગળની ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.] (૯/૧)

૧. હસ્તાદર્શ '...જાયા' ઇતિ ત્રુટિતોઽશુદ્ધશ્ચ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ '...ચતો' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

विद्या शिल्पमुपायश्चानिर्वेदश्चापि सञ्चयः। दक्षत्वं साम भेदश्च दण्डो दानं च यत्नतः॥२॥

विद्येति । विद्यादयोऽर्थोपाया इयत्र वर्ण्यन्ते साऽर्थकथेति भावः ॥२॥

कमाप्नुयुः । हितञ्चाऽऽमुष्मिकं निःश्रेयसं धर्मः स कीर्तितः ॥ ← (सं.गी.२/२९) इत्येवमुपदर्शितम् । एवमप्रेऽपि वाच्यम् । तदुक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ → अत्थकहा कामकहा धम्मकहा चैव मीसिया य कहा । एत्तो एक्केक्कावि य णेगविहा होइ नायव्वा ॥ ← (द.नि.अ.३/गा. १८८) इति ।

समरादित्यकथायामपि → एत्थ सामन्नओ चत्तारि कहाओ हवन्ति । तं जहा- अत्थकहा, काम- कहा, धम्मकहा, संकिण्णकहा य ← (सम.भव-१-पृ.३) इत्येवं कथाचतुष्टयमावेदितं श्रीहरिभद्रसूरिभिः । उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायामपि → अर्थं कामञ्च धर्मञ्च तथा सङ्कीर्णरूपताम् । आश्रित्य वर्तते लोके कथा तावच्चतुर्विधा ॥ ← (उप.भ. १/२४-पृ.२) इत्येवं सिद्धर्षिगणिभिरुक्तम् । तदुक्तं षट्त्रिंश- त्पट्त्रिंशिकायां अपि → अर्थं कामं च धर्मं च तथा सङ्कीर्णरूपताम् । आश्रित्य वर्तते लोके कथा तावच्चतुर्विधा ॥ ← (ष.पट्.१/२) इति ॥९/१॥

अवसरसङ्गतिप्राप्तामर्थकथामाह- 'विद्ये'ति । विद्या = देवताधिष्ठिता धनप्रदायिका । शिल्पं आचार्योपदेशजम् । कुम्भकार-लोहकार-चित्रकार-तन्तुवाय-नापितशिल्पलक्षणानि पञ्च शिल्पानि, एतेषां च पञ्चानां मूलशिल्पानां प्रत्येकं विंशत्या भेदैः शिल्पशतमिति कल्पसूत्रसुबोधिकाकारः (क.सुबो.क्षण- ७/सू.२१०/पृ.४३९) । उपायः अर्थशास्त्रादिवर्णितो नानाविधः । अनिर्वेदः = उत्साहपरता, तदुक्तं विष्णुशर्मणा पञ्चतन्त्रे → अनिर्वेदः श्रियो मूलम् ← (पं.त.१/३५९) इति । वाल्मीकिरामायणेऽपि → उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ← (वा.रा.किष्किन्धाकाण्ड-१/१२२) इत्युक्तम् । चाणक्यसूत्रेऽपि → अमरवदर्थजातमर्जयेत् ← (चा.सू.१५४) इत्युक्तम् । सञ्चयः = अनुपभोगादिव्यङ्ग्योऽसन्तोषः, तस्याप्यर्थोपायत्वात्, अन्यथा धनहानेः । तदुक्तं चाणक्यसूत्रे → अर्थतोषिणं श्रीः परित्यजति ← (चा.सू.७७) इति । दक्षत्वं = नैपुण्यं, साम = सामनीति भेदश्च = भेदनीतिश्च, दण्डः = दण्डनीतिः, दानं च = उपप्रदानं हि नीचस्य यत्नतः = आदरात् । → साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन ← (म.भा.आदि. १९९/८) इति महाभारतवचनमपि योज्यमत्र । सामादिनीतिसु मध्ये पूर्वं सामप्रयोगः कार्यः । तदुक्तं बार्हस्पत्यसूत्रे → 'साम पूर्वं प्रयोक्तव्यम्' ← (बा.सू.५/८) इति । उपलक्षणात् राज्यादिकमप्यत्रावगन्त- व्यम् । तदुक्तं चाणक्यसूत्रे → अर्थस्य मूलं राज्यम् ← (चा.सू.३) इति । उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां → सामाऽऽदि-धातुवादाऽऽदि-कृष्यादिप्रतिपादिका । अर्थोपादानपरमा कथाऽर्थस्य प्रकीर्तिता ॥ सा क्लिष्टचित्तहेतुत्वात्पापसम्बन्धकारिका । तेन दुर्गतिवर्त्तन्याः प्रापणे प्रवणा मता ॥ ← (उप.भ.१/२६-२७) इत्येवं तस्याः स्वरूपं फलञ्चोपदर्शितम् । एतत्स्वरूपमुपवर्णयद्भिः भद्र- बाहुस्वामिभिरप्युक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ →

• अर्थकथा •

शाब्दार्थः :- विद्या, शिल्प, उपाय, अनिर्वेद, संयय, ढोशियारी, सामनीति, भेदनीति, दंडनीति तथा प्रयत्नपूर्वक दान (=दामनीति). आ ज्यां वर्षवाय ते अर्थकथा कडेवाय. (८/२)

टीकार्थः :- धन भेगववाना उपायभूत विद्या वगेरे विषयो जे कथाभां दर्शावाय छे ते अर्थकथा कडेवाय छे - आ प्रभाषे आशय छे. (८/२)

विज्जा-सिप्प-मुवाओ अणिव्वेओ संचओ य दक्खत्तं। सामं दंडो भेओ उवप्पयाणं च अत्थकहा ॥
सत्थाहसुओ दक्खत्तणेण सेट्ठीसुओ य रूवेणं। बुद्धीए अमच्चसुओ जीवइ पुत्रेहिं रायसुओ ॥
दक्खत्तणयं पुरिसस्स पंचगं सइग्माहु सुंदरं। बुद्धी पुण साहस्सा सयसाहस्साइं पुत्राइं ॥

← (दश.नि.१८९-१०-११) इति। तद्व्याख्या चोपयोगित्वादुपदर्शयते → अधुनाऽर्थकथामाह- विद्या शिल्पं उपायोऽनिर्वेदः सञ्चयश्च दक्षत्वं साम दण्डो भेद उपप्रदानं चार्थकथा, अर्थप्रधानत्वादित्यक्ष-
रार्थः। भावार्थस्तु वृद्धविवरणादवसेयः। तच्चेदम्- विज्जं पडुच्चऽत्थकहा जो विज्जाए अत्थं उवज्जिणति,
जा एणेण विज्जा साहिया सा तस्स पंचयं पइप्पभायं देइ, जहा वा सच्चइस्स विज्जाहरचक्कवट्टिस्स
विज्जापभावेण भोगा उवणया, सच्चइस्स उप्पत्ती जहा य सइडकुलेऽवत्थितो जहा य महेसरो नामं
कयं एवं निरवसेसं जहाऽऽवस्सए जोगसंगहेसु तहा भाणियव्वं विज्जत्ति गयं । इयाणिं सिप्पेत्ति,
सिप्पेणत्थो उवज्जिणइ त्ति। एत्थं उदाहरणं कोक्कासो जहाऽऽवस्सए, सिप्पेत्ति गयं। इयाणिं उवाएत्ति,
एडुतो चाणक्को, जहा चाणक्केण नाणाविहेहिं उवायेहिं अत्थो उवज्जिओ, कहं ? ‘दो मज्झ
धाउरत्ताओ०’(), एयंपि अक्खाणयं जहाऽऽवस्सए तहा भाणियव्वं। उवाए त्ति गयं। इयाणिं अणिव्वेए
संचए य एकमेव उदाहरणं मम्मणवाणिओ, सोवि जहाऽऽवस्सए तहा भाणियव्वो । साम्प्रतं दक्षत्वं
तत्सप्रसङ्गमाह-दक्षत्वं पुरुषस्य सार्थवाहसुतस्य पञ्चगमिति पञ्चरूपकफलं, शतिकं = शतफलमाहुः
सौन्दर्यं श्रेष्ठीपुत्रस्य, बुद्धिः पुनः सहस्रवती = सहस्रफला मन्त्रिपुत्रस्य, शतसहस्राणि पुण्यानि =
शतसहस्रफलानि राजपुत्रस्येति गाथाक्षरार्थः ।

भावार्थस्तु कथानकादवसेयः। तच्चेदम्- जहा बंधदत्तो कुमारो कुमारामच्चपुत्तो सेट्ठिपुत्तो सत्थवाहपुत्तो,
एए चउरोऽवि परोप्परं उल्लावेइ जहा को भे केण जीवइ?, तत्थ रायपुत्तेण भणियं- अहं पुत्रेहिं
जीवामि। कुमारामच्चपुत्तेण भणियं-अहं बुद्धीए। सेट्ठिपुत्तेण भणियं-अहं रूवस्सित्तणेण। सत्थवाहपुत्तो
भणइ-अहं दक्खत्तणेण। ते भणंति-अन्नत्थ गंतुं विन्नाणेमो। ते गया अन्नं णयरं जत्थ ण णज्जंति, उज्जाणे
आवासिया। दक्खस्स आदेसो दिन्नो, सिग्घं भत्तपरिव्वयं आणेहि, सो वीहिं गंतुं एगस्स थेरवाणिययस्स
आवणे ठिओ, तस्स बहुगा कइया एंति, तदिवसं कोवि ऊसवो, सो ण पहुप्पति पुडए बंधेउं,
तओ सत्थवाहपुत्तो दक्खत्तणेण जस्स जं उवउज्जइ लवण-तेल्ल-घय-गुड-सुंठि-मिरियएवमाइ तस्स तं
देइ, अइविसिद्धो लाहो लद्धो, तुद्धो भणइ-तुम्हेत्थ आगंतुया उदाहु वत्थव्वया ?, सो भणइ-आगंतुया।
तो अम्ह गिहे असणपरिगग करेज्जह। सो भणइ ‘अन्ने मम सहाया उज्जाणे अच्छंति तेहिं विणा
नाहं भुंजामि’। तेण भणियं-सव्वेऽवि एंतु। आगया। तेण तेसिं भत्तसमालहणतंबोलाइ उवउत्तं तं पञ्चणहं
रूवयाणं । विइयदिवसे रूवस्सी वणियपुत्तो वुत्तो-अज्ज तुमे दायव्वो भत्तपरिव्वओ। एवं भवउत्ति।
सो उट्टेऊण गणियापाडगं गओ अप्पयं मंडेउं। तत्थ य देवदत्ता नाम गणिया पुरिसवेसिणी बहूहिं
रायपुत्त-सेट्ठिपुत्तादीहिं मग्गिया णेच्छइ, तस्स य तं रूवसमुदयं दडूण खुब्भिया पडिदासियाए गंतूण
तीए माऊए कहियं जहा दारिया सुंदरजुवाणे दिट्ठि देइ। तओ सा भणइ-भण एयं मम गिहमणुवरोहेण

विशेषार्थः :- देवताअधिष्ठित धनदात्री विद्या अे अर्धी अर्थोपायभूत विद्याशब्दथी अभिप्रेत छे. तथा
आचार्यना उपदेशथी उत्पन्न थयेल डोय ते शिल्प कडेवाय. तेना १०० प्रकार छे. अेम आवश्यकनिर्युक्ति
वगेरेमां दर्शावेल छे. अर्थशास्त्र वगेरेमां बतावेला धनप्राप्तिना अनेकविध साधनो ते अर्धी उपायशब्दथी

एज्जह इहेव भत्तवेलं करेज्जह। तहेवागया सइओ दव्ववओ कओ । तइयदिवसे बुद्धिमन्तो अमच्चपुत्तो संदिट्ठो 'अज्ज तुमे भत्तपरिव्वओ दायव्वो'। एवं हवउ त्ति। सो गओ करणसालं, तत्थ य तईओ दिवसो ववहारस्स छिज्जंतस्स परिच्छेजं न गच्छइ, दो सवत्तीओ, तासिं भत्ता उवरओ, एक्काए पुत्तो अत्थि इयरी अपुत्ता य, सा तं दारयं णेहेण उवचरइ, भणइ य-मम पुत्तो, पुत्तमाया भणइ य-मम पुत्तो, तासिं ण परिच्छिज्जइ। तेण भणियं-अहं छिंदामि ववहारं, दारओ दुहा कज्जउ दव्वंपि दुहा एव। पुत्तमाया भणइ 'ण मे दव्वेण कज्जं दारगोऽवि तीए भवउ जीवन्तं पासिहामि पुत्तं'। इयरी तुसिणिया अच्छइ। ताहे पुत्तमायाए दिण्णो, तहेव सहस्सं उवओगो। चउत्थे दिवसे रायपुत्तो भणिओ- 'अज्ज रायपुत्त! तुम्हेहिं पुण्णाहिएहिं जोगवहणं वहियव्वं'। एवं भवउ त्ति, तओ रायपुत्तो तेसिं अंतियाओ णिग्गंतुं उज्जाणे ठियो, तंमि य णयरे अपुत्तो राया मओ, आसो अहिवासिओ, जीए रुक्खछायाए रायपुत्तो णिवण्णो सा ण ओयत्तति, तओ आसेण तस्सोवरि ठाइऊण हिंसितं, राया य अभिसित्तो, अणेगाणि सयसहस्साणि जायाणि, एवं अत्थुप्पत्ती भवइ । दक्खत्तणं ति दारं गयं ।

इयाणिं साम-भेय-दण्डुवप्पयाणेहिं चउहिं जहा अत्थो विढप्पति। एत्थिमं उदाहरणं-सियालेण भमंतेण हत्थी मओ दिट्ठो। सो चिंतेइ-लद्धो मए उवाएण ताव णिच्छएण खाइयव्वो, जाव सिंहो आगओ। तेण चिन्तियं-सचिट्ठेण ठाइयव्वं एयस्स। सिंहेण भणियं 'किं अरे ! भाइणेज्ज अच्छिज्जइ ?' सियालेण भणियं आमंति माम !। सिंहो भणइ-किमेयं मयं ति?, सियालो भणइ-हत्थी। केण मारिओ?-वग्घेण। सिंहो चिंतेइ-कइमहं ऊणजातिएण मारियं भक्खामि ?, गओ सिंहो। णवरं वग्घो आगओ, तस्स कहियं सीहेण मारिओ, सो पाणियं पाउं णिग्गओ। वग्घो णट्ठो। एस भेओ। जाव काओ आगओ, तेण चिन्तियं जइ एयस्स ण देमि तओ काउ काउत्ति वासियसदेणं अण्णे कागा एहिंति, तेसिं कागरडणसदेणं सियालादि अण्णे बहवे एहिंति, कित्तिया वारेहामि, ता एयस्स उवप्पयाणं देमि, तेण तओ तस्स खंडं छित्ता दिण्णं, सो तं घेत्तूण गओ। जाव सियालो आगओ, तेण णायमेयस्स हठेण वारणं करेमिस्सि भिउडिं काऊण वेगो दिण्णो, णट्ठो सियालो, उक्तं च "उत्तमं प्रणिपातेन, शूरं भेदेन योजयेत्। नीचमल्पप्रदानेन, सदृशं च पराक्रमैः॥" (पञ्चतन्त्र-४/९/६९) इत्युक्तः कथागाथाया भावार्थः ← (द.नि.१८९-१९०-१९१ वृत्ति) इति।

एवमेव धातुवादादिकमप्यत्र योज्यम्। तदुक्तं **समरादित्यकथायां** → अत्थकहा नाम अत्थोवायाण-पडिबद्धा, असि-मसि-कसि-वाणिज्ज-सिप्पसंगया, विचित्तधाउवायाइपमुहमहोवायसंपउत्ता, साम-भेय-उवप्पयाण-दण्डाइपयत्थविरइआ सा अत्थकहत्ति भण्णइ ← (भव-१-पृ.३) इति। प्रकृते च → अर्थस्य = लक्ष्म्याः कथा = उपायप्रतिपादनपरो वाक्यप्रबन्धः अर्थकथा । उक्तञ्च 'सामादि-धातुवादादि-कृष्यादिप्रतिपादिका। अर्थोपादानपरमा कथाऽर्थस्य प्रकीर्त्तिता'॥ (उपमिति-१/२६) तथा 'अर्थाख्यः पुरुषार्थोऽयं प्रधानः प्रतिभासते । तृणादपि लघुं लोके धिगर्थरहितं नरम्' ॥ (उपमिति-भवप्रपञ्चा-१/पृ.४०) इति। इयञ्च **कामन्दकादिशास्त्ररूपा** ← (स्था.३/३/१८९-वृ.) इति **स्थानाङ्गवृत्तिकृद्वचनमप्यवधातव्यम् ॥९/२॥**

अભિપ્રેત છે. તથા 'ધન કમાવામાં કંટાળો ન આવવો જોઈએ.' આવો જે ઉપદેશ કરવામાં આવે તે અહીં અનિર્વેદ શબ્દથી અભિપ્રેત છે. તથા ધનનો સંગ્રહ કરવા સંબંધી જે ઉપદેશ કરવામાં આવે તે અર્થકથાગત 'સંચય' પદાર્થ છે. તથા ધન કમાવા માટેની નિપુણતા કેવી જોઈએ? તે સંબંધમાં જે કાંઈ કહેવાય તે અર્થકથાગત

રૂપં વયશ્ચ વેષશ્ચ દાક્ષિણ્યં ચાપિ શિક્ષિતમ્ । દૃષ્ટં શ્રુતં ચાનુભૂતં દ્વિતીયાયાં ચ સંસ્તવઃ ॥૩॥

રૂપમિતિ । રૂપં સુન્દરં, વયશ્ચ = ઉદગ્રં, વેષશ્ચ = ઉજ્જ્વલઃ, દાક્ષિણ્યં ચ = માર્દવં, શિક્ષિતમપિ વિષયેષુ, દૃષ્ટં 'અદ્ભુતદર્શનમાશ્રિત્ય, શ્રુતં ચાનુભૂતં ચ, સંસ્તવશ્ચ = પરિચયશ્ચ, દ્વિતીયાયાં = કામકથાયામ્ । રૂપાદિવર્ણનપ્રધાના કામકથેત્યર્થઃ ॥૩॥

ઉક્તાર્થકથા । સામ્પ્રતમવસરસઙ્ગત્યાયાતાં કામકથામાહ 'રૂપમિ'તિ । અન્ધીપ્રભૃતીનામન્યતમાંયા સુન્દરં રૂપં પ્રશંસતો રૂપકથા । યથા "ચન્દ્રવક્ત્રા સરોજાક્ષી, સદ્ગીઃ પીનઘનસ્તની । કિં લાટી નો મતા સાઽસ્ય દેવાનામપિ દુર્લભા ॥" (સ્થા.૪/૨/૨૮૨ વૃત્તૌ ઉદ્ધૃતઃ /પૃ.૨૧૦) ઇતિ । વયશ્ચ ઉદગ્રં યૌવનાવસ્થં, વેષઃ = સ્ત્રી-પુરુષાણાં નેપથ્યં સ્વાભાવિક-વિભૂષાપ્રત્યયભેદેન દ્વિધા । ઉજ્જ્વલઃ ઇતિ ઇદઞ્ચ પ્રશંસાયાં, નિન્દાયાન્તુ કચ્છાબન્ધાદિકં, યથા "ધિગ્નારીરૌદીચ્યા બહુવસનાઽઽચ્છાદિતાઙ્ગલતિક-ત્વાત્ । યદ્ યૌવનં ન યૂનાં ચક્ષુર્મોદાય ભવતિ સદા ॥" (સ્થા.૪/૨/૨૮૨/પૃ.૧૯૯ ઉદ્ધૃત) ઇતિ । પ્રકૃતે → શૃઙ્ગારવેષં કુર્યાત્ ← (બા.સૂ.૩/૨૮) ઇતિ બાર્હસ્પત્યસૂત્રં કામકથાયામન્તર્ભવતિ ।

માર્દવં = તથા-તથોક્ત્યા અનુવર્તનમ્ । તતશ્ચ તચ્ચિત્તાઽઽવર્જનમ્ । તદુક્તં કામસૂત્રે → નરઃ કલાસુ કુશલો વાચાલઃ ચાટુકારકઃ । અસંસ્તુતોઽપિ નારીણાં ચિત્તમાશ્ચેવ વિન્દતિ ॥ ← (કા.સૂ.૧૩/૧૨૪) ઇતિ । અન્યચ્ચ સ્પષ્ટમ્ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ → રૂપં વઓ ય વેસો દક્ષત્તં સિલ્ખિયં ચ વિસણ્સુ । દિઙ્ઠં સુયમણુભૂયં ચ સંથવો ચેવ કામકહા ॥ ← (દ.વૈ.નિ.અ.૩/ગા.૨૯૨) ઇતિ । તદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્ → રૂપં સુન્દરં, વયશ્ચોદગ્રં, વેષઃ ઉજ્જ્વલઃ, દાક્ષિણ્યં = માર્દવં, શિક્ષિતં ચ વિષયેષુ = શિક્ષા ચ કલાસુ, દૃષ્ટમદ્ભુતદર્શનમાશ્રિત્ય શ્રુતં ચાનુભૂતં ચ સંસ્તવશ્ચ = પરિચયશ્ચેતિ કામકથા । રૂપે ચ વસુદેવાદય ઉદાહરણં, વયસિ સર્વ એવ પ્રાયઃ કમનીયો ભવતિ લાવણ્યાત્ । ઉક્તં ચ- "યૌવનમુદગ્રકાલે વિદધાતિ વિરૂપકેઽપિ લાવણ્યમ્ । દર્શયતિ પાકસમયે નિમ્બફલસ્યાપિ માધુર્યમ્ ॥"() ઇતિ । વેષ ઉજ્જ્વલઃ કામાઙ્ગ, 'યં કઞ્ચન ઉજ્જ્વલવેષં પુરુષં દૃષ્ટ્વા સ્ત્રી કામયતે' (કામસૂત્ર-૫/૧/૮) ઇતિ વચનાત્ । 'દક્ષત્વ' પદાર્થ જ્ઞાણવો. તે જ રીતે પૈસા કમાવા માટે સામનીતિ (સમજાવટ કરવાની પદ્ધતિ), ભેદનીતિ, દંડનીતિ, દામનીતિ = દાન આ બધામાં પ્રયત્ન કરવો ઈત્યાદિ જેમાં વર્ણવાય તે અર્થકથા કહેવાય. (૯/૨)

• કામકથા નિરૂપણ •

ગાથાર્થ :- રૂપ, વય, વેષ, દાક્ષિણ્ય, વિષયભોગશિક્ષણ, દષ્ટ-શ્રુત-અનુભૂત વિષય તથા પરિચય-આ બાબતો બીજી કામકથામાં વર્ણવાય છે. (૯/૩)

ટીકાર્થ :- સુંદર રૂપ, યુવાન વય, ઉજ્જ્વળ-દેદીપ્યમાન પહેરવેશ, સ્ત્રી પાસે દાક્ષિણ્ય રાખવું અર્થાત્ 'વિજાતીય સાથે કઠોર નહિ પણ કોમળ વ્યવહાર કરવો' ઈત્યાદિ વર્ણન કામકથામાં પ્રધાન = મુખ્ય હોય છે. તે જ રીતે પાંચેય ઈન્દ્રિયના વિષયોનો ભોગવટો કેવી રીતે કરવો ? તેનું શિક્ષણ પણ કામકથામાં પીરસાય છે. તથા અદ્ભુત રૂપ વગેરે જે કાંઈ જોયેલ હોય, સાંભળેલ હોય કે અનુભવેલ હોય તેનું પણ મુખ્યતયા કામકથામાં વર્ણન થાય છે. તથા વિજાતીયનો પરિચય કઈ રીતે કરવો ? તે પણ કામકથાનો વિષય છે. ટુંકમાં, રૂપ વગેરેનું પ્રધાનપણે વર્ણન કરનારી કામકથા કહેવાય. (૯/૩)

૧. હસ્તાદર્શ 'અદ્ભુદ્' इत्यशुद्धः पाठः ।

तृतीयाऽऽक्षेपणी चैका तथा विक्षेपणी परा । अन्या संवेजनी निर्वेजनी चेति चतुर्विधा ॥४॥

एवं दाक्षिण्यमपि “पञ्चालः स्त्रीषु मार्दवम्” () इति वचनात्, शिक्षा च कलासु कामाङ्गं वैदग्ध्यात् । उक्तं च “कलानां ग्रहणादेव, सौभाग्यमुपजायते । देश-कालौ त्वपेक्ष्याऽऽसां, प्रयोगः सम्भवेन्न वा ॥ (कामसूत्र-१/३/२५)” अन्ये त्वत्राचल-मूलदेवौ देवदत्तां प्रतीत्येक्षुयाचनायां प्रभूतासंस्कृत-स्तोक-संस्कृतप्रदानद्वारेणोदाहरणमभिदधति । दृष्टमधिकृत्य कामकथा यथा नारदेन रुक्मिणीरूपं दृष्ट्वा वासुदेवे कृता । श्रुतं त्वधिकृत्य यथा पद्मनाभेन राज्ञा नारदाद् द्रौपदीरूपमाकर्ण्य पूर्वसंस्तुतदेवभ्यः कथिता । अनुभूतं चाधिकृत्य कामकथा यथा-तरङ्गवत्या निजानुभवकथने । संस्तवश्च-कामकथापरिचयः ‘कारणानी’ति (का.सू.अधिकरण-५/अध्याय-२/सू.१७) **कामसूत्रपाठात्** । अन्ये त्वभिदधति-‘सइदंसणाउ पेम्मं पेमाउ रई रईय विस्संभो । विस्संभाओ पणओ पञ्चविहं वड्ढए पेम्मं’ ॥ () ← (द.वै.नि.३/२९२ वृत्ति) इति । उपलक्षणात् वपुःप्रतिपत्ति-द्वीव्यापारादिकमप्यत्रावगन्तव्यम् । तदुक्तं **समरादित्यकथायां** → जा उण कामोवायाणविसया, वित्त-वपु-व्यय-कला-दक्खिण्णपरिगया, अणुराय-थुलइअपडिवत्ति जोअसारा, दूर्इवावार-रमिय-भावाणुवत्तणाइपयत्थसंगया सा कामकह त्ति भण्णइ ← (सम. भ.१-पृ.३) इति । **वात्स्यायनस्तु कामसूत्रे** → प्रमाण-काल-भावेभ्यो रताववस्थापनम् । प्रीतिविशेषाः । आलिङ्गनविचाराः । चुम्बनविकल्पाः । नखरदनजातयः । दशनच्छेद्यविधयः । देश्या उपचाराः । संवेशनप्रकाराः । चित्ररतानि । ग्रहणयोगाः । तद्युक्ताश्च सीत्कृतोपक्रमाः । पुरुषायितम् । पुरुषोपसृष्टानि । औपरिष्टिकम् । रतारम्भा-सानिकम् । रतविशेषाः । प्रणयकलहः ← (का.सू. १/२५-४१) इत्येवं मुख्यं कामकथाविषयं दर्शितवान् । कामकथायाः स्वरूपं फलञ्चोपवर्णयद्भिः **सिद्धर्षिगणिभिरपि** →

कामोपादानगर्भार्था वयोदाक्षिण्यसूचिका । अनुरागेङ्गिताद्युत्था कथा कामस्य वर्णिता ॥

सा मलीमसकामेषु रागोत्कर्षविधायिका । विपर्यासकटी तेन हेतुभूतैव दुर्गतेः ॥

← (१/२८-२९) इत्येवं **उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायामावेदितम्** । अन्यत्र च ‘कामोपादानगर्भार्था वयोदाक्षिण्यसूचिका । अनुरागेङ्गिताद्युत्था कथा कामस्य वर्णिता ॥’ (स्था.वृ.३/३/१८९ उद्धृत) इत्येवं कामकथालक्षणमुक्तम् । विलास-बिम्बोक-ललितादीनामपि कामकथागोचरत्वमवसेयम् । तत्स्वरूपञ्च यथाक्रमं **नाट्यशास्त्रे** → स्थानाऽऽसन-गमनानां हस्त-भ्रू-नेत्रकर्मणां चैव । उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् ॥ दृष्टानामर्थानां प्राप्तावभिमानगर्वसम्भूतः । स्त्रीणामनादरकृतो बिम्बोको नाम विज्ञेयः ॥ हस्त-पादाङ्गविन्यासो भ्रू-नेत्रौष्ठप्रयोजितः । सुकुमारो विधानेन ललितं तत् प्रकीर्तितम् ॥ ← (ना. शा.२२/१५,२१-२२) इत्येवमुपवर्णितम् । → धीरे गति-दृष्टी सस्मितं वचः = विलासः । मृदुशृङ्गारचेष्टा = ललितम् ← (काव्या.७/४-५) इति तु **काव्यानुशासने श्रीहेमचन्द्रसूरयः** । एवमेव मैथुनफलमप्यत्रोपलक्षणादवगन्तव्यम् । तदुक्तं **चाणक्यसूत्रे** → पुरुषस्य मैथुनं जरा (चा.सू.२८४) स्त्रीणाममैथुनं जरा (चा.सू.२८५) अतिकामो दोषमुत्पादयति (चा.सू.३४९) ← इत्यादि ॥९/३॥

अवसरप्राप्त धर्मकथानां यार भेद दर्शावता ग्रंथकारश्री जज्ञावे छे डे -

• धर्मकथा प्रतिपादन •

गाथार्थ :- त्रीञ्च धर्मकथानां यार प्रकार छे. (१) आक्षेपणी, (२) विक्षेपणी, (३) संवेजनी

તૃતીયેતિ । તૃતીયા ધર્મકથા ચ એકા આક્ષેપણી, તથા પરા વિક્ષેપણી, અન્યા સંવેજની, ચ = પુનઃ નિર્વેજની ઇતિ ચતુર્વિધા ॥૪॥

ઉક્તા કામકથા । અધુનાવસરાયાતાં ધર્મકથામાહ 'તૃતીયે'તિ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્ધુતૌ
→ ધમ્મકહા બોદ્ધવ્વા ચઠ્ઠવિહા ધીરપુરિસપન્નતા । અક્ષેવણિ વિક્ષેવણિ સંવેગે ચેવ નિવ્વે ॥
← (દશ. નિ.૩/૧૯૩) ઇતિ । યથોક્તં અન્યત્રાપિ → અક્ષેવણી ય વિક્ષેવણી ય સંવેયણી ય
તહ ચેવ । નિવ્વેયણી ય એસા ચઠ્ઠવિહા દેસણા હોઇ ॥ ← () ઇતિ । પ્રશમરતૌ ચ →
આક્ષેપણી વિક્ષેપણી વિમાર્ગબાધનસમર્થવિન્યાસામ્ । શ્રોતૃજનશ્રોત્રમનઃપ્રસાદજનનીં યથા જનનીમ્ ॥
સંવેદનીં ચ નિર્વેદનીઞ્ચ શ્રાવ્યાં કથાં સદા કુર્યાત્ ॥

← (પ્રશમ.૧૮૨,૧૮૩) ઇત્યુક્તમ્ । તદવચૂરિકારઃ → આક્ષિપ્યન્તે = ધર્મ પ્રત્યભિમુખાઃ પ્રાણિનો
યયા સા આક્ષેપણી । વિક્ષિપ્યન્તે પરાપરદેવાદિદોષકથનેન પ્રેર્યન્તે પ્રાણિનો યત્ર સા વિક્ષેપણી । સમ્યગ્
વિવેચ્યતે = નરકાદિદુઃખેભ્યો ભયં ગ્રાહ્યતે યયા સા સંવેજની । નિર્વેદં કામભોગેભ્યો યયા સા નિર્વેજની
← (પ્રશમ.૧૮૨ અવ.) ઇત્યાહ । તટ્ટીકાકારઃ શ્રીહરિભદ્રસૂરિસ્તુ → આક્ષિપતિ = આવર્જયતિ =
અભિમુખીકરોતિ યા સા આક્ષેપણી કથા શૃંગારાદિપ્રાયા । વિક્ષિપતિ ભોગાભિલાષાદ્ યા કામભોગેષુ
વૈમુખ્યમાપાદયતિ સા વિક્ષેપણી ← ઇત્યાહ (પ્ર.રતિ.૧૮૨ વૃત્તિ) । અન્યત્ર ચ →

સ્થાપ્યતે હેતુ-દૃષ્ટાન્તૈઃ સ્વમતં યત્ર પળ્ડિતૈઃ । સ્યાદ્વાદધ્વનિસંયુક્તા સા કથાઽઽક્ષેપણી મતા ॥
મિથ્યાદૃશાં મતં યત્ર પૂર્વાપરવિરોધકૃત્ । તન્નિરાક્રિયતે સદ્ભિસ્સા ચ વિક્ષેપણી મતા ॥
યસ્યાઃ શ્રવણમાત્રેણ ભવેન્મોક્ષાભિલાષિતા । ભવ્યાનાં સા ચ વિદ્વદ્ભિઃ પ્રોક્તા સંવેદની કથા ॥
યત્ર સંસાર-ભોગાઙ્ગસ્થિતિલક્ષણવર્ણનમ્ । વૈરાગ્યકારણં ભવ્યૈઃ સોક્તા નિર્વેદની કથા ॥

← () ઇત્યુક્તમ્ । ધર્મવિન્દુવૃત્તૌ ચ → આક્ષિપ્યન્તે = આકૃષ્યન્તે મોહાત્તત્ત્વં પ્રતિ ભવ્યપ્રાણિ-
નોઽનયેત્યાક્ષેપણી ← (ધ.વિ.૨/૧૦) ઇત્યુક્તમ્ । → અક્ષેવણી કહા સા વિજ્જાચરણમુવદિસ્સદે જત્થ
← (ભ.આ.૬૫૬/પૃ.૮૫૩) ઇતિ તુ ભગવતી આરાધના । ષટ્ખણ્ડાગમધવલાયાં વીરસેનસૂરિઃ તુ → અક્ષે-
વણી ણામ છદ્ધવ્વ-ણવપયત્થાણં સરૂવં દિગંતરસમયાંતરનિરાકરણં સુદ્ધિં કરેતી પરુવેદિ ← (ષ.ખં.ધ
ભાગ-૧/૧/૨-પૃ.૧૦૫) ઇત્યાચષ્ટે । → પ્રથમાનુયોગ-કરણાનુયોગ-ચરણાનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ-રૂપપરમાગમપદાર્થાનાં
તીર્થકરાદિવૃત્તાન્ત-લોકસંસ્થાન-દેશસકલયતિધર્મ-પઞ્ચાસ્તિકાયાદીનાં પરમતાઽઽશઙ્કારહિતં કથનમાક્ષેપણી
કથા ← (ગો.સા.જીવકાણ્ડવૃ.૩૫૭) ઇતિ તુ ગોમ્મટસારસ્ય જીવતત્ત્વપ્રદીપિકાયાં વૃત્તૌ કેશવવર્ણી વ્યાચષ્ટે ।

મૂલારાધનાયાં તુ → આક્ષેવણી કહા સા વિજ્જાચરણમુવદિસ્સદે જત્થ । સસમય-પરસમયગદા
કથા દુ વિક્ષેવણી ણામ । સંવેયણી પુણ કહા ણાણચરિત્ત-તવ-વીરિયઇડ્ઢિગદા । ણિવ્વેયણી પુણ
કહા સરીરભોગે ભવોઘે ય → (મૂલા. ૬૫૬) ઇત્યેવં સઙ્ક્ષેપતઃ તન્નિરૂપણમવગન્તવ્યમ્ । અન્યત્ર ચ

તથા (૪) નિર્વેજની = નિર્વેદની. (૮/૪)

ટીકાર્થ :- તૃતીય ધર્મકથાના ચાર ભેદ છે. પહેલો ભેદ આક્ષેપણી ધર્મકથા તથા બીજો ભેદ વિક્ષેપણી
ધર્મકથા. ત્રીજો ભેદ છે સંવેજની ધર્મકથા અને ચોથો ભેદ છે નિર્વેજની ધર્મકથા. (૮/૪)

આચારાદ્ વ્યવહારાચ્ચ પ્રજ્ઞપ્તેર્દૃષ્ટિવાદતઃ । આદ્યા ચતુર્વિધા શ્રોતુચ્ચિત્તાઽઽક્ષેપસ્ય કારણમ્ ॥૫॥

આચારાદિતિ । આચારં વ્યવહારં પ્રજ્ઞપ્તિં દૃષ્ટિવાદં ચાશ્રિત્ય આદ્યા = આક્ષેપણી ચતુર્વિધા । શ્રોતુઃ ચિત્તાઽઽક્ષેપસ્ય તત્ત્વપ્રતિપત્ત્યાઽઽભિમુખ્યલક્ષણસ્ય અપૂર્વશમરસર્વર્ણિકાસ્વાદલક્ષણસ્ય

→ આક્ષેપણી તત્ત્વવિધાનભૂતાં, વિક્ષેપણી તત્ત્વદિગન્તશુદ્ધિમ્ । સંવેગિની ધર્મફલપ્રપજ્ઞાં, નિર્વેગિનીં ચાહ કથાં વિરાગામ્ । ← () इत्युक्तम् ।

સ્થાનાઙ્ગસૂત્રેઽપિ → ચઽવ્વિહા ધમ્મકહા પન્નત્તા, તં જહા અક્ષેવણી, વિક્ષેવણી, સંવેયણી, નિવ્વેગણી ← (સ્થા.૪/૨/૨૮૨) इत्युक्तम् । તદ્વૃત્તૌ → આક્ષિપ્યતે = મોહાત્તત્ત્વં પ્રત્યાકૃષ્યતે શ્રોતાઽનયેત્યાક્ષેપણી । તથા વિક્ષિપ્યતે સન્માર્ગાત્ કુમાર્ગે કુમાર્ગાદ્વા સન્માર્ગે શ્રોતાઽનયેતિ વિક્ષેપણી । સંવેગયતિ = સંવેગં કરોતીતિ, સંવેદ્યતે વા સમ્બોધ્યતે સંવેજ્યતે વા સંવેગં ગ્રાહ્યતે શ્રોતાઽનયેતિ સંવેદની સંવેજની વેતિ । નિર્વેદ્યતે = સંસારાદેઃ નિર્વિણ્ણઃ ક્રિયતેઽનયેતિ નિર્વેદની ← (સ્થા.૪/૨/૨૮૨ વૃત્તિ) इत्युक्तम् ।

ઉદ્યોતનસૂરિભિઃ કુવલયમાલાયાં → સા ઁણ ધમ્મકહા ણાણાવિહજીવપરિણામભાવવિભાવણત્થં સવ્વોવાયણિણેહિં જિણવરિંદેહિં ચઽવ્વિહા ભણિયા । તં જહા- અક્ષેવણી, વિક્ષેવણી, સંવેગજણી, ણિવ્વેયજણણિત્તિ । તત્થ (૧) અક્ષેવણી મણોણુકૂલા, (૨) વિક્ષેવણી મણોપડિકૂલા, (૩) સંવેગજણી ણાણુપ્પત્તિકારણં, (૪) ણિવ્વેયજણણી ઁણ વેરગુપ્પત્તી । ભણિયં ચ સુહમ્મસામિણા-અક્ષેવણિઅક્ષિત્તા પુરિસા વિક્ષેવણીણ વિક્ષિત્તા । સંવેયણી સંવિગ્ગા ણિવ્વિણ્ણા તહ ચઽત્થીણ ॥ ← (કુ.મા.પૃ.૪) इत्येवं तत्स्वरूपमावेदितम् । तत्त्वार्थवृत्तौ सिद्धसेनगणिभिः → यस्य कर्मण उदयात् तीर्थ दर्शन-ज्ञान-चरणलक्षणं प्रवर्तयति यतिगृहस्थधर्मं च कथयति आक्षेप-सङ्क्षेप-संवेग-निर्वेदद्वारेण भव्यजनसंसिद्धये सुरासुरमनुजपति-पूजितश्च भवति तत् तीर्थकरनाम ← (त.सू.८/१२ वृत्ति) इति यदुक्तं तदप्यत्रानुसन्धेयम् ॥११/४॥

આક્ષેપણ્યા ભેદાનાહ 'આચારાદિ'તિ । તદુક્તં સ્થાનાઙ્ગસૂત્રેઽપિ → અક્ષેવણી કહા ચઽવ્વિહા પન્નત્તા, તંજહા (૧) આચારઅક્ષેવણી, (૨) વવહારઅક્ષેવણી, (૩) પન્નત્તિઅક્ષેવણી, (૪) દિદ્ધિવાત-અક્ષેવણી ← (સ્થા.૪/૨/૨૮૨) इति । एतासामाक्षेपणीत्वमाविर्भावयति- श्रोतुः चित्ताक्षेपस्य तत्त्वप्रतिपत्त्याभिमुख्यलक्षणस्य कारणमिति । (द.वै.नि.३/१९५) दशवैकालिकनिर्युक्तिकृन्मतमनुसृत्याह- अपूर्वशमरसर्वर्णिकाऽऽस्वादलक्षणस्य वेति ।

ધર્મકથાના પ્રથમ ભેદને બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે

● આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર ભેદ ●

ગાથાર્થ :- આચારથી, વ્યવહારથી, પ્રજ્ઞાપ્તિથી અને દૃષ્ટિવાદથી પ્રથમ આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર છે. કારણ કે તે ચારેય કથા શ્રોતાના ચિત્તના આક્ષેપનું = આકર્ષણનું કારણ છે. (૮/૫)

ટીકાર્થ :- (૧) આચાર, (૨) વ્યવહાર, (૩) પ્રજ્ઞાપ્તિ અને (૪) દૃષ્ટિવાદ - આ ચારને આશ્રયીને પ્રથમ આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર છે. કારણ કે તે ચારેય કથા શ્રોતાના ચિત્તને તત્ત્વસ્વીકારની અભિમુખ કરવાનું કારણ છે. અથવા પ્રસ્તુત ધર્મકથા શ્રોતાના મનને અપૂર્વ ઉપશમરસની મીઠાઈનો

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...મુખલ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

वा कारणम् ॥५॥

क्रिया दोषव्यपोहश्च सन्दिग्धे साधु बोधनम् । श्रोतुः सूक्ष्मोक्तिराचारादयो ग्रन्थान् परे जगुः ॥६॥

क्रियेति । क्रिया लोचाऽस्नानादिका^१ । दोषव्यपोहश्च कथञ्चिदापन्नदोषशुद्ध्यर्थप्रायश्चित्त-
लक्षणः। सन्दिग्धे संशयाऽऽपन्नेऽर्थे साधु मधुराऽऽलापपूर्वं बोधनं = उत्तरप्रदानम्। श्रोतुः सूक्ष्मोक्तिः
सूक्ष्मजीवादिभावकथनम् । आचारादयः क्रमेणाऽऽचार-व्यवहार-प्रज्ञप्ति-दृष्टिवादा अभिधीयन्ते ।

यच्च दशवैकालिकचूर्णो अगस्त्यसिंहसूरिभिः चतुर्विधाऽऽक्षेपणीकथास्वरूपम् → १. साहुणो
अट्टारससीलंगसहस्रधारका बारसविह-तवोकम्मरता दुक्करकारक ति आयारक्खेवणी । २. अक्खि-
तमतिसु सोतारेसु एवं परूविज्जति दुरणुचरतवोजुत्ता वि साहुणो जदि किञ्चि अतिचरन्ति तो जहा
अव्ववहारिस्स लोए डंडो कीरति तथा पायच्छित्तं ति ववहारक्खेवणी । ३. सन्देहसमुग्घाते णिव्वेदकर-
मधुर-सउवायपण्णत्तिगतोदाहरणेहिं पत्तियावणं पण्णत्ति अक्खेवणी । ४. दव्व-जीवादिचिन्ता णिपुण-
मतीसु सोतारेसु विविधा- भङ्गणयहेउवादसमुपगूढा दिट्ठिवाद अक्खेवणी । ← (दश.चू.पृ.५६) इत्येव-
मुपदर्शितं तदपीहानुसन्धेयम् ॥९/५॥

आक्षेपणीविषयचातुर्विध्यमेव सोदाहरणमाह 'क्रिये'ति । दोषव्यपोह इति । यथा → "अइयार-
मलकलंकं पमायमाईहिं कहवि चरणस्स । जणियं पि वियडणाए सोहिंति मुणी विमलसद्धा ॥"
← इति (धर्मर.१०४) धर्मरत्नप्रकरणवचनम् । श्रोतुः सूक्ष्मतत्त्वावबोधार्हस्य । क्रमेणेति । लोचाऽऽस्नान-
विहार-भिक्षाटनादिसाध्वाचारो यस्यां धर्मकथायामुपदर्श्यते सा आचाराऽऽक्षेपणी धर्मकथा प्रोच्यत इत्येवं
योज्यम् ।

आस्वाह करावे छे. (८/५)

विशेषार्थः :- धर्मना हेतु, स्वरूप, अनुबंध, विधि, जयज्ञा वगेरेनी जेमां वात आवे ते धर्मकथा
कडेवाय. धर्मकथानो प्रथम भेद छे आक्षेपणी. जे कडेवाथी श्रोता जिनोक्त तत्त्व प्रत्ये आकर्षाय ते
आक्षेपणीकथा कडेवाय. ग्रंथकारश्री तेना यारेय भेदनी समजज्ञ आगणनी गाथाभां आपे छे.(८/५)

गाथार्थः :- श्रोताने (१) क्रिया भताववी, (२) दोष दूर करवा, (३) शंका पडे त्यारे सारी
रीते समजववुं अने (४) सूक्ष्म वातो करवी ते आक्षेपणी कथाना यार भेदना यथाक्रम विषय ज्ञावा.
अन्य आचार्य भगवंतो 'आयार' शब्दथी आचारंग वगेरे ग्रंथो कडे छे. (८/६)

टीकार्थः :- (१) 'साधु भगवंतो लोय करे छे, स्नान करता नथी..' ईत्यादि साधुओनी क्रिया
-आयार जे धर्मकथाभां भतावाय ते आयारप्रधान आक्षेपणी धर्मकथा कडेवाय. (२) 'कोई रीते अतियार
-दोष पोताना प्रतभां लागे तो साधु भगवंतो आत्मशुद्धि माटे-प्रतशुद्धि माटे प्रायश्चित्त ले छे' आ
प्रभाषे प्रायश्चित्तना व्यवहारनी वात जे धर्मकथाभां कडेवाय ते व्यवहारप्रधान आक्षेपणी धर्मकथा कडेवाय
छे. (३) तथा श्रोताने जिनोक्त आयारज्ञान के तत्त्वज्ञान वगेरमां कोई शंका पडे तो मधुर वचनो
द्वारा तेने जवाब आपवो ते प्रज्ञाप्रधान आक्षेपणी धर्मकथा कडेवाय छे. तथा (४) श्रोतानी भूमिकाने
अनुसार सूक्ष्म जवादि तत्त्वनुं निरूपण करवुं ते दृष्टिवादप्रधान आक्षेपणी धर्मकथा कडेवाय छे.

१. हस्तादर्श 'स्नानादि....' इति पाठः ।

પરે આચાર્યા આચારાદીન્ ગ્રન્થાન્ જગુઃ તૈરાચારાદ્યભિધાનાદિતિ ભાવઃ ॥૬॥

एतैः प्रज्ञापितः श्रोता चित्रस्थ इव जायते। दिव्यास्त्रवन्न हि क्वापि मोघाः स्युः सुधियां गिरः॥७॥

પરે આચારાદીન્ ગ્રન્થાન્ કથ્યમાનાનેવ આચારાદ્યાક્ષેપણીધર્મકથાત્વેન જગુઃ, તૈઃ = આચારાઙ્ગા-
દિભિઃ ગ્રન્થૈઃ આચારાદ્યભિધાનાત્ । અયમત્ર પરેષામાચાર્યાણામાશયઃ આચારાઙ્ગકથનેનાચારો હ્યભિધીયત
इति आचाराङ्गमेवाचाराभिधानाक्षेपणी धर्मकथोच्यते, देशे समुदायोपचारन्यायात् । व्यवहारसूत्रव्याख्यानेन
प्रायश्चित्तलक्षणो व्यवहारः प्रोच्यत इति व्यवहारसूत्रमेव व्याख्यायमानं पदैकदेशे पदोपचारन्यायात्
व्यवहाराख्याक्षेपणी धर्मकथेति निगद्यते । व्याख्याप्रज्ञप्तिप्रज्ञापनेन श्रोतृप्रज्ञापनलक्षणा प्रज्ञप्तिरभिव्यज्यत
इति व्याख्याप्रज्ञप्तिप्रज्ञापने प्रज्ञाप्यमानं 'भीमो भीमसेन' न्यायेन प्रज्ञाप्यभिधानाऽऽक्षेपणी धर्मकथेति
व्यवहियते। दृष्टिवादानुयोगेन श्रोतृणां स्थूल-सूक्ष्मनानादृष्टयो दर्शयन्त इति दृष्टिवाद एव व्यावर्ण्यमानो
दृष्टिवादाभिधानाऽऽक्षेपणी धर्मकथा कथ्यत इति ।

તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તાવપિ → આચારે વવહારે પત્રત્તી ચેવ દિઢીવાદ ય । એસા ચઽવ્વિહા
खलु कहा उ अक्खेवणी होइ ॥ ← (दश.नि.३/१९४) इति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → आचारो = लोचाऽऽस्नानादिः,
व्यवहारः - कथञ्चिदापन्नदोषव्यपोहाय प्रायश्चित्तलक्षणः, प्रज्ञप्तिश्चैव संशयापन्नस्य मधुरवचनैः प्रज्ञापना,
दृष्टिवादश्च श्रोत्रपेक्षया सूक्ष्मजीवादिभावकथनम् । अन्ये त्वभिदधति आचारादयो ग्रन्था एव परिगृह्यन्ते,
आचाराद्यभिधानादिति । एषा-अनन्तरोदिता चतुर्विधा खलुशब्दो विशेषणार्थः श्रोत्रपेक्षयाऽऽचारादिभेदा-
नाश्रित्यानेकप्रकारेति कथा त्वाक्षेपणी भवति, तुरेवकारार्थः, कथैव प्रज्ञापकेनोच्यमाना नान्येन, आक्षिप्यन्ते
मोहात्तत्त्वं प्रत्यनया भव्यप्राणिन इत्याक्षेपणी भवतीति गाथार्थः ← (द.वै.नि.३/१९४ वृत्ति) इति ।

धर्मबिन्दुवृत्तावपि → (१) आचारः लोचाऽऽस्नानादिसाधुक्रियारूपः, (२) व्यवहारः कथञ्चिदापन्न-
दोषव्यपोहाय प्रायश्चित्तलक्षणः, (३) प्रज्ञप्तिः = संशयापन्नस्य मधुरवचनैः प्रज्ञापनम्, (४) दृष्टिवादश्च
श्रोत्रपेक्षया सूक्ष्मजीवादिभावकथनम् ← (ध.वि.२/१० वृ.) इत्युक्तम् । स्थानाङ्गवृत्तिकारस्याप्ययमेवाभि-
प्रायः । सम्यग्दृष्टेः चतुर्थी एवाऽऽक्षेपणी युक्ता, अन्यथा तदाक्षेपणाऽसम्भवात् । तदुक्तं हरिभद्रसूरिभिः
ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये → देशना पुनरस्यैवं गम्भीरार्थोचिता परा । प्रायेण सूक्ष्मबुद्धित्वान्नान्यथाऽऽक्षिप्यते
ह्ययम् ॥ ← (ब्र.सि.१४२) इति । 'अस्य = सम्यग्दृष्टेः' शिष्टं भावितमेव ॥९/६॥

આક્ષેપણીકથોપદેશફલમાહ- 'एतै'रिति स्पष्टैव कारिका । नवरं तादृशधर्मकथाऽधिकार-सामर्थ्या-

અન્ય આચાર્ય ભગવંતો એમ કહે છે કે (૧) આચારાંગ ગ્રન્થના પદાર્થો સમજાવવા તે આચાર
આક્ષેપણી ધર્મકથા. (૨) વ્યવહારસૂત્રના પદાર્થો સમજાવવા તે વ્યવહાર આક્ષેપણી ધર્મકથા. (૩)
વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ (=ભગવતી) સૂત્રના પદાર્થો કહેવા તે પ્રજ્ઞાપ્તિ આક્ષેપણી ધર્મકથા. તથા (૪) દૃષ્ટિવાદના
પદાર્થો સમજાવવા તે દૃષ્ટિવાદ આક્ષેપણી ધર્મકથા કહેવાય. તેઓનો અભિપ્રાય એ છે કે તે તે આચારાંગ
વગેરે ગ્રંથો દ્વારા આચાર વગેરેનું પ્રતિપાદન થવાથી તે તે આક્ષેપણી ધર્મકથાઓ પણ આચાર આક્ષેપણી,
વ્યવહાર આક્ષેપણી ઈત્યાદિ રૂપે કહેવાય છે. (૯/૬)

गाथार्थ :- आ चार प्रकारनी आक्षेपणी धर्मकथा द्वारा प्रतिबोध पाभेव श्रोता ज्ञप्ते चित्रमां दोरेल
ना डोय ! એમ સ્તબ્ધ-સ્થિર-શાંત-આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. ખરેખર જેમ દિવ્ય શસ્ત્ર નિષ્કળ જતં

एतैरिति । व्यक्तः ॥७॥

विद्या क्रिया तपो वीर्यं तथा समितिगुप्तयः । आक्षेपणीकल्पवल्या मकरन्द उदाहृतः ॥८॥

विद्येति । विद्या ज्ञानमत्यन्ताऽपकारिभावतमोभेदकं क्रिया = चारित्रं तपः अनशनादि वीर्यं = कर्मशत्रुविजयानुकूलः पराक्रमः तथा समितय ईर्यासमित्याद्याः गुप्तयो मनोगुप्त्याद्याः (= समिति-गुप्तयः) आक्षेपणीकल्पवल्या मकरन्दो = रस उदाहृतः । विद्यादिबहुमानजननेनैवेयं फलवतीति भावः ॥८॥

ऽवसरादिविरहे आर्यमौनमेवाऽऽलम्बनीयम् । एतेन → भिक्खवे ! द्वयं करणीयं, (१) धम्मी वा कथा, (२) अरियो वा तुण्हीभावो ← (म.नि.पाशराशिसूत्र-१/३/६/२७३ पृ.२२०) इति मज्झिमनिकाय-वचनमपि व्याख्यातम् ॥९/७॥

आक्षेपणीरसमाह 'विद्ये'ति । तदुक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ → विज्जा चरणं च तवो पुरिसक्कारो य समिईगुत्तीओ । उवइस्सइ खलु जहियं कहाइ अक्खेवणीइ रसो ॥ ← (दश.नि.३/१९५) तद्वृत्तिस्त्वेवम् → इदानीमस्या रसमाह- विद्या = ज्ञानं अत्यन्ताऽपकारिभावतमोभेदकं चरणं = चारित्रं समप्रविरतिरूपं तपः = अनशनादि पुरुषकारश्च = कर्मशत्रून् प्रति स्ववीर्यात्कर्षलक्षणः समितिगुप्तयः पूर्वोक्ता एव, एतदुपदिश्यते खलु = श्रोतृभावापेक्षया सामीप्येन कथ्यते, एवं यत्र क्वचिदसावुपदेशः कथाया आक्षेपण्या रसो = निष्यन्दः = सारः ← (द.नि.३/१९५ वृत्ति) इति ।

रसलक्षणन्तु अनुयोगद्वारसूत्रवृत्तौ हेमचन्द्रसूरिभिरित्थं वर्णितम् → रस्यन्ते = अन्तरात्मनाऽनुभूयन्ते इति रसाः, तत्तत्सहकारिकारणसन्निधानोद्भूताः चेतोविकारविशेषाः ← (अनु.सू.२६२ वृ.) । अत्र च → बाह्यार्थालम्बनो यस्तु विकारो मानसो भवेत् । स भावः कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः ॥ ← () इति संबदति । अनुयोगद्वारसूत्रचूर्णौ → मिउ-महुर-रिभिय-सुभयरणीतिणिहोसभूसणाणुगतो । सुह-दुह-कम्मरसा इव कच्चस्स रसा भवन्ति तेणं ॥ ← (अनु.चू.पृ.४७) इत्येवं रसस्वरूपमुपादर्शि । → विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ← (का.अनु.२/१) इति काव्यानुशासने श्रीहेमचन्द्रसूरयः । एतेन → विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ ← (का.प्र.४/२८) इति काव्यप्रकाशवचनं व्याख्यातम् ।

नथी तेम सुंढरप्रज्ञासंपन्न धर्मदेशकोनी वाणी क्पांय पण निष्ण थती नथी. (८/७)

टीकार्थ :- गाथार्थ स्पष्ट ङोवाथी ग्रंथकारे तेनी टीका-व्याख्या करेली नथी. (८/७)

आक्षेपणी धर्मकथानो मकरंढ अतावता ग्रंथकारश्री कडे छे के -

• आक्षेपणी कथानो मकरंढ •

गाथार्थ :- विद्या, क्रिया, तप, पराक्रम तथा समिति-गुप्ति आक्षेपणी-कल्पवेदीनो रस कडेवाय छे. (८/८)

टीकार्थ :- अत्यंत नुकशान करनार भावअंधकार स्वरूप अज्ञानने भेदनार ज्ञान, चारित्ररूप क्रिया, अनशन वगेरे बार प्रकारनो तप, कर्मशत्रु उपर विजय भेणववामां सहायक अने तेवुं पराक्रम, ईर्यासमिति वगेरे पांय समिति तथा मनोगुप्ति वगेरे त्रश गुप्ति-आ बार तत्वो आक्षेपणी धर्मकथा स्वरूप कल्पवेदीनो मकरंढ कडेवायेल छे. मतलब के विद्या = ज्ञान वगेरे बार तत्वो प्रत्ये अहोभाव-बहुमान भाव उत्पन्न करवा द्वारा ४ आ आक्षेपणी धर्मकथा सङ्ग छे. (८/८)

સ્વપરશ્રુત'મિથ્યાન્યવાદોક્ત્યા સડ્ક્રમોક્તમમ્ । વિક્ષેપણી ચતુર્ધા સ્યાદૃજોર્માર્ગાઽઽભિમુખ્યહૃત્ ॥૧॥

સ્વેતિ । સ્વપરશ્રુતે = સ્વસમય-પરસમયૌ, મિથ્યાન્યવાદૌ = મિથ્યાવાદ-સમ્યગ્વાદૌ, તયોઃ ઉક્ત્યા = પ્રતિપાદનેન (=સ્વપરશ્રુત-મિથ્યાઽન્યવાદોક્ત્યા) । સડ્ક્રમોક્તમં પૂર્વાનુપૂર્વી-પશ્ચાનુપૂર્વીસહિતં યથા સ્યાત્તથા । ચતુર્ધા વિક્ષેપણી સ્યાત્ । તથા ચ સમ્પ્રદાયઃ- “વિક્ષેવણી સા ચઉઽવિહા

યત્તુ અગ્નિપુરાણગતે કાવ્યાલકારશાસ્ત્રે →

અક્ષરં પરમં બ્રહ્મ સનાતનમજં વિભુમ્ । વેદાન્તેષુ વદન્ત્યેકં ચૈતન્યજ્યોતિરીશ્વરમ્ ॥

આનન્દઃ સહજસ્તસ્ય, વ્યજ્યતે સ કદાચન । વ્યક્તિઃ સા તસ્ય ચૈતન્ય-ચમત્કાર-રસાહ્વયઃ ॥

← (કા.અ. ૪/૧-૨) इत्येवं रसलक्षणमुक्तं तत् सर्वनयात्मके जिनप्रवचने नयविशेषाभिप्रायेण नयविशारदैरनुयोज्यम् । अत्यन्तापकारिभावतमोभेदकमिति । यथोक्तं → अज्ञानं खलु कष्टं, क्रोधादिभ्योऽपि सर्वपापेभ्यः ← (आचारांगवृत्तौ-२२२ उद्धृतः) इति । चारित्रं देश-सर्वभेदेन द्विविधम् । तदुक्तं ओषनिर्युक्तिभाष्ये → चरणपडिवत्तिहेउं धम्मकहा ← (ओ.नि.भा.७) इति । शिष्टं तु दशवैकालिकनिर्युक्ति-वृत्तिप्रदर्शनावसरे भावितमेव ॥१/८॥

ઉક્તાક્ષેપણી કથા । સામ્પ્રતં વિક્ષેપણીમાહ- ‘સ્વે’તિ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ → કહિઠુણ સસમયં તો કહેઙ પરસમયમહ વિવચ્ચાસા । મિચ્છા-સમ્માવાણ એવેવ હવંતિ દો ભેયા ॥ ← (દશ.નિ. ૩/૧૯૬) । શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃતા તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → કથયિત્વા સ્વસમયં = સ્વસિદ્ધાન્તં તતઃ કથયતિ પરસમયં = પરસિદ્ધાન્તમિત્યેકો ભેદઃ । અથવા વિપર્યાસાદ્ = વ્યત્યયેન કથયતિ- પરસમયં કથયિત્વા સ્વસમયમિતિ દ્વિતીયઃ । મિથ્યા-સમ્યગ્વાદયોરેવમેવ ભવતો દ્વૌ ભેદાવિતિ, મિથ્યાવાદં કથયિત્વા સમ્યગ્વાદં કથયતિ સમ્યગ્વાદં ચ કથયિત્વા મિથ્યાવાદમિતિ । એવં વિક્ષિપ્યતેઽનયા સન્માર્ગાત્ કુમાર્ગે કુમાર્ગાદ્વા સન્માર્ગે શ્રોતેતિ વિક્ષેપણી ← (દ.વૈ.નિ.૩/૧૯૬ વૃત્તિ) इति ।

ષટ્ઘ્વણ્ડાગમસ્ય ધવલાયાં વૃત્તૌ તુ → વિક્ષેવણી ણામ પરસમણ સસમયં દૂસંતી પચ્છા દિગંત-રસુદ્ધિ કરેતી સસમયં થાવંતી છદ્ઘ્વ-ળવપયત્થે પરુવેદિ ← (ષ.ખં.ધવ.૧ 19 12/૫.૧૦૫) इत्येवं वीर-सेनसूरिः आचष्टे । गोम्मटसारस्य जीवतत्त्वप्रदीपिकावृत्तौ तु → प्रमाण-नयात्मकयुक्तिहेतुत्वादिबलेन सर्वथैकान्तादिपरसमयार्थनिराकरणरूपा विक्षेपणी कथा ← (गो.सा.जी.त.३५७) इत्येवं तल्लक्षणमुक्तम् ।

ग्रन्थकृत् प्रकृते दशवैकालिकवृद्धविवरणसंवादमाह ‘विक्षेवणी सा’ इत्यादि । अक्षरघटना त्वेवम्

• વિક્ષેપણી કથા •

ધર્મકથાનો બીજો પ્રકાર વિક્ષેપણી કથા છે. તેના ચાર ભેદ બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -
ગાથાર્થ :- સ્વસમય-પરસમય તથા મિથ્યાવાદ અને સમ્યગ્વાદને સંક્રમ-ઉત્ક્રમપૂર્વક કહેવાથી વિક્ષેપણીકથા ચાર પ્રકારની થાય છે. આ કથા મુગ્ધ જીવની માર્ગની રુચિને હરનારી છે. (૮/૮)

ટીકાર્થ :- પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીપૂર્વક જે રીતે કહી શકાય તે રીતે સ્વશાસ્ત્ર અને પરશાસ્ત્ર તથા સમ્યગ્વાદ અને મિથ્યાવાદ કહેવાથી વિક્ષેપણી ધર્મકથા ચાર પ્રકારની થાય છે.

જૈનસંપ્રદાયમાં પ્રસ્તુત વાત આ મુજબ જણાવેલ છે કે → વિક્ષેપણી ધર્મકથા ચાર પ્રકારની કહેવાયેલ

૧. ‘શ્રુતિ’ इति हस्तादर्शं पाठः । २. हस्तादर्शं ‘पन्नत्ता, तं जहा’ इति पाठो लुप्तः ।

‘પન્નતા, તં’ જહા-સસમયં કહિત્તા પરસમયં કહેઈ, પરસમયં કહિત્તા સસમયં કહેઈ, મિચ્છાવાયં કહિત્તા સમ્માવાયં કહેઈ, સમ્માવાયં કહિત્તા મિચ્છાવાયં કહેઈ । તત્થ પુવ્વિં સસમયં કહિત્તા પરસમયં કહેઈ સસમયગુણે દીવેઈ પરસમયદોસે ઉવદંસેતિ, એસા પઢમા વિક્ખેવણી ગતા ।

इदाणिं बितिया भण्णति-पुव्विं परसमयं कहिता तस्सेव दोसे उवदंसेति, पुणो ससमयं कहेति गुणे य से उवदंसेति, एसा बितिया विक्खेवणी गया ।

इदाणिं ततिया-परसमयं कहिता तेसु चैव परसमएसु जे भावा जिणप्पणीएहिं भावेहिं सह विरुद्धा असन्ता चैव विअप्पिया ते पुव्वं कहिता दोसा तेसिं भाविऊण पुणो जे जिणप्पणीयभावसरिसा घुणक्खरमिव कहवि सोभणा भणिआ ते कहेति । अहवा मिच्छावादो णत्थित्तं भण्णति, सम्मावादो अत्थित्तं भण्णति । तत्थ पुव्विं णाहियवादीणं दिट्ठीओ कहिता पच्छा अत्थित्तपक्खवादीणं दिट्ठीओ कहेई, एसा ततिया विक्खेवणी गया ।

→ વિક્ષેપણી સા ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તદ્વથા— સ્વસમયં કથયિત્વા પરસમયં કથયતિ, પરસમયં કથયિત્વા સ્વસમયં કથયતિ, મિથ્યાવાદં કથયિત્વા સમ્યગ્વાદં કથયતિ, સમ્યગ્વાદં કથયિત્વા મિથ્યાવાદં કથયતિ । તત્ર પૂર્વં સ્વસમયં કથયિત્વા પરસમયં કથયતિ, સ્વસમયગુણાન્ દીપયતિ પરસમયદોષાન્ ઉપદર્શયતિ, એસા પ્રથમા વિક્ષેપણી ગતા । ઇદાનીં દ્વિતીયા ભણ્યતે- પૂર્વં પરસમયં કથયિત્વા તસ્યૈવ દોષાન્ ઉપદર્શયતિ પુનઃ સ્વસમયં કથયતિ ગુણાંશ્ચ તસ્યોપદર્શયતિ, એસા દ્વિતીયા વિક્ષેપણી ગતા । ઇદાનીં તૃતીયા-પરસમયં કથયિત્વા તેષ્વેવ પરસમયેષુ યે ભાવા જિનપ્રણીતૈર્ભવૈર્વિરુદ્ધા અસન્ત એવ વિકલ્પિતાસ્તાન્ પૂર્વં કથયિત્વા દોષાંસ્તેષામુક્ત્વા પુનર્યે જિનપ્રણીતભાવસદૃશા ઘુણાક્ષરમિવ કથમપિ શોભના ભણિતાસ્તાન્ કથયતિ । અથવા મિથ્યાવાદો નાસ્તિક્યં ભણ્યતે, સમ્યગ્વાદ આસ્તિક્યં ભણ્યતે, તત્ર પૂર્વં નાસ્તિકવાદિનાં દૃષ્ટીઃ કથયિત્વા પશ્ચાદાસ્તિકપક્ષવાદિનાં દૃષ્ટીઃ કથયતિ, એસા તૃતીયા વિક્ષેપણી ગતા ।

છે. તે આ રીતે - (૧) સ્વશાસ્ત્ર કહીને પરશાસ્ત્ર કહેવા. (૨) પરશાસ્ત્ર કહીને સ્વશાસ્ત્ર કહેવા. (૩) મિથ્યાવાદને બોલીને સમ્યગ્વાદ કહેવો. (૪) સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ જણાવવો.

(૧) તેમાં સૌપ્રથમ સ્વસમયને = સ્વશાસ્ત્રને બતાવીને પરશાસ્ત્રને = પરસિદ્ધાન્તને કહે. તથા સ્વ-સિદ્ધાન્તના ગુણોને પ્રકાશિત કરે અને પરસિદ્ધાન્તના દોષોને દેખાડે તે પ્રથમ પ્રકારની વિક્ષેપણી ધર્મકથા કહેવાય.

(૨) હવે બીજી વિક્ષેપણી કથા કહેવાય છે. જેમાં સૌ પ્રથમ પરસિદ્ધાન્તને કહે અને તેના જ દોષો દેખાડે. પછી સ્વસિદ્ધાન્ત જણાવે અને તેના ગુણો પણ સારી રીતે સમજાવે. આ બીજી વિક્ષેપણી ધર્મકથા કહેવાય.

(૩) હવે ત્રીજી વિક્ષેપણી કથા બતાવે છે. પરશાસ્ત્રો જણાવીને તે જ પરકીય શાસ્ત્રોમાં = જૈનેતર ગ્રંથોમાં રહેલા જે ભાવો જિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલા ભાવો-પદાર્થો સાથે વિરોધ ધરાવતા હોય અથવા પરકીય શાસ્ત્રોમાં જે ભાવો અસત્ = તુચ્છ હોવા છતાં કલ્પના કરીને બતાવાયેલ હોય તે સૌપ્રથમ જણાવીને, તેને સ્વીકારવામાં લાગુ પડતા દોષોને પણ સારી રીતે સમજાવવા તથા પરકીય શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા જે ભાવો-પદાર્થો, જિનેશ્વર ભગવંતે જણાવેલ સિદ્ધાન્તો સાથે ઘુણાક્ષર ન્યાયથી કોઈ પણ રીતે સાધર્મ્ય ધરાવતા હોવાથી કંઈક સારા હોય, તે ભાવો-પદાર્થો અન્યધર્મી શ્રોતાને પાછળથી

૧. હસ્તાદર્શો ‘જહા’ પદં નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘વિયપ્પિયા’ इति पाठान्तरम् । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ભણતિ’ इति पाठः ।

इदाणि चउत्था विक्खेवणी सा वि एवं चेव, णवरं पुव्विं सोभणे कहेइ पच्छा इतरेत्ति'। एवं विक्खिवइ सोयारं" (दशवैका.वृद्धवि. अध्.३)।

इदानीं चतुर्थी विक्षेपणी- साऽप्येवमेव, नवरं पूर्वं शोभनान् कथयति पश्चादितरान् इत्येवं विक्षिपति श्रोतारमिति । → ससमय-परसमयगदा कथा दु विक्खेवणी ← (भ.आ.६.५६) इति भगवती आराधना ।

प्रकृते अगस्त्यसिंहसूरिकृता दशवैकालिकचूर्णिः → विक्खेवणी चतुर्विहा, तं जहा- ससमयं कहित्ता परसमयं कहिति, ससमयगुणे कहिति परसमयस्स दोसे दरिसेति पढ्मा विक्खेवणी (१) । बितिया परसमयं कहित्ता तस्स दोसे ठावित्तो पुणो ससमयं कहिति गुणकहणेणं (२) । ततिया मिच्छावादं कहित्ता सम्मावादं कहयति, परसमए कहिते तम्मि जे भावा इह विरुद्धा असंता कप्पिता ते कहित्ता दोसा य सिं भणितो जे जिणप्पणीयभावसरिसा जतिरिच्छाए घुणक्खरमिव सोभणा भणिता ते कहति । अहवा नत्थितं मिच्छावादो अत्थितं सम्मावादो । पुव्विं नाहितवायं कहित्ता सा पच्छा अत्थिपक्खं कहति (३) । चतुर्थी विक्खेवणी एवमेव, किंतु पुव्विं सोभणे कहयति पच्छा इयरे (४) । एसा विक्खेवणी कहा ← (द.वै.अ.ग.चू. ३।९७ पृ.५६) इत्येवं वर्तते ।

स्थानाङ्गसूत्रेऽपि → विक्खेवणी कहा चउव्विहा पन्नत्ता, तं जहा (१) ससमयं कहेइ, ससमयं कहित्ता परसमयं कहेइ, (२) परसमयं कहेत्ता ससमयं ठावित्ता भवति, (३) सम्मावातं कहेइ, सम्मावातं कहेत्ता मिच्छावातं कहेइ, (४) मिच्छावातं कहेत्ता सम्मावातं ठावित्ता भवति ← (स्था. ४/२/२८२) इति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → स्वसमयं = स्वसिद्धान्तं कथयति, तद्गुणानुदीपयति पूर्वं, ततस्तं कथयित्वा परसमयं कथयति, तद्दोषान् दर्शयतीत्येका, एवं परसमयकथनपूर्वकं स्वसमयं स्थापयिता = स्वसमयगुणानां स्थापको भवतीति द्वितीया । 'सम्मावायमि'त्यादि । अस्यायमर्थः परसमयेष्वपि घुणा-क्षरन्यायेन यो यावान् जिनागमतत्त्ववादसदृशतया सम्यग्-अविपरीततत्त्वानां वादः = सम्यग्वादः तं कथयति, तं कथयित्वा तेष्वेव यो जिनप्रणीततत्त्वात् विरुद्धत्वान्मिथ्यावादस्तं दोषदर्शनतः कथयतीति तृतीया, परसमयेष्वेव मिथ्यावादं कथयित्वा सम्यग्वादं स्थापयिता भवतीति चतुर्थी । अथवा सम्यग्वादः = अस्तित्वं, मिथ्यावादः = नास्तित्वं, तत्र आस्तिकवादिदृष्टीरुक्त्वा नास्तिकवादिदृष्टीर्भणतीति तृतीया, एतद्विपर्यया चतुर्थी ← (स्था.४/२/२८२ वृ.) इति ।

समજાવે તે વિક્ષેપણી કથાનો ત્રીજો ભેદ સમજવો. અથવા વિક્ષેપણી કથાનો ત્રીજો ભેદ આ રીતે સમજવો કે - મિથ્યાવાદ એટલે નાસ્તિકવાદ અને સમ્યગ્વાદ એટલે આસ્તિકવાદ. સૌ પ્રથમ નાસ્તિકવાદની દૃષ્ટિ = દલીલ-અભિપ્રાયો જણાવીને પાછળથી આસ્તિકપક્ષવાળા વાદીઓની દૃષ્ટિઓ = દલીલો-અભિપ્રાયો જણાવે તે ત્રીજી વિક્ષેપણી ધર્મકથા કહેવાય.

(૪) હવે ચોથી વિક્ષેપણી ધર્મકથા જણાવાય છે. તે પણ આ ત્રીજા પ્રકારની જેમ જ જાણવી. ફક્ત ક્રમ બદલીને કહેવું. અર્થાત્ પહેલાં જૈનેતર શ્રોતાને જૈનેતર શાસ્ત્રની સારી વાતો કરવી અને પાછળથી તેમને તેમના શાસ્ત્રોના કલ્પિત-તુચ્છ-બોગસ પદાર્થો બતાવવા. આ રીતે વિક્ષેપણી કથા વિધર્મી શ્રોતાને પરધર્મથી વિક્ષિપ્ત કરે છે. ←

૧. હસ્તાદર્શ 'इतरेत्ति' इति पाठः ।

इयं च ऋजोः = मुग्धस्य मार्गाऽऽभिमुख्यहृत् = स्वरूपतो मार्गरुचिहर्त्री ॥९॥
अतिप्रसिद्धसिद्धान्तशून्या लोकादिगा हि सा । ततो दोषदृशाशङ्का स्याद्वा मुग्धस्य तत्त्वधीः ॥१०॥

अतिप्रसिद्धेति । हि = यतः सा वિક्षेपणी । अतिप्रसिद्ध आचारादिवत्साम्प्रतमपि प्रसिद्धो यः सिद्धान्तस्तच्छून्या (=अतिप्रसिद्धसिद्धान्तशून्या), अन्यथा हि विधि-प्रतिषेधद्वारेण विश्वव्यापकत्वात् स्वसिद्धान्तस्य तच्छून्यकथाया एवाऽप्रसिद्धिः। लोकपदार्थो रामायणादिः, आदिना वेद-साङ्ख्य-शाक्यसिद्धान्तादिग्रहः, तेषु गच्छतीति लोकादिगा । तत = उक्तहेतोर्ऋजुमते रामायणादिकथायां श्रूयमाणायाम्^२ कथकदत्तया दोषदृशा “अहो मत्सरिण एते” इत्येवंरूपा शङ्का स्याद् (मुग्धस्य =) एकेन्द्रियप्रायस्य ।

एतत्फलमाह- इयञ्च चतुर्विधाऽपि वિક्षेपणी कथा मुग्धस्य स्वरूपतो मार्गरुचिहर्त्री = मोक्षमार्गाभिरुचिनाशिनी ॥९/९॥

साम्प्रतमधिकृतकथागतं मोक्षमार्गरुचिनाशकत्वमेव दर्शयति ‘अती’ति। अन्यथा = अतिप्रसिद्धसिद्धान्तवर्जत्वविशेषणवर्जनेन स्वसिद्धान्तशून्यत्वविशेषणकक्षीकरणे, तच्छून्यकथायाः = जैनसिद्धान्तशून्यकथाया एव अप्रसिद्धिः स्यात्, स्वसिद्धान्तस्य = जैनसिद्धान्तस्य विधि-प्रतिषेधद्वारेण = विधान-निषेधमुखेन विश्वव्यापकत्वात् = विश्वगतसकलदर्शनसिद्धान्तादिनिरूपितव्यापकताऽऽलिङ्गितत्वात् । परदर्शनाभ्युपगतशोभनपदार्थेऽकरणनियमादौ विधिमुखेन परकीयकल्पितपदार्थे च सर्वथानित्यत्वादौ निषेधमुखेन स्वसिद्धान्तस्य सत्त्वात् सर्वथा स्वसिद्धान्तशून्यकथाया अप्रसिद्धिरिति भावः ।

આ વિક્ષેપણી ધર્મકથા સરળ મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા શ્રોતાની મોક્ષમાર્ગની અભિમુખતાને હરનારી છે. (૯/૯)

વિક્ષેપણી ધર્મકથા કઈ રીતે શ્રોતાની માર્ગરુચિ ખતમ કરે છે ? આ વાતને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે.

❁ વિક્ષેપણીકથાફળ વિચાર ❁

ગાથાર્થ :- જે કારણે વિક્ષેપણી ધર્મકથા અતિપ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્તથી શૂન્ય અને લૌકિક શાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલી હોય છે તે કારણે મુગ્ધ શ્રોતાને (વક્તામાં) દોષદૃષ્ટિની શંકા થાય અથવા જૈનેતરશાસ્ત્રમાં (= સ્વદર્શનમાં) જણાવેલ બાબતો ઉપર તત્ત્વબુદ્ધિ થાય છે. (૯/૧૦)

ટીકાર્થ :- આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્રોની જેમ વર્તમાનમાં પણ જે પ્રસિદ્ધ હોય તે સિદ્ધાન્ત પ્રસ્તુતમાં ‘અતિપ્રસિદ્ધ’ શબ્દથી અભિપ્રેત છે. વિક્ષેપણી કથા આવા અતિપ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્તથી રહિત હોય છે. જો આવો અર્થ માન્ય કરવામાં ન આવે અર્થાત્ અતિપ્રસિદ્ધસિદ્ધાન્તશૂન્ય એવું વિશેષણ લગાવવાના બદલે જૈનસિદ્ધાન્તશૂન્ય = સ્વસિદ્ધાન્તશૂન્ય આવું વિશેષણ લગાડવામાં આવે તો તેવા વિશેષણવાળી વિક્ષેપણી કથા અપ્રસિદ્ધ બની જશે. કારણ કે જૈન સિદ્ધાન્ત વિધિ-નિષેધ દ્વારા વિશ્વવ્યાપક છે, સર્વધર્મશાસ્ત્રમાં ફેલાયેલ છે. તેથી જૈનસિદ્ધાન્તશૂન્ય વિક્ષેપણી કથા બની જ ના શકે. (પરદર્શનના ખોટા સિદ્ધાન્તમાં નિષેધમુખે જૈનસિદ્ધાન્ત રહેલો હોય છે. તથા પરદર્શનના સત્ પદાર્થોમાં વિધિમુખે જૈન સિદ્ધાન્ત રહેલો જ હોય છે. માટે અતિપ્રસિદ્ધ વિશેષણ અને તેનો ઉપરોક્ત અર્થ બરાબર છે.)

૧. ‘દૃગા’ इति मुद्रितप्रतौ पाठः । २. हस्तादर्शे ‘...माणं’ इति पाठः । स चाशुद्धः । हस्तादर्शान्तरे च ‘...यमा’ इति त्रुटितः पाठः ।

સ્યાદ્વા તત્ર શોભનાર્થશ્રવણાદ્ 'ઇયમપિ પ્રમાણમેવ'તિ તત્ત્વધીઃ અચિરેણ સિદ્ધાન્તપ્રામાણ્યધી-વિરોધિની ॥૧૦॥

અસ્યા અકથને પ્રાપ્તે વિધિમાહ -

ક્ષિપ્ત્વા દોષાન્તરં દદ્યાત્સ્વશ્રુતાર્થ પરશ્રુતે । વ્યાક્ષેપે 'વોચ્યમાનેઽસ્મિન્માર્ગાપ્તૌ દૂષયેદદઃ ॥૧૧॥

તત્ર = વિક્ષેપણ્યાં શોભનાર્થશ્રવણાત્ = સ્વાભ્યુપગતૈકાન્તદર્શનોપદર્શિતસદર્થશ્રુતિમાશ્રિત્ય 'ઇયમપિ = સ્વકીયશાસ્ત્રોક્તિરપિ પ્રમાણમેવ' ઇતિ તત્ત્વધીઃ અચિરેણ = ક્ષિપ્રં સિદ્ધાન્તપ્રામાણ્યવિરોધિની = જૈનરાદ્ધાન્તગોચરપ્રામાણ્યપ્રતિબન્ધિકેતિ સુષ્ટૂતં 'વિક્ષેપણી માર્ગરુચિહર્ત્રી'તિ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ → જા સસમયવજ્જા ખલુ હોઝ કહા લોગ-વેયસંજુત્તા । પરસમયાણં ચ કહા એસા વિક્ષેવણી નામ ॥ ← (દશ.નિ.૩/૧૯૭) ઇતિ । શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃતા તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → યા સ્વસમયવર્જા ખલુશબ્દસ્ય વિશેષણાર્થત્વાદત્યન્તં પ્રસિદ્ધનીત્યા સ્વસિદ્ધાન્તશૂન્યા, અન્યથા વિધિ-પ્રતિષેધદ્વારેણ વિશ્વવ્યાપકત્વાત્ સ્વસમયસ્ય તદ્વર્જા કથૈવ નાસ્તિ, ભવતિ કથા 'લોકવેદસંયુક્તા', લોકપ્રહણાદ્રામાયણાદિપરિગ્રહઃ વેદાસ્તુ ઋગ્વેદાદય ણા એતદુક્તા કથેત્યર્થઃ, પરસમયાનાં ચ સાઙ્ઘ્ય-શાક્યાદિસિદ્ધાન્તાનાં ચ કથા યા સા સામાન્યતો દોષદર્શનદ્વારેણ વા ણા વિક્ષેપણી નામ, વિક્ષિપ્યતેઽનયા સન્માર્ગાત્ કુમાર્ગે કુમાર્ગાદ્વા સન્માર્ગે શ્રોતેતિ વિક્ષેપણી । તથાહિ- સામાન્યત એવ રામાયણાદિ-કથાયામિદમપિ તત્ત્વમિતિ ભવતિ સન્માર્ગાભિમુખસ્ય ઋજુમતેઃ કુમાર્ગપ્રવૃત્તિઃ, દોષદર્શનદ્વારેણાપ્યેકેન્દ્રિયપ્રાયસ્યાહો મત્સરિણ એત ઇતિ મિથ્યાઽલોચનેનેતિ ← (દ.વૈ. નિ.૩/૧૯૭ વૃત્તિઃ) ॥૯/૧૦॥

વળી, વિક્ષેપણી કથા રામાયણ, વેદ, સાંખ્યશાસ્ત્ર, બૌદ્ધસિદ્ધાન્ત વગેરે લૌકિકપદાર્થની સાથે સંકળાયેલી છે. પ્રસ્તુતમાં સંદર્ભ આ રીતે સમજવો કે જે કારણે વિક્ષેપણી કથા અતિપ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્તથી શૂન્ય છે અને લૌકિક પદાર્થો સાથે સંકળાયેલી છે તે કારણે એકેન્દ્રિય જેવો જડ મુગ્ધ શ્રોતા જ્યારે ધર્મદેશક દ્વારા કહેવાતી રામાયણ વગેરે કથા સાંભળે ત્યારે વક્તાએ આપેલ દોષસંબંધી દૃષ્ટિના કારણે 'ઓહ ! આ જૈન લોકો કેવા ઈર્ષ્યાખોર છે ?' - આ પ્રમાણે તેમને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે અથવા વિક્ષેપણી કથામાં વક્તા જ્યારે જૈનેતર શાસ્ત્રોના સારા-સારા પદાર્થો બતાવે ત્યારે મુગ્ધ જૈનેતર શ્રોતાને તાત્કાલિક 'પોતાનો ધર્મ પણ પ્રામાણિક જ છે' - આ પ્રમાણે તેમને તત્ત્વબુદ્ધિ પોતાના ધર્મમાં ઊભી થાય છે. આ તત્ત્વબુદ્ધિ જૈનસિદ્ધાન્તમાં પ્રામાણ્યની બુદ્ધિનો વિરોધ કરશે. (ફલતઃ તે શ્રોતાની મોક્ષમાર્ગવિષયક તાત્ત્વિક રુચિનો ઉચ્છેદ થશે. આમ વિક્ષેપણી કથા માર્ગરુચિનો નાશ કરનારી બને છે.) (૯/૧૦)

❁ વિક્ષેપણી કથા અંગે સાવધાની ❁

“જો આ રીતે વિક્ષેપણી કથા મોક્ષમાર્ગની તાત્ત્વિક રુચિનો નાશ કરનારી હોય તો વિક્ષેપણી કથા ધર્મદેશકે જૈનેતર શ્રોતાને ન જ કરવી જોઈએ.” આવા પ્રકારની ગેરસમજ કોઈને ઊભી થાય તો ગ્રંથકારશ્રી તેનું નિરાકરણ કરવા માટે કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- જૈન સિદ્ધાન્તને પરશાસ્ત્રમાં ગોઠવીને તેમાં દોષાન્તરનું આરોપણ કરવું. અથવા પરશ્રુત કહે છતે શ્રોતા મોક્ષમાર્ગને અભિમુખ થાય તો પરશાસ્ત્રનું ખંડન કરવું. (૯/૧૧)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'વોચ્યમાને' ઇત્યશબ્દઃ પાઠઃ ।

ક્ષિપ્વેતિ । સ્વશ્રુતાર્થ પરશ્રુતે ક્ષિપ્વા તત્ર દોષાન્તરં દદ્યાત્ યથા સ્વશ્રુતસ્ય દાઢ્યં ભવતિ પરશ્રુતસ્ય ચાપ્રતિપત્તિરિતિ । તથાહિ- યથાઽસ્માકમહિંસાદિલક્ષણો ધર્મઃ સાઙ્ખ્યાદીનામપ્યેવમ્, 'હિંસા' નામ ભવેદ્ધર્મો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' () ઇત્યાદિવચનાત્ । કિં ત્વસાવપરિણામિન્યાત્મનિ ન યુજ્યતે, એકાન્તનિત્યાનિત્યયોર્હિંસાયા અભાવાદિતિ । વા = અથવા અસ્મિન્ = પરશ્રુતે ઉચ્યમાને શોભનોહ^૨ શાલિનઃ શ્રોતુઃ વ્યાક્ષેપે માર્ગાભિમુખ્યલક્ષણે જાતે (માર્ગાઽસ્તે) અદઃ = પરશ્રુતં દૂષયેત્ । ઇત્યં હિ દૂષણાર્થં કેવલસ્યાઽપિ તસ્ય કથનં પ્રાપ્તમ્ । તદિદમુક્તં- “જા^૩સસમણ ધુવિં અક્ષ્વાયા

શ્રોતુઃ મિથ્યાત્વવૃદ્ધિ-દ્વેષાદિદોષજનકતયા અસ્યા = વિક્ષેપણ્યાઃ કથાયા અકથને = અનુચ્ચારણે પ્રાપ્તે સતિ પ્રન્થકારઃ કેવલપરસમયગર્ભિતાયાઃ તસ્યા વિધિ = વિધાનં આહ 'ક્ષિપ્વે'તિ । ક્ષિપ્વા= નિક્ષિપ્ય = નિધાયેતિ યાવત્, તત્ર = પરશ્રુતે દોષાન્તરં દદ્યાત્ । ન ખલુ પરપક્ષેઽદૂષિતે સ્વપક્ષસ્યાઽઙ્ગસા વ્યક્તા સિદ્ધિર્ભવતિ । તદુક્તં બૃહત્કલ્પભાષ્યે → પરપક્ષં દૂસિત્તા જમ્હા ઉ સપક્ષસાહણં કુણઙ્ । નો ખલુ અદૂસિયમ્મી પરે સપક્ષંજસા સિદ્ધી ॥ ← (બૃ.ક.ભા. ૨૭૦ પીઠિકા) ઇતિ । ઇત્યઞ્ચેયં કથા પરસમયવક્તવ્યતાયામપ્યવતરતિ । હિંસાયા અભાવાદિતિ । એકાન્તનિત્યાત્મપક્ષે કેનાપિ રૂપેણાત્મનો ધ્વંસાઽપ્રતિયોગિતયા હિંસાયા અસમ્ભવાત્, સર્વથા ક્ષણિકત્વપક્ષે ચાત્મનઃ સ્વતઃ વિનશ્ચરતયા હિંસાયા અસમ્ભવાત્ કસ્મિન્નપિ વ્યાધાદૌ તદ્ધિસકત્વાઽયોગેન હિંસ્યત્વાઽસમ્ભવ ઇત્યાશયઃ પ્રાગ્વત્ (દ્વા.દ્વા.૮/૨૦, ભાગ-૨ પૃ.૬૦૦) ભાવનીયઃ ।

અત્ર દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિસંવાદમાહ- 'જા' ઇતિ । તસ્યા હારિભદ્રીયવ્યાખ્યા ચૈવમ્ → યા સ્વસમયેન

ટીકાર્થ :- જૈન સિદ્ધાન્તને જૈનેતર શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તમાં ગોઠવીને પરશ્રુતમાં એવી રીતે દોષોદ્ભાવન કરવું કે જૈનેતર શ્રોતાને જૈન સિદ્ધાન્તમાં દઢતા આવે તેમ જ મિથ્યાશાસ્ત્રનો તે સ્વીકાર ન કરે. જેમ કે શ્રોતા જો સાંખ્ય ધર્મ વગેરેનો અનુયાયી હોય તો તેને એમ કહી શકાય કે → “જેમ અમારા જૈનોના મતે અહિંસાલક્ષણ ધર્મ છે તેમ સાંખ્ય વગેરેના શાસ્ત્રોમાં પણ અહિંસા જ ધર્મનું લક્ષણ બતાવેલ છે. કારણ કે સાંખ્યોના શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે 'હિંસા ક્યારેય ભૂતકાળમાં ધર્મ બનેલ નથી કે ભવિષ્યમાં બનશે પણ નહિ.' પરંતુ આ હિંસાત્યાગરૂપ ધર્મ જો આત્માને અપરિણામી = કૂટસ્થનિત્ય વગેરે સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો સંગત થઈ ન શકે. કારણ કે એકાન્ત નિત્યની કે એકાન્ત અનિત્ય આત્માની હિંસા થઈ શકતી નથી.' ← (માટે આત્માને નિત્યાનિત્ય માનવો વ્યાજબી છે. આ રીતે કહેવામાં આવે તો વિક્ષેપણી કથા નુકશાનકારક ન બને પરંતુ શ્રોતાને જૈનધર્મ યુક્તિસંગત લાગવાથી જૈન શાસન પ્રત્યે આકર્ષણ-શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે. તથા પોતે પૂર્વે સ્વીકારેલ મિથ્યાધર્મના કલ્પિત સિદ્ધાન્તો પ્રત્યેની આસ્થા રવાના થાય છે. આવું ફળ લાવે તે રીતે વિક્ષેપણી કથા પણ જરૂર કહી શકાય છે.)

વા. । અથવા એમ પણ કહી શકાય કે પરદર્શનના સિદ્ધાન્તો કહેવાતા હોય ત્યારે સુંદર પ્રકારની ચિંતનશક્તિવાળા શ્રોતાને જો જિનશાસન પ્રત્યે રુચિ જાગે તો તે સમયે પરદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું ધર્મદેશક ખંડન કરી શકે. આ રીતે ખંડન કરવા માટે ફક્ત પરસમય પણ કહી શકાય છે.

માટે જ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજીએ જણાવેલ છે કે → ‘જે અહિંસા વગેરે વાત પૂર્વે સ્વસમય = જૈનસિદ્ધાન્ત બતાવવાની સાથે બતાવેલી હોય તે વાતને (પરદર્શનની વાત કરતી વખતે

૧. હસ્તાદર્શ 'પ્યેવં હિંસા નામ' ઇતિ નાસ્તિ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'શોભનોઽહં શાલિન' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ 'જા સમ...' ઇત્યશુદ્ધઃ વ્રુટિતઃ પાઠઃ ।

તં છુભેજ્જ પરસમણે । પરસાસણવક્ખેવા પરસસ સમયં પરિકહેદ્દ ॥” (દ.વૈ.નિ. ૩।૧૯૮) ॥૧૧॥

શ્રોતુ: પરસમયદૂષણે માધ્યસ્થ્યં જ્ઞાત્વૈવ વિક્ષેપણી કથનીયેતિ ફલિતમાહ-

= સ્વસિદ્ધાન્તેન કરણભૂતેન પૂર્વમાખ્યાતા = આદૌ કથિતા તાં ક્ષિપેત્ પરસમયે ક્વચિદ્દોષદર્શનદ્વારેણ યથાઽસ્માકમર્હિંસાદિલક્ષણો ધર્મઃ સાદ્ગ્હ્યાદીનામપ્યેવં, ‘હિંસા નામ ભવેદ્ધર્મો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ () ઇત્યાદિવચનપ્રામાણ્યાત્, કિંત્વસાવપરિણામિન્યાત્મનિ ન યુજ્યતે, એકાન્તનિત્યાનિત્યયોઃ હિંસાયા અભાવાદિતિ । અથવા પરશાસનવ્યાકેષાત્, ‘સુપાં સુપો ભવન્તિ’ (પાણિનિ) ઇતિ સપ્તમ્યર્થે પઞ્ચમી, પરશાસનેન કથ્યમાનેન વ્યાકેષે = સન્માર્ગાભિમુખતાયાં સત્યાં પરસ્ય સમયં (?પરિ)કથયતિ, દોષદર્શનદ્વારેણ કેવલમપીતિ ← (દ.વૈ.નિ. ૩/૧૯૮ વૃ.) ।

નન્વેવમત્ર કલ્પે કેવલસ્ય પરસમયસ્ય કથને વિક્ષેપણીકથાવિભાગવ્યાહતિઃ સ્યાત્, તસ્યાઃ ચતુર્વિધત્વ-પ્રતિપાદનાત્, કેવલસ્ય ચ પરસમયસ્ય તત્ર કુત્રાપિ ભેદેઽપ્રદર્શનાદિતિ ચેત્ ? મૈવમ્, ‘અથવા’ પદોપદર્શિતે કલ્પાન્તરે પરમતખણ્ડનાર્થં કેવલપરસમયપ્રજ્ઞાપનેઽપિ પરસમયદૂષણાનન્તરં સ્વસમયદાદ્યર્થં સ્વસમયપ્રતિ-પાદનસ્યાવશ્યકર્તવ્યતયા પ્રકૃતવિક્ષેપણ્યા દ્વિતીયભેદેઽન્તર્ભાવસમ્ભવાન્ન વિક્ષેપણીવિભાગવ્યાહતિરિતિ ધ્યેયમ્ ।

અભાવિતજિનવચનતાત્પર્યાર્થસ્ય તુ વિક્ષેપણી કથા નૈવ કર્તવ્યા ।

તદુક્તં ધવલાયાં અપિ → એત્થ વિક્ખેવણી ણામ કહા જિણવયણમયાણંતસ્સ ણ કહેયવ્વા, અગહિદસસમયસંભાવો પરસમયસંકહાહિ વાઙ્ગલિદચિત્તો મા મિચ્છંતં ગચ્છેજ્જત્તિ । જેણ તસ્સ વિક્ખેવણીં મોત્તૂણ સેસાઓ તિણ્ણિ વિ કહાઓ કહેયવ્વાઓ । તદો ગહિદસમયસ્સ ઉવલલ્લપુણ્ણપાવસ્સ જિણસા-સણે અટ્ટિમજ્જાણુરત્તસ્સ જિણવયણણિવ્વિદિગિચ્છસ્સ ભોગરઙ્ગવિરદસ્સ તવ-સીલ-ણિયમજુત્તસ્સ પચ્છા વિ-ક્ખેવણી કહા કહેયવ્વા । એસા અકહા વિ પ્ણવયંતસ્સ પરૂવયંતસ્સ તદા કહા હોદિ । તમ્હા પુરિસંતરં પપ્પ સમણેણ કહા કહેયવ્વા ← (પ.ખં.ધવ. ૧।૧।૨/પૃ.૧૦૭) ઇત્યુક્તમ્ ॥૧૧/૧૧॥

પરદર્શનના કલ્પિત સિદ્ધાન્તોને અપ્રામાણિક બતાવવા માટે) પરદર્શનમાં ગોઠવીને કહી શકાય. અથવા ધર્મદેશકના મોઢેથી મિથ્યાદર્શનોના સિદ્ધાન્તો સાંભળવાથી શ્રોતાને તેના પ્રત્યે આસ્થા ઓસરી ગઈ હોય અને જૈનદર્શન પ્રત્યે અભિરુચિ થઈ હોય તો શ્રોતાને ધર્મદેશક ફક્ત પરદર્શન જ બતાવે છે.’ ← (૯/૧૧)

વિશેષાર્થ :- “એકાન્ત નિત્ય પદાર્થમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થઈ શકતો નથી. તેનો ક્યારેય પણ નાશ થઈ શકતો નથી. માટે આત્માને સર્વથા કૂટસ્થ નિત્ય માનવામાં આવે તો તેની હિંસા થઈ ન જ શકે. તથા સર્વથા અનિત્ય પદાર્થ તો પોતાની ઉત્પત્તિની બીજ જ ક્ષણે આપમેળે જ સર્વથા નાશ પામે છે. તેથી જો આત્માને બૌદ્ધમતાનુસાર સર્વથા ક્ષણિક માનવામાં આવે તો તેની પણ હિંસા સંભવતી નથી. કારણ કે જે સ્વયં જ મરવા તૈયાર હોય તેને મારવાની શી જરૂર ? આમ અહિંસાને અમે-તમે બધા જ ધર્મ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. પણ આત્માને જો એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય માનવામાં આવે તો તે અહિંસા સંગત થતી નથી. માટે આત્માને નિત્યાનિત્ય માનવો જોઈએ.” - આ રીતે વિક્ષેપણી કથા કહેવાથી શ્રોતાને મિથ્યાદર્શન પરથી આસ્થા ઊડી જાય છે અને જિનશાસન પ્રત્યે અભિરુચિ તીવ્ર થાય છે. માટે આ રીતે સ્વ-પરસમયગોચર વિક્ષેપણી કથા કહી શકાય છે. (૯/૧૧)

પરદર્શનનું ખંડન કરવું હોય તો ‘શ્રોતા મધ્યસ્થ છે કે નહિ ?’ આવું જાણીને પછી જ વિક્ષેપણી

कटुकौषधपानाभा^१ कारयित्वा रुचिं सता । इयं देयान्यथा सिद्धिर्न स्यादिति विदुर्बुधाः ॥१२॥

कटुकेति । स्पष्टः ॥१२॥

मता संवेजनी स्वान्यदे^२हेहप्रेत्यगोचरा । यया संवेज्यते श्रोता विपाकविरसत्वतः ॥१३॥

मतेति । यया कथया विपाकविरसत्वतः = विपाकवैरस्यात् प्रदर्शितात् श्रोता संवेज्यते

‘कटुके’ति प्रथमं सता = सद्गुरुणा गुडजिस्विकान्यायेन मध्यस्थस्य श्रोतुः रुचिं = स्वाभ्यु-
पगतमिथ्यादर्शनगतदोषश्रवणाभिरुचिं प्रागुक्तया (द्वा.द्वा.४/३ भा-९,पृ.२१३) ‘युक्तिमद् वचनं यस्य तस्य
कार्यः परिग्रहः’ (लोकतत्त्वनिर्णय-१/३८) इत्याद्युक्त्या कथमपि कारयित्वा पश्चात् कटुकौषधपानाभा
= श्रोतृस्वीकृतमिथ्यादर्शनखण्डनात्मिका इयं विक्षेपणी कथा देया = कर्तव्या । विपक्षबाधमाह- अन्यथा
= श्रोतुस्तादृशरुच्यनुत्पादने सिद्धिः = श्रोतुः सन्मार्गरुचिदाढ्यादिलक्षणा वक्तुश्च जिनप्रवचनाराधना-
निर्जरादिलक्षणा न = नैव स्यात्, श्रोतुरभिनिविष्टत्वे तु प्रत्युत जैनशासनद्वेषादिकमपि स्यात्, तस्य
बलवत्त्वे ताडनादिकमपि कुर्यात् ‘यादृक्षो यक्षः तादृक्षो बलिः’ इति न्यायेन । तदुक्तं आचाराङ्गे →
अविय हणे अणातियमाणे । एत्थं पि जाण सेयं नत्थि । केऽयं पुरिसे कं च णए ? एस वीरे
पसंसिए, जे बद्धे पडिमोअए ॥ ← (आचा.१।२।६।१०३) इत्यादिकं पूर्वोक्तं (पृ.८४) दृढमवधेयमत्र
धर्मकथाकृता । एतेन पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयमिति न्यायोऽपि व्याख्यातः ॥९/१२॥

उक्ता सप्रपञ्चं विक्षेपणी कथा । साम्प्रतमवसरायातां संवेजनीं कथामाह- ‘मते’ति ।

कथा करवी जेईअे - आवा इलितार्थने जशाववा ग्रंथकारश्री इरभावे छे डे -

गाथार्थ :- सद्गुरुअे कडवा औषधना पानसमान आ विक्षेपणी कथा श्रोताने तेवा प्रकारनी रुचि करवीने
आपवी. बाकी मार्गरुचि वगेरे न्वरूप सिद्धि श्रोताने थई न शके. आम पंडितो ज्ञाणे छे. (८/१२)

टीकार्थ :- गाथार्थ स्पष्ट होवाथी मलोपाध्यायज्ज मडाराजे प्रस्तुत गाथानी व्याख्या-टीका करेल नथी.

विशेषार्थ :- पोते स्वीकारेला धर्म-शास्त्रना दोषो सांभजवानी जैनेतर श्रोताने रुचि उत्पन्न कराव्या
विना प्रस्तुत परदर्शनज्जनात्मक विक्षेपणी कथा कहेवाभां आवे तो तेने जैन धर्म प्रत्ये बहुमान लाव
तो न थाय. परंतु द्वेष वगेरे थाय. ते तोझान वगेरे करे. माटे विक्षेपणी कथा करतां पूर्वे बहु ज
सावधानी राखवी. (८/१२)

• संवेजनी धर्मकथा •

धर्मकथाना बीजा भेदस्वरूप विक्षेपणी कथानुं निरूपण कर्था बाह ग्रंथकारश्री धर्मकथाना त्रीजा
भेदनुं निरूपण करतां कहे छे डे -

गाथार्थ :- विरस विपाक देखाडवाथी जेना द्वारा श्रोता संवेग पाभे ते संवेजनी धर्मकथा मनायेली
छे. ते पोताना अने बीजाना देहसंबंधी तथा आ लोक अने परलोकसंबंधी होय छे. (८/१३)

टीकार्थ :- जे कथा द्वारा अतावायेल विरस = कडवा विपाकथी = इणथी श्रोता संवेग पाभे
ते कथा संवेजनी कहेवायेल छे.

१. सर्वमुद्रितप्रती ‘कटुकौषधपानाभां’ इत्यशुद्धः पाठः । केवलं पाठण-ज्ञानभाण्डागरीयहस्तप्रती प्रकृतः शुद्धः पाठो वर्तते ।
अन्यहस्तादर्शं च ‘कटुकौषध...’ इत्यशुद्धः पाठो वर्तते । २. हस्तादर्शं ‘देहप्रे...’ इति वृद्धितः पाठः ।

= સંવેગં ગ્રાહ્યતે સા સંવેજની । સ્વાન્યદેહેપ્રેત્યગોચરા સ્વશરીર-પરશરીરેહલોક-પરલોકવિષયા ચતુર્વિધા મતા । અત્રાઽયં સમ્પ્રદાયઃ- “સંવેઅણી કહા ચઽવ્વિહા પન્નત્તા, તં જહા”- આયસરીરસંવેઅણી, પરસરીરસંવેઅણી, ઇહલોઅસંવેઅણી, પરલોઅસંવેઅણી । તત્થ. (૧) આયસરીરસંવેયણી, જહા-‘જમેયં અમ્હચ્ચયં સરીરં એયં સુક્ક-સોણિય-મંસ-વસા-મેદ-મજ્જ-ટ્ઠિ-પ્ણહારુ-ચમ્મ-કેસ-રોમ-ણહ-દંત-અન્નાદિસંઘાતનિષ્ફળ્ણત્તણેણ ’મુત્ત-પુરીસભાયણત્તણેણ અસુઙ્ગિત્તિ’ કહેમાણો સોયારસ્સ સંવેદં ’ઉપ્પાણ્ણત્તિ, એસા અત્તસરીરસંવેઅણી । (૨) એવં પરસરીરસંવેદણી’ વિ ‘પરસરીરં એરિસં ચેવ અસુઙ્ગિ’ । અહવા

‘સ્વશરીરે’તિ । તદુક્તં સ્થાનાઙ્ગસૂત્રે → સંવેગણી કહા ચઽવ્વિહા પન્નત્તા, તં જહા, (૧) ઇહલોગસંવેગણી, (૨) પરલોગસંવેગણી, (૩) આતશરીરસંવેગણી, (૪) પરસરીરસંવેગણી ← (સ્થા.૪/૨/૨૮૨) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → (૧) ઇહલોકઃ = મનુષ્યજન્મ, તત્સ્વરૂપકથનેન સંવેગણી = ઇહલોકસંવેગણી ‘સર્વમિદં માનુષત્વમસારમધુવં કદલીસ્તમ્ભસમાનમિ’ત્યાદિરૂપા । (૨) એવં પરલોકસંવેગણી દેવાદિભવસ્વભાવકથન-રૂપા- ‘દેવા અપીર્યા-વિષાદ-ભય-વિયોગાદિદુઃખૈરભિભૂતાઃ, કિં પુનસ્તિર્યગાદય’ ઇતિ । (૩) આત્મશરીરસંવેગણી યદેતદસ્મદીયં શરીરમેતદશુચિ અશુચિકારણજાતમશુચિદ્વારવિનિર્ગતમિતિ ન પ્રતિબન્ધસ્થાનમિ’ત્યાદિકથનરૂપા । (૪) એવં પરશરીરસંવેગણી અથવા પરશરીરં = મૃતકશરીરમ્ ← (સ્થા.૪/૨/૨૮૨ વૃ.) ઇતિ । દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ અપિ → આયપરસરીરગયા ઇહલોએ ચેવ તહ ય પરલોએ । એસા ચઽવ્વિહા ખલુ કહા ઽ સંવેયણી હોઙ્ગ । ← (દ.નિ.૩/૧૯૯) ઇત્યુક્તમ્ । → સંવેયણી ણામ પુણ્ણફલસંકહા । કાણિ પુણ્ણફલાણિ ? તિત્થયર-ગણહર-રિસિ-ચક્કવટ્ઠિ-બલદેવ-સુર-વિજ્જાહરરિહ્દીઓ । ← (પ.ખં.ધ. ૧/૧/૨ પૃ.૧૦૫) ઇતિ તુ ધવલાકૃત્ । ગોમ્મટસારવૃત્તૌ અપિ → રત્તત્રયાત્મકધર્માનુષ્ઠાનફલભૂતતીર્થ-કરાદૈશ્વર્યપ્રભાવ-તેજો-વીર્ય-જ્ઞાન-સુખાદિવર્ણનરૂપા સંવેજની કથા ← (ગો.સા.જીવકાણ્ડ-જીવતત્ત્વપ્ર.૩૫૭) ઇત્યુક્તમ્ । → સંવેયણી પુણ કહા ણાણ-ચરિત્તં તવ-વીરિય-ઙ્ગિહિગદા ← (ભ.આ.૬૫૭) ઇતિ તુ ભગવતી આરાધના ।

દશવૈકાલિકવૃદ્ધવિવરણસંવાદમાહ- ‘સંવેઅણી કહા’ ઇત્યાદિ । એતદક્ષરઘટના ત્વેવમ્ → સંવેજની કથા ચતુર્વિધા, તદ્થથા- આત્મશરીરસંવેજની પરશરીરસંવેજની ઇહલોકસંવેજની પરલોકસંવેજની, તત્રાત્મશરીરસંવેજની યથા યદેતદસ્મદીયં શરીરકમેવં શુક્ર-શોણિત-માંસ-વસા-મેદ-મજ્જા-ઽસ્થિ-સ્નાયુ-ચર્મ-કેશ-રોમ-નખ-દન્તાદિસઙ્ગઘાતનિષ્પન્નત્ત્વેન મૂત્રપુરીષભાજનત્ત્વેન ચાશુચીતિ કથયન્ શ્રોતુઃ સંવેગમુત્પાદયતિ, એપાઽ-

તેના ચાર ભેદ મનાયેલા છે. (૧) પોતાના શરીર સંબંધી, (૨) બીજાના શરીર સંબંધી, (૩) આ લોકસંબંધી, (૪) પરલોકસંબંધી. પ્રસ્તુતમાં સંપ્રદાયકથન આ મુજબ છે → સંવેજની કથા ચાર પ્રકારની કહેવાયેલ છે. (૧) સ્વશરીર સંવેજની, (૨) પરશરીર સંવેજની, (૩) આ લોક સંવેજની, (૪) પરલોક સંવેજની. તેમાં સ્વશરીર સંવેજની કથા આ પ્રમાણે જાણવી કે (૧) ‘આ આપણું શરીર શુક્ર, લોહી, માંસ, ચરબી, મેદ, મજ્જા, હાડકા, સ્નાયુ, ચામડી, કેશ, રોગ, નખ, દાંત, અન્ન વગેરેના સમુદાયથી તૈયાર થયેલ હોવાના લીધે તથા મળ-મૂત્રનું ભાજન હોવાના લીધે અપવિત્ર છે.’ આમ બોલનાર ધર્મદેશક શ્રોતાને સંવેગ પેદા કરાવે છે. તેથી આ સ્વશરીરસંવેજની કથા કહેવાય છે. (૨) આ રીતે પરશરીર સંવેજની કથા

૧. ‘જહા’ પદં હસ્તાદર્શં નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શં ‘મુત્તસરીસ...’ ઇતિ પાઠઃ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...મુપાણ્ણતિ’ ઇતિ પાઠઃ ।

૪. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘સંવેઅણી’ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । ૫. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘અસુઙ્ગિ’ ઇતિ પાઠઃ ।

પરસ્સ સરીરં વળ્ણેમાણો સોઆરસ્સ સંવેદમુપ્પાએતિ^૧, પરસરીરસંવેદણી ગતા ।

(૩) ઇદાણીં ઇહલોઅસંવેયણી, જહા- ‘સવ્વમેવ માણુસત્તણં અસારમઽધુવં કદલીથંભસમાણં’ ઇરિસં કહં કહેમાણો ધમ્મકહી સોતારસ્સ સંવેદમુપ્પાએતિ, ઇહલોઅસંવેયણી ગયા ।

(૪) ઇયાણિં પરલોગસંવેયણી, જહા- ‘દેવા વિ ઇસ્સા-વિસાય-મય-કોહ-લોહાઇએહિં દુક્ખેહિં અભિભૂયા કિમંગ પુણ તિરિય-નારયા’ ઇયારિસં કહં કહેમાણો ધમ્મકહી સોઆરસ્સ સંવેદમુપ્પાએતિ, એસા પરલોઅસંવેયણી ગતા” (દશવૈકા.વૃ.વિ.અ.૩) ઇતિ ॥૧૩॥

ઽત્મશરીરસંવેજની । એવં પરશરીરસંવેજન્યપિ પરશરીરમીદૃશમેવાશુચિ, અથવા પરસ્ય શરીરં વર્ણયન્ શ્રોતુઃ સંવેગમુત્પાદયતિ, પરશરીરસંવેજની ગતા । ઇદાનીમિહલોકસંવેજની- યથા સર્વમેતત્ માનુપમસારમધુવં કદલીસ્તમ્ભસમાનમીદૃશીં કથાં કથયન્ ધર્મકથી શ્રોતુઃ સંવેગમુત્પાદયતિ, એપા ઇહલોકસંવેજની ગતા । ઇદાનીં પરલોકસંવેજની, યથા દેવા અપિ ઈર્ષ્યા-વિપાદ-મદ-ક્રોધ-લોભાદિભિર્દુઃખૈરભિભૂતા કિમઙ્ગં પુનઃ તિર્યઙ્નારકાઃ ? ઈદૃશીં કથાં કથયન્ ધર્મકથી શ્રોતુઃ સંવેગમુત્પાદયતિ, એપા પરલોકસંવેજની ગતેતિ ← (દ.વૈ.વૃ.વિ.૩/૧૯) ઇતિ ।

પ્રકૃતે અગસ્ત્યસિંહસૂરિકૃતાયાં દશવૈકાલિકચૂર્ણો → સંવેગણી ચતુર્વિહા, તંજહા- આતસરીરસંવેદણી પરસરીરસંવેદણી (ઇહલોગસંવેદણી) પરલોકસંવેદણી । આયસરીરસંવેદણી- જં એતં અમ્હં તુબ્ધં વા સરીરયં એયં સુક્ક-સોણિત-વસા-મેદસંઘાતનિપ્ફળ્ણં મુત્ત-પુરીસ-ભાયણત્તણેણ ય અસુતિ ત્તિ કહેમાણો સોતારસ્સ સંવેગમુપ્પાદયતિ ૧ । પરસરીરસંવેદણીએ વિ પરસરીરમેવમેવાસુતિં, અહવા પરતો મતતો, તસ્સ સરીરં વળ્ણેમાણો સંવેગમુપ્પાએતિ ૨ । ઇહલોકસંવેદણી જહા- સવ્વમેવ માણુસ્સમણિચ્ચં કદલીથંભનિસ્સારં એવં સંવેગમુપ્પાએતિ ૩ । પરલોકસંવેદણી જહા- ઇસ્સા-વિસાય-મય-કોહ-લોહ-દોસેહિં એવ્વમાદીહિં । દેવા વિ સમભિભૂયા તેસુ વિ કત્તો સુહં અત્થિ ? ॥ (મરણવિભક્તિ.ગા.૬૧૦) જતિ દેવેસુ વિ ઇરિસાણિ દુક્ખાણિ ણરગ-તિરિએસુ કો વિમ્હતો ? અહવા સુભાણં કમ્માણં વિપાકકહણેણ સંવેગમુપ્પાએતિ- જહા ઇહલોએ ચેવ ઇમાઓ લહ્ધીઓ સુભકમ્માણં ભવંતિ ← (દ.વૈ.અગ.ચૂ. ૩/૧૯,પૃ.૫૭) ઇત્યેવં પાઠો વર્તતે ।

સમરાદિત્યકથાયાન્તુ → જા ઉણ ધમ્મોવાયાણગોયરા, ખમા-મહવ-અજ્જવ-મુત્તિ-તવ-સંજમ-સચ્ચ-સોયાઽઽકિંચન્ન-વંભચેરપહાણા, અણુવ્વય-દિસિ-દેસાઽણત્થદંડવિરઈ-સામાઙ્ગ-પોસહોવવાસોવભોગપરિભોગાતિહિસં-વિભાગકલિયા, અણુકંપાઽકામનિજ્જરાઇપયત્થસંપઉત્તા સા ધમ્મકહ ત્તિ ← (સમ.ભવ-૧/૫૪) ઇતિ યદુક્તં

એને જાણવી કે પારકું શરીર પણ આવું જ અપવિત્ર છે. અથવા બીજાના શરીરનું વર્ણન કરનાર ધર્મકથી સાંભળનારને સંવેગ પેદા કરાવે તે પરશરીરસંવેજની ધર્મકથા કહેવાય. (૩) હવે આ લોક સંબંધી સંવેજની ધર્મકથા કહેવાય છે. જેમ કે - ‘સંપૂર્ણ મનુષ્યપણું અસાર છે, નશ્વર છે, કેળાના ઝાડના થડ જેવું નિર્મૂલ્ય છે.’ આ રીતે કહેનાર ધર્મકથી શ્રોતાને સંવેગ પેદા કરાવે છે તે આ લોક સંબંધી સંવેજની ધર્મકથા કહેવાય છે. (૪) હવે પરલોકસંવેજની કથા કહેવાય છે. જેમ કે - ‘દેવો પણ ઈર્ષ્યા, વિષાદ, મદ, ક્રોધ, લોભ વગેરે દુઃખોથી પરાભવ પામેલા છે તો નરક અને તિર્યચની તો શી વાત કરવી?’ આ રીતે કહેનાર ધર્મકથી શ્રોતાને સંવેગ પેદા કરાવે છે. આ પરલોકસંબંધી સંવેજની ધર્મકથા કહેવાયેલી છે. ← (૯/૧૩)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...મુપ્પાએતિ’ ઇતિ પાઠઃ ।

વૈક્રિયદ્ધ્યાદયો જ્ઞાનતપ્શ્ચરણસમ્પદઃ । શુભાઽશુભોદયધ્વંસફલમસ્યા રસઃ સ્મૃતઃ ॥૧૪॥

વૈક્રિયેતિ । વૈક્રિયદ્ધ્યાદયો ગુણા इति गम्यं । तत्र वैक्रियद्धिर्वैक्रियनिर्माणलक्षणा । आदिना जङ्घाचारणादिलब्धिग्रहः । तथा ज्ञानतपश्चरणसम्पदः तत्र ज्ञानसम्पच्चतुर्दशपूर्विण एकस्माद् घटादेः घटादिसहस्रनिर्माणलक्षणा । तपःसम्पच्च “जं अन्नाणी कम्मं खवेइ” (बृ.क.भा.११७०) तत् स्वसमयस्थं श्रोतारमाश्रित्यावगन्तव्यम् । इह तु श्रोतृसामान्यमाश्रित्य धर्मकथाचातुर्विध्यमुच्यत इति न दोष इति भावनीयम् । एतेन → दया-दान-क्षमाद्येषु धर्माङ्गेषु प्रतिष्ठिता । धर्मोपादेयतागर्भा बुधैर्धर्मकथोच्यते ॥ ← (उप.भ.प्र.१/३४) इति उपमितिभवप्रपञ्चायाः कथाया वचनमपि व्याख्यातम् । एतादृशी हि कथा श्रोतृणां भावरोगोन्मूलने सदौषधसमा समाप्ता । एतेन → वाचा सरस्वती भिषग् ← (य.वे. १९/१२) इति यजुर्वेदवचनमपि व्याख्यातम् ॥९/१३॥

साम्प्रतं शुभकर्मादयाऽशुभकर्मक्षयफलकथनतः संवेजनीमकरन्दमावेदयति ‘वैक्रिये’ति ।

वૈક્રિયદ્ધ્યાદયો ગુણાઃ તપઃસામર્થ્યોદ્ભવા इति गम्यम् । जङ्घाचारणादिलब्धिग्रहः, आदिना आमशौपध्यादिग्रहः । तदुक्तं आवश्यकनिर्युक्तौ →

आमोसहि-विप्पोसहि-खेलोसहि-जल्लमोसहि चैव । संभिन्नसोय-उज्जुमइ सव्वोसहि चैव बोद्धव्वा ॥ चारण-आसीविस-केवली य मणणाणिणो य पुव्वधरा । अरहंत-चक्कवट्ठी बलदेवा वासुदेवा य ॥

← (आ.नि.६९/७०) इति । ज्ञानसम्पच्चतुर्दशपूर्विण एकस्माद् घटादेः घटादिसहस्रनिर्माणलक्षणा, तदुक्तं व्याख्याप्रज्ञप्तौ → पभू णं भंते ! चोहसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं पडाओ पडसहस्सं विउ-व्वित्तए? हंता पहू विउव्वित्तए ← (व्या.प्र.५/४/२४०) इति । तपःसम्पच्च ‘जं अन्नाणी’ इति । सम्पूर्णा गाथा पञ्चकल्पभाष्ये महाप्रत्याख्यानप्रकीर्णके संस्तारकप्रकीर्णके बृहत्कल्पभाष्ये मरणविभक्तिप्रकीर्णके प-ञ्चवस्तुके सम्बोधसप्ततिकायां चैवम् → जं अन्नाणी कम्मं खवेइ बहुयाहिं वासकोडीहिं । तं नाणी तिहिं गुत्तो खवेइ ऊसासमित्तेण ॥ ← (पं.क.भा.१२/१३, म.प्र.१०/१, संस्ता.प्र.१/१४, बृ.क.भा.१/१७०, मरणवि.१/३५, पं.व.५/६४, सं.सप्त.१/००) इति । न च ‘जं अन्नाणी’ इत्यत्र ज्ञानसम्पदेवोच्यते इति नेयं घटसहस्रनिर्माणसामर्थ्यस्वरूपायाः पूर्वोक्तज्ञानसम्पदोऽतिरिच्यत इति शङ्कनीयम्, प्रकृतेऽभ्यन्तरत-पस्त्वेन विवक्षणात् निर्जराकारकत्वस्यैव च तपःपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, उपधेयसाङ्कर्येऽप्युपाध्यसाङ्क-र्याच्चेत्यवधेयम् ।

• સંવેજનીકથા મઠરન્દ •

સંવેજની કથાનો રસ દર્શાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- વૈક્રિય ઋદ્ધિ વગેરે ગુણો, જ્ઞાન-તપ-ચારિત્રની સંપત્તિ, શુભોદયનું ફળ અને અશુભના ધ્વંસનું ફળ- આ બધું સંવેજની કથાનો રસ કહેવાયેલ છે. (૯/૧૪)

ટીકાર્થ :- સંવેજની ધર્મકથાનો આ રસ કહેવાયેલ છે.- (૧) વૈક્રિયઋદ્ધિ વગેરે ગુણો. વૈક્રિય શરીરનું નિર્માણ કરવાની શક્તિ તે વૈક્રિય ઋદ્ધિ જાણવી. આદિ શબ્દથી જંઘાચારણ વગેરે લબ્ધિ પણ સમજી લેવી. તથા (૨) જ્ઞાન સંપત્તિ. જેમ કે ચૌદ પૂર્વધર એક ઘડામાંથી હજારો ઘડા બનાવી શકે તેવી તેમની જ્ઞાનસંપત્તિ હોય છે. (૩) તપસંપત્તિ. ‘અજ્ઞાની કરોડો વર્ષમાં જે કર્મ ખપાવે તે કર્મ

इत्यादिलक्षणा । चरणसम्पच्च सकलफलसिद्धिरूपा । एते गुणाः सम्पदश्च । शुभोदयस्याऽशुभध्वंसस्य च फलं (=शुभाशुभोदयध्वंसफलं) अस्याः = संवेजन्या रसः स्मृतः ॥१४॥

चतुर्भङ्गीं समाश्रित्य प्रेत्येहफलसंश्रयाम् । पापकर्मविपाकं या ब्रूते निर्वेजनी तु सा ॥१५॥

चतुर्भङ्गीमिति । या कथा पापकर्मविपाकं प्रेत्येहफलसंश्रयां = इहलोक-परलोकभोगाऽऽश्रितां चतुर्भङ्गीं समाश्रित्य ब्रूते सा तु निर्वेजनी चतुर्भिरेव भङ्गैः प्रतिपाद्यमानैश्चतुर्विधेति भावः ।

चरणसम्पच्च सकलफलसिद्धिरूपा, नास्त्यसाध्यं नाम चरणस्य, तद्वन्तो हि देवैरपि पूज्यन्त इति । कर्मक्षपणसाधर्म्याद्दर्शनद्धिरपि प्रशमादिरूपाऽत्राऽवगन्तव्या । तदुक्तं आराधनापताकायां → सम्मद्द्विटी जीवो गच्छइ नियमा विमाणवासीसु । जइ ण विगयसम्मत्तो अहव ण बद्धाउओ पुच्चिं ॥ ← (आ.प. ५७९) इति । तदुक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ → वीरियविउव्वणिड्ढी नाणचरणदंसणाण तह इड्ढी । उवइस्सइ खलु जहियं कहाइ संवेयणीइ रसो ॥ ← (द.नि.२००) इति ॥९/१४॥

उक्ता सप्रपञ्चं संवेजनी धर्मकथा । साम्प्रतमवसरप्राप्तां निर्वेजनीं धर्मकथामाह- ‘चतुर्भङ्गीमि’ति । तदुक्तं दशवैકालिकनिर्युक्तौ अपि → पावाणं कम्माणं असुभविवागो कहिज्जए जत्थ । इह य परत्थ य लोए कहा उ णिव्वेयणी नाम । (द.नि.२०१) ← इति । तदुक्तं स्थानાડગસૂત્રે → ણિવ્વેગણી कहा चउव्विहा पन्नत्ता- तं जहा (१) इहलोगे दुच्चिन्ना कम्मा इहलोगे दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति, (२) इहलोगे दुच्चिन्ना कम्मा परलोगे दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति, (३) परलोगे दुच्चिन्ना कम्मा इहलोगे दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति, (४) परलोगे दुच्चिन्ना कम्मा परलोगे दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति ← (स्था.४/२/२८२) इति । अभयदेवसूरिकृता तद्व्याख्या चैवम् → इह लोके दुश्चीर्णानि = चौर्यादीनि कर्माणि = क्रिया इहलोके दुःखमेव कर्मद्रुमजन्यत्वात् फलं = दुःखफलं तस्य विपाकः = अनुभवो दुःखफलविपाकस्तेन संयुक्तानि = दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति चौरादीनामिवेत्येका । एवं नारकाणामिवेति द्वितीया । आगर्भात् व्याधि-दारिद्र्याभिभूतानामिवेति तृतीया । प्राक्कृताशुभकर्मोत्पन्नानां नरकप्रायोग्यं बध्नतां काक-गृध्रादीनामिव चतुर्थीति, ‘इहलोए सुचित्रे’त्यादि चतुर्भङ्गी तीर्थङ्करदानदातृ’सु-

ज्ञानी श्वासमात्रमां ખપાવે.’ તેવી અભ્યંતર તપની મૂડી જાણવી.

(૪) સઘળા ઇળની સિદ્ધિ કરનારી ચારિત્રસંપત્તિ હોય છે. વૈક્રિય લાબ્ધિ વગેરે ગુણો અને જ્ઞાનાદિ ત્રણ પ્રકારની સંપત્તિ, ઉપરાંતમાં (૫) પુણ્યોદયનું ઇળ અને (૬) પાપક્ષયનું ઇળ. (૮/૧૪)

• નિર્વેજની કથા નિરૂપણ •

હવે નિર્વેજની કથાને બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- જે પાપકર્મવિપાકને કહે તે નિર્વેજની કથા કહેવાય છે. આ લોક અને પરલોકના ફલ ઉપર આધારિત ચતુર્ભંગીને આશ્રયીને આના ચાર ભેદ છે. (૮/૧૫)

ટીકાર્થ :- આ લોક અને પરલોકમાં થતા ભોગવટા ઉપર આધારિત ચતુર્ભંગીને આશ્રયીને જે કથા પાપકર્મના ઇળને જણાવે તે કથા નિર્વેજની કથા કહેવાય છે. તે નિર્વેજની કથા ચાર ભાંગા = પ્રકાર દ્વારા બતાવાય છે. તેથી તે ચાર પ્રકારવાળી છે - એવો અહીં આશય છે.

अत्रायं सम्प्रदायः- “इदाणि निव्वेदणी-सा चउव्विहा पन्नत्ता^१ । तं जहा^२- इहलोए^३ दुच्चिन्नाइं कम्माइं इहलोए दुहविवागसंजुत्ताइ भवन्ति । (१) तं^४ जहा-चौराणं पारदारियाणं एवमादी एसा पढमा निव्वेदणी । (२) इदाणि बितिया निव्वेदणी इहलोए “दुच्चिण्णा कम्मा परलोए दुहविवागसंजुत्ता भवन्ति, तं जहा-नेरइयाणं अन्नमि भवे कयं कम्मं निरयभावफलं देइ, एसा बितिया निव्वेयणी ।

साधु^५ तीर्थङ्कर^६ देवभवस्थतीर्थकरादीना^७ मिव भावनीया ← (स्था.सू.४/२/२८२ वृत्ति) इति ।

→ णिव्वेयणी णाम पावफलसंकहा । काणि पावफलाणि ? णिरय-तिरिय-कुमाणुसजोणीसु जाइ-जरा-मरण-वाहि-वेयणा-दालिद्दादीणि । संसारसरीरभोगेसु वेरग्गुप्पाइणी णिव्वेयणी णाम → (प.खं.ध. १।१।२।पृ.१०५) इति धवलाकृतः । गोम्मटसारवृत्तौ अपि → संसार-शरीर-भोगरागजनितदुष्कर्मफलना-रकादिदुःख-दुष्कुल-विरूपाङ्ग-दारिद्र्यापमान-दुःखादिवर्णनाद्वारेण वैराग्यकथनरूपा निर्वेजनी कथा ← (गो.सा.जीवकां.जीवत.प्रदी.३.५७) इत्युक्तम् । → णिव्वेयणी पुण कहा सरीरभोगे भवोघे य ← (भ.आ.६.५७) इति भगवती आराधना ।

अत्राधिकारे दशवैकालिकचूर्णो अगस्त्यसिंहसूरिभिः → निव्वेदणीकहा चउव्विहा, तं जहा- इहलोए दुच्चिण्णा कम्मा इहलोगदुहविवागसंजुत्ता भवन्ति चउभंगो । पढमे भंगे चोर-पारदारियाणं पढमा निव्वेदणी १ । बितिया निव्वेदणी-इहलोए दुच्चिण्णा कम्मा परलोए दुहविवागसंजुत्ता भवन्ति, जहा नेरतियाणं इह मणुस्सभवे कतं कम्मं निरयभवे फलति २ । ततिया निव्वेगणी-परलोए दुच्चिण्णा कम्मा इहलोगदुह-विवागसंजुत्ता भवन्ति, जहा वालत्तणे चेव दरिदकुलसंभूता खय-कुट्ट-जलोयराभिभूता ३ । चतुत्थी निव्वेगणी परलोए दुच्चिण्णा कम्मा परलोए चेव दुहविवागसंजुत्ता भवन्ति, जहा पुव्विं दुक्कएहिं कम्मेहिं चंडालादिदुग्गुच्छितजातीजाता एकंतणिद्धंधसा णिरयसंवत्तणीयं पुरेऊण णिरयभवे वेदन्ति ४ ← (द.वै. अग.चू. ३/१०० पृ. ५७) इत्येवमुपवर्णनमकारि ।

ग्रन्थकृद् दशवैकालिकवृद्धविवरणसंवादमाह- ‘इदाणि निव्वेदणी’ इत्यादि । अक्षरघटना त्वेवम् → इदानीं निर्वेदनी, सा चतुर्विधा, तद्यथा— इहलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि इहलोके एव दुःखविपाकसंयुक्तानि भवन्तीति, यथा चौराणां पारदारिकाणां एवमादि, एषा प्रथमा निर्वेदनी । इदानीं द्वितीया इहलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि परलोके दुःखविपाकसंयुक्तानि भवन्ति, कथं ?, यथा नैरयिकैरन्यस्मिन् भवे कृतं कर्म निरयभवे फलं ददाति, एषा द्वितीया निर्वेदनी गता ।

અહીં પ્રાચીન જૈન સંપ્રદાય અનુસાર વક્તવ્ય એવું છે કે → હવે નિર્વેદની કથા કહેવાય છે. તે ચાર પ્રકારની કહેવાયેલ છે. તે આ રીતે (૧) આ લોકમાં કરેલા ખરાબ પ્રકારના પાપ કર્મો આ લોકમાં જ દુઃખરૂપી ફળ દેનારા બને છે. જેમ કે ‘ચોર, પરસ્ત્રીગામી વગેરેને આ લોકમાં જ જેલ, રોગ વગેરે ફળ મળે છે.’ આ પ્રથમ નિર્વેજની કથા છે. (૨) હવે બીજી નિર્વેજની ધર્મકથા કહેવાય છે. આ લોકમાં ખરાબ રીતે આચરેલા પાપકર્મો પરલોકમાં દુઃખરૂપી ફળ દેનારા થાય છે. જેમ કે ‘અન્ય ભવમાં કરેલ પાપકર્મ નરકના જીવોને નરકમાં નરકપણાના ફળને = નારકીના દુઃખને આપે છે.’ આ બીજી પ્રકારવાળી નિર્વેજની કથા કહેવાય છે.

૧. હસ્તાદર્શો ‘પન્નત્તા’ પદં નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘જહા’ પદં નાસ્તિ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘દુચ્ચિન્ના’ इति अशुद्धः पाठः । हस्तादर्शविशेषे तु ‘दुच्चिन्नाइं कम्माइं’ नास्ति । ४. हस्तादर्शो ‘जहा’ पदं नास्ति । ५. मुद्रितप्रतौ ‘दुचि...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

(૩) ઇયાણિં તતિઆ નિવ્વેદણી-પરલોએ દુચ્ચિન્ના કમ્મા ઇહલોએ દુહવિવાગસંજુત્તા ભવંતિ । કહં ? જહા-બાલપ્પભિતિમેવ અંતકુલેસુ ઉપ્પન્ના^૧ ધય-કોઢાઇએહિં રોગેહિં દારિદ્દેણ ય અભિભૂયા દીસંતિ, એસા તતિયા નિવ્વેદણી । (૪) ઇદાણિં ચડત્થા નિવ્વેદણી-પરલોએ દુચ્ચિન્ના કમ્મા પરલોએ દુહવિવાગસંજુત્તા ભવંતિ । કહં ? જહા- પુવ્વિં દુચ્ચિન્નેહિં કમ્મેહિં જીવા સંડાસતુંડેહિં પક્ખીહિં ઉવવજ્જંતિ તડ તે નરયપ્પાઓ^૨ગ્ગાણિ કમ્માણિ અસંપુન્નાણિ તાએ જાતીએ પૂરિંતિ, પૂરિઝ્ઞ નરયભવે વેદિંતિ, એસા ચડત્થા નિવ્વેયણીગયા । એવં ઇહલોગો પરલોગો^૩ ય પ્પણવયં પડ્ડુચ્ચ ભવતિ । તથ પન્નવયસ્સ મણ્ણુસંભવો ઇહલોગો, સેસા ડ તિણ્ણિ વિ ગઈડ પરલોગો”(દશવૈ.વૃ.વિ.અધ્ય.૩) ॥૧૫ ॥

ઇદાનીં તૃતીયા, પરલોકે દુશ્ચીર્ણાણિ કર્માણિ ઇહલોકે દુઃખવિપાકસંયુક્તાણિ ભવન્તિ, કથં ? યથા બાલ્યાત્પ્રમૃત્યેવાન્તકુલેપૂત્પન્નાઃ ક્ષયકુષ્ઠાદિભી રોગૈર્દારિક્રયેણ ચાભિભૂતા દૃશ્યન્તે, એપા તૃતીયા નિવેદની । ઇદાનીં ચતુર્થી નિવેદની- પરલોકે દુશ્ચીર્ણાણિ કર્માણિ પરલોક એવ દુઃખવિપાકસંયુક્તાણિ ભવન્તિ । કથં? યથા પૂર્વ દુશ્ચીર્ણેઃ કર્મભિર્જીવાઃ સન્દંશતુળ્યેષુ પક્ષિષુ ઉત્પદ્યન્તે, તતસ્તે નરકપ્રાયોગ્યાણિ કર્માણિ અસમ્પૂર્ણાણિ તાણિ તસ્યાં જાતૌ પૂરયન્તિ, પૂરયિત્વા નરકભવે વેદયન્તિ, એપા ચતુર્થી નિવેદની ગતા । એવં ઇહલોકઃ પરલોકો વા પ્રજ્ઞાપકં પ્રતીત્ય ભવતિ । તત્ર પ્રજ્ઞાપકસ્ય મનુષ્યભવ ઇહલોકઃ અવશેષાસ્તિ- સ્ત્રોડપિ ગતયઃ પરલોકઃ ← ઇતિ ॥૧/૧૫ ॥

(૩) હવે ત્રીજા પ્રકારની નિવેજની કથાનો વારો આવે છે. ‘પરલોકમાં કરેલા ખરાબ પાપકર્મો આ લોકમાં દુઃખરૂપી ફળવાળા (=ફળ દેનારા) બને છે’ એવું જ્યાં બતાવાય તે ત્રીજા પ્રકારની નિવેજની કથા. ‘તે કઈ રીતે સંભવે ?’ એ પ્રશ્નનો જવાબ એમ સમજવો કે - ‘જેમ કે બાલ્યવયથી જ, જન્મથી જ અંતકુલ-હીનકુલમાં જન્મેલા તથા ક્ષય, કોઢ વગેરે રોગોથી અને ગરીબાઈ વગેરે દુઃખોથી પરાભવ પામેલા જીવો દેખાય છે તે પૂર્વભવમાં કરેલા પાપકર્મનું ફળ જાણવું.’ આ ત્રીજી નિવેજની કથા જાણવી.

(૪) હવે ચોથી નિવેજની કથા કહેવાય છે. પરલોકમાં ખરાબ રીતે બાંધેલા પાપકર્મો પરલોકમાં દુઃખરૂપી ફળવાળા (=ફળ દાયક) થાય તેવું જેમાં બતાવવામાં આવે તે નિવેજની ધર્મકથાનો ચોથો ભેદ છે. જેમ કે પૂર્વ ખરાબ રીતે કરેલા-બાંધેલા પાપ કર્મોના લીધે જીવો સાણસા જેવા મોઢાવાળા પંખીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભવમાં તેઓ નરકપ્રાયોગ્ય પૂરેપૂરા ભેગા નહિ થયેલા પાપ કર્મોને માંસાહારી પક્ષીરૂપ જાતિમાં ભેગા કરે છે. નરકયોગ્ય કર્મોને પૂરેપૂરી રીતે એકઠા કરીને તેઓ તે પાપકર્મોને નરકના ભવમાં ભોગવે છે.’ - આ રીતે નિવેજની કથાનો ચોથો ભાગો પૂરો થયો. અહીં આ લોક અને પરલોક પ્રજ્ઞાપકને આશ્રયીને થાય છે. તેમાં પ્રજ્ઞાપક ગુરુ મનુષ્ય હોવાથી તેની અપેક્ષાએ આ લોક = મનુષ્ય ભવ. તથા પરલોક = બાકીની ત્રણ ગતિ - આમ સમજવું. ← (૯/૧૫)

વિશેષાર્થ :- (૧) મનુષ્ય ભવમાં કરેલ પાપકર્મને મનુષ્ય ભવમાં જ ભોગવે. (૨) મનુષ્ય ભવમાં કરેલ પાપકર્મને નરક વગેરે ગતિમાં ભોગવે. (૩) નરક, પશુ, દેવગતિમાં ભેગા કરેલા પાપકર્મને મનુષ્ય ભવમાં ભોગવે. તથા (૪) પશુ-પંખી, દેવ વગેરે ભવમાં ભેગા કરેલા પાપકર્મને નરક વગેરે ત્રણ ગતિમાં ભોગવે. આ રીતે ચાર પ્રકારે નિવેજની કથા થાય છે. (૯/૧૫)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ઉત્પન્ના’ ઇતિ અશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...પ્પાડગ્ગા...’ ઇતિ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શે ‘પરલોગો’ ઇતિપદં નાસ્તિ ।

સ્તોકસ્યાઽપિ પ્રમાદસ્ય પરિણામોઽતિદારુણઃ । વર્ણ્યમાનઃ પ્રબન્ધેન નિર્વેજન્યા રસઃ સ્મૃતઃ ॥૧૬॥

સ્તોકસ્યાઽપીતિ । સ્પષ્ટઃ ॥૧૬॥

આદાવાક્ષેપર્ણીં દદ્યાચ્છિષ્યસ્ય ધનસન્નિભામ્ । વિક્ષેપર્ણીં ગૃહીતેઽર્થે વૃદ્ધ્યુપાયમિવાદિશેત્' ॥૧૭॥

ઇદાનીમસ્યા રસમાહ- 'સ્તોકસ્યે'તિ । સ્તોકસ્યાપિ = અલ્પસ્યાપિ, કિં પુનઃ પ્રભૂતસ્ય, પ્રમાદસ્ય=→ પમાઓ ય મુર્ખિદેહિં ભણિઓ અદ્ભયેઓ । (૧) અન્નાણં, (૨) સંસઓ ચેવ, (૩) મિચ્છાનાણં તહેવ ય ॥ (૪) રાગો (૫) દોસો, (૬) મદ્ભંસો (૭) ધમ્મમ્મિ ય અણાયરો । (૮) જોગાણં દુપ્પણીહાણં અદ્દુહા વજ્જિયવ્વઓ ॥ અથવા- (૧) મજ્જં (૨) વિસય (૩) કસાયા (૪) નિદ્દા (૫) વિગહા ય પંચમી ભણિયા । એ પંચ પમાયા જીવં પાડિતિ સંસારે ॥

← (આ.પ. ૬૮૬-૬૮૮) इति आराधनापताकायां दर्शितस्याऽज्ञानादिप्रकारस्य यद्वा मद्य-विषय-कषाय-निद्रा-विकथालक्षणस्य परिणामः = फलं अतिदारुणः = महाभयावहः, यथा तद्भवनिगोदगामिनां केषाञ्चित् कृत्स्नपूर्वधरादीनामिति प्रबन्धेन = विस्तरेण वर्ण्यमानः = निरूप्यमाणो निर्वेजन्याः कथाया रसः = मकरन्दः स्मृतः । तदुक्तं आराधनापताकायां →

પમાણં મહાસૂરી સમ્પુત્રસુયકેવલી । અણંતાઽણંતકાલં તુ ણંતકાયમ્મિ સંવસે ॥
આહારગા વિ મળનાણિણો વિ સવ્વોવસંતમોહા વિ । હુંતિ પમાયપરવસા તયણંતરમેવ ચુગઇયા ॥

← (આ.પ.૬૯૦,૬૯૧) इति । यथोक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ अपि → थोवंपि पमायकयं कम्पं साहिज्जई जहिं नियमा । पउरासुहपरिणामं कहाइ निव्वेयणीइ रसो ॥ (द.वै.नि.२०२) ← इति । तदुक्तं उत्तराध्ययननिर्युक्तौ आराधनापताकायां च →

જેસિં તુ પમાણં ગચ્છઈ કાલો નિરત્થઓ ધમ્મે । તે સંસારમણંતં હિંડંતિ પમાયદોસેણં ॥
તમ્હા ખલુ પમાયં ચઇઠ્ઠણં પંડિણેણ પુરિસેણં । દંસણ-નાણ-ચરિત્તે કાયવ્વો અપ્પમાઓ ઉ ॥

← (उत्त.नि.५२६,५२७ + आ.पता.६८९,६९२) इति ।
પ્રકૃતે ચ → પવજ્જં વિજ્જં પિવ સાહિંતો હોઈ જો પમાઇલ્લો । તસ્સ ન સિજ્ઞઈ એસા કરેઈ
ઠરુયં ચ અવયારં ॥ ← (ધર્મર.૧૧૧) इति धर्मरत्नप्रकरणवचनमपि स्मर्तव्यम् । तस्मात् प्रमादस्य
ત્યાજ્યતૈવ । તદુક્તં ઉપદેશમાલાયાં મરણસમાધિપ્રકીર્ણકે આરાધનાપતાકાપ્રકીર્ણકે ચ → જિણવયણમ્મિ
ગુણાયર ! ય્વણમવિ મા કાહિસિ પમાયં ॥ ← (उप.मा.१२३,म.स.२०५,आ.प.६८५) इति ॥१७/१६॥

✽ નિર્વેજની કથા રસારવાદ ✽

હવે નિર્વેજની ધર્મકથાનો રસ બતાવતા શ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -
ગાથાર્થ :- 'થોડા પણ પ્રમાદનું પરિણામ = ફળ અત્યંત ભયંકર છે.' આ પ્રમાણે વિસ્તારથી વર્ણન કરાતો નિર્વેજનીકથાનો રસ મનાયેલો છે. (૮/૧૬)
ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી મહોપાધ્યાયજી મહારાજે આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરેલ નથી. (૮/૧૬)

✽ પહેલાં આક્ષેપણી પછી વિક્ષેપણી ✽

ગાથાર્થ :- પ્રારંભમાં ધનતુલ્ય = મૂડીસમાન આક્ષેપણી કથા શિષ્યને કહેવી જોઈએ. પછી પદાર્થ બરાબર સમજાયે છેતે વ્યાજના ઉપાયતુલ્ય એવી વિક્ષેપણી કથા કહેવી જોઈએ. (૮/૧૭)

૧. હસ્તાવર્ણ '...યમપાદિશેત' इति पाठः । स चाऽण्डः ।

આદાવિતિ । સ્પષ્ટઃ ॥૧૭॥

આક્ષેપણ્યા કિલાઽઽક્ષિપ્તા જીવાઃ સમ્યક્ત્વભાગિનઃ । વિક્ષેપણ્યાસ્તુ ભજના મિથ્યાત્વં વાઽતિદારુણમ્ ॥૧૮॥

આક્ષેપણ્યેતિ । આક્ષેપણ્યાક્ષિપ્તા આવર્જિતાઃ કિલ જીવાઃ સમ્યક્ત્વભાગિનો ¹નિયોગેન સમ્યક્ત્વલાભવન્તોઽસતિ પ્રતિબન્ધે, તથાઽઽવર્જનેન મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મક્ષયોપશમોપપત્તેઃ ।

ઉક્તા ચતુર્વિધાઽપિ તૃતીયા ધર્મકથા । તન્નાદૌ શ્રોતુઃ કા ધર્મકથા ગુરુણા વક્તવ્યા ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ ‘આદા’વિતિ । આદૌ = પ્રારમ્ભે ગુડજિલ્લિકાન્યાયેન ધનસન્નિભાં = મૂલાર્થતુલ્યામ્ દદ્યાત્ । વૃદ્ધચુપાયમિવ = મૂલધનવૃદ્ધિહેતુભૂતાં વિક્ષેપણીં ગૃહીતેઽર્થે = આચાર-પ્રાયશ્ચિત્તાદિસ્વસમયરાદ્ધાન્તાર્થ-પ્રહણે સતિ આદિશેત્, અન્યથા વૃદ્ધિલિપ્સોઃ મૂલાર્થહાનિઃ પ્રસજ્યેતેતિ ભાવઃ । તદુક્તં દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તૌ અપિ → વેણઙ્કયસ્સ (ય) પઢમયા કહા ઉ અક્ષેવણી કહેયવ્વા । તો સસમયગાહિયત્થો કહિજ્જ વિક્ષેવણી પચ્છા ॥ ← (દ.વૈ.નિ.૨૦૪) ઇતિ ॥૧૭/૧૭॥

કિમેતદેવમ્ ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- ‘આક્ષેપણ્યા’ ઇતિ । આક્ષેપણ્યા ધર્મકથયા જિનપ્રવચનં પ્રતિ આવર્જિતા જીવા નિયોગેન = નિયમેન જિનનમન-પ્રવચનશ્રવણ-ગુરુશુશ્રૂપા-વિનય-વૈયાવૃત્ત્ય-જપ-તપસ્ત્યાગાદિ-લક્ષણયોગબીજપરિણમનદ્વારા સમ્યક્ત્વલાભવન્તો ભવન્તિ, અસતિ પ્રતિબન્ધે = ભવાભિનન્દ્યાદિલક્ષણે સમ્યક્ત્વાદિપ્રતિબન્ધકે । મિથ્યાત્વક્ષયોપશમં વિના કથમાક્ષેપણીશ્રવણે સમ્યક્ત્વલાભસ્સ્યાત્? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- તથાઽઽવર્જનેન = જિનપ્રવચનરુચિદાર્દ્યાદિલક્ષણ-તથાવિધશુભભાવાપાદનેન મિથ્યાત્વમોહનીય-કર્મક્ષયોપશમોપપત્તેઃ । તદુક્તં ષષ્ટિશતકપ્રકરણેઽપિ → સમ્મત્તં સુદ્ધદેસણયા ← (પ.શ.૨૨) ઇતિ ।

ટીકાર્થઃ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી મહોપાધ્યાયજી મહારાજે આ ગાથાનું વિવેચન કરેલ નથી. (૯/૧૭)

વિશેષાર્થઃ :- જેમ માણસ મૂડીને પહેલાં સાચવે છે. પછી વ્યાજ મેળવવાના ઉપાયને આચરે છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં સાધ્યાચાર, પ્રાયશ્ચિત્તપ્રતિપાદન વગેરે સ્વરૂપ ચાર પ્રકારની આક્ષેપણી કથા ગુરુએ શિષ્યને કરવી જોઈએ. સંયમના આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે ભાવો પરિણમે પછી દાર્શનિક ચર્ચાથી ગુંથાયેલી વિક્ષેપણી કથા કરવી જોઈએ. પહેલેથી જ વિક્ષેપણી કથા કહેવામાં તો ક્યારેક વ્યાજ લેવા જતાં મૂડી ખોઈ બેસવાનો અવસર આવે છે. પ્રારંભમાં જ સ્વ-પરદર્શનના ખંડન-મંડનમાં પડી જવામાં આવે તો શિષ્ય કોરી ચર્ચામાં અટવાઈને સંયમના આચાર, પ્રાયશ્ચિત્તગ્રહણ વગેરેમાં ઉપેક્ષા કરતો બેદરકાર બની જાય. આવું ન બને તે માટે બહુ જ માર્મિક શિખામણ મહોપાધ્યાયજી મહારાજે આ શ્લોકમાં આપેલ છે. વર્તમાન કાળમાં તો આ બાબતમાં ખાસ ધ્યાન આપવા જેવું છે. (૯/૧૭)

ગાથાર્થઃ :- આક્ષેપણી કથાથી ખેંચાયેલા જીવો ખરેખર સમ્યગ્દર્શનને પામનારા થાય છે. વિક્ષેપણી કથાથી તો સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં ય ભજના છે. અથવા ક્યારેક ભયંકર મિથ્યાત્વને પણ શ્રોતા પામી જાય. (૯/૧૮)

ટીકાર્થઃ :- આક્ષેપણી ધર્મકથાથી જિનશાસન પ્રત્યે આકર્ષાયેલા જીવો, જો સમકિત વગેરેનો પ્રતિબંધ કરનારા ભવાભિનંદીપણું-કદાગ્રહ વગેરે દોષો ન હોય તો, અવશ્ય સમ્યગ્દર્શનને પામનારા થાય છે. કારણ કે જિનશાસન પ્રત્યે વિશિષ્ટ પ્રકારના ખેંચાણથી મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ = ધરખમ ઘટાડો (=ખૂબ મંદતા) થાય છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘યોગેન’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

વિક્ષેપણ્યાસ્તુ સકાશાત્ ફલપ્રાપ્તૌ ભજના કદાચિત્તતઃ સમ્યક્ત્વં લભન્તે કદાચિન્નેતિ, તચ્છ્રવણાત્તથાવિધપરિણામાઽનિયમાત્ ।

અતિદારુણં = મહાભયઙ્કરં મિથ્યાત્વં વા તતઃ સ્યાત્ જડમતીનામભિનિવિષ્ટાનામ્? । તદુક્તં-
“અક્ષેવણિઁઅક્ષિત્તા જે જીવા તે લહન્તિ સમ્મત્તમ્ ।

વિક્ષેવણીઙ્ મજ્જં ગાઢયરાગં વૃ મિચ્છત્તં॥” (દ.વૈ.નિ. ૩/૨૦૫) ॥૧૮॥

વિક્ષેપણ્યાઃ પરિકર્મિતાયા એવ ગુણાઽઽવહત્વં નાન્યથેતિ સમર્થયન્નાહ-

આદ્યા યથા શુભં ભાવં સૂતે નાઽન્યા કથા તથા । યાદૃગ્ગુણઃ સ્યાત્પીયૂષાત્તાદૃશો ન વિષાદપિ ॥૧૯॥

‘વિક્ષેપણ્યાસ્તુ’ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ । અત્રૈવ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિસંવાદમાહ- ‘અક્ષેવણી’ત્યાદિ । તદ્વૃત્તિ-સ્ત્વેવમ્ → આક્ષેપણ્યા કથયા આક્ષિપ્તાઃ = આવર્જિતા આક્ષેપણ્યાક્ષિપ્તા યે જીવાસ્તે લભન્તે સમ્યક્ત્વમ્, તથા આવર્જનં શુભભાવસ્ય મિથ્યાત્વમોહનીયક્ષયોપશમોપાયત્વાત્, વિક્ષેપણ્યાં ભાજ્યં- સમ્યક્ત્વં કદાચિલ્લ-ભન્તે કદાચિન્નેતિ તચ્છ્રવણાત્તથાવિધપરિણામભાવાત્ । ગાઢતરં વા મિથ્યાત્વં, જડમતેઃ પરસમયદોષાનવ-બોધાન્નિન્દાકારિણ એતે ન દ્રષ્ટવ્યા ઇત્યભિનિવેશેન ← (દ.વૈ.નિ.૩/૨૦૫ વૃત્તિ) ઇતિ । મૂલારાધનાયાં અપિ → વેણઙ્ગયસ્સ પઢમયા કહા ડ અક્ષેવણી કહેયવ્વા । તો સસમયગહિયત્થે કહિજ્જ વિક્ષેવણી પચ્છા । અક્ષેવણીઅક્ષિત્તા જે જીવા તે લભન્તિ સમ્મત્તં । વિક્ષેવણીએ મજ્જં ગાઢતરગં ચ મિચ્છત્તં ← (મૂલા.૬૫૭) ઇત્યુક્તમ્ । તતશ્ચ ‘ગૌણ-મુખ્યયોઃ મુખ્યે કાર્યસમ્પ્રત્યયઃ’ ઇતિ ન્યાયેનાત્રાક્ષેપણ્યા ડત્સર્ગતઃ કર્તવ્યતા દર્શયિતુમભિપ્રેતેતિ ભાવઃ ॥૧૯/૧૮॥

‘આદ્યે’ત્યસ્યાવતરણિકા ટીકા ચ સ્પષ્ટૈવ તથાપિ સ્થાનાઽશૂન્યાર્થં કિઞ્ચિદુચ્યતે । ઇહ ગુણાવહત્વં

પરંતુ વિક્ષેપણી ધર્મકથાથી તો ભજના છે. મતલબ કે વિક્ષેપણી ધર્મકથાથી ક્યારેક શ્રોતા સમ્યગ્દર્શનને પામે છે. અને ક્યારેક નથી પામતો. કારણ કે વિક્ષેપણી કથાના શ્રવણથી મિથ્યાત્વમોહનીયનો ક્ષયોપશમ કરાવે તેવા પરિણામને પ્રગટ થવાનો કોઈ નિયમ નથી. અથવા તો વિક્ષેપણી કથાના શ્રવણથી અત્યંત જડબુદ્ધિવાળા કદાઞ્ચી શ્રોતા અતિભયંકર મિથ્યાત્વને પામે એવી પણ શક્યતા રહેલી છે. શ્રીદશવૈકાલિક નિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે ‘આક્ષેપણી ધર્મકથાથી આકર્ષિત થયેલા જીવો સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ વિક્ષેપણી કથાથી ભજના છે. અથવા તો તેનાથી જીવો અત્યંત ગાઢ મિથ્યાત્વને પામે છે.’(૮/૧૮)

વિશેષાર્થ :- શ્રોતામાં યોગ્યતા રહેલી હોય તો આક્ષેપણી ધર્મકથામાં સમ્યગ્દર્શનને પમાડવાનું જે સામર્થ્ય રહેલું છે તે સામર્થ્ય વિક્ષેપણી કથામાં નથી રહેતું. (૮/૧૮)

વિક્ષેપણી ધર્મકથા તો શ્રોતાની બુદ્ધિને પરિકર્મિત કરવામાં આવે, તેનામાં સ્વસ્વીકૃતશાસ્ત્રગત દોષના શ્રવણની રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવે તો જ ગુણકારી બને, બાકી નહિ - આ વાતનું સમર્થન કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

❖ વિક્ષેપણીકથા અવસ્થાવિશેષમાં લાભકારી ❖

ગાથાર્થ :- આક્ષેપણી ધર્મકથા જે પ્રકારે શુભ ભાવને પ્રગટાવે છે તે પ્રકારે શુભ ભાવને અન્ય = વિક્ષેપણી કથા પ્રગટાવી શકતી નથી. ખરેખર અમૃતથી જેવા પ્રકારનો લાભ થાય તેવા પ્રકારનો લાભ ઝેરથી ક્યારેય થઈ ન શકે. (૮/૧૮)

૧. હસ્તાદર્શ ‘અભિનિવિષ્ટાનાં’ નાસ્તિ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...વણિવ...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ચ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

आद्येति । पीयूषवन्नेयं स्वरूपतो गुणाऽऽवहा, किं तु वच्छनागवत्परिकर्मितैवेति तात्पर्यम्
॥१९॥

धर्मार्थकामाः कथ्यन्ते सूत्रे काव्ये च यत्र सा । मिश्राख्या विकथा तु स्याद् भक्त-स्त्री^१-देश-रा^२ङ्गता ॥२०॥

धर्मेति । यत्र सूत्रे काव्ये च धर्माऽर्थ-कामा मिलिताः कथ्यन्ते सा मिश्राख्या कथा,
सङ्की-र्णपुरुषार्थाऽभिधानात् ।

पञ्चधा भवति, स्वरूपतो हेतुतोऽनुबन्धतः स्वामितः परिकर्मतश्चेति । तत्र स्वरूपतो गुणावहत्वं
लोकेऽमृतादेर्लोकोत्तरे च चारित्रादेः । हेतुतो गुणावहत्वं तु सम्यग् निरीक्ष्य गच्छतोऽपि सम्पातिमजीवान्
विराधयतो द्रष्टव्यम् । अनुबन्धतो गुणावहत्वं विधिपूर्व जिनं पूजयतो ज्ञेयम् । स्वामितो गुणावहत्वं
सम्यग्दृष्टिगृहीतमिथ्याश्रुतस्य विज्ञेयम् । परिकर्मतश्च गुणावहत्वं लोके वैद्यप्रदत्तवच्छनागादेर्लोकोत्तरे च
विक्षेपण्यादेर्दृश्यम् । परिकर्म चात्र श्रोतुः तथाविधरुच्यापादनं विज्ञेयम् । क्वचिच्च श्रोतुभूमिकानुसारेण
मण्डूकप्लुतिन्यायेन प्रथममेव निर्वेजन्यादेरपि कथनेऽपि न दोष इति ध्येयम् ॥१९/१९॥

चरमामवसरसङ्गत्यायातां मिश्रकथामाह- 'धर्मे'ति । तदुक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ → धम्मो अत्थो
कामो उवइस्सइ जत्थ सुत्तकव्वेसुं । लोगे वेए समये सा उ कहा मीसिया णाम ॥ ← (दश.नि.३/
२०६) इति । तद्व्याख्या चैवम् → धर्मः प्रवृत्त्यादिरूपः, अर्थो विद्यादिः, कामः इच्छादिः उपदिश्यते-

टीकार्थ :- विक्षेपणी कथा अमृतनी जेम स्वरूपथी गुणकारी नथी. परंतु वच्छनाग जेरनी जेम
परिकर्मित करायेली डोय तो ज विक्षेपणी कथा गुणकारी बने - आवुं अही तात्पर्य छे. (८/१८)

विशेषार्थ :- अमृतनुं स्वरूप लात्मकारी छे. जेरनुं स्वरूप लात्मकारी नथी. पण वैद्यनी प्रक्रियाथी
वच्छनाग वगेरे जेरनुं मारण करवामां आवे अने पणी अमुक प्रकारना रोगमां ते जेर दर्दने आपवामां
आवे तो लात्म-रोगोच्छेदादि गुण थाय छे. तेम आक्षेपणी कथानुं स्वरूप लात्मकारी छे. विक्षेपणी कथानुं
स्वरूप लात्मकारी नथी. अर्थात् आक्षेपणी कथा जेम स्वरूपथी ज = पोताना स्वभावथी ज लात्मकारी
छे तेम विक्षेपणी कथा पोताना स्वरूपथी ज = पोताना स्वभावथी ज लात्मकारी बनी शक्ती नथी.
परंतु वैद्यतुल्य गुरु-धर्मदशक द्वारा तेनुं मारण करवामां आवे अर्थात् श्रोतामां मध्यस्थता ठिमी करावी
तेषे स्वीकारेला धर्ममां रहेली जामीओ सांभणवानी ईच्छा प्रगटाववामां आवे तो ज विक्षेपणी कथा
लात्मकारी नीवडी शके. माटे विक्षेपणी कथाने कडेनारे बहु सावधानी राखवी जर्री छे. (८/१८)

• मिश्रकथा अने विकथा •

हवे मिश्रकथाने दर्शाववा ग्रंथकारश्री कहे छे के -

गाथार्थ :- जे सूत्र अने काव्यमां धर्म, अर्थ अने कामविषय कहेवाय छे ते मिश्र नामनी कथा
जाशवी. भोजन-पाणी-स्त्री-देश-राजा वगेरे संबंधी वात ते विकथा जाशवी. (८/२०)

टीकार्थ :- जे सूत्र अने काव्यमां धर्म, अर्थ अने काम पुरुषार्थ संबंधी बाबतो अेक-बीजा साथे
वशीने साथे कहेवाय ते मिश्र नामनी कथा समजवी. केम के परस्पर संकीर्ण अेवा त्रजेय पुरुषार्थनुं
ते कथन करे छे.

१. हस्तादर्श 'राङ्गेशे कथा' इति पाठः । २. 'राङ्गता' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

कथ्यते यत्र 'सूत्रकाव्येषु' = सूत्रेषु काव्येषु च- तल्लक्षणवत्सु, क्वेत्यत आह-लोके रामायणादिषु, वेदे यज्ञक्रियादिषु, समये तरङ्गवत्यादिषु सा पुनः कथा 'मिश्रा' मिश्रानाम, सङ्कीर्णपुरुषार्थाभिधानात् ← (द.वै.नि.३/२०६ वृत्ति) इति । इयं सङ्कीर्णकथेत्युच्यते, यथोक्तं बृहत्कल्पभाष्यवृत्तौ श्रीक्षेमकीर्तिसूरिभिः → धर्म-कामार्थलक्षणपुरुषार्थत्रयवक्तव्यताप्रभवाः सङ्कीर्णकथाः ← (बृ.क.भा. २५६४ वृत्ति) इति । प्रकीर्णकथेत्यप्यस्यैव नामान्तरम् । तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिरपि समरादित्यकथायाम् → जा उण तिवग्गोवायाणसंबद्धा, कव्वकहा-गन्धत्थवित्थरविरइया, लोइय-वेय-समयपसिद्धा, उयाहरण-हेउ-कारणोववेया सा संकिण्णकह त्ति वुच्चइ ← (सम. भ.१/पृ.४) इति । उपमितिभवप्रपञ्चायामपि कथायां → त्रिवर्गसाधनोपायप्रतिपादनतत्परा । याऽनेकरससारार्था सा सङ्कीर्णकथोच्यते ॥

चित्राभिप्रायहेतुत्वादानेकफलदायिका । विदग्धताविधाने च सा हेतुरिव वर्तते ॥

← (उपमि.१/३२-३३) इत्येवं सङ्कीर्णापराभिधानमिश्रकथालक्षणमावेदितम् । अत्रापि फलप्रयोजनोप्तसहकारवृक्षलब्धछाया-गन्धन्यायेन मोक्षोद्देशकृतधर्मलभ्यत्वमर्थ-कामयोः दर्शयितुमर्हति । प्रकृते → आप्ते फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्म चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ← (आ.स्त.ध.१/७/२०/३) इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवचनमपि स्मर्तव्यम् ।

उद्योतनसूरि-रत्नप्रभसूरिमतानुसारेण तु सकल-खण्डोल्लाप-परिहास-वराख्यपञ्चविधकथालक्षणधरा सङ्कीर्णकथा धर्मार्थ-कामभेदेन त्रिविधा भवति । यथोक्तं उद्योतनसूरिभिः कुवलयमालायां → पंच कहाओ तं जहा- (१) सयलकहा, (२) खंडकहा, (३) उल्लावकहा, (४) परिहासकहा तथा (५) वरा कहिय त्ति । एयाओ सव्वाओ वि एत्थ पसिद्धाओ सुंदरकहाओ । एयाण लक्खणधरा संकिण्णकहा त्ति णायव्वा ← (कु.मा.पृ.४) इति । रत्नप्रभसूरिभिः अपि तदनुसारेण कुवलयमालायां → सा च (कथा) पञ्चधा सकल-खण्डोल्लाप-परिहासवराऽऽख्याभिः कथाभिः । एताः कथाः सर्वा अपि प्रसिद्धाः । एतासां लक्षणधरा सङ्कीर्णकथा ज्ञातव्या । अथ सङ्कीर्णकथोच्यते । सापि त्रिविधा धर्मार्थकामकथाभिः ← (कु.मा.वृ.२) इत्युक्तम् ।

अग्निपुराणगते काव्यालङ्कारे → आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथानिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥ ← (का.अ.१/११) इत्येवं पञ्चधा गद्यकाव्यविभागो दर्शितः । तत्र खण्डकथालक्षणं तु → भवेत् खण्डकथा या सा न निबन्धचतुष्पदी ← (का.अ. १।१८) इत्येवं काव्यालङ्कारे दर्शितमिह कुवलयमालासंवादेऽनुयोज्यम् ।

काव्यानुशासने श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः कथाया आख्यान-निदर्शन-प्रवृत्तिका-मन्थल्लिका-मणिकुल्या-परिकथा-खण्डकथा-सकलकथोपलकथा-बृहत्कथारूपेण प्रकारा दर्शिताः । तत्र → मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्णयते सा इन्दुमत्यादिवत् खण्डकथा । समस्तफलान्तेति वृत्तवर्णना समरादित्यादिवत् सकलकथा ← (काव्या.वृ.८/८/पृ.४६५) इत्येवं काव्यानुशासनवृत्तौ प्रक्रान्तकथाद्वयलक्षणनिर्देशो वर्तते । उल्लाप-परिहासादिलक्षणन्तु ग्रन्थान्तरादवसेयम् ।

यद्दोत्सर्गापवादादिपरिभाषापुरस्कारेण प्रकीर्णकथा = उत्सर्गः, निश्चयकथा = अपवादः । यद्वा नैगम-

વિકથા કથાલક્ષણવિરહિતા તુ સ્યાત્ ભક્ત-સ્ત્રી-દેશ-રાડ્ગતા^૧ ભક્તાદિવિષયા। યદાહ-
“ઈત્થિકહા ભક્તકહા રાયકહા ચોરજનવયકહા ય ।

નડ-નટ-જલ્લ-મુટ્ટિય^૨કહા ઉ એસા ભવે વિકહા ॥” (દ.વૈ.નિ.૩/૨૦૫) ॥૨૦॥

સડ્ગ્રહ-વ્યવહારૈઃ યા કથ્યતે સા પ્રકીર્ણકકથા, ઋજુસૂત્રાદિભિઃ શુદ્ધનયૈઃ યા કથ્યતે સા નિશ્ચયકથા। યથોક્તં નિશીથભાષ્યે → ઉસ્સગા પડ્ગ્રકહા ય, અવવાતો હોતિ ણિચ્છયકથા તુ । અહવા વવહારણયા પડ્ગ્ણ સુદ્ધા ય ણિચ્છઙ્ગા ॥ ← (નિ.ભા.૨.૧૩૧) ઇતિ । યદ્વા → શૃડ્ગાર-હાસ્ય-કરુણ-રૌદ્ર-વીર-ભયાનકાઃ । બીભત્સાડ્ધુતસંજૌ ચેત્યષ્ટૌ નાટ્યે રસાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ← (કા.પ્ર.૪/૨૯) ઇતિ કાવ્યપ્રકાશ-દર્શિતાડ્ષ્ટવિધરસાનુવિદ્ધા યદ્વા → શૃડ્ગાર-વીર-કરુણ-હાસ્યાડ્ધુત-ભયાનકાઃ । બીભત્સ-રૌદ્ર-શાન્તાશ્ચ નવૈતે કથિતા બુદ્ધૈઃ ॥ ← (વા.ભ.૬/૩) ઇતિ વાગ્મટાડ્લકારદર્શિત-નવરસાનુવિદ્ધા કથા મિશ્રકથા-ડવસેયેત્યેવં નયમતભેદેન વિભાવનીયમાગમવિશારદૈઃ ।

અજ્ઞાતસ્વરૂપાયાસ્ત્યાગાડ્સમ્ભવાદિતિ સામ્પ્રતં કથાવિપક્ષભૂતાં ત્યાજ્યાં વિકથામાહ ‘વિકથા’ ઇતિ । વિકથાયાં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિસંવાદમાહ- ‘ઈત્થિકહા’ ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → સ્ત્રીકથા- ‘એવંભૂતા દ્રવિડા’ ઇત્યાદિલક્ષણા । ભક્તકથા ‘સુન્દરઃ શાલ્યોદન’ ઇત્યાદિરૂપા । રાજકથા ‘અમુકઃ શોભન’ ઇત્યાદિલક્ષણા । ચૌરજનપદકથા ચ ‘ગૃહીતોડ્ઘ ચૌરઃ સ ઇત્થં કદર્થિતઃ’ તથા રમ્યો મધ્યદેશ ઇત્યાદિરૂપા નટ-નર્તક-જલ્લ-મુષ્ટિકકથા ચ ણા ભવેદ્વિકથા પ્રેક્ષણીયકાનાં નટો રમણીયઃ યદ્વા નર્તકઃ યદ્વા જલ્લઃ । જલ્લો નામ વરત્રાડ્સખેલકઃ મુષ્ટિકો મલ્લઃ, ઇત્યાદિલક્ષણા વિકથા, કથાલક્ષણવિરહાત્ ← (દ.વૈ.નિ. ૩/૨૦૫ વૃત્તિ) ઇતિ । કથાલક્ષણન્તુ ધર્માદિપુરુપાર્થસાધકવચનપ્રબન્ધવિશેષ ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।

પ્રકૃતે ચ → ચત્તારિ વિકહાતો પત્રત્તા, તં જહા- ઇત્થિકહા, ભક્તકહા, દેસકહા, રાયકહા । ઇત્થિકહા ચઊવ્વિહા પત્રત્તા, તં જહા (૧) ઇત્થીણં જાડ્કહા, (૨) ઇત્થીણં કુલકહા, (૩) ઇત્થીણં રૂવકહા, (૪) ઇત્થીણં નેવત્થકહા । ભક્તકહા ચઊવ્વિહા પત્રત્તા, તં જહા (૧) ભક્તસ્સ આવાવકહા, (૨) ભક્તસ્સ ણિવ્વાવકહા, (૩) ભક્તસ્સ આરંભકહા, (૪) ભક્તસ્સ નિટ્ઠાણકહા । દેસકહા ચઊવ્વિહા પત્રત્તા, તં જહા (૧) દેસવિહિકહા (૨) દેસવિકપ્પકહા, (૩) દેસચ્છંદકહા, (૪) દેસનેવત્થકહા । રાયકહા ચઊવ્વિહા પત્રત્તા, તં જહા- (૧) રત્તો અતિતાણકહા, (૨) રત્તો નિજ્જાણકહા, (૩) રત્તો બલ-વાહણકહા, (૪) રત્તો કોસ-કોટ્ટાગારકહા ← (સ્થા.૪/૨/૨૮૨) ઇતિ સ્થાનાડ્ગસૂત્રમનુસન્ધેયમ્ । આવશ્યકચૂર્ણો અપિ (ભાગ-૨/પૃષ્ઠ-૮૧) પ્રકૃતવિકથાભેદ-પ્રભેદાનાં સવિસ્તરં વર્ણનમુપલભ્યતે । ગોમટ્સારસ્ય તત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તૌ (ગો.સા.જીવકાણ્ડ-૪૪/૮૪/૧૭) પઞ્ચવિંશતિવિધા વિકથા દર્શિતા ઇતિ જિજ્ઞાસુભિસ્તતોડ્ધિકમવસેયમ્ ।

સપ્તમસ્થાનાડ્ગો તુ → વિકહા સત્તહા પત્રત્તા, તં જહા (૧) ઇત્થિકહા, (૨) ભક્તકહા, (૩) દેસકહા, (૪) રાયકહા, (૫) મિઝકાલુણિયા, (૬) દંસણભેડ્ણી (૭) ચરિત્તભેડ્ણી ← (સ્થા.અ.૭/૫૬૯)

જ્યારે ભોજન-સ્ત્રી-દેશ અને રાજા સંબંધી વાત તો વિકથા જ છે. કારણ કે તેમાં કથાનું કોઈ લક્ષણ જ નથી રહેતું. પ્રસ્તુતમાં શ્રીદશવૈકાલિકનિર્યુક્તિનો સંવાદ બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે → ‘સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા (=ભક્તકથા), રાજકથા, ચોરકથા, દેશકથા, નટકથા, નર્તકકથા, જલ્લકથા = દોરડા ઉપર નાચનારની કથા, મલ્લકથા- આ બધી વિકથા બને છે.’ ← (૯/૨૦)

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘રાડ્ગતા....’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. ‘મુટ્ટિયા...’ ઇતિ હસ્તાદર્શો પાઠઃ ।

પ્રજ્ઞાપકં સમાશ્રિત્ય કથા એતા અપિ ક્રમાત્ । અકથા વિકથા વા સ્યુઃ કથા વા ભાવભેદતઃ ॥૨૧॥

પ્રજ્ઞાપકમિતિ । પ્રજ્ઞાપકં વક્તૃપુરુષવિશેષં સમાશ્રિત્ય એતા ઉક્તલક્ષણાઃ કથા અપિ (ક્રમાત્) ૧અકથા વિકથાઃ કથા વા સ્યુઃ, ભાવભેદતઃ = આશયવૈચિત્ર્યાત્ સમ્યક્શ્રુતાદિવત્ । તત એવ પુરુષાર્થપ્રતિપત્યભાવ-તદ્વિરોધ-તત્પ્રતિપત્તિફલભેદાત્ ।

इत्येवं सप्तविधाऽपि या विकथा प्रदर्शिता सेहैवान्तर्भावनीयेत्यवधेयम् । एतादृशविकथाकरणे पूर्वगृहीतश्रुत-नाशादयो दोषाः निशीथभाष्ये → पुव्वगहितं च नासति, अपुव्वगहणं कओ सि विकहाहिं ← (नि.भा.६०७१) इत्येवमुपदर्शिताः ॥१/२०॥

उक्ता कथा विकथा च । इदानीं प्रज्ञापकमाश्रित्य तद्विशेषं फलापेक्षया द्योतयति- ‘प्रज्ञापकमि’ति । आशयवैचित्र्यात् = वक्तृतात्पर्यविशेषात्, सम्यक्श्रुतादिवत् । यथा सम्यक्श्रुतं मिथ्यादृष्टिमाश्रित्य मिथ्या-श्रुतं भवति, सम्यग्दृष्टिमासाद्य सम्यक्श्रुतं भवति, अनवहितपुरुषमवलम्ब्य चाऽश्रुतं भवति तत्स्वाम्या-शयवैचित्र्यात् तथेदमप्यवगन्तव्यम् । तत एव = प्रज्ञापकाशयवैचित्र्यादेव पुरुषार्थप्रतिपत्त्यभाव-तद्विरोध-तत्प्रतिपत्तिफलभेदात् = धर्मादिपुरुषार्थाभ्युपगमविरह-तद्विवाद-तदभ्युपगमलक्षण-श्रोतृगतफलवैचित्र्योप-

વિશેષાર્થ :- કથાને જણાવ્યા પછી કથાની પ્રતિપક્ષભૂત વિકથાને જણાવેલ છે. વિકથા પારકી પંચાત સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં કથાનું લક્ષણ જ જતું નથી. તેથી તેવી વિકથા અવશ્ય છોડવી જોઈએ. (૯/૨૦)
પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ કથા અને વિકથાને જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -
ગાથાર્થ :- પ્રજ્ઞાપકને આશ્રયીને આ કથાઓ પણ ક્રમસર અકથા, વિકથા કે કથા બને. કારણ કે પ્રજ્ઞાપકના ભાવમાં તફાવત પડી જાય છે. (૯/૨૧)

❁ કથા પણ વિકથા બને ❁

ટીકાર્થ :- બોલનાર પુરુષ પ્રજ્ઞાપક કહેવાય. તેને આશ્રયીને ઉપર જેના લક્ષણ બતાવી ગયા તેવી અર્થ-કામ-ધર્મ-મિશ્રકથા પણ અકથા, વિકથા કે કથા બની શકે છે. કારણ કે વક્તાના આશયમાં વિવિધતા હોય છે. જેમ અભવ્ય જિનાગમ ભણે તો પણ તેને તે મિથ્યાશ્રુતરૂપે પરિણમે છે તથા સમકિતી ભણે તો તેને તે સમ્યક્ શ્રુતરૂપે પરિણમે છે. તેમ જ ઉપયોગ વિના ભણે તો તેને તે અશ્રુતરૂપે બને છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં ધર્મદેશક ગુરુનો આશય ભગવાનને અભિમત એવા પરિણામવાળો ન હોય તો તે કથા પણ અકથા બને છે. ભગવંતમાન્ય પરિણામથી વિરોધી ભાવ હોય તો તે કથા પણ વિકથા બને છે. તથા જિનોક્ત આશય કથા કહેવાની પાછળ રહેલો હોય તો તે કથા જ બને છે. પ્રજ્ઞાપક ગુરુના મનના પરિણામ વિવિધ પ્રકારના હોવાથી એક જ શ્રોતા પ્રથમ પ્રજ્ઞાપક ગુરુ પાસે કથા સાંભળે તો પણ તેને સમ્યક્ પુરુષાર્થને સ્વીકારવાનો પરિણામ જાગતો નથી. તે જ શ્રોતા બીજા નંબરના ધર્મદેશક પાસે એ જ કથા સાંભળે તો ધર્મપુરુષાર્થ વગેરેનો વિરોધ કરવાનો પરિણામ જાગે છે. તથા તે જ શ્રોતા ત્રીજા નંબરના પ્રજ્ઞાપક ગુરુ પાસે તે જ વાત સાંભળે તો શક્તિ છૂપાવ્યા વિના ધર્મપુરુષાર્થ, નીતિયુક્ત ધંધો કરવા સ્વરૂપ અર્થપુરુષાર્થ અને સ્વદારાસંતોષ વગેરે સ્વરૂપ કામપુરુષાર્થને સ્વીકારવાનો પરિણામ જાગે છે. એકની એક વાત એક જ શ્રોતા અલગ-અલગ ઉપદેશક પાસે સાંભળે તો તેનું ફળ જુદું-જુદું આવે છે તેમાં ઉપદેશકનો આંતરિક આશય બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'અથા' इत्यशुद्धः पाठः ।

तदुक्तं- “एया चेव कहाओ? पन्नवगपरूवगं समासज्ज ।

अकहा कहा य विकहा हविज्ज पुरिसंतरं पप्प ॥” (द.वै.नि. ३/२०८)

अत्र प्रज्ञापकप्ररूपकमित्यत्र ‘कर्मधारयाऽऽश्रयणादवबोधकप्ररूपको व्याख्यातो घरदृभ्रमणकल्पश्च व्यवच्छिन्नः । द्वन्द्वाऽऽश्रयणे तु द्वित्वे बहुवचनाऽऽपत्तिरित्यवधेयम् ॥२१॥

पत्तेः । अयमाशयो निरुक्ताः कथाः प्रज्ञापकस्य भगवदभिमताभिप्रायविशेषविरहे अकथाः स्युः, ततः श्रोतृणामपि धर्मादिपुरुषार्थप्रतिपत्त्यनुदयात् । तस्य रागादिपारवश्ये सति ता एव विकथाः स्युः, ततः श्रोतृणामपि धर्मादिपुरुषार्थविप्रतिपत्तिजननात् । तस्य भगवदभिमताभिप्रायविशेषानुसरणपरिणामे सति ताः कथाः स्युः, ततः श्रोतृणामपि स्वरसतो नीतिसमेतव्यवहारादिलक्षणार्थपुरुषार्थ-स्वदारासन्तोषादिलक्षणकामपुरुषार्थ-विधियतनादिगर्भितधर्मादिपुरुषार्थप्रतिपत्तेरिति । रत्ननिगूहनोत्तरपरिग्रहत्यागोपदेशक-रत्नाकरसूरिदृष्टान्तत इदं भावनीयम् । अर्थ-कामयोरपि धर्मफलत्वेन दर्शने एव कथात्वं, अन्यथा विकथात्वमकथात्वं वा । एतेन → तत्फलाभ्युदयाङ्गत्वादर्थ-कामकथा, अन्यथा विकथैवाऽसावपुण्या-ऽऽश्रवकारणम् ← (म.पु.१/११९) इति महापुराणवचनमपि व्याख्यातम् ।

यां कथां श्रुत्वा यः श्रोता एकत्रोद्विजते तामेव कथां श्रुत्वा स एव श्रोताऽन्यत्र प्रतिबुध्यते तत्र प्रज्ञापकाशयविशेष एव प्रयोजक इति मन्तव्यम् । अत एव ‘गुणसुद्धिअस्स वयणं घयपरिसित्तो व्व पावओ भाइ । गुणहीणस्स न सोहइ नेहविहूणो जह पईवो ॥’ (बृ.क.भा.२४५) बृहत्कल्पभाष्ये इत्युक्तमिति पूर्व(पृ.१८८) दर्शितम् । ततश्चोपदेशकेन जिनप्रवचनपरिणतहृदयेन भाव्यमित्यत्रोपदेशो ध्वन्यते ।

अत्रैव दशवैकालिकनिर्युक्तिसंवादमाह- ‘एया’ इति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → एता एवोक्तलक्षणाः कथाः प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापकः प्रज्ञापकश्चासौ प्ररूपकश्चेति विग्रहस्तमवबोधकप्ररूपकं न तु घरदृभ्रमणकल्पं, यतो न किञ्चिदवगम्यत इत्यर्थः समाश्रित्य = प्राप्य, किमित्याह ‘अकथा’ वक्ष्यमाणलक्षणा, कथा चोक्तस्वरूपा, विकथा चोक्तस्वरूपैव भवति, पुरुषान्तरं श्रोतृलक्षणं प्राप्य = आसाद्य, साध्वसाध्वाशयवैचित्र्यात्, सम्य-क्श्रुतादिवत् । अन्ये तु प्रज्ञापकं = मूलकर्तारं प्ररूपकं = तत्कृतस्याख्यातारमिति व्याचक्षते, न चैतदतिशोभनं, ‘पण्णवयपरूवगे समासज्ज’त्ति पाठप्रसङ्गात् ← (द.वै.नि.३/२०८ वृत्ति) इति ॥९/२१॥

श्रीदशवैकालिकनिर्युक्तिमां पञ्च जज्ञावेव छे के → ‘आ ज कथाओ प्रज्ञापक अेवा प्ररूपकने आश्रयीने अकथा, विकथा अने कथाऽपे श्रोताविशेषने पामीने अने छे.’ ← प्रस्तुत संवादमां जज्ञावेव ‘प्रज्ञापकप्ररूपक’ शब्दमां कर्मधारय समासने स्वीकारवाथी ‘अवबोधक प्ररूपक’ अर्थात् ‘प्रतिबोध करनार अेवा प्ररूपक = धर्मदेशक’ आवो अर्थ नीकणे छे. आवुं कहेवाथी अनाज दणनारी धंटीनी जेम गोण-गोण इरीने तेनी ते ज वात गरअ-गोटाणा वाणीने कहेनार अेवा उपदेशकनी प्रस्तुतमां बादभाकी थई ज्ञय छे.

जे कर्मधारय समासना अदले द्वन्द्व समासने स्वीकारवामां आवे तो ‘प्रज्ञापकप्ररूपके’ आ रीते संस्कृत भाषामां द्विवचन आवे. तथा प्राकृत भाषामां द्विवचनना अदले कायम बहुवचन वापरवामां आवतुं होवाथी ‘पन्नवगपरूवगे’ आ मुजअ बहुवचनगर्भित उल्लेख थवानी आपत्ति आवे. माटे दशवैकालिक निर्युक्तिना उपरोक्त संवादमां कर्मधारय समासने स्वीकारवो. आ वात ध्यानमां लेवी. (८/२१)

१. हस्तादर्श ‘कहाउ’ इति पाठः । २. हस्तादर्श ‘धर्मधार....’ इत्यशुद्धः पाठः ।

મિથ્યાત્વં વેદયન્ બ્રૂતે લિઙ્ગસ્થો વા ગૃહસ્થિતઃ । યત્સાઽકથાશયોદ્ભૂતેઃ શ્રોતુર્વક્ત્રનુસારતઃ ॥૨૨॥

મિથ્યાત્વમિતિ । મિથ્યાત્વં વેદયન્ = વિપાકેનાઽનુભવન્ લિઙ્ગસ્થો દ્રવ્યપ્રવ્રજિતઃ અઙ્ગારમર્દકાદિપ્રાયો, ગૃહસ્થિતો વા કશ્ચિદ્ યદ્ બ્રૂતે સાઽકથા । શ્રોતુર્વક્ત્રનુસારતો વક્ત્રાશ-યાઽઽનુગુણ્યેનૈવ આશયોદ્ભૂતેઃ = ભાવોત્પત્તેઃ પ્રતિવિશિષ્ટફલાઽભાવાત્^૧ । તદિદમુક્તં-

“મિચ્છત્તં વેયંતો જં અન્નાણી કહં પરિકહેઙ્ગ ।

લિંગત્યો વ ગિહી વા સા અકહા દેસિઆ સમણ્ ॥” (દ.વૈ.નિ. ૩/૨૦૯) ॥૨૨॥

સામ્પ્રતમકથાલક્ષણમાહ- ‘મિથ્યાત્વમિ’તિ । અકથાકથનબીજમાહ-શ્રોતુઃ વક્ત્રાશયાનુગુણ્યેનૈવ = પ્રજ્ઞા-પકપરિણામાનુસારેણૈવ ભાવોત્પત્તેઃ = પરિણામનિષ્પત્તેઃ પ્રતિવિશિષ્ટફલાભાવાત્ = પ્રતિવિશિષ્ટકથાપરિણા-મવિરહાત્ । અત્રૈવ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિસંવાદમાહ- ‘મિચ્છત્તમિ’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → મિથ્યાત્વમિતિ-મિથ્યાત્વમોહનીયં કર્મ વેદયન્ વિપાકેન યાં કાઞ્ચિદ્ અજ્ઞાની કથાં કથયતિ, અજ્ઞાનિત્વં ચાસ્ય મિથ્યા-દૃષ્ટિત્વાદેવ । યદ્યેવં નાર્થોઽજ્ઞાનિપ્રહણેન મિથ્યાત્વવેદકસ્યાજ્ઞાનિત્વાવ્યભિચારાદિતિ ચેદ્, ન, પ્રદેશાનુભવવે-દકેન સમ્યગ્દૃષ્ટિના વ્યભિચારાદિતિ । કિંવિશિષ્ટોઽસાવિત્યાહ- લિઙ્ગસ્થો વા = દ્રવ્યપ્રવ્રજિતોઽઙ્ગારમ-ર્દકાદિઃ ગૃહી વા યઃ કશ્ચિદિતર એવ સા એવં પ્રરૂપકપ્રયુક્તયુક્ત્યા શ્રોતર્યપિ પ્રજ્ઞાપકતુલ્યપરિણામનિ-વન્ધના અકથા દેશિતા સમયે, તતઃ પ્રતિવિશિષ્ટકથાફલાભાવાદ્ ← (દ.વૈ.નિ.૩/૨૦૯ વૃત્તિ) ઇતિ । અભિન્નપ્રતિહિં દ્રવ્યતો જિનવાણીમુપદિશન્નપિ સમ્યક્પરિણામવિરહાત્ યથાશક્તિ સ્વોક્તાઽપાલનાત્ મધ્ય-મવુદ્ધૌ મિથ્યાત્વોદયનિમિત્તમપિ સ્યાત્ કદાચિદ્ ભૂલિઙ્ગન્યાયેન । તદુક્તં મહાભારતે સભાપર્વણિ → ભૂલિઙ્ગશકુનિર્નામ પાર્શ્વે હિમવતઃ પરે । ભીષ્મ ! તસ્યાઃ સદા વાચઃ શ્રૂયન્તેઽર્થવિગર્હિતાઃ ॥ મા સાહસમિતીદં સા સતતં ભાષતે કિલ । સાહસં ચાત્મનાતીવ ચરન્તી નાવવુદ્ધયતે ॥ સા હિ માંસાર્ગલં ભીષ્મ ! મુખાત્ સિંહસ્ય ખાદતઃ । દન્તાન્તરવિલગ્નં યત્ તદાદત્તેઽલ્પચેતના ॥ ← (મ.ભા.સભા./૨૮-૨૯-૩૦) ઇતિ । એવમેવ માસાહસશકુનિન્યાયોઽપ્યત્રાનુયોજ્યઃ । તદુક્તં

❁ મિથ્યાત્વીની ધર્મકથા પણ અકથા ❁

ગાથાર્થ :- મિથ્યાત્વનો અનુભવ કરતો દ્રવ્યસાધુ કે ગૃહસ્થ જે બોલે તે અકથા કહેવાય છે. કારણ કે શ્રોતાને વક્તાના આશય મુજબ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. (૯/૨૨)

ટીકાર્થ :- વિપાકોદયથી મિથ્યાત્વનો અનુભવ કરતો એવો અંગારમર્દક વગેરે જેવો દ્રવ્યસાધુ હોય કે ગૃહસ્થ હોય, તે જે કંઈ બોલે તે અકથા કહેવાય. કારણ કે વક્તાના આંતરિક શુભાશુભ પરિણામના આધારે જ શ્રોતાને ભાવ = પરિણામ પ્રગટે છે. મિથ્યાત્વીને તેવા પ્રકારના શુભ અધ્યવસાય ન હોવાથી તેના દ્વારા કહેવાતી ધર્મદેશના પણ શ્રોતામાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું તાત્ત્વિક ફળ પ્રગટાવી શકતી નથી. મતલબ કે તે કંઈ કહે કે ન કહે - બધું સરખું જ છે. માટે તેની કથા અકથા જ સમજવી. માટે જ દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે → ‘મિથ્યાત્વનો અનુભવ કરતો અજ્ઞાની જાણવો. તે દ્રવ્યથી સાધુવેશને ધારણ કરનાર હોય કે ગૃહસ્થ હોય. તે જે કથા કહે તે અકથા જ છે.- એમ આગમમાં જણાવેલ છે.’ ← (૯/૨૨)

૧. હસ્તાદર્શો ‘ભાવાદિદ....’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

જ્ઞાનક્રિયાતપોયુક્તાઃ સદ્ભાવં 'કથયન્તિ યત્ । જગજ્જીવહિતં સેયં કથા ધીરૈરુદાહૃતા ॥૨૩॥

જ્ઞાનેતિ । જ્ઞાન-ક્રિયા-તપોભિર્યુક્તાઃ (=જ્ઞાન-ક્રિયા-તપોયુક્તાઃ) સદ્ભાવં = પરમાર્થ યત્ કથયન્તિ જગજ્જીવહિતં સેયં ધીરૈઃ કથોદાહૃતા, નિર્જરાઽઽખ્યફલસાધનાત્, વક્તુઃ શ્રોતુશ્ચ કુશલપરિણામોત્પા-દનાત્, અન્યથા તુ તત્ર ભજનાઽપિ સ્યાદિતિ । તદિદમુક્તં-

“તવસંયમગુણધારી જં ચરણરયા 'કહંતિ સદ્ભાવં ।

સવ્વજગજ્જીવહિઅં સા ઉ કહા દેસિઆ સમયે^૩ ॥” (દ.વૈ.નિ.૩/૨૧૦) ॥૨૩॥

ઉપદેશમાલાયાં → વગ્ધમુહમ્મિ અહિગઓ, મંસં દતંતરાઉ કહ્હુઙ્ । મા સાહસં તિ જંપઙ્, કરેઙ્ ન ચ તં જહાભળિયં ॥ ← (ઉપ.મા.૪૭૨) इत्यवधेयम् ॥૯/૨૨॥

અત્રૈવ પ્રક્રમેઽધુના કથામાહ- 'જ્ઞાને'તિ । અન્યથા = વક્તારં પ્રતિ નિર્જરાકારણત્વાભાવે શ્રોતારં પ્રતિ ચ કુશલપરિણામાનુત્પાદને તુ તત્ર = સુસંયતવચને ભજનાઽપિ સ્યાત્ = અકથા-વિકથા-કથાઽન્યતર-વિકલ્પનાઽપિ નિશ્ચયનયાભિપ્રાયતઃ સ્યાદેવ । શ્રોતુઃ કુશલપરિણામાઽજનનેઽકથા, અકુશલપરિણામજનને વિકથા, કુશલપરિણામોત્પાદને ચ કથૈવ સંયતોક્તિરિતિ વિક્ ।

અત્રાપિ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિસંવાદમાહ- 'તવે'તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → તપઃસંયમગુણાન્ ધારયન્તિ તચ્છીલાશ્વેતિ તપઃસંયમગુણધારિણઃ યાં કાઞ્ચન ચરણરતાઃ = ચરણપ્રતિબદ્ધા ન ત્વન્યત્ર નિદાનાદિના કથયન્તિ સદ્ભાવં = પરમાર્થ, કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ- સર્વજગજ્જીવહિતં, ન તુ વ્યવહારતઃ કતિપયસત્ત્વહિત-મિત્યર્થઃ, તુશબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાત્, સૈવ કથા નિશ્ચયતો દેશિતા સમયે, નિર્જરાખ્યસ્વફલસાધનાત્કર્તૃણાં, શ્રોતૃણામપિ ચેતઃકુશલપરિણામનિબન્ધના કથૈવ, નો ચેદ્ ભાજ્યેતિ ગાથાર્થઃ ← (દ.વૈ.નિ.૩/૨૧૦ વૃત્તિ) इति । अधिकारिणा योग्यस्याऽकथने त्वाज्ञाभङ्गोऽपि प्रसज्येत । यथोक्तं धर्मविन्दौ → अकथने उभयाऽफल आज्ञाभङ्गः ← (ध.वि.३/११) इति । अधिकारिणाऽपि केवलनिर्जराकामनया योग्याय कथा कथनीया । तदुक्तं सूत्रकृताङ्गे → णो अन्नस्स हेउं धम्ममाइक्खेज्जा, णो पाणस्स हेउं धम्ममाइक्खेज्जा; अगिलाए धम्ममाइक्खेज्जा, नन्नत्थ कम्मनिज्जरद्वाए धम्ममाइक्खेज्जा ← (सू.कृ.२/१/१५) इति पूर्वोक्तं(पृ.१३२)इहानुसन्धेयम् ॥९/२३॥

ગાથાર્થ :- જ્ઞાન, ક્રિયા અને તપથી યુક્ત એવા જે ધર્મદેશકો જગતના જીવોને હિતકારી એવી જે તાત્વિક વાત કરે તે ધીર પુરુષો વડે કથા કહેવાય છે. (૯/૨૩)

ટીકાર્થ :- તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર અને તપસાધનાથી સંપન્ન એવા જે ધર્મદેશકો જગતના જીવોને હિતકારી એવો જે પરમાર્થ-રહસ્યાર્થ-ગૂઢાર્થ કહે તે ધીર પુરુષો વડે કથા કહેવાય છે. કારણ કે તે વક્તા માટે નિર્જરા નામના ફળની સાધિકા છે. તથા શ્રોતાને માટે તે કુશલ પરિણામની જનની છે. જો આવા ફળને ન આપે તો એમાં પણ કથા-અકથા એમ ભજના સમજવી.

દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે → ‘તપ, સંયમ ગુણને ધારણ કરનાર અને સંયમમાં રત એવા ઉપદેશક જગતના જીવને હિતકારી જે પરમાર્થ કહે છે તે જિનપ્રવચનમાં કથા કહેવાયેલ છે.’

← (૯/૨૩)

૧. ‘યંયંતિ’ इत्यशुद्धः पाठो हस्तादर्शो । २. हस्तादर्शो ‘कहंति’ इति पाठः । ३. ‘देसिआ धम्मै’ इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

યઃ સંયતઃ પ્રમત્તસ્તુ બ્રૂતે સા વિકથા મતા । કર્તૃશ્રોત્રાશયે તુ સ્યાદ્ ભજના ભેદમઞ્ચતિ ॥૨૪॥

ય 'ઇતિ । યઃ સંયતઃ પ્રમત્તઃ કષાયાદિવશગઃ તુ બ્રૂતે સા વિકથા મતા, તથાવિધપરિણામનિબન્ધનત્વાત્ । તદુક્તં- “જો સંજઓ પમત્તો રાગદ્વોસવસગો પરિકહેઈ ।

સા ડ વિકહા પવયણે પન્નત્તા ધીરપુરિસેહિં ॥” (દ.વૈ.નિ. ૩/૨૧૧) ।

કર્તૃશ્રોત્રાશયે તુ ભેદમઞ્ચતિ સતિ ભજના સ્યાત્, તં પ્રતિ કથાન્તરાડપત્તેઃ ॥૨૪॥

इहैव विकथामाह- 'य' इति । तथाविधपरिणामनिबन्धनत्वात् = श्रोतुः विकथाश्रवणजन्य-परिणामकारणत्वात्, वक्तुश्च विकथाकथनजन्यपरिणामनिमित्तत्वादिति । अत्रापि दशवैकालिकनिर्युक्ति-संवादमाह- 'जो' इति । तदुपरि हारिभद्रीयव्याख्या चैवम् → इहैव विकथामाह- यः संयतः प्रमत्तः कषायादिना प्रमादेन रागद्वेषवशंगतः सन्, न तु मध्यस्थः, परिकथयति किञ्चित् सा तु विकथा प्रवचने = सा पुनर्विकथा सिद्धान्ते प्रज्ञप्ता धीरपुरुषैः = तीर्थकरादिभिः, तथाविधपरिणामनिबन्धनत्वात् कर्तृ-श्रोत्रोरिति, श्रोतृपरिणामभेदे तु तं प्रति कथान्तरमेव, एवं सर्वत्र भावना कार्यति ← (द.वै. नि.३/ २११ वृत्ति) ।

તં પ્રતિ કથાન્તરાપત્તેરિતિ । અયમત્રાશયઃ પ્રાક્ અકથા-કથા-વિકથાપ્રતિપાદનં વ્યવહારનયાનુસારેણ કૃતમ્ । નિશ્ચયતસ્તુ વક્તુઃ પ્રમત્તત્વેડપિ તત્પ્રજ્ઞાપનાશ્રવણાત્ શ્રોતુઃ સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વેન કથાડપિ સ્યાત્, કથાશ્રવણજન્યકુશલપરિણામલક્ષણફલોત્પત્તેઃ; રાગાદિપારવશ્યે તુ વિકથાડપિ સ્યાત્, વિકથાશ્રવણજન્ય-કર્મબન્ધાડકુશલાશયાદિરૂપફલનિષ્પત્તેઃ । અનવધાનેન કુશલાશયાનુત્પત્તૌ ત્વકથા સ્યાદિત્યેવમપ્રેડપિ ભાવના સ્વયમેવ કાર્યા ॥૯/૨૪॥

ગાથાર્થ :- પ્રમાદી સાધુ જે કહે તે વિકથા કહેવાય. પરંતુ વક્તા અને શ્રોતાના આશય બદલાઈ જાય તો તેમાં ભજના જાણવી. (૯/૨૪)

ટીકાર્થ :- કષાય, વિષય વગેરેને પરવશ થયેલ એવા પ્રમાદી સાધુ જે કાંઈ બોલે તે વિકથા મનાયેલ છે; કારણ કે વિકથાજન્ય પરિણામનું તે કથા કારણ બને છે. દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે 'રાગ-દ્વેષને વશ થયેલ પ્રમાદી સાધુ જે બોલે તે વિકથા છે - એમ જિનપ્રવચનમાં ધીર પુરુષોએ જણાવેલ છે.' પરંતુ વક્તા અને શ્રોતાનો પરિણામ જો બદલાઈ જાય તો પછી વિકથામાં ભજના જાણવી. અર્થાત્ વિશિષ્ટ લાયકાતને ધરાવનાર શ્રોતા પ્રત્યે તે કથા પણ બની શકે છે. (૯/૨૪)

વિશેષાર્થ :- વક્તા પ્રમાદી થઈને, રાગ-દ્વેષને વશ બનીને, મધ્યસ્થતા ગુમાવીને જે કાંઈ ધર્મકથા વગેરે કરે તો પણ તે વિકથા જ બને. પરંતુ જો શ્રોતાની યોગ્યતાના લીધે શ્રોતાને કુશલાશય-જિનપ્રવચનરાગ વગેરે ઉત્પન્ન થાય તો વક્તા માટે વિકથારૂપે પરિણમતી તે ધર્મકથા પણ તે શ્રોતા પ્રત્યે તો કથા તરીકે જ સમજવી. કારણ કે કથાશ્રવણજન્ય ફળ તે શ્રોતાને પ્રાપ્ત થાય જ છે. નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ આ વાત જાણવી. (૯/૨૪)

મહોપાધ્યાયજી મહારાજે હવે પછીના આઠ શ્લોક પ્રાયઃ સરળ-સુગમ હોવાથી તેની ટીકા કરેલી નથી. તથા વિધિસૂત્ર (૨૯ મી ગાથામાં જણાવેલ) વગેરેની વિશેષતા અન્યત્ર (ધર્મરત્નપ્રકરણમાં) વિસ્તારથી

? . હસ્તાદર્શ 'ય તિ' इत्यशुद्धः पाठः ।

‘सन्धुक्षयन्ती मदनं शृङ्गारोक्तैरुदचिषम् । कथनीया कथा नैव साधुना सिद्धिमिच्छता ॥२५॥’

निश्चय-व्यवहाराभ्यां कथाऽकथा-विकथाव्यवस्थामुक्त्वा साम्प्रतं श्रमणेन यथाविधा कथा न कार्या तथाविधामाह- ‘सन्धुक्षयन्ती’ति । या कथा शृङ्गारोक्तैः = रतिरूपशृङ्गारवचनैः, ‘व्यवहारः पुंनार्योरन्योऽन्यं रक्तयोः रतिप्रकृतिः शृङ्गार’ () इति वचनात् । केचित्तु ‘रतिक्रीडाद्यर्थस्त्री-पुंसयोरन्योऽन्यं प्रतीच्छा शृङ्गार’ () इति वदन्ति । ‘विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तं रतिरूपस्थायिभावावच्छिन्नं स्वप्रकाशानन्दात्मकं चैतन्यं शृङ्गार’ () इति परे, ‘प्राकृतिकसौन्दर्यव्यक्तिकारी शृङ्गार’ () इत्यन्ये । अनुयोगद्वारसूत्रे शृङ्गारलक्षणोदाहरणव्यावर्णनं →

सिंगारो नाम रसो रतिसंजोगाभिलाससंजणणो । मंडण-विलास-विब्वोय-हास-लीला-रमणलिंगो ॥
सिंगाररसो जहा- महुरं विलासललियं हिययुम्मादणकरं जुवाणाणं । सामा सहद्वामं दाएती मेहलादामं ॥

← (अनु.सू.२६२/६६-६७) इत्येवमुपलभ्यते । शृङ्गारप्रकारौ तु अग्निपुराणगते काव्यालङ्कारशास्त्रे → सम्भोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधः स्मृतः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च तावपि द्विविधौ पुनः ॥
← (का.अ.४/१०) इत्यादिरूपेण दर्शितौ । → स्त्री-पुंस-माल्यादिविभावा जुगुप्साऽऽलस्यौग्र्यवर्जव्यभिचारिका रतिः सम्भोग-विप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ← (काव्या.२/३) इति काव्यानुशासने श्रीहेमचन्द्रसूरयः । तदुक्तं वाग्भटालङ्कारेऽपि → जाया-पत्योर्मिथो रत्यावृत्तिः शृङ्गार उच्यते । संयोगो विप्रलम्भश्चेत्येव तु द्विविधो मतः ॥ ← (वा.भ.६/४) इति । रसगंगाधरे जगन्नाथेन → शृङ्गारो द्विविधः संयोगो विप्रलम्भश्च ← (र.गं.पृ.३४) इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे तु → शृङ्गारं त्रिविधं विद्याद् वाङ्मनेपथ्यक्रियात्मकम् ← (वि.ध.पु.भावाध्याय-५४) इत्युक्तम् । अन्त्यदीपकत्वेन शृङ्गारस्य स्त्रीजाति-कुलाद्युपलक्षकत्वमवसेयम् । तदुक्तं निशीथभाष्ये → जातीकहं कुलकहं रूवकहं बहुविहं च सिंगारं ← (नि.शी.११९) इत्यादि । तल्लक्षणं च निशीथभाष्ये → मातिसमुत्था जाती, पितिवंसं कुलं तु अहव उग्गादी । वण्णाऽऽकित्ति य रूवं, गति-पेहिति-भास सिंगारे ॥ ← (नि.भा.१२०) इत्येवमावेदितम् ।

उदचिषं = अत्युल्बणं मदनं = कामाग्निं सन्धुक्षयन्ती = उदीपयन्ती कथा सिद्धिं = केवल-ज्ञानादिनिष्पत्तिं इच्छता = अभिलषता साधुना = मोक्षमार्गसाधकेन निर्ग्रन्थेन नैव कथनीया = नैव वक्तव्या, तासां केवलज्ञानादिप्रतिबन्धकत्वात्, → चउहिं ठाणेहिं निगंथाण वा निगंथीण वा अरिंसे समयंसि अतिसेसे नाण-दंसणे समुप्पज्जिउकामे वि न समुप्पज्जेज्जा, तं जहा अभिक्खणं अभिक्खणं (१) इत्थिकहं (२) भत्तकहं, (३) देसकहं, (४) रायकहं कहेत्ता भवति ← (स्था.४/२/२८४) इत्यादितः स्थानाङ्गसूत्रवचनात् ।

तदुक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ अपि → सिंगारसुत्तइया मोहकुवियफुंफुगा सहासिति । जं सुणमाणस्स कहं समणेण ण सा कहेयव्वा ← (द.नि.३/२१२) इति । एतेन → इत्थिकहा अत्थकहा भत्तकहा जशावेल डोवाथी अही तेनुं विवेयन तेओश्रीअे करेल नथी. तेम छतां ज्यां अमने आवश्यक्ता लागशे त्यां विशेषार्थमां विशेष आभतो नो उल्लेख करुं. आ आभतने वायक्वर्गं प्यालमां राभे.

गाथार्थः :- शृंगारिक उक्तिओ वडे कामवासनारूप अग्निने प्रज्वलित करती अेवी कथा मोक्षाभिलाषी साधुअे क्यारेय करवी न जेठअे. (८/२५)

१. ‘सन्धुक्षयन्ति’ इत्येवमशुद्धः पाठो मुद्रितादर्शो । २. हस्तादर्शो ‘सिद्धमि..’ इत्यशुद्धः पाठः । ३. इत आरभ्य अष्टश्लोकी हस्तादर्शो नास्ति ।

तपोनियमसारा तु कथनीया विपश्चिता । संवेगं वापि निर्वेदं यां श्रुत्वा मनुजो व्रजेत् ॥२६॥

खेडकव्वडाणं च । रायकहा चोरकहा जणवदणयराऽऽयरकहाओ । णडभडमल्लकहाओ मायाकरजल्ल-
मुट्टियाणं च । अज्जउललंधियाणं कहासु ण वि रज्जए धीरा ॥ ← (मूला.८५५/८५६) इति
मूलाचारवचनमपि व्याख्यातम्, अकुशलभावनिवन्धनतया विकथायाः त्याज्यत्वात् ।

प्रकृतेऽशुभभावश्च स्व-परयोः मैथुनसंज्ञोदयप्रभृतिलक्षणोऽवगन्तव्यः, शृङ्गारकथाश्रवणादिजनितमत्याः
तदुत्पादकत्वात् । यथोक्तं निशीथभाष्ये → आय-परमोहुदीरणा उड्डाहो सुत्तमादिपरिहाणी । वंभवते
अगुत्ती पसंगदोसा य गमणादी ॥ ← (नि.भा.पीठिका-१२१) इति । एकं तावदनादिकालतः प्रवृत्ततया
बलिष्ठा कामवासना विद्वांसमप्याकर्षति । तदुक्तं भर्तृहरिणा वैराग्यशतके → अलमतिचपलत्वात्
स्वप्नमायोपमत्वात्, परिणतिविरसत्वात् सङ्गमेन प्रियायाः । इति यदि शतकृत्वः तत्त्वमालोकयामि,
तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ ← (वै.श.३३) इति । तत्र च शृङ्गारोपगूहनाद्युक्तिगर्भा
कथा जीवमत्यन्तं बाधते स्व-परयोः रीरंसोत्पादनात् । तदुक्तं कामसूत्रे अपि → पृच्छतां शृण्वतां
वाऽपि तथा कथयतामपि । उपगूहविधिं कृत्स्नं रिरंसा जायते नृणाम् ॥ ← (का.सू.२/२/३०) इति ।

अत एव स्त्र्यादिकथाकथने प्रायश्चित्तमार्गणं निशीथभाष्ये → इत्थिकहं भक्तकहं देसकहं चेव तह
य रायकहं । एता कहा कहंते पच्छित्ते मग्गणा होति ॥ ← (नि.भा.११८) इत्येवमावेदितम् ।
शृङ्गारादिगर्भस्त्र्यादिविकथातः संयमोद्यतस्यापि तद्भेदो निशीथभाष्ये →

संजममहातलागस्स णाण-वेरग्ग-सुपरिपुण्णस्स । सुद्धपरिणामजुत्तो तस्स तु अणतिककमो पाली ॥
संजमअभिमुहस्स वि विसुद्धपरिणामभावजुत्तस्स । विकहातिसमुप्पन्नो तस्स तु भेदो मुणेत्त्वो ॥
← (नि.भा.१६८०-८१) इत्येवमुपदर्शितः । तदुक्तं स्थानाङ्गसूत्रे → चउहिं ठाणेहिं मेहुणसत्रा समुप्पज्जति,
तं जहा (१) चितमंससोणिययाए, (२) मोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं, (३) मतीते (४) तदद्वोवओगेणं
← (स्था.४/४/३५७) इति शृङ्गारादिगर्भा स्त्रीकथा त्याज्यैव ब्रह्मचर्यसिद्धिमिच्छता ॥९/२५॥

यत्प्रकारा कथा कथनीया तत्प्रकारामाह- 'तप' इति । संवेगं = तात्त्विकदेवादिगोचरानुरागं, यथोक्तं
'तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्रबन्धे, देवे राग-द्वेष-मोहादिमुक्ते । साधौ सर्वग्रन्थसन्दर्भहीने संवेगोऽसौ निश्चलो
योऽनुरागः ॥' (योगविन्दु २९० वृ.उद्धृत) इति पूर्वोक्तं(पृ.१३८)इहानुसन्धेयम् । प्रकृते मुद्रितप्रतौ
तु 'संवेदमित्यशुद्धः पाठः । निर्वेदं = भवोद्वेगम् । शिष्टं स्पष्टम् । अधिकारिणा धर्माऽकथने
त्वल्पकर्मरजोमलानां धर्माऽश्रवणेन धर्माऽनव-गमतो धर्महानिप्रसङ्गोऽपि दुर्वार एव ।

सम्मतज्चेदं वौद्धानामपि । तदुक्तं मज्झिमनिकाये पाशराशिसूत्रे → सन्ति सत्ता अप्परजक्खजातिका,
अस्सवनता धम्मस्स परिहायन्ति, भविस्सन्ति धम्मस्स अज्जातारो ← (म.नि.१/३/६/२८२ पृष्ठ-२२७)
इति भावनीयं यथागमम् ।

गुणार्थः :- तप अने नियमथी समुद्ध अेवी कथा पंडिते करवी ज्ञेयं अे के जेने सांभणीने मनुष्य
संवेग के निर्वेदने पावे. (८/२६)

१. मुद्रितप्रतौ 'संवेदं' इत्यशुद्धः पाठः ।

મહાર્થાપિ કથાઽકથ્યા પરિક્લેશેન ધીમતા । અર્થં હન્તિ પ્રપજ્વો હિ પીઠક્ષમામિવ પાદપઃ ॥૨૭॥
પ્રપજ્વિતજ્ઞશિષ્યસ્યાઽનુરોધે સોઽપ્યદોષકૃત્ । સૂત્રાઽર્થાદિક્રમેણાઽતોઽનુયોગસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥૨૮॥

અધિકારિણા યથાર્થં ધર્મકથને તુ શ્રોતુઃ સંવેગાદિભાવસૌલભ્યમ્ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ
→ સમણેણ કહેયવ્વા તવનિયમકહા વિરાગસંજુતા । જં સોઠુણ મણુસ્સો વચ્ચઈ સંવેગ-નિવ્વેયં ॥
← (દ.વૈ.નિ.૩/૨૧૩) તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ‘શ્રમણેણ કથયિતવ્યા, કિંવિશિષ્ટેત્યાહ- ‘તપોનિયમકથા’
અનશનાદિ-પજ્વાશ્રવવિરમણાદિરૂપા, સાઽપિ વિરાગસંયુક્તા ન નિદાનાદિના રાગાદિસઙ્ગતા । અત એવાહ
યાં કથાં શ્રુત્વા મનુપ્પ્યઃ = શ્રોતા વ્રજતિ = ગચ્છતિ ‘સંવેય-ણિવ્વેદં’તિ સંવેગં નિર્વેદં ચે’તિ ← (દ.વૈ.
નિ. ૩/૨૧૩ વૃત્તિ) । સિદ્ધ્યાદિનિરૂપણં સંવેગહેતુઃ નરકાદિનિરૂપણજ્વ નિર્વેદહેતુઃ । તદુક્તં દશવૈ-
કાલિકનિર્યુક્તાવેવ → સિદ્ધી ય દેવલોગો સુકુલુપ્પત્તી ય હોઈ સંવેગો । નરગો તિરિક્ખજોણી કુમાણુસત્તં
ચ નિવ્વેઓ ॥ ← (દશ.નિ. ૩/૨૦૩) ઇતિ ॥૧/૨૬॥

સામ્પ્રતં કથાકથનવિધિમાહ- ‘મહાર્થે’તિ । પ્રપજ્વઃ = કથાવિસ્તરો શ્રવણવૈરસ્યાઽઽપાદકત્વેન અર્થ
= કથાભાવાર્થં હન્તિ = નાશયતિ પીઠક્ષ્માં = મૂલભૂમિં ઇવ પાદપઃ = વૃક્ષઃ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ
→ અત્થમહંતી વિ કહા અપરિકિલેસબહુલા કહેયવ્વા । હંદિ મહયા ચડગરત્તણેણ અત્થં કહા હણઈ ॥
← (દશ.નિ.૩/૨૨૪) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ - ‘મહાર્થાપિ કથા અપરિકલેશબહુલા કથયિતવ્યા, નાતિવિસ્ત-
રકથનેન પરિક્લેશઃ કાર્યં ઇત્યર્થઃ । કિમિત્યેવમિત્યત આહ- ‘હંદી’ત્યુપદર્શને મહતા ચડકરત્વેન = અતિપ્ર-
પજ્વકથનેનેત્યર્થઃ કિમિત્યાહ - અર્થં કથા હન્તિ = ભાવાર્થં નાશયતી’તિ(દ.વૈ.નિ.૨૨૪ વૃ.) ॥૧/૨૭॥

અત્રૈવાપવાદમાહ - ‘પ્રપજ્વિતે’તિ । પ્રપજ્વિતજ્ઞશિષ્યસ્ય = નાનાનયવિસ્તરરુચિશાલિયોગ્યવિનેયસ્ય
અનુરોધે = અનુવર્તને તુ સોઽપિ = ધર્મકથાપ્રપજ્વોઽપિ અદોષકૃત્ = કથાભાવાર્થાઽઽઘાતકઃ, પ્રત્યુત
સૂક્ષ્મવિવેકદૃષ્ટિ-દૃઢશ્રદ્ધાદિગુણગણસમ્પાદક એવ । અતઃ = અસ્માત્ કારણાત્ સૂત્રાર્થાદિક્રમેણ = સૂત્રાર્થ-
નિર્યુક્તિમિશ્રિત-નિરવશેષપરિપાટ્યા અનુયોગઃ = આગમવ્યાખ્યાવિધિઃ ત્રિવિધઃ = ત્રિપ્રકારઃ સ્મૃતઃ । તદુક્તં

❁ અતિવિસ્તાર કથારસનાશક ❁

ગાથાર્થ :- મોટા અર્થવાળી પણ કથાને બુદ્ધિશાળી વક્તાએ અત્યંત વિસ્તૃત અને ક્લિષ્ટ રીતે
ન કરવી જોઈએ. કારણ કે જેમ મહાકાય વૃક્ષ પોતાની પીઠભૂમિને હણે છે તેમ કથાસંબંધી અતિવિસ્તાર
અર્થને-પદાર્થને-પરમાર્થને ખતમ કરે છે. (૯/૨૭)

વિશેષાર્થ :- અત્યંત વિસ્તારથી લાંબી-લાંબી કથા કહેવામાં શ્રોતાનું મન ‘ક્યારે કથા પૂરી થાય?’ તેમાં
રોકાયેલું રહે છે તથા કથાના ઐદંપર્ય-તાત્પર્યાર્થ પ્રત્યે તે શ્રોતા ઉપેક્ષા સેવે છે. તથા વક્તા પણ અતિલંબાણપૂર્વક
કથાને કહેવામાં પરોવાયા પછી તેના તાત્પર્યાર્થને વિસ્તારથી સમજાવવાની ક્ષમતા પ્રાયઃ ગુમાવી બેસે છે. કદાચ
વક્તા વિસ્તારથી તાત્પર્યાર્થ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે તો પણ તે સાંભળવાની ધીરજ પ્રાયઃ શ્રોતાને રહેતી નથી.
તે તેમાં કંટાળો અનુભવે છે. માટે ભાવાર્થ-તાત્પર્યાર્થ મરી પરવારે તે રીતે વક્તાએ વધુ પડતો ઝીણી-ઝીણી
બાબતોમાં વિસ્તાર બિનજરૂરી રીતે ન કરવો જોઈએ- આ વાત ઉપદેશકે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. (૯/૨૭)

❁ ત્રિવિધ અનુયોગવિધિ ❁

ગાથાર્થ :- અતિવિસ્તૃત ગહન કથાને જાણવાની-સમજવાની-ધારણ કરવાની ક્ષમતાવાળા શિષ્યને

‘વિદ્યુદ્યમભયોત્સર્ગાડપવાદોભયવર્ણકૈ: । કથયન્ન પદુ: સૂત્રમપરિચ્છિદ્ય કેવલમ્ ॥૨૯॥

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપૈ આવશ્યકનિર્યુક્તૌ બૃહત્કલ્પભાષ્યે નન્દિસૂત્રે ચ → સુત્તત્યો ખલુ પદમો, વીઓ નિજ્જુત્તિ-મીસિઓ ભણિઓ । તદ્ઓ નિરવસેસો, એસ વિહી હોઈ અણુઓગે ॥ ← ઇતિ (વ્યા.પ્ર.શ.૨૫/૩/૭૩૧, આ.નિ.૨૪/વૃ.ક.ભા.૨૦૯/નં.સૂ.૧૨) । આવશ્યકનિર્યુક્તૌ ચ → ણત્થિ ણણ વિહૂં સુત્તં અત્યો ય ઝિણમણ કિંચિ । આસજ્જ ઉ સોયારં ણણ ણયવિસારઓ વૂઆ ← (આ.નિ.ગા.૩૮) ઇત્યુક્તમ્ । એતેન → જો જસસ ઉ પાઓગ્ગો સો તસસ તહિં તુ દાયવ્વો ← (નિ.ભા.૫૨૯૧/વૃ.ક.ભા.૩૩૭૦) ઇતિ નિશીથભાષ્ય-બૃહત્કલ્પભાષ્યવચનં વ્યાખ્યાતમ્ ॥૯/૨૮॥

અકુશલં પ્રજ્ઞાપકમાહ- ‘વિધી’તિ । અપરિચ્છિદ્ય = ઉત્સર્ગાપવાદાદિવિષયવિભાગેનાડવ્યવસ્થાપ્ય કેવલં સૂત્રં = ઝિનાગમવચનં વિદ્યુદ્યમભયોત્સર્ગાપવાદોભયવર્ણકૈ: = પરસ્પરવિભિન્નવિષયકશાસ્ત્રાવયવભૂતપદમાત્ર-વાચ્યાર્થવિષયકૈ: પારલૌકિકવિધિ-પ્રતિપેદ્યપરૈ: પુરુષકાર-ભયપ્રદર્શકૈ: ઉત્સર્ગાપવાદોભયવર્ણનપરસન્દર્ભૈ: ઉપલક્ષ-ણાત્ સંજ્ઞા-સ્વસમય-પરસમયાદિવર્ણનપરાયણપ્રવન્ધૈશ્ચ કથયન્ = ઉપદિશન્ પ્રજ્ઞાપક: ન પદુ: = અકુ-શલ: । અયમાશય: પ્રવચને કાનિચિત્ સૂત્રાણિ વિધિપરાણિ નિષધપરાણિ ચ, કાનિચિત્ પુરુષકારપ્રાધાન્યધ્યા-પકાનિ, કાનિચિત્તુભયપરાણિ સમુપલભ્યન્તે, એવં કાનિચિદુત્સર્ગસૂત્રાણિ, કાનિચિદપવાદસૂત્રાણિ, કાનિચિદ્ તદુભયપરાણિ, કાનિચિદ્ ભયોત્પાદકાનિ, કાનિચિદ્ વર્ણનમાત્રપરાણિ, કાનિચિત્ સંજ્ઞાપરાણિ, કાનિચિત્ સ્વસ્મયપ્રતિપાદકાનિ કાનિચિત્ પરસમયવક્તવ્યતાપરાણિ, કાનિચિત્ ઝિનકલ્પિક-સ્થવિરકલ્પિક-તદુભય-સમ્બદ્ધાનિ, કાનિચિત્ શ્રમણ-શ્રમણીતદુભયસંલગ્નાનિ, કાનિચિચ્ચ કાલ-વચનાદિપ્રવણાનિ શ્રૂયન્તે, → ઉસ્સગ્ગસુયં કિંચી, કિંચી અવવાયવં ભવે સુત્તં । તદુભયસુત્તં કિંચી સુત્તસસ ગમા મુણેયવ્વા ॥

લક્ષ્યમાં રાખીને અતિવિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. માટે તો સૂત્ર-અર્થ વગેરે ક્રમથી ત્રણ પ્રકારનો અનુયોગ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. (૯/૨૮)

વિશેષાર્થ :- અનેક પ્રકારના નય-વિક્ષેપ-પ્રમાણ-સૂક્ષ્મ વાતો-ગહન તત્ત્વોને સમજવામાં - ધારણ કરવામાં સમર્થ એવા શિષ્યની અપેક્ષાએ ઝીણી-ઝીણી દરેક બાબતની વિસ્તારપૂર્વક છણાવટ કરીને અતિલાંબી તત્ત્વકથા કહેવામાં આવે તો તાત્પર્યાર્થ છણાવાની કોઈ જ શક્યતા નથી. ઊલટું તીવ્રમેધાસંપન્ન પ્રાણ શિષ્યને શાસન પ્રત્યે વિશિષ્ટ પ્રકારનો અહોભાવ-આદર-શ્રદ્ધા પ્રગટવાની તેમાં શક્યતા રહેલી છે. માટે તેવા વિલક્ષણ પ્રાણ શિષ્યને વિસ્તારપૂર્વક તમામ બાબતો ઊંડાણથી સમજાવવી જોઈએ.

આવા જ આશયથી આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ જણાવેલ છે કે → ‘શિષ્યને પહેલાં સૂત્રાર્થ ભણાવવા. પછી બીજી વાર નિર્યુક્તિમિશ્ર પદાર્થો ભણાવવા. તથા વધુ જિજ્ઞાસા હોય તો યોગ્ય શિષ્યને ત્રીજી વખતે તમામ બાબતો નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણ વગેરેના ઊંડાણ સાથે સમગ્રપણે સમજાવવી.’ ← આ વચનથી તેવા પ્રકારના વિશિષ્ટ શિષ્યને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતો ઝીણવટપૂર્વકનો ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ અને વિસ્તૃત ઉપદેશ યોગ્ય જ છે. (૯/૨૮)

ગાથાર્થ :- આગમસૂત્રના વિભાગનો = વિષયનો નિશ્ચય કર્યા વિના કેવળ વિધિ, ઉદ્યમ, ભય, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, તદુભય અને વર્ણનવાળા સૂત્રોથી ધર્મદેશના કરનાર કુશળ ન કહેવાય. (૯/૨૮)

૧. હસ્તાદર્શ ‘વિદ્યુદ્યમોભય...’ ઇત્યશબ્દ: પાઠ: ।

← (નિ.ભા.૫૨૩૪-૫૩૫૭) ઇતિ નિશીથભાષ્યવચનાત્, → સન્નાઇસુત્ત સસમય-પરસમય ઉસ્સગ્ગામેવ અવ-
વાણ । ઠીણાઠહિયજિણથેરેઅજ્જા કાલે ય વચણાઈ ॥ ← (વૃ.ક.ભા.૧૨૨૧) ઇતિ બૃહત્કલ્પભાષ્ય-
વચનાચ્ચ । તતશ્ચ નાનાનયાનુસારેણ ચાલના-પ્રત્યવસ્થાનાદિરૂપેણ સર્વત્ર યથોચિતં સૂત્રવ્યાખ્યાયાઃ કર્તવ્યતા
સિધ્ધતિ । યુક્તજ્ઞૈતત્ । અત એવ વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યે →

સુત્તગયમત્થવિસયં વ દૂસણં ચાલણં મયં, તસ્સ । સદ્દત્થણ્ણાયાઓ પરિહારો પચ્ચવત્થાણં ॥
એવમણુસુત્તમત્થં વા સવ્વનયમયાવયારપરિસુદ્ધં । ભાસિજ્જ નિરવસેસં પુરિસં વ પડુચ્ચ જં જોગ્ગં ॥

← (વિ.આ.ભા.૧૦૦૭-૮) ઇત્યુક્તમ્ ।

મૂલસૂત્રન્તુ કેવલં સૂચનમેવ કરોતિ । પરેપામપિ સમ્મતમિદમ્ । યથોક્તં બ્રહ્મોપનિષદિ પરબ્રહ્મોપ-
નિષદિ નારાયણપરિવ્રાજકોપનિષદિ આરુણિકોપનિષદિ ચ → સૂચનાત્સૂત્રમિત્યાહુઃ ← (બ્રહ્મો.૪, પરબ્ર.૨,
ના.પરિ.૩/૭૮, આ.૩) ઇતિ । અત એવાર્થેનાઠપ્રવોદિતં સત્ કિઞ્ચિદર્થવિશેષં નૈવ જ્ઞાપયતિ સૂત્રમ્ ।
તદુક્તં બૃહત્કલ્પભાષ્યે નિશીથભાષ્યે ચ → ણિઉણો યલુ સુત્તત્થો ન હુ સવ્વકો અપડિવોહિતો નાઠં
← (નિ.ભા.૫૨૫૨, વૃ.ક.ભા.૩૩૩૩) ઇતિ । → પાસુત્તસમં સુત્તં અત્થેણાઠવોહિયં ન તં જાણે ।
લેસસરિસેણ તેણં અત્થા સંઘાઠ્ઠયા વહવે ॥ ← (વૃ.ક.ભા.૩૧૨) ઇતિ બૃહત્કલ્પભાષ્યવચનમપ્યત્ર સ્મ-
ર્તવ્યમ્ ।

અર્થસ્ય સૂત્રોપજીવ્યત્વેન બલવત્ત્વાદેવ નિશીથભાષ્યે → અત્થધરો તુ પમાણં ← (નિ.ભા.પીઠિકા-
૨૨) ઇતિ, → અત્થેણ ય વંજિજ્જતિ સુત્તં, તમ્હા ઠ સો બલવં । ← (વ્ય.ભા.૪-૧૦૧) ઇતિ
ચ વ્યવહારસૂત્રભાષ્યે પ્રતિપાદિતમ્ । એતેન ‘પાઠક્રમાદર્થક્રમો વલીયાનિ’તિ ન્યાયોઠપિ વ્યાખ્યાતઃ ।
અર્થમૃતે સૂત્રાસ્તિત્વમેવ સુદુર્લભમ્ । તદુક્તં બૃહત્કલ્પભાષ્યે → અત્થેણ વિણા સુત્તં અણિસ્સિયં કેરિસં
હોતિ ? ← (વૃ.ક.ભા.૧૧૩ પીઠિકા) ઇતિ । અત એવ સમ્મતિતર્કે અપિ →
સુત્તં અત્થનિમેણં ન સુત્તમેત્તેણ અત્થપડિવત્તી । અત્થગઠ્ઠ ઠણ ણયવાયગહણલીણા દુરભિગમ્મા ॥
તમ્હા અહિગયસુત્તેણ અત્થસંપાયણમ્મિ જઠ્ઠયવ્વં । આયરિયધીરહત્થા ઠંદિ મહાણં વિલંવેન્તિ ॥

← (સં.ત.૩/૬૪-૬૫) ઇત્યુક્તમ્ । તતશ્ચાર્થોપેતાન્યેવ પ્રમાણ-નયાનુસારેણ સૂત્રાણિ યથાશક્તિ

વિશેષાર્થ :- આગમમાં સાત પ્રકારના સૂત્ર આવે છે. (૧) વિધિ પ્રતિપાદક સૂત્ર. જેમ કે ‘શ્રાવકે
ઉભય ઠંક પ્રતિકમણ કરવું જોઈએ’ ઈત્યાદિ. (૨) ઉદ્યમપ્રતિપાદક સૂત્ર. ઠા.ત. ‘હે ગૌતમ ! એક
પણ સમયનો પ્રમાઠ ન કરીશ.’ ઈત્યાદિ. (૩) ભયદર્શક વચનો. જેમ કે ‘નરકના જીવોને પરમાધામી
ઠેવો ઉકળતા લોહી-માંસ-પરુ-રસી વગેરે અશુભતર પુદ્ગલોથી ઉભરાતી વૈતરણીમાં નાંખે છે.’ ઈત્યાદિ.
(૪) ઉત્સર્ગવિષયક સૂત્ર. જેમ કે ‘કોઈ જીવની હિંસા કરવી ન જોઈએ.’ વગેરે. (૫) અપવાદગોચર
સૂત્ર. ઠા.ત. ‘દુકાન-નોકરીના લીધે આજીવિકાનો પ્રશ્ન નડતો હોય તો મધ્યાહ્નના બઠલે સવારે પણ
પૂજા કરી શકાય.’ ઈત્યાદિ. (૬) તદુભય = ઉત્સર્ગ અને અપવાદ બન્નેનું એકીસાથે પ્રતિપાદન કરનાર
સૂત્ર. જેમ કે ‘આર્તધ્યાન ન થાય તો રોગ સહન કરવો. પણ આર્તધ્યાન, અસમાધિ થાય તો ચિકિત્સા
કરાવવી.’ ઈત્યાદિ. (૭) વર્ણન કરવામાં તત્પર એવા સૂત્રો. જેમ કે જ્ઞાતાધર્મકથા આગમમાં નગર,
મહેલો વગેરેનું વર્ણન. આમ સામાન્યથી સાત બાબતને સ્પર્શતા આગમવચનો હોય છે.

શિક્ષણીયાનીતિ ભાવઃ । તદુક્તં ચન્દ્રકવેદ્યકપ્રકીર્ણકે → તમ્હા તિત્થયરપરૂવિયમ્મિ નાણમ્મિ અત્થજુત્તમ્મિ ।
 ઉજ્જોઓ કાયવ્વો નરેણ મોક્ષાભિકામેણ ॥ ← (ચં.વે.૮૮) ઇતિ । યથોક્તં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રે અપિ →
 અદ્વજુત્તાણિ સિક્ખિજ્જા ← (ઉત્ત.૧/૮) ઇતિ । અન્યથા વિપર્યયપ્રસઙ્ગાત્ । તદુક્તં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર
 એવ → જો જેણ પગારેણં ભાવો ણિયઓ, તમન્નહા જો તુ । મન્નતિ, કરેતિ, વદતિ વ વિપ્પરિયાસો
 ભવે એસો ॥ ← (ઉત્ત.૩૭/૧૨) ઇતિ । ત્રિલોકપ્રજ્ઞાપ્તૌ અપિ → જો ણ પમાણ-ણયેહિં ણિક્ખેવેણં
 ણિરિક્ખવે અત્થં । તસ્સાઽજુતં જુતં, જુત્તમજુતં ચ પડિહાદિ ॥ ← (ત્રિ.પ્ર.૧/૮૨) ઇતિ । તતશ્ચા-
 નેકાન્તગર્ભોત્સર્ગાદિવ્યવસ્થાપ્રદર્શનમન્તરેણ યદ્વા તદ્વા તત્તસૂત્રભણિતૌ પ્રજ્ઞાપકસ્યાઽપદુતા સ્યાત્, યથાવ-
 સ્થિતાઽન્યનયસવ્યપેક્ષસૂત્રાર્થાઽપ્રજ્ઞાપનાત્ । તદુક્તં સમ્મતિતર્કે →
 પાડેક્કનય-પહગયં સુત્તં સુત્તહર-સદ્સંતુદ્ધા । અવિકોવિયસામત્થા જહાગમવિભત્તપડિવત્તી ॥
 ← (સં.ત. ૩/૬૧) ઇતિ ।

નનુ તદેકદેશપરિજ્ઞાનાત્ શાસનભક્તિસદ્ભાવાચ્ચ નાપદુત્વાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ન, શાસનભક્તિમાત્રેણ
 સિદ્ધાન્તાગોચરપરિપૂર્ણજ્ઞાનાસમ્ભવાત્, તદભાવે ચૈકદેશજ્ઞાનમાત્રેણ સકલધર્માત્મકવસ્તુસ્વરૂપપ્રજ્ઞાપનાપદુત્વ-
 વિરહાત્ । તદુક્તં સમ્મતિતર્કે → ણ હુ સાસણભત્તીમેત્તણ સિદ્ધંતજાણઓ હોઈ । ણ વિજાણઓ
 વિ નિયમા પ્પણવણાણિચ્છિઓ ણામં ॥ ← (સં.ત. ૩/૬૩) ઇતિ । યથોક્તં સિદ્ધસેનગણિભિઃ અપિ
 તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તૌ → સર્વસૂત્રાણિ અન્ધપુરુષસ્થાનીયાણિ સુધિયા ગૃહીતાણિ શક્નુવન્ત્યર્થં ધ્યાપયિતુમ્, યથા
 ‘શ્વેતો ધાવતી’ત્યાદિ ← (ત.સૂ. ૧/૩૧ વૃ. પૃષ્ઠ-૧૧૧) ઇતિ । તદુક્તં શુકરહસ્યોપનિષદિ અપિ →
 અડ્ગહીનાણિ વાક્યાણિ ગુરુર્નોપદિશેત્ પુનઃ ← (શુ.રહ.૧૪) ઇત્યાદિકં સ્વ-પરસમયસમવતારકુશલૈ-
 ભાવનીયમ્ ।

પ્રકૃતે ચ → વિહિ-ઉજ્જમ-વન્નય-ભય-ઉસ્સગ-ઽવવાય-તદુભયગયાઈં । સુત્તાઈં બહુવિહાઈં સમએ ગંભીર-
 ભાવાઈં ॥ ← (ધર્મરત્ન.૧૦૬) ઇતિ ધર્મરત્નપ્રકરણવચનમપ્યનુસન્ધેયમ્ । તદ્વૃત્તિશ્ચૈવં → વિધિશ્વો-
 ઘમશ્ચ વર્ણકશ્ચ ભયં ચોત્સર્ગશ્ચાપવાદશ્ચ તદુભયં ચેતિ દ્વન્દ્વઃ, તસ્ય ચ સ્વપદપ્રધાનત્વાદ્ ગતાનીતિ

તે ઉપરાંત નિશ્ચય-વ્યવહાર, સ્વસમય-પરસમય વગેરેનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રો જિનાગમમાં
 આવતા હોય છે. તેનો વિષયવિભાગ જાણીને ધર્મદેશકે યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય વ્યક્તિને, તેની ભૂમિકાને
 યોગ્ય એવા જિનવચન કહેવા જોઈએ. તો તે કુશળ ધર્મદેશક કહેવાય. પરંતુ આવો કશો ય વિચાર
 કર્યા વિના ગમે તે શ્રોતાને, ગમે ત્યારે વિધિ-ઉદમ-ઉત્સર્ગ-અપવાદ-નિશ્ચય-વ્યવહાર વગેરેનું પ્રતિપાદન
 કરનારા ગમે તે જિનવચનો કહે જ રાખે. ‘તે સૂત્ર કઈ અપેક્ષાએ છે?’ આવો ખુલાસો કરે જ નહિ
 તો તે ધર્મદેશક કુશળ ન કહેવાય. માટે ધર્મદેશકે ઉપદેશમાં જાણાવાતી વાત કઈ વિવક્ષાથી, કયા નયના
 અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવી રહી છે? તેનો ખુલાસો પણ યોગ્ય અવસરે કરવો જરૂરી ગણાય. તો
 જ તે સર્વજ્ઞમાન્ય કુશળ ધર્મદેશક બની શકે. આ વાત ઉપર વર્તમાનકાળના પ્રવચનકારોએ ખાસ ધ્યાન
 આપવા જેવું છે. આરેષડ, ઉત્સર્ગ-અપવાદ, નિશ્ચય-વ્યવહાર વગેરેની વાત શ્રોતાને સાધુએ ન કરાય.

(૮/૨૮)

प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सूत्राणि च विशेष्याणि । ततश्चैवं योज्यते- कानिचिद्विधिगतानि सूत्राणि समये सन्ति । यथा- “संपत्ते भिक्खकालंमि असंभंतो अमुच्छिओ । इमेण कमजोएण भत्तपाणं गवेसए ॥” (दशवैकालिक-५/१/१) इत्यादीनि पिण्डग्रहणविधिज्ञापकानि । उद्यमसूत्राणि- “दुमपत्तए पंडुयए जहा निवडइ राइगणाण अच्चए । एवं मणुयाण जीवियं समयं गोयम ! मा पमायए ॥” (उत्तराध्ययन-१०/१) इत्यादीनि । तथा- “वंदइ उभओ कालंपि चेइयाइं थय-थुईपरमो । जिणवरपडिमाघर-धूय-पुप्फ-गंधच्च-णुज्जुत्तो ॥” (उपदेशमाला-२३०) । कालनिरूपणस्योद्यमहेतुत्वात् पुनरन्यदाऽपि चैत्यवन्दनं न धर्मायेति । वर्णकसूत्राणि चरितानुवादरूपाणि । यथा- द्रौपद्या पुरुषपञ्चकस्य वरमालानिक्षेपः । ज्ञातार्धमकथाघङ्गेणु नगरादिवर्णक-रूपाणि च वर्णकसूत्राणि । भयसूत्राणि नारकादिदुःखदर्शकानि । उक्तं च- “नरएसु मंसरुहिराइवन्नं जं पसिद्धिमेत्तेण । भयहेउ इहर तेसिं वेउव्वियभावओ न तयं ॥” () अथवा दुःखविपाकेषु पापकारिणां चरितकथनानि भयसूत्राणि । तद्भयात्प्राणिनां पापनिवृत्तिसम्भवात् । उत्सर्गसूत्राणि- “इच्चोसिं छण्हं जीवनिकायाणं नेव सयं दंडं समारंभेज्जा ॥” (दशवैकालिक-४/६) इत्यादि षड्जीवनिकायरक्षाविधायकानि । अपवादसूत्राणि प्रायश्छेदग्रन्थगम्यानि । यद्वा- “न या लभेज्जा निउणं सहायं गुणाहियं वा गुणओ समं वा । इक्कोवि पावाइं विवज्जयंतो विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥” (दशवैकालिकचूलिका २/१०) इत्यादीन्यपि । तदुभयसूत्राणि येषूत्सर्गपिपादौ युगपत्कथ्येते । यथा- “अट्टज्जाणाभावे सम्मं अहियासियव्वओ वाही । तब्भावमि उ विहिणा पडियारपवत्तणं नेयं ॥” (उपदेशपद-५४३) एवं सूत्राणि बहुविधानि = स्वसमय-परसमय-निश्चय-व्यवहार-ज्ञान-क्रियादिना नयमतप्रकाशकानि समये = सिद्धान्ते गम्भीरभावानि = महामतिगम्याभिप्रायाणि सन्तीति शेषः ← (ध.र.प्र.१०६ स्वोपज्ञवृत्ति) इति ।

परार्थरसिक-संविग्न-बहुश्रुत-गीतार्थदुर्लभे साम्प्रतकाले तु यथावस्थितशास्त्रतत्त्वरहस्यपरिणमना-ऽर्थिना →

ण य संति बहू गुरवो जे वत्तारो य हुंति अत्थस्स । ते वि ण सव्वस्स लहुं पसादसुहुमा भवंति तु ॥ इय णातुं परिहाणिं जं एगपदे वि एगमत्थपदं । बहु मंतव्वं तं पि हु किं पुण संतेसुऽणुणोसु ॥ तो ण पमाएयव्वं, ण य भत्ती तु तहिं ण कायव्वा । सुट्टतरं उज्जोगो कायव्वो तम्मि धित्तव्वे ॥

← (पं.क.भा.१७१-१७३) इति पञ्चकल्पभाष्यगाथाः सावधानतया परिभावनीया आगमानुसारेण ।

बौद्धानामपि सद्धर्मलोपाऽन्तर्धानयोरव्यवस्थितपदाऽनर्गलार्थप्रयोज्यत्वं सद्धर्मलोपाऽनन्तर्धानयोश्च व्यवस्थितपद-यथावस्थितार्थघटनप्रयोज्यत्वं सम्मतम् । तदुक्तं अङ्गुत्तरनिकाये → द्वेमे, भिक्खवे, धम्मा सद्धम्मस्स सम्मोसाय अन्तरधानाय संवत्तन्ति । कतमे द्वे ? दुन्निक्खित्तञ्च पदब्यज्जनं अत्थो च दुन्नीतो । दुन्निक्खित्तस्स, भिक्खवे, पदब्यज्जनस्स अत्थोपि दुन्नयो होति । इमे खो, भिक्खवे, द्वे धम्मा सद्धम्मस्स सम्मोसाय अन्तरधानाय संवत्तन्तीति । द्वेमे, भिक्खवे, धम्मा सद्धम्मस्स ठितिया असम्मोसाय अनन्तरधानाय संवत्तन्ति ! कतमे द्वे ? सुनिक्खित्तञ्च पदब्यज्जनं अत्थो च सुनीतो । सुनिक्खित्तस्स, भिक्खवे, पदब्यज्जनस्स अत्थोपि सुनयो होति । इमे खो, भिक्खवे, द्वे धम्मा सद्धम्मस्स ठितिया असम्मोसाय अनन्तरधानाय संवत्तन्तीति ← (अङ्गु. भाग-१ । स्कंध १-पृ.७५/

एवं ह्येकान्तबुद्धिः स्यात्सा च सम्यक्त्वघातिनी । विभज्यवादिनो युक्ता कथायामधिकारिता ॥३०॥

१-२-२०,२१) इति । सम्मोसाय = लोपाय, पदव्यञ्जनं = पदव्यञ्जनं, शिष्टं स्पष्टार्थम् ।

श्रद्धोपेत-यथावस्थितार्थपदाद्यवगमाऽविनाभाविधर्मगोचरप्रमोदोत्कर्षेण च समाधिलाभोऽपि सुकरः ।
बौद्धानामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → लभति अत्थवेदं, लभति धम्मवेदं, लभति
धम्मूपसंहितं पामोज्जं । पमुदितस्स पीति जायति, पीतिमनस्स कायो पस्सम्भति, पस्सद्धकायो सुखं
वेदेति, सुखिनो चित्तं समाधियति ← (म. नि. १.१.७५) इति भावनीयं स्वपरतन्त्रसमवतारकुशलैः ।
पामोज्जं = प्रामोद्यं, पस्सद्धकायो = प्रश्रद्धकायः, शिष्टं स्पष्टम् ।

यत्तु योगवाशिष्ठे → अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबन्धुताम् ← (यो.वा.निर्वाणप्रकरण-उत्तरार्ध
४/३६) इत्येवमुक्तं तत्र ज्ञानबन्धुतापदं संविग्नपाक्षिकव्यावृत्त-शुष्कज्ञानित्वपरमवसेयमिति न कश्चिद्
विरोधः ॥९/२९॥

प्रकृतप्रज्ञापकापटुत्वकारणमाह- 'एवमि'ति । एवं = अपरिच्छिद्य केवलसूत्रकथने हि श्रोतुः संशयः
स्यात्, → निउणो खलु सुत्तथो न हु सक्को अपडिवोहितो नाउं ← (नि.भा.५२५२/५३७५) इति
निशीथभाष्यवचनात् । लोकतत्त्वनिर्णये अपि → आचार्यस्यैव तज्जाड्यं यच्छिष्यो नावबुध्यते । गावो
गोपालकेनेव कुतीर्थेनाऽवतारिताः ॥ ← (लोक.१/५) इत्युक्तम् । यद्वाऽपरिणतस्य श्रोतुः उत्सर्गादिगोचरा
अतिपरिणतस्य चाऽपवादादिविषयिणी एकान्तबुद्धिः स्यात् । एवञ्च प्रज्ञापकः परीक्षकाणां निन्दनीयः
स्यात् । तदुक्तं सम्मतितर्के → एयन्ताऽसब्भूयं सब्भूयमणिच्छियं च वयमाणो । लोइयपरिच्छियाणं
वयणिज्जपहे पडइ वादी ॥ ← (स.त.३/५९) इति । सा च = एकान्तबुद्धिर्हि सम्यक्त्वघातिनी
→ 'एगंते होइ मिच्छत्तं ← (म.नि.अध्य.५) इति पूर्वोक्त(पृ.१२२)महानिशीथवचनात् । यथोक्तं धर्म-
रत्नप्रकरणेऽपि → तेसिं विसयविभागं अमुणंतो नाणवरणकम्मदया । मुज्झइ जीवो तत्तो सपरेसिमसग्गं
जणइ ॥ ← (धर्मर.प्र.१०७) इति ।

तर्हि कस्य कथाकथनाधिकारः ? इत्याशङ्कायामाह- विभज्यवादिनः = स्याद्वादिनः कथायां
कथाप्रज्ञापनायां अधिकारिता युक्ता, अन्यस्य तु मौनमेव श्रेयः, न तु समर्थस्य । तदुक्तं प्रतिमाशतक-
वृत्तौ → स्याद्वादेन वस्तुस्थापनाऽशक्तस्यैव च मौनं, तच्छक्तेन तेन च देश-कालाद्यौचित्येनाऽन्य-
तरोपदेश एव विधेय इत्ययमेव मौनीन्द्रः सम्प्रदायः ← (प्र.श.२१ वृ.पृ.१५४ वृ.) इति ।

कथाऽपि स्याद्वादिना स्याद्वादागर्भेव वक्तव्या । तदुक्तं सूत्रकृताङ्गे → विभज्जवायं च वियागरेज्जा
← (सूत्रकृ.१/१४/२२) इति । यथोक्तं सम्मतितर्केऽपि → दब्बं खित्तं कालं भावं पज्जाय-देस-
संजोगे । भेदं च पडुच्च समा भावाणं पन्नवणपज्जा ॥ ← (सं.त.३/६०) इति ।

इत्थमेवोत्साहवतां श्रोतृणां विरत्यादिलाभसम्भवात् । तदुक्तं सूत्रकृताङ्गे → तस्स भिक्खुस्स
अंतियं धम्मं सोच्चा णिसम्म उड्ढाय वीरा अस्सिं धम्मे समुड्ढिता जे ते तस्स भिक्खुस्स अंतियं धम्मं

गाथार्थः :- आवुं कडेवामां अेकान्तबुद्धि थाय. अने ते अेकांतबुद्धि समकितनो नाश करनारी थे,
माटे विषयविभाग करीने जोलनार उपदेशअने धुयाना = शिष्टेणाना ॥१०॥

વિધિના કથયન્ ધર્મ હીનોઽપિ શ્રુતદીપનાત્ । વરં ન તુ ક્રિયાસ્થોઽપિ મૂઢો ધર્માઽધ્વતસ્કરઃ ॥૩૧॥

સોચ્ચા ગિસમ્મ સમ્મં ઉઢ્ઢાણેણં ઉઢ્ઢાય વીરા અસ્સિં ધમ્મે સમુવઢ્ઢિતા તે એવં સવ્વોવગતા તે એવં સવ્વોવરતા તે એવં સવ્વોવસંતા તે એવં સવ્વત્તાએ પરિનિવ્વુઢે ← (સૂ.કૃ.૨/૧/૬૯૧) ઇતિ ॥૧/૩૦ ॥

પ્રજ્ઞાપના-ક્રિયયોઃ કા શ્રેયસી ? ઇત્યાશઢ્ઢકાયાં ધર્મિમુખેન પ્રત્યુત્તરયતિ- 'વિધિને'તિ । → ન ધર્મકથામન્તરેણ ઢર્શનપ્રાપ્તિરસ્તિ ← (ઉત્ત.ચૂ.અધ્ય.૧) ઇતિ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રચૂર્ણિવચનમનુસ્મૃત્ય કેવલ-કરુણાબુઢ્ઢ્યા વિધિના = આચારાઢ્ઢગ-સૂત્રકૃતાઢ્ઢગાઢ્ઢુક્તવિધાનેન ધર્મ = ધર્મકથાં કથયન્ = પ્રજ્ઞાપયન્ હીનોઽપિ = ક્રિયારહિતોઽપિ શ્રુતદીપનાત્ = પ્રવચનપ્રભાવનાત્ વરમ્ । તદુક્તં ઢર્શનશુઢ્ઢિપ્રકરણે → જઢ્ઢિવિ હુ સકમ્મદોસા મણયં સીયંતિ ચરણ-કરણેસુ । સુઢ્ઢપ્પરૂવગા તેણ ભાવઓ પૂયણિજ્જંતિ ॥ ← (દ.શુ.૩/૩૧) ઇતિ । પરં શુઢ્ઢપ્રરૂપણા ગચ્છાન્તરીયસાઢ્ઢુનિન્દાઢ્ઢાશયેન નૈવ કાર્યા; ન વા શુઢ્ઢપ્રરૂપણા-વ્યાજેન પરે તિરસ્કરણીયાઃ । કિન્તુ અન્યે સાઢ્ઢવઃ શુઢ્ઢદેશનયોપબૃંહણીયાઃ । અત એવ → 'જઢ્ઢ નવિ સક્કં કાઠં સમ્મં જિણભાસિઅં અણુઢ્ઢાણં । તો સમ્મં ભાસિજ્જા જહભણિઅં ળીણારાગેહિં ॥ ઓસન્નોઽવિ વિહારે કમ્મં સોહેઢ્ઢ સુલભવોહી ય । ચરણકરણં વિસુઢ્ઢં ઉવવૂંહિતો પરૂવિંતો ॥ ← (ગ.પ્ર.૩૩/૩૪) ઇત્યેવં ગચ્છાચારપ્રકીર્ણકે ક્રિયાશૂન્યસ્યાપિ શુઢ્ઢપ્રરૂપણયાઽન્યસાઢ્ઢૂપબૃંહકસ્ય મહત્ફલમા-વેદિતમ્ । ન તુ = નૈવ ક્રિયાસ્થોઽપિ = ચારિત્રક્રિયાસ્થિતોઽપિ મૂઢઃ = જ્ઞાન-ક્રિયોત્સર્ગાઽપવાદ-નિશ્ચયવ્યવ-હારાઢ્ઢનભિજ્ઞઃ સન્ નિરપેક્ષદેશનાપ્રવૃત્ત્યા ધર્માધ્વતસ્કરઃ = તાત્ત્વિકમોક્ષમાર્ગલુણ્ટાકઃ, વિશેષણઢ્ઢયં હેતુમુખે-નાવગન્તવ્યમ્ । તદુક્તં ઉપદેશમાલાયાં → નાણાહિઓ વરતરં હીણોઽવિ હુ પવયણં પભાવંતો । ન ય ઢુક્કરં કરંતો સુઢ્ઢુવિ અપ્પાગમો પુરિસો ॥ (ઉપ.મા.૪૨૩) અપરિચ્છિય સુયનિહસસ્સ, કેવલમભિત્રસુત્ત-ચારિસ્સ । સવ્વુજ્જમેણ વિ કયં અન્નાણતવે વહું પઢ્ઢઢ ॥ ← (ઉપ.મા.૪૧૫) ઇતિ । ગચ્છાચારપ્રકીર્ણકેઽપિ → જે અણહીઅપરમત્થે ગોઅમા ! સંજએ ભવે । તમ્હા તે વિ વિવજ્જિજ્જા ઢુગગઇપંથઢાયગે ॥ ← (ગ.પ્ર.૪૩) ઇત્યુક્ત્યાઽજ્ઞાનિસઢ્ઢગસ્ય ત્યાજ્યતોક્તા । શ્રીહરિભઢ્ઢ્રસૂરિભિરપિ સમ્યક્ત્વસપ્નતિકાયાં → પલ્લવગાહી સવોહસંતુઢ્ઢા । સુવહુંપિ ઉજ્જમંતા તે ઢંસણબાહિરા નેયા ← (સ.સ.૬૮) ઇત્યુક્તમ્ ।

વિશેષાર્થ :- કયું સૂત્ર ઉત્સર્ગવિષયક છે ? કયા સૂત્રનો વિષય અપવાદ છે ? નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ કઈ વાત છે ? કઈ વાત વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે ? 'આ સ્વઢર્શનનો સિઢ્ઢાન્ત છે તથા આ પરઢર્શનનો સિઢ્ઢાન્ત છે' - આવો ખુલાસો કર્યા વિના કથા કરવામાં આવે તો શ્રોતાને - શિષ્યને તે વાતની પક્કડ થઈ જાય એવી ઘણી શક્યતા છે. તથા એવી એકાંતબુઢ્ઢિથી તો સમકિત નાશ પામે છે. માટે ઉત્સર્ગ-અપવાદ, જ્ઞાનનય-ક્રિયાનય, નિશ્ચય-વ્યવહાર, સ્વઢર્શન-પરઢર્શન, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ આ પ્રમાણે વિષયવિભાગ કરીને ઉપદેશકે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા શિષ્યને કહેવી જોઈએ. (૮/૩૦)

ગાથાર્થ :- આચારમાં હીન હોવા છતાં વિધિપૂર્વક ધર્મને કહેનારા દેશક સારા, કારણ કે તે શ્રુતની = પ્રવચનની પ્રભાવના કરે છે. પરંતુ ક્રિયામાર્ગમાં રહેવા છતાં જે મૂઢ હોય અને ધર્મમાર્ગને, મોક્ષમાર્ગને લૂંટનાર હોય તે સારો નહિ. (૮/૩૧)

इत्थं 'व्युत्पत्तिमात्रायां कथयन् पण्डितः कथाम् । स्वसामर्थ्याऽनुसारेण परमानन्दमश्नुते ॥३२॥

અત એવ સ્યાદ્વાદસિદ્ધાન્તાનભિજ્ઞસ્યોગ્રવિહારિણઃ શ્રદ્ધાઽપિ દ્રવ્યત એવાવગન્તવ્યા, યથોક્તં સમ્મતિ-તર્કે → ણિયમેણ સદ્દહંતો છક્કાએ ભાવઓ ન સદ્દહઈ । હંદી અપજ્જવેસુ વિ સદ્દહણા હોઈ અ-વિભક્તા ॥ ← (સં.ત.૩/૨૮) ઇતિ । દ્રવ્યતસ્તસ્ય જિનાજ્ઞાપાલનેઽપિ વિરાધકત્વં → છક્કાયદ-યાવંતોઽવિ સંજઓ દુલ્લહં કુણઈ બોહિં । આહારે નીહારે દુગુંછિએ પિંડગહણે ય ॥ ← (ઓ.નિ.૪૪૭) ઇત્યેવં ઓઘનિર્યુક્તૌ ઉક્તમિતિ પ્રૂક્(પૃ.૪૪૨)પ્રદર્શિતમેવ । તતશ્ચ યથાવસ્થિતશાસ્ત્રતત્ત્વાભ્યાસપરિપા-કલભ્યજ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્ય-સ્વભૂમિકોચિતકુશલાચારાભ્યાં સ્વયોગ્યતાયોગ-ક્ષેમ-વૃદ્ધિ-શુદ્ધ્યાઘર્થમેવ સર્વથા યતિ-તવ્યમ્, અન્યથા વ્યવહારતઃ સકલસાવઘનિવૃત્તિકરણેઽપિ ન મોહોન્મૂલનસમ્ભવઃ । તદુક્તં હરિભદ્રસૂરિભિઃ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે → નિવૃત્તિમાત્રં નોપાયસ્તત્સિદ્ધ્યૈ યોગ્યતાં વિના । અભવ્યદીક્ષાક્રીડાવદુક્તપ્રાયમિદં પુરા ॥ ← (બ્ર.સિ.૩૨૯) ઇતિ દિક્ ॥૧/૩૧॥

દેશનાદ્વાત્રિંશિકોક્તં (ભા-૭, પૃ.૭૩૨) સિંહાવલોકનન્યાયેન સ્મારયન્ ઉપસંહરતિ 'इत्थमि'ति । इत्थं = दर्शितरीत्या व्युत्पत्तिमान् = → लोक-शास्त्र-काव्येषु निपुणता = व्युत्पत्तिः ← (काव्या.१/८) इति काव्यानुशासनसूत्रानुसारेणाऽत्र पारमार्थिकप्रयोजनप्रतिबद्धनानानयगर्भधर्मकथा-सार्वलौकिकशब्दप्रयोग-गद्य-पद्यमयप्रज्ञापनानिपुणताशाली सम्प्राप्तधर्मः, परिदृष्टधर्ममर्मः, सुविदितधर्माशयः, स्वभ्यस्तधर्माचारः, सम-भिव्याप्तधर्मश्रद्धः, पर्यवगाढसद्धर्मरहस्यार्थः, सुविनिश्चितोत्सर्गापवादविभागः, तीर्णविचिकित्सः विगत-विकत्थनः पण्डितः = बहुश्रुतः संयमी श्रोतृ-क्षेत्र-कालाद्यानुकूल्येन स्वसामर्थ्यानुसारेण च, न तु संयमयोग-हान्यादिना, न्याय्यां = श्रोतृजनमनःसंवेगाद्यानयनलक्षणन्यायसङ्गतां → शृङ्गार-हास्य-करुणा रौद्र-वीर-भयानका बीभत्साऽद्भुत-शान्ता नव रसाः ←(काव्य.२/२) इति काव्यानुशासनोत्तरसानुविद्धां कथां कथयन् परमानन्दं = हृद्यं कुतूहलापेक्षौत्सुक्याकाङ्क्षा-तृष्णादिकलाविकलमानन्दं अश्नुते = लभते । प्रकृते → पुण्यानुबन्धि पुण्यं च सम्यग्बोधे कृते सति । बोधिलाभसमो लाभो नान्यो विश्वे हि प्राणिनाम् ॥ भव्यस्य साधुदीक्षायां साहाय्येन फलं महत् । असङ्ख्योद्धारतो जैनैर्ज्ञेयं शत्रुञ्जयस्य वै ॥

विशेषार्थ :- શ્રોતા, દેશ, કાલ, સ્વસામર્થ્ય, પરિસ્થિતિ વગેરેને લક્ષમાં રાખીને જે મુજબ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતનો આંતરિક આશય છે તે મુજબ જે સંયમી ધર્મદેશના આપે છે તે જિનપ્રવચનની ખરા અર્થમાં પ્રભાવના કરે છે. તે વક્તા શ્રોતાના દિલમાં જિનશાસન પ્રત્યે વિશિષ્ટ પ્રકારનો અહોભાવ પેદા કરાવે છે. માટે જ તેવી વ્યક્તિ કદાચ અશક્તિ વગેરે કારણસર આચારમાં ઢીલાશવાળી હોય તો તે ચાલે. પરંતુ તપ-ત્યાગ વગેરે ધર્મના આચારમાં ચુસ્ત હોવા છતાં જેને મોક્ષમાર્ગનો અનુભવના સ્તરે કશો બોધ નથી તે વ્યક્તિ મૂઢતાના કારણે બીજાને આડેધડ ધર્મ કહેવા બેસે તો મોક્ષમાર્ગને લૂંટવાનું કામ કરે છે. માટે ક્રિયાહીન જ્ઞાની-શુદ્ધપ્રરૂપક સારા. પરંતુ જ્ઞાનહીન ક્રિયાજડ સારા નહિ. (૯/૩૧)

गाथार्थ :- આ રીતે યુક્તિસંગત એવી કથાને પોતાની શક્તિ મુજબ કહેતા વ્યુત્પત્તિવાળા પંડિત સાધુ પરમાનંદને = મોક્ષને મેળવે છે. (૯/૩૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'व्युत्पत्तिमात्रायां' इत्यशुद्धः पाठः ।

सन्धुक्षयन्तीत्याद्यारभ्याष्टश्लोकी प्रायः सुगमा विधिसूत्रादिविवेकश्चान्यत्र प्रपञ्चित इति ॥३२॥

॥ इति कथाद्वात्रिंशिका ॥९॥

← (जै.गी.१०९/११०) इति श्री बुद्धिसागरसूरिकृत-जैनगीतावचनमप्यत्रानुयोज्यं यथागमम् । यथोक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ → खेत्तं कालं पुरिसं सामत्थं चऽप्यणो वियाणेत्ता । समणेण उ अणवज्जा पगयंमि कहा कहेयव्वा ॥ ← (दश.नि.३/२१५) तद्वृत्तिस्त्वेवम् → क्षेत्रं = भौतादिभावितं, कालं = क्षीयमाणादिलक्षणं, पुरुषं = पारिणामिकादिरूपं सामर्थ्यं चात्मनो ज्ञात्वा प्रकृते वस्तुनीति योगः श्रमणेन त्वनवद्या = पापानुबन्ध-रहिता कथा कथयितव्या, नान्या ← (द.वै.नि.३/२१५ वृत्ति) इति । प्रतिलेखनादिसंयमयोग-ग्लानादिसेवासूत्रार्थपौरुष्यादिपरिहान्या तु सदा धर्मकथाकरणेऽपि दोष एव । यथोक्तं निशीथभाष्ये →

कामं खलु धम्मकहा, सज्जायस्सेव पंचमं अंगं । अब्बोच्छिन्तीइ ततो तित्थस्स पभावणा चेव ॥ तह वि य ण सव्वकालं धम्मकहा, जीइ सव्वपरिहाणी । नाउं व खेत्तकालं पुरिसं च पवेदते धम्मं ॥

← (नि.भा.४३५४-५५) इति ध्येयं धर्मोपदेशकैः ।

प्रकृते → लोगद्वयफलं तेन लब्धं भवति जन्तुना । यो विधत्ते कथां रम्यां सज्जनानन्ददायिनीम् ॥

← (प.पु.१/२७) इति पद्मपुराणवचनमपि स्मर्तव्यम् ।

यदपि जिनसेनाचार्येण आदिपुराणे →

आक्षेपिणीं कथां कुर्यात् प्राज्ञः स्वमतसंग्रहे । विक्षेपिणीं कथां तज्जः कुर्याद् दुर्मतनिग्रहे ॥

संवेदिनीं कथां पुण्यफलसम्पत्प्रपञ्चने । निर्वेदिनीं कथां कुर्याद् वैराग्यजननं प्रति ॥

इति धर्मकथाङ्गत्वादार्थाक्षिप्तां चतुष्टयीम् । कथां यथार्हं श्रोतृभ्यः कथकः प्रतिपादयेत् ॥

← (आ.पु.१/१३५-६-७) इत्युक्तं तदप्यत्रानुस्मर्तव्यं धर्मकथकेन ।

शास्त्रोक्तमर्यादानुसारेण धर्मकथाकरणे वक्तुः धर्मकथाफलं → धम्मकहाए णं णिज्जरं जणयइ । धम्मकहाए णं पवयणं पभावेइ । पवयण-पभावणेणं जीवे आगमिस्सभदत्ताए कम्मं निवंधइ ← (उत्त. २९/२५) इत्येवं उत्तराध्ययने प्रदर्शितमिति शम् ॥९/३२॥

अर्थादिभेदभिन्नाऽपि सैव कथ्या बुधैर्मुदा । मार्गविज्ञप्ति-रुच्यादिर्ययाऽऽप्यते च वर्धते ॥१॥

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां कथाद्वात्रिंशिकाविवरणम् ॥९॥

विशेषार्थः :- प्रस्तुतमां व्युत्पत्ति शब्दनो अर्थ छे धर्मदेशना अंगेनी तात्त्विक उांडी समज. पोतानी शक्ति मुज्ज, धर्मदेशना अंगेनी मर्यादाने सायवीने उपरोक्त समजवाणा जे जिनप्रवचनमभवेदी उपदेशक श्रोताने मात्र निःस्वार्थ बुद्धिथी, करुणाबुद्धिथी न्याय्य = योग्य = संवेगादिजनक अवी धर्मकथा कडे छे ते टूंक समयमां भोक्षने अयूक भेणवे छे. (८/३२)

८ मी अत्रीसी संपूर्ण

• ૯. કથા બખ્રીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. ૪ પ્રકારની વિક્ષેપણીધર્મકથા સમજાવો.
૨. વિક્ષેપણીકથાનું ફળ જણાવો.
૩. સંવેજનીકથા કોને કહેવાય ? તેનાં ૪ ભેદ જણાવો.
૪. સંવેજનીકથાનો રસ કહો.
૫. નિર્વેજનીકથા કોને કહેવાય ? તેની ચતુર્ભંગી જણાવો.
૬. આક્ષેપણી અને વિક્ષેપણી કથાનું ફળ શું ?
૭. મિશ્રકથા અને વિકથા કોને કહેવાય ?
૮. મિથ્યાત્વીની ધર્મકથા પણ અકથા કઈ રીતે બને ?
૯. આગમમાં કયા ૭ પ્રકારનાં સૂત્રો આવે છે ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. સમ્યગ્વાદ	નૈપુણ્ય
૨. શિલ્પ	ધર્મકથા
૩. દક્ષત્વ	આસ્તિકવાદ
૪. પ્રજ્ઞાપ્તિ	કૂટસ્થનિત્ય
૫. વિક્ષેપણી	આચાર્યોપદેશ
૬. તપ	આક્ષેપણી
૭. અપરિણામી	અપરિણામી
૮. કાલ્પનિક	આક્ષેપણીરસ
૯. નિર્વેજની	કર્મવિપાક

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. સ્વશાસ્ત્ર કહીને પરશાસ્ત્ર કહેવા એ ધર્મકથામાં આવે. (વિક્ષેપણી, આક્ષેપણી, સંવેદની)
૨. વિદ્યા, શિલ્પ જ્યાં વર્ણવાય તે કહેવાય. (અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા)
૩. વેષનું વર્ણન કથામાં કરાય છે. (કામ, અર્થ, ભોગ)
૪. આક્ષેપણી ધર્મકથાનાં પ્રકારમાં આવે છે. (આચાર, રૂપ, વય)
૫. શ્રોતાને ક્રિયા બતાવવી તે કથાનો વિષય છે. (વિક્ષેપણી, આક્ષેપણી, સંવેદની)
૬. ના દોષોને દેખાડે તે પ્રથમ પ્રકારની વિક્ષેપણી કહેવાય. (સ્વસિદ્ધાન્ત, પરસિદ્ધાન્ત, સિદ્ધાન્ત)
૭. પાપકર્મના બતાવાયેલ કડવા ફળથી શ્રોતા પામે છે. (સંવેગ, વૈરાગ્ય, ત્યાગધર્મ)
૮. વૈક્રિય ઋદ્ધિ વગેરે કથાનો રસ કહેવાયેલ છે. (સંવેજની, નિર્વેજની, આક્ષેપણી)
૯. સઘળા ફળની સિદ્ધિ કરનારી સંપત્તિ હોય છે. (જ્ઞાન, તપ, ચારિત્ર)

• ८. नयलतानी अनुप्रेक्षा •

(अ) नीयेना प्रश्नोना विस्तारथी जवाब आपो.

१. कथा डेटला प्रकारनी ? कर्छ कर्छ ? ते विस्तारथी समजवो.
२. धर्मकथानां डेटला प्रकार अने क्या क्या ? ते समजवो.
३. आक्षेपणी धर्मकथानां ४ त्पेद समजवो.
४. निर्वेजनीकथानो रस जज्ञावो.
५. विक्षेपणीकथा अवस्थाविशेषमां कर्छ रीते लाभकारी छे ?
६. प्रज्ञापकनी अपेक्षाअे कथा पण विकथा कर्छ रीते बने ?
७. कोण कडे तो कथा कडेवाय ? ने कोण कडे तो विकथा कडेवाय ?
८. अतिविस्तृतकथा शा माटे न करवी जेठअे ?

(बी) नीयेना प्रश्नोना संक्षेपमां जवाब आपो.

१. आक्षेपणी कथाना यथाक्रम विषय जज्ञावो.
२. आक्षेपणीधर्मकथास्वरूप कल्पवेलीनो रस क्यो कडेवाय ?
३. पडेलां शुं ज्ञाणीने विक्षेपणी कथा करवी जेठअे ?
४. संवेजनी कथाने संप्रदायकथन मुजब कछो.
५. पडेलां कर्छ कथा कडेवी पछी कर्छ कडेवी ?
६. डेवी कथा साधुअे क्यारेय न करवी जेठअे ?
७. डेवी कथा पंडिते करवी जेठअे ?
८. कर्छ रीते विषयविभाग करीने उपदेश आपवो ?
९. शुं लक्षमां राप्पीने गुरु धर्मदेशना आपे ?
१०. विद्या कोने कडेवाय ?

(सी) ढाली जग्या पूरो.

१. अेकांतबुद्धि नो नाश करनारी छे. (मिथ्यात्व, समकित, यारित्र)
२. ज्ञानहीन सारा नछि. (क्रियाजड, पुरुषो, लोक)
३. परलोकमां करेलां पापकर्मो आलोकमां दुःखदायी छे अेवुं जेमां बतावाय ते कथा छे. (संवेजनी, निर्वेजनी, विक्षेपणी)
४. थोडा पण प्रमादनुं इण त्पयंकर छे ते कथानो रस छे. (आक्षेपणी, संवेजनी, निर्वेजनी)
५. कथाथी भेंयायेला जवो सम्यग्दर्शन पामे छे. (आक्षेपणी, विक्षेपणी, संवेजनी)
६. जेमां धर्म, अर्थ अने कामविषय कडेवाय ते कथा छे. (मिश्र, राज, नट)
७. बोलनार पुरुषने कडेवाय. (प्रज्ञापनीय, प्रज्ञापक, दर्शक)
८. जे प्रमाटी साधु कडे ते कडेवाय. (कथा, विकथा, धर्मकथा)

લેખક દ્વારા રચિત-સંપાદિત-અનુવાદિત સાહિત્ય સૂચિ

નં.	પુસ્તકનું નામ	ભાષા/વિષય	કિંમત રૂ.
૧.	ન્યાયાલોક	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૧૭૦-૦૦
૨.	ભાષા રહસ્ય	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૧૬૦-૦૦
૩.	સ્યાદ્વાદ્ રહસ્ય (ભાગ ૧ થી ૩)	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૪૩૫-૦૦
૪.	વાદમાલા	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૧૨૦-૦૦
૫.	ષોડશક (ભાગ ૧-૨)	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૨૦૦-૦૦
૬.	અધ્યાત્મોપનિષત્ (ભાગ ૧-૨)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૧૮૦-૦૦
૭.	દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા (ભાગ ૧ થી ૮)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૨૦૦૦-૦૦
૮.	FRAGRANCE OF SENTIMENTS	ENGLISH	25-00
૯.	GLIMPSSES OF SENTIMENTS	ENGLISH	30-00
૧૦.	ABUNDANT JOY OF SENTIMENTS	ENGLISH	25-00
૧૧.	WHAT IS SUPERIOR ? INTELLECT OR FAITH ?	ENGLISH	10-00
૧૨.	LUST GETS DEFEATED, DEVOTION WINS...	ENGLISH	10-00
૧૩.	WHAT IS SUPERIOR ? SADHANA OR UPASANA ?	ENGLISH	10-00
૧૪.	દ્વિવર્ણ રત્નમાલિકા	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૫.	વાસના હારે, ઉપાસના જીતે	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૬.	બુદ્ધિ હારે, શ્રદ્ધા જીતે	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૭.	સાધના ચઢે કે ઉપાસના ?	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૮.	સંવેદનની સુવાસ	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૯.	સંવેદનની ઝલક	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૦.	સંવેદનની મસ્તી	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૧.	સંવેદનની સરગમ	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૨.	સંયમીના કાનમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૩.	સંયમીના દિલમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૪.	સંયમીના રોમરોમમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૫.	સંયમીના સપનામાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૬.	સંયમીના વ્યવહારમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૭.	વિદ્યુતપ્રકાશની સજીવતા અંગે વિચારણા	(ગુજરાતી)	૧૦-૦૦
૨૮.	વિદ્યુતપ્રકાશ : સજીવ યા નિર્જીવ ?	(હિન્દી)	૧૦-૦૦
૨૯.	યશોવિજય છત્રીશી	(અભિનવ પ્રભુસ્તુતિ)	અમૂલ્ય

નોંધ : અધ્યયનશીલ પૂ.સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ રૂપે મળે શકશે.

પ્રાપ્તિ સ્થાન :- દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા, જિ. અમદાવાદ. પીન-૩૮૭૮૧૦.

૧૦- યોગલક્ષણ દ્વાત્રિંશિકા

દશમી બ્રીસીની પ્રસાદી

લોકચિત્તાઽઽવર્જનનિમિત્તં કીર્તિસ્પૃહાદિમાલિન્યવતા અન્તરાત્મના

ક્રિયતે સત્ક્રિયા સા લોકપંક્તિઃ ॥૧૦/૬/૬૯૧॥

કીર્તિની સ્પૃહા વગેરેથી મલિન બનેલા મન દ્વારા લોકોના મનને પોતાના તરફ ખેંચવાના ઉદ્દેશથી જે શિષ્ટાચાર પાલનરૂપ ક્રિયા થાય તેને લોકપંક્તિ કહેવાય છે.

ધર્માર્થ સા શુભાયાઽપિ ધર્મસ્તુ ન તદર્થિનઃ ॥૧૦/૮/૬૯૨॥

ધર્મ ખાતર લોકપંક્તિ સારા માટે બને.

પણ લોકપંક્તિ ખાતર ધર્મ સારા માટે ન થાય.

પ્રણિધાનાદીનાં ક્રિયાશુદ્ધિહેતુત્વાત્ ॥૧૦/૯/૬૯૪॥

પ્રણિધાન વગેરે ક્રિયાશુદ્ધિના હેતુ છે.

सिद्धिः तात्त्विकधर्माप्तिः साक्षाद्-आत्मना

संवित्तिरूपा ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यैकमूर्तिका ॥१०/१४/७०१॥

साक्षात् आत्मा वडे आत्मानી अनुभूति स्वरूप मात्र ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यरूप तात्त्विक धर्मप्राप्ति જ સિદ્ધિ છે.

प्रणिधानादिभिः विना क्रिया न धर्माय

प्रत्युताऽन्तर्माલिन्यसद्भावात् प्रत्यपायाय ॥१०/१६/७०३॥

પ્રણિધાન આદિથી રહિત ધર્મક્રિયા ખરેખર ભાવધર્મ માટે થતી નથી. ઉલટું અંતઃકરણમાં મલિનતા હોવાના કારણે તે ધર્મક્રિયા વિધ્ન અથવા અંતરાય માટે થાય છે.

न हि एकान्तेन अक्षीणपापस्य विमलो भावः सम्भवति ॥१०/२१/७११॥

જેના પાપ જરા પણ ક્ષીણ ન જ થયા હોય તેને નિર્મળ ભાવ જાગે તેવું સંભવ જ નથી.

अन्तःपरिणामस्य मोक्षे मुख्यहेतुत्वम् ॥१०/२२/७१३॥

અન્તઃકરણના પરિણામ મોક્ષ પ્રત્યે મુખ્યકારણ છે.

क्रियायाः सम्यक्त्वं भावानुवेधतः ॥१०/२३/७१७॥

પ્રણિધાનાદિ ભાવનો વિશેષ પ્રકારે સંબંધ થવાથી ક્રિયા સમ્યક્ બની જાય છે.

भाववृद्धौ क्रियाया हेतुत्वात् ॥१०/२५/७२०॥

ભાવવૃદ્ધિ પ્રત્યે ધર્મક્રિયા કારણ છે.

॥ અથ યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા ॥૧૦॥

કથાનિરૂપણાઽનન્તરં તત્ફલભૂતસ્ય યોગસ્ય લક્ષણં નિરૂપ્યતે -

મોક્ષેણ યોજનાદેવ યોગો હ્યત્ર નિરુચ્યતે । લક્ષણં તેન તન્મુખ્યહેતુવ્યાપારતાઽસ્ય તુ ॥૧॥

મોક્ષેણેતિ । યોગો હિ = યોગશબ્દો હિ અત્ર = લોકે પ્રવચને વા મોક્ષેણ યોજનાદેવ નિરુચ્યતે = વ્યુત્પાદ્યતે । તેન અસ્ય = યોગસ્ય તુ તન્મુખ્યહેતુવ્યાપારતા લક્ષણં નિરુક્તાઽ-
ર્થસ્યાઽપ્યનતિપ્રસક્તસ્ય લક્ષણત્વાઽનપાયાત્ ॥૧॥

❖ તયલતા ❖

યોગગ્રન્થપદાર્થનામાગમાદ્યનુવેદતઃ । ઇતશ્ચાઽઽરમ્યતે વ્યાખ્યા તન્નાન્તરાવતારતઃ ॥૧॥

કાનિ કુત્ર હિ તન્નાણિ, શુદ્ધાનિ સન્તિ વા ન વા ? । કુત્ર ચાભિનિવિષ્ટાનિ ધાર્યતાં હૃદિ પળ્ડિતૈઃ ॥૨॥

કથાનિરૂપણાનન્તરં તત્ફલભૂતસ્ય = ધર્મકથાશ્રવણાદિકાર્યરૂપસ્ય યોગસ્ય લક્ષણં ફલાદિકઞ્ચ નિરૂપ્યતે- 'મોક્ષેણે'તિ । યોગશબ્દો હિ મોક્ષેણ = મહાનન્દેન યોજનાદેવ વ્યુત્પાદ્યતે = શબ્દાવય-
વાર્થનિર્વચનલક્ષણવ્યુત્પત્તિવિષયીક્રિયતે, શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રભૃતિભિરિતિ શેષઃ । તદુક્તં યોગવિંશિકાયાં- 'મુક્ષેણ
જોયણાઓ જોગો' (યો.વિં.૧) ઇતિ । તેન કારણેન યોગસ્ય વ્યુત્પત્ત્યર્થાનુગૃહીતં લક્ષણં તુ = હિ
તન્મુખ્યહેતુવ્યાપારતા = મોક્ષમુખ્યકારણીભૂતાત્મવ્યાપારતા, નિરુક્તાર્થસ્ય = વ્યુત્પત્તિલઘ્ધાર્થસ્ય અપિ અનતિ-
પ્રસક્તસ્ય લક્ષ્યાન્યુનાનતિરિક્તવૃત્તિત્વેન લક્ષણત્વાનપાયાત્ = લક્ષણતાઽઽક્રાન્તત્વાત્ । ગોપેન્દ્રેણાપિ →
યોજનાદ્યોગ ઇત્યુક્તો મોક્ષેણ મુનિસત્તમૈઃ ← (૨૦૨ યોગવિંદુ) ઇત્યેવં યોગલક્ષણમાવેદિતમ્ । → એવં
પ્રાણમથૌઙ્કારં યસ્માત્ સર્વમનેકધા । યુનક્તિ યુજ્જીત વાઽપિ તસ્માદ્ યોગ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ← (મૈત્રા.૬/
૨૫) ઇતિ મૈત્રાયણ્યુપનિષદ્વચનમપ્યત્રાનુયોજ્યં યથાતન્ત્રમવહિતમાનસૈઃ ।

સ ચ યોગો દ્વિધા ભિદ્યતે, નિશ્ચયત્ત્વે વ્યવહારતશ્ચ । યથાક્રમં તલ્લક્ષણં યોગશતકે →
નિચ્છયઓ ઇહ જોગો સન્નાણાઈણ તિળ્હ સંબંધો । મોક્ષેણ જોયણાઓ ણિદ્દિટ્ઠો જોગિનાહેહિં ॥

❖ યોગલક્ષણ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❖

નવમી બત્રીસીમાં કથાનું નિરૂપણ કર્યા પછી કથાના ફળસ્વરૂપ યોગનું લક્ષણ અહીં સમજાવાય છે.

❖ યોગનું લક્ષણ ❖

ગાથાર્થ :- અહીં મોક્ષની સાથે યોગ = સંબંધ કરાવવાના કારણે જ યોગનું નિરૂપણ થાય છે.
તે કારણે યોગનું લક્ષણ થાય છે મોક્ષની મુખ્ય હેતુભૂત એવી પ્રવૃત્તિ. (૧૦/૧)

ટીકાર્થ :- દુનિયામાં કે જિનપ્રવચનમાં યોગશબ્દનું નિરૂપણ = વ્યુત્પાદન ખરેખર મોક્ષની સાથે
યોગ = સંયોગ = સંબંધ કરાવવાના કારણે જ થાય છે. મતલબ કે મોક્ષની સાથે આત્માનો સંબંધ
કરાવે તેને ઉદ્દેશીને યોગશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તે કારણે યોગનું લક્ષણ થશે- મોક્ષની મુખ્ય હેતુભૂત
એવી આત્મપ્રવર્તનસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ. અહીં બતાવેલું આ લક્ષણ યોગનું સમ્યક્ લક્ષણ હોવાનું કારણ એ
છે કે તે અનતિપ્રસક્ત છે. અર્થાત્ જે યોગરૂપે માન્ય ન હોય તેવા અલક્ષ્ય પદાર્થમાં તે નથી રહેતું
તથા લક્ષ્યરૂપે અભિમત પદાર્થમાં અવશ્ય રહે છે. (૧૦/૧)

મુખ્યત્વં ચાન્તરઙ્ગત્વાત્ ફલાઽઽક્ષેપાચ્ચ દર્શિતમ્ । ચરમે પુદ્ગલાવર્તે યત્^૧ એતસ્ય સમ્ભવઃ ॥૨॥

મુખ્યત્વં ચેતિ । મુખ્યત્વં ચ અન્તરઙ્ગત્વાત્ = મોક્ષં પ્રત્યુપાદાનત્વાત્ ફલાઽઽક્ષેપાત્ = ફલજનનં પ્રત્યવિલમ્બાત્^૨ ચ દર્શિતં પ્રવચને, યતો = યસ્માત્ ચરમે પુદ્ગલાઽઽવર્તે એતસ્ય યોગસ્ય

વવહારઓ ઉ ઈસો વિન્નેઓ ઈયકારણાણં પિ । જો સંવંધો સો વિ ય કારણકજ્જોવયારાઓ ॥

← (યો.શ.૨/૪) ઇત્યમાવેદિતમ્ ॥૧૦/૧॥

નનુ યોગસ્ય કથં મોક્ષં પ્રતિ મુખ્યહેતુત્વમ્ ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ- 'મુખ્યત્વજ્ઞે'તિ । મોક્ષં પ્રતિ યોગસ્ય મુખ્યત્વં ચ = પ્રધાનકારણત્વં હિ અન્તરઙ્ગત્વાત્ । 'વહિરઙ્ગાન્તરઙ્ગયોરન્તરઙ્ગં બલવદિ'તિ ન્યાયો હ્યત્ર વિનિગમકઃ । તતશ્ચ મોક્ષં પ્રતિ ઉપાદાનત્વાત્ = ઉપાદાનકારણત્વાત્ યોગસ્ય મુખ્યકારણતા, શેષકારણાનાજ્ઞ નિમિત્તત્વાદ્ ગૌણકારણતેતિ સિદ્ધમ્ । યદ્યપ્યાત્મન એવ મોક્ષં પ્રત્યુપાદાનકારણત્વં તથાપિ ધર્મગોચરાત્મવ્યાપારસ્યાઽધ્યવસાયવિશેષાત્મકસ્ય યોગપદવાચ્યસ્ય કથજ્ઞિત્તદભિન્નત્વાન્મોક્ષોપાદાનત્વં ન વિરુદ્ધતે । યદ્વાઽઽત્મવ્યાપારવિશેષરૂપસ્ય યોગસ્ય મોક્ષં પ્રત્યુપાદાનકારણતા પર્યાયાદેશાન્ન વિરુદ્ધત ઇતિ ભાવનીયમ્ । યોગસ્ય મોક્ષં પ્રતિ મુખ્યકારણત્વસાધને હેત્વન્તરમાહ- ફલજનનં પ્રતિ = મોક્ષનિષ્પત્તિ પ્રતિ અવિલમ્બાત્ = સ્વેતરકારણવિલમ્બપ્રયુક્તવિલમ્બરહિતત્વાત્ । ફલવિલમ્બકારિત્વાભાવોઽત્ર વ્યવહારનયતોઽવગન્તવ્યઃ । ન ચૈતસ્મિન્ વિલમ્બકારિત્વાભાવ એવ કથમિતિ શઙ્કનીયમ્, યસ્માત્ કારણાત્ ચરમે પુદ્ગલાવર્તે = ઔદારિક-વૈક્રિય-તૈજસ-કાર્મણ-પ્રાણાપાન-ભાષા-મનોવર્ગાણામધ્યાદન્યતરપરિણામપરિણતસર્વ-પુદ્ગલગ્રહણરૂપે યોગસ્ય નિરુક્તસ્ય સમ્ભવઃ । યથોક્તં ચરમાવર્તવિંશિકાયાં → નિચ્છયઓ પુણ ઈસો

વિશેષાર્થઃ :- સામાન્યથી એક ચીજને બીજી ચીજ સાથે જોડે તે યોગ કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં અધ્યાત્મજગતમાં આત્માનો પરમાત્મા સાથે = પરમાત્મસ્વરૂપની સાથે = શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની સાથે = મોક્ષની સાથે સંબંધ કરાવનાર તત્ત્વ યોગ તરીકે ઓળખાવાય છે. અર્થાત્ તેવા પ્રકારની ચોક્કસ પ્રવૃત્તિમાં યોગ શબ્દનો પ્રયોગ માન્ય બને છે. આ આશયથી જ લોકમાં ધ્યાનયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ... ઈત્યાદિ વ્યવહાર થાય છે. માટે યોગનું લક્ષણ બનશે મોક્ષની મુખ્ય હેતુભૂત પ્રવૃત્તિ. અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ = અતિપ્રસક્તિ અને અસંભવ દોષથી રહિત હોવાથી યોગનું આ લક્ષણ વાસ્તવિક લક્ષણ છે. (૧૦/૧)

❁ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ યોગ ❁

ગાથાર્થઃ :- યોગ મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ હોવાનું કારણ એવું દર્શાવવામાં આવેલ છે કે તે અંતરંગ કારણ છે અને ફલનિષ્પત્તિ પ્રત્યે વિલંબ કરતું નથી. આનું કારણ એ છે કે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં યોગનો સંભવ છે. (૧૦/૨)

ટીકાર્થઃ :- મોક્ષ પ્રત્યે યોગ મુખ્ય હેતુ હોવાનું એક કારણ જિનપ્રવચનમાં એવું દર્શાવેલ છે કે યોગ એ મોક્ષ પ્રત્યે અંતરંગ કારણ = ઉપાદાન કારણ છે. વળી બીજું કારણ એવું જણાવવામાં આવેલ છે કે મોક્ષરૂપ ફળને પ્રગટ કરવામાં યોગને વિલંબ લાગતો નથી. મોક્ષ અપાવવામાં યોગને વિલંબ ન થવાનું કારણ એ છે કે યોગનો સંભવ ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં જ છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'તય' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ '...વત્વાત્' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સમ્ભવઃ। इत्थं ह्यभव्य-दूरभव्यक्रियाव्यवच्छेदः कृतो भवति, एकस्या^१ मोक्षाऽनुपादानत्वादन्यस्याश्च^२ फलविलम्बादिति ध्येयम् ॥२॥

न सन्मार्गाऽऽभिमुख्यं स्यादावर्तेषु परेषु तु । मिथ्यात्वच्छन्नबुद्धीनां दिङ्मूढानामिवाऽङ्गिनाम् ॥३॥

जायइ नियमेष चरमपरियट्टे । तहभव्वत्त-मलकखयभावा अच्चंतसुद्धत्ति ॥ ← (विं.वि.४/१) एकस्याः = अभव्यक्रियाया मोक्षानुपादानत्वात् = मुक्त्युपादानकारणभिन्नत्वात्, अन्यस्याः च = दूरभव्यक्रियायाः चाऽचरमावर्तवर्तिकर्तृकत्वेन फलविलम्बात् = मोक्षलक्षणकार्यप्रतीक्षणीयकालत्वात् । तदुक्तं चरमावर्त-विंशिकायां → अचरिमपरियट्टेसुं भवबालकालमो भणिओ । चरिमो उ धम्मजुव्वणकालो तह चित्तभेओ त्ति ॥ ← (विं.वि.४/१९) इति। प्रकृते → कालेन सर्वा नन्दन्ति ← (अथ.वे.१९/५३/७) इति, → कालो हि सर्वस्येश्वरः ← (अथ.वे.१९/५३/८) इति च अथर्ववेदवचनमपि यथागममनुयोज्यमवहितमानसैः । 'अकाले कृतमकृतं स्यादिति न्यायोऽप्यत्र स्मर्तव्यः ॥१०/२॥

અચરમાવર્તેષુ કુતો ન યોગસમ્ભવઃ ? इत्याशङ्कायामाह- 'ने'ति । 'मिथ्यात्वच्छन्नबुद्धीनामिति हेतुगर्भोक्तिः । 'वरं सांशयिकाद् निष्कादसांशयिक कार्पापणः' इति न्यायेन यद्वा 'वरमद्य कपोतः श्वो मयूराद्' इति न्यायेनात्यन्तं कामभोगाद्यासक्ततया अतत्त्वाभिनिवेशाऽऽक्षेपकगाढमिथ्यात्वग्रस्तबुद्धि-त्वादचरमावर्तेषु न सन्मार्गाऽऽभिमुख्यं स्यादित्यर्थः। उपदेशपदेऽपि → घणमिच्छतो कालो एत्थ अकालो उ होति नायव्वो । कालो य अपुणबंधगपभिती धीरेहिं निदिट्ठो ॥ ← (उप.पद.४३२) इत्येवं

આવું હોવાથી અભવ્ય અને દૂરભવ્યની ધર્મક્રિયાની યોગમાંથી બાદબાકી થઈ જાય છે. કારણ કે અભવ્ય જીવની આરાધના મોક્ષનું કારણ બની શકતી નથી. તથા દૂરભવ્ય જીવની આરાધના મોક્ષસ્વરૂપ ણ પ્રત્યે વિલંબ કરનાર છે. આ વાત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવું. (૧૦/૨)

વિશેષાર્થ :- મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ છે યોગ. નિમિત્ત કારણ - બાહ્ય કારણ તો ગૌણ હેતુ કહેવાય છે. યોગ મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ છે. એટલા માટે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય હેતુતા આત્મવ્યાપારસ્વરૂપ યોગમાં રહેલી છે. અભવ્યની આત્મપ્રવૃત્તિ = ધર્મગોચર આત્મવ્યાપાર મોક્ષ પ્રત્યે ઉપાદાન કારણ ન બનવાથી તેમાં યોગના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી. પ્રસ્તુતમાં આત્મવ્યાપાર જીવથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી અભવ્ય મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ ન બનવાના લીધે તેની ધર્મપ્રવૃત્તિ- આત્મવ્યાપાર પણ મુક્તિ પ્રત્યે ઉપાદાનકારણ ન બને - એમ કહેવામાં આવેલ છે. તે ઉપરાંત યોગ મોક્ષની ઝડપથી પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તે માટે તે મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ કહેવાય છે. મોડામાં મોડું એક પુદ્ગલપરાવર્ત પૂર્ણ થાય તે પૂર્વે જ યોગ મોક્ષને આપી દે છે. આમ તે મોક્ષને ઝડપથી આપે છે. તેથી મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ તે બની શકે છે. દૂરભવ્ય જીવ જે કાંઈ ધર્મગોચર આત્મપ્રવૃત્તિ કરે છે તે એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં મોક્ષને અપાવી ન શકે. માટે તેમાં પણ યોગના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી. (૧૦/૨)

✽ અચરમાવર્તકાળમાં જીવ મોક્ષમાર્ગવિમુખ ✽

ગાથાર્થ :- दिङ्मूढ जिवो जेम साया रस्ताने सन्मुष थता नथी. तेम बीज आवर्तोमां = अचरमपुद्गलपरावर्तोमां मिथ्यात्वथी व्याप्त बुद्धिवाणा जिवो मोक्षमार्गनी सन्मुष थता नथी. (१०/३)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'एकस्य' इत्यशुद्धः पाठः । मुद्रितप्रत्यन्तरे 'एक' इति वृद्धितः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ '...दन्यस्य च' इत्यशुद्धः पाठः ।

નેતિ । સ્પષ્ટઃ ॥૩॥

ગાઢમિથ્યાત્વોદયાદચરમાવર્તસ્યાઽનુચિતકાલતા ધર્મ પ્રતીત્યુપદર્શિતમ્ । ન ચ ભવ્યસ્યાપિ સતઃ કથમચર-
માવર્તકાલે જડૈઃ કર્મભિઃ પરાજેયત્વમ્ ? इति शङ्कनीयम्, यतः निर्बलेनाऽपि प्रबलसहायेन समर्थोऽपि
बाध्यत एव । ‘अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः। दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः॥’
() इति न्यायोऽप्यत्र साक्षी । ततो दुर्बलान्यपि जडान्यपि च कर्माणि प्रबलाऽचरमावर्तकालसहायेन
स्वभावतः प्रबलमपि भव्यजीवं विडम्बयन्तीति सङ्गच्छते । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चयेऽपि → नास्मिन्
घने यतः सत्सु तत्प्रतीतिर्महोदया । किं सम्यग्रूपमादत्ते कदाचिद् मन्दलोचनः ॥ ← (यो.दृ.स.३६)
अस्मिन् = सहजभावमले, उपलक्षणात् कृष्णपाक्षिकत्व-प्रदीर्घभवसद्भावादिकमपि कारणमत्रानुसन्धेयम् ।
तदुक्तं योगबिन्दौ → प्रदीर्घभवसद्भावान्मालिन्यातिशयात्तथा । अतत्त्वाभिनिवेशाच्च नान्येष्वन्यस्य जातुचित् ॥
← (यो. विं.७३) इति । चरमावर्तविंशिकायामपि → मुख्वासओ वि नन्नत्थ होइ गुरुभावमलपहावेण ।
जह गुरुवाहिविगारे न जाउ पत्थासओ सम्मं ॥ ← (विं.विं. ४/२) इत्युक्तम् । प्रकृते → निच्वं
पि वालो पक्खंदो कण्हकम्मो न सुज्झति ← (म.नि.१/१/७/७९/पृष्ठ ४९) इति मज्झिमनिकायवचनमपि
यथातन्त्रमनुयोज्यम् । एतेन → किन्तु यस्याऽस्ति दुरितं कोटिजन्मसु सञ्चितम् । तस्य प्रकाशते
नायमर्थो मोहान्धचेतसः ॥ ← (शि.गी.१/३१) इति शिवगीतावचनमपि व्याख्यातम् ।

अत एव प्रस्थकन्यायेन धर्मप्रणिधानमात्रस्याऽपि मोक्षबीजत्वं नैगमनयावलम्बिभिः गीयते । इदमेवा-
भिप्रेत्य वैराग्यकल्पलतायां ग्रन्थकृतापि → अन्ये तु धर्मप्रणिधानमात्रं बीजं जगुः यद् न शिवाशयोऽपि ।
घने मलेऽनन्त्यविवर्तगे स्याद् वाच्यं पुनः किं तदुपायरागे ॥ ← (वै.क. ल.१/४७) इत्युक्तमिति
भावनीयम् । → मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु ← (वि.चू.७१) इति
विवेकचूडामणिवचनात् वेदान्तिमतानुसारेणाऽपि भवाभिनन्दिनो मोक्षसाधनशून्यतैवेत्यवधेयम् । प्रकृतेऽच-
रमावर्त-भावमलाधिक्यादीनां मणि-मन्त्रादिन्यायेन सन्मार्गाऽऽभिमुख्यप्रतिबन्धकत्वमवसेयम् ॥१०/३॥

ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સરળ હોવાથી તેની ટીકા કરવામાં આવેલ નથી. (૧૦/૩)

વિશેષાર્થ :- જગતના તમામ પુદ્ગલોને ઔદારિક વગેરે વર્ગણાની અવસ્થામાં પોતાના શરીરાદિ
રૂપે પરિણામાવીને છોડવામાં જે કાળ લાગે તે કાળને શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ દ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્તકાળ
કહેવાય અને એવા છેલ્લાં કાળને ચરમાવર્તકાળ કહેવાય છે. અનંતા કાળયકો પસાર થાય ત્યારે એક
પુદ્ગલપરાવર્ત કાળ પૂરો થાય છે. આવા અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તો જીવે ભૂતકાળમાં પસાર કરેલા છે.
તે સમયે મિથ્યાત્વ ગાઢ હોવાના લીધે જીવના પરિણામ મોક્ષમાર્ગ તરફ જતા જ નથી. જેમ પૂર્વદિશામાં
જવા નીકળેલ મુસાફરને પશ્ચિમ દિશામાં પૂર્વદિશા તરીકે ભ્રમ થાય તો તે મુસાફર વાસ્તવિક માર્ગને
અભિમુખ બનતો નથી. તેમ અચરમાવર્તકાળમાં રહેલા જીવો પણ મોક્ષસન્મુખ વલણવાળા નથી હોતા.
પરંતુ જ્યારે છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત આવે, અર્થાત્ જીવ જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં પ્રવેશ કરે ત્યાર
પછી જ તેના પરિણામ મોક્ષમાર્ગની સન્મુખ થાય અને ત્યારે યોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે. અચરમાવર્ત કાળમાં
તો યોગની પ્રાપ્તિ શક્ય જ નથી. આવર્ત-પરાવર્ત-પુદ્ગલાવર્ત-પુદ્ગલપરાવર્ત આ બધા શબ્દો પ્રસ્તુતમાં
પર્યાય શબ્દો = સમાનાર્થક શબ્દો જાણવા. (૧૦/૩)

તદા ભવાભિનન્દી સ્યાત્સજ્ઞાવિષ્કમ્ભણં વિના । ધર્મકૃત્ કશ્ચિદેવાઙ્ગી લોકપઙ્ક્તૌ^૧ કૃતાઽઽદરઃ ॥૪॥

તદેતિ । તદા = અચરમેષ્વાવર્તેષુ અઙ્ગી = પ્રાણી (ભવાભિનન્દી સ્યાત્ । અત એવ તદા) સજ્ઞાવિષ્કમ્ભણં = આહારાદિસજ્ઞોદયવચ્ચનલક્ષણં વિના કશ્ચિદેવ ધર્મકૃત્ લૌકિક-લોકોત્તર-પ્રવ્રજ્યાદિધર્મકારી । લોકપઙ્ક્તૌ = લોકસદૃશભાવસમ્પાદનરૂપાયાં કૃતાઽઽદરઃ = કૃતયત્નઃ સ્યાત્ ॥૪॥

નન્વચરમાવર્તકાલે કિં સર્વેપામેવ, સર્વદૈવ, સર્વત્રૈવ, સર્વથૈવાઽશુભપરિણામ એવ વર્તતે યદુતાઽન્યથાઽ-પીત્યત આહ- 'તદે'તિ । અચરમેષુ આવર્તેષુ = પુદ્ગલપરાવર્તેષુ પ્રાણી ભવાભિનન્દી અનુપદમેવ વક્ષ્યમાણલક્ષણો ભવતિ । તથાઽચરમાવર્તેષુ આહારાદિસજ્ઞોદયવચ્ચનલક્ષણં આહાર-ભયાદિદશવિધસજ્ઞોદયવૈકલ્યાપાદનાત્મકં સજ્ઞાવિષ્કમ્ભણં વિના કશ્ચિદેવ ન સર્વઃ લૌકિક-લોકોત્તરપ્રવ્રજ્યાદિધર્મકારી લોકસદૃશભાવસમ્પાદન-રૂપાયાં = બાહ્યલોકતુલ્યચિત્તપરિણામાઽઽક્ષેપલક્ષણાયાં લોકપઙ્ક્તૌ કૃતયત્નઃ સ્યાત્ । તદુક્તં યોગ-બિન્દૌ →

નાઽધ્યાત્મં યોગભેદત્વાદાવર્તેષ્વપરેષ્વપિ ।

તીવ્રપાપાઽભિભૂતત્વાજ્ઞાનલોચનવર્જિતાઃ । સદ્વર્ત્માઽવતરન્ત્યેષુ ન સત્ત્વા ગહનાઽન્ધવત્ ॥

ભવાભિનન્દિનઃ પ્રાયઃ ત્રિસંજ્ઞા એવ દુઃખિતાઃ । કેચિદ્ધર્મકૃતોઽપિ સ્યુલોકપઙ્ક્તિકૃતાદરાઃ ॥

← (યો.વિં.૮૪|૮૫|૮૬) ઇતિ । યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ → ભવાભિનન્દિનઃ કેચિત્ સન્તિ સજ્ઞાવ-શીકૃતાઃ । કુર્વન્તોઽપિ પરં ધર્મં લોકપઙ્ક્તિકૃતાઽઽદરાઃ ॥ ← (યો.સા.પ્રા. ૮/૧૮) ઇત્યુક્તમ્ । ભવાભિનન્દિતયૈવ તત્કૃતાન્યનુષ્ઠાનાન્યપિ કેવલં કર્મભારવહનાયૈવ સમ્પદ્યન્તે, ન તુ કર્મભારાપહારાય, 'સહૈવ દશભિઃ પુત્રૈઃ ભારં વહતિ ગર્દભી'તિ ન્યાયેનેત્યવધેયમ્ । એતેન → રાગ-દોષપરેતેહિં નાયં ધમ્મો સુસમ્બુદ્ધો ← (મ.નિ.૧/૨૬/૩, ૧/૩/૬/૨૮૧) ઇતિ મજ્ઞિમનિકાયવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

ઇદઞ્ચાત્રાઽવધેયમ્- અચરમાવર્તકાલે સર્વથૈવ સર્વેપામેવ નિરન્તરમતિવિલિપ્ટપરિણામ એવ ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિ, શુક્લલેશ્યાદિનાઽચરમાવર્તકાલેઽપિ નવમપ્રૈવેયકોત્પાદશ્રવણાત્, અભવ્યાનામપિ ગ્રન્થિદેશપ્રાપ્તૌ પ્રતિક્ષણં વર્ધમાનશુભપરિણામ-પ્રશસ્તાઽધ્યવસાયાદીનામિપ્તત્વાચ્ચ । એતેનાઽચરમાવર્તકાલે સ્વદોષદર્શન-પરગુણ-પ્રમોદાદિપરિણામાઽસમ્ભવોક્તિરપિ પ્રત્યાખ્યાતા, અચરમાવર્તવર્તિનોઽપ્યગ્નિશર્મણઃ તાપસસ્ય દ્વિકૃત્વો માસ-

ગાથાર્થ :- અચરમાવર્તકાળમાં જીવ ભવાભિનન્દી હોય છે. ત્યારે સંજ્ઞાઓના તોફાનને અટકાવીને ધર્મ કરનાર કોઈક જ જીવ હોય છે. મોટા ભાગે ત્યારે જીવ લોકસંજ્ઞાનો જ આદર કરનાર બને છે. (૧૦/૪)

ટીકાર્થ :- અચરમાવર્તકાળમાં જીવ ભવાભિનન્દી હોય છે. ભવાભિનન્દી જીવના લક્ષણ આગળની ગાથામાં કહેવાશે. આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા વગેરેના ઉદયને ઠગ્યા વગર અર્થાત્ નિયંત્રિત કર્યા વિના લૌકિક ધર્મ કે લોકોત્તર દીક્ષા વગેરે ધર્મને કરનાર જીવ અચરમાવર્તકાળમાં કોઈક જ હોય છે. અચરમાવર્તવર્તી જીવ લોકસંજ્ઞામાં જ આદર કરનાર હોય છે. લોકસંજ્ઞા = લોકપંક્તિ. એટલે કે સામાન્ય લોકો જેવા ભાવ કરવામાં જોડાઈ જવું. (૧૦/૪)

૧. 'પંક્તિ' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતૌ ।

ક્ષુદ્રો લોભરતિર્દીનો મત્સરી ભયવાન્ શઠઃ । અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાન્નિષ્ફલારમ્ભસડ્ગતઃ ॥૫॥

ક્ષપણપારણકાડસમ્પત્તૌ સ્વપ્રતિકૂલચારિગુણસેનભૂપાલગુણગણપ્રેક્ષણ-સ્વદોષદર્શનયોર્વિશદયોઃ પ્રસિદ્ધત્વાત્ । અનેનાડચરમાવર્તકાલે ગુણપક્ષપાતબીજપ્રાદુર્ભવાડસમ્ભવોક્તિરપિ નિરસ્તા, સમરાદિત્યવાચકોપસર્ગપ્રસડ્ગો ગિરિ-ષેણસ્યાડગ્નિર્શર્મજીવસ્યાડચરમાવર્તવર્તિનઃ પ્રશસ્તવિષયચિન્તનતો ગુણપક્ષપાતબીજોપલબ્ધેરિષ્ટત્વાત્ । તદુક્તં સમરાદિત્યકથાયાં વેલન્ધરદેવં પ્રતિ સમરાદિત્યકેવલિના ગિરિષેણમુદ્દિશ્ય → અસંખેજ્જેસુ પોગ્ગલપરિ-યદ્દેસુ સમઈચ્છિએસુ તિરિયગઈએ સદ્બલસેણરાઈણો પહાણતુરંગમો હોઠ્ઠણ પાવિસ્સઈ, જઓ ‘અહો મહા-ગુભાવો’ત્તિ મં ઉદ્દિસિય ચિન્તિયમણેણ । એણં ચ પસત્થવિસયચિન્તણેણ આસગલિયં ગુણપવ્ત્તવાયવીયં, કારણં ચ તં પરંપરાએ સમ્પત્તસ્સ ← (સ.ક.ભવ-૧/પૃષ્ઠ-૧૭૮) ઇતિ । અનેનાડનુબન્ધસ્યાડસડ્ગ્ધ્યપુદ્ગ-લપરાવર્તકાલમાનતાડપિ ઘોતિતા । સોડયમિપોરિવ દીર્ઘ-દીર્ઘતરવ્યાપારઃ અશુદ્ધનૈગમનયેન । → યાદિસં વપતે બીજં તાદિસં હરતે ફલં ← (સં.નિ.૧/૧૧/૧૦) ઇતિ સંયુક્તનિકાયવચનમપ્યત્ર યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ।

એતેનાડચરમાવર્તકાલે વિધિવિશુદ્ધપ્રવ્રજ્યાપ્રતિપાલનમપિ ભવ્યસ્ય નિષ્ફલમેવાડધ્યાત્મલાભાપેક્ષ-યેતિ સર્વથૈકાન્તોડપિ પ્રતિક્ષિપ્તઃ । એતદુપદર્શનાયૈવ ‘કશ્ચિદિ’ત્યુક્તમત્ર ગ્રન્થકૃતા । ન ચૈવમચર-માવર્તકાલવર્તિનોડપિ દીક્ષાદાવધિકારિત્વં પ્રસજ્યેતેતિ શડ્કનીયમ્, અચરમાવર્તકાલે મહાકષ્ટેનોપાર્જિ-તસ્યાપિ શુભપરિણામાદેઃ તજ્જન્યપુણ્યવિપાકાદિકાલે ભોગતૃષ્ણાદિપારવશ્યતો બાહુલ્યેન નાશાત્, સ્વપ્રતિપન્નપ્રદીર્ઘતરકાલવ્યાપિભવાભિનન્દિપર્યાયાડન્તર્ભૂતત્વેન સ્વલ્પતમકાલીનશુભપરિણામાદેરપિ બાહુલ્યેન ભવાભિનન્દિપર્યાયપરિકરભૂતત્વાત્, અચરમાવર્તકાલીનગુણપક્ષપાતબીજાદેરપિ અચરમાવર્તકાલે સ્વફલદાનં પ્રત્યસમર્થત્વાચ્ચાડચરમાવર્તકાલે ધર્માનધિકારિત્વોક્તેર્ન્યાય્યત્વમેવ । ન હિ કાર્પાપણમાત્રેણ ધનવાનિતિ વ્યપદેશો લોકેડપિ દૃષ્ટોડવિગાનેન । અત એવ ગ્રન્થકૃતાડપિ વૈરાગ્યકલ્પલતાયાં → બીજસ્ય સમ્પત્તિરપીહ ન સ્યાદપશ્ચિમાવર્તવિવર્ત-કાલે । એપાડપિ યેનાડતિશયેન ચાર્વી ભવાભિનન્દિત્વનિવૃત્તિલભ્યા ॥ ← (વૈ.ક.લ.૧/૫૬) ઇત્યુક્તમ્ । ‘પ્રાધાન્યેન વ્યપદેશા ભવન્તી’તિ ન્યાયોડત્રાડનુસ્મર્તવ્યઃ । પ્રન્થિદેશાડસગતેડપિ અભવ્યે નિરતિચારચારિત્રાચારપાલનેડપિ ભવાભિનન્દિતા નૈવોચ્છિઘત ઇતિ ધ્યેયમ્ ॥૧૦/૪॥

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય(૭૬)- યોગવિન્દુ(૮૭)દ્વૃતકારિકયા ભવાભિનન્દિલક્ષણાન્યાહ- ‘ક્ષુદ્ર’ ઇતિ ।

વિશેષાર્થ :- અચરમાવર્તકાળમાં જીવ લૌકિક કે લોકોત્તર ધર્મ કરે ખરો પણ આહારસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા વગેરેના ઉદયમાં તે તણાઈ જાય છે. સંજ્ઞાના ઉદયને તે રોકી શકતો નથી, રોકવાની ઈચ્છા પણ થતી નથી. તે હૈયામાં લૌકિક ભાવો રાખીને ધર્મને કરે છે. જનમનરંજન કરવા માટે ધર્મને કરે છે. નિર્મળ શ્રદ્ધા વિના ધર્મને કરે છે. માનાશંસા, પ્રશંસા વગેરેને પુષ્ટ બનાવવા તે ધર્મ કરીને ધર્મનું અવમૂલ્યાકન કરે છે. (૧૦/૪)

ભવાભિનંદી જીવના લક્ષણ બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- ભવાભિનંદી જીવના આઠ લક્ષણ છે. તે (૧) ક્ષુદ્ર, (૨) લોભરતિવાળો, (૩) દીન, (૪) મત્સરી, (૫) ભયભીત, (૬) શઠ, (૭) અજ્ઞાની અને (૮) નિષ્ફળ આરંભ કરનારો હોય છે. (૧૦/૫)

क्षुद्र इति । क्षुद्रः = कृपणः । लोभरतिः = याज्वाशीलः । दीनः = सदैवाऽदृष्टकल्याणः । मत्सरी = परकल्याणदुःस्थितः । भयवान् = नित्यभीतः । शठो = मायावी । अज्ञो = मूर्खः । भवाभिनन्दी = “असारोऽप्येष? संसारः सारवानिव लक्ष्यते? । दधि-दुग्धाऽम्बु-ताम्बूल-पण्य^३-पण्याङ्गनादिभिः ॥” () इत्यादिवचनैः संसाराऽभिनन्दनशीलः स्याद् = भवेत्, निष्फलाऽऽरम्भसङ्गतः सर्वत्राऽतत्त्वाऽभिनवेशाद्बन्धक्रियासम्पन्नः ॥५॥

योगबिन्दुवृत्तिकृद्बचनानुसारेण विवृणोति- ‘क्षुद्रः = कृपण’ इत्यादि स्पष्टम् । नवरं श्रीमद्भागवते → कृपणो योऽजितेन्द्रियः ← (श्री.भा.११/१९/४४) इत्येवं कृपणलक्षणमुक्तं तदत्र यथातन्त्रमनुयोज्यं सर्व-तन्त्रविशारदैः । परकल्याणदुःस्थितः सन् कल्याणवन्तं परं न दत्ते स्वरसतः किञ्चिदपि, प्रतिबन्धकस्य मत्सरस्य सत्त्वात् । परेषामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं संयुक्तनिकाये देवतासंयुक्ते → मच्छेरा च पमादा च, एवं दानं न दीयति । ← (सं.नि. १/१/३२,पृ.२२) इति । परकीयकल्याणाऽसहिष्णुतया तादृशकल्याणान्तरायं वघ्नातीत्यादिकमूहनीयम् । नित्यभीतः, तथाविधाऽऽत्मस्वरूपानवगमात् । मायावी वाङ्-मनः-कायव्यापाराणां कौटिल्यात् । प्रकृते → सत्यमिति अमायिता, अकौटिल्यं वाङ्-मनः-कायानाम् ← (के.शां.४/८) इति केनोपनिषच्छाङ्करभाष्यवचनमप्यनुस्मर्तव्यम् ।

अज्ञः = मूर्ख इति । अत्राऽज्ञता शुद्धात्मस्वरूपावबोधराहित्यापेक्षयाऽवगन्तव्या । प्रकृते → एतदात्मविज्ञानं = पाण्डित्यम् ← (वृ.आ.शां.भा.३/५/१) इति बृहदारण्यकोपनिषच्छाङ्करभाष्यवचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । शास्त्राभ्यासकरणेऽपि सहजमलप्राबल्येन न यथावदात्मस्वरूपावबोधयोग्यता शा-स्त्रानुशासनाहर्ताऽपि वाऽस्योपजायते । प्रकृते → न तु शास्त्रं भृत्यान्निव बलाद् निवर्तयति नियोजयति वा ← (वृ.शां.२/१/२०) इति बृहदारण्यकशाङ्करभाष्यवचनमपि स्मर्तव्यम् । अत्यनर्हत्वाच्छा-स्त्रमप्यस्य मद-मानकारणतयाऽवसेयम् । तदुक्तं भर्तृहरिणा अपि शृङ्गारशतके → ज्ञानं सतां मद-मानादिनाशनं केपाञ्चिदेतन्मद-मानकारणम् । स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये कामातुराणामपि काम-कारणम् ॥ ← (शृं.श.७७) इति । व्यवहारतो ज्ञोऽपि परमार्थतः अज्ञस्तु कथमपि नात्राऽऽध्यात्मिकं

टीका :- भवाभिनन्दी ज्वना आठ लक्ष्ण छे. (१) भवाभिनन्दी ज्व क्षुद्र प्रकृतिवाणो अर्थात् कृपण स्वभाववाणो छेय छे. (२) ते भाग-भाग करवाना लोभी स्वभाववाणो छेय छे. (३) ते दीन छेय छे. अर्थात् कायम आत्मकल्याणना तेने दर्शन थता ज नथी. (४) तेम ज ते मत्सरी छेय छे. मतलब के बीजाना अब्युदयने जोईने दुःखी थनारो छेय छे. (५) कायम ते भयभीत छेय छे. (६) भवाभिनन्दी ज्व मायावी-लुब्धो छेय छे. (७) तेम ज ते मूर्ख-अज्ञानी-आत्मज्ञानशून्य छेय छे. (८) तेम ज सर्वत्र तेने अतत्त्वनो कदाग्रह छेवाथी अर्थात् अपारमार्थिक पदार्थमां पारमार्थिक बुद्धि छेवाथी तेनी क्रिया आध्यात्मिक प्रयोजननी अपेक्षाअे निष्कण ज्ञय छे. आवो ज्व भवाभिनन्दी छेय छे. भव = संसार प्रत्ये बहुमान-आदरवाणो छेवाथी ते भवाभिनन्दी कहेवाय छे. ‘संसार असार छेवा छतां दूध, दही, पाणी, सरभत, पान, वेयवानो माल, वेथ्या वगेरे द्वारा ज्ञाणे के सारभूत छेय तेम लागे छे.’ - आ प्रमाणे तेना मोढामांथी नीकणता वयनो द्वारा ज्ञाण आवे छे के संसार प्रत्ये तेना हृद्यमां अभिनन्दननो = बहुमाननो भाव छे. (१०/५)

१. हस्तादर्श ‘...ज्व’ इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ ‘लक्ष्यन्ते’ इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्श ‘पुण्य-पण्या...’ इति पाठः ।

कार्यं साध्यतीति तु वैदिकानामप्यभिमतम् । तदुक्तं ऋग्वेदे → कथा विधात्यप्रचेताः ← (ऋ.वे.१/१२०/१) इति । 'कथा = केन प्रकारेण' (सा.भा.१/१२०/१) इति सायणभाष्ये । प्रकृते → मज्जन्त्यविचेतसः ← (ऋ.वे.९/६४/२१) इति ऋग्वेदवचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् । 'अविचेतसः = विपरीतमतयः' (ऋ.भा.९/६४/२१) इति ऋग्वेदभाष्ये सायणाचार्यः । एतेन → निबाधते अमतिः ← (ऋ.वे.१०/३३/२) इति ऋग्वेदवचनमपि व्याख्यातम् । तदुक्तं योगवाशिष्ठे अपि → न मौख्यादधिको लोके कश्चिदस्तीह दुःखदः ← (यो.वा.२९/५७) । निष्फलारम्भसङ्गतः = आध्यात्मिकफलशून्यप्रवृत्तिशाली, आध्यात्मिकफलजनकधर्मप्रवृत्तिरहित इति यावत् तात्पर्यम् । शेषलक्षणाऽसत्त्वेऽपि तद्विपरीतगुणाऽयोगे त्वेकेनाऽपि क्षुद्रत्वादिलक्षणेन भवाभिनन्दिता सम्भवत्येव । औदार्यादिगुणयोगे तु दैन्यादिसत्त्वेऽपि नैव भवाभिनन्दिता सम्मता इति भावनीयम् ।

योगसारप्राभृते तु → मूढा लोभपराः क्रूरा भीरवोऽसूयकाः शठाः । भवाभिनन्दिनः सन्ति निष्फलाऽऽरम्भकारिणः ॥ ← (यो.सा.प्रा. ८/१९) इत्येवं भवाभिनन्दिलक्षणान्युक्तानीति ध्येयम् । गणेशगीतायां →

कुर्वन् हर्षं च शोकं च हिंसां फलस्पृहां च यः । अशुचिर्लुब्धको यश्च राजसोऽसौ निगद्यते ॥ प्रमादाऽज्ञानसहितः परोच्छेदपरः शठः । अलसस्तर्कवान् यस्तु कर्ताऽसौ तामसो मतः ॥ ← (ग.गी.११/१९-२०) इत्येवं यानि राजस-तामसलक्षणान्युक्तानि तान्यपि भवाभिनन्दिनि यथागमं समवतार्यानि । भवाभिनन्दितैव दुःखमूलमिति बौद्धानामपि सम्मतम् । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → नन्दी दुक्खस्स मूलन्ति ← (मज्झिमनिकाय-१११/१३ पृष्ठ-८) इति । इतिवृत्तके अपि → तण्हादुतियो पुरिसो दीघमद्धानं संसारं । इत्थभावञ्जथाभावं संसारं नातिवत्तति ॥ ← (इतिवु.१/२/५) इत्युक्तम् ।

बौद्धानामुपक्लेशत्वेन ये षोडश चित्तदोषा अभिमताः तत्राऽपि प्रकृतक्षुद्रत्वादयो भवाभिनन्दिदोषा दर्शिता इति ध्येयम् । तदुक्तं मज्झिमनिकाये मूलपर्यायवर्गं वस्त्रसूत्रे → कतमे च भिक्खवे, चित्तस्स उपक्किलेसा ? (१) अभिज्झाविसमलोभो चित्तस्स उपक्किलेसो, (२) ब्यापादो चित्तस्स उपक्किलेसो, (३) कोधो चित्तस्स उपक्किलेसो, (४) उपनाहो चित्तस्स उपक्किलेसो, (५) मक्खो चित्तस्स उपक्किलेसो, (६) पळासो चित्तस्स उपक्किलेसो, (७) इस्सा चित्तस्स उपक्किलेसो, (८) मच्छरियं चित्तस्स उपक्किलेसो, (९) माया चित्तस्स उपक्किलेसो, (१०) साठेय्यं चित्तस्स उपक्किलेसो, (११) थम्भो चित्तस्स उपक्किलेसो, (१२) सारम्भो चित्तस्स उपक्किलेसो, (१३) मानो चित्तस्स उपक्किलेसो, (१४) अतिमानो चित्तस्स उपक्किलेसो, (१५) मदो चित्तस्स उपक्किलेसो, (१६) पमादो चित्तस्स उपक्किलेसो ← (म.नि. भाग-१/१/७/सूत्र-७१/पृष्ठ ४६) इति । व्यापादः = द्रोहः, उपनाहः = वैरभावः, मक्खः = परगुणावमननं, पळासो = नैष्टुर्यं, स्तम्भः = अज्ञता, सारम्भः = उत्तेजितता । शिष्टं स्पष्टम् ॥१०/५॥

विशेषार्थः :- त्वारेकर्मा ढोवाना लीधे अथरभावर्तकाणमां रडेला संसारना रसिया त्वात्तिनंदी ज्जवोनी धर्मप्रवृत्ति योगस्वरूपं अनी शकती नथी. उज्जु धशुं त्वात्तिमश करवानुं आकी ढोवाथी त्वात्तिनंदी ज्जवनी धर्मप्रवृत्ति विना विलंबे भोक्षडेत्तु अनी शकती नथी. (१०/५)

લોકાઽઽરાધનહેતોર્યા મલિનેનાન્તરાત્મના । 'ક્રિયતે સત્ક્રિયા સા ચ લોકપદ્ધિરુદાહતા ॥૬॥

લોકેતિ । લોકાઽઽરાધનહેતો: = લોકચિત્તાઽઽવર્જનનિમિત્તં યા મલિનેન = કીર્તિસ્પૃહાદિમાલિન્યવતા અન્તરાત્મના ચિત્તરૂપેણ ક્રિયતે' સત્ક્રિયા શિષ્ટસમાચારરૂપા સા ચ યોગનિરૂપણાયાં લોક-પદ્ધિરુદાહતા યોગશાસ્ત્રજૈ: ॥૬॥

મહત્યલ્પત્વબોધેન વિપરીતફલાઽઽવહા । ભવાભિનન્દિનો લોકપદ્ધિત્યા ધર્મક્રિયા મતા ॥૭॥

મહતીતિ । મહતિ અધરીકૃતકલ્પદ્રુ-ચિન્તામણિ-કામધેનૌ ધર્મે અલ્પત્વબોધેન અતિતુચ્છકીર્ત્યા-દિમાત્રહેતુત્વજ્ઞાનેન વિપરીતફલાઽઽવહા = દુરન્તસંસારાઽનુબન્ધિની ભવાભિનન્દિનો જીવસ્ય લોકપદ્ધિત્યા ધર્મક્રિયા મતા । નાઽત્ર કેવલમફલત્વમેવ કિં તુ વિપરીતફલત્વમિતિ ભાવ: ॥૭॥

યોગવિન્દુ (૮૮) કારિકામુપજીવ્યાઽઽહ- 'લોકે'તિ । યોગવિન્દુવૃત્તિં મનસિકૃત્ય વિવૃણોતિ- લોકારાધનહેતો: = લોકચિત્તાવર્જનનિમિત્તમિ'ત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ । યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ → આરાધનાય લોકાનાં મલિનેનાન્ત-રાત્મના । ક્રિયતે યા ક્રિયા બાલૈ: લોકપદ્ધિરસૌ મતા ॥←(યો.સા.પ્રા.૮/૨૦) ઇત્યુક્તમ્ ॥૧૦/૬॥

અથૈતાં દૂષયન્નાહ- 'મહતી'તિ । અતિતુચ્છકીર્ત્યાદિમાત્રહેતુત્વજ્ઞાનેન = બુદ્ધિમતામત્યન્તમનાદેયત્વે-નાઽતિતુચ્છસ્ય કીર્ત્યાદિમાત્રસ્ય હેતુતયા નિયોજનત: હીનતયાઽવલોકનેન દુરન્તસંસારાનુબન્ધિની । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → ભવાભિનન્દિનો લોકપદ્ધિત્યા ધર્મક્રિયામપિ । મહતો હીનદૃષ્ટ્યોચ્ચૈર્દુરન્તાં તદ્વિદો વિદુ: ॥ ← (યો.વિં.૮૯) ઇતિ । એતેન → નિસ્પૃહસ્ય યોગેઽધિકાર: ← (ય.વે.૩૩.૪૦/૧) ઇતિ યજુર્વેદોચ્ચ-ભાષ્યવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ॥૧૦/૭॥

• લોકસંજ્ઞા મારક છે •

લોકપંક્તિ = લોકસંજ્ઞા પદાર્થને બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- લોકોને ખુશ કરવા માટે મલિન ચિત્તથી જે સત્ક્રિયા કરાય તે લોકપંક્તિ કહેવાયેલી છે. (૧૦/૬)

ટીકાર્થ :- કીર્તિની સ્પૃહા વગેરેથી મલિન બનેલા મન દ્વારા લોકોના મનને પોતાના તરફ ખેંચવાના ઉદ્દેશથી જે શિષ્ટાચાર પાલનરૂપ ક્રિયા થાય તેને યોગપરિભાષા મુજબ યોગશાસ્ત્રવેત્તાઓ લોકપંક્તિ કહે છે. (૧૦/૬)

પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકનો પરસ્પર સંબંધ જોડીને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે →

ગાથાર્થ :- ભવાભિનંદી જીવની લોકપંક્તિથી થતી ધર્મક્રિયા મહાન ધર્મમાં તુચ્છત્વના બોધથી થતી હોવાના લીધે વિપરીત ફળને લાવનારી બને છે. (૧૦/૭)

ટીકાર્થ :- કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિરત્ન અને કામધેનુ કરતાં પણ ધર્મ તો ચઢિયાતો છે, મહાન છે. પરંતુ તેવા ધર્મના માધ્યમથી કેવળ અત્યંત તુચ્છ એવી યશકીર્તિને જ મેળવવાની ગણતરી રાખવાના કારણસર ભવાભિનંદી જીવની લોકપંક્તિથી = જનમનરંજનના આશયથી થતી ધર્મક્રિયા અતિદીર્ઘ સંસારની પરંપરાને લાવનારી બની જાય છે. મતલબ કે સંસારના અત્યંત રસિયા જીવો જે ધર્મક્રિયા કરે છે તે માત્ર નિષ્ફળ નથી જતી પરંતુ વિપરીત ફળને લાવનારી બની જાય છે. (૧૦/૭)

૧. 'વોયતે' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠો હસ્તાદર્શો । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ક્રિયતે' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: ।

ધર્માર્થ સા શુભાયાઽપિ ધર્મસ્તુ ન તદર્થિનઃ । ક્લેશોઽપીષ્ટો ધનાર્થ હિ ક્લેશાર્થ જાતુ નો ધનમ્ ॥૮॥

ધર્માર્થમિતિ । ધર્માર્થ = સમ્યગ્દર્શનાદિમોક્ષબીજાઽઽધાનનિમિત્તં સા = લોકપડિક્તઃ દાન-સન્માનોચિતસમ્ભાષણાદિભિશ્ચિત્રૈરુપાયૈઃ શુભાય = કુશલાઽનુબન્ધાય અપિ । ધર્મસ્તુ તદર્થિનો = લોકપડિક્ત્યર્થિનો ન શુભાય, હિ = યતો ધનાર્થ ક્લેશોઽપીષ્ટો ધનાર્થિનાં રાજસેવાદૌ પ્રવૃત્તિદર્શનાત્ । ક્લેશાર્થ જાતુ = કદાચિત્ ધનં ન ઇષ્ટમ્ । ન હિ “ધનાન્મે ક્લેશો ભવતુ” ઇતિ કોઽપીચ્છતિ પ્રેક્ષાવાન્ । તદિદમુક્તં “ધર્માર્થ લોકપડિક્તઃ સ્યાત્ કલ્યાણાઙ્ગં મહામતેઃ ।

તદર્થ તુ પુનર્ધર્મઃ પાપાયાત્પધિયામલમ્ ॥” (યોગવિન્દુ-૧૦)

તથા “યુક્તં” જનપ્રિયત્વં શુદ્ધં સદ્ધર્મસિદ્ધિફલદમલં ।

૨સદ્ધર્મપ્રશંસનાદેર્બીજાધાનાદિભાવેન ॥” (ષોડશક-૪/૭) ઇતિ ॥૮॥

અર્થેપાપિ વિવેકિનઃ સુન્દરપરિણામા સ્યાદિત્યભિધિત્સુરાહ- ‘ધર્માર્થમિ’તિ । સમ્યગ્દર્શનાદિમોક્ષ-બીજાધાનનિમિત્તં = સમ્યક્ત્વાદેઃ મુક્તિબીજસ્ય પ્રશંસાદિલક્ષણવપનાદિકૃતે, યથોક્તં →

વિધિનોપ્તાદ્યથા વીજાદઙ્કુરાદ્યુદયઃ ક્રમાત્ । ફલસિદ્ધિસ્તથા ધર્મવીજાદપિ વિદુર્બુધાઃ ॥

વપનં ધર્મવીજસ્ય સત્પ્રશંસાદિ તદ્ગતમ્ । તચ્ચિન્તાદઙ્કુરાદિ સ્યાત્ ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ ॥

ચિન્તા-સચ્છુત્યનુષ્ઠાન-દેવ-માનુષસમ્પદઃ । ક્રમેણાઙ્કુર-સત્કાણ્ડ-નાલ-પુષ્પસમા મતા ॥

← (લલિતવિસ્તરા પૃ.૩૯) ઇતિ । યોગવિન્દુ(૧૦)સંવાદમાહ- ‘ધર્માર્થમિ’તિ । ભાવિતાર્થવેયં કારિકા । અમિતગતિનાઽપિ યોગસારપ્રાપ્તે → ધર્માય ક્રિયમાણા સા કલ્યાણાઙ્ગં મનીષિણામ્ । તન્નિમિત્તઃ પુનર્ધર્મઃ પાપાય હત્તચેતસામ્ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૮/૨૧) ઇત્યુક્તમ્ । બોધિવીજાધાનપ્રયોજકતયા લોકપ્રિયત્વમપ્યભિમતં શાસ્ત્રકૃતામ્ । અત્રૈવ ષોડશકસંવાદ(ષો.૪/૭)માહ- ‘યુક્તમિ’તિ । તદ્વૃત્તિસ્તુ → યુક્તં = યુક્તિ જનપ્રિયત્વં ધર્મતત્ત્વલિઙ્ગં ન ત્વયુક્તમ્, યતઃ તત્ જનપ્રિયત્વં શુદ્ધં = નિરુપાધિકં, સ્વાશ્રયગુણનિમિત્તેન

પ્રસ્તુતમાં વિવેકદષ્ટિ ખીલવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- ધર્મ ખાતર લોકપંક્તિ સારા માટે બને. પણ લોકપંક્તિ ખાતર ધર્મ સારા માટે ન થાય. કારણ કે દુઃખ પણ ધન માટે ઈષ્ટ છે. પરંતુ ક્લેશ-દુઃખ માટે ધન ક્યારેય ઈષ્ટ નથી હોતું. (૧૦/૮)

ટીકાર્થ :- મોક્ષના બીજ સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શન વગેરેની વાવણી માટે દાન, સન્માન, ઊચિત વાતચીત વગેરે વિવિધ ઉપાયો વડે લોકોને આકર્ષવા- ખુશ રાખવા આ બાબત શુભ અનુબંધ માટે થાય છે. પરંતુ લોકોને ખુશ કરવાના આશયથી ધર્મ કરવો એ કુશલ અનુબંધ માટે બની ન શકે. કારણ કે ધન માટે કષ્ટ પણ ઈષ્ટ છે. ધનાર્થી જીવો રાજાની સેવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરતા દેખાય જ છે. પરંતુ દુઃખ/તકલીફ પેદા કરવા માટે ધન ક્યારેય કોઈને પણ ઈષ્ટ નથી હોતું. કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી માણસ ‘ધનથી મને દુઃખ મળે’ એવું ઈચ્છતો નથી. માટે તો યોગવિન્દુ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → “મહાપ્રાણ એવો આરાધક જીવ ધર્મ માટે = લોકોને ધર્મ પમાડવા માટે લોકોને ખુશ કરે તે સ્વ-પર માટે કલ્યાણનું કારણ બને છે. પરંતુ મંદબુદ્ધિવાળા જે જીવો લોકોને રાજી રાખવા, પ્રશંસા-પ્રસિદ્ધિ મેળવવા ધર્મ કરે છે તે તો અત્યંત

૧. હસ્તાદર્શ ‘યુક્ત’ પદં નાસ્તિ । કિન્તુ ષોડશકાનુસારેણાપેક્ષિતત્વાદસ્માભિરિહ તદુપાત્તમ્ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘ધર્મ...’ ઇત્યાદિઃ પાઠઃ । ષોડશકાનુસારેણાપેક્ષિતઃ પાઠોઽન્નાઽસ્માભિઃ યોજિતઃ ।

अनाभोगवतः साऽपि धर्माऽहानिकृतो वरम् । शुभा तत्त्वेन नैकाऽपि प्रणिधानाद्यभावतः ।।९।।

अनाभोगवत इति । अनाभोगवतः = सम्मूर्च्छनजप्रायस्य स्वभावत एव वैनयिकप्रकृतेः साऽपि = लोकपङ्क्त्या धर्मक्रियाऽपि धर्माऽहानिकृतो = धर्मे महत्त्वस्यैव यथास्थितस्याऽज्ञानाद् भवोत्कटेच्छाया अभावेन महत्त्वल्पत्वाऽप्रतिपत्तेर्धर्महान्यकारिणो वरं = अन्याऽपेक्षया मनाक् सुन्दरा ।

जनानां धर्मप्रशंसनादेः सकाशात् आदिना करणेच्छानुबन्ध-तदुपायान्वेषण-तत्प्रवृत्ति-गुरुसंयोग-सम्यक्त्वला-भग्रहणं, बीजाधानं = धर्मतरोः बीजस्य पुण्यानुबन्धिपुण्यस्य न्यासः, आदिनाऽङ्कुरपत्र-पुष्प-फलविशेष-परिग्रहः, तेषां भावेन = उत्पादेन अलं = अत्यर्थं धर्मसिद्धिफलदं वर्तते । जनप्रियस्य हि धर्मः प्रशंसास्पदं भवति । ततश्च लोकानां बीजाधानादिसिद्धिरिति तत्प्रयोजकतया जनप्रियत्वं युक्तमित्युत्तानार्थः ← (पो. योगदीपिका ४/७ पृ.९५) इति । अत एव धर्मरत्नप्रकरणेऽपि → लोयप्पियो जणाणं जणेइ धम्मम्मि बहुमाणं ← (धर्मरत्न.गा.११) इत्युक्तम् । → 'यथोचितं लोकयात्रा' ← (ध.विं.१/४६) इति धर्मबिन्दुवचनमप्यत्रानुसन्धेयम् । एतेन → लोकः खल्वाधारः सर्वेषां ब्रह्मचारिणां यस्मात् । तस्माल्लोकविरुद्धं धर्मविरुद्धञ्च सन्त्याज्यम् ।। ← (प्रशम.१३१) इति प्रशमरतिवचनमपि व्याख्यातम् ।।१०/८।।

लोकपङ्क्तावेव विशेषमाह 'अनाभोगे'ति । सम्मूर्च्छनजप्रायस्य जीवस्याऽधरीकृतकल्पद्रुम-चिन्तामणि-कामधेनौ धर्मे महत्त्वस्यैव = कल्पद्रुमाद्याधिक्यस्यैव यथास्थितस्य = तात्त्विकस्य अज्ञानात् = अना-भोगात् भवोत्कटेच्छाया = धर्महान्याक्षेपिकाया देवेन्द्रादिसुखगोचरप्रबलकामनाया अभावेन = विरहेण महति धर्मे अल्पत्वाप्रतिपत्तेः = अतितुच्छकीर्त्यादिमात्रकारणत्वानङ्गीकारात् धर्महान्यकारिणः इति कर्तु-र्हेतुगर्भविशेषणं, अन्यापेक्षया = अचरमावर्तकालीन-कीर्त्यादिस्पृहामलिनात्मकर्तृकधर्मक्रियाविवक्षया 'सर्व-

पाप माટે જ થાય છે." ← તેમ જ ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'શુદ્ધ એવું જનપ્રિયત્વ સદ્ધર્મની સિદ્ધિ સ્વરૂપ ફળને આપનારું છે. કારણ કે શુદ્ધ જનપ્રિયત્વ વડે લોકપ્રિય બનેલા ધર્માત્માના સુંદર ધર્મની પ્રશંસા લોકોમાં થવાના કારણે લોકોને બોધિબીજની વાવણી થાય છે.' (૧૦/૮)

વિશેષાર્થ :- લોકોને ધર્મ પમાડવાના આશયથી દાન કરવું, સન્માન કરવું, ઉચિત ભાષણ કરવું વગેરે ઉપાયો દ્વારા જનપ્રિય ધર્મી જે જનરંજન કરે છે તેનાથી અન્ય જીવોમાં સદ્ધર્મની = જૈન ધર્મની પ્રશંસાદિ થાય છે. અને તેના વડે બોધિબીજાધાન વગેરે પરિણામ જીવોમાં પેદા થાય છે, તેમ જ બળવાન પુણ્ય બંધાય છે. કાળક્રમે તેવું જનપ્રિયત્વ કર્મનિર્જરા અને મોક્ષને પણ આપનાર બને છે. માટે તેવું વિવેકદષ્ટિગર્ભિત જનપ્રિયત્વ યોગ્ય જ છે. (૧૦/૮)

ગાથાર્થ :- અનાભોગવાળા જીવને ધર્મમાં હીનત્વની બુદ્ધિ ન જાગે તો લોકરંજન માટે થતી ધર્મક્રિયા પણ સારી છે. પરંતુ પરમાર્થથી તો પ્રણિધાનાદિ ન હોય તો એક પણ ધર્મસાધના સારી નથી. (૧૦/૮)

ટીકાર્થ :- જેનો સ્વભાવ સંમૂર્ચ્છિમ = અસંજી જીવ જેવો હોય, આગળ-પાછળનો કે આત્મિક લાભ-નુકશાનનો વિચાર કર્યા વિના જે માત્ર બહારથી આરાધના કરે રાખે, અને સ્વભાવથી વિનીત પ્રકૃતિવાળો હોય તેવો ધર્મી જીવ લોકરંજનના આશયથી જે ધર્મક્રિયા કરે તે પણ બીજાની અપેક્ષાએ (= અચરમાવર્તી જીવે જનમનરંજનહેતુથી કરેલી ધર્મક્રિયા કરતાં) કંઈક સુંદર કહેવાય; જો તે ધર્માત્માને

તત્ત્વેન = તત્ત્વતઃ પુનઃ નૈકાપિ પ્રણિધાનાદ્યભાવતો નૈકાપિ (શુભા) વરં, પ્રણિધાનાદીનાં ક્રિયાશુદ્ધિહેતુત્વાત્ ॥૧॥

નાશે સમુત્પન્નેઽર્ધ ત્યજતિ પण्डितः' (પં.તં.૪/૧/૨૪) ઇતિ પञ्चतन्त्रदर्शितेन ન્યાયેન શાસ્ત્રકૃતાં મનાક્ સુન્દરા મતા । યથોક્તં યોગબિન્દુવૃત્તૌ 'અનાભોગવતો લોકારાધનપ્રધાનસ્ય કીર્ત્યાદિસ્પૃહામલિનાત્મધર્મક્રિયાયાઃ સકાશાત્ મનાક્ સુન્દરૈવ ધર્મક્રિયા, મહતો ધર્મસ્ય તત્ર હીનતયાનવલોકનાદિ'તિ (યો.વિ.૧૧ વૃત્તિઃ) ।

તત્ત્વતઃ = પરમાર્થવૃત્ત્યા પુનઃ નૈકાપિ = નૈવૈકા, કિંપુનર્દ્વૈ ઇત્યપિશબ્ધાર્થઃ, વરં = સુન્દરા, પ્રણિધાનાદ્યભાવતઃ = પ્રણિધાન-પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજયાદિસદાશયવિરહાત્ । ન ચ તદભાવે કથં ધર્મક્રિયા-પ્રાશસ્ત્યવિરહ ઇતિ શઙ્ક્યમ્, પ્રણિધાનાદીનાં = પ્રણિધાન-પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજયાદીનાં ક્રિયાશુદ્ધિહેતુત્વાત્, તદભાવે આધ્યાત્મિકક્રિયાવિશુદ્ધયોગાત્ । ઉપલક્ષણતો ભાવસ્થૈર્ય-વૃદ્ધ્યાદિહેતુત્વમપ્યવસેયમ્ । ઇત્યમેવ ભાવસ્થૈર્યાદિતોઽખણ્ડૈકજ્ઞાનાનન્દાદિપ્રાપ્ત્યુપપત્તેઃ । एतेन → અખણ્ડૈકરસં ભાવમખણ્ડૈકરસં સ્વયમ્ ← (તે.વિં.૨/૧) ઇતિ તેજોબિન્દૂપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

લોકસંજ્ઞાદિના પ્રણિધાનાદિભાવાનુપયોગે ભાવધર્માઽયોગાત્ । તદુક્તં યોગબિન્દૌ → લોકપણ્ડિતમતઃ પ્રાહુરનાભોગવતો વરમ્ । ધર્મક્રિયા ન મહતો હીનતાઽત્ર યતસ્તથા ॥ ← (યો.વિં.૧૧) ઇતિ । અત એવ પ્રણિધાનાદિકં ધર્મકર્મમર્મતયાઽવસેયમ્ । પ્રકૃતે → કર્મમર્મ જ્ઞાત્વા કર્મ કુર્યાત્ ← (પર.૧) ઇતિ પરબ્રહ્મોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ॥૧૦/૧॥

ધર્મમાં હીનત્વની બુદ્ધિ ન થાય તો.

જો કે તે ધર્મી જીવ અસંજ્ઞી જેવો ગતાનુગતિક ધર્મક્રિયા કરનાર હોવાથી તેને ધર્મમાં તાત્ત્વિક મહત્ત્વનું જ ભાન નથી. વળી, સાંસારિક ફલની પ્રબળ ઈચ્છા પણ તેને નથી. માટે તેને મહાન એવા ધર્મમાં હીનત્વની બુદ્ધિ થવાની સામાન્યથી શક્યતા નથી. આથી તેવા જીવની ધર્મક્રિયા કાંઈક સુંદર કહી શકાય. પરંતુ પરમાર્થથી વિચારીએ તો એક પણ ધર્મક્રિયા પ્રણિધાન આદિ વગર સારી ન કહેવાય. કારણ કે પ્રણિધાન વગેરે ક્રિયાશુદ્ધિના હેતુ છે. (૧૦/૯)

વિશેષાર્થ :- (૧) વિશિષ્ટબુદ્ધિ વગરના ધાર્મિક વિનીત જીવોને ધર્મનું તાત્ત્વિક માહાત્મ્ય ખ્યાલમાં જ નથી હોતું. તેમ જ વિનીત-ભદ્રિક એવા તે જીવોમાં તીવ્ર ભોગતૃષ્ણા ન હોવાના લીધે તેવા જીવને લૌકિક સુખ-દેવલોકનું સુખ વગેરે મેળવવાની તીવ્ર ઝંખના નથી હોતી. માટે ફક્ત બાહ્ય લૌકિક-સુખના સાધન તરીકેની બુદ્ધિ ધર્મમાં થવાની તેમના માટે શક્યતા ખાસ રહેતી નથી. આમ ધર્મમાં હીનત્વની ભાવના તેમના હૃદયમાં ન રહેવાના લીધે તેવા જીવો જનમનરંજન માટે પાપ કરવાના બદલે ધર્મ કરે તો પણ કંઈક સારી વાત છે. (૨) અચરમાવર્તવર્તી દૂરભવ્ય કે અભવ્ય જીવો તો એકમાત્ર બાહ્ય સુખના જ સાધન તરીકે ધર્મને માનવા દ્વારા ધર્મનું અવમૂલ્યન કરીને જનમનરંજન માટે જે ધર્મક્રિયા કરે છે તે કરતાં તો ઉપરના જીવોની ધર્મક્રિયા સારી જ કહેવાય.

(૩) પરંતુ તાત્ત્વિક શુદ્ધિ તો પ્રણિધાનાદિસહિત એવી ધર્મક્રિયામાં જ હોય છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. આ ઉત્તમ ભૂમિકા છે. જેમ સ્ત્રીને (૧) કેવળ વાસનાપૂર્તિના સાધન તરીકે જોવી તે અધમ કક્ષા છે. (૨) ધર્મસંગાથિનીરૂપે પણ નિહાળવી તે મધ્યમ કક્ષા છે. અને (૩) માતા-બેન-દીકરી-સિદ્ધસ્વરૂપે નિહાળી તેની જોડે પવિત્ર આચરણ કરવું તે ઉત્તમ-ઉત્તમોત્તમ કક્ષા છે. તે રીતે પ્રસ્તુતમાં

તાનેવાહ-

પ્રણિધાનં પ્રવૃત્તિશ્ચ તથા વિઘ્નજયસ્ત્રિધા । સિદ્ધિશ્ચ વિનિયોગશ્ચ એતે^૧ કર્મશુભાઽઽશયાઃ ॥૧૦ ॥

પ્રણિધાનમિતિ । કર્મણિ = ક્રિયાયાં શુભાશયાઃ = સ્વપુષ્ટિ-શુદ્ધ્યનુબન્ધહેતવઃ શુભપરિણામાઃ (=કર્મશુભાશયાઃ) । પુષ્ટિરુપચયઃ, શુદ્ધિશ્ચ જ્ઞાનાદિગુણવિઘાતિઘાતિકર્મહાસોત્થનિર્મલતેત્યવધેયમ્ ॥૧૦ ॥

તાનેવ પ્રણિધાનાદીન્ ગ્રન્થકાર આહ- 'પ્રણિધાનમિ'તિ । યથોક્તં ષોડશકે → પ્રણિધિ-પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજય-સિદ્ધિ-વિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ । ધર્મજૈરાખ્યાતઃ શુભાશયઃ પઞ્ચધાઽત્ર વિધૌ ॥ ← (ષો.૩/૬) इति । સ્વપુષ્ટિ-શુદ્ધ્યનુબન્ધહેતવઃ શુભપરિણામાઃ इति । અભવ્યાદૌ પ્રકૃતદૃઢતરસદાશયાઽસત્ત્વેન ક્વાચિત્કશુદ્ધિપુષ્ટ્યોઃ સત્ત્વેઽપિ ન તદનુબન્ધઃ સમ્ભવતિ । અનાભોગવતિ મુન્ધાદૌ પ્રણિધાનાદિવિરહાદેવ નિરનુબન્ધિન્યૌ તે ભવત इति ધ્યેયમ્ । પુષ્ટિઃ = ઉપચયઃ = પ્રવર્ધમાનપુણ્યયોગઃ, શુદ્ધિઃ = જ્ઞાનાદિગુણવિઘાતિઘાતિકર્મહાસોત્થનિર્મલતા = સમ્યજ્ઞાનાદિપ્રતિબન્ધકજ્ઞાનાવરણાદિઘાતિકર્મવ્યપગમેનોત્પન્ના યાવતી કાચિત્ દેશતોઽપિ નિરુપાધિકતા । ન ચાઽપવર્ગમાર્ગે શુદ્ધેરેવાસ્ત્વાવશ્યકતા, અલં પુષ્ટ્યેતિ શઙ્કનીયમ્, દૈવ-પુરુષકારવત્ શુદ્ધિ-પુષ્ટ્યોરન્યોન્યસાપેક્ષતયૈવાઽપવર્ગજનકત્વાભ્યુપગમાત્ । યથોક્તં ષોડશકે → પુષ્ટિઃ પુણ્યોપચયઃ શુદ્ધિઃ પાપક્ષયેણ નિર્મલતા । અનુબન્ધિનિ દ્વયેઽસ્મિન્ ક્રમેણ મુક્તિઃ પરા જ્ઞેયા ॥ ← (ષો.૩/૪) इति । પુણ્યસ્ય વિરહે તુ મોક્ષસામગ્રીલાભ એવ દુર્લભઃ ।

इदमेवाभिप्रेत्य भक्तामरस्तोत्रवृत्तौ → જૈનો ધર્મઃ પ્રકટવિભવઃ સઙ્ગતિઃ સાધુલોકે, વિદ્વદ્ગોષ્ટી વચનપટુતા કૌશલં સત્કલાસુ । સાધ્વી લક્ષ્મીશ્ચરણકમલોપાસના સદ્ગુરુણાં, શુદ્ધં શીલં મતિરમલિના પ્રાપ્યતે નાલ્પપુણ્યૈઃ ॥ ← (ભક્તા.૧૯/પૃષ્ઠ.૫૦) इत्युक्तम् । યથોક્તં પુણ્યકુલકે અપિ → સુદ્ધો બોહો સુગુરૂહિં, સંગમો ઉવસમં દયાલુતં । દક્ષિણકરણં જં, લઘ્ભંતિ પભૂયપુણ્ણેહિં ॥ સંમત્તં નિચ્ચલં તં, વયાણ પરિપાલણં અમાયત્તં । પઢણં ગુણણં વિણઓ, લઘ્ભંતિ પભૂયપુણ્ણેહિં ॥ ઉસ્સગ્ગે અવવાયે, નિચ્છય-વવહારમ્મિ નિઉણત્તં । મણ-વયણ-કાયસુદ્ધી, લઘ્ભંતિ પભૂયપુણ્ણેહિં ॥ અવિયારં તારુણ્ણં, જિણાણં રાઓ પરોવયારત્તં । નિવ્વકંપયા ય જ્ઞાણે, લઘ્ભંતિ પભૂયપુણ્ણેહિં ॥

← (પુ.કુ.૩-૬) इत्याद्युक्तम् । → મનઃશુદ્ધિઃ પ્રકર્તવ્યા, કર્તવ્યમાત્મસાધનમ્ ← (કૃ. ગી.૩૫) इति कृष्णगीतावचनं तु शुद्धिप्राधान्यपरमवसेयम् । તતશ્ચ શુદ્ધિ-પુષ્ટ્યોરુભયોરેવાવશ્યકતાઽ-અભવ્યાદિક્રિયા, મુગ્ધક્રિયા અને પ્રણિધાનાદિયુક્ત ધર્મક્રિયામાં યથાક્રમ સમજી લેવું. (૧૦/૯)

ધર્મક્રિયાને શુદ્ધ કરનારા પ્રણિધાન વગેરેને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ-આ પાંચ ક્રિયાગત શુભાશય જાણવા. (૧૦/૧૦)

ટીકાર્થ :- ધર્મક્રિયામાં પોતાની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિની પરંપરાને ચલાવનારા શુભ પરિણામો પ્રણિધા-નાદિ પાંચ છે. પુષ્ટિ એટલે પ્રવર્ધમાન પુણ્યયોગે પુષ્ટ થવું. તથા શુદ્ધિ એટલે જ્ઞાનાદિ આત્મગુણોનો નાશ કરનાર ઘાતિકર્મના ક્ષયોપશમાદિથી ઉભી થયેલી આત્માની નિર્મળતા.- આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૦/૧૦)

૧. હસ્તાદર્શ 'નંત' इत्यशुद्धः पाठः । अन्यहस्तप्रती च 'पंथ' इत्यशुद्धः पाठः ।

પ્રણિધાનં ક્રિયાનિષ્ઠમધોવૃત્તિકૃપાઽનુગમ્ । પરોપકારસારં ચ ચિત્તં પાપવિવર્જિતમ્ ॥૧૧॥

પ્રણિધાનમિતિ । પ્રણિધાનં ક્રિયાનિષ્ઠં અધિકૃતધર્મસ્થાનાદવિચલિતસ્વભાવમ્ । અધોવૃત્તિષુ = સ્વપ્રતિપન્નધર્મસ્થાનાદધસ્તાદ્વર્તમાનેષુ પ્રાણિષુ કૃપાઽનુગં = કરુણાઽન્વિતં (=અધોવૃત્તિકૃપાનુગમ્), ન તુ હીનગુણત્વેન તેષુ દ્વેષસમન્વિતમ્ । પરોપકારસારં ચ = પરાર્થનિષ્પત્તિપ્રધાનં ચ ચિત્તં પવર્ગમાર્ગોઽનાવિલૈવ । તદુભયાનુવન્ધસ્તુ ન પ્રણિધાનાદિવ્યતિરેકેણ । યથોક્તં ષોડશકે → ન પ્રણિધાનાદ્યાશયસંવિદ્યતિરેકતોઽનુબન્ધિ તત્ ← (પો.પ્ર.૩/૫) इति, તત્ = પુષ્ટિ-શુદ્ધિદ્વયં, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૧૦/૧૦॥

તત્ર પ્રણિધાનલક્ષણમાહ- 'પ્રણિધાનમિ'તિ । પ્રણિધાનં = પ્રણિધાનશબ્દવાચ્યં અધિકૃતધર્મસ્થાનાત્ અવિચલિતસ્વભાવં = પ્રતિજ્ઞાતધર્મસ્થાનસિદ્ધિં યાવત્ નિયમિતપ્રતિષ્ઠં ક્રિયાકાલે ક્રિયાત્મકનિમિત્તાભિવ્યક્તસ્વભાવં ક્રિયાશૂન્યકાલે વ્યાસઙ્ગદશાયાં વાઽનભિવ્યક્તસ્વભાવં સત્ સંસ્કારાત્મના સ્થિરપ્રકૃતિકઞ્ચ, અન્યથા ક્રિયાવૈફલ્યાપત્તેઃ । સ્વપ્રતિપન્નધર્મસ્થાનાત્ તપો-જપ-સ્વાધ્યાય-વૈયાવૃત્ત્યાદિલક્ષણાત્ અધસ્તાત્ વર્તમાનેષુ = અધસ્તનધર્મસ્થાનવર્તિષુ પ્રાણિષુ કરુણાન્વિતં = નિર્વ્યાજદયોપેતં; ન તુ = નૈવ હીનગુણત્વેન = સ્વાપેક્ષયા નિમ્નતરધર્મસ્થાનવર્તિતયા તેષુ = અધોવર્તિષુ દ્વેષસમન્વિતં = નિન્દેર્ષ્યાઘન્વિતમ્, અન્યથા સ્વપ્રતિપન્નધર્મસ્થાનાપર્કર્પાઘાપત્તેઃ । પરાર્થનિષ્પત્તિપ્રધાનં = નિરપેક્ષાન્યાનુપ્રહસિદ્ધિમુખ્યં, સર્વસ્યા અપિ સતાં પ્રવૃત્તેરુપસર્જનીકૃતસ્વાર્થ-પ્રધાનીકૃતપરાર્થત્વાત્ । ક્વચિદુદ્ભૂતતયા પરાર્થપ્રાધાન્યાઽદર્શનેઽપિ સંસ્કારરૂપેણ તદસ્તિત્વમઙ્ગીકર્તવ્યમેવ, અન્યથા તત્ત્વહાનેઃ । ચિત્તં સાવઘપરિહારેણ નિરવઘવસ્તુવિષયં = નિરવઘં

વિશેષાર્થ :- અભવ્ય પાસે પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશય નથી હોતા. તેથી અભવ્ય જીવની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ શુભાનુબંધ વગરની હોય છે. તેમ જ સંમૂર્ચિછમ જેવા મુગ્ધ જીવોમાં પ્રણિધાનાદિ ન હોવાથી તે પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ પણ નિરનુબંધ હોય છે. ષોડશક ગ્રંથમાં બતાવેલા પ્રણિધાન આદિ પાંચ ભાવોનું પ્રસ્તુતમાં વિવેચન ચાલી રહેલ છે. પ્રણિધાનાદિ તે પાંચેય પદાર્થ આશય = પરિણામસ્વરૂપ છે- આવાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવી. તેમ જ આ પ્રણિધાન આદિ પાંચ આશયો ભળે તો જ આત્મા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને નિર્જરાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવા દ્વારા મોક્ષ પામી શકે છે. માટે ધર્મક્રિયામાં આ પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયોને પ્રગટાવવા માટે સહુ કોઈ આત્માર્થી સાધકે લાગી જવું જોઈએ. આગળની ગાથામાં ક્રમસર પ્રણિધાનાદિનું લક્ષણ વગેરે બતાવવામાં આવશે. (૧૦/૧૦)

❁ પ્રણિધાનનું પ્રરૂપણ ❁

ગાથાર્થ :- ક્રિયાથી અવિચલિત સ્વભાવવાળું, નિમ્ન ધર્મસ્થાનમાં રહેલા જીવો ઉપર કૃપાયુક્ત, પરોપકારપ્રધાન અને પાપવર્જિત એવું ચિત્ત અહીં પ્રણિધાન કહેવાય છે. (૧૦/૧૧)

ટીકાર્થ :- (૧) પોતે સ્વીકારેલ વિવક્ષિત ધર્મસ્થાનની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રણિધાન અવિચલિત = બદલી ન જાય તેવા સ્વભાવવાળું હોય છે. (૨) તેમ જ પોતે સ્વીકારેલ ધર્મસ્થાનથી નીચલી કક્ષાએ રહેલા જીવો ઉપર કરુણાવાળું ચિત્ત હોય છે. પરંતુ પોતાના ગુણની અપેક્ષાએ તેઓ નિમ્નસ્તરે હોવાથી તેમના વિશે દ્વેષવાળું મન ન હોય તો તે પ્રણિધાન સાચું સમજવું. (૩) પ્રણિધાન તરીકે અભિમત એવા ચિત્તમાં પરોપકાર થાય તેની જ મુખ્યતા રહેલી હોય છે. (૪) તથા પ્રણિધાનરૂપ ચિત્ત પાપવાળી

પાપવિવર્જિતં = સાવદ્યપરિહારેણ નિરવદ્યવસ્તુવિષયમ્ ॥૧૧॥

પ્રવૃત્તિ: પ્રકૃતસ્થાને^૧ યત્નાઽતિશયસમ્ભવા । અન્યાઽભિલાષરહિતા ચેત:પરિણતિ: સ્થિરા ॥૧૨॥

પ્રવૃત્તિરિતિ । પ્રવૃત્તિ: પ્રકૃતસ્થાને = અધિકૃતધર્મવિષયે યત્નાઽતિશયસમ્ભવા = પૂર્વપ્રયત્નાઽધિકોત્તરપ્રયત્નજનિતા અન્યાઽભિલાષેણ અધિકૃતેતરકાર્યાઽભિલાષેણ રહિતા (=અન્યાઽભિલાષરહિતા) ચેતસ: યદ્વસ્તુ અધિકૃતધર્મસ્થાનસિદ્ધ્યનુકૂલં પ્રતિદિનકર્તવ્યં તદ્વિપયમિતિ । પ્રણિધાનસ્ય ચિત્તપરિણતિરૂપત્વેઽપિ ચિત્ત-તત્પરિણત્યોરભેદોપચારાદત્ર ચિત્તસ્ય પ્રણિધાનત્વોક્તિર્ન વિરુદ્ધેત્યવધેયમ્ ।

યોગવિંશિકાવૃત્તૌ પ્રકૃતપ્રત્યકૃતૈવ → હીનગુણદ્વેષાભાવ-પરોપકારવાસનાવિશિષ્ટોઽધિકૃતધર્મસ્થાનસ્ય કર્તવ્યતોપયોગ: પ્રણિધાનમ્ ← (યો.વિં.૧/૧૨) इति પ્રણિધાનલક્ષણમુક્તમ્ । ષોડશકે ચ હરિભદ્રસૂરિભિ: → પ્રણિધાનં તત્સમયે સ્થિતિમત્ તદધ: કૃપાનુગચ્ચૈવ । નિરવદ્યવસ્તુવિષયં પરાર્થનિષ્પત્તિસારજ્ઞ ॥ ← (પો.૩/૭) इति તલ્લક્ષણમુક્તમ્ । અધિકં બુભુત્સુભિરસ્મત્કૃતા કલ્યાણકન્દલીનામ્ની તટ્ટીકા વિલોકનીયા । → અન્તર્મુખોપયોગેન, વર્તિપ્યેઽહં મુદા ધ્રુવમ્ । સાધયિષ્યામ્યહં શુદ્ધાં, સ્વકીયામાત્મશુદ્ધતામ્ ॥ ← (આ.દ.ગી.૮૯) इति આત્મવર્ણનગીતાદર્શિતં પ્રણિધાનમપ્યત્રાઽઽગમાનુસારેણાઽનુયોજ્યમ્ ॥૧૦/૧૧॥

પ્રવૃત્તિ લક્ષયતિ- 'પ્રવૃત્તિ'રિતિ । પ્રવૃત્તિ: = પ્રવૃત્તિપદવાચ્યા અધિકૃતધર્મવિષયે = પ્રણિહિતધર્મસ્થાનમુદિશ્ય પૂર્વયત્નાધિકોત્તરપ્રયત્નજનિતા = પ્રણિધાનકાલીનયત્નાપેક્ષયાઽધિકવલવાનઽપ્રમાદભાવનાજનિતો યો વિજાતીય: પ્રયત્ન: તેનોત્પાદિતા અધિકૃતેતરકાર્યાભિલાષેણ = પ્રણિધાનગોચરધર્મસ્થાનાનુપયોગિકાર્ય-પ્રવૃત્તિના પરિહારપૂર્વક નિષ્પાપ વસ્તુનો વિચાર કરે છે. (ચિત્ત અને ચિત્તના પરિણામમાં અભેદ ઉપચાર કરીને અહીં ચિત્તને પ્રણિધાન કહેલ છે.) (૧૦/૧૧)

વિશેષાર્થ :- આ પ્રણિધાનાદિ પાંચેય આશયનું અમે (ગુજરાતી વિવેચનકારે) ષોડશક ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં વિસ્તારથી ગુજરાતી ભાષામાં પણ વિવેચન કરેલ છે. ત્યાં વિસ્તારથી (૩/૬ થી ૧૨) આ પાંચેય આશયની છણાવટ કરેલ હોવાથી અહીં તેનો ફરીથી વિસ્તાર કરતા નથી. દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ-કલિકુંડ, ધોળકા તરફથી ષોડશક-વિવરણ ભાગ-૧/૨ પ્રકાશિત થયેલ છે. વાચકવર્ગ ત્યાં દૃષ્ટિપાત કરી શકે છે. તદ્દુપરાંત પ્રણિધાનાદિ પાંચેય આશયની વિસ્તૃત છણાવટ મારા વિદ્યાગુરુદેવ આચાર્યપ્રવર પૂજ્યપાદ શ્રી અભયશંખરસૂરિજી મહારાજે 'સિદ્ધિના સોપાન' નામે ગુજરાતી પુસ્તકમાં તેમ જ 'યોગવિંશિકા વિવેચન' માં પણ કરેલ છે. જિજ્ઞાસુ વાચકવર્ગ ત્યાં દૃષ્ટિપાત કરી શકે છે. અહીં તો અમે પ્રણિધાનાદિ પાંચેય બાબત વિશે માત્ર ગાથાર્થ-ટીકાર્થ જ જણાવશું. આ વાતની વિજ્ઞ વાચકવર્ગે નોંધ લેવી. (૧૦/૧૧)

❁ પ્રવૃત્તિ નિરૂપણ ❁

ગાથાર્થ :- પ્રસ્તુત ધર્મસ્થાનમાં વિશેષ પ્રકારના પ્રયત્નથી ઊભી થયેલી અન્ય અભિલાષશૂન્ય સ્થિર ચિત્તપરિણતિ એ પ્રવૃત્તિરૂપે જાણવી. (૧૦/૧૨)

ટીકાર્થ :- જે ધર્મસ્થાનને સિદ્ધ કરવા વિશે પ્રણિધાન કરેલ છે તે ધર્મસ્થાનમાં પ્રણિધાનકાલીન પ્રયત્ન કરતાં પણ અધિક બળવાન એવા પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલ એવી ચિત્તની પરિણતિ તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિપદાર્થ તરીકે માન્ય આ ચિત્તપરિણતિ પ્રસ્તુત ધર્મસ્થાનમાં ઉપયોગી ન બને તેવા પ્રકારના

= અન્તરાત્મનઃ પરિણતિઃ (=ચેતઃપરિણતિઃ) સ્થિરા = એકાગ્રા, સ્વવિષય એવ યત્નાઽતિશયાજ્ઞાતા તત્રૈવ ચ તજ્જનનીત્યર્થઃ ॥૧૨॥

બાહ્યાઽન્તર્વ્યાધિમિથ્યાત્વજયવ્યઙ્ગ્યાશયાત્મકઃ । કણ્ટક-જ્વર-મોહાનાં જયૈર્વિઘ્નજયઃ સમઃ ॥૧૩॥

બાહ્યેતિ । 'બાહ્યવ્યાધયઃ શીતોષ્ણાદયઃ, અન્તર્વ્યાધયશ્ચ જ્વરાદયઃ, મિથ્યાત્વં = ભગવદ્વચનાઽ-શ્રદ્ધાનમ્, તેષાં જયઃ = તત્કૃતવૈક્લવ્યનિરાકરણં તદ્વ્યઙ્ગ્યાઽઽશયાત્મકઃ (=બાહ્યાન્તર્વ્યાધિમિથ્યાત્વ-ગોચરાઽઽકાઙ્ક્ષયા રહિતા ઔત્સુક્યશૂન્યેતિ યાવત્ અન્તરાત્મનઃ પરિણતિઃ એકાગ્રા = એકવિષયકધારા-વાહિકવૃત્તિશાલિની, સ્વવિષયે = પ્રણિહિતધર્મસ્થાનસિદ્ધ્યનુકૂલપ્રવૃત્તિગોચરે એવ ઉદ્દેશ્યતાસમ્બન્ધેન યત્ના-તિશયાત્ = વિજાતીયપ્રયત્નાત્ જાતા તત્રૈવ ચ વિષયે તજ્જનની = યત્નાતિશયોત્પાદિકા इत्यર્થઃ । સ્વહેતુસ્વરૂપાનુબન્ધશુદ્ધઃ પ્રવૃત્ત્યાશયો જ્ઞેયઃ, કથજ્વિક્ત્રિયારૂપત્વેઽપ્યસ્ય કથજ્વિક્ત્રિયારૂપત્વાદિતિ યોગ-દીપિકાકારઃ (ષોડ.૩/૮ યો.દી.ટીકા.પૃ.૭૫) । યોગવિંશિકાવૃત્તૌ ચ → અધિકૃતધર્મસ્થાનોદ્દેશેન તદુપાય-વિષય इतिकर्तव्यताશુદ્ધઃ શીઘ્રક્રિયાસમાપ્તીચ્છાદિલક્ષણૌત્સુક્યવિરહિતઃ પ્રયત્નાતિશયઃ પ્રવૃત્તિઃ ← (યો. વિં.વૃ.૧ પૃ.૨) इत्यુક્તમ્ । ષોડશકેઽપિ → તત્રૈવ તુ પ્રવૃત્તિઃ શુભસારોપાયસઙ્ગતાત્યન્તમ્ । અધિકૃત-યત્નાતિશયાદૌત્સુક્યવિવર્જિતા ચૈવ ॥ ← (ષો.૩/૮) इत्यુક્તમ્ । યચ્ચ કાવ્યાનુશાસને શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિઃ → ઇષ્ટાનુસ્મરણાદેરૌત્સુક્યં ત્વરાદિકૃત્ ← (કાવ્યા.૨ ॥૩૧) इति हेतु-फलमुखेनૌત્સુક્યનિરૂપણમકારિ તદત્રાનુસન્ધેયમ્ । પ્રકૃતે અધિકન્ત્વસ્મત્કૃતકલ્યાણકન્દલીતૌઽવસેયમ્ (ષોડ.વૃત્તિ ૩/૮) ॥૧૦/૧૨॥

વિઘ્નજયં લક્ષયતિ- 'બાહ્યે'તિ । → વિઘ્નજયો નામ 'વિઘ્નસ્ય જયોઽસ્માદિ'તિ વ્યુત્પત્ત્યા ધર્માન્તરાય-નિવર્તકઃ પરિણામઃ ← (યો.વિં.૧ વૃ.) इति યોગવિંશિકાવૃત્તૌ પ્રકૃતગ્રન્થકૃતોત્કમ્ । અસ્ય = ધર્માન્તરાયરૂપસ્ય વિઘ્નસ્ય ત્રિવિધત્વં = ત્રિપ્રકારત્વં પ્રાગુક્તં 'વિઘ્નજયસ્ત્રિધા' (દ્વા.દ્વા.૧૦/૧૦,પૃ.૬૯૫) इत्येवमुक्तं व्यक्तीकृतम् । પ્રતિયોગિજેતવ્યત્રૈવિધ્યાત્રિવિધત્વં વિઘ્નજયસ્યેતિ ભાવઃ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → કણ્ટક-જ્વર-મોહૈસ્તુ સમો વિઘ્નઃ પ્રકીર્તિતઃ । મોક્ષમાર્ગપ્રવૃત્તાનામત એવાપરૈરપિ ॥ ← (યો.વિં.૩૭૪) इति । उपदेशपदेऽपि કામને કરવાની ઈચ્છાથી રહિત હોય છે. તેમ જ પ્રવૃત્તિ રૂપે પ્રસ્તુતમાં માન્ય એવી અંતઃકરણની પરિણતિ સ્થિર = એકાગ્ર હોય છે. મતલબ કે પોતાના વિષયમાં જ વિશેષ પ્રકારના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે પરિણતિ તે જ વિષયમાં = અધિકૃત ધર્મસ્થાનમાં પ્રયત્ન કરાવનારી હોય છે. (૧૦/૧૨)

પ્રવૃત્તિ પછી વિઘ્નજયનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

• ત્રિવિધ વિઘ્નજય વિમર્શ •

ગાથાર્થ :- બાહ્યવ્યાધિ, આંતરિકવ્યાધિ અને મિથ્યાત્વ-આ ત્રણ ઉપર મેળવેલ વિજયનો સૂચક એવો આશય વિઘ્નજય કહેવાય છે. તે કંટક-જ્વર-મોહના જય સમાન છે. (૧૦/૧૩)

ટીકાર્થ :- ઠંડી-ગરમી વગેરે બાહ્યવ્યાધિ કહેવાય. તાવ વગેરે આંતરિકવ્યાધિ કહેવાય. તથા ભગવાનના વચનમાં અશ્રદ્ધા તે મિથ્યાત્વ સમજવું. (આ ત્રણેય મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરવામાં - વિવક્ષિત ધર્મસ્થાનની સિદ્ધિમાં વિઘ્નભૂત છે; કારણ કે તેનાથી અધિકૃત ધર્મસ્થાનમાં વિકલતા-ન્યૂનતા-વિપરીતતા રૂપ ખામી આવે છે.) આ ત્રણેય દ્વારા કરાયેલી ખામીને દૂર કરવી તે વિઘ્નજય કહેવાય. આવા જયનો ૧. હસ્તાદર્શો 'બાહ્યયા...' इत्यशुद्धः पाठः ।

जयव्यङ्ग्याशयात्मकः) कण्टक-ज्वर-मोहानां जयैः समो विघ्नजयः । इत्थं च हीनमध्यमो-
त्कृष्टत्वेनाऽस्य त्रिविधत्वं प्रागुक्तं व्यक्तीकृतम् । 'यथाहि- (१) कस्यचित्पुंसः कण्टकाऽऽकीर्णमार्गाऽवतीर्णस्य
कण्टकविघ्नो विशिष्टगमनविघातहेतुः । तद्रहिते तु पथि प्रवृत्तस्य निराकुलं गमनं सञ्जायते ।
एवं कण्टकविघ्नजयसमः^३ प्रथमो विघ्नजयः ।

(२) तथा तस्यैव ज्वरवेदनाऽभिभूतशरीरस्य विह्वलपादन्यासस्य निराकुलं गमनं चिकीर्षोरपि
तत्कर्तुमशक्नुवतः कण्टकविघ्नादभ्य^३धिको ज्वरविघ्नः । तज्जयस्तु निराकुलप्रवृत्तिहेतुः । एवं ज्वर-
विघ्नजयसमो द्वितीयो विघ्नजयः ।

→ पडिबंधो वि य एत्थं सोहणपंथम्मि संपयदुस्स । कंटग-जर-मोहसमो विघ्नेओ धीरपुरिसेहिं ।।

← (उप. पद.२६१) इत्युक्तम् ।

प्रकृतेऽस्खलितप्रवृत्तिप्रतिबन्धककण्टकपादवेधसमाः शीतोष्णादयः जघन्यविघ्नतया, अविह्वलपादन्या-
सप्रतिरोधकज्वरोत्पादतुल्याः ज्वरादयो मध्यमविघ्नतया, नियतदिग्गमनविरोधिदिङ्मोहोत्पादसदृशा मिथ्या-
त्वमोहोदयादय उत्कृष्टविघ्नतयाऽवगन्तव्याः । दीघनिकाये → (१) अतिसीतन्ति कम्मं न करोति,
(२) अतिउण्हन्ति कम्मं न करोति, (३) अतिसायन्ति कम्मं न करोति, (४) अतिपातोति कम्मं
न करोति (५) अतिछातोस्मीति कम्मं न करोति, (६) अतिघातोस्मीति कम्मं न करोति ← (दी.नि.
३/८/२५३) इत्येवं यान्यतिशीतोष्ण-सन्ध्या-प्रातः-क्षुत्क्षामता-भुक्ततालक्षणानि आलस्यनिमित्तानि प्रोक्तानि
तानि जघन्यविघ्नरूपेणाऽवसेयानि ।

एवं कण्टकविघ्नजयसमः प्रथमो विघ्नजयः = जघन्यविघ्नजयः । यथा कण्टकापनयनं पथि
प्रस्थितस्य निराकुलगमनसम्पादकं तथा मोक्षमार्गप्रवृत्तस्य कण्टकस्थानीयशीतोष्णादिपरिषहैरुपद्रुतस्य निरा-
कुलप्रवृत्त्यादिकरणाऽसमर्थस्य तितिक्षाभावनया तदपाकरणमनाकुलप्रवृत्तिसाधकम् । एवं ज्वरविघ्नजय-
समो द्वितीयः = मध्यमो विघ्नजयः । यथा तस्यैव ज्वरविजयोऽविह्वलगमनसम्पादकः तथैवास्य विशि-

सूत्रक अेवो आशय पण विघ्नजय कडेवाय छे. आ त्रिविध विघ्नजय कमसर कंटक, ज्वर अने दिङ्मोहना
जय समान छे. आम 'हीन, मध्यम अने उत्कृष्टरूपे विघ्न त्रण प्रकारना छे' अेवुं कडेवाथी (१०मी
गाथामां जणवेद=) पूर्वोक्त 'विघ्नजय त्रण प्रकारनो छे' - आ बाबतनी स्पष्टता थई जय छे.

त्रण विघ्न आ रीते अर्डी समजवा. (१) जेम कोईक मुसाइर कांटाओथी व्याम अेवा रस्ते
यालतो डोय तो कांटा विघ्न कडेवाय छे. अस्खलित रीते मार्गगमनमां ते कांटा नउतररूप थवाथी
विघ्न कडेवाय छे. कांटा वगरना मार्गमां मुसाइरी करनार मुसाइर अस्खलित रीते याले छे. आम
कंटकविघ्नतुल्य ठंडी-गरमी वगेरे विघ्नोना जय समजवो. (२) तथा ते ज मुसाइरना शरीरमां तावनी
भयंकर वेदना झेलाई जय अने यालती वपते तेना पग उगमगता डोय तो अस्खलित रीते सउसउट
यालवानी छंथण डोवा छतां ते मुसाइर अस्खलित रीते ऊपथी याली शकतो नथी. माटे मार्गमां
आवता कांटाना विघ्न करतां पण तावनुं विघ्न मोटुं कडेवाय. जे तावने ते मुसाइर छते तो पयकाट
विना ऊपथी ते याली शके. मतलब के तावविजय ऊपथी-पयकाट विना-उगमग्या विना यालवामां

१. मुद्रितप्रतौ 'तथाहि' इति पाठः । २. हस्तादर्शे 'समः प्रथमो विघ्नजयः' इति नास्ति । ३. मुद्रितप्रतौ 'दप्यधिको' इति पाठः ।

(૩) તસ્યૈવ ષાઽધ્વનિ જિગમિષોર્દિઙ્મોહકલ્પો^૧ મોહવિઘ્નઃ તેનાઽભિભૂતસ્ય પ્રેર્યમાણસ્યાઽપ્યધ્વનીનૈર્ન ગમનોત્સાહઃ કથઙ્ચિત્પ્રાદુર્ભવતિ । તજ્જયસ્તુ સ્વરસતો માર્ગગમનપ્રવૃત્તિહેતુઃ, એવમિહ મોહવિઘ્નજયસમ-સ્તુતીયો વિઘ્નજયઃ ઇતિ । ફલૈકોન્નેયાઃ ખલ્વેતે ॥૧૩॥

ષ્ટધર્મસ્થાનપ્રતિબન્ધકાનાં જ્વરકલ્પાનાં શારીરાદિરોગાણાં જયઃ → હિયાહારા મિયાહારા અપ્પાહારા ય જે નરા । ન તે વિજ્ઞા તિગિચ્છંતિ અપ્પાણં તે તિગિચ્છાગા ॥ ← (ઓ.નિ.૫૭૮, પિં.નિ.૬૪૮) ઇતિ ઓઘનિર્યુક્તિ-પિણ્ડનિર્યુક્ત્યાદિદર્શિતરીત્યા તત્કારણાઽનાસેવનેન, 'મત્સ્વરૂપસ્યૈતે પરીપહા લેશતોઽપિ ન વાધકાઃ કિન્તુ દેહમાત્રસ્યૈતિ ભાવનાવિશેષેણ વા સમ્યગ્ધર્મારાધનસામર્થ્યસમ્પાદક ઇત્યર્થઃ ।

તજ્જયસ્તુ = ડિગ્મોહવિજયસ્તુ સ્વરસતઃ = સ્વયમેવ સમ્યગ્જ્ઞાનાત્ પરૈશ્ચાભિધીયમાનમાર્ગશ્રદ્ધા-નાન્મન્દોત્સાહતાત્યાગેન માર્ગગમનપ્રવૃત્તિહેતુઃ । એવં = અનેન પ્રકારેણ ઇહ મોક્ષમાર્ગે ડિઙ્મોહકલ્પો મિથ્યા-ત્વાદિજનિતો મનોવિભ્રમો વિઘ્નઃ, તજ્જયસ્તુ ગુરુપારતન્ત્ર્યેણ મિથ્યાત્વાદિપ્રતિપક્ષસમ્યક્ત્વાદિભાવનયા મનોવિભ્રમાપનયનાદનવચ્છિન્નપ્રયાણસમ્પાદક ઇતિ મોહવિઘ્નજયસમઃ તૃતીય ઉત્કૃષ્ટો વિઘ્નજય ઇતિ ફલૈ-કોન્નેયાઃ = અસ્ખલિતગમનાઽવિહ્વલપદન્યાસ-નિયતદિગ્ગમનલક્ષણફલબલમાત્રાનુમેયાઃ ખલુ એતે = ત્રયો વિઘ્નજયા યથાક્રમમવસેયાઃ । ત્રિવિધોઽપિ સમુદિતો વિઘ્નજયોઽધિકૃતધર્મસ્થાનવિપયકપ્રવૃત્તિજનકઃ, અલ્પસ્યાપિ વિઘ્નસ્ય સત્ત્વે કાર્યાઽસિદ્ધેઃ । તદુક્તં ષોડશકે → વિઘ્નજયસ્ત્રિવિધઃ ખલુ વિજ્ઞેયો હીન-મધ્યમોત્કૃષ્ટઃ । માર્ગ ઇહ કળ્પક-જ્વર-મોહજયસમઃ પ્રવૃત્તિફલઃ ॥ ← (ષોડ.૩/૯) ઇતિ । અધિકં તુ કલ્યાણકન્દલીતોઽવસેયમ્ ॥૧૦/૧૩॥

નિમિત્ત બની જાય છે. આ રીતે લોકોત્તર માર્ગમાં પણ આગળ વધી રહેલા જીવને માટે તાવ વગેરે વ્યાધિ ઠંડી-ગરમી કરતાં મોટું વિઘ્ન છે અને તાવને હટાવી દે/હરાવી દે તો અસ્ખલિત રીતે મોક્ષમાર્ગ સાધક આગળ વધી શકે. આમ તાવરૂપવિઘ્નના જય સમાન બીજો વિઘ્નજય છે.

(૩) તથા લૌકિક દષ્ટાંતમાં જણાવેલ મુસાફરને માર્ગમાં પૂર્વદિશામાં આગળ વધવાની ઈચ્છા હોવા છતાં જો પશ્ચિમ દિશામાં પૂર્વ દિશાનો ભ્રમ થઈ જાય તો રસ્તામાં તેને મુસાફરો સમજાવે કે 'આ પૂર્વદિશા નથી, પશ્ચિમદિશા છે. તમે આ રસ્તે ચાલવાથી અમદાવાદથી ભોપાલ પહોંચવાના બદલે પાછા અમદાવાદ પહોંચી જશો.'-- તો પણ સાચા માર્ગે જવાનો ઉત્સાહ કોઈ પણ રીતે તેને જાગતો જ નથી. કારણ કે તેને પશ્ચિમ દિશામાં જ પૂર્વ દિશાનો ભ્રમ થયેલ છે. પરંતુ જો સૂર્યોદયદર્શન કરાવવા દ્વારા તેના ભ્રમને કોઈ ભગાડે તો દિઙ્મોહજય = દિશાભ્રમવિજય સ્વાભાવિક રીતે - બીજાની પ્રેરણા વિના જ સાચી પૂર્વદિશામાં - મૂળ માર્ગમાં જવા માટે નિમિત્ત બની જશે. આ જ રીતે લોકોત્તર માર્ગમાં પણ જેને અતત્ત્વમાં તત્ત્વનો મોહ થયો હોય, દુર્ગતિકારણમાં સુખસાધનતાનો ભ્રમ થયો હોય, વ્યસનાદિ અકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિમાં કલ્યાણકારિતાની ભ્રાન્તિ થઈ હોય તો કલ્યાણમિત્રો વગેરે દ્વારા તે નુકશાનકારી તત્ત્વને છોડવાની પ્રેરણા થવા છતાં તેને છોડવાનો ઉત્સાહ કોઈ પણ રીતે જાગતો જ નથી. જો ગુરુઉપદેશ કે સમ્યક્ત્વભાવના વગેરે દ્વારા તે જીવની ભ્રમણા ભાંગે તો પોતાની મેળે જ નુકશાનકારક હેય તત્ત્વને છોડી દેશે. આમ મોહજય મોક્ષમાર્ગે આગળ વધવામાં હેતુ બને છે. તેથી દિશાભ્રમવિઘ્નજયસમાન મોહજય નામનો ત્રીજો વિઘ્નજય છે. આ રીતે સન્માર્ગગમન આદિ ત્રણ પ્રકારના ઇળ દ્વારા ત્રિવિધ વિઘ્નજય જાણી શકાય છે. અર્થાત્ જે

૧. હસ્તાદર્શ 'દિઙ્મોહવિઘ્નઃ તેના...' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ । હસ્તાદર્શાન્તરે ચ 'દિઙ્મોલ્પો' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સિદ્ધિસ્તાત્ત્વિકધર્માન્તિઃ સાક્ષાદનુભવાત્મિકા^૧ । કૃપોપકારવિનયાન્વિતા હીનાદિષુ ક્રમાત્ ॥૧૪॥

સિદ્ધિરિતિ । સિદ્ધિઃ તાત્ત્વિકસ્ય = અભ્યાસશુદ્ધસ્ય ન ત્વાભ્યાસિકમાત્રસ્ય ધર્મસ્ય = અહિં-સાદેઃ આન્તિઃ = ઉપલબ્ધિઃ (=તાત્ત્વિકધર્માઽઽન્તિઃ) । સાક્ષાદ્ = અનુપચારેણ અનુભવાત્મિકા = આત્મન આત્મના આત્મનિ^૨ સંવિત્તિરૂપા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રૈકમૂર્તિકા ।

સિદ્ધિં લક્ષ્યતિ 'સિદ્ધિ'રિતિ । સિદ્ધિઃ ચતુર્થાશયરૂપા અભ્યાસશુદ્ધસ્ય = સ્વાનુષ્ટંગેણ નિત્યવૈરા-ગામપિ વૈરાદિવિનાશકત્વેન પારમાર્થિકસ્ય અહિંસાદેઃ ઉપલબ્ધિઃ જ્ઞેયા, ન તુ આભ્યાસિકમાત્રસ્ય = ઇચ્છાયોગ-પ્રીત્યાદ્યનુષ્ટાનાદ્યાત્મકસ્ય ધર્મસ્યાઽઽન્તિઃ । અનુપચારેણ = અનિયતગૌણસમ્બન્ધપ્રયુક્તવૃત્તિપરિત્યાગેન આત્મનઃ = સ્વસ્ય આત્મના = સ્વેન આત્મનિ એવ સંવિત્તિરૂપા = અનુભૂત્યાત્મિકા ।

એતેન દેહેન્દ્રિયમનોજન્યાયા આત્મસંવિત્તેર્વ્યવચ્છેદઃ કૃતઃ, તસ્યા ઔપચારિકત્વાત્ । જ્ઞાનદર્શનચારિત્રૈ-કમૂર્તિકા ઇતિ સમ્યદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાભેદાત્મિકેતિ યાવત્, એતાવતાઽપરોક્ષાનુભવાત્મના સમ્યજ્ઞાનાદિ-ત્રિતયૈક્યં કૃતવત એવ યોગિન ઇયં સિદ્ધિઃ પરમાર્થતઃ સમ્ભવતીત્યાવિષ્કૃતમ્ । યથોક્તં યોગશાસ્ત્રે → આત્માનમાત્મના વેત્તિ મોહત્યાગાદ્ય આત્મનિ । તદેવ તસ્ય ચારિત્રં તજ્ઞાનં તચ્ચ દર્શનમ્ ॥ ← (યો.શા.૪/૨) ઇતિ । એતેનાઽભવ્યાદિદ્રવ્યલિઙ્ગિસન્નિધૌ હિંસ્રવૈરત્યાગેઽપિ તેષાં સિદ્ધિઃ નિરાકૃતા । ન હિ તે સ્વરસતઃ સાક્ષાત્ સ્વસંવિત્તિશાલિનો ભવન્તિ, તદીયચૈતન્યસ્ય નિતરાં મિથ્યાત્વમોહાઽઽવૃત્તવાત્ । ન ચાઽભવ્યસ્ય લબ્ધિ-સિદ્ધ્યાદિકમેવ ન સમ્ભવતીતિ કૃતઃ તત્સન્નિધૌ શ્વાપદવૈરત્યાગઃ સમ્ભવેદિતિ શઙ્કનીયમ્, અભવ્યસ્યાઽપિ આમર્ષ-શ્લેષ્મ-મલ-વિપ્રુટ્-સર્વોષધિ-કોષ્ટ-વીજબુદ્ધિ-પદાનુસારિણી-ક્ષીરાશ્રવા-ઽક્ષીણમહાનસ-વૈક્રિય-વિદ્યાચારણાદિલબ્ધ્યભ્યુપગમાત્ । તદુક્તં →

આમોસહી ય ખેલે જલ-વિપ્પે ય હોઈ સવ્વે ય । કોટ્ટે ય વીયબુદ્ધી પયાણુસારી ય સંભિત્તે ॥

પ્રકારના વિઘ્નજયનું ઇળ હોય તેના દ્વારા તે પ્રકારના વિઘ્નજયનું અનુભવ થઈ શકે છે. (૧૦/૧૩)

વિઘ્નજયનું નિરૂપણ કર્યા બાદ સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

ગાથાર્થ :- સાક્ષાત્ અનુભવાત્મક એવી તાત્ત્વિક ધર્મપ્રાપ્તિ એ સિદ્ધિ કહેવાય છે. હીન પ્રત્યે કૃપા, મધ્યમ પ્રત્યે સહાયકભાવ, ઉત્તમને વિશે વિનય- આ ત્રણ ગુણથી તે સિદ્ધિ યુક્ત હોય છે. (૧૦/૧૪)

ટીકાર્થ :- જેનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો હોય તે ધર્મ ઈચ્છાયોગ વગેરે ભૂમિકાનો હોવાથી તાત્ત્વિક ન કહેવાય. તે આભ્યાસિકમાત્ર કહેવાય. જે અહિંસાદિ ધર્મ અભ્યાસ-પરિશીલન-અનુશીલન દ્વારા શુદ્ધ થઈ ગયો હોય તે ધર્મ તાત્ત્વિક કહેવાય. આવી તાત્ત્વિક અહિંસાદિ ધર્મની પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ કહેવાય છે. આ સિદ્ધિ ઉપચારશૂન્ય સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ હોય છે. મતલબ કે આત્મા દ્વારા આત્માનો અનુભવ થવા સ્વરૂપ સિદ્ધિ હોય છે.

દેહ, ઈન્દ્રિય કે મન દ્વારા થતા અનુભવની અહીં બાદબાકી થાય છે. કેમ કે તે પરોક્ષ અનુભવસ્વરૂપ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જે યોગી પુરુષને સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રનો અભેદ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે તેવા યોગી પુરુષને અહિંસા વગેરે ધર્મસ્થાનની અનુભવના સ્તરે ઉપલબ્ધિ = પ્રાપ્તિ થાય છે. તેને અહીં ગ્રંથકારશ્રીએ સિદ્ધિરૂપે બતાવેલ છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'ભવાત્મકા' ઇતિ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'આત્મનિ' ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ।

હીનાદિષુ ક્રમાત્ કૃપોપકારવિનયાઽન્વિતા = હીને કૃપાન્વિતા, મધ્યમે ઉપકારાન્વિતા, અધિકે ચ વિનયયુતા^૧ ॥૧૪॥

અન્યસ્ય યોજનં ધર્મે વિનિયોગસ્તદુત્તરમ્ । કાર્યમન્વયસમ્પત્ત્યા તદવચ્ચફલં મતમ્ ॥૧૫॥

અન્યસ્યેતિ । અન્યસ્ય સ્વવ્યતિરિક્તસ્ય યોજનં ધર્મે અહિંસાદૌ વિનિયોગઃ । તદુત્તરં =

રિજુમઇ-વિઝલ-ઝ્ઝીરમહુ-અઝ્ઝીને વિઝલ્લિ-ચરણે ય । વિઝ્ઝાહર-અરહંતા ચક્કી બલ-વાસુ વીસ ઇમા ॥
જિણ-વલ-ચક્કી-કેસવ-સંભિન્ને જંઘચરણ-પુલ્લે ય । ભવિયાએ ઇત્થીએ એયાઓ ન સત્ત લઙ્ઙીઓ ॥
રિજુમઇ-વિઝલમઈઓ સત્ત ય એયાઓ પુલ્લભણિયાઓ । લઙ્ઙીઓ અભવ્વાણં હોંતિ નરાણં પિ ન કયાઇ ॥

← (વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-૮૦૩ મલધારવૃત્ત્યુદ્ધૃત) ઇતિ । તદ્દેવ દ્રવ્યલિઙ્ગદશાયાં નવમ-
ગ્રૈવેયકગામિનોઽભવ્યસ્ય સન્નિધૌ હિંસ્રાણાં વૈરત્યાગોઽપિ ન નિષેદ્ધુમર્હતિ પરં પ્રકૃતસિદ્ધ્યાઘ્યાશયાત્મક-
યોગમધ્યે તદ્ગણના ન કાર્યા । ન હ્યભવ્યસ્યાઽઽત્મનાઽઽત્મસંવિત્તિઃ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રૈકસંવલિતા
સમસ્તીત્યાશયોઽસ્માકમ્ । તત્ત્વં તુ બહુશ્રુતાવસેયમ્ ।

હીને = સ્વાપેક્ષયા હીનગુણે નિર્ગુણે વા કૃપાન્વિતા = દયા-દાન-દુઃખોદ્ધારાઘભિલાષયુક્તા, મધ્યમે
= મધ્યમગુણે સ્વાપેક્ષયા તુલ્યગુણે વા ઉપકારાન્વિતા = અનુગ્રહ-સાહાય્યાદિફલવતી, અધિકે ચ =
સૂત્રાર્થોભયનિષ્ણાતે તીર્થકલ્પે ગુર્વાદૌ વિનયયુતા = વિનય-વૈયાવૃત્ત્ય-બહુમાનાદિસમન્વિતા । તદુક્તં યોગ-
વિંશિકાવૃત્તૌ → અતિચારરહિતાધિકગુણે ગુર્વાદૌ વિનય-વૈયાવૃત્ત્ય-બહુમાનાઘન્વિતા હીનગુણે નિર્ગુણે વા
દયા-દાન-વ્યસનપતિતદુઃખાપહારાદિગુણપ્રધાના મધ્યમગુણે ઓપકારફલવત્યધિકૃતધર્મસ્થાનસ્યાઽહિંસાદેઃ
પ્રાપ્તિઃ સિદ્ધિઃ ← (યો.વિં.વૃ.૧/૫.૩) ઇતિ । ષોડશકેઽપિ → સિદ્ધિસ્તત્તત્ત્વમસ્થાનાવાપ્તિરિહ તાત્ત્વિકી
જ્ઞેયા । અધિકે વિનયાદિયુતા હીને ચ દયાદિગુણસારા ॥ ← (ષો.૩/૧૧) ઇત્યુક્તમ્ ।

યદ્યપિ સિદ્ધિવતાં યોગિનામેવ હીનાદિષુ યથાક્રમં કૃપાઘન્વિતત્ત્વં તથાપિ હીનકૃપાદેઃ સિદ્ધિપ્રયુક્ત-
ત્વાત્ સ્વનિષ્ઠપ્રયોજ્યતાનિરૂપિતપ્રયોજકતાસમ્બન્ધેન સિદ્ધૌ હીનકૃપાદિવૈશિષ્ટ્યમત્રાઽઽવેદિતમિતિ વૃદ્ધત-
રમવધેયમ્ । અધિકં તુ કલ્યાણકન્દલીતોઽવસેયમ્ ॥૧૦/૧૪॥

વિનિયોગં લક્ષયતિ- 'અન્યસ્યે'તિ । સ્વવ્યતિરિક્તસ્ય અહિંસાદૌ યોજનં = સમ્પાદકત્વં વિનિયોગ-

આ સિદ્ધિની નિશાની એ છે કે તે યોગી પુરુષ હીન જીવો ઉપર કરુણાવાળા હોય છે. મધ્યમ કક્ષાના
જીવો ઉપર ઉપકાર કરનારા હોય છે. તેમજ ઉત્તમ-અધિક ગુણવાન યોગીઓ પ્રત્યે વિનયવાળા હોય છે.
સિદ્ધિ નામની ભૂમિકાએ પહોંચેલા યોગી પુરુષની આ ત્રણ વિશેષતા સિદ્ધિ યોગને આભારી હોવાથી તે
સિદ્ધિ હીન પ્રત્યે કરુણા વગેરે ગુણોથી યુક્ત છે. -એમ ટીકાકાર મહર્ષિએ જણાવેલ છે. (૧૦/૧૪)

સિદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યા બાદ હવે વિનિયોગનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથકારશ્રી ફરમાવે છે કે -

• વિનિયોગનું વિવેચન •

ગાથાર્થ :- બીજાને ધર્મમાં જોડવા તે વિનિયોગ કહેવાય. તે સિદ્ધિ પછીનું કાર્ય છે. અવિચ્છેદ
સિદ્ધ થવાથી વિનિયોગ અવંધ્યફળવાળો મનાયેલ છે. (૧૦/૧૫)

ટીકાર્થ :- પોતાનાથી ભિન્ન એવા જીવોને અહિંસા વગેરે ધર્મમાં જોડવા તે વિનિયોગ કહેવાય.

૧. 'વિનયયુક્તા' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતૌ પાઠાન્તરમ્ ।

સિન્ધ્યુત્તરં કાર્યં તદ્ અન્વયસમ્પત્ત્યા = અવિચ્છેદસિદ્ધ્યા અવન્ધ્યફલં = અવ્યભિચારિફલં મતમ્, સ્વપરોપકારબુદ્ધિલક્ષણસ્યાઽનેકજન્માન્તરસન્તતોદ્બોધેન પ્રકૃષ્ટધર્મસ્થાનાઽવાપ્તિહેતુત્વાત્ ॥૧૫॥

एतैराशययोगैस्तु विना धर्माय न क्रिया । प्रत्युत प्रत्यपायाय लोभ-क्रोधक्रिया यथा ॥१६॥

एतैरिति । एतैः प्रणिधानादिभिः आशययोगैस्तु विना धर्माय न क्रिया बाह्यकायव्या-

નામા આશયવિશેષઃ । સ ચ સિદ્ધ્યુત્તરં = સિદ્ધ્યુત્તરકાલભાવિ કાર્યં જ્ઞેયમ્ । વિનિયોગે સમ્પન્ને સતિ તત્ = ધર્મયોજનં કદાચિદ્ વ્યવહારતો ભગ્નમપિ સત્ સર્વથા ફલાનપગમેન અવિચ્છેદસિદ્ધ્યા = પુનર્ઘટનનિષ્પત્ત્યા અવ્યભિચારિફલં = અમોઘફલં મતમ્ । અત્ર હેતુમાહ- સ્વ-પરોપકારબુદ્ધિલક્ષણસ્ય= સ્વાત્મતુલ્યફલોત્પાદનલક્ષણપરોપકારબુદ્ધિરૂપસ્ય વિનિયોગસ્ય અનેકજન્માન્તરસન્તતોદ્બોધેન = નાનાજન્માન્તરસન્તાનક્રમેણ ભૂયો ઙ્ઙટિતિ તત્સંસ્કારાભિવ્યક્ત્યા પ્રકૃષ્ટધર્મસ્થાનાવાપ્તિહેતુત્વાત્ = શૈલેશીલક્ષણોત્કૃષ્ટધર્મસ્થાનોપલબ્ધિકારણત્વાત્, પરોપકારગર્ભશક્ત્યા ચ તીર્થકરવિભૂતિપર્યન્તસુન્દરવિપાકાર્પકમ્ । અયં વિનિયોગફલોપદેશઃ ।

વિનિયોગલક્ષણન્તુ સ્વાત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વમિત્યવસેયમિતિ યોગદીપિકાકારઃ (ષો.૩/૧૧ વૃત્તિ) । યોગવિંશિકાવૃત્તાવપિ → સ્વપ્રાપ્તધર્મસ્થાનસ્ય યથોપાયં પરસ્મિન્નપિ સમ્પાદકત્વં = વિનિયોગઃ । અયઞ્ચાનેકજન્માન્તરસન્તાનક્રમેણ પ્રકૃષ્ટધર્મસ્થાનાવાપ્તેરવન્ધ્યો હેતુઃ ← (યો.વિં.વૃ.૧/૫.૩) ઇત્યુક્તમ્ । ષોડશકેઽપિ → સિદ્ધેશ્ચોત્તરકાર્યં વિનિયોગોઽવન્ધ્યમેતદેતસ્મિન્ । સત્યન્વયસમ્પત્ત્યા સુન્દરમિતિ તત્પરં યાવત્ ॥ ← (ષો.૩/૧૧) ઇત્યુક્તમ્ । અધિકન્તુ કલ્યાણકન્દલીતો વિજ્ઞેયમ્ ॥૧૦/૧૫॥

एवमेतान् प्रणिधानादीनुक्त्वा तद्विरहव्याकोपमावेदयति- 'एतै'रिति । धर्माय = भावधर्मनिष्पादनाय न क्रिया प्रतिलेखनादिका बाह्यकायव्यापाररूपा प्रभवति, अप्रधानद्रव्यक्रियात्वात् । तदुक्तं षोडशके → आशयभेदा एते सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽवगन्तव्याः । भावोऽयमनेन विना चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा ॥ ← (षो.३/१२) इति । अत एव चैत्यवन्दनस्य समाप्तौ शुभप्रार्थनागर्भप्रणिधानादेः कर्तव्यताऽभिहिता ।

સિદ્ધિ પછીનું કાર્ય વિનિયોગ છે.

વિનિયોગનું ફળ અવ્યભિચારી = અમોઘ મનાયેલ છે. કેમ કે અધિકૃત ધર્મસ્થાનનો અંશ સર્વથા નાશ પામતો નથી. પોતાના ઉપર અને બીજા ઉપર આધ્યાત્મિક ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ સ્વરૂપ વિનિયોગની અનેક જન્માન્તરની પરંપરાએ ઝડપથી અભિવ્યક્તિ થવા દ્વારા તે વિનિયોગ પ્રકૃષ્ટ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. (મતલબ કે તથાવિધ કષાયના ઉદયથી અધિકૃત ધર્મસ્થાનનો વ્યવહારથી નાશ થવા છતાં તેના સંસ્કાર ભવાંતરમાં પ્રગટ થવાથી ફરીથી પ્રકૃષ્ટ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વાત ૨૩/૨૪ શ્લોકમાં આ જ બત્રીસીમાં સ્પષ્ટ થઈ જશે.) (૧૦/૧૫)

ગાથાર્થ :- પ્રણિધાન આદિ આશયરૂપ યોગ વિના ક્રિયા કદાપિ ધર્મ માટે થતી નથી. ઊલટું લોભક્રિયા કે ક્રોધક્રિયાની જેમ નુકશાન માટે થાય છે. (૧૦/૧૬)

ટીકાર્થ :- પ્રણિધાન વગેરે પરિણામસ્વરૂપ યોગ વિના બાહ્ય કાયિકપ્રવૃત્તિ વગેરે સ્વરૂપ પરિલેહણ વગેરે ધર્મક્રિયા ખરેખર ધર્મ માટે = ભાવધર્મ માટે થતી નથી. ઊલટું અંતઃકરણમાં તીવ્ર કષાય પરિણતિ-

પારરૂપા પ્રત્યુત અન્તર્માલિન્યસદ્ભાવાત્ પ્રત્યપાયાય = ઇષ્યમાણ^૧પ્રતિપક્ષવિઘ્નાય યથા લોભ-
ક્રોધક્રિયા કૂટતુલાદિ-સદ્ગ્રામાદિલક્ષણા । તદુક્તં-

“તત્ત્વેન તુ પુનર્નૈકાઽપ્યત્ર ધર્મક્રિયા મતા ।

તત્પ્રવૃત્ત્યા^૨દિવૈગુણ્યાલ્લોભ-ક્રોધક્રિયા યથા ॥” (યોગબિન્દુ ૧૨) ॥૧૬॥

યથોક્તં પઞ્ચાશકે →

एयस्स समत्तीए कुसलं पणिहाणमो उ कायव्वं । तत्तो पवित्ति-विग्घजय-सिद्धि तह य थिरीकरणं ॥
एवं तु इडुसिद्धी दव्वपवित्ती उ अण्णहा णियमा । तम्हा अविरुद्धमिणं गेयमवन्थंतरे उचिए ॥

← (પઞ્ચા.૪/૨૯,૩૧) इति ।

इत्थञ्च सत्प्रणिधानादिभावगर्भोऽक्षेपेण मोक्षदः सम्यग्दर्शनादिरेव परमार्थतो भावधर्म इति फलितम् ।
एतेन → सम्मत्तनाणचरणा मोक्खपहो वन्निओ जिणिं देहिं । सो चेव भावधम्मो बुद्धिमता होति नायव्वो ॥

← (ધર્મસં.૭૪૯) इति धर्मसङ्ग्रहण्युक्तिरपि व्याख्याता ।

एकान्तेनैव प्रणिधानादिभावशून्याया धर्मक्रियायाः कारणतावच्छेदकशून्यत्वेन फलजननेऽकिञ्चित्क-
रत्वमुक्त्वा साम्प्रतं अन्तर्માલિન્યગર્ભાયા અચરમાર્વાર્તિકર્તૃકાર્યાસ્તસ્યા એવ પ્રત્યપાયાવહત્વમાવિષ્કરોતિ- ‘પ્ર-
ત્યુતે’તિ । ઇષ્યમાણપ્રતિપક્ષવિઘ્નાય = ઇષ્ટસુખ-ધર્માદિવિપક્ષદુઃખાઽધર્માદિલક્ષણવિઘ્નોત્પત્તયે । સમીહિતકાર્યોત્પાદપ્રતિબન્ધકતયા અભિમત્તફલોત્પાદકસામગ્રીવિઘટકતયા વા વિઘ્નોક્તિરવસેયા ક્લિષ્ટસત્ત્વાન્ પ્રતિ ।
યથોક્તં પઞ્ચાશકે → હોઈ ય પાણેસા કિલિદ્વસત્તાણ ભેદબુદ્ધીણ । પાણ દુગ્ગફલા વિસેસઓ દુસ્સમાએ ઉ ॥ ← (પઞ્ચા.૩/૪૧) इति, ‘एषा = कूटरूपकतुल्या वन्दना’ ।

ग्रन्थकारोऽपि प्रकृते दृष्टान्तमाह- ‘यथे’ति । कूटतुलादि-सङ्ग्रामादिलक्षणेति । कूटतुला-कूटरूपक-
कूटमानादिलक्षणा लोभक्रिया इष्टधनलाभप्रतिपक्षकरकर्तन-चारकबन्धन-देशनिष्काशनादिलक्षणफला भवति ।
अधिकबलवता सहाऽविचारेण सङ्ग्रामादिलक्षणा क्रोधक्रियेष्टजय-धनलाभादिप्रतिपक्षभूतपराजय-कारागृह-
गमन-मरणादिलक्षणफला भवति तथाऽत्र ज्ञेयमिति । प्रकृते लोभ-क्रोधादीनामकुशलमूलत्वात्तत्प्रयुक्तक्रियाया
अकुशलोत्पादकत्वे केषाञ्चिदपि न विप्रतिपत्तिरिति कूटतुलादि-सङ्ग्रामाद्युदाहरणग्रहणमत्र न्याय्यमेव ।
तदुक्तं सूत्रपिटकान्तर्गते दीघनिकाये पाथिकवर्गे सङ्गीतिसूत्रे → तीणि अकुसलमूलानि- (१) लोभो
अकुसलमूलं, (२) दोसो अकुसलमूलं, (३) मोहो अकुसलमूलं ← (दी.नि.३/१०/३०५) इति ।

ग्रन्थकृदत्र योगबिन्दुसंवादमाह- ‘तत्त्वेने’ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → तत्त्वेन તુ પુનઃ = તત્ત્વવૃત્ત્યા

સાંસારિક ફલની ઝંખના વગેરે સ્વરૂપ મલિનતા હોવાના કારણે ઈચ્છિત સુખના પ્રતિપક્ષભૂત એવા વિઘ્ન માટે = દુઃખ માટે અથવા અંતરાય માટે તે બાહ્ય ધર્મક્રિયા થાય છે. લોભના કારણે ખોટા તોલ-
માપ કરવા વગેરે ક્રિયા જેમ જેલમાં જવું, દંડ ભોગવવો વગેરે નુકશાન માટે થાય છે. અથવા ક્રોધના કારણે વધુ શક્તિશાળી સાથે થતી યુદ્ધ વગેરે સ્વરૂપ ક્રિયા જેમ ઈચ્છિત વિજયના બદલે મોતનું કારણ થાય છે. તેમ પ્રણિધાનાદિશૂન્ય મલિનમનવાળા જીવની ધર્મક્રિયા નુકશાન માટે થાય છે. આવો સંબંધ

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘પ્રતિપક્ષ’ इति अशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शादौ ‘प्रकृत्या’ इति पाठः, योगबिन्दौ ‘प्रवृत्त्या’ इति पाठस्त

तस्मादचरमावर्तेष्वयोगो योगवर्त्मनः । योग्यत्वेऽपि तृणादीनां घृतत्वादेस्तदा यथा ॥१७॥

तस्मादिति । तस्मात् = प्रणिधानाद्यभावात् अचरमावर्तेषु योगवर्त्मनो = योगमार्गस्य अयोगः = असम्भवः, योग्यत्वेऽपि = योगस्वरूपयोग्यत्वेऽपि तृणादीनां तदा = तृणादिकाले यथा घृतत्वादे-रयोगः । तृणादिपरिणामकाले तृणादेर्घृतादि^१परिणामतश्च^२स्वरूपयोग्यत्वेऽपि^३घृतादिपरिणाम-सहकारियोग्यताऽभावाद्यथा न^४घृतादिपरिणामस्तथा प्रकृतेऽपि भावनीयम् ।

पुनः न = नैव एकापि किंपुनर्द्वे इत्यपिशब्दार्थः, अत्र = अनयोः मलिनान्तरात्माऽनाभोगवत्पुरुषकृतयोः धर्मक्रिययोः मध्ये धर्मक्रिया मता = संमता । कुतः ? इत्याह- तत्प्रवृत्त्यादिवैगुण्यात् = तत्र धर्म प्रवृत्ति-विघ्नजय-सिद्धि-विनियोगानां वैगुण्यात् = अभावात् । दृष्टान्तमाह- लोभक्रोधक्रिया प्रतीतरूपा यथा = येन प्रकारेण ← (यो.बिं.९२ वृत्ति) इति ॥१०/१६॥

अथ निगमयन्नाह- 'तस्मादि'ति । तृणादिपरिणामकाले = तृण-पर्णादिपरिणामदशायां तृणादेः गवादि-चारणार्हस्य गवादिना भक्ष्यमाणस्य सतो दुग्धादिफलोपस्थापकयोग्यताशालिनः घृतादिपरिणामतथास्वरूपयोग्य-त्वेऽपि = घृतादिपरिणामकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वेऽपि घृतादिपरिणामसहकारियोग्यताऽभावात् = घृत-दध्यादिपरिणामं प्रति स्वेतरतत्कारणाऽऽक्षेपकसामर्थ्यविरहात् यथा = येन प्रकारेण न घृतादिपरिणामः तथा = तेन प्रकारेण प्रकृतेऽपि = अचरमावर्तकालेऽपि योगासम्भव इति भावनीयम् । यथोक्तं योगबिन्दौ → तृणादीनाञ्च भावानां योग्यानामपि नो यथा । तदा घृतादिभावः स्यात् तद्वद्योगोऽपि नान्यदा ॥ ← (यो.बिं.९५) इति ।

अयं भावः द्विविधा हि योग्यता भवति, स्वरूपयोग्यता सहकारियोग्यता च । स्वरूपयोग्यता कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणा । इयं हि सामान्ययोग्यता-निष्क्रिययोग्यता-फलोत्पादविमुखफलजननयोग्य-श्लोऽवो. योगबिंदुमां पञ्च ज्ञावेद छे के → धर्मसंबंधी प्रवृत्ति, विघ्नजय वगेरे परिणाम न होवाथी वास्तवमां तो ओक पञ्च धर्मक्रिया प्रस्तुतमां धर्मक्रिया मनायेवी नथी. कोध के लोभथी थती क्रिया अडी उदाहरणरूपे समजवी. ← (१०/१६)

गाथार्थः :- माटे अचरमावर्तकाणमां स्वरूपयोग्यता होवा छतां योगमार्गनो संभव नथी. जेम घास वगेरे धी वगेरे स्वरूपे परिणामवानी योग्यता धरावता होवा छतां घासदशामां तेमांथी धी आदि उत्पन्न थवानी संभावना नथी तेम उपरोक्त वात ज्ञावी. (१०/१७)

• अचरमावर्तकाण योगप्रतिबंध •

टीका :- अचरमावर्तकाणमां लव्य जवमां स्वरूपयोग्यता होवा छतां प्रणिधान वगेरे न होवाना कारणे योगमार्गनो संभव नथी. आ वातनी स्पष्टता करवा ग्रंथकारश्री दृष्टांत आपे छे के - जेम तृणादिमां धी रूपे परिणामी जवानी तथाविध स्वरूपयोग्यता होवा छतां पञ्च तृण वगेरे अवस्थामां धी वगेरे परिणामनी सहकारी योग्यता न होवाथी घास वगेरे दशामां घास वगेरेमांथी धी परिणाम संभवतो नथी तेम प्रस्तुतमां पञ्च समज लेवुं.

१. 'तापिद' इत्यशुद्धः पाठः मुद्रितप्रतौ । २. मुद्रितप्रतौ 'तथा' पदं नास्ति । ३. हस्तादर्श 'घृणा...' इत्यशुद्धः पाठः । ४. हस्तादर्श 'घृतादिपरिणाम' नास्ति ।

अत एव सहकारियोग्यताऽभाववति तत्र काले कार्याऽनुपधानं 'तद्योग्यताऽभाववत्त्वेनैव तादिपदेनाऽपि व्यवहर्तुं युज्यते । सहकारियोग्यता चान्यसहकारिसमवधानरूपा स्वेतरकारणाऽऽक्षेपकसामर्थ्य-रूपा वा । इयन्तु विशिष्टयोग्यता-सक्रिययोग्यता-फलोत्पादाऽभिमुखफलजननयोग्यता-कार्योपस्थापकयोग्यता-समुचितयोग्यता-कारणान्तरोपहितयोग्यतादिपदेनाऽपि यथास्थानं यथागमञ्च व्यवहर्तुमर्हति ।

प्रकृते → सामर्थ्यं = कारणत्वम् । तद् द्विविधम्- (१) फलोपधानं (२) स्वरूपयोग्यता च । फलोपधानं फलाव्यवहितप्राक्कालसम्बन्धः, तदेव करणं कारित्वं च । योग्यताऽपि द्विविधा- (१) सहकारियोग्यता (२) स्वरूपयोग्यता च । आद्या सहकारिसमवधानम् । चरमाऽपि त्रिविधा- (१) जनकतावच्छेदकं रूपं बीजत्वादि, (२) कुर्वद्रूपत्वं, (३) सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं च ← (न्या.खं.खा.५/पृ.३२) इति न्यायखण्डखाद्यवचनमपि यथानयं भावनीयम् । स्वरूपयोग्यता सामर्थ्यपदेन सहकारियोग्यता च शक्तिपदेनाऽपि व्यवहियते । तदुक्तं श्रीमलयगिरिसूरिवरैः धर्मसङ्ग्रहणिवृत्तौ → सामर्थ्यं = प्रतिबन्धवैकल्यासम्भवेन परम्परया कार्यकरणयोग्यता । शक्तिस्तु अव्यवधानेन ← (ध.संग्रह-णिवृ.५९६/भा.२ पृ.२३) । परिभाषान्तरभावनाऽपि कर्तव्याऽत्र नानानयनिपुणैः । प्रकृते अभव्यादिक्रियायां स्वरूपयोग्यताविरहात् दूरभव्यक्रियायाञ्च सहकारियोग्यताविरहात् योगपदप्रयोग इति भावः ।

प्रकृतसहकारियोग्यता च ललितविस्तरायां → योग्यता चाऽऽफलप्राप्तेस्तथाक्षयोपशमवृद्धि-ल्लोकोत्तरभावामृताऽऽस्वादरूपा वैमुख्यकारिणी विषयविषाभिलापस्य, न चेयमपुनर्वन्धकमन्तरेण ← (ललित. पृ.४९) इत्येवमावेदिता । सैव हि फलोपधानप्रयोजिका, अपेक्षित-समुचितकारणान्तराऽऽक्षेपिका च । अत एव = सहकारियोग्यतायाः कार्यात्पादप्रयोजकत्वादेव सहकारियोग्यताऽभाववति तत्र कालेऽचर-मावर्तलक्षणे कार्यानुपधानं = योगलक्षणफलानुत्पादं तद्योग्यताऽभाववत्त्वेनैव = योगपरिणामस्वरूपयोग्य-तोपेतानां तेषां सहकारियोग्यत्वविरहवत्त्वेनैव । केचित्तु तद्योग्यताभाववत्त्वेन = तेषां स्वरूपयोग्यतावि-रहेणे'त्यर्थः । न चाऽचरमावर्तेषु भव्यानां योगस्वरूपयोग्यत्वेऽपि चरमावर्तकालादिसन्निधानलक्षण-सहकारियोग्यताविरहात् योगनिष्पत्तिरिति पूर्वमुक्तम्, अत्र च तदा तत्र योगस्वरूपयोग्यतैव नास्तीत्युच्यत इति कथं नानयोर्विरोधः ? इति शङ्कनीयम्, पूर्वं (१०/२) कालक्षेपसहिष्णुव्यवहारनयमतेनोक्तम्, अत्र तु कालक्षेपाऽसहिष्णुनिश्चयनयाभिप्रायेणोक्त-मिति विवक्षाभेदान्न कश्चिद् विरोध इति वदन्ति ।

वस्तुतः 'तद्योग्यताभाववत्त्वेन = तेषामचरमावर्तकालीनानां भव्यानां समुचितयोग्यताविरहवत्त्वेन'-त्येवार्थः । परमार्थतः प्रकृते सहकारियोग्यतानुविद्धस्वरूपयोग्यता हि समुचितयोग्यतोच्यते । यदा फलमुत्पा-दयितुमशक्यं तदा नोपदेशो युज्यते, तद्वानेऽपि नोपदेशरूपता तस्य । अत एव सिद्धसेनीयद्वात्रिंशिकायां लोकतत्त्वनिर्णये च → अप्रशान्तमतौ शास्त्रसद्भावप्रतिपादनम् । दोषायाऽभिनवोदीर्णं शमनीयमिव ज्वरे ।। ← (द्वा.द्वा.१८/२८, लो.त.७) इत्युक्तम् । तदुक्तं साङ्ख्यसूत्रे अपि → नाऽशक्योपदेशविधिः, उपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ← (सां.सू.१/९) इति भावनीयम् ।

भाटे ४ सङ्करी योग्यताना अत्माववाणा काणमां शुवमां इणनी अनिष्पत्तिनी संगति तेमां

સાધયિતુમભિપ્રેત્યાહ હરિભદ્રસૂરિઃ “તસ્માદચરમાવર્તેષ્વધ્યાત્મં નૈવ યુજ્યતે ।

કાયસ્થિતિતરોર્યદ્વત્તજ્જન્મસ્વામરં સુખમ્ ॥ (યોગબિન્દુ-૧૩)

તૈજસાનાં ચ જીવાનાં ભવ્યાનામપિ નો તદા ।

‘યથા ચારિત્રમિત્યેવં નાન્યદા યોગસમ્ભવઃ ॥” (યોગબિન્દુ-૧૪) ઇતિ ॥૧૭॥

ઇત્યમેવ સાધયિતુમભિપ્રેત્યાહ હરિભદ્રસૂરિઃ યોગબિન્દૌ ‘તસ્માદિ’તિ, ‘તૈજસાનામિ’તિ ચ । તદ્વૃત્તિશ્ચૈવમ્
→ તતઃ = તસ્માદ્ લોકપડિક્તમાત્રફલાયા ધર્મક્રિયાયા અધર્મત્વાદ્દેતોઃ અચરમાવર્તેષુ ઉક્તરૂપેષુ અધ્યાત્મં
નૈવ યુજ્યતે । અત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ કાયસ્થિતિતરોઃ = કાયે વનસ્પતિકાય એવાનન્તોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીપ્રમાણા
સ્થિતિરવસાનં યસ્ય સ તથા તરોર્વનસ્પતેઃ યદ્વદ્ યથા તજ્જન્મસુ વનસ્પતિજન્મસ્વનન્તાનન્તરૂપેષુ આમરં
= અમરસમ્બન્ધિ સુખં, તત્સુખકારણાનામણુવ્રત-મહાવ્રતાદીનાં તેષુ કદાચિદપ્યભાવાત્ । તૈજસાનાં ચકારાદ્યાયૂનાં
ચ મનુષ્યત્વમાત્રત્વસ્યાપ્યયોગ્યાનાં જીવાનાં ભવ્યાનામપિ, કિં પુનરિતરેષામ્, નો = નૈવ ચ તદા =
તૈજસાવસ્થાકાલે યથા ઇતિ દૃષ્ટાન્તાર્થઃ ચારિત્રં દેશતઃ સર્વતો વા । ઇત્યેવં ઘોષ્ટાન્તિકાર્થઃ । નાન્યદા
= અન્યાવર્તેષુ યોગસમ્ભવઃ ← (યો.વિ.૧૩/૧૪૮.) ઇતિ । પઞ્ચેન્દ્રિયાણાં તિરશ્ચાં દેશતશ્ચારિત્રસમ્ભવાત્,
દેવ-નારકાણાં સમ્યક્ત્વસમ્ભવેન ચારિત્રસમીપતરવર્તિત્વાત્, પૃથિવ્યાદીનાઞ્ચાપર્યાપ્તાવસ્થાયાં સમ્યગ્દર્શનસમ્ભવેન
પરલોકે ચ ચારિત્રસમ્ભવેન ચારિત્રસમીપવર્તિત્વાત્ તદ્ગ્રહણં કૃતમ્ । તેજોવાયૂનાન્તુ પરત્ર મનુષ્યત્વમાત્ર-
સ્યાપ્યયોગ્યતયાડૂરકાલે નૈવ ચારિત્રસમ્ભવ ઇતિ અચરમાવર્તવર્તિજીવયોગાડસમ્ભવોદાહરણતયા તદ્ગ્રહણં
ન્યાય્યમેવેતિ પ્રતિભાતિ ॥૧૦/૧૭॥

યોગ્યતાના અભાવ દ્વારા જ કરવાના અભિપ્રાયથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે યોગબિન્દુ ગ્રન્થમાં જણાવેલ
છે કે “માટે અચરમાવર્તકાળમાં અધ્યાત્મ યુક્તિસંગત ન જ બને. જેમ વનસ્પતિકાયમાં જ અનંતકાળયક
સુધી રહેનારા વનસ્પતિના જીવને અનન્તા વનસ્પતિભવોમાં દેવલોકનું સુખ નથી જ સંભવતું તેમ
જ જેમ ભવ્ય હોવા છતાં તેઉકાય-વાયુકાયના જીવોને ત્યારે ચારિત્ર સંભવતું નથી. તે જ રીતે
અચરમાવર્તકાળમાં યોગનો સંભવ જ નથી.” (૧૦/૧૭)

વિશેષાર્થ :- યોગ્યતા બે પ્રકારની હોય છે. સ્વરૂપ યોગ્યતા અને સહકારી યોગ્યતા. ઘાસમાં ઘીરૂપે
પરિણમી જવાની સ્વરૂપ યોગ્યતા હોવા છતાં સહકારી યોગ્યતા નથી. માટે ત્યારે તે ઘીના પરિણામને ધારણ
કરતું નથી. ‘સહકારી યોગ્યતા’ શબ્દનો અર્થ છે તુરંત કાર્યના સહકારી કારણો મળવાની યોગ્યતા. ઘાસ
સીધે સીધું ઘીરૂપે પરિણમતું નથી. પરંતુ ઘાસને ગાય ખાય, વાગોળે, તે દૂધરૂપે પરિણમે, દૂધમાંથી દહીં
બને, દહીંમાંથી છાશ બને. છાશમાંથી વલોણું કરવા દ્વારા માખણ નીકળે, પછી માખણને ગરમ કરે ત્યારે
ઘી તૈયાર થાય. પરંતુ આ બધા સહકારી કારણો ઘાસ અવસ્થામાં હાજર નથી હોતા. તથા જ્યારે ઘીના
આ બધા સહકારી કારણો હાજર હોય છે ત્યારે ઘાસ પોતે હાજર નથી હોતું. માટે ઘાસને ઘી થવા માટેના
સહકારી કારણોનો સમાગમ હોવાની શક્યતા ન હોવાથી તે ઘી માટે સહકારી યોગ્યતા વગરનું કહેવાય.
આ રીતે તૃણાદિ પરિણામ સમયે ઘૃતાદિ પરિણામની સહકારી યોગ્યતા ન હોવાથી ત્યારે ઘી પરિણામ તેમાંથી
પ્રગટતો નથી. જ્યારે માખણમાં ઘીની સહકારી યોગ્યતા રહેલી છે. અગ્નિનું સાન્નિધ્ય થતાંની સાથે જ
માખણ ઘીરૂપે પરિણમવા માંડે છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘તથા’ ઇતિ પાઠઃ ।

‘નવનીતાદિકલ્પસ્તચ્ચરમાવર્ત ડિષ્યતે । અત્રૈવ વિમલો ભાવો ગોપેન્દ્રોઽપિ યદભ્યઘાત્ ॥૧૮॥

નવનીતાદીતિ । નવનીતાદિકલ્પો = ઘૃતપરિણામનિબન્ધનનવનીતદધિદુઘાદિતુલ્યઃ તત્ = તસ્માત્ ચરમાવર્ત ડિષ્યતે યોગપરિણામનિબન્ધનમ્ । અત્રૈવ = ચરમાવર્ત એવ વિમલો ભાવો ભવાઽભિષ્વઙ્ગાઽભાવાદ્ ભવતિ ।

અર્થતદેવાન્વયતઃ સમર્થયન્નાહ- ‘નવનીતાદી’તિ । યોગપરિણામનિબન્ધનં = મોક્ષયોજકસહ્દર્મવ્યાપારપરિણામકારણમ્ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → નવનીતાદિકલ્પસ્તત્તદ્ભાવેઽત્ર નિબન્ધનમ્ । પુદ્ગલાનાં પરાવર્તશ્ચરમો ન્યાયસઙ્ગતમ્ ॥ ← (યો.વિં.૧૬) ઇતિ । ચરમાવર્ત એવ = અન્તિમપુદ્ગલપરાવર્ત એવ વિમલઃ = અતિતીવ્રમિથ્યાત્વાદિભાવમલરહિતો ભાવઃ = ચેતઃપરિણામઃ, ભવાભિષ્વઙ્ગાઽભાવાત્ = અત્યન્તદૃઢસાંસારિકફલાઽઽકાઙ્ક્ષાવિરહાદ્ ભવતિ । તાદૃશભવાભિષ્વઙ્ગાભાવેઽપિ તથાભવ્યત્વમેવાન્તર્વૃત્ત્યા નિયામકમવગન્તવ્યમ્ । ભવાભિષ્વઙ્ગવિરહે તુ મહાસત્ત્વ-ગુણપક્ષપાતાદ્યુપલબ્ધિરવ્યાહતપ્રસરા । તદુક્તં હરિભદ્રસૂરિભિરેવ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે →

નિષ્કલાઽઽઞ્ચશ્ચુતેસ્ત્વસ્ય શુભિષ્વોપલબ્ધિતઃ । તથાભવ્યત્વતશ્ચૈવ ક્વચિદેષ નિવર્તતે ॥

નિવર્તમાને એતસ્મિન્ મહાસત્ત્વશ્ચ જાયતે । પક્ષપાતો ગુણેષ્વેવ ભવાદુદ્વેગ એવ ચ ॥

ઉદ્વિગ્નઃ સ ભવાદ્ ધીમાન્ વિપર્યયવિયોગતઃ । માર્ગાનુસારિવિજ્ઞાનાત્ તત્ત્વમિત્થં પ્રપદ્યતે ॥

← (બ્ર.સિ.૭૩-૭૫) ઇતિ । ચરમાવર્તવર્તી ભવાભિનન્દિદોષોચ્છેદે સતિ જૈનદર્શનસમ્મતામપુનર્બન્ધ-કદશાં સાઙ્ખ્ય-યોગમાન્યાં નિવૃત્તાધિકારદશાં સૌગતદર્શનાભિપ્રેતાં ચ ચેતોવિમુક્તિમુપલભત ઇત્યપ્યવધે-યમત્ર સમાકલિતસ્વ-પરતન્ત્રપરમાર્થઃ । તદુક્તં યોગબિન્દૌ અપિ → મુક્તિમાર્ગપરં યુક્ત્યા યુજ્યતે વિમલં મનઃ । સદ્બુદ્ધ્યાસન્નભાવેન યદમીષાં મહાત્મનામ્ ॥ ← (યો.વિં.૧૯) ઇતિ । ‘અમીષાં’ = ચરમા-

બરાબર આ જ રીતે અચરમાવર્તકાળમાં ભવ્ય જીવમાં મુક્તિમાર્ગ ગમનની સ્વરૂપ યોગ્યતા રહેલી હોવા છતાં મુક્તિમાર્ગગમનની સહકારી યોગ્યતા નથી. અચરમાવર્તમાં પ્રણિધાનાદિ શુભાશયો સંભવતા જ નથી. ભવ્યત્વ, સદ્ગુરુ ઉપદેશ, મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્ર, પ્રથમ સંઘપણ, શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે હોવા છતાં અચરમાવર્ત કાળનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેની હાજરીમાં પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયો પ્રગટતા નથી, ત્યારે સહકારી યોગ્યતા હોતી નથી. તેથી ત્યારે યોગમાર્ગનો સંભવ નથી. આ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ વાત થઈ. નિશ્ચય નયની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજનું કથન તો એવું છે કે અચરમાવર્તકાળમાં મુક્તિમાર્ગની સ્વરૂપયોગ્યતા જ નથી રહેતી. માટે જ ત્યારે મોક્ષમાર્ગ-યોગમાર્ગ જીવમાં પ્રગટતો નથી. નિશ્ચય નયનું મંતવ્ય એવું છે કે જે કારણ કાર્ય પેદા ન કરે તે કારણને વાસ્તવમાં કારણ જ ન કહેવાય. (૧૦/૧૭)

ગાથાર્થ :- તેથી માખણ વગેરે તુલ્ય ચરમાવર્ત કાળ મનાય છે. ચરમાવર્ત કાળમાં જ નિર્મળ આશય પ્રગટે છે. કેમ કે ગોપેન્દ્ર પણ કહે છે કે [શું કહે છે ? તે આગળના શ્લોકમાં કહેવાશે.](૧૦/૧૮)

ટીકાર્થ :- માટે ધી પરિણામનું કારણ બને તેવા માખણ, દહીં, દૂધ વગેરે સમાન ચરમાવર્તકાળ મનાય છે. ચરમાવર્તકાળ યોગપરિણામનું કારણ બને છે. કારણ કે ચરમાવર્તકાળમાં જ નિર્મળ ભાવો પ્રગટે છે. ચરમાવર્તકાળમાં જ ભાવ નિર્મળ બનવાનું કારણ એ છે કે ત્યારે સંસારની તીવ્ર આસક્તિ

૧. હસ્તાદર્શો ‘નવનીતાનિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

યદ્ ગોપેન્દ્રોઽપિ અભ્યધાદ્ ભઙ્ગ્યન્તરેણ ॥૧૮॥

અનિવૃત્તાઽધિકારાયાં પ્રકૃતૌ સર્વથૈવ હિ । ન પુંસસ્તત્ત્વમાર્ગોઽસ્મિન્જિજ્ઞાસાઽપિ પ્રવર્તતે ॥૧૯॥

અનિવૃત્તેતિ । અનિવૃત્ત: પ્રતિલોમશક્ત્યાઽન્તરલીનોઽધિકાર: પુરુષાઽભિભવનરૂપો યસ્યાસ્તસ્યાં
(= અનિવૃત્તાધિકારાયાં) પ્રકૃતૌ સર્વથૈવ હિ = સર્વેરેવ પ્રકારૈ: , અપુનર્બન્ધસ્થાનસ્યાપ્યપ્રાપ્તાવિત્યર્થ: ,
ન = નૈવ પુંસ: તત્ત્વમાર્ગોઽસ્મિન્ વક્તુમુપક્રાન્તે જિજ્ઞાસાઽપિ = જ્ઞાતુમિચ્છાઽપિ, કિં પુનસ્તદભ્યાસ
ઇત્યપિશબ્દાર્થ: , પ્રવર્તતે = સજ્જાયતે ॥૧૯॥

વર્તવર્તિનામપુનર્બન્ધકાદીનામ્ ।

અથૈતદેવ તીર્થાન્તરીયમતેન સંવાદયતિ- યદ્ ગોપેન્દ્રોઽપિ, કિંપુનરનેકાન્તવાદિનો વયમિત્યપિશબ્દાર્થ: ,
અભ્યધાત્ ભઙ્ગ્યન્તરેણ = ઉક્તિભેદેન ॥૧૦/૧૮॥

અથૈતદેવ દર્શયતિ- 'અનિવૃત્તે'તિ । અનિવૃત્ત: પ્રતિલોમશક્ત્યા = સંહારશક્ત્યા અન્ત: = સ્વાન્ત:
અલીન: = અતિરોહિત: પુરુષાભિભવનરૂપ: = કર્તૃત્વાદિધર્મોપરાગાત્મકોઽધિકાર: યસ્યા: સા તથા તસ્યાં
પ્રકૃતૌ પ્રધાનાપરાભિધાનાયામ્ । ઇયજ્ચ સત્કાર્યવાદિગોપેન્દ્રપરિભાષા । જૈનપરિભાષાનુસારેણાહ- અપુનર્બન્ધ-
સ્થાનસ્યાપિ = અપુનર્બન્ધકત્વસ્યાપિ અપ્રાપ્તાવિત્યર્થ: । નૈવ પુંસ: = આત્મનો વક્તુમુપક્રાન્તે તત્ત્વમાર્ગો
→ કોઽહં ? કથમયં દોષ: સંસારાચ્ચ ઉપાગત: ? ← (યો.કુ.૩/૨૮) ઇતિ યોગકુણ્ડલ્યુપનિષદુક્તા
જિજ્ઞાસાપિ સજ્જાયતે । → મનોરથોઽપિ નો મન્દભાગ્યાનાં જાયતે મહાન્ ← () ઇત્યુક્તિ-
રપ્યત્ર સ્મર્તવ્યા । અત એવ તસ્ય પ્રકૃતેઽનધિકાર: , તદુક્તં યોગશતકે → અણિયત્તે પુણ તીએ એગ-
તેણેવ હંદિ અહિગારે । તપ્પરતંતો ભવરાગઓ દઢં અણહિગારી ત્તિ ॥ ← (યો.શ. ૧૦) ઇતિ
॥૧૦/૧૯॥

હોતી નથી. માટે તો ગોપેન્દ્ર નામના યોગાર્થ પણ બીજા શબ્દો દ્વારા આ જ વાતને જણાવે છે
કે - [જે જણાવે છે તે આગળની ૧૮ મી ગાથામાં કહેવાય છે.] (૧૦/૧૮)

• ગોપેન્દ્ર વચન વિમર્શ •

ગાથાર્થ :- પ્રકૃતિનો અધિકાર જો સર્વથા અનિવૃત્ત જ હોય તો ખરેખર પુરુષને આ તત્ત્વમાર્ગમાં
જિજ્ઞાસા પણ પ્રગટતી નથી. (૧૦/૧૮)

ટીકાર્થ :- ગોપેન્દ્ર નામના યોગાર્થ એમ કહે છે કે પુરુષનો અભિભવ કરવા સ્વરૂપ પ્રકૃતિઅધિકાર
જો તમામ પ્રકારે નિવૃત્ત ન થયો હોય = પ્રતિલોમશક્તિ દ્વારા અંતરમાં લીન ન થયો હોય તો,
અર્થાત્ જૈનપરિભાષા મુજબ અપુનર્બન્ધકદશા પણ પ્રાપ્ત થયેલી ના હોય તો, ખરેખર પુરુષને = આત્માને
આ તત્ત્વમાર્ગની (= જેનું નિરૂપણ કરવું પ્રસ્તુત છે તે યોગમાર્ગની) જિજ્ઞાસા પણ પ્રગટ થતી નથી
તો પછી યોગાભ્યાસની = યોગપ્રવૃત્તિની તો શું વાત કરવી ? (૧૦/૧૮)

વિશેષાર્થ :- ગોપેન્દ્રાર્થના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ રીતે સમજતાં પૂર્વે તેમની પરિભાષા સમજવી
જરૂરી છે. પ્રકૃતિ = કર્મ. પુરુષ = આત્મા. અનુલોમશક્તિ = પ્રકૃતિનું પ્રવર્તન. પ્રતિલોમશક્તિ =
પ્રકૃતિનું નિવર્તન. પુરુષનો અભિભવ = પુરુષને કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનો ભ્રમ. પ્રકૃતિઅધિકારનિવૃત્તિ =

સાધિકારપ્રકૃતિમત્યાવર્તે હિ નિયોગતઃ । પથ્યેચ્છેવ ન જિજ્ઞાસા ક્ષેત્રરોગોદયે ભવેત્ ॥૨૦॥

સાધિકારેતિ । સાધિકારા પુરુષાભિભવપ્રવૃત્તા યા પ્રકૃતિસ્તદ્વતિ(=સાધિકારપ્રકૃતિમતિ) આવર્તે હિ નિયોગતો = નિશ્ચયતઃ જિજ્ઞાસા = તત્ત્વમાર્ગપરિજ્ઞાનેચ્છા ન ભવેત્, ક્ષેત્રરોગોદય ઇવ પથ્યેચ્છા । ક્ષેત્રરોગો નામ રોગાન્તરાઽઽધારભૂતઃ કુષ્ઠાદિરોગઃ । તતો યથા પથ્યાઽપથ્યધી-વિપર્યાસસ્તથા પ્રકૃતેઽપિ ॥૨૦॥

एतदेव भावयति- 'साधिकारे'ति । पुरुषाभिभवप्रवृत्ता = पुरुषे कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिधर्मोपरागजनन-प्रवृत्ता या प्रकृतिः प्रधानापराभिधाना तद्वति आवर्ते = अचरमपुद्गलपरावर्ते निश्चयतः = परमार्थतः तत्त्वमार्गपरिज्ञानेच्छा = योगमार्गबुभुत्सा न = नैव भवेत्, तत्रानुपादेयताप्रकारकनिश्चयस्य गाढमिथ्या-त्वमोहोपहितस्य सत्त्वात् । न ह्यनुपादेयतया ज्ञातेऽर्थे जिघृक्षानुविद्धा जिज्ञासा प्रवर्तते । उदाहरणमाह- 'क्षेत्ररोगोदय' इति । ततः = क्षेत्ररोगात् । यथोक्तं योगबिन्दौ → क्षेत्ररोगाभिभूतस्य यथात्यन्तं विपर्ययः ।

અપુનર્બંધકદશાપ્રાપ્તિ. અધિકારની અનિવૃત્તિ = જીવને અપુનર્બંધકદશાની અપ્રાપ્તિ. ગોપેન્દ્રાચાર્ય સત્કાર્યવાદી હોવાથી પ્રસ્તુતમાં નિવૃત્તિનો અર્થ નાશ નહિ પણ લીનતા સમજવો. ગોપેન્દ્રાચાર્ય એમ કહે છે કે અનાદિ કાળથી અનુલોમશક્તિ દ્વારા પ્રકૃતિતત્ત્વ પુરુષને કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ભાવના ઉપરાગસ્વરૂપ અભિભવ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલ છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રતિલોમશક્તિ દ્વારા પ્રકૃતિનો આ અધિકાર પાછો ન ફરે ત્યાં સુધી પુરુષને યોગમાર્ગની જિજ્ઞાસા પણ થતી નથી. જૈનદર્શન મુજબ આનું અર્થઘટન એમ કરી શકાય છે કે જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મપ્રકૃતિ જીવને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધ કરાવવા સ્વરૂપ પોતાનો અધિકાર પાછો ન ખેંચે અર્થાત્ જીવને અપુનર્બંધક દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી યોગમાર્ગની ઊંડી જિજ્ઞાસા પણ જીવને થઈ શકતી નથી. મતલબ કે જૈનદર્શનની વાત અને ગોપેન્દ્રાચાર્યની વાતમાં તાત્પર્યની દૃષ્ટિએ ઘણું સામ્ય છે. (૧૦/૧૯)

ગાથાર્થ :- જેમ ક્ષેત્રરોગનો ઉદય હોય ત્યારે પથ્યની ઈચ્છા જ થતી નથી. તેમ અધિકારયુક્ત કર્મપ્રકૃતિવાળા જીવને અચરમાવર્તકાળમાં નિયમા યોગની જિજ્ઞાસા પણ થતી નથી. (૧૦/૨૦)

ટીકાર્થ :- પુરુષનો અભિભવ કરવાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલ મોહનીયકર્મ સ્વરૂપ પ્રકૃતિવાળા જીવને અચરમાવર્ત કાળમાં નિશ્ચયથી-પરમાર્થથી તત્ત્વમાર્ગને પૂરેપૂરી રીતે જાણવાની ઈચ્છા પણ થતી નથી. આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા ગ્રંથકારશ્રી એક ઉદાહરણ બતાવે છે કે નવા-નવા રોગને લાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે તેવો કોઠ વગેરે રોગ ક્ષેત્રરોગ કહેવાય. અવનવા અનેક રોગોને આમંત્રણ આપનારો રોગ આવે એટલે દર્દીને વૈદ્ય દ્વારા બતાવાયેલ પથ્ય ખાવાની ઈચ્છા નથી થતી પણ અપથ્ય ખાવાની ઈચ્છા રહ્યા કરે છે. અર્થાત્ અપથ્યમાં પથ્ય તરીકેની બુદ્ધિ થાય છે. તથા પથ્યમાં અપથ્યપણાની = ખરાબપણાની બુદ્ધિ થાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ અચરમાવર્તકાલીન જીવને આત્મકલ્યાણકારી તત્ત્વમાં અકલ્યાણની બુદ્ધિ અને અકલ્યાણકારી તત્ત્વમાં કલ્યાણની બુદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ યોગમાર્ગમાં અકલ્યાણકારીતાની બુદ્ધિ થવાના લીધે તેને જાણવાની ઊંડી જિજ્ઞાસા તેને થતી નથી. 'જે ગામ જવું નહીં તેનું નામ લેવું નહીં' - આવી વૃત્તિ અહીં કામ કરી જાય છે. (૧૦/૨૦)

૧. 'ભિભવ' इति मद्रितप्रतावशब्दः पाठः । २. हस्तादर्शादौ 'प्रवृत्ति'रित्यशब्दः पाठः ।

પુરુષાઽભિભવઃ કશ્ચિત્તસ્યામપિ હિ હીયતે । યુક્તં તેનૈતદધિકમુપરિષ્ટાદ્ ભણિષ્યતે ॥૨૧॥

પુરુષેતિ । તસ્યામપિ હિ = જિજ્ઞાસાયામપિ હિ સત્યાં કશ્ચિત્ પુરુષાઽભિભવઃ પ્રકૃતેઃ? હીયતે = નિવર્તતે । ન હ્યેકાન્તેનાઽક્ષીણપાપસ્ય વિમલો ભાવઃ સમ્ભવતિ । તેનૈતદ્ ગોપેન્દ્રોક્તં યુક્તમ્ ।

તદ્દેવાસ્ય વિજ્ઞેયસ્તદાવર્તનિયોગતઃ ॥ ← (યો.વિં.૧૦૨) ઇતિ । અત એવ તસ્યોપદેશોઽપિ સમ્યક્ ન પરિણમતિ । યથોક્તં પઞ્ચવસ્તુકે →

ગુરુકમ્માણં જમ્હા કિલિદ્વચિત્તાણં તસ્સ ભાવત્થો । નો પરિણમેઙ્ગ સમ્મં કુંકુમરાગોવ્વ મલિણમ્મિ ॥ વિદ્ધાણ સૂઅરો જહ ઉવએસેણ વિ ન તીરણ ધરિઉં । સંસારસૂઅરો ઇય અવિરત્તમણો અકજ્જમ્મિ ॥

← (પં.વ.૪૨/૪૩) ઇતિ । પ્રકૃતે → વ્યવહારોઽપિ ગુણકૃદ્ ભાવોપટ્મ્ભતો ભવેત્ । સર્વથા ભાવહીનસ્તુ સ જ્ઞેયો ભવવૃદ્ધિકૃત્ ॥ ← (વૈ.ક.લ.૧/૧૦૯૮) ઇતિ વૈરાગ્યકલ્પલતાવચનમપ્યવશ્યમ-વધેયમ્ ।

અથ 'જિજ્ઞાસા = તત્ત્વમાર્ગપરિજ્ઞાનેચ્છા' ઇતિ યદુક્તં તત્ર તત્ત્વમાર્ગપરિજ્ઞાનેચ્છયોઃ મધ્યે કસ્ય પ્રાધાન્યં વર્તતે ? અત્રોચ્યતે, વ્યવહારતો જિજ્ઞાસાયાઃ પ્રાધાન્યેઽપિ નિશ્ચયત 'ઇષ્યમાણસ્યૈવ પ્રાધાન્યં ન ત્વિચ્છાયાઃ' ઇતિ ન્યાયેન તત્ત્વમાર્ગપરિજ્ઞાનસ્યૈવ મોક્ષાધ્વનિ પ્રાધાન્યં વિજ્ઞેયમ્ । તદુક્તં વેદાન્તકલ્પતરુપરિ-મલ્લે અપિ → ઇચ્છેષ્યમાણસમભિવ્યાહારે ચેષ્યમાણપ્રાધાન્યં 'યજેત સ્વર્ગકામ'ઇત્યાદૌ ક્લૃપ્તમ્ । અત એવેહાઽપી-ચ્છાપ્રાધાન્યં વિહાયેષ્યમાણપ્રાધાન્યમભ્યુપગન્તું યુક્તમ્ ← (વૈ.ક.પરિ.પૃષ્ઠ.૫૬) ઇતિ । તદુક્તં રામાનુજેન અપિ શ્રીભાષ્યે → જ્ઞાતુમિચ્છા = જિજ્ઞાસા । ઇચ્છાયા ઇષ્યમાણપ્રધાનત્વાદિષ્યમાણં જ્ઞાનમિહ વિધીયતે ← (શ્રીભા.પૃ.૩૧) ઇતિ યથાતન્ત્રમપ્રેઽપિ (ભાગ-૫ પૃ.૧૪૦૦, ૧૪૭૫) અનુસન્ધેયમવધારણકુશલૈઃ ॥૧૦/૨૦॥

એતદપિ કથમ્ ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- 'પુરુષે'તિ । સત્યાં જિજ્ઞાસાયામપિ = યોગમાર્ગવિવિદિષાયાં કિં પુનરભ્યાસ ઇત્યપિશબ્દાર્થઃ, હિઃ = યસ્માત્ કશ્ચિત્ = અનિર્ધારિતરૂપઃ પુરુષાભિભવઃ સર્ગવિશેષઃ પ્રકૃતેઃ = અવ્યક્તાપરાભિધાનાયા નિવર્તતે ઇતિ જ્ઞેયમિતિ શેષઃ । એતદપિ કુતઃ? ઇત્યાહ ન હિ = નૈવ એકાન્તેન = સર્વથા અક્ષીણપાપસ્ય = અવ્યાવૃત્તકલ્મપસ્ય વિમલઃ = મુક્તિમાર્ગાનુસારી → કામભોગા અસુઈ અસાસયા વંતાસવા પિત્તાસવા ખેલાસવા સુવ્કાસવા સોણિયાસવા દુસ્સાસ-નીસાસા દુરુયમુત્ત-પુરિસપૂયવહુપડિપુત્રા ઉચ્ચાર-પાસવણ-ખેલ-જલ્લસિંઘાણગ-વંત-પિત્ત-સુવ્ક-સોણિતસંભવા અધુવા અણિતિયા અસાસયા સડળ-પડળ-વિલ્લસંગધમ્મા પચ્છં પુરં ચ અવસ્સ વિપ્પજહણિજ્જા ← (જ્ઞાતા.૧/પૃ.૪૯) ઇતિ જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગાદિદર્શિતરૂપઃ ભાવઃ = શુભપરિણામ-પ્રશસ્તાધ્યવસાયાદિલક્ષણઃ દુઃખાઽમિશ્રિતાઽક્ષય-

ગાથાર્થ :- ખરેખર તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય તો પણ પુરુષનો અભિભવ કરવાનો અધિકાર પાછો ફરવા માંડે. માટે ગોપેન્દ્રની વાત યુક્તિસંગત છે. આ બાબતમાં અધિક વક્તવ્ય આગળ કહેવાશે. (૧૦/૨૧)

ટીકાર્થ :- ખરેખર યોગમાર્ગની જિજ્ઞાસા પણ આવે તો 'પુરુષનો પરાભવ કરવાનો કર્મપ્રકૃતિગત અધિકાર પાછો ફરવા માંડેલ છે' એમ સમજવું. કારણ કે સર્વથા = કોઈ પણ પ્રકારે પાપનો ક્ષય ન થયો હોય તો જીવમાં નિર્મળ ભાવ સંભવતા જ નથી. માટે ૧૮ મી ગાથામાં ગોપેન્દ્રાચાર્ય દ્વારા જે વાત કહેવાયેલ છે તે ખરેખર યુક્તિસંગત છે. પરંતુ 'આત્માને અપરિણામી માનવામાં આવે તો

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'પ્રકૃતે' ઇતિ અશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

अधिकं = अपरिणाम्यात्मपक्षे तदभिभव-तन्निवृत्त्याद्यनुपपत्तिलक्षणं उपरिष्ठाद् = अग्रिमद्वात्रिंशिकायां भणिष्यते ॥२१॥

निरुपाधिकपरमानन्दमार्गविविदिषानुविद्धः सम्भवति, किन्तु कथञ्चित्क्षीणपापस्यैव । ततश्चात्र चरमावर्तगतापुनर्बन्धकपक्षक-योगजिज्ञासाहेतुक-पुरुषाभिभवनिवर्तनसाध्यकानुमितिरभिप्रेता; न तु जिज्ञासाहेतुकाभिभवनिवृत्तिः कथयितुमभिप्रेता ।

इदमेवाभिप्रेत्य ग्रन्थकृता वैराग्यकल्पलतायां → जाते हि कर्मविवरे जिज्ञासुर्भवति जिनमते जन्तुः। मिथ्यात्वांशोन्मादैर्न तु भवति विशेषसंवित्तिः ॥ ←(वै.क.ल.२/५९) इत्युक्तम् । प्रकृत्यधिकारनिवृत्तिः स्वतन्त्रे कर्मविवरपदेन प्रतिपाद्यत इत्यवधेयम् । 'जिनमते = मोक्षमार्ग = तत्त्वमार्ग = योगमार्ग' शिष्टं स्पष्टम् ।

एतेन मिथ्यात्वदशायां चरमावर्तेऽपि नैव कश्चित् शुभो भावो भवितुमर्हति, तमः- प्रकाशयोरिव मिथ्यात्व-विमलभावयोर्विरोधादिति निरस्तम्, तथाविरोधाऽसिद्धेः । दृश्यते हि मन्दान्धकारे वेश्मनि दिवाऽस्पष्टमप्यभ्रान्तं रूपदर्शनम्। एवं मन्दमिथ्यात्वान्धकारे जीवे चरमावर्तकाले सम्भवति विमलभावसंवेदनम् । ततश्चाऽत्र तमःप्रकाशन्यायप्रवृत्तिर्युज्यत एव । अग्रेतनदशायाञ्च योगजिज्ञासा-प्रवृत्त्यादिना पुरुषाभिभवनिवृत्तिप्रसरो भवति ततश्च तत्प्रसरो भवतीति तयोर्ध्यान-समतावत् मिथःसहकारित्वमप्यवसेयम् । केवलं प्राथम्यदशायामधिकारनिवृत्त्यपराभिधानकर्मविवरमपेक्षते योगजिज्ञासेति ध्येयम् ।

इत्थमेव → जिज्ञासायामपि ह्यत्र कश्चित्सर्गा निवर्तते । नाक्षीणपाप एकान्तादाप्नोति कुशलां धियम् ॥ ← (यो.बिं.१०३) इति योगबिन्दुवचनमुपपद्यते । एतेन → चित्तस्य बहिर्मुखतां परित्यज्य अन्तर्मुखतैव दुःसम्पादा । सा यदा स्यात्, तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति ← (ऋ.वे.१/१६४/३७ सा.भा.) इति ऋग्वेदीयसायणभाष्यवचनमपि व्याख्यातम् । अत एवोक्तं भगवद्गीतायामपि → जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ← (भ.गी.६/४४) इति । तादृशजिज्ञासाऽपि महाप्रज्ञाकारणं सम्पद्यते ।

बौद्धानामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं मज्झिमनिकाये क्षुद्रकर्मविभङ्गसूत्रे → एकच्चो इत्थी वा पुरिसो वा समणं वा ब्राह्मणं वा उपसङ्कमित्वा परिपुच्छिता होति- किं, भन्ते, कुसलं, किं अकुसलं, किं सावज्जं, किं अनवज्जं, किं सेवितब्बं, किं न सेवितब्बं, किं मे करीयमानं दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय होति, किं वा पन मे करीयमानं दीघरत्तं हिताय सुखाय होतीति ? सो तेन कम्मेन एवं समत्तेन एवं समादिन्नेन कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपज्जति । नो चे कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपज्जति सचे मनुस्सत्तं आगच्छति यत्थ यत्थ पच्चाजायति महापज्जो होति । महापज्जसंवत्तनिका एसा ← (म.नि.३/४/५/१९६, पृ.२५५) इति यथागममत्रानुयोज्यं स्व-परतन्त्रपरमार्थवेदिभिः । अग्रिमद्वात्रिंशिकायां = पातञ्जलयोगलक्षणद्वात्रिंशिकायाम् (पृ.७६२,७९२) ॥१०/२१॥

पुरुषनो प्रकृति द्वारा अत्मित्त्वव थवो तथा तेवा प्रकृतिअधिकारनी निवृत्ति थवी वगेरे बाअतो असंगत थई जशे.'... ईत्यादि वधु विगत तो आगणनी पातंजलयोगलक्षण अत्रीसीमां कडेवाशे.(१०/२१)

ભાવસ્ય 'મુખ્યહેતુત્વં તેન મોક્ષે વ્યવસ્થિતમ્ । તસ્યૈવ ચરમાવર્તે ક્રિયાયા અપિ યોગતઃ ॥૨૨॥

ભાવસ્યેતિ । તેન ભાવસ્ય = અન્ત:પરિણામસ્ય મોક્ષે મુખ્યહેતુત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ।

ઉપસંહરતિ- 'ભાવસ્યે'તિ । જિજ્ઞાસાયા અપિ પુરુષાભિભવનિવર્તકત્વમ્ । તેન કારણેન → અન્તર્મુખો-પયોગેન સર્વકર્મક્ષયો ભવેત્ ← (કૃ.ગી.૨૬) ઇતિ કૃષ્ણગીતાવચનાનુસારેણ → અન્ત:કરણવૃત્તેશ્ચ શ્રદ્ધૈકા મૂલકારણમ્ ← (સં.ગી. ૧/૭૦) ઇતિ સંન્યાસગીતાનુસારેણ ચ અન્તર્મુખોપયોગાત્મકશ્રદ્ધાનુસાર્યન્ત:-કરણવૃત્તે: = અન્ત:પરિણામસ્ય ઉપલક્ષણાત્ પ્રશસ્તાઽધ્યવસાયસ્ય વિશુદ્ધ્યમાનલેશ્યાયાશ્ચ મોક્ષે = સકલ-કર્મક્ષયાવિનાભાવિમહાનન્દં તદુપાયં ચ પ્રતિ મુખ્યહેતુત્વં = પ્રધાનકારણત્વં વ્યવસ્થિતં = આગમપ્રમાણ-નિશ્ચિતમ્, મિથ્યાદૃષ્ટે: સમ્યગ્દૃષ્ટેર્વા જાતિસ્મરણાઽવધિજ્ઞાનાદિલાભં પ્રતિ તદુત્તરં ધર્મ-મોક્ષપુરુષાર્થો પ્રતિ ચ તત્કારણતાયા અનેકશ આગમેષુ શ્રવણાત્ । તથાહિ મેઘકુમારજીવસ્ય હસ્તિભવે મિથ્યાત્વદશાયાં શુભપરિણામાદિતો જાતિસ્મૃતિપ્રાપ્તિઃ જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગો → તૈ નં તવ મેહા ! લેસ્સાહિં વિસુજ્ઞમાણીહિં, અજ્ઞવસાણેનં સોહણેનં, સુભેનં પરિણામેનં તયાવરણિજ્ઞાણં કમ્માણં ખઓવસમેણં ઈહાપૂહ-મગ્ગણ-ગવેસણં કરેમાણસ્સ સન્નિપુલ્લે જાઈસરણે સમુપ્પજ્જિત્થા ← (જ્ઞા.ધ. અ.૧/સૂ.૧૭૦) ઇત્યેવમાવેદિતા । મેઘકુમાર-ભવેઽપિ જાતિસ્મૃતિલબ્ધિ: → તૈ નં તસ્સ મેહસ્સ અણગારસ્સ સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિૈ એવમઠ્ઠં સોલ્લા નિસમ્મ સુભેહિં પરિણામેહિં, પસત્થેહિં અજ્ઞવસાણેહિં, લેસ્સાહિં વિસુજ્ઞમાણીહિં તયાવર-ણિજ્ઞાણં કમ્માણં ખઓવસમેણં ઈહાપૂહ-મગ્ગણ-ગવેસણં કરેમાણસ્સ સન્નિપુલ્લે જાઈસરણે સમુપ્પણ્ણે ←

વિશેષાર્થ :- આંશિક રીતે પણ પાપકર્મ ક્ષીણ થાય, અંશતઃ પ્રકૃતિઅધિકાર નિવૃત્ત થાય તો જ યોગમાર્ગજિજ્ઞાસા સ્વરૂપ નિર્મળ ભાવ સંભવે. કારણ છે અધિકારનિવૃત્તિ તથા કાર્ય છે યોગજિજ્ઞાસા. તેથી અહીં કાર્યલિંગક અનુમાન અભિપ્રેત છે- એમ સમજવું. મતલબ કે યોગજિજ્ઞાસા થાય તો અધિકારનિવૃત્તિ થાય - આવું જણાવવું અહીં અભિમત નથી. પરંતુ યોગજિજ્ઞાસા હોય તો અધિકારનિવૃત્તિ જાણી શકાય - આમ બતાવવું પ્રસ્તુતમાં ગ્રન્થકારશ્રીને ઈષ્ટ છે. ધૂમ હોય તો અગ્નિની અનુમિતિ થઈ શકે છે તે રીતે અહીં સમજવું. કર્મવિવર દ્વારપાળ રજા આપે તો જિજ્ઞાસા આવે. પછી આગળ વધતાં-વધતાં યોગજિજ્ઞાસા વગેરે પ્રબળ થવા દ્વારા કર્મપ્રકૃતિની અધિકારનિવૃત્તિ ફેલાતી જાય. અને અધિકાર નિવૃત્તિ ફેલાવાથી યોગજિજ્ઞાસા-પ્રવૃત્તિ વગેરે વધવા લાગે. આમ બન્ને પરસ્પર એકબીજાના પૂરક-સહાયક બનવા લાગે છે. બાકીની બાબત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૦/૨૧)

• ભાવ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ •

ગાથાર્થ :- તે કારણે ભાવ મોક્ષ પ્રત્યે મુખ્ય હેતુ છે - એમ નક્કી થાય છે. તથા ચરમાવર્તમાં શુભ ભાવના યોગથી જ ક્રિયા પણ યોગસ્વરૂપ બને છે. (૧૦/૨૨)

ટીકાર્થ :- તે કારણે અંતઃકરણનો પરિણામ મોક્ષ પ્રત્યે મુખ્ય કારણ છે. એવી શાસ્ત્રવ્યવસ્થા નિશ્ચિત થાય છે.

૧. 'મોક્ષહેતુત્વં' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતો હસ્તાદર્શો ચ પાઠઃ ।

(ज्ञा.ध.क.१/१९०) इत्येवं ज्ञाताधर्मकथाङ्गे दर्शिता ।

जितशत्रुप्रभृतीनां षण्णां राज्ञां पूर्वजातिस्मरणोपलम्भोऽपि ज्ञाताधर्मकथायां → तए णं तेसिं जिय-सत्तुपामोक्खाणं छण्हं रा(या)ईणं मल्लीए विदेहसयवरकन्नए अंतिए एवमट्टं सोच्चा निसम्मा सुभेणं परिणामेणं पसत्थेणं अज्झवसाणेणं लेसाहिं विसुज्झमाणीहिं तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं ईहापूह जाव सण्णिपुव्वे जाईसरणे समुप्पन्ने ← (ज्ञाता.८/१८१) इत्येवं शुभपरिणामादितो दर्शितः ।

हारिभद्रीयायां आवश्यकवृत्तौ अङ्गर्षिजातिस्मरणोदयप्रसङ्गे → वणसंडे चिंतेइ-सुहज्झवसाणेण जाती सरिया ← (आ.हा.वृ.भाग-२/पृ.१४३) इत्येवं वृद्धविवरणसंवादः प्रदर्शितः ।

किञ्च सुदर्शनजातिस्मृतिलाभोऽपि भगवत्यां → तए णं तस्स सुदंसणस्स सेट्टिस्स समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं एवमट्टं सोच्चा णिसम्म सुभेणं अज्झवसाणेणं सुभेणं परिणामेणं लेसाहिं विसुज्झमाणीहिं तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं ईहाऽपोह-मग्गण-गवेसणं करेमाणस्स सण्णीपुव्वे जाई-सरणे समुप्पन्ने ← (भग.११/११/१७१) इत्येवं तेनैव कारणकलापेनोपदर्शितः ।

शिवराजर्षिप्रसङ्गे भगवत्यां → तए णं तस्स सिवस्स रायरिसिस्स छट्टं छट्टेणं अणिक्वित्तेणं दिसाचक्कवालेणं जाव आयावेमाणस्स, पगइभदयाए पगइउवसंतयाए, पगइपयणुकोह-माण-माया-लोभ-याए, मिउ-मद्व-संपण्णाए, अल्लीणयाए, विणीययाए अण्णया कया वि सुभेणं अज्झवसाणेणं, सुभेणं परिणामेणं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं विसुज्झमाणीहिं तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं ईहापोह-मग्गण-गवेसणं करेमाणस्स विब्भंगे णामं नाणे समुप्पन्ने ← (भग.११/९/७१) इत्युक्तम् । पुद्गल-परिव्राजकस्य विभङ्गज्ञानोत्पादेऽपि → तए णं तस्स पोग्गलस्स छट्टं छट्टेणं जाव आयावेमाणस्स, पगइभदयाए जहा सिवस्स जाव विब्भंगे णामं नाणे समुप्पन्ने ← (भग.११/१२/१७४) इत्येवं भगवत्यां निरूपितम् ।

अश्रुत्वा विभङ्गलाभप्रदर्शनावसरेऽपि भगवत्यां → पगतिभदयाए, पगतिउवसंतयाए, पगइपयणु-कोह-माण-माया-लोभयाए मिउ-मद्वसंपण्णाए, अल्लीणयाए, विणीययाए, अन्नया कयाइ सुभेणं अज्झ-वसाणेणं, सुभेणं परिणामेणं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं-विसुज्झमाणीहिं तयावरणीज्जाणं कम्माणं खओ-वसमेणं ईहापोह-मग्गण-गवेसणं करेमाणस्स विब्भंगे नामं अन्नाणे समुप्पज्जइ ← (भग.सू.९/४/३६६) इत्येवमुक्तम् । एवं श्रुत्वाऽवधिप्राप्तिप्रदर्शनावसरेऽपि भगवत्यां → पगतिभदयाए, पगइउवसंतयाए, पगइपयणुकोह-माण-माया-लोभयाए, मिउ-मद्वसंपण्णाए, अल्लीणयाए, विणीययाए, अण्णया कयावि सुभेणं अज्झवसाणेणं, सुभेणं परिणामेणं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं-विसुज्झमाणीहिं तयावरणीज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं ईहापोह-मग्गण-गवेसणं करेमाणस्स ओहिनाणे समुप्पज्जइ ← (भ.सू.९/४/३७०) इत्येवं तत्कारणता समर्थिता ।

नन्दमणिकारजीवदर्दुरस्य जातिस्मरणलब्धिरपि ज्ञाताधर्मकथाङ्गसूत्रे → तए णं तस्स ददुरस्स तं अभिक्खणं अभिक्खणं बहुजणस्स अंतिए एयमट्टं सोच्चा निसम्म इमेयारूवे अज्झत्थिए चितए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था- कहिं मन्ने मए इमेयारूवे सद्दे निसंतपुव्वेत्ति कट्टु सुभेणं परिणामेणं, पसत्थेणं

अज्झवसाणेणं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं ईहापूह-मग्गण-गवेसणं करेमाणस्स सण्णिपुव्वे जाईसरणे समुप्पण्णे, पुव्वजाइं सम्मं समागच्छइ । ← (ज्ञाता.१/१३/३५) इत्येवं तथाविधयैव सामग्या दर्शिता । **मृगापुत्रस्य** जातिस्मरणप्रसङ्गे उत्तराध्ययने → साहुस्स दरिसणे तस्स अज्झवसाणम्मि सोहणे । मोहं गयस्स संतस्स जाईसरणं समुपत्रं ॥ (उत्त.१९/७) ← इत्युक्तं । **श्रीशान्तिमूर्तिकृततद्वृत्तिलेशस्त्वेवम्** → अध्यवसाने इति अन्तःकरणपरिणामे शोभने = प्रधाने क्षायोपशमिकभाववर्तिनीति यावत्, मोहं = 'क्वेदं मया दृष्टं क्वेदम् ?' इत्यतिचिन्तातः चित्तसङ्घट्टज-मूर्च्छात्मकं गतस्य ← (उत्त.१९/७ वृत्ति) इति ।

संज्ञितिरश्चामपि जातिस्मृतिलाभः **औपपातिकसूत्रे** → से जे इमे सण्णि-पञ्चिन्दिय-तिरिक्खजोणिया पज्जत्तया भवन्ति तं जहा-जलयरा, थलयरा, खहयरा । तेसि णं अत्थेगइयाणं सुभेणं परिणामेणं, पसत्थेहिं अज्झवसाणेहिं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं ईहा-पूह-मग्गण-गवेसणं करेमाणेणं सण्णिपुव्वजाइसरणे समुप्पज्जई ← (औप.१५६) इत्येवं प्रक्रमेणोपदर्शितः ।

आनन्दश्रावकस्यावधिज्ञानोपलब्धिरपि उपासकदशाङ्गसूत्रे → आणंदस्स समणोवासगस्स अन्नया कयाइ सुभेणं अज्झवसाणेणं, सुभेणं परिणामेणं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं, तयावरणिज्जाणं खओवसमेणं ओहिनाणे समुप्पन्ने ← (उपा.१/६६) इत्येवं तादृशक्रमेणैवोपदर्शिता ।

महाशतकश्रावकस्याप्यवधिज्ञानसम्प्राप्तिः उपासकदशाङ्गे → तए णं तस्स महासतगस्स समणो-वासगस्स सुभेणं अज्झवसाणेणं, सुभेणं परिणामेणं जाव खओवसमेणं ओहिनाणे समुप्पन्ने ← (उपा.८/३७) इत्येवं तादृशसामग्रीत एव सूचिता । **अम्बडपरिव्राजकस्यावधिज्ञानाधिगमोऽपि औपपातिकसूत्रे** → अम्मडस्स णं परिव्वायगस्स पगइभइयाए जाव विणीययाए छट्ठं छट्ठेणं अनिक्खत्तेणं तवोकम्मेणं उह्ठं बाहाओ पगिज्झिय पगिज्झिय सूराभिमुहस्स आयावणभूमीए आयावेमाणस्स, सुभेणं परिणामेणं, पसत्थेहिं अज्झवसाणेहिं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं, अन्नया कयाइं तदावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं ईहापूह-मग्गण-गवेसणं करेमाणस्स विरियलद्धीए वेउव्वियलद्धीए ओहीनाणलद्धी समुप्पण्णा ← (औप.११९) इत्येवं ज्ञापितः ।

तेतलिपुत्रानगारस्य केवलज्ञानाविर्भावोऽपि **ज्ञातार्धमकथाङ्गे** → तए णं तस्स तेयलिपुत्तस्स अण-गारस्स सुभेणं परिणामेणं, पसत्थेणं अज्झवसाणेणं, लेस्साहिं विसुज्झमाणीहिं तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं कम्मरयविकिरणकरं अपुव्वकरणं पविट्ठस्स केवलवरणाणदंसणे समुप्पण्णे ← (ज्ञाता.१४/८३) इत्येवं शुभपरिणामादिक्रमेणैवाऽऽरभ्याऽऽवेदितः ।

गजसुकुमालमुनेरपि सार्वज्ञ्यप्रकाशः **अन्तकृद्दशाङ्गसूत्रे** → तए णं तस्स गयसुकुमालस्स अण-गारस्स तं उज्जलं जाव दुरहियासं वेयणं अहियासेमाणस्स सुभेणं परिणामेणं, पसत्थज्झवसाणेणं, तदावरणिज्जाणं कम्माणं खएणं कम्मरयविकिरणकरं अपुव्वकरणं अणुप्पविट्ठस्स अणंते अणुत्तरे निव्वा-घाए निरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरणाणदंसणे समुप्पण्णे ← (अंत.३/८/९२) इत्येवं तादृशादेव कारणकलापादावेदितः । प्रकृते कदाचिद् देहलेश्याया अशुद्धत्वेऽपि आत्मलेश्याया विशुद्धिरवसेया,

तेन स एव योग इत्युक्तं भवति ।

केवलज्ञानलाभान्यथानुपपत्तेः । एतेन → शरीरलेश्यासु हि अशुद्धास्वपि आत्मलेश्याः शुद्धा भवन्ति
← (उत्त.चू.अध्य.१२) इति उत्तराध्ययनचूर्णिवचनमपि व्याख्यातम् ।

भरतचक्रिणोऽपि कैवल्योपलब्धिः जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रे → तए णं तस्स भरहस्स रण्णो सुभेणं
परिणामेणं, पसत्थेहिं अज्जवसाणेहिं, लेसाहिं विसुज्जमाणीहिं विसुज्जमाणीहिं, ईहापोह-मग्गण-गवेसणं
करेमाणस्स तयावरणिज्जाणं कम्माणं खएणं कम्मरयविकिरणकरं अपुच्चकरणं पविट्ठस्स अणंते अणुत्तरे
निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाण-दंसणे समुप्पण्णे ← (जम्बू.प्र.७०) इत्थमाविष्कृता ।

मल्लीनाथस्वामिनोऽपि सर्वज्ञत्वसम्प्राप्तिः ज्ञाताधर्मकथाङ्गसूत्रे → तए णं मल्ली अरहा जं चेव
दिवसं पव्वइए तस्सेव दिवसस्स पुच्चावरण्हकालसमयसि असोगवरपायवस्स अहे पुढविंसिलापट्टयंसि
सुहासणवरगयस्स सुहेणं परिणामेणं, पसत्थेहिं अज्जवसाणेहिं, पसत्थाहिं लेसाहिं विसुज्जमाणीहिं
तयावरणकम्मरयविकिरणकरं अपुच्चकरणं अणुपविट्ठस्स अणंते जाव केवलवरनाणदंसणे समुप्पन्ने ←
(ज्ञाता.८/२२५) इत्येवं प्रघट्टकेन प्रकटीकृता । इत्थञ्च शुभपरिणाम-प्रशस्ताध्यवसाय-विशुध्यमानशुभ-
लेश्यादिलक्षणस्य भावस्यैव मोक्षे मोक्षसामग्र्यां च प्रधानहेतुत्वमुपलभ्यते । न चैकेनैव शास्त्रसंवादेन
प्रकृतार्थसिद्धौ कस्माद् नानाशास्त्रसंवादाः प्रतिपदमुपदर्शयन्ते ? इति शङ्कनीयम्, स्थूणानिखननन्यायेन
प्रकृतार्थदृढीकरणस्य तत्प्रयोजनत्वात् । इदञ्चाऽपि तत्र तत्र स्थले स्वयमवगन्तव्यम् ।

प्रकृतं प्रस्तूयते- अत्र च सामान्यतः परिणामगतं शुभत्वं प्रति वक्ष्यमाणस्य(पृ.८७४)मुक्त्य-
द्वेषस्य, अध्यवसायगतप्राशस्त्योत्कर्षं प्रति मुक्तिरागस्य, शुक्लादिलेश्यागतवर्धमानशुद्धिप्रकर्षं प्रति चा-
ध्यात्मशास्त्रादितात्पर्यपरिणमनोपहितमोक्षाशयपरिणतिविशेषस्य प्रयोजकत्वमुन्नीयते → निर्वाणाशयतो धर्मः
शास्त्रयोगादयं पुनः ← (ब्र.सि.३०८) इति ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयवचनात् । तात्त्विकनिर्वाणाशये सति च
न भोगतृष्णा-देहाध्यास-रसगारवादिविकल्पैः पराभवः, उच्चात्मदशाऽऽरोहणेन तल्लेश्योल्लङ्घनात् । तदुक्तं
हरिभद्रसूरिभिः ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय एव → लक्षणं पुनरस्येदं न भवान्तर्गतैरयम् । विकल्पैर्वाध्यते
रूढस्तल्लेश्यातिक्रमादिति ॥ ← (ब्र.सि.३०३) इति नानायोगिभूमिकाव्यापियोगतारतम्यवेदिभिर्यथागममत्र
विभावनीयमतिगम्भीरधिया ।

तेन = भावस्य मुख्यमोक्षकारणत्वेन स एव = शुभान्तःकरणपरिणाम-प्रशस्ताध्यवसायादिः एव
योगः = योगपदप्रतिपाद्य इत्युक्तम् भवति एतावता प्रवन्धेन । एतेन → मेरुस्स सरिसवस्स य, जत्तियमित्तं
तु अंतरं होइ । दव्वत्थय-भावत्थयाण, अंतरं तत्तियं नेयं ॥ ← (सं.स.३७,द.शु.८१) इति सम्बोधसप्ततिका-
दर्शनशुद्धिप्रकरणवचनं → निच्चुण्णो तंवालो, पासेण विणा न होइ जह रंगो । तह दाण-सील-
तव-भावणाओ अहलाओ सव्वा भावं विणा ॥ ← (भा.कु.२) इति च भावकुलकवचनमपि व्याख्यातम् ।
तदुक्तं भावप्राभृते अपि → भावरहितो ण सिज्जइ जइ वि तवं चरइ कोडिकोडीओ । जम्मंतराइ
वहुओ लंविथहत्थो गलियवत्थो ॥ (भा.प्रा.४) ← इति । प्रकृते → जह खलु मइलं वत्थं सुज्जइ

माटे भाव ओ ४ योग छे - अवं अलीं क्खेवाँ गयं.

तस्यैव योगतश्चरमावर्ते क्रियाया अपि मोक्षे मुख्यहेतुत्वं, अतस्तस्या अपि योगत्वमिति भावः^१ ॥२२॥
रसाऽनुवेधानामस्य हेमत्वं जायते यथा । क्रियाया अपि सम्यक्त्वं तथा भावाऽनुवेधतः ॥२३॥

रसानुवेधादिति । ताम्रस्य रसाऽनुवेधात् = सिद्धरससम्पर्कात् यथा हेमत्वं जायते । तथा
क्रियाया अपि भावानुवेधतः सम्यक्त्वं = मोक्षसम्पादनशक्तिरूपम् ॥२३॥

उदगाइएहिं दव्वेहिं । एवं भावुवहाणेण सुज्झए कम्ममडुविहं ॥ ← (आ.नि.२८२) इति आचारा-
ङ्गनिर्युक्तिवचनमप्यनुसन्धेयम् । एतेन →

भाव एवात्र सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मतत्त्वं निगद्यते । भावात् सूक्ष्मतरं किञ्चित् तत्त्वं न परिलक्ष्यते ॥

भावाऽतीतमपि ब्रह्म ज्ञायते योगिभिः सदा । साहाय्येनैव भावस्य प्रथमं तत्त्ववेदिभिः ॥

← (सं.गी.१/६२-६३) इति संन्यासगीतावचनं → भावः स्वर्गाय मोक्षाय नरकायापि स स्मृतः
← (वृ.परा.१२/३५०) इति च बृहत्पराशरस्मृतिवचनं व्याख्यातम् । पूर्वं धर्मव्यवस्थाद्वात्रिंशिकायां (भाग-
२ पृ.५३३) दर्शितं परिणामप्रमाणत्वमत्र प्रकारान्तरेण सिंहावलोकनन्यायतः स्मारितमित्यवधेयम् ।

न चैवं क्रियाया मोक्षहेतुत्वं व्याहन्येतेति शङ्कनीयम्, यतः तस्यैव = भावस्यैव योगतः =
अनुवेधात् चरमावर्ते क्रियाया अपि मोक्षे मुख्यहेतुत्वं अनपलपनीयम् । अतः कारणात् तस्याः =
भावानुवेधक्रियाया अपि योगत्वं = योगपदप्रवृत्तिनिमित्तशालित्वं इति । तदुक्तं योगबिन्दौ अपि →
सत्क्षयोपशमात्सर्वमनुष्ठानं शुभं मतम् ← (यो.विं.३५०) इति । अनेन 'ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्ष' (वि.आ.भा.गा.३
वृ.) इत्यपि विशेषावश्यकभाष्यमलधारवृत्तिदर्शितः प्रवादः समाहितः । यथा चैतत् तथा क्लेशहा-
नोपायद्वात्रिंशिकायां(भा.६ पृ.१७००)वक्ष्यते ॥१०/२२॥

निदर्शनद्वारा क्रियाया योगत्वं समर्थयति- 'रसे'ति । क्रियाया अपि देवपूजनादिरूपायाः → सुताणं
धम्माणं ओगिण्हताते उवधारणयाते अव्वुद्धेतव्वं भवति ← (स्था.८/८/६४९) इति स्थानाङ्गसूत्रोक्तरीत्या
श्रुतधर्मावगमाऽऽचरणपरायणतया भावानुवेधतः = प्रणिधानादिभावयोगात् सुदृढश्रद्धाद्वारा मोक्षसम्पा-

તેમજ ચરમાવર્ત કાળમાં તે જ ભાવના સંબંધથી ક્રિયા પણ મોક્ષ પ્રત્યે મુખ્ય હેતુ બને છે.
માટે ભાવયુક્ત ક્રિયા પણ યોગ છે - એમ નક્કી થાય છે. (૧૦/૨૨)

વિશેષાર્થ :- યોગજિજ્ઞાસા દ્વારા કર્મનિર્જરા થાય છે - એવું ૨૧મી ગાથામાં જણાવ્યું. તેનાથી
સિદ્ધ થાય છે કે ભાવ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે. મોક્ષકારણીભૂત ભાવથી સંપન્ન એવી ધર્મક્રિયા તે ભાવના
પ્રભાવે મોક્ષના મુખ્ય હેતુરૂપ બને છે. પરંતુ ચાલકબળ ભાવમાં રહેલું છે એ વાત ભૂલાવી ન જોઈએ.
ભાવયુક્ત બનવાથી ધર્મક્રિયા કઈ રીતે મોક્ષનો મુખ્યહેતુ બની શકે ? તે હવે કહેવાશે.(૧૦/૨૨)

✽ ક્રિયા પણ મોક્ષનો મુખ્યહેતુ ✽

ગાથાર્થ :- સિદ્ધરસના વેધથી જેમ તાંબુ સોનું થઈ જાય છે તેમ ભાવના અનુવેધથી ક્રિયા પણ
સમ્યક્ બની જાય છે. (૧૦/૨૩)

ટીકાર્થ :- જેમ સિદ્ધરસના વિશેષ પ્રકારના સંયોગથી તાંબુ સોનું બને છે. તેમ પ્રણિધાનાદિ ભાવનો
વિશેષ પ્રકારનો સંબંધ થવાથી ક્રિયા પણ મોક્ષસંપાદક શક્તિવાળી બને છે. (૧૦/૨૩)

૧. મુદ્રિતપ્રતે 'ભાવઃ' પદં નાસ્તિ ।

ભાવસાત્મ્યેડત એવાડસ્યા ભદ્ગોડપિ વ્યક્તમન્વયઃ । સુવર્ણઘટતુલ્યાં તાં બ્રુવતે સૌગતા અપિ ॥૨૪॥

ભાવેતિ । અત એવાડસ્યાઃ ક્રિયાયા ભાવસાત્મ્યે સ્વજનનશક્ત્યા ભાવવ્યાપ્તિલક્ષણે સતિ ભદ્ગોડપિ = તથાવિધકષાયોદયાન્નાશોડપિ વ્યક્તં = પ્રકટં અન્વયો ભાવાડનુવૃત્તિલક્ષણઃ, તદ્વ્યક્ત્યભાવેડપિ તચ્છક્ત્યનપગમાત્ । અત એવ તાં ભાવશુદ્ધાં^૧ ક્રિયાં સૌગતા અપિ સુવર્ણઘટતુલ્યાં બ્રુવતે । યથા

દનશક્તિરૂપં = સકલકર્મક્ષયાનુકૂલસામર્થ્યાત્મકં સમ્યક્ત્વં જાયતે । પ્રકૃતે → શ્રદ્ધાયા જનકો ભાવ આત્મોન્મુખકૃતાવિહ ← (સં.ગી.૧/૬૯) ઇતિ સંન્યાસગીતાવચનમપ્યનુયોજ્યં યથાગમમ્ । તતશ્ચ ભાવ-શુદ્ધિકૃતે મહાન્ ઉદ્યમઃ કાર્યં ઇત્યુપદેશો લભ્યતેડત્ર । તદુક્તં બૃહત્પરાશરસ્મૃતૌ → એકૈવ ભાવશુદ્ધિસ્તુ યથા સ્યાત્ ક્રિયતે તથા ← (વૃ.પરા.૧૨/૩૪૯) ઇતિ । અત એવાપુનર્વન્ધકાદીનાં શમ-શ્રદ્ધાદિભાવગર્ભ-ક્રિયાયા નિર્જરાકારણત્વં ગીયતે । યથોક્તં અધ્યાત્મસારે →

અપુનર્વન્ધકસ્યાપિ યા ક્રિયા શમસંયુતા । ચિત્રા દર્શનભેદેન, ધર્મવિઘ્નક્ષયાય સા ॥

અશુદ્ધાપિ હિ શુદ્ધાયાઃ ક્રિયા હેતુઃ સદાશયાત્ । તામ્નં રસાનુવેધેન સ્વર્ણત્વમધિગચ્છતિ ॥

← (અ.સા.૨/૧૫-૧૬) ઇતિ પ્રાગુક્તં(ભાગ-૧/પૃ.૧૮૦)સ્મર્તવ્યમત્ર ॥૧૦/૨૩॥

અત્રૈવ તીર્થાન્તરીયવક્તવ્યમાહ- 'ભાવે'તિ । અત એવ = પ્રણિધાનાદિભાવસ્ય ક્રિયાસમ્યક્ત્વસમ્પાદ-કત્વાદેવ સ્વજનનશક્ત્યા = સત્ક્રિયાજનનસામર્થ્યેણ ભાવવ્યાપ્તિલક્ષણે ભાવસાત્મ્યે સતિ ક્રિયાયાઃ શાસ્ત્રો-પદિષ્ટવિધિ-નિષેધગર્ભાયાઃ તથાવિધકષાયોદયાત્ = ગત્યન્તરાદિપ્રયુક્તકષાયવિશેષવિપાકોદયાત્ નાશોડપિ = વિગમેડપિ ભાવાનુવૃત્તિલક્ષણઃ = મુક્ત્યદ્વેષાદિપરિણામાનુવેધાત્મકઃ અન્વયઃ પ્રકટં = સ્પષ્ટં દૃશ્યતે, તદ્વ્યક્ત્યભાવેડપિ = ક્રિયાવિરહેડપિ તચ્છક્ત્યનપગમાત્ = ક્રિયાડડક્ષેપકશક્તિસદ્ભાવાત્ ।

અત એવ = ભાવસ્ય સત્ક્રિયાકારણત્વાદેવ ભાવશુદ્ધાં = કુશલભાવાનુવિદ્ધાં ક્રિયાં સૌગતાઃ = બૌદ્ધા

વિશેષાર્થઃ :- પ્રણિધાનાદિ ભાવ વિના તો ધર્મક્રિયા પણ મોક્ષને આપવાની શક્તિ ધરાવી શકતી નથી. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૦/૨૩)

❁ ભાવશુદ્ધક્રિયા = સુવર્ણઘટ - બૌદ્ધ ❁

ગાથાર્થઃ :- આ કારણે જ ભાવની સાથે સાત્મ્ય હોય તો ક્રિયાનો નાશ થવા છતાં પણ ભાવની હાજરી સ્પષ્ટપણે હોય છે. માટે જ ભાવશુદ્ધ ક્રિયાને બૌદ્ધ લોકો પણ સુવર્ણઘટ સમાન કહે છે. (૧૦/૨૪)

ટીકાર્થઃ :- પ્રણિધાનાદિ ભાવો ધર્મક્રિયાને સમ્યક્ બનાવતા હોવાથી જ ધર્મક્રિયામાં જો પ્રણિધાનાદિ ભાવોનું સાત્મ્ય હોય તો તે ક્રિયાનો તથાવિધ કષાય વગેરેના ઉદયથી નાશ થવા છતાં પણ ભાવની હાજરી તો સ્પષ્ટપણે હોય જ છે. ભાવસાત્મ્યનો અર્થ છે સમ્યક્ક્રિયાજનકશક્તિ દ્વારા પ્રણિધાનાદિ ભાવથી વ્યાપ્ત હોવું. શુદ્ધક્રિયાજનનસામર્થ્ય દ્વારા = શુદ્ધ ધર્મક્રિયાને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા દ્વારા ધર્મક્રિયા ભાવની સાથે વણાયેલી હોય તો તેવી ધર્મક્રિયા ભાવસાત્મ્યવાળી કહેવાય. અલગ ગતિમાં જવા દ્વારા કે બીજા કોઈ કારણસર કષાયનો વિપાકોદય થવા દ્વારા બાહ્ય ધર્મક્રિયા નાશ પામવા છતાં પણ શુદ્ધક્રિયાજનક ભાવ તો અવશ્ય સ્પષ્ટપણે રહે જ છે. કારણ કે ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ ન હોવા છતાં પણ ક્રિયાજનક શક્તિ-ઉલ્લાસ-ઉમંગનો નાશ નથી થતો. માટે જ ભાવશુદ્ધ ક્રિયાને બૌદ્ધ વિદ્વાનો સુવર્ણઘટ ૧. હસ્તાદર્શ 'શુદ્ધ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । અન્યસ્મિન્ હસ્તાદર્શં ચ 'ભાવશુદ્ધિક્રિયાં' ઇતિ પાઠઃ । હસ્તાદર્શવિશેષે ચ 'ભાવશુદ્ધિક્રિયાં' ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।

હિ સુવર્ણઘટો 'ભિદ્યમાનો'પિ ન 'સુવર્ણાનુબન્ધં' મુજ્વતિ એવં શુભક્રિયા તથાવિધકષાયોદયાદ્ ભગ્ના'પિ શુભફલૈવેતિ । તદિદમુક્તં- "ભાવવૃદ્ધિરતો'વશ્યં સાનુબન્ધં શુભોદયમ્ ।

ગીયતે'ન્યૈરપિ હ્યેતત્સુવર્ણઘટસન્નિભમ્" (યો.વિં.૩૫૧) ઇતિ ॥૨૪॥

અપિ સુવર્ણઘટનુલ્યાં બ્રુવતે → દ્વિવિધં હિ ભિક્ષવઃ ! પુણ્યમ્ - મિથ્યાદૃષ્ટિજં સમ્યગ્દૃષ્ટિજ્વ । અપરિશુદ્ધમાદ્યં, ફલં પ્રતિ મૃદ્ઘટસંસ્થાનીયમ્ । પરિશુદ્ધમુત્તરમ્, ફલં પ્રતિ સુવર્ણઘટસંસ્થાનીયમ્ ← (યોગશતક ગા.૮૭ વૃત્તૌ ઉદ્દૃત) ઇતિ વચનાત્ । પ્રકૃતે યોગવિન્દુસંવાદમાહ- 'ભાવવૃદ્ધિ'રિતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ભાવવૃદ્ધિઃ ભાવોત્કર્પરૂપા અતઃ = સત્કષયોપશમાત્ અવશ્યં = નિયમવતી ભવતીતિ । અત્રૈવ પરમતમાહ સાનુબન્ધં શુભોદયં = પ્રશસ્તફલં ગીયતે = પ્રતિપાદ્યતે, અન્યૈરપિ હિ સૌગતાદિભિર્ન કેવલમસ્માભિરિત્યપિશબ્દાર્થઃ, એતત્ = શુભમનુષ્ઠાનં સુવર્ણઘટસન્નિભમ્ । યથા સુવર્ણઘટો ભિદ્યમાનો'પિ ન સુવર્ણાનુબન્ધં મુજ્વતિ એવં શુભમનુષ્ઠાનં તથાવિધકષાયોદયાદ્ ભગ્નમપિ શુભફલમેવ ← (યો.વિં. ૩૫૧ વૃ.) ઇતિ । પ્રકૃતે ભાવઃ શુદ્ધ આજ્ઞાબહુમાનપરિણામરૂપો'વસેયઃ । તદુક્તં ઉપદેશપદે →

આણાબહુમાણાઓ સુદ્ધાઓ ઇહં ફલં વિસિદ્ધંતિ । ણ તુ કિરિયામેત્તાઓ પુવ્વાયરિયા તહા ચાહુ ॥ ભાવા'SSણાબહુમાણાઓ સત્તિઓ સુકિરિયાપવિત્તીવિ । નિયમેણં ચિય ઇહરા ણ તકો સુદ્ધોત્તિ ઇદ્ધા સા ॥ ઈદ્દે' ણ વિસિદ્ધં સુવન્નઘડતુલ્લમિહ ફલં નવરં । અણુબંધજુયં સંપુન્નહે'ઓ સમ્મમવસેયં ॥ કિરિયામેત્તં તુ ઇહં જાયતિ લદ્ધાદવેક્ખયા'એ'વિ । ગુરુલાઘવાદિસન્નાણવજ્જિયં પાયમિયરેસિં ॥ એત્તો ણ નિરણુબંધં મિમ્મયઘડસરિસમો ફલં ણેયં । કુલડાદિયદાણા'સુ જહા તહા હંત એયંપિ ॥ તમ્હા ભાવો સુદ્ધો સવ્વપયત્તેણ હંદિ પરલો' । કાયવ્વો બુદ્ધિમયા આણોવગજોગતો ણિચ્ચં ॥

← (ઉપ.પદ.૨૩૮/૨૪૩) ઇતિ । જ્ઞાનસારે'પિ → જ્ઞાનપૂતાં પરે'પ્યાહુઃ ક્રિયાં હેમઘટોપમામ્ । યુક્તં તદપિ તદ્ભાવં ન યદ્ ભગ્ના'પિ સોજ્જતિ ॥ ← (જ્ઞા.સા.ઉપસં. ૧૦) ઇત્યુક્તમ્ । તથાવિધભાવં વિના તુ બાહ્યકરણમપ્યકિચ્ચિત્કરમેવ । તદુક્તં ભાવપ્રાપ્નૃતે → બાહિરસંગચ્ચાઓ ગિરિ-સરિય-દરિ-કંદરા' આવાસો । સયલો જ્ઞાણજ્ઞયણો ણિરત્થઓ ભાવરહિયાણં ॥ ← (ભા.પ્રા.૮૯) ઇતિ ધ્યેયમ્ ॥૧૦/૨૪॥

સમાન કહે છે. જેમ સોનાનો ઘડો ફૂટે-તૂટે તો પણ સુવર્ણપણાનો નાશ થતો નથી. સોનું તો હાજર જ રહે છે. તેમ તેવા પ્રકારના કોઈક કષાયના ઉદયથી શુભ ક્રિયા નષ્ટ થવા છતાં પણ તે શુભ ફળને જ આપનારી બને છે. મતલબ કે વિપરીત સંયોગમાં બાહ્ય ક્રિયાનો અભાવ હોય તો પણ ધર્મક્રિયા કરવાનો માનસિક પરિણામ તો રહે જ છે.

માટે જ યોગબિંદુમાં જણાવેલ છે કે → 'ક્રિયાજનક શક્તિથી અવશ્ય ભાવવૃદ્ધિ થાય છે. ભાવયુક્ત અનુષ્ઠાન શુભોદયવાળું છે. અન્ય = બૌદ્ધ લોકો પણ તેને સુવર્ણઘટતુલ્ય કહે છે.' ← (૧૦/૨૪)

વિશેષાર્થ :- શુભ ભાવથી વણાયેલી ધર્મક્રિયા સુવર્ણઘટ જેવી છે. સોનાનો ઘડો ફૂટે-તૂટે જાય તો પણ સોનું ટકી રહે છે. તેની પણ કિંમત હોય છે. તેમ શુભભાવવાળી ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી પણ ભાવ ટકી રહે છે, સદનુષ્ઠાન કરવાનો પરિણામ ટકી રહે છે. તે પણ અવશ્ય સારું ફળ આપનાર થાય છે. (૧૦/૨૪)

૧. 'વિદ્યમાનો' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતાવશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સ્વર્ણા...' ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।

શિરોદકસમો ભાવઃ ક્રિયા ચ खननोपमा । भावपूर्वादनुष्ठानाद् भाववृद्धिरतो ध्रुवा ॥२५॥

શિરેતિ । શિરોદકસમઃ = તથાવિધકૂપે સહજપ્રવૃત્તિશિરાજલતુલ્યો ભાવઃ । ક્રિયા ચ खननोपमा શિરાSSશ્રયકૂપાદિखननसदृशी । अतो भावपूर्वादनुष्ठानाद् भाववृद्धिर्ध्रुवा, जलवृद्धौ कूपखननस्येव भाववृद्धौ क्रियाया हेतुत्वात् । भावस्य दलत्वेऽपि बहुदलमेलनरूपाया वृद्धेस्तदन्वय-

भाव-क्रिये समुद्दिश्याह- 'शिरै'ति । शिरोदकसमो भावः = योगजिज्ञासादिर्यद्वा वैराग्यादिर्यद्वा वक्ष्यमाणः (द्वा.द्वा.१३/३ पृ.८९२) मुक्त्यद्वेषादिपरिणामो यद्वा कर्मोपशमादिभावो यद्वा सद्धर्मगोचरोपादेयतानु-विद्धश्रद्धा-मेधा-धृत्यादिपरिणतिः यद्वा कुशलचित्तन्यासलक्षणप्रणिधानादिशुभाशयः यद्वाऽध्यात्मादियोगरूपो वक्ष्यमाणः यद्वाऽऽध्यात्मिकादिस्वरूपः शुभाशयः । तदुक्तं संन्यासगीतायां → सूक्ष्माऽवस्था तु भावस्य त्रैविध्यमवलम्बते । आध्यात्मिकाऽऽधिदैवाऽऽधिभौतिकानीति शास्त्रतः ॥ ← (सं.गी.१/६६) इति । प्रकृते यथागमं स्वभूमिकानुसारी सदनुष्ठानयोग-क्षेम-शुद्धि-वृद्धिकारी सदुपदेशाद्यभिव्यङ्ग्यो भावः सर्वत्र ग्राह्यः । यथोक्तं योगबिन्दौ → शिरोदकसमो भाव आत्मन्येव व्यवस्थितः । प्रवृत्तिरस्य विज्ञेया चाभिव्यक्तिस्ततस्ततः ॥ ← (यो.विं. ३४९) इति । प्रकृते →

एवं कम्मोवसमा सद्धम्मगयं उवाहिसुद्धं । थेंवं पणिहाणादि वि बीजं तस्सेव अणहं ति ॥
एयं च एत्थ णेयं जहा कर्हेचि जायम्मि एयम्मि । इहलोगादऽणवेक्खं लोगुत्तरभावरुइसारं ॥
पायमणक्खेयमिणं अणुहवगमं तु सुद्धभावाणं । भवक्खयकरं ति गरुयं वुहेहिं सयमेव विन्नेयं ॥

← (उप.पद.२३०-२३२) इति उपदेशपदवचनानि अनुसन्धेयानि । अतः कारणात् भावपूर्वात् = प्रणिधानादिभावसहिताद् अनुष्ठानात् = सदनुष्ठानाद् भाववृद्धिः ध्रुवा = निश्चिता । जलवृद्धौ कूपखननस्येव भाववृद्धौ = पयोवृद्धिस्थानीयभाववृद्धौ खननस्थानीयायाः क्रियाया हेतुत्वात् ।

ननु भाववृद्धौ भावस्य कारणत्वं परमार्थतो युज्यते अन्तरङ्गकारणत्वात्, तदुक्तं योगबिन्दौ → अतस्तु भावो भावस्य तत्त्वतः सम्प्रवर्तकः । शिराकूपे पय इव पयोवृद्धेर्नियोगतः ॥ ← (यो.विं. ३४५) इति । क्रिया तु बहिरङ्गत्वादन्वयासिद्धेति चेत् ? न, भावस्य = कामास्रवाद्युच्छेदकपरिणामस्य भावं प्रति दलत्वेऽपि = अन्तरङ्गकारणत्वेऽपि बहुदलमेलनरूपायाः = नानान्तरङ्गकारणसमवायलक्ष-

• સારા ભાવ એટલે પાણીની શિરા •

ગાથાર્થ :- પાણીની શિરા સમાન ભાવ છે તથા ક્રિયા તો ભૂમિને ખોદવા સમાન છે. તેથી ભાવયુક્ત ક્રિયાથી ચોક્કસ ભાવવૃદ્ધિ થાય છે. (૧૦/૨૫)

ટીકાર્થ :- અમુક પ્રકારના કૂવામાં સહજ-સ્વાભાવિક રીતે પાણીની શિરાઓ રહેલી હોય છે. કૂવામાં રહેલી સ્વાભાવિક શિરાઓમાં વિદ્યમાન પાણી સમાન ભાવ છે. તથા જે જમીનમાં પાણીની શિરાઓ રહેલી છે ત્યાં કૂવો ખોદવાની ક્રિયા સમાન ધર્મક્રિયા છે. આથી ભાવસહિત આરાધના ક્રિયા કરવાથી ચોક્કસ ભાવવૃદ્ધિ થાય છે. કૂવો ખોદવાની ક્રિયા જેમ જલવૃદ્ધિમાં કારણ છે તેમ ધર્મક્રિયા ભાવવૃદ્ધિનો હેતુ છે. જો કે ભાવનું અંતરંગ કારણ ભાવ જ છે તેમ છતાં ધર્મક્રિયાની હાજરીમાં અનેક પ્રકારના ભાવો ભેગા થાય છે અને ધર્મક્રિયા ન કરવામાં આવે તો તેવા પ્રકારના ભાવો ભેગા નથી થતા. આમ અનેક અંતરંગકારણસ્વરૂપ ભાવોના સમૂહ સ્વરૂપ ભાવવૃદ્ધિ ધર્મક્રિયાના અન્વય-વ્યતિરેકને

૧. હસ્તાદર્શો 'પ્રવૃત્તિ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

વ્યતિરેકાઽનુવિધાનાત્ ॥૨૫॥

મળ્ડૂકચૂર્ણસદૃશઃ ક્લેશધ્વંસઃ ક્રિયાકૃતઃ । તદ્ભસ્મસદૃશસ્તુ સ્યાદ્ ભાવપૂર્વક્રિયાકૃતઃ ॥૨૬॥

મળ્ડૂકેતિ । ક્રિયાકૃતઃ = કેવલક્રિયાજનિતઃ ક્લેશધ્વંસો = રાગાદિપરિક્ષયઃ મળ્ડૂકચૂર્ણ^૧-સદૃશઃ, પુનરુત્પત્તિશક્ત્યન્વિતત્વાત્ ।

ળાયા વૃદ્ધેઃ = ભાવવૃદ્ધેઃ તદન્વય-વ્યતિરેકાનુવિધાનાત્ = ક્રિયાન્વય-વ્યતિરેકાનુસરણાત્ । સ્વભૂમિકોચિત-વિહિતક્રિયાસત્ત્વે ભવાશ્રવાદ્યુચ્છેદકશ્રદ્ધાદિપરિણામલક્ષણભાવવૃદ્ધિઃ તદસત્ત્વે ચ તદસિદ્ધિરિત્યન્વય-વ્યતિરેકવલાક્રિયાયા ભાવવૃદ્ધિકારણત્વમનાવિલમ્ ।

વૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમિદમ્ । અત એવ મજ્ઞિમનિકાયે લઘુગોપાલકસૂત્રે પ્રાથમિકભિક્ષુમધિકૃત્ય → યે તે ભિક્ષુ ધમ્માનુસારિનો સદ્ધાનુસારિનો તે પિ તિરિયં મારસ્સ સોતં છેત્વા સોત્થિના પારં ગમિસ્સન્તિ ← (મ.નિ.૧/૪/૪/૩૫૨ પૃષ્ઠ-૨૯૨) ઇત્યાદ્યુક્તમ્ । એતેન ભાવસત્ત્વાસત્ત્વાભ્યાં ક્રિયાયા અકિઞ્ચિત્કરત્વમપિ અપાસ્તમ્, યથોક્તં અધ્યાત્મોપનિષદિ → સ્થૈર્યાધાનાય સિદ્ધસ્યાસિદ્ધસ્યાનયનાય ચ । ભાવસ્યૈવ ક્રિયા શાન્તવિત્તાનામુપયુજ્યતે ॥ ← (અ.ઉપ.૩/૧૨) ઇતિ । જ્ઞાનસારે અધ્યાત્મોપનિષદિ ચ →

ગુણવદ્બહુમાનાદેર્નિત્યસ્મૃત્યા ચ સત્ક્રિયા । જાતં ન પાતયેદ્ ભાવમજાતં જનયેદપિ ॥

ક્ષાયોપશમિકે ભાવે યા ક્રિયા ક્રિયતે તયા । પતિતસ્યાપિ તદ્ભાવપ્રવૃદ્ધિર્જાયતે પુનઃ ॥

← (જ્ઞા.સા.૧/૫-૬, અ.ઉપ.૩/૧૬-૧૭) ઇત્યુક્ત્યા ભાવવૃદ્ધિકારણત્વં સ્પષ્ટમેવ ક્રિયાયામાવેદિતમ્ । યથા ચૈતત્તત્ત્વં તથા નિરૂપિતમસ્માભિઃ અધ્યાત્મવૈશારદ્યામ્ (અધ્યાત્મોપનિષદ્વીકાયામ્) ॥૧૦/૨૫॥

અત્રૈવ વિશેષમાવિષ્કરોતિ- 'મળ્ડૂકેતિ' । કેવલક્રિયાજનિતઃ = આગમોક્તપ્રણિધાનાદિ-વૈરાગ્યાદિ-મુક્ત્યદ્વેષાદિભાવશૂન્યાઽનુષ્ઠાનસમ્પાદિતઃ રાગાદિપરિક્ષયઃ મળ્ડૂકચૂર્ણસદૃશઃ = પુનર્ભવિવ્યત્તાષાપરિણામશાલિ-ભેકાતિસૂક્ષ્મક્ષોદતુલ્યઃ, પુનરુત્પત્તિશક્ત્યન્વિતત્વાત્ = પુનરુત્પાદસામર્થ્યયુક્તત્વાત્ । યથા મળ્ડૂકચૂર્ણં ચૂર્ણા-

અનુસરતી હોવાથી 'ક્રિયાથી ભાવવૃદ્ધિ થાય છે' - આમ કહેવું વ્યાજબી જ છે. (૧૦/૨૫)

વિશેષાર્થ :- જે જમીનમાં શિરા = પાણીની ધારા વહેતી હોય તેવી જગ્યાએ કૂવો ખોદવાથી સરળતાથી પાણી નીકળે છે. તેમ જે આત્મામાં શ્રદ્ધાદિસ્વરૂપ - પ્રણિધાનાદિસ્વરૂપ કે મુક્તિઅદ્વેષાદિ સ્વરૂપ ભાવધારા રહેલી હોય તેવા આરાધકો ધર્મક્રિયા કરે તો સરળતાથી વિશિષ્ટતર બળવાન શુભ ભાવો પ્રગટ થાય છે. માટે ભાવ પ્રત્યે ધર્મક્રિયા કારણ છે. દલ = અંતરંગ કારણ. ભાવનું અંતરંગ કારણ ક્રિયા નથી પણ ભાવ જ છે. તેમ છતાં ધર્મક્રિયા કરવાથી અનેકવિધ પ્રશસ્ત ભાવો જાગે છે. આ અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી અનેકદલમેલન = અનેકભાવમિલન સ્વરૂપ ભાવવૃદ્ધિ પ્રત્યે ધર્મક્રિયાને કારણ કહી શકાય છે. (૧૦/૨૫)

• દેડકાનું ચૂર્ણ/રાખ તુલ્ય ધર્મક્રિયા •

ગાથાર્થ :- ફક્ત ધર્મક્રિયા દ્વારા કરાયેલ પાપક્ષય દેડકાના ચૂર્ણ જેવો છે. જ્યારે ભાવયુક્ત ધર્મક્રિયાથી થયેલ પાપક્ષય દેડકાની રાખતુલ્ય છે. (૧૦/૨૬)

ટીકાર્થ :- કેવલ ધર્મક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મક્ષય-રાગાદિક્ષય દેડકાના ચૂર્ણ જેવો છે. કારણ કે પછી ફરીથી રાગાદિ ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. જ્યારે અંતરંગભાવયુક્ત ક્રિયાથી કરાયેલ

૧. હસ્તાદર્શો '...ચૂર્ણન...' ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।

ભાવપૂર્વક્રિયાકૃતસ્તુ તદ્ભસ્મસદૃશઃ = મળ્ડૂકભસ્મસદૃશઃ સ્યાત્, પુનરુત્પત્તિશક્ત્યભાવાત્^૧ ।
 एवं च क्लेशध्वंसविशेषजनकः शक्तिविशेष एव क्रियायां भाववृद्ध्यनुकूल इति फलितम् ॥२६॥

વસ્થાયાં મળ્ડૂકક્રિયાક્ષયઃ સન્નપ્યક્ષયકલ્પઃ, પ્રાવૃઢાદિનિમિત્તયોગતઃ તદધિકભાવાત્ એવં કાયક્રિયયૈ-
 કાન્તેનેવ ભાવશૂન્યયા તથાવિધાનુષ્ઠાનસમભિવ્યઙ્ગ્યો રાગાદિક્ષયોઽક્ષયસમ એવ, જન્માન્તરાદિનિમિત્તયોગત-
 સ્તદધિકભાવાદિતિ । ઉક્તચ્ચ → ‘ક્રિયામાત્રતઃ કર્મક્ષયઃ મળ્ડૂકચૂર્ણવત્, ભાવનાતસ્તુ તદ્ભસ્મવત્’ ←
 (યો.શ.ઉદ્ધૃત.ગા.૮૬ વૃ.) ઇતિ । અપથ્યદ્રવ્યપ્રયોગજનિતવેદનાક્ષયોપલક્ષણમેતત્ । **ભાવપૂર્વક્રિયાકૃતઃ =**
 ભાવસહિતાનુષ્ઠાનસમ્પાદિતઃ **મળ્ડૂકભસ્મસદૃશઃ =** પાવકપ્લુષ્ટભેકક્ષારતુલ્યઃ, **પુનરુત્પત્તિશક્ત્યભાવાત્ =**
 પુનર્જન્મયોગ્યતાવિરહાત્ । પ્રકૃતફલિતમાહ- **એવચ્ચ ક્લેશધ્વંસવિશેષજનકઃ =** રાગાદિપરિક્ષયવિશેષકારકઃ
શક્તિવિશેષઃ = સામર્થ્યવિશેષઃ પ્રણિધાનાદિ-શ્રદ્ધામેધાદિભાવાનુવેધસમ્પાદિતઃ **એવ ક્રિયાયાં =** ક્રિયાનિષ્ઠો
ભાવવૃદ્ધ્યનુકૂલઃ = ભાવપ્રવૃદ્ધિપ્રયોજકઃ સિધ્યતિ । તતશ્ચ સર્વાર્થગોચરાઽધ્રાન્તાવબોધપ્રસૂતાવન્ધ્યશક્તિ-
 વિશેષાન્વિતક્રિયાયા ભાવપ્રવૃદ્ધિકારણતા ઇતિ **ફલિતમ્** । અધ્યાત્મસારેઽપિ → કર્મણોઽપિ હિ શુદ્ધસ્ય
 શ્રદ્ધા-મેધાદિયોગતઃ । અક્ષતં મુક્તિહેતુત્વં જ્ઞાનયોગાનતિક્રમાત્ ॥ ← (અ.સા.૧૫/૨૦) ઇત્યુક્તમ્ ।

સમ્મતઞ્ચેદં પરેષામપિ । તદુક્તં **શમ્ભુગીતાયાં** → યત્કર્મ કુરુતે જીવઃ સતતં ભાવશુદ્ધિતઃ ।
 हेतुतां वहते विज्ञा ! मुक्तेस्तत्कर्म निश्चितम् ॥ ← (શં.ગી.૧/૧૧૨) ઇતિ । એતાવતા ક્લેશધ્વંસવિશેષજન-
 કયોઃ તાત્ત્વિકજ્ઞાન-ક્રિયયોઃ પરમાર્થતઃ સમવ્યાપ્તત્વમન્યોઽન્યાનુગ્રાહકત્વચ્ચ સિદ્ધમ્ । **એતેન** → સીલ-
 પરિઘોતા પઞ્જા, પઞ્જાપરિઘોતં સીલં । યત્થ સીલં તત્થ પઞ્જા, યત્થ પઞ્જા તત્થ સીલં । સીલવતો
 પઞ્જા, પઞ્જાવતો સીલં ← (દી.નિ.૧/૪/૩૧૭ પૃષ્ઠ.૧૦૯) ઇતિ **દીઘનિકાયવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્** ।

યત્તુ યોગશતકે → કાયકિરિયાએ દોસા ખવિયા મંડુક્કચુણ્ણતુલ્લા ત્તિ । તે ચેવ ભાવણાએ
 नेया तच्छारसरिसत्ति ॥ ← (યો.શ.૮૬) ઇતિ ગદિતંમ્, યચ્ચ **ઉપદેશરહસ્યે** ઽપિ → મંડુક્કચુણ્ણકમ્પો
 किरियाजणिओ वओ किलेसाणं । तद्दड्ढचुण्णकम्पो णाणकओ तं च आणाए ॥ ← (ઉપ.રહ.૭)
 ઇતિ પ્રતિપાદિતં, યચ્ચાપિ **જ્ઞાનસારે** → ક્લેશક્ષયો હિ મળ્ડૂકચૂર્ણતુલ્યઃ ક્રિયાકૃતઃ । દગ્ધતચ્ચૂર્ણસદૃશો
 જ્ઞાનસારકૃતઃ પુનઃ ॥ ← (જ્ઞા.ઉપસં.૯) ઇત્યુક્તં તત્તુ ‘વિશિષ્ટવિધિ-નિપેઢૌ વિશેષણમુપસદ્ક્રામતઃ
 सति विशेष्यबाधे’ ઇતિ ન્યાયતો જ્ઞાનનયાભિપ્રાયેણોક્તમિતિ મન્તવ્યમ્ । પ્રકૃતે ચ સત્ક્રિયાનયાભિ-
 प्रायेणोक्तमिति न कश्चिद्विरोधः । तदुक्तं **ઉપદેશપદે** →

एत्तो च्चिय अवणीया किरियामेत्तेण जे किलेसाउ । मंडुक्कचुन्नकम्पा अन्नेहि वि वन्निया नवरं ॥
 સમ્મકિરિયાએ જે પુણ તે અપુણભાવજોગઓ ચેવ । ણેયગિદડ્ઢતચ્ચુન્નતુલ્લ મો સુવયણણિઓગા ॥

← (ઉપ.પ.૧૧૧,૧૧૨) ઇતિ । અધિકં વક્ષ્યતે મુક્ત્યદ્વેપદ્વાત્રિંશિકાયામ્ (પૃ.૧૮૬) ॥૧૦/૨૬॥

રાગાદિક્ષય દેડકાની રાખ જેવો છે. કારણ કે ત્યાર બાદ રાગાદિ ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા ધરાવતા નથી.
 આમ કહેવાથી એવું ફલિત થાય છે કે વિશેષ પ્રકારના રાગાદિક્ષયને ઉત્પન્ન કરનારી એક વિશિષ્ટ
 શક્તિ ધર્મક્રિયામાં રહેલી છે તે જ ભાવવૃદ્ધિને અનુકૂળ છે. (૧૦/૨૬)

વિશેષાર્થ :- દેડકાનો નાશ બે પ્રકારનો હોય. (૧) શસ્ત્ર દ્વારા દેડકાનું ચૂર્ણ કરવામાં આવે.

(૨) દેડકાને સળગાવીને રાખ કરવામાં આવે. દેડકાના ચૂર્ણ ઉપર વરસાદ પડે તો ફરીથી ઢગલાબંધ

૧. હસ્તાદર્શો ‘...શક્યભાવાત્’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

तथा च-

विचित्रभावद्वारा तत् क्रिया हेतुः शिवं प्रति । अस्या व्यञ्जकताप्येषा परा ज्ञाननयोचिता ॥२७॥

विचित्रेति । (तत् = तस्मात्) विचित्रो भावोऽध्यात्मादिरूपः, तद्द्वारा (=विचित्रभावद्वारा) क्रिया शिवं प्रति हेतुः, दण्ड इव चक्रभ्रमिद्वारा घटे । 'कारणता च तस्याः शक्तिविशेषेण न तु भावपूर्वकत्वेनैव, भावस्याऽन्यथासिद्धिप्रसङ्गात् ।

प्रकृतमेवाह- 'विचित्रे'ति । तत् = तस्मात् तद्द्वारा = विचित्राऽध्यात्म-भावना-ध्यान-समतादि-वक्ष्यमाण(भाग-४,पृ.१२२१-५५)भावद्वारेण क्रिया आगमोक्ता शिवं प्रति = मोक्षे हेतुः । क्रिया दण्डस्थानीया, भावः चक्रभ्रमितुल्यः, मोक्षश्च घटसम इत्याशयेनाह- 'दण्ड इवे'त्यादि । कारणता = मोक्षकारणता च = हि तस्याः = आगमोक्तक्रियायाः शक्तिविशेषेण = शक्तिविशेषरूपेण, न तु भावपूर्वकत्वेनैव = भावपूर्वकत्वरूपेणैव; भावस्य मोक्षं प्रति अन्यथासिद्धिप्रसङ्गात् = प्रथमान्यथासिद्ध्यापातात् ।

यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्भूपमन्यथासिद्धमिति (कारिका.१९ वृ.) प्रथमान्यथासिद्धिलक्षणं मुक्तावल्यां विश्वनाथेन प्रोक्तम् । यथा घटं प्रति दण्डस्य दण्डत्वेन कारणता गृह्यत इति घटं प्रति दण्डत्वमन्यथासिद्धं तथा मोक्षं प्रति क्रियाया भावपूर्वकत्वेन रूपेण कारणत्वे मोक्षं प्रति भावोऽन्यथासिद्धस्यादित्यर्थः । अतो मोक्षकारणता क्रियानिष्ठा शक्तिविशेषावच्छिन्ना, न तु भावपूर्वकत्वावच्छिन्नेति भावः ।

भावसहितायाः क्रियायाः शिवकारणत्वाभ्युपगमे तु न कोऽपि दोषः । अत एव विशेषावश्यकभाष्ये → तं ततो नाणसहियाओ ← (वि.आ.भा.११३९) इत्युक्तम् । तद् = मोक्षादि कार्यं ततः = तस्याः क्रियायाः ज्ञानसहितायाः सकाशादुत्पद्यत इति तदर्थः ।

नवा દેડકા પેદા થઈ શકે છે. જ્યારે દેડકાની રાખમાંથી એક પણ દેડકો ફરીથી પેદા થઈ શકતો નથી. આ જ રીતે ભાવશૂન્ય ધર્મક્રિયાથી જે કર્મનિર્જરા થાય તેના પછી ફરીથી કર્મબંધ થઈ શકે, રાગાદિ વિભાવદશા પ્રગટ થઈ શકે. પરંતુ ભાવયુક્ત ધર્મક્રિયા કરવાથી થતી કર્મનિર્જરા સ્થાયી હોય છે. તેના પછી ફરીથી પ્રબળતાથી રાગાદિ વિભાવદશા પ્રગટ થઈ શકતી નથી. આમ ભાવવિશિષ્ટ ધર્મક્રિયામાં એક એવું સામર્થ્ય સિદ્ધ થાય છે કે જે ફરીથી રાગાદિ પેદા ન થાય તેવા પ્રકારની કર્મનિર્જરા-રાગાદિક્ષય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ભાવવિશિષ્ટ ધર્મક્રિયાગત આ સામર્થ્ય જ ભાવવૃદ્ધિમાં પ્રયોજક છે - આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૦/૨૬) તે ઉપરાંત ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

• ભાવ દ્વારા ક્રિયા મોક્ષહેતુ •

ગાથાર્થ :- તેથી વિવિધ પ્રકારના ભાવ દ્વારા ક્રિયા મોક્ષ પ્રત્યે હેતુ છે. 'ક્રિયા ભાવની શ્રેષ્ઠ વ્યંજક છે.' - આ જ્ઞાનનયની અપેક્ષાએ યોગ્ય વાત છે. (૧૦/૨૭)

ટીકાર્થ :- અધ્યાત્મ વગેરે વિવિધ ભાવો ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા ક્રિયા મોક્ષ પ્રત્યે કારણ છે. જેમ દંડ ચક્રભ્રમણ દ્વારા ઘટનું કારણ છે તેમ આ વાત સમજવી. ક્રિયામાં મોક્ષ પ્રત્યેની કારણતા શક્તિવિશેષરૂપે છે, ભાવપૂર્વકત્વરૂપે નહિ. કારણ કે ભાવપૂર્વકત્વરૂપે ક્રિયાને મોક્ષકારણ માનવામાં આવે તો મોક્ષ પ્રત્યે ભાવ અન્યથાસિદ્ધ બની જવાની સમસ્યા સર્જાશે. (આ વાત સમજવા વિશેષાર્થ જુઓ)

૧. હસ્તાદર્શો 'કરણ...' इति पाठः ।

અસ્યા: ક્રિયાયા વ્યજ્જકતાપ્થેષા હેતુતાવિશેષરૂપા પરા । સત એવ ભાવસ્ય જ્ઞાપકત્વ-
રૂપાઽભિવ્યજ્જકતા^૨ જ્ઞાનનયોચિતા = જ્ઞાનનયપ્રાધાન્યોપયુક્તા, ન તુ વ્યવહારતો વાસ્તવી, અન્યથા
સત્કાર્યવાદપ્રસઙ્ગાત્ ઇતિ ભાવ: ॥૨૭॥

શક્તિવિશેષમત્ત્વેન ક્રિયાયા મોક્ષં પ્રતિ વ્યજ્જકતાઽપિ હેતુતાવિશેષરૂપા પરા = ભાવનિષ્ઠાભિવ્યજ્જ-
કતાપેક્ષયાઽધિકા, મોક્ષપ્રતિવન્ધકાપનયને સ્વયમેવ વ્યાપૃતત્વાત્ । સત એવ = પ્રાગવસ્થિતસ્યૈવ ભાવસ્ય
મોક્ષરૂપસ્ય જ્ઞાપકત્વરૂપા = પૂર્વસિદ્ધવસ્ત્વભાસકત્વાત્મિકા અભિવ્યજ્જકતા પ્રણિધાનાદિભાવગતા
જ્ઞાનનયપ્રાધાન્યોપયુક્તા = જ્ઞાનનયમાત્રાનુપસર્જનપ્રયોજનવતી, ન તુ = નૈવ વ્યવહારત: = ક્રિયાનયાત્મ-
કવ્યવહારમવલમ્બ્ય વાસ્તવી = વસ્તુસ્થિત્યનુરોધિની । વિપક્ષવાધમાહ- અન્યથા = પ્રણિધાનાદિભાવનિષ્ઠાયા:
પ્રાગવસ્થિતમોક્ષજ્ઞાપકત્વલક્ષણાભિવ્યજ્જકતાયા: યથાર્થત્વે તુ સત્કાર્યવાદપ્રસઙ્ગાત્ = કારણવ્યાપારાત્
પૂર્વમુપાદાનકારણે સર્વથૈવ સત એવોત્તરકાલેઽભિવ્યક્તિવાદસ્યાપાતાત્ । એવજ્ચ સાઙ્ખ્યમતપ્રવેશેનાપ-
સિદ્ધાન્તાપત્તિરિતિ ભાવ: ॥૧૦/૨૭॥

ક્રિયામાં મોક્ષની વ્યંજકતા = જ્ઞાપકતા = અભિવ્યંજકતા = હેતુતાવિશેષસ્વરૂપ ઘોતકતા પણ
ભાવની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ કોટિની છે. વિદ્યમાન એવા જ ભાવમાં મોક્ષની જ્ઞાપકતારૂપ અભિવ્યંજકતા
જ્ઞાનનયની પ્રધાનતા કરવામાં ઉપયોગી છે. પણ વ્યવહારથી આ વાસ્તવિક હેતુતા નથી. કારણ કે
તેવું એકાંતે માનવામાં સત્કાર્યવાદની સમસ્યા આવીને ઊભી રહે છે. (૧૦/૨૭)

વિશેષાર્થ :- જે સ્વરૂપે જે કારણમાં કાર્યપૂર્વવૃત્તિતાનું ભાન થાય તે રૂપ-સ્વરૂપ તે કાર્ય પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ
= અકારણ = કારણભિન્ન કહેવાય. આ નૈયાયિક સિદ્ધાંત છે. જેમ દંડસ્ત્વરૂપે દંડ ઘટપૂર્વવૃત્તિ હોવાથી ઘટ
પ્રત્યે દંડસ્ત્વ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. તેમ ભાવપૂર્વકત્વરૂપે ક્રિયાને મોક્ષપૂર્વવૃત્તિ માનશો તો મોક્ષ
પ્રત્યે ભાવ અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ બનવાની આપત્તિ દાર્શનિક પરિભાષા અનુસાર ઉપસ્થિત થશે.
માટે ક્રિયાને ભાવપૂર્વકત્વરૂપે નહિ પરંતુ શક્તિવિશેષરૂપે જ મોક્ષજનક માનવી વ્યાજબી છે. અર્થાત્ શક્તિ-
વિશેષરૂપે ક્રિયા ભાવ દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે - આમ માનવું વ્યાજબી છે. આ ક્રિયાનયનું મંતવ્ય છે.

પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાનનય એમ કહે છે કે 'જેમ નર્સ-ડોક્ટર-સર્જન વગેરે કાંઈ બાળકને પેદા નથી કરતા
પણ સ્ત્રીની કુક્ષિમાં રહેલ બાળકને પોતાના પ્રયત્નથી પ્રગટ કરે છે. બાળકને પ્રગટ થવામાં-કુક્ષિમાંથી
બહાર નીકળવામાં અવરોધ કરનાર તત્ત્વોને તે દૂર કરે છે. તેથી નર્સ વગેરે બાળકના શ્રેષ્ઠ અભિવ્યંજક
હેતુ બને છે. તથા શુદ્ધ જ્ઞાનનય તો એમ કહે છે કે અંધારામાં બાળક દેખાતો ન હોય અને લાઈટ
કરવાથી બાળક દેખાય તો લાઈટ બાળકની અભિવ્યક્તિ કરી તેમ કહેવાય છે. બરાબર આ જ રીતે
પ્રણિધાન વગેરે ભાવો પહેલેથી જ વિદ્યમાન એવા મોક્ષને પ્રગટ કરે છે. પ્રણિધાનાદિથી કાંઈ મોક્ષ
ઉત્પન્ન થતો નથી પણ અભિવ્યક્ત થાય છે. આથી પ્રણિધાનાદિ 'ભાવમાં મોક્ષની અભિવ્યંજકતા-
જ્ઞાપકતારૂપ હેતુતા રહેલી છે' - આવું કહેવું એ માત્ર જ્ઞાનનયની પ્રધાનતામાં ઉપયોગી છે. પરંતુ
વ્યવહારનયથી લાઈટસ્થાનીય-પ્રકાશતુલ્ય માનીને પ્રણિધાનાદિ ભાવમાં વાસ્તવિક વિદ્યમાન એવા મોક્ષની
વ્યંજકતા નથી રહેતી. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'અત' इत्यशुद्ध: पाठ: । ૨. हस्तादर्श '..कवा' इत्यशुद्ध: पाठ: ।

व्यापारश्चिद्विद्वर्तत्वादीर्योल्लासाच्च स स्मृतः । विविच्यमाना भिद्यन्ते परिणामा हि वस्तुनः ॥२८॥

व्यापार इति । स योगः चिद्विद्वर्तत्वात् = ज्ञानपरिणामात् वीर्योल्लासाद् = आत्मशक्तिस्फोरणात् च व्यापारः स्मृतः, क्रमवतः प्रवृत्तिविषयस्य व्यापारत्वात् । एतेन द्रव्यादेर्व्यवच्छेदः । हि = यतः विविच्यमानाः = भेदनयेन गृह्यमाणा^१ वस्तुनः परिणामा भिद्यन्ते । तथा च न व्यापाराऽऽश्रयस्याऽपि व्यापारत्वमिति भावः ॥२८॥

योगस्वरूपमेवावेदयति- 'व्यापार' इति । योगः ज्ञाननयेन ज्ञानपरिणामात् क्रियानयेन च आत्म-शक्तिस्फोरणात् = जीवसामर्थ्यप्रवर्तनाद् व्यापारः = व्यापारात्मकः स्मृतः, परिणामापेक्षया क्रमवतः = कालक्रमशालिनः जीवशक्तिस्फोरणविवक्षया च प्रवृत्तिविषयस्य = प्रयत्नविषयस्य व्यापारत्वात् = व्यापारात्मकत्वनियमात्, अन्यथा ज्ञानपरिणामाद्यनुपपत्तेः । प्रकृते योग आत्मव्यापारः साधोरालय-विहार-भाषा-विनय-भिक्षाटन-विधर्मक्रियारूपो ज्ञानपरिणामानुविद्धो ज्ञेयः, यथोक्तं योगविंशिकायां → जोगो सव्वो वि धम्मवावारो ← (विं.विं. १७/१) इति । एतेन = योगस्य व्यापाररूपत्वेन द्रव्यादेः = आत्मद्रव्यादेः योगपदप्रतिपाद्यविधया व्यवच्छेदः = निषेधः कृतः । न हि ध्रुवात्मद्रव्ये प्रयत्नाधारभूते क्रमिकत्वं प्रयत्नविषयत्वं वा समस्ति ।

ननु जीवद्रव्यादेः व्यापाराश्रयत्वेन व्यापाराभिन्नत्वाद् योगस्य धर्मव्यापारात्मकत्वे द्रव्याद्यात्मकता कथं व्यवच्छेद्या इति चेत्? अत्रोच्यते, यतः = यस्मात् कारणात् अभेदनयमवलम्ब्याऽविविच्यमानाः परिणामाः यद्यपि स्वाश्रयान्न भिद्यन्ते तथापि भेदनयेन गृह्यमाणाः = भेदनयविषयीभावमापन्ना वस्तुनः परिणामाः वस्तुनः सकाशात् भिद्यन्ते = भेदमापद्यन्ते । तथा च न व्यापाराऽऽश्रयस्य अपि = क्रियाश्रयस्यापि द्रव्यस्य

જો જ્ઞાનનયને માન્ય એવી ભાવનિષ્ઠ મોક્ષવ્યંજકતા વ્યવહારથી વાસ્તવિક હોય તો મોક્ષ મેળવવા કશું ય કરવાનું જ નહિ રહે. મોક્ષને માત્ર જાણવાનો જ રહેશે. જેમ અંધારામાં જન્મેલો બાળક હાજર જ છે. લાઈટ-પ્રકાશ માત્ર તેને જણાવે જ છે. તેમ બધા જીવોનો મોક્ષ હાજર જ છે. માત્ર તેને જ્ઞાનથી જાણવાનો જ છે- એવું માનવું પડે. આ તો એકાંત સત્કાર્યવાદ છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોને આ એકાંત સત્કાર્યવાદ માન્ય નથી. માટે જ્ઞાનનયસંમત ભાવગત મોક્ષવ્યંજકતા વ્યવહાર નયથી વાસ્તવિક નથી, ગૌણ છે. પરંતુ ક્રિયાગત મોક્ષવ્યંજકતા શ્રેષ્ઠ છે, મુખ્ય છે, વાસ્તવિક છે. આવું જણાવવાનું અહીં ગ્રંથકારશ્રીનું તાત્પર્ય છે. (૧૦/૨૭)

• આત્મવ્યાપારસ્વરૂપ યોગ •

ગાથાર્થ :- તે યોગ જ્ઞાનપરિણામની અપેક્ષાએ અને વીર્યોલ્લાસની અપેક્ષાએ આત્મવ્યાપારસ્વરૂપ મનાયેલ છે. કારણ કે ભેદનયથી ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પરિણામો વસ્તુથી ભિન્ન છે. (૧૦/૨૮)

ટીકાર્થ :- જ્ઞાનપરિણામ તથા આત્મસામર્થ્ય ફોરવવું- આ બે અપેક્ષાએ યોગપદાર્થ આત્મવ્યાપાર સ્વરૂપ છે. ક્રમિક પ્રવૃત્તિનો વિષય વ્યાપાર કહેવાય છે. આવું કહેવાથી દ્રવ્ય વગેરેની યોગરૂપે બાદબાકી થઈ ગઈ. કારણ કે ભેદનયથી જાણવામાં આવે તો વસ્તુના પરિણામો વસ્તુ કરતાં અલગ હોય છે. તેનો મતલબ એ થાય છે કે વ્યાપારનો = પરિણામનો આશ્રય હોય તે વ્યાપાર = પરિણામ ન કહેવાય. (૧૦/૨૮)

૧. હસ્તાદર્શ 'માખ્યા' इत्यशुद्धः पाठः ।

एतदेवाह-

जीवस्थानानि सर्वाणि गुणस्थानानि मार्गणाः । परिणामा विवर्तन्ते जीवस्तु न कदाचन ॥२९॥

जीवस्थानानीति । सर्वाणि = चतुर्दशाऽपि जीवस्थानानि, 'गुणस्थानानि तावन्त्येव, मार्गणाः

व्यापारत्वं = क्रियात्वमिति हेतोः योगस्य नैव द्रव्यादिरूपता इति भावः ॥१०/२८॥

एतदेवाह- 'जीवे'ति । चतुर्दशापि जीवस्थानानि → एगिंदिय-सुहुमियरा सन्नियर पणिंदिया य सवि-ति-चउ । अपज्जत्ता पज्जत्ता कमेण चउदस जियट्ठाणा ← (न.त.४) इति नवतत्त्वप्रकरणदर्शितानि, गुणस्थानानि तावन्त्येव = चतुर्दश → मिच्छे सासण मीसे अविरय देसे पमत्ते अपमत्ते । निअट्ठि अनिअट्ठि सुहुमवसम-खीण-सजोगि अजोगि गुणा ॥ ← (क.२/२) इति कर्मस्तवग्रन्थोपदर्शितानि; मार्गणा गतीन्द्रियाद्याः → गर्ई इंदिय काए जोए वेए कसाय नाणे य । संजम-दंसण-लेसा-भव-सम्मे सन्नी आहारे ॥ ← (न.त.४५) इत्येवं नवतत्त्वप्रकरणावेदिता चतुर्दश मार्गणाः, यद्वा → गइ-इंदिय-काए जोए वेए कसाय-लेसासु । सम्मत्त नाण दंसण संजय उवओग आहारे ॥ भासग परित्त पज्जत्त सुहुमे सण्णी य होइ भव चरिमे ।

← (आ.नि.१४/१५) इत्येवं आवश्यकनिर्युक्तिप्रदर्शिता विंशतिविधा मार्गणाः, एते सर्वे हि

विशेषार्थ :- ઘણી ગંભીર બાબતોનો ટૂંકા શબ્દોમાં મહોપાધ્યાયજી મહારાજે આ શ્લોકમાં નિર્દેશ કરેલો છે. સૌપ્રથમ વાત એ છે કે જ્ઞાનનયથી જ્ઞાનપરિણામસ્વરૂપ યોગ છે. તથા ક્રિયાનયની દૃષ્ટિએ આત્મશક્તિને તપ-ત્યાગ-કાઉસગ્ગાદિ ધર્મક્રિયારૂપે ફોરવવી તે યોગ છે. આ બન્ને પદાર્થ વાસ્તવમાં તો આત્માના વ્યાપારસ્વરૂપ જ છે. આત્મવ્યાપાર તે કહેવાય છે કે જે ક્રમિક હોય તથા પ્રવૃત્તિવિષય બને. જ્ઞાનના પરિણામો ક્રમિક હોવાથી તે આત્મવ્યાપાર કહેવાય છે. તથા આત્મપ્રયત્નનો વિષય બનવાથી તપ-સ્વાધ્યાય-ભિક્ષાટન-પરિલેહણ વગેરે ધર્મક્રિયાઓ પણ આત્મવ્યાપારરૂપ જ છે. આથી યોગ આત્મવ્યાપારસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયને માન્ય યોગ ઉપરોક્ત આત્મવ્યાપારસ્વરૂપ હોવાથી કોઈ અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષ આવવાની અહીં શક્યતા નથી.

યોગ આત્મવ્યાપારસ્વરૂપ હોવાથી વ્યાપારવિશિષ્ટ આત્માની યોગ તરીકે ગણના માન્ય નથી- એમ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. કારણ કે ભેદનયથી આત્મા અને આત્માનો પરિણામ બન્ને અલગ-અલગ પદાર્થ છે. તેથી આત્મા યોગ નથી પણ આત્મવ્યાપાર યોગ છે. એવું નિશ્ચિત થાય છે. (૧૦/૨૮) આત્મા અને તેના પરિણામમાં ભેદની સિદ્ધિ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

❖ આત્મા સદા શુદ્ધજ્ઞાયક સ્વભાવયુક્ત ❖

ગાથાર્થ :- સર્વ જીવસ્થાનો, ગુણસ્થાનો અને માર્ગણા - આ બધા પરિણામો બદલે છે. પરંતુ જીવ ક્યારેય બદલાતો નથી. (૧૦/૨૯)

ટીકાર્થ :- તમામ અર્થાત્ ૧૪ પ્રકારના જીવસ્થાનો, ૧૪ ગુણસ્થાનકો તથા ગતિ-ઈન્દ્રિય વગેરે સઘળી માર્ગણાઓ આ બધા આત્માના પરિણામો છે. આ પરિણામો અલગ-અલગ અવસ્થાને પામે છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'ગુણસ્થાનानि' પદં નાસ્તિ ।

= गतीन्द्रियाद्याः परिणामा विवर्तन्ते = दशाविशेषं भजन्ते ।

जीवस्तु कदाचन न विवर्तते, तस्य शुद्धज्ञायकभावस्यैकस्वभावत्वात् ॥२९॥

कर्मादयविशेषसम्पादिताः परिणामा भवन्ति । ते च जीवस्थान-गुणस्थान-मार्गणास्थानप्रतिबद्धाः परिणामा द्रव्य-क्षेत्र-कालादिकमासाद्य दशाविशेषं भजन्ते = अवस्थान्तरमापद्यन्ते ।

यद्यपि → णत्थि विणा परिणामं अत्थो, अत्थं विणेह परिणामो ← (प्र.सा.१/१०) इति प्रवचनसारवचनानुसारेण द्रव्य-परिणामयोरविनाभाव एव तथापि जीवस्तु परिणामादिसम्पर्कात् कदाचन = जातुचित् न = नैव विवर्तते = दशान्तरं भजते, तस्य = जीवस्य शुद्धज्ञायकभावस्य = राग-द्वेषादिविनिर्माकेण केवलं ज्ञातृरूपस्य एकस्वभावत्वात् = सदा सर्वत्र तत्त्वतोऽभिन्नस्वभावत्वात् । अत एव स्थानाङ्गसूत्रे → ण एवं भूयं वा भव्वं वा भविस्सति वा- जं जीवा अजीवा भविस्सन्ति, अजीवा वा जीवा भविस्सन्ति ← (स्था.सू.१०/१०/७०४) इत्युक्तम् । 'न खलु शालग्रामे किरातशतसङ्कीर्णो प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो भवती'ति न्यायोऽत्र लब्धप्रसरोऽवसेयः । न हि परमार्थतो जीवस्थान-गुणस्थान-योगस्थान-बन्धस्थान-मार्गणास्थानान्यतमसंश्लेष आत्मनः समस्ति । यथोक्तं समयसारे → जीवस्स नत्थि केई जोयट्ठणा ण बंधठाणा वा । णेव य उदयट्ठणा ण मग्गणट्ठणया केई ॥ णो ठिइबंधट्ठणा जीवस्स ण संकिलेसठाणा वा । णेव विसोहिट्ठणा णो संजमलद्धिट्ठणा वा ॥

← (स.सा.५३/५४) इति । तदुक्तं उत्तराध्ययननिर्युक्तौ अपि → लेसा कसाय-वेयण वेओ अन्नाण-मिच्छ-मिसं च । जावइया ओदइया सव्वो सो बाहिरो जोगो ← (उत्त.नि.१/५२) इति । प्रकृतग्रन्थकृताऽपि अध्यात्मोपनिषदि → गुणस्थानानि यावन्ति यावन्त्यश्चापि मार्गणाः । तदन्यतरसंश्लेषो नैवातः परमात्मनः ॥ ← (अ.उ.२/२८) इति प्रोक्तम् । यथोक्तं श्वेताम्बरशिरोमणिना हर्षवर्धनोपाध्यायेन अपि अध्यात्मबिन्दौ →

शरीरसंसर्गत एव सन्ति वर्णादयोऽमी निखिलाः पदार्थाः ।

जाम्बूनदादेरुपधेरिव द्राग् वैशद्यभाजि स्फटिके तरङ्गाः ॥

स्फटिकमणिरिवायं शुद्धरूपः चिदात्मा, भजति विविधभावं द्वेषरागाद्युपाधेः ।

यद्यपि तदपि रूपं नैव जहात्ययं स्वं, न खलु भवति चान्द्री ध्वान्तरूपा मरीचिः ॥

← (अ.बिं.१/१७,१८) इति । प्रकृते → यथा प्रकाश-तमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते । तद्वदैक्यं न सम्बद्धं प्रपञ्च-परमात्मनोः ॥ ← (कू.पु.२/२/१०) इति कूर्मपुराणवचनमपि शुद्धनयार्पणयाऽनुयोज्यं मध्यस्थवृत्त्या धीधनैः । एतेन →

यथा दर्पणकालिम्ना मलिनं दृश्यते मुखम् । तद्वदन्तःकरणगैर्दोषैरात्माऽपि दृश्यते ॥

परस्परार्थासवशात् स्यादन्तःकरणाऽऽत्मनोः । एकीभावाऽभिमानेन परात्मा दुःखभागिव ॥

मरुभूमौ जलत्वेन मध्याह्नार्कमरीचिकाः । दृश्यन्ते मूढचित्तस्य न ह्यार्द्राः तापकारकाः ॥

परंतु श्वेताम्बरस्य पञ्च अलग-अलग दृशाने पाततो नथी. कारण के आत्मा तो शुद्ध ज्ञायकत्वावस्था में है ४ स्वभाववाणी छे. (१०/२८)

तद्वदात्माऽपि निर्लेपो दृश्यते मूढचेतसाम् । स्वाऽविद्याऽऽख्याऽऽत्मदोषेण कर्तृत्वादिकधर्मवान् ॥

← (शि.गी.१०/१९-२२) इति शिवगीतावचनान्यपि व्याख्यातानि द्रष्टव्यानि, शुद्धात्मस्वभावानुभवो-
द्देशेन तथादेशनाया अपि युक्तत्वात् । अत एव बुद्धिसागरसूरिभिरपि अध्यात्मगीतायां → सुखमात्म-
स्वभावोऽस्ति दुःखं मोहस्य वृत्तिषु । मोहरूपमनोदुःखं ज्ञात्वाऽऽत्मनि रतिं कुरु ॥ ← (अध्या.गी.८)
इत्युक्तम् । → न हि मोक्षपदं न हि बन्धपदं न हि पुण्यपदं न हि पापपदम् । न हि पूर्णपदं
न हि रिक्तपदं किमु रोदिपि मानसि सर्वसमम् ॥ ← (अव.गी.२/१९) इति अवधूतगीतायां
दत्तात्रेयवचनमप्येतदर्थानुपात्येव द्रष्टव्यम् ।

एतेन → सदोज्ज्वलोऽविद्याकार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठान-
संन्यासो निरस्ताऽविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवमात्मानं परं ब्रह्माऽनुसन्दध्यात् ← (नृसिं.उत्त.२/
२) इति नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्वचनम्, → बन्ध-मोक्षादिहीनोऽस्मि शुद्धब्रह्मास्मि योऽस्म्यहम् । चित्तादि-
सर्वहीनोऽस्मि परमोऽस्मि परात् परः ॥ ← (मैत्रे.३/९) इति मैत्रेय्युपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् । तदुक्तं
अन्नपूर्णोपनिषदि → न बद्धोऽस्मि न मुक्तोऽस्मि ब्रह्मैवाऽस्मि निरामयम् । द्वैतभावविमुक्तोऽस्मि
सांच्चेदानन्दलक्षणः । एवं भावय यत्नेन जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥ ← (अन्न.५/६८) इति । यथोक्तं
तेजोबिन्दूपनिषदि अपि → सर्वदा ह्यजरूपोऽहं नीरागोऽस्मि निरञ्जनः । अहं शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि
नित्योऽस्मि प्रभुरस्म्यहम् ॥ ← (ते.विं.३/४२) इति । तदुक्तं कामराजकीलितोद्धारोपनिषदि अपि
→ 'नित्याऽऽनन्दरूपोऽहम्' इति स्मरेत् ← (का.रा.२) इति । तदुक्तं आथर्वणरहस्ये वनदुर्गोपनिषदि
अपि → सर्वं ब्रह्मेति भावयेत् ← (आ.व.दु.४२) इति ।

युक्तञ्चैतत् सङ्ग्रहनयेन । इत्थमेव विचारणे → न कर्मणा लिप्यते पापकेन ← (इति.३/२)
इति इतिहासोपनिषद्वचनमपि लब्धाधिकारं स्यात् । परमार्थत आत्मनः स्वतन्त्रत्वाभावे परमात्मात्मन्वेनाऽपि
स्वातन्त्र्यं नानुभूयेत । एतेन → स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ← (म.भा.शांति.व.क.सं.
३१३/३०) इति महाभारते वशिष्ठकरालजनकसंवादोक्तिरपि व्याख्याता । शुद्धनिश्चयनयदृष्ट्या प्रकृतयथा-
वस्थिततत्त्वावगमेन न कुत्राऽपि योगिनो ममत्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिभावावलेपसम्भव इति प्रकृते तात्पर्यम् ।

इदमेवाभिप्रेत्य वैराग्यकल्पलतायां ग्रन्थकृता→

नाहंक्रियां याति समाहितात्मा, नो कर्मभावैर्न च कर्मभावैः ।
भिन्नान् विदन् मिश्रितपुद्गलात्म-भावान्मिथः कर्तृभिदानिदानात् ॥
नाहं वपुर्नैव मनो न वाणी, कर्ता न नो कारयिता च तासाम् ।
न चानुमन्तेति समाधियोगाद् विदन्नहंकारमतिं क्व कुर्यात् ॥
पराऽऽश्रितान् दान-दयादिभावानित्थं समाधेर्मनसाऽप्यकुर्वन् ।
निजाश्रितानेव करोति योगी, विकल्पहीनस्तु भवेदकर्ता ॥
द्रव्येषु भिन्नेषु कदापि न स्यान्ममत्ववार्ताऽपि समाधिभाजः ।
रागादिभावैर्विहितं ममत्वं, न तत्प्रमाणीकुरुते च योगी ॥

उपाधिः कर्मणैव स्यादाचारादौ श्रुतं ह्यदः । विभावाऽनित्यभावेऽपि ततो 'नित्यः स्वभाववान्' ॥३०॥

उपाधिरिति । आचारादौ हि^३ अदः श्रुतं-यदुत उपाधिः कर्मणैव स्यात् “कम्मणा उवाही ‘जायइ ति” (आचा.१/३/१/सू.११०) वचनात् ।

साक्षीव पश्यन् स्वनिमित्तभावादुत्पत्तिसम्बन्धजुपः पदार्थान् ।
तेषामगृहणन् परिणामिभावं, दुःखाद् विमुच्येत समाहितात्मा ॥
यथा जनोऽन्यस्य सुखासुखेषु, तटस्थभावं भजते तथैव ।
विश्वस्य तेषु प्रशमी ममत्वाहङ्कारमुक्तः सुसमाधिशाली ॥

← (वै.क.स्त.१/१९३,१९४,२००-२०३) इति । अधिकन्तु अध्यात्मवैशारद्यां (अध्यात्मोपनिषद्दीकायां २/२८) बोध्यम् ॥१०/२९॥

इत्थं विवर्तनाऽविवर्तनलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्परिणामाऽपराभिधानव्यापार-तदाश्रययोर्भेदमुपदर्श्याऽ-
ऽत्मव्यापारविशेषस्य योगत्वेऽप्यात्मनो न योगत्वमिति समर्थितम् । अधुनात्मनः परिवर्तनशीलपरिणा-
माधारत्वेऽपि तेषामनात्मरूपतामावेदयितुमनात्मनिमित्तकत्वमागमसंवादेन दर्शयति- ‘उपाधिरिति । आचाराङ्ग-
संवादमाह ‘कम्मणा’ इति ।

श्रीशीलाङ्काचार्यकृता तद्वृत्तिस्त्वेवम् → उपाधीयते = व्यपदिश्यते येनेति उपाधिः = विशेषणम् ।
स उपाधिः कर्मणा ज्ञानावरणीयादिना जायते । तद्यथा (१) मति-श्रुतावधि-मनःपर्यायवान् मन्दमतिस्तीक्ष्णो
वेत्यादि, (२) चक्षुर्दर्शनी अचक्षुर्दर्शनी निद्रालुरित्यादि, (३) सुखी दुःखी चेति, (४) मिथ्यादृष्टिः सम्यग्दृष्टिः
सम्यग्मिथ्यादृष्टिः, स्त्री पुमान् नपुंसकः कपायीत्यादि, (५) सोपक्रमाऽऽयुष्को निरुपक्रमाऽऽ-
युष्कोऽल्पायुर्दीर्घायुरित्यादि, (६) नारकः तिर्यग्योनिकः एकेन्द्रियो द्वीन्द्रियः पर्याप्तकोऽपर्याप्तकः सुभगो
दुर्भग इत्यादि, (७) उच्चैर्गोत्रो नीचैर्गोत्रो वेति, (८) कृपणस्त्यागी निरुपभोगो निर्वीर्य इत्येवं कर्मणा
संसारी व्यपदिश्यते ← (आचा.१/३/१/सू.११० वृ.) इति ।

विशेषार्थः :- ज्वस्थान, गुणस्थान वगेरे परिणामो बढलावा छतां आत्मा क्यारेय बढलातो नथी.
शुद्ध ज्ञातास्वभावरूपे ज आत्मा सदा माटे टकी रडे छे. केवण ज्ञातवुं-असंग साक्षीत्वावे जेवुं-
निर्विकल्पदृष्टास्वभावे रडेवुं आ ज आत्मानुं भूणभूत स्वरूप छे. पोताना आ मौलिक स्वभावथी आत्मा
कदापि षस्यो नथी. ते स्वभावरूपे आत्मा ध्रुव छे. माटे ज ‘परिवर्तनशील अेवा परिणामो क्कस्तां
अपरिवर्तनशील आत्मा जुद्धो छे’ अेवुं सिद्ध थाय छे. आत्मपरिणाम अे आत्मा नथी. माटे ज
आत्मपरिणामने - आत्मव्यापारने योग कडेवा छतां तेना आधारभूत आत्माने योग मानवानी आपत्ति
नडे आवे. माटे २८ मी गाथामां ज्ञावेली वात युक्तिसंगत छे - अेवुं सिद्ध थाय छे. (१०/२८)

गाथार्थः :- ‘उपाधि कर्मथी ज थाय छे’ आवुं आचारांगज्जमां संभणायेल छे. तेथी विभाव परिणामो
अनित्य होवा छतां पण आत्मा नित्य स्वभाववाणो छे. (१०/३०)

टीकार्थः :- आचारांगज्जमां आ संभणाय छे के → ‘उपाधि कर्मथी ज थाय छे.’ ←

१. ‘नित्यस्व...’ इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ । २. हस्तादर्शं ‘भाववत्’ इति अशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ ‘हि’ पदं नास्ति ।

४. हस्तादर्शं ‘जायति’ इति पाठः ।

તતો વિભાવાનાં = મિથ્યાત્વગુણસ્થાનાદારભ્યાઽયોગિગુણસ્થાનં યાવત્ પ્રવર્તમાનાનામૌપાધિકભાવાનાં
અનિત્યભાવેઽપિ (=વિભાવાઽનિત્યભાવેઽપિ) સ્વભાવવાન્ = આત્મા નિત્યઃ, તસ્યોપાધ્યજનિતત્વાત્ ।

“ઉપાધિનિમિત્તકા અપ્યાત્મનો ભાવાસ્તદ્દૂપા^૧ એવ યુજ્યન્તે” ઇતિ ચેત્ ? સત્યમ્, શુદ્ધનય-

વૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં સુત્તનિપાતે → કમ્મુણા વત્તિતો લોકો ← (સુ.નિ.૩૫/૬૭)
ઇતિ । પ્રકૃતે ચ → વિચિન્યમેતદ્ ભવતાઽહમેકો ન મેઽસ્તિ કશ્ચિત્ પુરતો ન પશ્ચાત્ ।
સ્વકર્મભિર્ભ્રાન્તિરિયં મમૈવ અહં પુરસ્તાદહમેવ પશ્ચાત્ ॥ ← (આચારાઙ્ગવૃત્તૌ ઉદ્ધૃતોઽયં શ્લોકઃ)
ઇત્યપિ સૂક્તિરત્રાઽનુયોજ્યા । તતઃ = જીવસ્થાનાદુપાધીનાં કર્મજન્યત્વાત્ ઔપાધિકભાવાનાં = કર્મોદ-
યજન્યભાવાનાં જીવસ્થાન-ગુણસ્થાન-માર્ગણાસ્થાન-યોગસ્થાન-લેશ્યાસ્થાન-બન્ધસ્થાનોદયસ્થાનાઽધ્યવસાય-
સ્થાનાઽનુભાગસ્થાન-સઙ્ક્લેશસ્થાન-વિશુદ્ધિસ્થાનાદીનાં અનિત્યભાવેઽપિ = ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વેઽપિ સ્વભાવ-
વાન્ = સ્વકીયાનન્તાપરોક્ષજ્ઞાનાનન્દાદિભાવશાલી આત્મા નિત્યઃ = ધ્વંસપ્રતિયોગિતાશૂન્યઃ, ઔપાધિકભાવાનાં
વાહ્યત્વાન્ન તદ્ભેદે આત્મભેદસમ્ભવઃ ।

તસ્ય = આત્મનઃ સ્વતો લઙ્ઘ્યાત્મલાભતયા ઉપાધ્યજનિતત્વાત્ = કર્મોદયાઽન્યત્વાત્ । અત
એવ હર્ષવર્ધનોપાધ્યાયેન અધ્યાત્મવિન્દૌ → આત્મસ્વરૂપં પરરૂપમુક્તં અનાદિમધ્યાન્તમકર્ત્રભોક્ત્ । ચિદઙ્કિતં
ચાન્દ્રકરાવદાતં પ્રદ્યોતયન્ શુદ્ધનયઃ ચકાસ્તિ ॥ ← (અ.વિ.૭/૭) ઇત્યુક્તમ્ । સમ્મતઞ્ચેદં પરેષામપિ ।
તદુક્તં કુણ્ડિકોપનિષદિ → ન સાક્ષિણં સાક્ષ્યધર્માઃ સંસ્પૃશન્તિ વિલક્ષણમ્ । અવિકારમુદાસીનં ગૃહધર્માઃ
પ્રવીપવત્ ॥ ← (કું.૨૩) ઇતિ ।

વ્યવહારનયાવલમ્બી શઙ્કતે- ઉપાધિનિમિત્તકાઃ = કર્મોદયસમ્પાદિતા અપિ આત્મનો ભાવાઃ જીવ-
સ્થાન-ગુણસ્થાન-માર્ગણાસ્થાનાદયઃ તદ્દૂપા એવ = આત્મસ્વરૂપા એવ યુજ્યન્તે = ઘટન્તે, તત્તદ્દૂપેણ
તદાઽઽત્મનઃ પરિણમનાત્ । ઇત્યમેવ → જીવો પરિણમદિ જદા સુહેણ અસુહેણ વ સુહો અસુહો ।
સુદ્ધેણ તદા સુદ્ધો હવદિ હિ પરિણામસત્ત્વાવો ॥ ← (પ્ર.સાર.૭/૯) ઇતિ પ્રવચનસારવચનોપપત્તેઃ ઇતિ
ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, અશુદ્ધનયદૃષ્ટ્યેદં સત્યં, → કત્તા ભોક્તા આદા પોગ્ગલકમ્મસ્સ હોદિ વવહારો ←
(નિ.સા.૭૮) ઇતિ નિયમસારવચનાત્ કિન્તુ શુદ્ધનયદૃષ્ટ્યા = વિશુદ્ધનિશ્ચયનયાભિપ્રાયેણ આત્મનિ ન
સન્ત્યેવ જીવસ્થાન-ગુણસ્થાનાદયો ભાવાઃ, તૈસ્સહ પરસ્પરાવગાહલક્ષણે સમ્બન્ધે સત્યપિ સ્વલક્ષણભૂતોપ-

તેથી મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકથી માંડીને અયોગીગુણસ્થાનક સુધી પ્રવર્તતા ઔપાધિક ભાવો =
વિભાવપરિણામો અનિત્ય છે- એમ સિદ્ધ થાય છે. ઔપાધિક પરિણામો અનિત્ય હોવા છતાં પણ પોતાના
મૌલિક ભાવવાળો આત્મા નિત્ય જ છે. કારણ કે આત્મા કાંઈ ઉપાધિમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી.

શંકા :- ગુણસ્થાનો, જીવસ્થાનો વગેરે ભાવો ભલે ઉપાધિનિમિત્તક = કર્મજન્ય હોય તો પણ
તે આત્માના જ ભાવો છે. જડના પરિણામો નથી. માટે તે ઔપાધિક પરિણામોને આત્મસ્વરૂપ જ
માનવા જોઈએ ને !

સમાધાન :- અશુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તમારી વાત સાચી છે કે કર્મોદયજન્ય જીવસ્થાન,

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘દૂપા’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

योगगुणसमभिव्याप्ततया ततोऽधिकत्वेन प्रतीयमानत्वात्तैस्तादात्म्याऽसम्भवात् । तदुक्तं समयसारे → जीवस्स णत्थि वण्णो णवि गंधो णवि रसो णवि य फासो । णवि रूपं ण सरीरं णवि संठाणं णवि संहणणं ॥ णेव य जीवद्वाणा ण गुणद्वाणा य अत्थि जीवस्स । जेण दु एदे सव्वे पुग्गलदव्वस्स परिणामा ॥ ववहारेण दु एदे जीवस्स हवंति वण्णमादीया । गुणठाणंता भावा ण दु केई णिच्छयणयस्स ॥ एएहिं य संबंधो जहेव खीरोदयं मुणेदव्वो । ण हुंति तस्स ताणि दु उवओगगुणाधिगो जम्हा ॥

← (स.सा.५०,५५-५६-५७) इति । एतेन → अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ ← (व्या.प्र.१/३) इति व्याख्याप्रज्ञापिसूत्रमपि व्याख्यातम् । तदुक्तं नेमिचन्द्राचार्येण अपि बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहे → मगगण-गुणठाणेहि य चउदसहि हवंति तह असुद्धणया । विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ॥ ← (बृ.द्र.सं.१३) इति । यथोक्तं योगसारप्राभृतेऽपि →

सर्वे भावाः स्वभावेन स्व-स्वभावव्यवस्थिताः । न शक्यन्तेऽन्यथाकर्तुं ते परेण कदाचन ॥

नाऽन्यथा शक्यते कर्तुं मिलद्भिभरिव निर्मलः । आत्माऽऽकाशमिवाऽमूर्त्तः परद्रव्यैरनन्धरः ॥

← (यो.सा.प्रा.९/४६-४७) इति । ततश्च सर्वदैव सर्वत्रैव सर्वथैव स्वत एव आत्म-पुद्गलयोः स्व-स्वशुद्धभावैककर्तृत्वम् । इदमेवाभिप्रेत्य अध्यात्मबिन्दौ → सर्वे भावा निश्चयेन स्वभावान् कुर्वन्तीत्थं साधु सिद्धान्ततत्त्वम् । भिन्नद्रव्यीभूतकर्मप्रपञ्चं जीवः कुर्यात् तत्कथं वस्तुतोऽयम् ? ॥ ← (अ.बि.१/२२) इत्युक्तम् । यथोक्तं अध्यात्मसारे → कर्ताऽपि शुद्धभावानामात्मा शुद्धनयाद् ← (अ.सा.१८/८९) इति 'शुद्धभावानां = निरुपाधिकस्वकीयपरिणामानाम्', परभावानां कर्तृत्वाऽसम्भवात् तेषामात्मा साक्ष्येव केवलः । तदुक्तं ज्ञानसारे → स्वभावसुखमग्नस्य जगत्तत्त्वावलोकितः । कर्तृत्वं नान्यभावानां साक्षित्वमवशिष्यते ॥ ← (ज्ञा.सा.२/२) इति । स्वशुद्धभावकर्तृत्वादेव परभावाऽकर्तृत्वं ज्ञाप्यते, स्वकीयपरकीयभावद्वयकर्तृत्वस्यैकस्मिन्नसम्भवात् । यथोक्तं अध्यात्मसारे → क्रियाद्वयं हि नैकस्य द्रव्यस्याभिमतं जिनैः ← (अ.सा.१८/९८) इति ।

इत्थमेव → जारिसिया सिद्धप्पा भवमल्लियजीवा तारिसा होंति ← (नि.सा.४७) इति नियमसार-वचनोपपत्तेः । एतदनभ्युपगमे जीवस्याऽजीवत्वं स्यात्, स्याद्वाऽजीवस्य जीवत्वम् । न चैतदिष्टम्, यथोक्तं स्थानाङ्गसूत्रे → ण एवं भूतं वा भव्वं वा भविस्सति वा- जं जीवा अजीवा भविस्संति, अजीवा वा जीवा भविस्संति ← (स्था.सू.१०/१०/७०४) इति व्यवहितकारिकायामेव(पृ.७२७)दर्शितम् । एतेन → जीवा णो वड्ढंति, नो हायंति, अवड्ढिआ ← (भ.सू.५/८) इति भगवतीसूत्रवचनमपि व्याख्यातम् । इत्थञ्च तयोः स्वस्वशुद्धभावजननेनैव कृतार्थत्वं सिध्यति ।

निश्चयतः सर्वेषां भावानां स्वात्मैकनिष्ठत्वादेव न परभावकर्तृत्वसम्भवः । अत एव शब्द-समभिरूढैवम्भूतनयाभिप्रायेण स्थानाङ्गवृत्तौ अभयदेवसूरिभिः → न हि स्वस्वभावं विहाय परभावाधि-करणा भावाः कदाचनाऽपि भवन्ति ← (स्था.३/३/सू.१९९ वृ.) इत्युक्तम् । तदुक्तं अनुयोगद्वारसूत्रे अपि → तिण्हं सद्दनयाणं आयभावे वसइ ← (अनु.द्वा.१४५) इति । → सर्वोऽपि स्व-स्वभाव एव निवसति, तत्परित्यागेनान्यत्र तस्य निःस्वभावताप्रसङ्गात् ← (अनु.द्वा.वृत्ति-पृष्ठ-२०८) इति अनु-

દૃષ્ટ્યાઽઽત્મ-પુદ્ગલયોઃ સ્વસ્વશુદ્ધભાવજનનચરિતાર્થત્વે 'સંયોગજભાવસ્ય ભિત્તૌ ખટિકાશ્ચેતિમ્ન ઇવ યોગદ્વારસૂત્રવૃત્તૌ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરયઃ । તદુક્તમન્યત્રાપિ → વત્યું વસઈ સહાવે સત્તાઓ વેચણવ્ય જીવ-મ્મિ । ન વિલક્ષણત્તણાઓ ભિન્ને અન્નત્થ છાયાતવે વેવ ॥ ← (સ્થાનાઙ્ગ.વૃ.૩/૩/૧૯૯ ઉદ્ધૃતઃ) । પ્રકૃતે → અજ્ઞાનાન્મલિનો ભાતિ ← (જા.દ.૫/૧૪) ઇતિ જાબાલદર્શનોપનિષદ્વચનં, → નાત્માનં માયા સ્પૃશતિ તસ્માન્માયયા બહિર્વેષ્ટિતં ભવતિ ← (નૃસિં.પૂ.૫/૧) ઇતિ ચ નૃસિંહપૂર્વતાપનીયોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ।

પરેપામપિ સયુક્તિકં સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં નૃસિંહપૂર્વતાપનીયોપનિષદિ → અયમાત્મા સન્માત્રો નિત્યઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સત્યો મુક્તો નિરઙ્ગનઃ ← (નૃ.સિં.પૂ.૨/૧/૧) ઇતિ । તદુક્તં કૂર્મપુરાણે → યદાત્મા મલિનોઽસ્વચ્છો વિકારી સ્યાત્ સ્વભાવતઃ । ન હિ તસ્ય ભવેન્મુક્તિર્જન્માન્તરશતૈરપિ ॥ ← (કૂ.પુ.૨/૨/૧૨-૧૩) ઇતિ । એતેન → ન સ્વભાવતો બદ્ધસ્ય મોક્ષસાધનોપદેશવિધિઃ ← (સાં.સૂ.૧/૭) → સ્વભાવસ્યાઽનપાયિત્વાદ્ અનનુષ્ઠાનલક્ષણમપ્રામાણ્યમ્ ← (સાં.સૂ.૧/૮) ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્રયુગ્મમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । ન હ્યગ્નેઃ સ્વાભાવિકાદૌષ્ણ્યાન્મોક્ષઃ સમ્ભવતિ સ્વાભાવિકસ્ય યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વાદિતિ તદાશયઃ સાઙ્ખ્યપ્રવચનભાષ્યે વિજ્ઞાનભિક્ષુણા વ્યક્તીકૃતઃ । તદુક્તં સઙ્ક્ષેપશારીરકે અપિ → પુરુપસ્તૂદાસીનો ન પ્રવર્તકો, ન નિવર્તકઃ ← (સં.શા.૨/૨/૪) ઇતિ । એતેન → નિત્યમુક્ત્વમ્ (સાં.સૂ.૧/૧૬૨) ઔદાસીન્યં ચ ← (સં.સૂ.૧/૧૬૩) ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્રયુગ્મલમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

નન્વેવમન્યભાવાનામકર્તૃત્વેઽપિ જીવ-પુદ્ગલસંયોગજન્યભાવસ્ય કર્તૃત્વન્ત્વાત્મન્યપ્થનપલપનીયમેવેતિ ચેત્? મૈવમ્, તયોઃ સ્વ-સ્વશુદ્ધભાવજનનચરિતાર્થત્વે = સ્વકીય-સ્વકીયવિશુદ્ધપરિણામોત્પાદનેનૈવ કૃતાર્થત્વે શુદ્ધ-નયાર્પણયા નિશ્ચિતે સતિ સંયોગજભાવસ્ય = આત્મ-પુદ્ગલસંયોગસમ્પાદિતપરિણામસ્ય આત્માનિ મિથ્યા-ત્વાત્ = કાલ્પનિકત્વાત્, પુદ્ગલજન્યત્વાત્ । યથોક્તં અધ્યાત્મસારે 'કર્મજનિતો ભેદઃ પુનરુપપ્લવઃ' (અ.સા.૧૮/૧૨) ઇતિ । એતેન →

બન્ધો મોક્ષઃ સુખં દુઃખં ધ્યાનં ચિત્તં સુરાસુરાઃ । ગૌણં મુખ્યં પરં ચાન્યત્ સર્વં મિથ્યા ન સંશયઃ ॥ વાચા વદતિ યત્ કિઞ્ચિત્ સઙ્કલ્પૈઃ કલ્પ્યતે ચ યત્ । મનસા ચિન્ત્યતે યદ્યત્ સર્વં મિથ્યા ન સંશયઃ ॥ ← (તે.વિં.૫/૪૪-૪૫) ઇતિ તેજોવિન્દૂપનિષત્કારિકે અપિ વ્યાખ્યાતે ।

ન ચ જીવ-પુદ્ગલાન્યતરસ્મિન્ તસ્યાઽન્તર્ભાવસમ્ભવાન્ન કાલ્પનિકત્વમિતિ વાચ્યમ્, એકૈકવિરહે તદ્વિરહાન્નાન્યતરસ્મિન્ સમ્ભવઃ તદન્તર્ભાવસ્ય, ભિત્તૌ ખટિકાશ્ચેતિમ્ન = શ્વેતદ્રવ્યકૃતશ્વૈત્યસ્ય ઇવ આત્મ-અધ્યવસાયસ્થાન વગેરે ઔપાધિક પરિણામો આત્મમય = આત્મસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આત્મા અને પુદ્ગલ- આ બન્ને પોતપોતાના શુદ્ધ ભાવોને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા કૃતાર્થ થઈ જાય છે. આત્માનું કાર્ય શુદ્ધ ઉપયોગ છે. તે જરૂર આત્મરૂપ જ છે. પુદ્ગલનું કાર્ય વર્ણાદિ પરિણામો છે. તેથી વર્ણ-ગંધાદિ પરિણામો પુદ્ગલરૂપ જ છે. પરંતુ જીવસ્થાન, ગુણસ્થાન, યોગસ્થાન, અધ્યવસાયસ્થાન વગેરે ભાવો કેવળ આત્માનું કે કેવળ પુદ્ગલનું કાર્ય નથી. પરંતુ આત્મા-પુદ્ગલ આ બન્નેનું તે કાર્ય છે. કારણ કે બેમાંથી એકના પણ અભાવમાં તે કાર્ય થતું નથી. પરંતુ ભેદનયની દૃષ્ટિને કેન્દ્રસ્થાને ગોઠવીએ તો જીવસ્થાન,

૧. હસ્તાદર્શ 'સંયોગસ્ય ભા...' इत्यशुद्धः पाठः ।

વિવિચ્યમાનસ્યૈકત્રાપ્યનન્ત'ર્ભવેન મિથ્યાત્વાત્ ॥૩૦॥

પુદ્ગલસંયોગજન્યભાવસ્ય વિવિચ્યમાનસ્ય = ભેદનયાર્પણયા ગૃહ્યમાણસ્ય એકત્રાપિ આત્મનિ કર્મણિ વા કુત્રાપિ અનન્તર્ભાવેન = અન્તર્ભાવાઽસમ્ભવેન તત્ત્વાન્તરાઽયોગેન ચ મિથ્યાત્વાત્ = કાલ્પનિકત્વાત્ ।

અયમાશયઃ શબલરૂપાયા ભિત્તેઃ ખટિકયા રજ્જને યા શ્વેતભિત્તિર્દૃશ્યતે સા ન કેવલાયાં ભિત્તાવન્તર્ભવતિ, તસ્યાઃ સ્વરૂપતઃ શ્વેતત્ત્વવિરહાત્, અન્યથા શ્વેતીકરણાઽનાવશ્યકત્વાપત્તેઃ । ન વા કેવલાયાં ખટિકાયાં, તસ્યાઃ શ્વેતભિત્તિગતકાઠિન્યોચ્ચૈસ્તરત્ત્વ-બાહલ્ય-દૈર્ઘ્ય-સ્થૌલ્યાદિધર્મશૂન્યત્વાત્, અન્યથા ખટિકાયા ભિત્તિરૂપતાપત્તેઃ । इत्थं यथा केवलायां भित्तौ खटिकायां वाऽनन्तर्भूतायाः श्वेतभित्तेः सांयोगिक्या मित्थात्वापराभिधानं तुच्छत्वं तथैव जीवस्थान-गुणस्थानादिपरिणामानां न केवले आत्मनि तादात्म्यसम्बन्धेन समावेशः, सिद्धेषु विरहात्; न वा केवलेषु पुद्गलेषु, घटादिष्वसम्भवादिति परमार्थचिन्तायां सांयोगिकानां तेषां तुच्छत्वमेव । यथोक्तं अध्यात्मसारे →

નાઽણૂનાં કર્મણો વાઽસૌ ભવસર્ગઃ સ્વભાવજઃ । એકૈકવિરહેઽભાવાન્ન ચ તત્ત્વાન્તરં સ્થિતમ્ ॥
શ્વેતદ્રવ્યકૃતં શ્વૈત્યં ભિત્તિભાગે યથા દ્વયોઃ । ભાત્યનન્તર્ભવચ્છૂન્યં પ્રપજ્ચોઽપિ તથેક્ષ્યતામ્ ॥
યથા સ્વપ્નાવબુદ્ધોઽર્થો વિબુદ્ધેન ન દૃશ્યતે । વ્યવહારમતઃ સર્ગો જ્ઞાનિના ન તથેક્ષ્યતે ॥
મધ્યાહ્ને મૃગતૃષ્ણાયાં પયઃપૂરો યથેક્ષ્યતે । તથા સંયોગજઃ સર્ગો વિવેકાઽચ્ચાતિવિપ્લવે ॥
ગન્ધર્વનગરાદીનામમ્બરે ડમ્બરો યથા । તથા સંયોગજઃ સર્ગો વિલાસો વિતથાકૃતિઃ ॥

← (અ.સા.૧૮/૨૬-૩૦) इति । यद्वा → जह सेडिया दु ण परस्स सेडिया, सेडिया य सा होइ । तह जाणओ दु ण परस्स जाणओ सो दु ॥ ← (स.सा.३५६) इति समयसारगाथावृत्त्युक्तदिशाऽयं प्रघट्टको भावनीयः ।

પરેપામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં મૈત્રાયણ્યુપનિષદિ → દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તે ચાઽમૂર્તે ચ । અથ યન્મૂર્તે તદસત્યં, યદમૂર્તે તત્સત્યં તદ્ બ્રહ્મ તત્ જ્યોતિઃ ← (મૈત્રા.૬/૩) इति । → जन्म-मृत्यु-जराद्या ये अशुद्धाः पर्यवाश्च ते । भिन्नाः शुद्धात्मनो ज्ञेयास्तत्र स्वत्वं न किञ्चन ॥ ← (अध्या.गी.७) इति अध्यात्मगीतावचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् । तदुक्तं न्यायखण्डखाद्ये ग्रन्थकृता → अशुद्धिः शुद्धिं न स्पृशति वियतीवात्मनि कदाप्यथारोपात्कोपारुणिमकणिकाकातरदृशाम् ।

ગુણસ્થાન વગેરે ભાવોનો નથી આત્મામાં અન્તર્ભાવ કરી શકાતો કે નથી તો પુદ્ગલમાં અંતર્ભાવ કરી શકાતો. કારણ કે જીવસ્થાન, ગુણસ્થાન વગેરે ભાવોમાં રહેલ પૌદ્ગલિકપણું - એકેન્દ્રિયપણું વગેરે શુદ્ધ આત્માનું કાર્ય ન હોવાથી આત્મામાં તે ભાવોનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. તથા તે ભાવોમાં રહેલ ઉપયોગ અંશ પુદ્ગલનું કાર્ય ન હોવાથી પુદ્ગલમાં પણ તે ભાવોનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. જડ અને પુદ્ગલ આ બંનેમાંથી કોઈ પણ એકમાં તે ભાવોનો અંતર્ભાવ ન થવાના લીધે કેવલ ભેદનયની દૃષ્ટિએ = શુદ્ધનિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તે જીવસ્થાનાદિ ભાવો મિથ્યા છે, કાલ્પનિક છે. જેમ દીવાલમાં યુનો ચોપડામાં આવે તો તે સફેદ દીવાલનો કેવલ ભીંતમાં કે કેવળ યુનામાં સમાવેશ થતો નથી. કારણ કે સફેદાઈ દીવાલનો ગુણધર્મ = ભાવ નથી. તથા ઊંચાઈ-જાડાઈ-લંબાઈ-પહોળાઈ-દીવાલપણું યુનાનો પરિણામ નથી. માટે સફેદ દીવાલનો બેમાંથી એકેયમાં સમાવેશ થતો નથી. તે રીતે પ્રસ્તુતમાં સમજવું. (૧૦/૩૦)

૧. '...નન્તર્ભાવેન' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रती।

तदुक्ताः पर्याया घनतरतरङ्गा इव जवाद्धिवर्तव्यावृत्तिव्यतिकरभृतश्चिज्जलनिधौ ॥

न बद्धो नो मुक्तो न भवति मुमुक्षुर्न विरतो, न सिद्धः साध्यो वा व्युपरतविवर्तव्यतिकरः ।
असावात्मा नित्यः परिणमदनन्ताऽविरतचिच्चमत्कारस्फारः स्फुरति भवतो निश्चयनये ॥

← (न्या.खं.खा.१००-१०१) इति । → न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च शासनम् ।
न मुमुक्षा न मुक्तिश्चेदित्येषा परमार्थता ॥ ← (ब्र.विं.२/१०) इति अथर्ववेदीय-ब्रह्मबिन्दूपनिषदि,
→ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
← (आत्मो.३१, अव.८, त्रिपु.५/१०, मां.का.२/३२) इति आत्मोपनिषदि अवधूतोपनिषदि त्रिपुरातापिन्यु-
पनिषदि माण्डूक्यकारिकाभाष्ये च, → सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते । अभावयोगः स
प्रोक्तो येनाऽऽत्मानं प्रपश्यति ॥ ← (शि.पु.७/२/७३/६) इति च शिवपुराणे न शून्यं मोक्षौपयिक-
तत्त्वतया प्रतिपाद्यते किन्तु निरोधोत्पादाद्यभाव एव प्रतिपाद्यत इत्येषा शुद्धनयस्थितिः स्याद्वादपरिकर-
भूताऽवसेया ।

परमार्थतः सैव सम्यग्दृष्टिभिरुपादेया । एतेन → ववहारोऽभूयत्यो भूयत्यो देसिदो दु सुद्धणओ ।
भूयत्थमस्सिदो खलु सम्माड्डी हवइ जीवो ॥ ← (स.सा.११) इति समयसारोक्तिः व्यख्याता द्रष्टव्या,
इत्थमेव पारमार्थिकसम्यग्दर्शनशालिनां सार्वदिकशुद्धज्ञानधारोपपत्तेः । एतेन → उत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं
संस्कार्यत्वमथाणुता । एते हि ब्रह्मणो धर्माः प्रतिषिद्धा बुधैरपि ॥ ← (रा.गी.५/३६) इति रामगीतावचनमपि
व्याख्यातम् । तदुक्तं तेजोबिन्दुपनिषदि अपि → बन्ध-मोक्षादिकं नास्ति सद्वाऽसद्वा सुखादि वा ।
जातिर्नास्ति गतिर्नास्ति वर्णो नास्ति न लौकिकम् ॥ ← (ते.विं.५/३८) इति ।

प्रकृते → अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासनिदर्शनैः । ग्राह्य-ग्राहकसंविक्तेर्भेदवानिव लक्ष्यते ॥
← (उ.सा.१८/१४२) इति उपदेशसाहस्रीवचनमप्यनुयोज्यम् । अयं श्लोकः तत्त्ववैशारद्यां (४/२३)
स्फोटसिद्धिगोपालिकावृत्तौ (स्फो.गो.पृ.१६०), सर्वदर्शनसङ्ग्रहे (स.द.सं. पृ.३२), बृहदारण्यकवार्तिकवृत्तौ
(बृ.आ.वा.टी.४/३/४७६) व्योमवत्यां (व्यो.व.पृ.५२५) न्यायविनिश्चयविवरणे (न्या.वि.वि.पृ.२५२) च
समुद्धृतः । अयमेव श्लोकः पाठभेदलेशेन प्रमाणवार्तिके (प्र.वा.२/३५४) मीमांसाश्लोकवार्तिककाशि-
कावृत्तौ (मी.श्लो.का.शून्यवाद) प्रकरणपञ्चिकायां चोद्धृतो वर्तत इत्यवधेयम् । अलं प्रसक्तानुप्रसक्त-
तयैतादृशविवरणेन विद्वदनुग्रहकारित्वेऽपि ।

प्रकृतं प्रस्तूयते । निश्चयतोऽसङ्गतयाऽऽत्मनोऽनुभवेऽपि प्रारब्धबलादारब्धदेहादिर्न निवर्तते न
वा तन्मूलो जन्म-मरण-बन्धादिव्यवहारो निवर्तते । तदुक्तं आत्मप्रबोधोपनिषदि → विवेकयुक्तिबुद्ध्याऽहं
जानाम्यात्मानमद्वयम् । तथापि बन्ध-मोक्षादिव्यवहारः प्रतीयते ॥ ← (आ.प्र.११) इति ।

एतेन जन्म-मरणादिव्यवहारोऽपि व्याख्यातः । तदुक्तं अध्यात्मसार एव →

जन्मादिकोऽपि नियतः परिणामो हि कर्मणाम् । न च कर्मकृतो भेदः स्यादात्मन्यविकारिणि ॥

आरोप्य केवलं कर्मकृतां विकृतिमात्मनि । भ्रमन्ति भ्रष्टविज्ञाना भीमे संसारसागरे ॥

उपाधिभेदजं भेदं वेत्त्यज्ञः स्फटिके यथा । तथा कर्मकृतं भेदमात्मन्येवाऽभिमन्यते ॥

उपाधिकर्मजो नास्ति व्यवहारस्त्वकर्मणः । इत्यागमवचो लुप्तमात्मवैरूप्यवादिना ॥

← (अ.सा.१८/१५-१८) इति । आगमवचस्तु → अकम्मस्स ववहारो ण विज्जति ← (आचा.१/
३/१/११०) इति आचाराङ्गसूत्रवचनात्मकमवगन्तव्यमिति । कर्तृत्वादेः कर्मसम्पादितत्वमिति तात्पर्यम् ।

દ્રવ્યાદે: સ્યાદભેદેઽપિ શુદ્ધભેદનયાદિના । इत्थं व्युत्पादनं युक्तं नयसारा हि देशना ॥३१॥

દ્રવ્યાદેરિતિ । દ્રવ્યાદે: પરિણામેભ્ય: સ્યાત્ = કથञ्चिद् अभेदेऽपि शुद्ध: स:¹ केवलो यो भेदनय-
तदुक्तं सङ्क्षेपशारीरके अपि → अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्व-भोक्तृत्वयो: ← (सं.शा.२/३/४०)
इति । → सुख्यहं दु:ख्यहं चेति जीव एवाऽभिमन्यते । निर्लोपोऽपि परंज्योतिर्माहित: शम्भुमायया ॥
← (शि.गी.२/३५) इति शिवगीतावचनमप्यत्र यथातन्त्रमनुयोज्यं स्व-परतन्त्रविशारदै: ।

यदपि योगचूडामण्युपनिषदि → इन्द्रियैर्बध्यते जीव आत्मा चैव न बध्यते । ममत्वेन भवेज्जीवो
निर्ममत्वेन केवल: ॥ ← (यो.चू.८४) इत्येवं बन्धाऽबन्धोपपादनं कृतं, यदपि च स्कन्दोपनिषदि →
तुषेण बद्धो व्रीहि: स्यात् तुषाभावेन तण्डुल: । एवं बद्धस्तथा जीव: कर्मनाशे सदाशिव: ॥ ←
(स्कं.६-७) इत्येवं जीव-शिवभेदोपपादनं कृतं, यच्चाऽपि महोपनिषदि → निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता
सन्निधिमात्रत: ← (महो.४/१४) इत्येवं पुरुषेऽकर्तृत्व-कर्तृत्वसमर्थनं कृतं तदपि यथातन्त्रमवधेयं निश्चय-
व्यवहारनयमर्मवेदिभि: । अत्र च सर्वत्र परदर्शनसंवादेषु मत्स्य-कण्टकन्यायोऽनुयोज्य: । यथा मत्स्यार्थी
सकण्टकान् सशल्यान् मत्स्यानाहरति, नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय कण्टकादीन्युत्सृजति
तथाऽत्राऽवसेयम् ॥१०/३०॥

નનુ સંયોગજન્યપરિણામાનામેકાન્તેન દ્રવ્યભિન્નત્વોપગમેઽપસિદ્ધાન્તાઽઽપાતાત્કથञ्चिद्भेदोपगमे त्वा-
त्मनि तन्मिथ्यात्वोक्तिर्न सङ्गच्छते, → व्यवहारणयो भासदि जीवो देहो य हवदि खलु इक्को ।
ण दु णिच्छयस्स जीवो देहो य कदापि एकड्डो ॥ ← (स.सा.२७) इति समयसारवचनप्रामाण्यादि-
त्याशङ्कायामाह- 'द्रव्यादे'रिति । द्रव्यादे: = आत्मद्रव्यादे: परिणामेभ्य: = विभावपरिणामेभ्यो जीवस्थान-
गुणस्थान-मार्गणास्थानादिलक्षणेभ्य: कथञ्चिद् व्यवहारनयेन रुमाक्षिप्तकाष्ठलवणभवनन्यायतोऽभेदोऽ-
स्त्येव । एतादृशे अभेदे सति अपि → स्वत्वेन स्वं परमपि परत्वेन जानन् समन्तात्, स द्रव्येभ्यो
विरमणमित: चिन्मयत्वं प्रपन्न: । स्वात्मन्येवाभिरतिमुपयन् स्वात्मशीली स्वदर्शीत्येवं कर्ता कथमपि भवेत्
कर्मणो नैष जीव: ॥ ← (अ.विं.१/२६) इति अध्यात्मविन्दुदर्शितं, → अहमिक्को खलु सुद्धो निम्ममओ
नाण-दंसणसमग्गो । तम्मि ठिओ तच्चित्तो सव्वे खयं नेति ॥ ← (स.सा.७३) इति समयसारप्रदर्शितं,
→ नाऽहं बाह्यप्रपञ्चस्य कर्ता कारयिता न च । अन्तरदृष्ट्या विलीयेत बाह्यवस्तु च नान्यथा ॥
← (आ.द.गी.१०) इति आत्मदर्शनगीतानिरूपितम्, → सुद्धं तु वियाणंतो सुद्धं चेवप्पयं लहइ जीवो ।
जाणंतो दु असुद्धं असुद्धमेवप्पयं लहइ ॥ ← (सं.सा.१८६) इति समयसारप्रज्ञापितं प्रयोजनं चेत-
सिकृत्य प्रकृते केवलो = अभेदाननुगृहीतो यो भेदनय: = भेदग्राहकनय: तदादिना = अभेदाननु-

• नयप्रधान देशना •

ગાથાર્થ :- જો કે દ્રવ્ય વગેરેનો પરિણામથી કથંચિત્ અભેદ છે. તેમ છતાં શુદ્ધભેદનય વગેરે દ્વારા આત્મા
અને પરિણામ વચ્ચે ભેદનું વ્યુત્પાદન કરવું એ યુક્ત છે. કારણ કે દેશના નયપ્રધાન હોય છે. (૧૦/૩૧)

ટીકાર્થ :- પરિણામથી દ્રવ્ય વગેરેનો કથંચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ કેવલભેદગ્રાહી નય વગેરેની
દૃષ્ટિએ ૩૦ મા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ આત્મા અને જીવસ્થાન આદિ પરિણામો વચ્ચે પરસ્પર ભેદનું

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'સ' इति पदं नास्ति । हस्तादर्शान्तरे च 'से' इत्यशुद्ध: पाठ: ।

સ્તદાદિના (=શુદ્ધભેદનયાદિના) । इत्थं = उक्तरीत्या व्युत्पादनं युक्तम् । नयसारा = नय-
प्रधाना हि देशना शास्त्रे प्रवर्तते । अन्यथा तु 'योगपरिणत आत्माऽपि योग इतीष्यत एव,
चरणाऽऽत्मनोऽपि भगवत्यां प्रतिपादनादिति भावः ॥३१॥

गृहीतभेदप्राहकनयप्रभृतिना, आदिपदेन विकलादेशादिग्रहणम्, उक्तरीत्या = 'योगो व्यापारात्मकः स्मृतः,
परिणामा विवर्तन्ते जीवस्तु न कदाचन' इत्यादिप्रकारेण व्युत्पादनं = निरूपणं युक्तं = युक्तिसङ्गतम्,
हिः = यस्मात् कारणात् शास्त्रे नयप्रधाना= सुनयमुख्या देशना = प्ररूपणा प्रवर्तते बाहुल्येन, न
तु स्वरूपतः प्रमाणप्रधाना ।

इदञ्चारुन्धतीन्यायेनाऽवसेयम् । यथाऽरुन्धतीनिदर्शनावसरे सौक्ष्म्यात्प्रथममेवाऽरुन्धती दर्शयितुं न
पार्यते । अतो बह्वीषु तारास्वमुख्यासु अरुन्धतीत्वेनोपदर्शितासु अन्ते मुख्याऽरुन्धती दर्शयितुं शक्यते
तथैवात्राऽपि श्रोतृभूमिकाभेदेन व्यवहारनिरूपणानन्तरं निश्चयमताऽऽविष्करणं यथागमवसेयम् । प्रकृते
→ आत्मा येन न ज्ञातो नैगमादिनयैर्महान् । सर्वयोनिषु संसारे भ्राम्यति दुःखवेदकः ॥ ← (कृ.गी.१२८)
इति कृष्णगीतावचनमपि न विस्मर्तव्यम् । → आणाइसुद्धं वयणं विभज्जे ← (सूत्र.१/१४/२४) इति
सूत्रकृताङ्गोक्त्यनुस्मरणतो जिनाज्ञादिशुद्धस्य वचनस्य श्रोतृभूमिकानुसारेण भाष्यमाणस्य फलतः प्रमाण-
देशनात्वमेवेति तु ध्येयं नय-प्रमाणस्वरूप-हेतु-फलविभावननिपुणैः ।

अन्यथा = अभेदनयादिना योगदेशनायां तु योगपरिणतः = योगपरिणामोपेत आत्मापि योगः
= योगपदप्रतिपाद्य इतीष्यत एव । न चागमे योगात्मनोऽनुक्तत्वात्कथं योगपरिणतस्यात्मनो योगत्वोक्तिः
सङ्गच्छेतेति शङ्कनीयम्, चरणात्मनोऽपि भगवत्यां = व्याख्याप्रज्ञप्तौ प्रतिपादनात् । यथा चरणपरिणत
आत्मा चरणात्मा उच्यते तथा योगपरिणत आत्माऽपि योगात्मा = योगस्वरूप इति वक्तुं युज्यत
एव इति भावः । प्रकृते च विषयविभागव्यवस्थापनपरयोः →

पुगल-कम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु निच्छयदो । चेदण-कम्माणादा सुद्धणया सुद्धभावाणं ॥
ववहारा सुह-दुक्खं पुगल-कम्मफलं पभुंजेदि । आदा णिच्छयणयदो चेदणभावं खु आदस्स ॥
← (बृ.द्र.सं.८-९) इति बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहगाथयोः, → ववहारेणुवदिस्सइ णाणिस्स चरित्तं दंसणं
णाणं । ण वि णाणं, ण चरित्तं, ण दंसणं जाणगो सुद्धो ॥ ← (स.सा.७) इति समयसारगाथायाश्च
तात्पर्यमवधातव्यं नयविषयविभागव्यवस्थापननिपुणैः ।

यद्यपि भगवत्यां → कहविहा णं भंते आया पण्णत्ता ? गोयमा ! अट्टविहा आया पण्णत्ता ।
तं जहा- (१) दवियाया, (२) कसायाया, (३) योगाया (४) उवओगाया, (५) णाणाया, (६) दंसणाया,
(७) चरित्ताया, (८) वीरियाया ← (भग.श.१२ उ.१० सू.४६७) इत्येवं योगात्माऽपि कण्ठत उक्तः ।

व्युत्पादन = निરૂપણ કરવું તે યુક્તિસંગત જ છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં નયપ્રધાન દેશના પ્રવર્તતી હોય
છે. બાકી તો = અભેદનયની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો યોગપરિણત આત્મા યોગ કહેવાય- એવું
શાસ્ત્રકારોને ઈષ્ટ જ છે. માટે તો ચારિત્રાત્મા, યોગાત્મા, કષાયાત્મા ઈત્યાદિરૂપે ભગવતીસૂત્રમાં આઠ
પ્રકારના આત્માનું પ્રતિપાદન કરેલ છે જ. (૧૦/૩૧)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'અન્યથાઽનુયોગ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

तदनुसारेण च प्रशमरतौ उमास्वातिवाचकोत्तमैरपि → द्रव्यं कषाय-योगावुपयोगो ज्ञान-दर्शने चेति । चरित्रं वीर्यं चेत्यष्टविधा मार्गणा तस्य ॥ ← (प्र.रति.१९९) इत्युक्त्या योगात्मा दर्शित एव तथापि प्रकृते स नोपादेयः, तस्य मनोवाक्कायव्यापाररूपत्वात् प्रक्रान्तस्य च मोक्षयोजकात्मव्यापाररूपत्वादित्यु-पलक्षणादेव योगपरिणतात्मरूपो योगो ग्राह्यः ।

इदञ्चात्रावधेयम्- येषां तु धीमान्धाद् भूयो भूयः श्रूयमाणोऽपि नैश्चयिको देहाद्यात्मभेदो न बुद्धि-मुपारोहति तैस्तु 'उपवासाद् वरं भिक्षा' इति न्यायेन व्यवहारनयाभिप्रेतदेहाद्यात्माऽभेदावलम्बनेन परपीडा-परिहारादिसमाराधनतः तदावरणकर्मविगमात् प्रज्ञालाभे 'शालिसमृद्धौ कोद्रवाऽशनत्यागः' इति न्यायेन त्याज्यैव देहाद्यात्माभेदधीः । इत्यञ्च → निश्चय-व्यवहाराभ्यां योगा बहुविधाः शुभाः । स्वाधिकारेण संसेव्या विश्वस्थसर्वमानवैः ॥ ← (म.गी.१६/९) इति महावीरगीतावचनानुसारेण स्वभूमिकौचित्यतः व्यावहारिक-नैश्चयिक-शुभ-शुद्धाऽन्यतरभावानुविद्धविहितसदनुष्ठानपरायणतया भाव्यं मोक्षाकाङ्क्षिभिः । प्रकृते → भावं तिविहपयारं सुहासुहं सुद्धमेव णायव्वं । असुहं च अट्टरुद्धं सुहं धम्मं जिणवरिंदेहिं ॥ सुद्धं सुद्धसहावं अप्पा अप्पम्मि तं च णायव्वं । इदि जिणवरेहिं भणियं जं सेयं तं समायरह ॥

← (भा.प्रा.७६,७७) इति भावप्राभृतगाथायुगलमपि परिभावनीयम् ।

अथ कदा शुद्धभेदनयोदितविशुद्धाऽऽत्मतत्त्वाभिव्यक्तिरिति चेत् ? अखिलौदयिकभावगोचरममत्व-परिमोचनावस्थायामिति गृहाण । तदर्थमेव शुद्धभेदनयाभिप्रायोऽदर्शि ग्रन्थकृताऽत्र । तदा भिक्षुद्वात्रिंशिकायां वक्ष्यमाणरीत्या (भाग-७, पृ.१८५३) नोपसर्गपरिषहादिभ्यः काऽपि भीतिः, न वा शत्रावपि द्वेषः, न वा कुत्रापि खेदादिः किन्तु स्वभावसंवित्तिरेव केवलेति ध्येयम् । प्रकृतार्थे च → बध्यते मुच्यते जीवः, सममो निर्ममः क्रमात् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन, निर्ममत्वं विचिन्तयेत् ॥ एकोऽहं निर्ममः शुद्धो, ज्ञानी योगीन्द्रगोचरः । बाह्याः संयोगजा भावा, मत्तः सर्वेऽपि सर्वथा ॥ दुःखसन्दोहभागित्वं, संयोगादितो देहिनाम् । त्यजाम्येनं ततः सर्वं, मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ न मे मृत्युः कुतो भीतिर्न मे व्याधिः कुतो व्यथा । नाहं बालो न वृद्धोऽहं, न युवैतानि पुद्गले ॥

← (इष्टो.२६-२९) इति इष्टोपदेशकारिका अपि संवेगपरतया परिभावनीयाः शुद्धाऽऽत्मतत्त्वा-ऽपरोक्षानुभूतिकाङ्क्षिभिः । तदुक्तं ग्रन्थकृताऽपि वैराग्यकल्पलतायां →

साक्षीभूय स्थितस्यैव पश्यतो भवनाटकम् । स्वभावसुखसंवित्तिः कर्तृभावे तु सङ्गरः ॥

परभावास्ततस्त्याज्या, ग्राह्याः स्वाभाविका गुणाः । स्वभावसुखमग्नस्य, संसारः किं करिष्यति ॥

← (वै.क.स्त.५/६९५,६९६) इत्यलं प्रसक्ताऽनुप्रसक्तेन ॥१०/३१॥

विशेषार्थः :- द्रव्य अने परिणाम वय्ये कथंयित् भेद छे तेम ज कथंयित् अभेद छे. केवलभेदग्राहक नयनी मर्यादां रळीने ज्यारे निरूपण थाय त्यारे ते बन्ने वय्ये भेदने प्रधान बनावाय छे. तथा केवलअभेदनयनी मर्यादां रळीने ज्यारे निरूपण थाय त्यारे ते बन्ने वय्ये अभेदने मुप्य कराय छे. पारमार्थिक प्रयोजनने लक्षमां राणीने नयप्रधान धर्मदेशना शास्त्रमां बतावाय छे. माटे अंकांतवादने अर्ली कोर्ध अवकाश नथी. (१०/३१)

યોગલક્ષણમિત્યેવં જાનાનો જિનશાસને । પરોક્તાનિ પરીક્ષેત પરમાનન્દબદ્ધધીઃ^૧ ॥૩૨॥

યોગલક્ષણમિતિ । સ્પષ્ટઃ ॥૩૨॥

॥ ઇતિ યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા ॥૧૦॥

અવશિષ્ટમાહ- ‘યોગે’તિ । જિનશાસને “ભેદનયાર્પણયા યોગસ્ય મોક્ષયોજકસજ્ઞાનાદિધર્મવ્યાપારાત્મકતા અભેદનયાર્પણયા ચ મોક્ષયોજકસજ્ઞાનાદિધર્મવ્યાપારપરિણતાત્મરૂપતા” ઇત્યેવં યોગલક્ષણં → સમ્મદંસણ-ણાણં ચરણં મુક્ખસ્સ કારણં જાણ । વવહારા, ણિચ્છયદો તત્તિયમહો ગિઓ અપ્પા ॥
← (બૃ.દ્ર.સં.૩૯) ઇતિ બૃહદ્દ્રવ્યસંહ્યાદિદર્શિતરીત્યા જાનાનઃ પરમાનન્દબદ્ધધીઃ = પ્રણિધાન-પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજય-સિદ્ધિ-વિનિયોગપ્રકર્ષોત્તરકાલભાવિ-સનાતનચિત્સુખમયમોક્ષપ્રતિબદ્ધમાનસઃ પરોક્તાનિ = પાતઙ્ગલ-યોગદર્શનાદિપરતન્ત્રોપદર્શિતાનિ યોગલક્ષણાનિ પરીક્ષેત વિમુક્તાપ્રહેણ સૂક્ષ્મેક્ષિકયા । ન ચ તામન્તરેણ સ્વ-કીયયોગલક્ષણશ્રદ્ધા તાત્ત્વિકી ભવિતુમર્હતિ, તુલોત્તમન-નમનવ્યાપારન્યાયેન તન્નાન્તરીયકત્વાત્તસ્યાઃ । યથા હ્યુત્તમનવ્યાપારઃ સ્વવિષયસ્ય તુલાદ્રવ્યસ્યોર્ધ્વદેશસમ્બન્ધં ન સાધયિતુમલં, તત્કાલમેવ તસ્યાઽધોદેશસમ્બન્ધ-મનાપાઘ । તથૈવાઽત્રાઽવગન્તવ્યં પરમાર્થત ઇતિ શમ્ ॥૧૦/૩૨॥

નિશ્ચય-વ્યવહારાદિનયભેદેન લક્ષણમ્ । યોગસ્ય ભાવ્યમાનં હિ ભોગરુચિવિભેદકૃત્ ॥૧॥

ઇતિ મુનિયશોવિજયવિરચિતાયાં નયલતાયાં યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકાવિવરણમ્ ॥૧૦॥

ગાથાર્થ :- આ રીતે જિનશાસનમાં બતાવેલ યોગલક્ષણને જાણતા અને પરમાનંદમય મોક્ષમાં જેની બુદ્ધિ સતત જોડાયેલી છે તેવા સ્યાદ્વાદીએ અન્યદર્શનમાં જણાવેલા યોગલક્ષણની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. (૧૦/૩૨)

ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સરળ હોવાથી મહોપાધ્યાયજી મહારાજે આ ગાથાની ટીકા-વ્યાખ્યા કરેલ નથી. (૧૦/૩૨)

વિશેષાર્થ :- દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ યોગપરિણામથી પરિણત થયેલો આત્મા યોગ છે. તથા પર્યાયાર્થિક નયથી આત્માનો પરિણામ = વ્યાપાર યોગ છે. શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય કેવલ અભેદનય તરીકે પણ ઓળખાવાય છે. તથા શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય કેવલભેદનય તરીકે પણ કહેવાય છે. આ બંને નયના અભિપ્રાયથી બતાવેલ યોગ મોક્ષનું અંતરંગ કારણ છે. તથા વિના વિલંબે મોક્ષસાધક છે. જિનશાસનમાં બતાવેલ અનેકાન્તવાદને યથાર્થ રીતે જાણીને, પારમાર્થિક આધ્યાત્મિક પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખીને, પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય એવા યોગ લક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને, પરમાનંદ એવા મોક્ષને જ મેળવવાની-પરિણમાવવાની એકમાત્ર ઝંખનાથી યોગસાધનામાં લાગી જવું એ જ આત્માર્થી જીવનું અંગત કર્તવ્ય છે. તથા પરીક્ષા કરવાની ક્ષમતા હોય તો પરદર્શનમાં = જૈનેતરશાસ્ત્રમાં જણાવેલા યોગલક્ષણની પરીક્ષા કરીને જિનશાસનના સિદ્ધાંત પ્રત્યેની શ્રદ્ધાજ્યોતને ઝળહળતી બનાવવી જોઈએ. (૧૦/૩૨)

૧. હસ્તાદર્શો ‘બુદ્ધધીઃ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

• ૧૦. યોગલક્ષણ બ્રહ્મીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. યોગનું મુખ્ય લક્ષણ શું ? તે કારણ સાથે જણાવો.
૨. ભવાભિનંદી જીવના લક્ષણ કેટલા ? ને કયા કયા ?
૩. પ્રણિધાનનું નિરૂપણ કરો.
૪. વિઘ્નજય આશયનું નિરૂપણ કરો.
૫. સિદ્ધિનું વિવેચન કરો.
૬. પ્રણિધાનાદિઆશયશૂન્ય ક્રિયાનું સ્વરૂપ જણાવો. તેનું ફળ શું ?
૭. અચરમાવર્તકાળ યોગનો પ્રતિબંધક કઈ રીતે ? તે સમજાવો.
૮. ગોપેન્દ્રના વચનનો વિમર્શ કરો.
૯. ફક્ત ધર્મક્રિયા અને ભાવયુક્ત ધર્મક્રિયાથી થતો પાપક્ષય કોના જેવો છે ? તે સમજાવો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ	દ્રોહ
૨. અનંત કાળચક્ર	દુરન્તસંસારાનુબન્ધી
૩. ભવાભિનંદી	પુણ્યયોગ
૪. વ્યાપાદ	યોગ
૫. લોકપંક્તિ	એક પુદ્ગલપરાવર્તકાળ
૬. ધર્મતરુ	બીજ પ્રણિધાન
૭. પુષ્ટિ	વિઘ્નજય
૮. પરોપકારસાર	પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય
૯. મિથ્યાત્વ	શઠ

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. યોગનો સંભવ પુદ્ગલપરાવર્તમાં જ છે. (અચરમ, ચરમ, સંખ્યાત)
૨. ભવાભિનંદી જીવનાં ગુણ છે. (૮, ૯, ૭)
૩. વગેરે ક્રિયાશુદ્ધિના હેતુ છે. (ક્ષમા, પ્રણિધાન, જ્ઞાન)
૪. ઠંડી, ગરમી વગેરે વ્યાધિ કહેવાય. (બાહ્ય, આંતરિક, મધ્યમ)
૫. દિગ્મોહ કર્મથી જનિત છે. (મોહનીય, વેદનીય, અંતરાય)
૬. પંચેન્દ્રિય તિર્થચને ચારિત્રનો સંભવ છે. (સર્વ, દેશ, સૂક્ષ્મ)
૭. કેવળક્રિયાથી થયેલ રાગાદિક્ષય તુલ્ય છે. (મંડૂકચૂર્ણ, મંડૂકરાખ, મંડૂક)
૮. વિવિધ દ્વારા ક્રિયા મોક્ષનો હેતુ બને છે. (ભાવ, જયણા, જ્ઞાન)
૯. નિશ્ચયથી ક્યારેય અલગ અવસ્થાને પામતો નથી. (અજીવ, જીવ, પુદ્ગલ)

• ૧૦. નવલતાની અનુપ્રેક્ષા •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. મોક્ષનું મુખ્ય કારણ યોગ શા માટે છે ? તેના કારણ જણાવો.
૨. અચરમાવર્તકાળમાં જીવ મોક્ષમાર્ગથી વિમુખ શા માટે છે તે સમજાવો.
૩. લોકપંક્તિ એટલે શું ? તે સમજાવો.
૪. ભવાભિનંદી જીવને લોકપંક્તિથી થતી ધર્મક્રિયાનું ફળ શું મળે છે ?
૫. વિવેકદષ્ટિગર્ભિત જનપ્રિયત્વ યોગ્ય કઈ રીતે ? તે સમજાવો.
૬. સ્ત્રીને વિષે ૩ કક્ષા સમજાવો.
૭. પ્રણિધાનાદિ ૫ આશયથી મોક્ષ કઈ રીતે પામી શકાય ?
૮. પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ કરો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નો સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. દ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્તકાળ કોને કહેવાય ?
૨. અચરમાવર્તકાળમાં જીવ મુખ્યતાએ કેવો હોય છે ?
૩. લોકપંક્તિને વિષે વિવેકદષ્ટિનું ફળ જણાવો.
૪. અનાભોગવાળા જીવની લોકરંજન માટે થતી ધર્મક્રિયા સારી ક્યારે કહેવાય ?
૫. વિનિયોગની વ્યાખ્યા જણાવો.
૬. વિનિયોગનું ફળ જણાવો.
૭. ચરમાવર્તકાળ યોગપરિણામનું કારણ કઈ રીતે બને છે ?
૮. ચરમાવર્તકાળમાં તત્ત્વમાર્ગને જાણવાની ઈચ્છા થતી નથી એ માટેનું ઉદાહરણ જણાવો.
૯. યોગની જિજ્ઞાસાથી કર્મનિર્જરા કઈ રીતે થાય ?
૧૦. શુભભાવથી વણાયેલી ધર્મક્રિયા કોના જેવી છે ? કઈ રીતે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. અચરમાવર્તવર્તી જીવ સંજ્ઞામાં જ આદર કરનાર હોય છે. (ધર્મ, લોક, ઓઘ)
૨. અચરમાવર્તવર્તી જીવ ના ઉદયને રોકી શકતો નથી. (સંજ્ઞા, પુણ્ય, પાપ)
૩. જૂવર વિઘ્ન છે. (જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ)
૪. વિઘ્નજયની સંખ્યા છે. (૪, ૫, ૩)
૫. તાત્ત્વિક ધર્મપ્રાપ્તિ એ કહેવાય છે. (પ્રવૃત્તિ, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૬. બીજાને ધર્મમાં જોડવા તેને કહેવાય છે. (પરોપકાર, વિનિયોગ, વિઘ્નજય)
૭. અચરમાવર્તકાળમાં યોગ્યતા હોવા છતાં યોગમાર્ગનો સંભવ નથી. (સ્વરૂપ, ફળ, સહકારી)
૮. સાંખ્યમાન્ય પ્રકૃતિ જૈનર્શનમાં કહેવાય છે. (કર્મ, આત્મા, જ્ઞાન)

૧૧- પાતઞ્જલયોગલક્ષણ દ્વાત્રિંશિકા

અગિયારમી બત્રીસીની પ્રસાદી

પુરુષાર્થો 'મયા કર્તવ્ય' ઇત્યેવંવિધાધ્યવસાયો

હિ પુરુષાર્થકર્તવ્યતા 1199/92/96511

'મારે પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે' આવા પ્રકારનો અધ્યવસાય જ પુરુષાર્થકર્તવ્યતા છે.

પરિણામસ્ય ચાવસ્થાન્તરગમનલક્ષણત્વાત્ 1199/29/19211

અન્ય અવસ્થાને પામવી એ પરિણામનું લક્ષણ છે.

બુદ્ધ્યુપલબ્ધિજ્ઞાનાનામનર્થાન્તરત્વાત્ 1199/29/19811

બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ અને જ્ઞાન- આ ત્રણેય શબ્દોના અર્થમાં કોઈ ફરક નથી.

योगारम्भे अपि योगस्य निश्चयेनोपपादनात् ॥११/३२/८२८॥
योगना आरंभमां पश्च निश्चयथी योगनुं समर्थन करवामां आवेल छे.

योगविशेषप्रारम्भकालेऽपि कर्मक्षयस्वफलान्यथानुपपत्त्या
व्यवहारेणापि योगसामान्यसद्भावोऽवश्याऽभ्युपेयः ॥११/३२/८२९॥
विशेष प्रकारना योगना प्रारंभ समये पश्च कर्मक्षयस्वरूप इण अन्यथा (=योग तरीके
मान्य न करवामां आवे तो) असंगत डोवाथी व्यवहारथी पश्च योगसामान्यनी डोजरी
थोक्कस मानवी पडशे.

मोक्षमुख्यहेतुव्यापारः योगः ॥११/३२/८३१॥
मोक्षनुं मुष्य करण बने तेवुं आत्मप्रवर्तन योग कडेवाय.

॥ अथ पातञ्जलयोगलक्षणद्वात्रिंशिका ॥११॥

स्वकीयं योगलक्षणमन्यदीययोगलक्षणे विचारिते सति स्थिरीभवतीति तदर्थमयमारम्भः—
चित्तवृत्तिनिरोधं तु योगमाह पतञ्जलिः । द्रष्टुः स्वरूपावस्थानं यत्र^१ स्यादविकारिणि ॥१॥

चित्तेति । पतञ्जलिस्तु चित्तवृत्तिनिरोधं योगमाह । तथा च सूत्रं -“योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
(योगसूत्र १-२)” इति । तत्र चित्तपदार्थं व्याचष्टे- द्रष्टुः पुरुषस्य स्वरूपे = चिन्मात्ररूपतायां
अवस्थानं (=स्वरूपावस्थानं) यत्र = यस्मिन् स्यात् अविकारिणि = व्युत्पन्नविवेकख्यातेश्चित्सङ्क्र-

❖ तयलता ❖

परतन्त्रादिते योगलक्षणे सुपरीक्षिते । यथावस्थितयोगीयलक्षणं सुदृढं भवेत् ॥१॥

‘स्वकीयं योगलक्षणं जानानः परोक्तानि योगलक्षणानि परीक्षते’त्युक्तम् । अतोऽधुना परकीययोग-
लक्षणपरीक्षार्थमुपक्रमते- ‘चित्ते’ति । प्रथमं तावच्छ्लोकदशकेन परोक्तयोगलक्षणकथनं तदुत्तरञ्च तत्प-
रीक्षणं पुनः पूर्वपक्षमतोपदर्शनं श्लोकाष्टकेन तदुत्तरञ्च पुनः तत्परीक्षणमस्यां पातञ्जलयोगलक्षण-
द्वात्रिंशिकायामित्यवधेयम् । पतञ्जलिः योगसूत्रकारः तुः पूर्वोक्तापेक्षया विशेषद्योतनार्थः, तमेव द्योतयति-
चित्तवृत्तिनिरोधं योगमाह । पातञ्जलयोगसूत्रसंवादमाह- ‘योग’ इत्यादि । अत्र →“चित्तस्य = अन्तःकरणस्य
वक्ष्यमाणा या वृत्तयस्तासां निरोधः = निवर्तनं योग इत्यर्थः । इदञ्च चित्ते निवर्तनं जीवनयोनियत्नवदतीन्द्रियः
प्रयत्नविशेषः चित्तनिग्रहरूपो वृत्तिविलयहेतुः, न तु वृत्त्यभाव एव, वक्ष्यमाणसंस्कारजनकत्वस्यानुपपत्तेः,
अभावस्य संस्कारजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति । अत्र सर्ववृत्तिनिरोधाऽवचनेन सम्प्रज्ञातयोगोऽपि सङ्गृहीतः ।
योगो हि द्विविधः सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । अत्राऽऽद्यो ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधः । अन्यस्तु सर्ववृत्तिनिरोधः ।
वृत्तिनिरोधस्तुभयसाधारणः” ← (यो.सू.१/२ भा.) इति भावागणेशः । विस्तरतस्तु सम्प्रज्ञातादियोगो वक्ष्यते
योगविवेकद्वात्रिंशिकायाम् (द्वा.द्वा.२०/१-१३, पृ.१३२५,१३४५) ।

इदानीं ग्रन्थकारः चित्त-वृत्ति-निरोधपदानि व्याख्यातुकामः प्रथमं चित्तपदार्थं व्याचष्टे- द्रष्टुः =
दृष्टिस्वरूपस्य पुरुषस्य = आत्मनः चिन्मात्ररूपतायां = निर्विषयचिन्मात्ररूपतायां अवस्थानं = स्थितिः

❖ पातञ्जलयोगलक्षण द्वात्रिंशिका प्रकाश ❖

જૈનેતરદર્શનમાં બતાવેલ યોગનું લક્ષણ વિચારવામાં આવે, તેની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો જૈન
દર્શનમાં બતાવેલ યોગનું લક્ષણ સ્થિર થાય છે. તે માટે આ ૧૧મી બત્રીસીનો આરંભ થાય છે.

ગાથાર્થ :- પતંજલિઋષિ કહે છે કે ‘ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે.’ જે અવિકારી હોતે છતે
દષ્ટા પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે તે ચિત્ત છે. (૧૧/૧)

ટીકાર્થ :- પતંજલિ યોગનું લક્ષણ ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ કહે છે. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે
‘યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ’ આ યોગલક્ષણમાં ચિત્ત, વૃત્તિ અને નિરોધ -આ ત્રણ શબ્દ રહેલા છે.

❖ ચિત્તની બે અવસ્થા ❖

તેમાંથી સૌ પ્રથમ ચિત્તપદાર્થની ગ્રંથકારશ્રી વ્યાખ્યા કરે છે કે દષ્ટા એવા પુરુષનું = આત્માનું

૧. હસ્તાદર્શ ‘...ન્યવીય...’ इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्श ‘यस्मात्’ इत्यशुद्धः पाठः ।

માભાવાત્ કર્તૃત્વાભિમાનનિવૃત્તૌ 'પ્રોન્મુક્તપરિણામે । તથા ચ સૂત્ર- "તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપા(પેઽ)વસ્થા-
નમિતિ" (યો.સૂ.૧-૩) ॥૧॥

યસ્મિન્ અન્તઃકરણે સ્યાત્ અવિકારિણિ = ઘટાકારાદિલક્ષણવૃત્તિપરિણામલક્ષણવિકારશૂન્યે 'સતી'તિ શેષઃ ।
એતદેવ હેતુનિરૂપણપુરસ્સરમુપદર્શયતિ- વ્યુત્પન્નવિવેકખ્યાતેઃ = ઉત્પન્નપુરુષસત્ત્વાઽન્યતાબોધસ્ય ચિત્સઙ્ક્રમાઽ-
ભાવાત્ = ચિચ્છક્ટેઃ પુરુષસ્યાઽન્યત્ર ગમનવિરહાત્ કર્તૃત્વાઽભિમાનનિવૃત્તૌ = 'ચેતનોઽહં કર્તે'ત્યભિમાનવિલયે
પ્રોન્મુક્તપરિણામે = પ્રોચ્છિન્નઘટાદિવિષયાઽન્તરવૃત્તૌ ।

અત્રૈવ યોગસૂત્રસંવાદમાહ- 'તદે'તિ । તદુક્તં ભોજરાજર્ષિણા રાજમાર્તઙ્કે → દ્રષ્ટુઃ = પુરુષસ્ય
તસ્મિન્ કાલે સ્વરૂપે = ચિન્માત્રતાયાં અવસ્થાનં = સ્થિતિર્ભવતિ । અયમર્થઃ ઉત્પન્નવિવેકખ્યાતેઃ
ચિત્સઙ્ક્રમાઽભાવાત્ કર્તૃત્વાઽભિમાનનિવૃત્તૌ પ્રોચ્છિન્નપરિણામાયાં બુદ્ધાવાત્મનઃ સ્વરૂપેણાવસ્થાનં = સ્થિતિ-
ર્ભવતિ ← (પા.યો.સૂ.૧/૩ રા.મા.) ઇતિ । મણિપ્રભાકારસ્તુ → યદા ચિત્તસ્ય શાન્ત-ઘોર-મૂઢાનાં સર્વાસાં
વૃત્તીનાં નિરોધસ્તદા દ્રષ્ટુઃ ચિદાત્મનઃ સ્વાભાવિકે રૂપે સ્થિતિઃ કુસુમાઽપાયે યથા સ્ફટિકસ્ય તથેત્યર્થઃ ।
પુરુષસ્ય ચૈતન્યમાત્રં સ્વભાવો ન વૃત્તય ઇતિ ભાવઃ ← (પા.યો.સૂ.૧/૩ મ.પ્ર.વૃત્તિ) ઇત્યાહ । વૃત્તિશ્ચ
'અનન્તા રશ્મયસ્તસ્ય પ્રભાવત્યઃ સ્થિતા હૃદિ' (યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ-૨/૧૬૬) ઇતિ સ્મૃતેઃ પ્રભાવત્ દ્રવ્ય-
મેવેતિ (યોગ.સૂત્ર.૧/૭) નાગોજીભટ્ટો વ્યાચષ્ટે ॥૧૧/૧॥

ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપમાં અવસ્થાન જે પદાર્થ અવિકારી હોતે છતે થાય છે તે ચિત્ત કહેવાય છે. તે ચિત્ત અવિકારી
થવાનું કારણ એ છે કે જેને વિવેકખ્યાતિ ઉત્પન્ન થયેલ છે તેને ચિત્સંક્રમ ન થવાના કારણે કર્તૃત્વનું અભિમાન
રવાના થતાં વિષયાન્તરના ચિત્તગત પરિણામો વિલીન થાય છે. આ જ ચિત્તની નિર્વિકારી દશા છે.
યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ સમયે પુરુષ સ્વરૂપમાં રહે છે.'(૧૧/૧)

વિશેષાર્થ :- આ બત્રીસીના ૧ થી ૧૦ શ્લોકમાં પતંજલિઋષિને માન્ય યોગલક્ષણનું વિસ્તારથી
નિરૂપણ કરેલ છે. ૧૧ મા શ્લોકથી તેની સમીક્ષા ગ્રંથકારશ્રી કરશે. વાચકવર્ગે આ વાતને ધ્યાનમાં
રાખવી. સમીક્ષા માટે પ્રતિવાદીનો મત જાણવો જરૂરી છે. તેથી તેનો મત અહીં દર્શાવાય છે.

પતંજલિમતાનુસાર ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. દૃષ્ટા = પુરુષ = જ્ઞાનસ્વરૂપ = ચૈતન્યરૂપ
= ચિત્તિશક્તિ = ચિત્શક્તિ = સાક્ષી = આત્મા. આ બધા પ્રસ્તુતમાં પર્યાયવાચી શબ્દો છે. ચિત્ત
= અંતઃકરણ = સત્ત્વ = નિર્મળ સત્ત્વપરિણામ = બુદ્ધિ = ત્રિગુણાત્મક. આ બધા પાતંજલમતે પરસ્પર
પર્યાયવાચક શબ્દો છે. પાતંજલમતે પુરુષ માત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, કૂટસ્થ નિત્ય છે, ચિત્તવૃત્તિરહિત છે.
પુરુષ અને ચિત્ત પરસ્પર એકાંતે ભિન્ન છે. પણ સદા સન્નિહિત હોવાના લીધે પુરુષને ચિત્તથી ભિન્ન
પોતાનું મૂળભૂત સ્વરૂપ ભાસતું નથી. પુરુષ અકર્તા છે, અભોક્તા છે. ચિત્ત કર્તા-ભોક્તા છે. પુરુષ
કેવલ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સાક્ષિમાત્ર છે. પુરુષ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. જ્યારે ચિત્ત એ જડ છે. બન્નેના વિલક્ષણ
સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવતાં 'હું ચેતન અકર્તા છું. ચિત્તથી ભિન્ન છું.' આ પ્રમાણે જે ભેદજ્ઞાન થાય તે
વિવેકખ્યાતિ કહેવાય છે. વિવેકખ્યાતિ ઉત્પન્ન થયા પછી અન્ય પ્રકારની વૃત્તિઓનો સંક્રમ થતો નથી.

આપન્ને વિષયાકારં યત્ર ચેન્દ્રિયવૃત્તિતઃ । પુમાન્ ભાતિ તથા ચન્દ્રશ્ચલત્રીરે ચલન્ યથા ॥૨॥

‘આપન્ન’ ઇતિ । યત્ર ચેન્દ્રિયવૃત્તિતઃ = ઇન્દ્રિયવૃત્તિદ્વારા’ વિષયાકારમાપન્ને = વિષયાકારપરિણતે સતિ પુમાન્ = પુરુષઃ તથા ભાતિ યથા ચલત્રીરે ચલન્ ચન્દ્રઃ સ્વગતધર્માધ્યારોપાધિષ્ઠાનત્વેન

યોગકાલેઽનર્થનિવૃત્તિં પ્રદર્શ્ય કૂટસ્થનિત્યસ્યાપિ પુરુષસ્યાઽયોગકાલે = વ્યુત્થાનદશાયામૌપાધિક-મનર્થયોગં દર્શયતિ યોગે લોકાનાં પ્રવૃત્તયે- ‘આપન્ન’ ઇતિ । યદ્યપિ નિર્વિકારા ચિત્તિશક્તિઃ સદા સ્વરૂપ એવાવતિષ્ઠતે તથાપિ નિરોધાદન્યત્ર યત્ર ચ = યસ્મિન્ હિ અન્તઃકરણે વૃત્તિપૂત્પદ્યમાનાસુ ઇન્દ્રિયવૃત્તિદ્વારા = જ્ઞાનેન્દ્રિયગતવિષયાઽઽકારવૃત્તિદ્વારેણ વિષયાઽઽકારપરિણતે સતિ વૃત્તિમદ્બુદ્ધ્યવિવેકાત્ પુરુષઃ તથા = વૃત્ત્યાકારરૂપેણ ભાતિ । વૃત્તિષુ ચિત્તિચ્છાયાયાં પ્રતિબિમ્બિતાયાં તદવિવેકાત્તાદાત્મ્યાઽપન્નેવ ચિત્તિશક્તિર્ભવતિ જપારક્ત ઇવ સ્ફટિકઃ । તદુક્તં કૂર્મપુરાણે → યથા સંલક્ષ્યતે રક્તઃ કેવલસ્ફટિકો જનૈઃ । રજ્જ-કાઘુપધાનેન તદ્વત્પરમપુરુષઃ ॥ ← (કૂ.પુ.૩.૨/૨૮) ઇતિ । સૌરપુરાણે અપિ → યથા હિ કેવલો રક્તઃ સ્ફોટિકો લક્ષ્યતે જનૈઃ । રક્તાઘુપધાનેન તદ્વત્ પરમપુરુષઃ ॥ ← (સૌ.પુ.૧૧/૨૧) । ઇત્યુક્તમ્ । → કુસુમવચ્ચ મણિઃ ← (સાં.સૂ.૨.૩૫) ઇતિ સાહુચ્યસૂત્રમપિ પ્રકૃતે યોજ્યમ્ । તતશ્ચ પુરુષસ્યા-ઽલિપ્તત્વસિદ્ધિરનાવિલા । યથોક્તં અન્નપૂર્ણોપનિષદિ → સ્ફટિકઃ પ્રતિબિમ્બેન યથા નાઽઽયાતિ રજ્જ-નમ્ । તજ્જઃ કર્મફલેનાન્તસ્તથા નાઽઽયાતિ રજ્જનમ્ ॥ ← (અન્ન.૫/૧૮) ઇતિ । એતેન → જલસ્ય ચલનાદેવ ચચ્ચલત્વં યથા રવેઃ । તથાઽહઙ્કારસમ્બન્ધાદેવ સંસાર આત્મનઃ ॥ ← (વરા.૩/૨૦) વરાહોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

ગ્રન્થકૃદુદાહરણાન્તરેણ પ્રકૃતમેવ વિશદયતિ- યથા = યેન પ્રકારેણ ચલત્રીરે = પરિચલજ્જલે ચલન્ ચન્દ્રઃ = પ્રતિબિમ્બચન્દ્રઃ સ્વગતધર્માધ્યારોપાધિષ્ઠાનત્વેન = સ્વનિષ્ઠચચ્ચલત્વાદિધર્માઽરોપાઽધારાત્મના પ્રતીયતે = જ્ઞાયતે । વૃત્તીનાં સુખ-દુઃખ-મોહાત્મક-ઘટાઘાકારતયા ચૈતન્યમપિ તત્પ્રતિબિમ્બવશાત્ તદ્વપમિવ પ્રતિભાસત ઇત્યર્થઃ । અત એવ પુરુષસ્ય તદવિવેકાત્ ‘સુખી દુઃખી મૂઢોઽસ્મી’તિ વૃત્તિતાદાત્મ્યભ્રમ ઉત્પદ્યતે ।

તેથી ‘ચેતન હું કર્તા છું.’ આપું અભિમાન નીકળી જતાં અંતઃકરણ = ચિત્ત વૃત્તિશૂન્ય = અવિકારી બની જાય છે. અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે. આમ ચિત્ત અવિકારી થતાં પુરુષ વૃત્તિનિરોધ સમયે પોતાના નિર્વિષયચિન્માત્ર સ્વરૂપમાં રહે છે. આ રીતે ચિત્તનું વૃત્તિનિરોધકાલીન સ્વરૂપ બતાવી દીધા પછી ગ્રંથકારશ્રી વૃત્તિકાલીન ચિત્તનું સ્વરૂપ, ઇળ વગેરે આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે. (૧૧/૧)

ગાથાર્થ :- ઈન્દ્રિયવૃત્તિ દ્વારા જે વિષયાકારને પામે છતે પુરુષ તેવા પ્રકારે પ્રતીત થાય છે, જેમ ચાલતા પાણીમાં ચંદ્ર હલન-ચલન કરતો જણાય છે તેમ, ‘તે પદાર્થ ચિત્ત કહેવાય છે’- આટલો અર્થ ત્રીજા શ્લોકમાંથી અહીં જોડવો. (૧૧/૨)

ટીકાર્થ :- ઈન્દ્રિયવૃત્તિ દ્વારા વિષયાકારથી જે પરિણત = વ્યાપ્ત થયે છતે પુરુષ તેવા પ્રકારે ભાસે છે, લાગે છે, તે ચિત્ત છે. જેમ પાણી પવનના લીધે હલન-ચલન કરતું હોય તો પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ ચંદ્ર પણ હલન-ચલન કરતો જણાય છે તેમ ચિત્ત જે વૃત્તિઓથી પરિણત થાય તે પ્રકારે પુરુષ જણાય છે. અર્થાત્ જલગત હલન-ચલન વગેરે ધર્મનો અધ્યારોપ = સમારોપ = આરોપ થવાના

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘દ્વારા’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

પ્રતીયત इत्यर्थः। तथा च सूत्रं- “वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति” (यो.सू.૧-૪) ॥૨॥

→ बुद्धिर्विषयेषु सम्बन्धार्थं सर्पति = गच्छति इति हेतोर्वृत्तिर्न बुद्धेर्भागः = अग्नेः स्फुलिङ्गवद् विभक्तांशो बुद्धेरिच्छादिवद् गुणश्च न भवति, द्रव्यस्यैव क्रियासम्भवादित्यर्थः । सा च वृत्तिः पुरुषेण प्रतिबिम्बिता सती यद् भासते तदेव प्रमाणस्य फलं प्रमेत्युच्यते । तदेव च द्रष्टुर्वृत्तिसारूप्यमप्युच्यते
← (यो.सा.सं.१/३) इति योगसारसङ्ग्रहे विज्ञानभिक्षुः ।

→ अत्रेयं પ્રક્રિયા । ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકયાઽર્થસન્નિકર્ષણ લિઙ્ગજ્ઞાનાદિના વાઽઽદૌ બુદ્ધેરર્થાકારા વૃત્તિ-જર્ણયતે । તત્ર ચૈન્દ્રિયસન્નિકર્ષજા પ્રત્યક્ષા વૃત્તિરિન્દ્રિયવિશિષ્ટબુદ્ધ્યાશ્રિતા નયનાદિગતપિત્તાદિદોષૈઃ પિત્તા-ઘાકારવૃત્ત્યુદયાદિતિ વિશેષઃ । સા ચ વૃત્તિરર્થોપરક્તા પ્રતિબિમ્બરૂપેણ પુરુષાઽઽરૂઢા સતી ભાસતે । પુરુષસ્ય અપરિણામિતયા બુદ્ધિવત્ સ્વતોઽર્થાકારત્વાસમ્ભવાત્, અર્થાકારતાયા એવ ચાર્થપ્રહણત્વાત્, અન્યસ્ય દુર્વ-ચત્વાદિતિ ← (સાં.પ્ર.ભા.૧/૮૭) સાઙ્ખ્યપ્રવચનભાષ્યે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ । એતેન → તસ્મિંશ્ચિદ્વર્ષણે સ્ફારે સમસ્તા વસ્તુદૃષ્ટયઃ । ઇમાસ્તાઃ પ્રતિબિમ્બન્તિ સરસીવ તટદ્રુમાઃ ॥ ← (અન્ન.૪/૭૧) ઇતિ અન્નપૂર્ણોપનિ-ષદ્-યોગવાશિષ્ઠવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । સૂત્રં = પાતઞ્જલયોગસૂત્રં ‘વૃત્તી’તિ । અત્ર રાજમાર્તણ્ડકારઃ → ઇતરત્ર = યોગાદન્યસ્મિન્ કાલે વૃત્તયો યા વક્ષ્યમાણલક્ષણાસ્તાભિઃ સારૂપ્યં = તદ્રૂપત્વમ્ । અયમર્થઃ યાદૃશ્યો વૃત્તયો સુખ-દુઃખ-મોહાત્મિકાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ તાદૃશૂપ એવ સંવેદ્યતે વ્યવહર્તૃભિઃ પુરુષઃ । તદેવં યસ્મિન્નેકાગ્રતયા પરિણતે ચિત્તિશક્તેઃ સ્વસ્મિન્ સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠાનં ભવતિ, યસ્મિંશ્ચેન્દ્રિયવૃત્તિદ્વારેણ વિષયાઽઽકારેણ પરિણતે પુરુષઃ તદ્રૂપાકાર એવ પરિભાવ્યતે યથા જલતરણ્ગેષુ ચલત્સુ ચન્દ્રશ્ચલન્નિવ પ્રતિભાસતે ત-ચ્ચિત્તમ્ ← (રા.મા.૧/૪) ઇત્યાચષ્ટે ।

અધિષ્ઠાનરૂપે = આધારરૂપે ચંદ્ર જણાય છે, કારણ કે જલગત ધર્મનો આરોપ ચંદ્રમાં થાય છે, તેમ ચિત્તગત વિવિધ વૃત્તિઓ સંબંધી આરોપના આધાર તરીકે પુરુષ જણાય છે. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘યોગ સિવાયની અવસ્થામાં પુરુષમાં વૃત્તિસાદૃશ્ય = વૃત્તિના સ્વરૂપની સમાનતા હોય છે.’ (૧૧/૨)

વિશેષાર્થ :- પતંજલિ ઋષિના મતાનુસાર ચિત્તની બે દશા છે. વૃત્તિનિરોધકાલીન તથા વૃત્તિકાલીન. વૃત્તિનિરોધ સમયે ચિત્ત અવિકારી હોય છે, વિષયાકાર પરિણામથી શૂન્ય હોય છે. વૃત્તિકાલીન ચિત્ત વિકારી હોય છે, વિવિધ પરિણામવાળું હોય છે. મતલબ કે ચિત્ત ઈન્દ્રિયની વૃત્તિના માધ્યમથી વિષયાકારથી વ્યાપ્ત બને છે, વિષયાકારસ્વરૂપ વિકારને ધારણ કરે છે. તેથી ઘટ દેખાય ત્યારે ચિત્ત આંખની વૃત્તિ દ્વારા ઘટાકાર બને છે, ઘટાકાર ધારણ કરે છે અને તે સમયે નિર્મળ એવો પુરુષ = આત્મા ચિત્તસાન્નિધ્યના કારણે જાણે કે ઘટાદિ વિષયાકારવાળો હોય તેવું લાગે છે. જેમ પાણી હલન-ચલન કરે ત્યારે ચંદ્ર આકાશમાં સ્થિર હોવા છતાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ જાણે કે હલન-ચલન કરતું હોય તેવું ભાસે છે. તેમ ચિત્ત ઈન્દ્રિયવૃત્તિ દ્વારા વિષયાકારયુક્ત બને ત્યારે પુરુષ વાસ્તવમાં વિષયાકારશૂન્ય હોવા છતાં જાણે કે વિષયાકારવાળો હોય તેવું ભાસે છે. ચિત્તગત વિષયાકારના આરોપનો આધાર પુરુષ હોય તેવું જણાય છે. મતલબ કે ચિત્તમાં સુખ-દુઃખ-મોહાત્મક વૃત્તિઓ ઊભી થાય ત્યારે પુરુષ જ ખરેખર સુખી-દુઃખી મૂઢ હોય તેવું વ્યવહારમાં અનુભવાય છે. પાતંજલ વિદ્વાનો આને વૃત્તિસાદૃશ્ય = વૃત્તિસાદૃશ્ય કહે છે.

તત્ત્વિત્તં વૃત્તયસ્તસ્ય પञ्चतय्य: પ્રકીર્તિતા: । માનં ભ્રમો વિકલ્પશ્ચ નિદ્રા ચ સ્મૃતિરેવ ચ ॥૩॥
'તદિ'તિ । તત્ત્વિત્તમ્ ।

→ ન હ્યેકસ્મિન્નવિચ્છિન્નાવયવભેદેન દ્વિચન્દ્રભ્રમો નામ, કિન્તુ સ એવૈકશ્ચન્દ્રશ્ચલે ચલ ઉપલભ્ય-
તેઽચલે ત્વચલ ઇતિ । વીચિષુ સોઽપિ સહસ્રાયત ઇતિ ચેત્ ? એવમેતત્તાસાં ભેદેનાઽકલનાત્, ગૃહ્યમાણવિ-
ચ્છેદાઽઽશ્રયદ્વયવૃત્તિત્વપ્રહણાદુભયમધ્યવૃત્તિવ્યવધાયકપ્રહણાદ્વા દોષાદ્ ભેદપ્રત્યય: । અત એવ ચલયોરચલયોરેવ
વા જલયોરાદર્શયોશ્ચ ચન્દ્રવદનાદિભેદપ્રત્યય: । કરચરણાદિવિચ્છેદપ્રહેઽપ્યુભયમધ્યવૃત્તિવ્યવધાયકાઽપ્રહણાન્ન
શરીરભેદપ્રહ: , સતિ ચારોપે નિમિત્તાનુસરણં, ન તુ નિમિત્તમસ્તીત્યારોપ ઇતિ ભાવ: ← (ન્યા.ખં.ખા.પૃષ્ઠ-
૪૮૮) ઇતિ ન્યાયખण्डखाद्यवचनमप्यत्राऽनुयोज्यं यथातन्त्रम् ॥११/२॥

યદ્વૃત્તિરોધે ચિત્તિશક્તિ: સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા યદ્વ્યુત્થાને ચ સ્વરૂપાઽપ્રતિષ્ઠેવ ભવતિ તત્ ચિત્તં =
ચિત્તપદવાચ્યમ્ । એતાવતેદં ફલિતં યદુત યસ્મિન્નવિકારિણિ સતિ પુરુષ: સ્વરૂપેઽવતિષ્ઠતે યસ્મિંશ્ચ

જેમ પાણી જલાશયમાંથી નીક દ્વારા ખેતરમાં જાય તો ખેતરના સમાન આકારને ધારણ કરે છે,
ક્યારામાં જાય તો ક્યારાના સમાન આકારને પામે છે. તેમ ચિત્ત = બુદ્ધિ ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકા દ્વારા બહાર
નીકળી ઘટાદિ વિષય પાસે જાય છે અને ઘટાદિ આકારને પામે છે. તથા ઘટાદિઆકારરૂપ ચિત્તવૃત્તિમાં
પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડતાં પ્રતિબિંબિત પુરુષ પણ ઘટાદિઆકારરૂપ વૃત્તિને જાણે કે પામે છે. અર્થાત્ વૃત્તિનું
જેવું સ્વરૂપ છે તેવું સ્વરૂપ જાણે કે પુરુષ પામે છે. મતલબ એ છે કે બુદ્ધિનો ઘટાકાર, પટાકાર ઈત્યાદિ
વિષયાકાર પરિણામ તેમ જ બુદ્ધિગત ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ આદિ ગુણધર્મો પણ બુદ્ધિની
જ વૃત્તિ છે. અને એ વૃત્તિમાં જ્યારે ચૈતન્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે ત્યારે ઘટાકારાદિ વૃત્તિઓ ઘટજ્ઞાનાદિ
કહેવાય છે. અર્થાત્ ચૈતન્યપ્રતિબિંબિત ઘટાકારાદિવૃત્તિ ઘટજ્ઞાન છે. જો પુરુષનું પ્રતિબિંબ ન પડે તો
તે માત્ર બુદ્ધિની વૃત્તિ કહેવાય, પણ ઘટજ્ઞાન વગેરે રૂપે ન કહેવાય. ઈન્દ્રિયનો વિષય સાથે સંયોગ
ન થાય તો વૃત્તિ થાય જ નહિ. આમ આ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાં આવે તો જ ચિત્ત વૃત્તિશૂન્ય
બને. તેમજ ત્યારે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે જલાશયનું
પાણી ખેતરમાં જાય છે ત્યારે મૂળ જલાશયથી તે તદ્દન છૂટું પડી જાય છે. જ્યારે વૃત્તિ બુદ્ધિથી સર્વથા
છૂટી પડતી નથી. અગ્નિમાંથી તણખા છૂટા પડે છે તેમ વૃત્તિ બુદ્ધિથી સર્વથા અલગ થઈ શકતી નથી,
વિભક્ત થતી નથી. પરંતુ રબરબેન્ડ-ઈલાસ્ટીકની જેમ તે વૃત્તિ વિષયદેશ સુધી લંબાય છે.

બીજી એક મહત્વની વાત અહીં સમજી લેવી જરૂરી છે કે પ્રથમ શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ અને બીજો
આખો શ્લોક ત્રીજા શ્લોકના પ્રથમ બે શબ્દ સાથે = 'તત્ ચિત્ત' સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આમ ત્રણેય
શ્લોકના જરૂરી અંશોને એક બીજા સાથે આ રીતે સંબંધ જોડવાથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે કે 'જે
અવિકારી હોય ત્યારે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે અને જે વિષયાકારયુક્ત હોય ત્યારે પુરુષ
વિષયાકારયુક્ત હોય તેવું લાગે છે તે ચિત્ત છે.' (૧૧/૨)

ગાથાર્થ :- તે ચિત્ત છે. ચિત્તની વૃત્તિ પાંચ પ્રકારની કહેવાયેલી છે. (૧) માન, (૨) ભ્રમ,
(૩) વિકલ્પ, (૪) નિદ્રા અને (૫) સ્મૃતિ. (૧૧/૩)

ટીકાર્થ :- પ્રથમ શ્લોકના ઉત્તરાર્થ અને બીજા સંપૂર્ણ શ્લોક દ્વારા જે કહેવાયેલ છે તે ચિત્ત છે.

તસ્ય વૃત્તિસમુદાયલક્ષણસ્ય અવયવિનોઽવયવભૂતાઃ પઞ્ચતય્યો વૃત્તયઃ પ્રકીર્તિતાઃ । તદુક્તં-
“વૃત્તયઃ પઞ્ચતય્યઃ ‘ક્લિષ્ટાક્લિષ્ટાઃ” (યો.સૂ. ૧-૫ સાં.સૂ. ૨।૩૩) । ક્લિષ્ટાઃ = ક્લેશાઽઽક્રાન્તા
તદ્વિપરીતા અપિ તાવત્ય એવ । તા એવોદ્દિશતિ- માનં = પ્રમાણં, ભ્રમો, વિકલ્પઃ (ચ), નિદ્રા
ચ સ્મૃતિરેવ ચ । તદાહ- “પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પ-નિદ્રા-સ્મૃતયઃ” (યો.સૂ.૧-૬) ॥૩॥

વિકારિણિ સતિ પુરુષો વિકારીવ પ્રતિભાતિ તત્ ચિત્તમિતિ ।

ઇત્થં પાદપટ્કેન વૃત્તિનિરોધકાલેઽવિકારિતાઽઽલિઙ્ગિતં વૃત્તિકાલે ચ વિકારિતાસમેતં ચિત્તં નિ-
રૂપ્ય સામ્પ્રતં વૃત્તિં વ્યુત્પાદયતિ- તસ્ય વૃત્તિસમુદાયલક્ષણસ્ય ચિત્તસ્ય અવયવિનઃ = અવયવિત્ત્વેનાભિ-
મતસ્ય અવયવભૂતાઃ પઞ્ચતય્ય ઇતિ, અત્રાવયવવાર્થે તયપ્ પ્રત્યયઃ પઞ્ચ અવયવા યાસાં તાઃ પઞ્ચતય્યઃ
વૃત્તયઃ ચિત્તપરિણામવિશેષાઃ । વૃત્તિશબ્દઃ વૃત્તિસામાન્યપરઃ ચૈત્ર-મૈત્રાદિચિત્તભેદેન વૃત્તિસામાન્યાનાં બહુત્વાદ્
વૃત્તય ઇતિ બહુવચનમ્ । યોગસૂત્ર-સાઙ્ખ્યસૂત્રયોઃ સંવાદમાહ- ‘વૃત્તય’ ઇત્યાદિ । ક્લેશાઽઽક્રાન્તાઃ =
રાગાદ્યાક્રાન્તાઃ । રાગદ્વેષાદિક્લેશાનાં હેતવઃ ક્લિષ્ટા બન્ધફલાઃ । સર્વો હિ જન્તુઃ પ્રમાણાદિવૃત્તિભિર્જ્ઞા-
તેષ્વર્થેપુ રાગાદિના કર્મ કૃત્વા સુખાદિના બદ્ધયતે । અક્લિષ્ટાઃ = ક્લેશનાશિન્યો મુક્તિફલાઃ સત્ત્વ-
પુરુષાઽન્યતાગોચરાઃ । તાઃ ખલ્વભ્યાસ-વૈરાગ્યાભ્યાં ક્લિષ્ટવૃત્તિપ્રવાહમધ્યે જાયમાનાઃ સ્વજન્યાઽક્લિષ્ટ-
સંસ્કારૈઃ પુનઃપુનરભ્યાસેન પ્રવૃદ્ધૈઃ ક્લિષ્ટસંસ્કારનિરોધેન ક્લિષ્ટવૃત્તિપ્રવાહં નિરુદ્ધ્ય પરવૈરાગ્યેણ સ્વયં
નિરુદ્ધયન્તે । તતઃ સંસ્કારશેષસ્ય ચિત્તસ્ય પ્રલયો મુક્તિર્ભવતીતિ (મ.પ્ર.૧/૫) મણિપ્રભાકૃદ્ વ્યાચષ્ટે ।
ક્લિષ્ટાઃ તામસ્યોઽક્લિષ્ટાઃ સાત્ત્વિક્યો રાજસ્યશ્ચ । ક્લિષ્ટાઽક્લિષ્ટમિશ્રવૃત્તેરંશાભ્યાં તામસી-સાત્ત્વિ-
ક્યોરેવાન્તર્ભાવઃ, ‘રજો મિશ્રમિ’તિ () સ્મૃતેરિતિ (યો.સૂ.ભા.ગ.૧/૫) ભાવાગણેશઃ ।

ધર્માઽધર્મવૃદ્ધિરૂપક્લેશફલિકાઃ ક્લિષ્ટાઃ, સત્ત્વપુરુષાઽન્યતારૂપવિવેકજ્ઞાનસાધનવિષયાઃ ધ્યાતિસંજ્ઞા
અક્લિષ્ટાઃ । તત્ર ક્લિષ્ટાનામક્લિષ્ટાભિર્નિરોધોઽક્લિષ્ટાનાઞ્ચ પરવૈરાગ્યેણેતિ નાગોજીભટ્ટ આચષ્ટે ।
‘ક્લેશહેતુકાઃ કર્માશયપ્રચયક્ષેત્રીભૂતાઃ ક્લિષ્ટાઃ । ધ્યાતિવિષયા ગુણાઽધિકારવિરોધિન્યોઽક્લિષ્ટાઃ । ક્લિ-
ષ્ટપ્રવાહપતિતા અપ્યક્લિષ્ટાઃ । ક્લિષ્ટચ્છિદ્રેષ્વપ્યક્લિષ્ટા ભવન્તિ અક્લિષ્ટચ્છિદ્રેષુ ક્લિષ્ટા ઇતિ ।
તથાજાતીયકાઃ સંસ્કારા વૃત્તિભિરેવ ક્રિયન્તે સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તય ઇતિ । એવં વૃત્તિ-સંસ્કારચક્રમનિશમા-
વર્તતે’ (યો.સૂ.૧/૫-ભાષ્ય) ઇતિ યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસર્ષિરાહ । તાઃ = વૃત્તય એવ ઉદ્દિશતિ = નામ-
માત્રેણ સઙ્કીર્તયતિ- ‘માનમિ’ત્યાદિ । યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘પ્રમાણે’ત્યાદિ । સૂત્રં સુગમમ્ । નવરં કપિલ-

• પાંચ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ •

ચિત્ત વૃત્તિસમુદાયસ્વરૂપ છે. મતલબ કે ચિત્ત અવયવી છે અને વૃત્તિ અવયવરૂપ છે. ચિત્તના
અવયવસ્વરૂપ વૃત્તિ પાંચ પ્રકારની કહેવાયેલી છે. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘પાંચ પ્રકારની
વૃત્તિઓ ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ છે.’ ક્લિષ્ટનો મતલબ એ કે ક્લેશયુક્ત તથા અક્લિષ્ટ એટલે ક્લેશશૂન્ય.
આ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિના પાંચ/પાંચ પ્રકાર છે. તેને જ મૂળ ગાથામાં બતાવેલ છે. (૧) માન = પ્રમાણવૃત્તિ,
(૨) ભ્રમ = વિપર્યયવૃત્તિ, (૩) વિકલ્પવૃત્તિ, (૪) નિદ્રાવૃત્તિ અને (૫) સ્મૃતિ = સ્મરણવૃત્તિ. પાતંજલ-
યોગસૂત્રમાં ‘પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ’ આમ પાંચ વૃત્તિ બતાવેલ છે. (૧૧/૩)

૧. હસ્તાદર્શે ‘...તય્યઃ ક્લિષ્ટાઃ’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ । હસ્તાદર્શવિશેષે ચ ‘ક્લિષ્ટાક્લિષ્ટાઃ’ પદં તાસ્તિ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ
‘પ્રમાણ ...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘નિદ્રાઃ સ્મૃ...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

આસાં ક્રમેણ લક્ષણમાહ —

માનં જ્ઞાનં યથાર્થં સ્યાદતસ્મિંસ્તન્મતિર્ભ્રમઃ । પુંસચૈતન્યમિત્યાદૌ વિકલ્પોઽવસ્તુશાબ્દધીઃ ॥૪॥

માનમિતિ । માનં યથાર્થં = તદ્વતિ તદવગાહિ જ્ઞાનં સ્યાત્ । તદાહ- “અવિસંવાદિ જ્ઞાનં પ્રમાણમિતિ” (રા.મા. ૧/૭) । ભ્રમોઽતસ્મિન્ = તદભાવવતિ તન્મતિઃ, યદાહ- “વિપર્યયો

દેવહૃતિસંવાદે તુ → સંશયોઽથ વિપર્યાસો નિશ્ચયઃ સ્મૃતિરેવ ચ । સ્વાપ ઇત્યુચ્યતે બુદ્ધેર્લક્ષણં વૃત્તિતઃ પૃથક્ ॥ ← (ક.દે.સં.૨/૩૦) ઇત્યેવં પઞ્ચ બુદ્ધિવૃત્તયો દર્શિતા ઇત્યવધેયમ્ ॥૧૧/૩॥

આસાં વૃત્તીનાં ક્રમેણ ઉદ્દેશક્રમમવલમ્બ્ય લક્ષણમાહ- ‘માનમિ’તિ । તદાહ ભોજદેવઃ રાજમાર્તળ્ડે ‘અવિસંવાદિ જ્ઞાનં પ્રમાણમિ’તિ । તત્ત્વવૈશારદ્યાં પાતઝ્જલયોગસૂત્રભાષ્યટીકાયાં વાચસ્પતિમિશ્રસ્તુ → ‘અન-ધિગતતત્ત્વબોધઃ પૌરુપેયો વ્યવહારહેતુઃ પ્રમા, તત્કરણં = પ્રમાણમ્’ ← (યો.સૂ.૧/૭ ત.વૈ.પૃ.૨૯) ઇત્યાહ । યોગસુધાકરે ચ → વૃત્તાવજ્ઞાતાર્થાઽવગાહી ચિત્તિશક્તેઃ પ્રતિવિમ્બઃ પ્રમા, તત્કરણં વૃત્તિઃ = પ્રમાણમ્ ← (યો.સૂ.૧/૭ યો.સુ.પૃ.૧૧) ઇત્યુક્તમ્ ।

ભ્રમઃ = ભ્રમપદપ્રતિપાદઃ તદભાવવતિ = તદ્ચૂન્યે તન્મતિઃ = તત્પ્રકારકધીઃ । → અતસ્મિંસ્તદેવેતિ વિપર્યયઃ ← (પ્ર.મી.૧/૭) ઇતિ પ્રમાણમીમાંસાયાં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરયઃ । → અતસ્મિંસ્તદ્ગ્રહો ભ્રાન્તિઃ ← (પ્ર.સમુ.) ઇતિ પ્રમાણસમુચ્ચયે દિઙ્નાગઃ । પ્રન્થકૃદત્ર યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘વિપર્યય’ ઇતિ । પ્રકૃતસૂત્રં રાજમાર્તળ્ડે “અતથાભૂતેઽર્થે તથોત્પદ્યમાનં જ્ઞાનં વિપર્યયઃ, યથા શુક્તિકાયાં રજતજ્ઞાનમ્ । અતદ્વૂપ-પ્રતિષ્ઠમિતિ તસ્યાર્થસ્ય યદ્વૂપં તસ્મિન્ રૂપે ન પ્રતિતિષ્ઠતિ, તસ્યાર્થસ્ય યત્ પારમાર્થિકં રૂપં ન તત્પ્રતિભાસયતીતિ યાવત્ । સંશયોઽપિ અતદ્વૂપપ્રતિષ્ઠત્વાન્મિથ્યાજ્ઞાનં યથા સ્થાણુર્વા પુરુષો વા ?” (રા.મા.૧/૮) ઇત્યેવં વિવૃતમ્ । → ‘મિથ્યે’ત્યસ્ય વિવરણં અતદ્વૂપપ્રતિષ્ઠમિતિ, ભાસમાનરૂપાઽ-ભાવવદ્વિશેષ્યકમિત્યર્થઃ, યદ્વાઽતદ્વૂપપ્રતિષ્ઠમિત્યસ્ય બુદ્ધિવિપયાઽઽકારસમાનાઽઽકારવિપયપ્રતિષ્ઠં નેત્યર્થઃ, ભ્રમસ્થલે બુદ્ધિવૃત્ત્યાકારસ્યેવ વિપયે આરોપ ઇતિ સિદ્ધાન્તાત્ ← (ના.વૃ.૧/૮) ઇતિ નાગોંજીભટ્ટઃ ।

અન્નપૂર્ણોપનિષદિ →

ભ્રમઃ પઞ્ચવિધો ભાતિ તદેવેહ સમુચ્યતે । જીવેશ્વરૌ ભિન્નરૂપાવિતિ પ્રાથમિકો ભ્રમઃ ॥
આત્મનિષ્ઠં કર્તૃગુણં વાસ્તવં વા દ્વિતીયકમ્ । શરીરત્રયસંયુક્તજીવઃ સઙ્ગી તૃતીયકઃ ॥

આ પાંચ વૃત્તિઓના ક્રમસર લક્ષણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- માન એટલે યથાર્થ જ્ઞાન. તેવા પ્રકારે જે પદાર્થ ન હોય તેમાં તેવા પ્રકારે બુદ્ધિ થવી તે ભ્રમ કહેવાય. ‘પુરુષનું ચૈતન્ય’ ઈત્યાદિ સ્થળે અવસ્તુવિષયક જે શાબ્દબોધ થાય તે વિકલ્પ કહેવાય. (૧૧/૪)

ટીકાર્થ :- (૧) અમુક ચોક્કસ પ્રકારના ગુણધર્મથી યુક્ત એવા પદાર્થમાં તે ગુણધર્મ રૂપે તે પદાર્થનું જ્ઞાન થવું તે યથાર્થ જ્ઞાન = માન = પ્રમાણ કહેવાય. પાતંજલ યોગસૂત્રની રાજમાર્તળ્ડ ટીકામાં જણાવેલ છે કે ‘અવિસંવાદી જ્ઞાન પ્રમાણ છે.’ તથા જે ગુણધર્મ જે પદાર્થમાં ન રહ્યો હોય તે પદાર્થનો તે ગુણધર્મવિશિષ્ટરૂપે બોધ થવો તે ભ્રમ કહેવાય. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘ચોક્કસગુણધર્મશૂન્યમાં તે ગુણધર્મયુક્તરૂપે મિથ્યાજ્ઞાન થાય તે વિપર્યય = વિપર્યાસ = ભ્રમ કહેવાય. ‘આ હુંદુ છે કે માણસ?’

મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠં (યો.સૂ.૧-૮)”। સંશયોઽપિ ‘સ્થાણુર્વા પુરુષો વે’ત્યતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠત્વાદત્રૈવાન્ત-
ર્ભવતિ। પુંસચૈતન્યમિત્યાદૌ [અવસ્તુશાબ્દધીઃ =] અવસ્તુવિષયા શાબ્દધીઃ = વિકલ્પઃ। અત્ર હિ?
‘દેવદત્તસ્ય કમ્બલ’ ઇતિવચ્છબ્દજનિતે જ્ઞાને ષષ્ઠચર્યો^૨ ભેદોઽધ્યવસીયતે, તમિહાવિદ્યમાનમપિ સમારોપ્ય
પ્રવર્તતેઽધ્યવસાયઃ । વસ્તુતસ્તુ ચૈતન્યમેવ પુરુષ ઇતિ । તદાહ- “શબ્દજ્ઞાનાઽનુપાતી^૩ વસ્તુશૂન્યો
વિકલ્પઃ (યો.સૂ. ૧-૯)” ઇતિ। ભ્રમવિશેષ એવાયમસ્તિવિતિ ચેત્ ? ન,

જગત્કારણરૂપસ્ય વિકારિત્વં ચતુર્થકઃ । કારણાદ્ ભિન્નજગતઃ સત્યત્વં પઞ્ચમો ભ્રમઃ ॥
← (અન્ન.૧ 19૩-૪-૫) ઇત્યેવં વેદાન્તમતાનુસારેણ પઞ્ચવિધભ્રમનિરૂપણં કૃતં તદિહાનુસન્ધેયં યથાતન્ત્રમ્।
સંશય ઇતિ । અત્ર → સમાનાનેકધર્મોપપત્તોર્વિપ્રતિપત્તેરુપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિવ્યવસ્થાતશ્ચ વિશેષાપેક્ષો
વિમર્શઃ = સંશયઃ ← (ન્યા.સૂ.૧/૧/૨૩) ઇતિ ન્યાયસૂત્રમપિ સ્મર્તવ્યમ્ । → એકધર્મિકવિરુદ્ધભાવાભાવપ્રકારકં
જ્ઞાનં = સંશયઃ ← (ત.સં.પૃ.૨૨) ઇતિ તુ તર્કસદ્યહૈ । ઉદાહરણદ્વારા વિકલ્પં લક્ષયતિ ‘પુંસઃ
ચૈતન્યમિ’ત્યાદિ । તં = ભેદં ઇહ = ‘પુંસઃ ચૈતન્યમિ’ત્યાદૌ અવિદ્યમાનમપિ = અસન્તમપિ સમારોપ્ય
= અધ્યારોપગોચરીકૃત્ય પ્રવર્તતેઽધ્યવસાયઃ । યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘શબ્દજ્ઞાને’ત્યાદિ । વસ્તુશૂન્ય ઇતિ
અસદર્થવ્યવહારવિષયઃ । પ્રકૃતસૂત્રં ભોજર્ષિણા રાજમાર્તળ્હે → શબ્દજનિતં જ્ઞાનં = શબ્દજ્ઞાનં તદનુ
પતિતું શીલં યસ્ય સ શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી। વસ્તુનસ્તથાત્વમનપેક્ષમાણો યોઽધ્યવસાયઃ સ વિકલ્પ ઇત્યુચ્યતે।
યથા ‘પુંસઃ સ્વરૂપં ચૈતન્યમિ’તિ । અત્ર ‘દેવદત્તસ્ય કમ્બલ’ ઇતિ શબ્દજનિતે જ્ઞાને ષષ્ઠ્યા યોઽધ્યવસિતો
ભેદસ્તમિહાઽવિદ્યમાનમપિ સમારોપ્ય પ્રવર્તતેઽધ્યવસાયઃ । વસ્તુતસ્તુ ચૈતન્યમેવ પુરુષઃ ← (રા.મા. ૧/
૯) ઇત્યેવં વ્યાખ્યાતમ્। પ્રકૃતે ચ ‘એષ વન્ધ્યાસુતો યાતિ ખપુષ્પકૃતશેખરઃ । મૃગતૃષ્ણામ્ભસિ સ્નાતઃ
શશશૃંગધનુર્ધરઃ ॥’ (), ‘રાહોઃ શિર’ ઇત્યાદીનિ વિકલ્પોદાહરણાનિ (ભા.ગ.૧/૯) ભાવાગણેશવૃત્તૌ
દર્શિતાનિ ।

નનુ ભ્રમવિશેષઃ એવ અયં = ‘પુંસઃ સ્વરૂપં ચૈતન્યમિ’તિ વિકલ્પઃ અસ્તુ, તદભાવવતિ તત્પ્ર-
કારકજ્ઞાનત્વાત્ ઇતિ ચેત્ ? ન, તથાવિધશબ્દજન્યજનકભાવેન = તથાવિધવિકલ્પજન્યશબ્દેન સહ શબ્દ-

આ પ્રમાણે દૂર ઊભા રહેલા પદાર્થમાં જે શંકા પડે તેનો પણ વિપર્યયમાં જ સમાવેશ કરી લેવો.

‘પુરુષનું ચૈતન્ય’ આ પ્રમાણે અવસ્તુવિષયક શાબ્દબોધ થાય છે તે વિકલ્પ કહેવાય છે. આ બોધ
અવસ્તુવિષયક હોવાનું કારણ એ છે કે ‘દેવદત્તની કામળી’ આ વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધમાં ‘દેવદત્ત’
શબ્દ પછી રહેલ છટ્ટી વિભક્તિ = ‘ની’ પ્રત્યય દ્વારા જેમ ભેદનો અધ્યવસાય = બોધ થાય છે તેમ ‘પુરુષનું
ચૈતન્ય’ આ વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધમાં પણ ‘પુરુષ’ પદ પછી રહેલી છટ્ટી વિભક્તિ = ‘નું’ પ્રત્યય
દ્વારા ભેદનું ભાન થાય છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે પુરુષ અને ચૈતન્યમાં કોઈ ભેદ જ નથી. પુરુષ
કહો કે ચૈતન્ય કહો. બન્ને એક જ પદાર્થને સૂચિત કરે છે. મતલબ કે પુરુષનો ભેદ જેમાં નથી તેવા ચૈતન્યમાં
પુરુષભેદનો સમારોપ કરીને તેવી બુદ્ધિ થવાથી તે વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિ અવસ્તુવિષયક છે. માટે જ પાતંજલ
યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘શબ્દજ્ઞાનને અનુસરનારો હોવા સાથે જે વસ્તુશૂન્ય હોય તે વિકલ્પ કહેવાય.’

શંકા :- વિકલ્પને ભ્રમ જ માનો ને ! શા માટે ભ્રમથી ભિન્ન માનો છો ? કારણ કે ભ્રમમાં
જેમ અસત્ ગુણધર્મનું ભાન થાય છે તેમ વિકલ્પમાં પણ અસત્ ભેદનું ભાન થાય છે.

૧. હસ્તાદર્શ ‘હિ’ નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘ષષ્ઠ્યા’ ઇતિ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘...પાપ્તી’ ઇત્યશુબ્દઃ પાઠઃ ।

તથાવિધશબ્દજન્યજનકભાવેનાડસ્ય વિલક્ષણત્વાત્, વિષયાડભાવજ્ઞાનેડપિ પ્રવૃત્તેશ્ચ । યદ્ ભોજઃ-
“વસ્તુનસ્તથાત્વમનપેક્ષમાણો યોડધ્યવસાયઃ સ વિકલ્પ ઇત્યુચ્યતે” (યો.સૂ.૧/૯ રાજમાર્તણ્ડ) ઇતિ ॥૪॥

જન્યવિકલ્પસ્ય જન્ય-જનકભાવેન, ઉક્તં ચ- ‘વિકલ્પયોનયઃ શબ્દાઃ વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ । કાર્યકારણતા તેષાં નાર્થ શબ્દાઃ સ્પૃશન્ત્યપિ ॥’ () ઇતિ । વસ્તુશૂન્યવિકલ્પજનકશબ્દોડપિ તથાવિધવસ્તુશૂન્યવિકલ્પેનૈવ જન્યત ઇત્યર્થઃ । તથા ચ તથાવિધશબ્દજન્યજનકભાવેન = વસ્તુશૂન્યવિકલ્પજનકશબ્દપ્રતિયોગિકકાર્યકારણભાવેન અસ્ય વિકલ્પસ્ય વિલક્ષણત્વાત્ = ભ્રમવિસદૃશત્વાત્, વિષયાડભાવજ્ઞાનેડપિ = બાધેડપિ પ્રવૃત્તેશ્ચ = ઉપજાયમાનત્વાચ્ચ ।

યદ્ ભોજો રાજમાર્તણ્ડે આહ- ‘વસ્તુન’ ઇતિ । તથાત્વં = ભાસમાનધર્મવૈશિષ્ટ્યં, અવશિષ્ટઞ્ચ પ્રાગત્રૈવોક્તમ્ । ‘અયં વિકલ્પો વસ્તુશૂન્યત્વાન્ન પ્રમાણમ્, બાધેડપ્યવશ્યમ્ભાવિત્વાત્ વ્યવહારહેતુત્વાચ્ચ ન વિપર્યય’ (યો.સૂ. ૧/૯ મ.પ્ર.) ઇતિ મણિપ્રભાયાં રામાનન્દેનોક્તમ્ । ‘શબ્દજ્ઞાનાડનુપાતિત્વાન્નાયં વિપર્યયેડન્તર્ભવતી’તિ યોગસુધાકરે સદાશિવેન્દ્રસરસ્વત્યાહ (યો.સૂ. ૧/૯ યો.સુધા.) । → શબ્દશ્ચ જ્ઞાનજ્ઞાનુપાતિની

• વિકલ્પ ભ્રમસ્વરૂપ નથી •

સમાધાન :- ભ્રમ અને વિકલ્પ બન્નેમાં વિષયગત અસત્ ધર્મનું અર્થાત્ પુરોવર્તી વિષયમાં ન રહેલ ગુણધર્મનું ભાન થાય છે એ વાત સાચી છે. પરંતુ તેમ છતાં બન્ને વચ્ચે તફાવત પણ રહેલો છે. ભ્રમ આંખ વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે વિકલ્પ શબ્દજન્ય અને શબ્દજનક છે. શબ્દ અને વિકલ્પ વચ્ચે જન્યજનકભાવ = કાર્યકારણ ભાવ છે. જેમ કે વક્તાના મનના તેવા પ્રકારના વિકલ્પથી શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે અને વક્તાના તે શબ્દો દ્વારા શ્રોતાને વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. બાહ્ય અર્થ તથાવિધ ન હોય તો પણ વક્તા તથાવિધ વિકલ્પ દ્વારા શબ્દ બોલે અને પદસંકેતગ્રહ દ્વારા શ્રોતાને વક્તાના તાત્પર્ય મુજબ જે વિકલ્પાત્મક બોધ થાય છે તે તથાવિધ અર્થથી = પદાર્થથી શૂન્ય હોવાના કારણે વિકલ્પ કહેવાય છે. જ્યારે ભ્રમ તો શબ્દ વિના પણ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ ન બોલે તો પણ સંધ્યા સમયે અંધારામાં દોરડામાં સાપનો ભ્રમ થાય જ છે ને !

વળી, ભ્રમ અને વિકલ્પ વચ્ચે બીજી એક વિશેષતા એ છે કે અંધકાર સમયે દોરડામાં સાપનો ભ્રમ થયા પછી પ્રકાશ કરવા દ્વારા જ્યારે નિશ્ચિત થઈ જાય છે કે ‘આ તો દોરડું છે, સાપ નથી’ તો તે માણસને પ્રકાશ ગયા બાદ તે સ્થાને સાપનો ભ્રમ થતો નથી. જ્યારે વિકલ્પમાં તો પદાર્થમાં ભાસમાન ગુણધર્મ અસત્ = અવિદ્યમાન છે એવો ખ્યાલ આવે તો પણ તથાવિધ શબ્દશ્રવણથી તેવો શાબ્દબોધ તો થાય જ છે. ‘પુરુષ અને ચૈતન્યમાં ભેદ નથી’ એવો ખ્યાલ હોવા છતાં ‘પુરુષનું ચૈતન્ય’ એવા વાક્યને સાંભળવાથી વિદ્વાન માણસને પણ ભેદનો સમારોપ કરીને પુરુષ-ચૈતન્યભેદઅવગાહી શાબ્દબોધ થાય જ છે. આમ બાધનિશ્ચય હોવા છતાં અવસ્તુરૂપ ભેદનો આરોપ કરીને શાબ્દજ્ઞાનરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન નથી થતો. આમ બે વિશેષતા હોવાના કારણે ભ્રમ કરતાં વિકલ્પ જુદો પડી જાય છે. માટે વિકલ્પને ભ્રમવિશેષરૂપ માનવાના બદલે ભ્રમભિન્ન માનવો જરૂરી છે. પાતંજલ યોગસૂત્રની રાજમાર્તંડ ટીકામાં ભોજરાજર્ષિએ પણ જણાવેલ છે કે ‘વસ્તુગત તથાપણાની = ભાસમાન-ધર્મવૈશિષ્ટ્યની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ઉત્પન્ન થતો અધ્યવસાય વિકલ્પ કહેવાય છે.’ (૧૧/૪)

નિદ્રા ચ વાસનાઽભાવપ્રત્યયાઽઽલમ્બના સ્મૃતા । સુખાદિવિષયા વૃત્તિર્જાગરે સ્મૃતિર્દર્શનાત્ ॥૫॥

નિદ્રા ચેતિ । અભાવપ્રત્યયાઽઽલમ્બના = 'ભાવપ્રત્યયાલમ્બનવિરહિતા વાસના ચ નિદ્રા સ્મૃતા, સન્તતમુદ્રિક્તત્વાત્તમસઃ । સમસ્તવિષયપરિત્યાગેન યા પ્રવર્તત ઇત્યર્થઃ । તદાહ- "અભાવપ્રત્યયાલમ્બના યસ્ય સ તથા । તથા ચ વાધાવાધકાલાઽવિશેષેણ તદુભયજનકોઽર્થશૂન્યપ્રત્યયો વિકલ્પ ઇત્યર્થઃ । વિપર્યયશ્ચ વાધોત્તરં ન સ્વવિપયેષુ શબ્દ-જ્ઞાને જનયતિ ← (યો.સૂ. ૧/૯ પ્ર.) ઇતિ પ્રદીપે ભાવાગણેશો વ્યાખ્યાતવાન્ ।

'વ્યવહારાઽવિસંવાદાન્નાયં વિપર્યય' (ત.વૈ.૧/૯) ઇતિ તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્ર આચપ્ટે । વસ્તુશૂન્યત્વેઽપિ શબ્દજ્ઞાનયાથાર્થનિબન્ધનવ્યવહારસ્ય દૃશ્યમાનત્વાન્નાયં વિપર્યયોપારોહીતિ યોગસૂત્રભાષ્યકારાશયઃ । → યથા ચ યથાર્થશબ્દેન યથાર્થજ્ઞાનેન ચ યાદૃશો વ્યવહારો ભવતિ શબ્દજ્ઞાનરૂપઃ તાદૃશ એવ વ્યવહારો વિકલ્પાદપિ દૃશ્યતે વિવેકિનામપીત્યર્થઃ । વિપર્યયસ્તુ નૈવમ્, વાધોત્તરમિદં રજતમિ'તિ શબ્દ-પ્રત્યયયોરભાવાત્ ← (યો.સૂ. ૧/૯ યો.વા.) ઇતિ યોગવાર્તિકે વિજ્ઞાનભિક્ષુઃ વ્યાચપ્ટે ॥૧૧/૪॥

ચતુર્થી વૃત્તિમાહ- 'નિદ્રે'તિ । ભાવપ્રત્યયાઽઽલમ્બનવિરહિતા = જાગ્રત્સ્વપ્નવૃત્તિકારણાત્મકવિપયશૂન્યા વાસના = વૃત્તિઃ નિદ્રા સ્મૃતા । બુદ્ધિસત્ત્વે હિ ત્રિગુણે યદા સત્ત્વ-રજસી અભિભૂય સમસ્તકરણાઽઽવારક-માવિર્ભવતિ તમસ્તદા સન્તતં તમસ ડ્રિક્તત્વાત્ બુદ્ધેઃ વિષયાઽઽકારપરિણામાઽભાવાત્ સમસ્તવિષયપરિત્યાગેન યા વૃત્તિઃ પ્રવર્તતે સા નિદ્રા ઇત્યર્થઃ । યોગસૂત્રસંવાદમાહ- 'અભાવે'તિ । એતદ્વ્યાખ્યા રાજમાર્તઠ્ઠે → અભાવપ્રત્યય આલમ્બનં યસ્યા વૃત્તેઃ સા તથોક્તા । એતદુક્તં ભવતિ- યા સન્તતમુદ્રિક્તત્વાત્તમસઃ સમસ્તવિષયપરિત્યાગેન પ્રવર્તતે વૃત્તિઃ સા નિદ્રા । તસ્યાશ્ચ 'સુખમહમસ્વાપ્સમિ'તિ સ્મૃતિર્દર્શનાત્ સ્મૃતે-શ્વાનુભવવ્યતિરેકેણાઽનુપપત્તેવૃત્તિત્વમ્ ← (યો.સૂ. ૧/૧૦ રા.મા.) ઇત્યેવં વર્તતે । પ્રકૃતે → તથાઽહં સુખમસ્વાપ્સં નૈવ કિઞ્ચિદવેદિપમ્ । ઇત્યેવં પ્રત્યભિજ્ઞાપિ પશ્ચાત્તસ્યોપપદ્યતે ॥ ← (શિ.ગી.૧૦/૫૬) ઇતિ શિવગીતાવચનમપ્યનુયોજ્યમ્ । પ્રત્યભિજ્ઞાપદસ્ય સ્મૃતિપરત્વમત્રાવસેયમ્ ।

→ કાર્યં પ્રતિ અયતે = ગચ્છતીતિ પ્રત્યયઃ = હેતુઃ । જાગ્રત્સ્વપ્નવૃત્તીનામભાવે હેતુઃ તમઃ આ-

• નિદ્રાસ્વરૂપ વિચાર •

ગાથાર્થઃ :- અભાવપ્રત્યયઆલંબનવાળી વાસના નિદ્રા કહેવાય છે. આ વાસના = વૃત્તિ સુખાદિવિષયક હોય છે. કારણ કે જાગ્યા પછી તેની સ્મૃતિ થતી દેખાય છે. (૧૧/૫)

ટીકાર્થઃ :- અભાવપ્રત્યયઆલંબનવાળી એટલે કે ભાવપ્રત્યયઆલંબનશૂન્ય એવી વાસના એ નિદ્રા કહેવાયેલ છે. (ભાવ = જાગ્રતદશાવૃત્તિ અને સ્વપ્રદશાવૃત્તિ. તેના કારણભૂત એવા વિષયને આલંબન ન બનાવે તેવી વાસનાત્મક વૃત્તિ નિદ્રા કહેવાય. અથવા જાગ્રત અને સ્વપ્રદશાના અભાવમાં નિમિત્તભૂત તમસ્ ગુણને આલંબન = વિષય બનાવે તેવી વૃત્તિ નિદ્રા કહેવાય છે. મતલબ કે તે સમયે તમસ્ તત્ત્વ અત્યંત બળવાન હોવાથી જાગ્રત-સ્વપ્રદશાના સમસ્ત વિષયોનો ત્યાગ કરીને જે પ્રવૃત્તિ કરે તે વૃત્તિ નિદ્રા કહેવાય છે. આવા જ આશયથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે 'અભાવ-પ્રત્યયને આલંબન = વિષય બનાવનાર વૃત્તિ નિદ્રા છે.' આ વૃત્તિ સુખ-દુઃખ-મોહવિષયક હોય છે. કારણ કે નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને

૧. હસ્તાદર્શ 'ભાવપ્રત્યયા' નાસ્તિ ।

વૃત્તિર્નિદ્રા” (યો.સૂ. ૧-૧૦) । ઇયં ચ જાગરે = જાગ્રદવસ્થાયાં સ્મૃતિર્દર્શનાત્ = ‘સુખમહમસ્વાપ્સં’
 ઇતિ સ્મૃત્યાલોચનાત્ સુખાદિવિષયા વૃત્તિઃ, સ્વાપકાલે સુખાઽનુભવે તદા તત્સ્મૃત્યનુપપત્તેઃ ॥૫॥
 તથાનુભૂતવિષયાઽસમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ સ્મૃતા^૧ । આસાં નિરોધઃ શક્ત્યાઽન્તઃસ્થિતિર્હેતૌ બહિર્હતિઃ ॥૬॥

તથેતિ । તથાઽનુભૂતવિષયસ્ય = પ્રમાણ-વિષય-વિકલ્પ-નિદ્રાનુભૂતાર્થસ્ય અસમ્પ્રમોષઃ =
 લમ્બનં = વિષયો યસ્યાઃ સા વૃત્તિર્નિદ્રા । વૃત્તિપદસ્યાઽનુવર્તમાનસ્યોચ્ચારણં ‘જ્ઞાનાઽભાવો નિદ્રા’ ઇતિ
 મતનિરાસાર્થમ્ । તથાહિ- ઉચ્ચિતસ્ય ‘સુખમહમસ્વાપ્સમિ’તિ સ્મરણં બુદ્ધિસત્ત્વસચિવતમોવિષયં તદનુભવં
 કલ્પયતિ । ‘દુઃખમહમસ્વાપ્સમિ’તિ સ્મરણં રજસ્તમોવિષયં તદનુભવં કલ્પયતિ । ‘ગાઢમૂઢમહમસ્વાપ્સ-
 મિ’તિ કેવલતમોવિષયં સ્મરણં તદનુભવં કલ્પયતિ । સ ચાઽનુભવો બુદ્ધિધર્મો નિદ્રા । સા ચૈકાગ્રવૃત્તિ-
 કલ્પાઽપિ તામસત્વાદ્યોગાર્થિના નિરોદ્ધવ્યા ← (યો.સૂ. ૧/૧૦ મ.પ્ર.) ઇતિ મણિપ્રભાકૃત્ । સ્વાપકાલે
 સુખાઽનુભવે = સુખવિષયકાનુભવાઽભાવેઽભ્યુપગમ્યમાને સતિ તદા જાગ્રદવસ્થાયાં તત્સ્મૃત્યનુપપત્તેઃ =
 સુખસ્મરણાઽસદ્ગતેઃ, સ્મૃતેરનુભવજન્યસંસ્કારજન્યત્વનિયમાત્ ॥૧૧/૫॥

પચ્ચમી વૃત્તિમાહ- ‘તથેતિ । પ્રમાણ-વિષય-વિકલ્પ-નિદ્રાઽનુભૂતાર્થસ્ય = પ્રમાણાદિવૃત્તિચતુષ્ટયા-

જાગ્યા પછી ‘હું સુખેથી સુતો’ આ પ્રમાણે સ્મૃતિ થાય છે. જો તે વૃત્તિને સુખાદિવિષયક માનવામાં ન
 આવે તો તેવી સ્મૃતિ થઈ ન શકે. કારણ કે જે અનુભવનો વિષય ન હોય તેનું સ્મરણ થઈ ન શકે.
 માટે નિદ્રાસ્વરૂપ વૃત્તિનો વિષય સુખાદિ છે- એમ માનવું જરૂરી છે. (૧૧/૫)

વિશેષાર્થ :- જાગૃત અને સ્વપ્ન-આ બન્નેનું જે કારણ હોય તેવી વૃત્તિ ભાવપ્રત્યય કહેવાય
 છે. અર્થાત્ ઘટાદિઆકારરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ એ ભાવપ્રત્યય છે. આ ભાવપ્રત્યયાત્મક વૃત્તિના અભાવનું
 કારણ = પ્રત્યય પ્રચૂર તમસ્તત્ત્વ છે. તેને વિષય બનાવનારી વૃત્તિ = વાસના એટલે નિદ્રા. શક્તિરૂપે
 અંતઃકરણમાં ઘટાદિઆકારસ્વરૂપ વૃત્તિઓ અંતર્મુખતયા વિલીન થઈ ગયેલ હોવાથી નિદ્રામાં તેનું જ્ઞાન
 નથી હોતું. પરંતુ તેની વાસના (સંસ્કાર) હોય છે. તેથી અભાવપ્રત્યયઆલંબનવાળી વાસનાને નિદ્રા
 કહેલ છે. બાહ્ય ઘટાદિ પદાર્થનો બોધ કરવા માટે અંતઃકરણ ઈન્દ્રિય દ્વારા બહાર નીકળીને અર્થાકારવૃત્તિમત્
 બને છે. જ્યારે સુખાદિ આંતર પદાર્થમાં અંતઃકરણ બહાર નીકળતું નથી. પરંતુ આંતર પદાર્થોમાં સીધી
 જ સુખાદિઆકારક વૃત્તિ થઈ જાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં પહેલાં વિષય આવે છે. તેથી વિષયાકારવૃત્તિ
 થાય છે. ત્યાર પછી સુખાદિવૃત્તિ થાય છે. જ્યારે નિદ્રામાં સીધેસીધી જ સુખાદિઆકારસ્વરૂપ વૃત્તિ થવાથી
 તેમાં સુખ-દુઃખ-મોહનું ભાન થઈ શકે છે. તેથી તે નિદ્રા સુખાદિવિષયક કહેવાય. આ માનવું જરૂરી
 છે. આનું કારણ એ છે કે જાગ્યા બાદ ‘અત્યંત સુખેથી ઉંઘ આવી’ - આ પ્રમાણે પ્રતીતિ-સ્મરણ
 થાય છે. નૈયાયિકમતે ઉંઘમાં સુખાદિનું ભાન થતું નથી. જ્યારે પાતંજલ યોગદર્શનકાર ઉપરોક્ત સ્મૃતિના
 બળથી નિદ્રામાં સુખાદિનું ભાન માને છે. અન્યથા તેવી સ્મૃતિ અસંગત થઈ જાય. (૧૧/૫)

❁ વૃત્તિનિરોધની સમજણ ❁

ગાથાર્થ :- ચોક્કસ પ્રકારે અનુભવ થયેલા વિષયની બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિતિ થવી તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. આ પાંચેય
 વૃત્તિઓનું પોતાના કારણમાં શક્તિરૂપે રહેવું અને બહારમાં ન જવું-આ બન્ને ચીજ વૃત્તિનિરોધ કહેવાય છે. (૧૧/૬)

ટીકાર્થ :- પ્રમાણ, ભ્રમ, વિકલ્પ અને નિદ્રામાં જેનો અનુભવ થયેલો છે તે વિષયની સંસ્કાર

૧. હસ્તાદર્શો ‘સ્મૃતા’ પદં નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘વૈક..’ इत्यशुद्धः पाठः । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘નિદા’ इत्यशुद्धः पाठः ।

સંસ્કારદ્વારેણ બુદ્ધાવુપારોહઃ (=તથાઽનુભૂતવિષયાઽસમ્પ્રમોષઃ) સ્મૃતિઃ સ્મૃતા । તદાહ- “અનુભૂતવિષયા-સમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિરિતિ” (યો.સૂ.૧-૧૧) । આસાં = ઉક્તાનાં પઞ્ચાનામપિ વૃત્તીનાં હેતૌ = સ્વકારણે^૧ શક્ત્યા = શક્તિરૂપતયા^૨ અન્તઃ = બાહ્યાઽભિનિવેશનિવૃત્ત્યા^૩ અન્તર્મુખતયા સ્થિતિઃ = અવસ્થાનં^૪ ‘બહિર્હતિઃ = પ્રકાશ-પ્રવૃત્તિ-નિયમરૂપવિઘાતઃ’^૫ । એતદુભયં નિરોધ ઉચ્યતે ॥૬॥

નુભૂતવિષયસ્ય સંસ્કારદ્વારેણ = વાસનાદ્વારા બુદ્ધૌ ઉપારોહઃ = અનુસન્ધાનં સ્મૃતિઃ સ્મૃતા । યોગસૂત્ર-સંવાદમાહ- ‘અનુભૂતે’તિ । એતદ્વ્યાખ્યા રાજમાર્તણ્ડે → પ્રમાણેનાનુભૂતસ્ય વિષયસ્ય યોઽયમસમ્પ્રમોષઃ = સંસ્કારદ્વારેણ બુદ્ધાવારોહઃ સા સ્મૃતિઃ । તત્ર પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પા જાગદ્રવસ્થા, ત એવ તદનુભવ-બલાત્ પ્રત્યક્ષાયમાણાઃ સ્વપ્નાઃ । નિદ્રા તુ અસંવેદ્યમાનવિષયા । સ્મૃતિશ્ચ પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પ-નિદ્રાનિમિત્તા ← (યો.સૂ.૧/૧૧ રા.મા.) ઇત્યેવં વર્તતે । “પ્રમુષ્ટતત્તાકે શબ્દજન્યપદાર્થોપસ્થિત્યાદૌ સ્મૃતિ-વ્યવહારાઽભવાત્ ‘સ પટઃ, સ ઘટ’ ઇત્યાદિપ્રત્યય એવ સ્મૃતિશબ્દવાચ્ય ઇત્યાશય” (યો.સૂ.૧/૧૧ ભાવા.) ઇતિ ભાવાગણેશઃ । પ્રકૃતે → સદૃશં સદૃશાનુભવાદ્ યત્ર સ્મર્યતે તત્ સ્મરણમ્ ← (એકા.૮/૧૦૩) ઇતિ એકાવલ્યાં વિદ્યાધરવચનં, → વાસનોદ્બોધહેતુકા તદિત્યાકારા સ્મૃતિઃ ← (પ્ર.મી.૨/૩) ઇતિ ચ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીણાં પ્રમાણમીમાંસાસૂત્રં યથાતન્ત્રમૂહનીયમ્ ।

પઞ્ચાનામપિ પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પ-નિદ્રા-સ્મૃત્યભિધાનાનાં વૃત્તીનાં સ્વકારણે = ચિત્તે શક્તિરૂપતયા બાહ્યાઽભિનિવેશનિવૃત્ત્યા = બાહ્યેન્દ્રિયવિષયાઽઽકર્ષણવિલયેન અન્તર્મુખતયા = સ્વોન્મુખરૂપેણ અવસ્થાનં, બહિર્હતિઃ = બહિર્મુખતાવિલયઃ = પ્રકાશ-પ્રવૃત્તિ-નિયમરૂપવિઘાતઃ = બાહ્યવિષયાકારોપરઞ્જનલક્ષણપ્રકાશ-સ્વરૂપા સાત્ત્વિકવૃત્તિગતબહિર્મુખતા, દેહેન્દ્રિયમનોઽનુકૂલવિષયપ્રવર્તનાત્મકપ્રવૃત્તિલક્ષણા રાજસવૃત્તિનિષ્ઠ-બહિર્મુખતા તદુભયાભિભવાઽપરાઽભિધાનમૂઢતાત્મકનિયમસ્વરૂપા તામસવૃત્તિગતબહિર્મુખતા, એતાસાં તિસૃણાં વૈમુખ્યમ્, એતદુભયં નિરોધ ઉચ્યતે । તતશ્ચ કૈવલ્યસાગરે ચિત્તનદીવિલયઃ । યથોક્તં નાગોજીભટ્ટવૃત્તૌ

દ્વારા બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિતિ = સ્થાપના થવી તે સ્મૃતિ કહેવાયેલ છે. યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘અનુભૂત વિષયનો અસંપ્રમોષ = અનુસંધાન = ઉપારોહ = બુદ્ધિમાં હાજરી એટલે સ્મૃતિ’ । ← આ પ્રમાણ આદિ સ્વરૂપ પાંચેય વૃત્તિઓનું પોતાના કારણમાં શક્તિરૂપે અંદરમાં રહેવું અર્થાત્ બહારમાં દોડી જવાની ઘેલછાને છોડી અન્તર્મુખ બનીને રહેવું તથા બહારમાં ન જવું - આ બન્ને યીજ વૃત્તિનિરોધ કહેવાય છે. ‘બહારમાં ન જવું’ આનો અર્થ એ છે કે વૃત્તિઓની બહિર્મુખતાનો વિલય થવો. આ બાબત સમજવા સૌ પ્રથમ વૃત્તિની બહિર્મુખતાને સમજી લઈએ. બાહ્ય વિષયોના આકારથી ઉપરંજિત થવા સ્વરૂપ જે વિષયનો પ્રકાશ કરવો તે સાત્ત્વિક વૃત્તિની બહિર્મુખતા છે. દેહ, ઈન્દ્રિય વગેરેને અનુકૂળ એવા વિષયમાં પ્રવર્તન થવું તે રાજસ વૃત્તિની બહિર્મુખતા છે. તથા સાત્ત્વિક અને રાજસવૃત્તિની બહિર્મુખતાનો અભિભવ કરીને મૂઢતા ધારણ કરવી તે તામસ વૃત્તિની બહિર્મુખતા છે. આને નિયમ પણ કહે છે. આ ત્રણેય બહિર્મુખતાનો વ્યાધાત કરવો એટલે ‘બહિર્હતિઃ’ અર્થાત્ ‘ચિત્તવૃત્તિઓનું બહારમાં ન જવું.’ આમ અંતર્મુખ રહેવું અને બહારમાં ન જવું - આ બન્ને નિરોધ કહેવાય છે. (૧૧/૬)

૧. હસ્તાદર્શ ‘...કારણે’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘તયાં’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘નિવૃત્ત્યાં’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૪. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘બહિર્હતિઃ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૫. હસ્તાદર્શ ‘...વિઘાત’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સ ચાભ્યાસાચ્ચ વૈરાગ્યાત્તત્રાઽભ્યાસઃ સ્થિતૌ શ્રમઃ । દૃઢભૂમિઃ સ ચ ચિરં નૈરન્તર્યાઽઽદરાઽઽશ્રિતઃ ॥૭॥

‘સ ચે’તિ । સ ચ = ઉક્તલક્ષણો નિરોધશ્ચ અભ્યાસાદ્ વૈરાગ્યાચ્ચ ભવતિ । તદુક્ત- “અભ્યાસ-
‘વિનિવૃત્તબાહ્યાભિનિવેશાનાં ચિત્તવૃત્તીનામન્તર્મુખતયા સ્વકારણે ચિત્તે શક્તિરૂપતયાઽવસ્થાને સતિ નિરોધાચ્ચે
કૈવલ્યાચ્ચૌ ચિત્તનદી વિલીયતે’ (યો.સૂ.૧/૧૨ ના.ભ.) ઇતિ ।

ક્લિષ્ટાઽક્લિષ્ટવૃત્તિપૃચ્ચકનિરોધે પુરુષસ્ય સ્વરૂપેઽવસ્થાનં મુક્તિલક્ષણં ભવતીતિ યાવત્તાત્પર્યમત્રાનુ-
સન્ધેયમ્ । તદુક્તં સાંખ્યસૂત્રે અપિ → તન્નિવૃત્તૌ ઉપશાન્તોપરાગઃ સ્વસ્થઃ ← (સાં.સૂ.૨/૩૪) ઇતિ ।

→ અનાપ્તાઽખિલશૈલાદિપ્રતિબિમ્બે હિ યાદૃશી । સ્યાદ્દર્પણે દર્પણતા કેવલાઽઽત્મસ્વરૂપિણી ॥

અહં ત્વં જગદિત્યાદૌ પ્રશાન્તે દૃશ્યસમ્પ્રમે । સ્યાત્ તાદૃશી કેવલતા સ્થિતે દૃષ્ટર્યવીક્ષણે ॥

← (યો.વા.૩/૪/૫૭-૫૮) ઇતિ યોગવાશિષ્ઠકારિકાયુગલમપિ પ્રકૃતોપયોગિતયા સ્મર્યતે ॥૧૧/૬॥

નિરુક્તનિરોધકારણે દર્શયતિ- ‘સ ચે’તિ । ઉક્તલક્ષણઃ = અન્તઃસ્થિતિ-બહિર્હતિલક્ષણો નિરોધશ્ચ
= નિરોધપદપ્રતિપાદ્યો હિ અભ્યાસાત્ વૈરાગ્યાચ્ચ ભવતિ । યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘અભ્યાસે’ત્યાદિ । એતદ્-
વ્યાખ્યા રાજમાર્તળ્ડે → અભ્યાસ-વૈરાગ્યે વક્ષ્યમાણલક્ષણે, તાભ્યાં પ્રકાશ-પ્રવૃત્તિ-નિયમરૂપા યા વૃત્તયસ્તાસાં
નિરોધો ભવતીત્યુક્તં ભવતિ । તાસાં વિનિવૃત્તબાહ્યાભિનિવેશાનાં અન્તર્મુખતયા સ્વકારણ એવ ચિત્તે
શક્તિરૂપતયાઽવસ્થાનમ્ । તત્ર વિષયદોષદર્શનજેન વૈરાગ્યેણ તદ્વૈમુખ્યમુત્પાદ્યતે । અભ્યાસેન ચ સુખ-
જનકશાન્તપ્રવાહપ્રદર્શનદ્વારેણ દૃઢસ્થૈર્યમુત્પાદ્યતે । ઇત્યં તાભ્યાં ભવતિ ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ← (રા.મા.૧/૧૨)
ઇત્યેવં વર્તતે ।

‘સર્વસ્ય જન્તોઃ સ્વભાવતઃ ચિત્તવૃત્તિનદી વિષયભૂમિગા સંસારસાગરાઽભિમુખી પ્રવહતિ । તત્ર વિષયે
વૈરાગ્યેણ તત્પ્રવાહં ભક્ત્વા સત્ત્વ-પુરુષવિવેકાઽભ્યાસેન તસ્યા નદ્યાઃ પ્રત્યક્પ્રવાહઃ ક્રિયતે । અનભ્યાસે

વિશેષાર્થ :- (૧) ઘટાદિ બાહ્ય વિષયોમાં અને ઉપલક્ષણથી કામ-ક્રોધ-કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ આદિ
અભ્યંતર વિષયોમાં અભિનિવેશ ન રહેવાથી શક્તિરૂપે વૃત્તિઓનું અંતર્મુખતયા ચિત્તમાં અવસ્થાન તે
નિરોધ કહેવાય છે. વળી, (૨) સાંખ્યમત અને પાતંજલદર્શન અનુસાર પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે. તેમાં
સત્ત્વગુણના આધિક્યથી અંતઃકરણની બાહ્યપદાર્થવિષયક પ્રકાશવૃત્તિ = જ્ઞાનવૃત્તિ થાય છે. રજોગુણના
આધિક્યથી અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિરૂપ વૃત્તિ થાય છે. અને તમોગુણના આધિક્યથી અંતઃકરણની નિયમરૂપ
= મૂઢતાસ્વરૂપ વૃત્તિ થાય છે. આ વૃત્તિગત ત્રણેય પ્રકારની બહિર્મુખતાને વિલીન કરવી તે પણ નિરોધ
કહેવાય છે. આમ બન્ને સ્વરૂપે નિરોધ કહેવાય છે. (૧૧/૬)

વૃત્તિનિરોધનું સાધન બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- વૃત્તિનિરોધ અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી થાય છે. તેમાં અભ્યાસ એટલે સ્થિતિમાં શ્રમ
કરવો. લાંબા સમય સુધી નિરંતર આદરસહિત યત્ન કરવાથી તે અભ્યાસ દૃઢભૂમિ = સ્થિર થાય
છે. (૧૧/૭)

• અભ્યાસનું સ્વરૂપ •

ટીકાર્થ :- ઉપર જણાવેલ બન્ને પ્રકારનો વૃત્તિનિરોધ અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી થાય છે. યોગસૂત્રમાં
જણાવેલ છે કે → ‘અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે.’ ← તેમાં અભ્યાસ એટલે

વૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધ ઇતિ” (યો.સૂ. ૧-૧૨) । તન્નાભ્યાસઃ સ્થિતૌ = વૃત્તિરહિતસ્ય ચિત્તસ્ય સ્વરૂપનિષ્ઠે પરિણામે શ્રમઃ = યત્નઃ પુનઃ પુનસ્તથાત્વેન ચેતસિ નિવેશનરૂપઃ । તદાહ- “તન્ન સ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસ ઇતિ” (યો.સૂ. ૧-૧૩) । સ ચ ચિરં = ચિરકાલં નૈરન્તર્યેણ આદરેણ ચાશ્રિતો (=નૈરન્તર્યાદરાશ્રિતઃ) દૃઢભૂમિઃ = સ્થિરો ભવતિ । તદાહ- ‘સ તુ દીર્ઘકાલ-નૈરન્તર્ય-સત્કારાઽસેવિતો દૃઢભૂમિ’રિતિ (યો.સૂ.૧-૧૪) ॥૭॥

હિ લય-વિક્ષેપસ્વભાવસ્ય ચિત્તસ્ય વૈરાગ્યાદ્ વિક્ષેપમહ્ગો નિદ્રા સ્યાત્ । તસ્માદ્ અભ્યાસ-વૈરાગ્યે લય-વિક્ષેપનિવૃત્તિરૂપપ્રયોજનભેદેન નિરોધે કાર્યે સમુચ્ચીયેતે’ (મ.પ્ર.૭/૭૨) ઇત્યેવં મણિપ્રભાયાં રામાનન્દો વ્યાચષ્ટે । → ‘વૈરાગ્યાદભ્યાસાચ્ચ’ ← (સા.સૂ.૩/૩૬) ઇતિ સાહ્યસૂત્રમપ્યત્રાઽનુસન્ધયમ્ ।

નનુ જપાદાવાવૃત્તિલક્ષણોઽભ્યાસો વિધાતું પાર્યતે । કિન્ત્વત્ર નિરોધે કો નામાભ્યાસઃ ? ઇત્યાશઙ્કાયા-માહ- તન્ન = તયોર્મધ્યે અભ્યાસઃ = અભ્યાસપદાર્થસ્તુ વૃત્તિરહિતસ્ય = રજસ્તમોવૃત્તિશૂન્યસ્ય ચિત્તસ્ય = અન્તઃકરણસ્ય સ્વરૂપનિષ્ઠે પરિણામે પુનઃ પુનઃ તથાત્વેન ચેતસિ નિવેશનરૂપો યત્નઃ = ઉત્સાહલક્ષણઃ પ્રવૃત્તિલક્ષણો વા । અનાદિકાલીનવ્યુત્થાનસંસ્કારવશાચ્ચિત્તાઽન્તર્ગતા વૃત્તયઃ બહિઃ નિઃસરન્તિ । બહિર્નિર્ગચ્છન્તીનાં તાસાં પુનઃ ચેતસિ વિલીનીકરણલક્ષણો યત્નોઽભ્યાસ ઇતિ ભાવઃ ।

યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘તન્ને’તિ । એતદ્વ્યાખ્યા રાજમાર્તઙ્કે → વૃત્તિરહિતસ્ય ચિત્તસ્ય સ્વરૂપનિષ્ઠઃ પરિણામઃ = સ્થિતિઃ, તસ્યાં યત્નઃ = ઉત્સાહઃ = પુનઃ પુનઃ તત્ત્વેન ચેતસિ નિવેશનમભ્યાસ ઉચ્યતે ← (રા.મા. ૭/૭૩) ઇત્યેવં વર્તતે । અત્ર તત્ત્વવૈશારદ્યાં → સ્થિતાવિતિ નિમિત્તસપ્તમી વ્યાખ્યાતા, યથા ‘ચર્મણિ દ્વિપિનં હન્તિ’ ← (ત.વૈ.૭/૭૩) ઇતિ વાચસ્પતિમિશ્ર આહ । ‘રાજસ-તામસવૃત્તિરહિતસ્ય સાત્ત્વિકમાત્રવૃત્ત્યેકાગ્રતા = સ્થિતિઃ તન્ન = તન્નિમિત્તં તત્સમ્પાદનેચ્છયા તત્સાધનવિષયાનુષ્ઠાને યા યત્નધારા સોઽભ્યાસ’ (ના.ભા.૭/૭૩) ઇતિ નાગોજીભટ્ટો વ્યાચષ્ટે ।

યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસસ્તુ → ચિત્તસ્યાઽવૃત્તિકસ્ય પ્રશાન્તવાહિતા સ્થિતિઃ । તદર્થઃ પ્રયત્નઃ = વીર્યં = ઉત્સાહઃ । તત્સંપિપાદયિષયા તત્સાધનાનુષ્ઠાનં = અભ્યાસઃ ← (યો.ભા.૭/૭૩) ઇત્યાચષ્ટે । અભ્યાસસ્યૈવ વિશેષમાહ- ‘સ ચે’તિ । ચિરકાલં = સંવત્સરૈર્જન્મભિર્વાઽનેકૈઃ દીર્ઘકાલં, યદિ ચિરકાલમાસે-વ્યામાનોઽપિ વિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્યાઽસેવ્યેત તર્હ્યુત્પદ્યમાનાઃ યોગસંસ્કારાઃ સમનન્તરભાવિવિચ્છેદકાલીનૈ-વ્યુત્થાનસંસ્કારૈરભિભૂયેરન્ । અત આહ- નૈરન્તર્યેણ । ઇત્યમપ્યનાદરેણ તદાશ્રયણે લય-વિક્ષેપ-કપાયાદયઃ પ્રસજ્યેરન્ । અત એવાહ- આદરેણ = તપો-બ્રહ્મચર્ય-વિદ્યા-શ્રદ્ધારૂપસત્કારેણ ચાશ્રિતઃ સ્થિરો ભવતિ = દૃઢસંસ્કારઃ સઃ વ્યુત્થાનસંસ્કારૈર્નાભિભૂયતે કિન્તુ સ્થિતિસમર્થો ભવતીત્યર્થઃ । અત્રૈવ યોગસૂત્રસંવાદમાહ-

વૃત્તિરહિત ચિત્તનો પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવા સ્વરૂપ જે પરિણામ હોય તેને વિશે વારંવાર તે સ્વરૂપે મનમાં તે પરિણામને સ્થાપવારૂપ પ્રયત્ન કરવો. યોગસૂત્રમાં કહેલ છે કે → ‘તેમાં અભ્યાસ = ચિત્તસ્થિતિ માટેનો પ્રયત્ન.’ ← આ અભ્યાસનો લાંબા સમય સુધી, નિરંતર આદરસહિત આશ્રય કરવામાં આવે તો તે અભ્યાસ સ્થિર થાય છે. યોગસૂત્રકારે જ જણાવેલ છે કે → ‘તે અભ્યાસ જો દીર્ઘ કાળ સુધી નિરંતર સત્કાર-આદરથી કરવામાં આવે તો દૃઢભૂમિ = સ્થિર થાય છે.’ ← (૧૧/૭)

૧. હસ્તાદર્શો ‘નિવેશન...’ ઇતિ પાઠઃ ।

‘યા વશીકારસંજ્ઞા સ્યાદ્ દૃષ્ટાઽઽનુશ્રવિકાઽર્થયો: । વિતૃષ્ણસ્યાઽપરં તત્ સ્યાદ્વૈરાગ્યમનધીનતા ॥૮॥

‘સ તુ’ ઇતિ । ભાવિતાર્થમેવૈતત્ ।

વાત્સ્યાયનસ્તુ ન્યાયસૂત્રભાષ્યે → અભ્યાસ: = સતતક્રિયાઽધ્યયન-શ્રવણ-ચિન્તનાનિ ← (ન્યા.સૂ. ભા.૪/૪/૪૭) ઇત્યેવં વ્યાચષ્ટે ઇત્યવધેયમ્ । અભ્યાસં વિના તુ નૈવ યોગલાભસમ્ભવ: । તદુક્તં યોગતત્ત્વોપનિષદિ → અનભ્યાસવતશ્ચૈવ વૃથા ગોષ્ટયા ન સિધ્યતિ । તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન યોગમેવ સદાઽભ્યસેત્ ॥ ← (યો.તત્ત્વો.૮૦) ઇતિ । પ્રકૃતે → જન્માન્તરશતાઽભ્યસ્તા મિથ્યા સંસારવાસના । સા ચિરાઽભ્યાસયોગેન વિના ન ક્ષીયતે ક્વચિત્ ॥ ← (મુ.૨/૧૪, રા.ગી.૬/૨૬) ઇતિ શુક્લયર્જૂર્વેદીય-મુક્તિકોપનિષદ્-રામગીતાવચનમપિ યથાતન્ત્રં ભાવનીયમ્ । પ્રકૃતે → નિત્યાભ્યાસાદૃતે પ્રાપ્તિર્ન ભવેત્, સચ્ચિદાત્મન: ← (અપરો.૧૦૧) ઇતિ અપરોક્ષાનુભૂતિવચનમપિ સ્મર્તવ્યમ્ । → અભ્યાસાદ્વા વશીકુર્યાન્મનો યોગસ્ય સિદ્ધયે ← (ગ.ગી.૫/૨૩) ઇતિ ગણેશગીતાવચનમપિ ન વિસ્મર્તવ્યમ્ । → ન સંસિદ્ધિર્વિ-જિજ્ઞાસો: કેવલં શાસ્ત્રચર્ચયા ← (રમ.ગી.૧/૧૨) ઇતિ રમણગીતાવચનમપ્યેતદર્થાનુપાતિ । એતેન → યથાઽગ્નિદારૂમધ્યસ્થો નોત્તિષ્ટેન્મથનં વિના । વિના ચાઽભ્યાસયોગેન જ્ઞાનદીપસ્તથા ન હિ ॥ ← (યો.કું.૩/૧૪) ઇતિ યોગકુण्डलिन्यુપનિષદુક્તિરપિ વ્યાખ્યાતા । → સતતાઽભ્યાસયોગેન કાર્યસિદ્ધિ: પ્રજાયતે ← (મહા.ગી.૩/૯) ઇતિ મહાવીરગીતાવચનમપ્યત્ર યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ । તદુક્તં કુण्डिकोपनिषदि → તદભ્યાસેન લભ્યેત પૂર્વજન્માઽર્જિતાત્મનામ્ ← (કું.૨૦) ઇતિ । યથોક્તં ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુપનિષદિ અપિ → નિત્યમભ્યસેત્ ← (ગો.પૂ.૧/૭) ઇતિ ॥૧૧/૭॥

વિશેષાર્થ :- તામસી વગેરે વૃત્તિઓથી રહિત એવા ચિત્તનો પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવા સ્વરૂપ પરિણામ એટલે સ્થિતિ કહેવાય. વ્યાસમહર્ષિના મતાનુસાર પ્રશાંતવાહિતા એ તાદૃશપરિણામસ્વરૂપ છે. વૃત્તિશૂન્ય પરિણતિરૂપે ચિત્તનું મનમાં વારંવાર સ્થાપન કરવું તે શ્રમ = પ્રયત્ન કહેવાય છે. અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેલી શક્તિઓ અનાદિ કાળના અવળા સંસ્કારના લીધે ચિત્તમાંથી ખસી જઈ બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળેલ વૃત્તિઓનું વારંવાર ચિત્તમાં સ્થાપન કરવું, ચિત્તમાં વૃત્તિઓને વિલીન કરવી તે અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસને દૃઢ કરવા માટે અનેક વર્ષો સુધી, જન્મ-જન્માન્તર સુધી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. ઘણા વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરવામાં આવે પરંતુ જો ત્રુટક-ત્રુટક અભ્યાસ કરવામાં આવે એટલે કે બે દિવસ કરે અને ચાર-છ દિવસ ન કરે તો પણ તે અભ્યાસ દૃઢ ન બને. માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઘણા વર્ષો સુધી, નિરંતર -પ્રતિદિન અભ્યાસ કરવામાં આવે પણ જો આદર વિના કરવામાં આવે તો કાં અભ્યાસમાં ઊંઘ આવી જાય કાં મન આમથી તેમ ભટકે અથવા વિષય-કષાયમાં મન ખૂંચી જાય. માટે આદરસહિત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ ત્રણ શરતનું પાલન થાય તો અવશ્ય અભ્યાસ સ્થિર થાય છે. અર્થાત્ સાત્ત્વિક ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહ-શાંતરસપ્રવાહ સ્થિર થાય છે. (૧૧/૭)

ચિત્તવૃત્તિનિરોધનું બીજું સાધન વૈરાગ્ય છે. તેને બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે →

✽ અપર વશીકાર વૈરાગ્યનું વિવેચન ✽

ગાથાર્થ :- વૈરાગ્ય એટલે બીજાને આધીન ન રહેવું. દષ્ટ અને આનુશ્રવિક વિષયમાં તૃષ્ણારહિત

યેતિ । દૃષ્ટઃ = इहैवोपलभ्यमानः शब्दादिः। आनुश्रविकश्च अर्थो = देवलोकादिः, अनुश्रूयते गुरुमुखादित्यनुश्रवः = वेदः, ततः प्रतीयमान आनुश्रविक इति व्युत्पत्तेः । तयोः (=दृष्टानुश्रविकार्थयोः) परिणामविरसत्वदर्शनात् वितृष्णस्य = विगतगर्ह्यस्य या वशीकारसंज्ञा = “ममैवैते? वश्या नाऽहमेतेषां वश्यः” इत्येवं विमर्शात्मिका (स्यात्) तत् अपरं = वक्ष्यमाणपरवैराग्यात्पाश्चात्यं वैराग्यं स्यात् अनधीनता = फलतः पराधीनताऽभावरूपं ।

चित्तवृत्तिनिरोધસ્ય હેત્વન્તરાત્મકં વૈરાગ્યં પ્રતિપાદયતિ- ‘યે’તિ । પ્રથમં અપરવૈરાગ્યં લક્ષયતિ ‘દૃષ્ટ’ ઇતિ । અપરવૈરાગ્યં તાવચ્ચતુર્વિધમ્- (૧) યતમાનસંજ્ઞા, (૨) વ્યતિરેકસંજ્ઞા, (૩) એકેન્દ્રિયસંજ્ઞા, (૪) વશીકારસંજ્ઞા ચેતિ । તત્ર વૈરાગ્યસાધનાનામર્જન-રક્ષણ-ક્ષય-હિંસાઘનન્તદોષદર્શનાદીનાં જ્ઞાનપૂર્વકમનુષ્ઠાનમાઘવૈરાગ્યમિતિ (ના.ભ.૧/૧૫) નાગોજીભટ્ટઃ । → ‘અત્ર જગતિ કિં સારં કિમસારં વૈતિ ગુરુ-શાસ્ત્રાભ્યાં જ્ઞાસ્યામી’તિ ઉઘોગો યતમાનસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ← (ભ.ગી.વિ.૬/૩૫) ઇતિ ભગવદ્ગીતાવિવરણે મધુસૂદન આચર્યે । ‘રાગાદીનાં ચિત્તસ્થાનાં કપાયાણાં વિષયેષ્વિન્દ્રિયપ્રવર્તકાનાં પાકાર્થં પ્રયત્નો યતમાનસંજ્ઞા વૈરાગ્યમિ’તિ (મ.પ્ર.૧/૧૫) મણિપ્રભાકૃત્ ।

‘જિતાન્યેતાનીન્દ્રિયાણિ, एतानि जेतव्यानी’તિ વ્યતિરેકાઽવધારણં દ્વિતીયમ્ । બાહ્યેન્દ્રિયવિષયેષુ રાગ-દ્વેષાદિક્ષયે સતિ એકસ્મિન્નેવ મનસિ માનાઽપમાનાદિવિષયક-રાગ-દ્વેષાઘપસારણં તૃતીયમ્ । એતત્ત્રિતયાઽભ્યાસેન હિ વિષયસંયોગેઽપિ દોષદર્શનમપ્રતિવહ્દં જાયતે । ‘વૈરાગ્યાદ્ દોષદર્શનમ્’ () ઇતિ સ્મૃતેઃ । કિન્તુ એતદ્વૈરાગ્યત્રિતયવતોઽપિ વશીકારં વિના વિષયસાન્નિધ્યે યોગમ્નશો ભવતીતિ ચતુર્થ વૈરાગ્યમેવ યોગહેતુ-રિતિ તદેવ લક્ષયતિ- ‘इहैवे’તિ । અનુશ્રૂયતે ગુરુમુખાદિત્યનુશ્રવઃ = વેદઃ ।

મણિપ્રભાકૃત્તુ ‘ગુરુચ્ચારણં અનુ શ્રવઃ = શ્રવણં યસ્ય સોઽનુશ્રવઃ = વેદઃ’ (મ.પ્ર.૧/૧૫) ઇત્યાહ । વિમર્શાત્મિકા, ન તુ રાગાઽભાવમાત્રમ્, વિષયાઽસાન્નિધ્યેન રાગાઽભાવે વિરક્તત્વાઽઽપત્તેઃ । પાશ્ચાત્યં = અધસ્તનસ્થાનવર્તિ । સ્વરૂપતઃ તદાનીમિન્દ્રિયાઽર્થપારવશ્યે સત્યપિ ફલતઃ = પરિણામમપેક્ષ્ય પરાધીનતા-પુરુષને ‘વશીકાર’ નામનો અપર વૈરાગ્ય હોય છે. (૧૧/૮)

ટીકાર્થઃ :- આ જ લોકમાં = આ જ ભવમાં જણાતા શબ્દાદિ વિષયો દષ્ટ કહેવાય છે. દેવલોક વગેરે વિષયો આનુશ્રવિક કહેવાય છે. કારણ કે આનુશ્રવિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એવી છે કે અનુશ્રવથી જેની પ્રતીતિ થાય તે આનુશ્રવિક. ગુરુના મુખેથી જે સંભળાય તે અનુશ્રવ = વેદ. (દેવલોક વગેરે આ લોકમાં ચર્મચક્ષુ વગેરેથી દેખાતા ન હોવાથી દષ્ટ ન કહેવાય પણ વેદશાસ્ત્રગમ્ય હોવાથી આનુશ્રવિક કહેવાય.) દષ્ટ અને આનુશ્રવિક (અદષ્ટ) આ બન્ને પ્રકારના વિષયોનો પરિણામ વિરસ-નીરસ-ઉદ્વેગજનક જણાવાથી જે પુરુષને તે બન્ને સંબંધી તૃષ્ણા-આસક્તિ-ગૃહ્ણિ રવાના થાય તેને વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે વૈરાગ્ય ‘આ વિષયો મારે વશ જ છે. હું વિષયોને વશ નથી. હું વિષયનો માલિક છું, ગુલામ નહિ’ આવા વિચારવિમર્શાત્મક હોવાથી તેનું નામ વશીકાર છે. નવમી ગાથામાં જે પરવૈરાગ્ય = શ્રેષ્ઠવૈરાગ્ય કહેવામાં આવશે તેની અપેક્ષાએ આ વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય અપર = નિમ્નકક્ષાવાળો છે. આને વૈરાગ્ય એટલા માટે કહેવાય છે કે તેમાં પરાધીનતા નથી, વિષયોની ગુલામી નથી. જો કે વર્તમાનમાં તો તેવો વૈરાગી

તદાહ- “દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવિતૃષ્ણ્યસ્ય^૧ વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમિતિ” (યો.સૂ.૧-૧૫) ૧૧૮ ॥
તત્પરં જાતપુંખ્યાતેર્ગુણવૈતૃષ્ણ્યસંજ્ઞકમ્ । બહિર્વૈમુખ્યમુત્પાદ્ય વૈરાગ્યમુપયુજ્યતે ॥૧૧ ॥

‘તદિ’તિ । જાતપુંખ્યાતે:^૨ = ઉત્પન્નગુણપુરુષવિવેકખ્યાતે: । ગુણવૈતૃષ્ણ્યસંજ્ઞકં = ગુણેષ્વપિ

૭ભાવરૂપં = ઇન્દ્રિયાદિપારવશ્યવૈકલ્યાત્મકમ્ । તદિદમપરં વૈરાગ્યં અષ્ટાઙ્ગયોગપ્રવર્તકત્વેન
વશ્યમાણસમ્પ્રજ્ઞાતસમાધેરન્તરઙ્ગમ્, અસમ્પ્રજ્ઞાતસ્ય તુ બહિરઙ્ગમિતિ યોગસુધાકરે વ્યક્તમ્ ।

ગ્રન્થકૃદત્ર યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘દૃષ્ટાઽઽનુશ્રવિકે’ત્યાદિ । એતદ્વાચ્યા રાજમાર્તણ્ડે → દ્વિવિધો હિ
વિષયો દૃષ્ટ આનુશ્રવિકશ્ચ । દૃષ્ટ: = ઇહૈવોપલભ્યમાન: શબ્દાદિ: । દેવલોકાદાવાનુશ્રવિક: । અનુશ્રૂયતે
ગુરુમુખાદિત્યનુશ્રવ: = વેદ:, તત્સમધિગત: = આનુશ્રવિક: । તયોર્દ્વયોરપિ વિષયયો: પરિણામવિરસત્વ-
દર્શનાદ્વિગતગર્હસ્ય યા વશીકારસંજ્ઞા ‘મમૈતે વશ્યા, નાહમેતેપાં વશ્ય’ ઇતિ યોઽયં વિમર્શસ્તદ્વૈરાગ્ય-મુચ્યતે
← (યો.સૂ.૧/૧૫ રા.મા.) ઇત્યેવં વર્તતે । → “સ્ત્રિયોઽન્નપાનમિત્યાદિપુ દૃષ્ટેપુ, આનુશ્રવિકેપુ =
સ્વર્ગાદિદિવ્યાઽદિવ્યવિષયેષુ વિનાશ-પરિતાપ-સાતિશયત્વાઽસૂયાદિદોષાણામભ્યાસેન સાક્ષાત્કારાદ્વિતૃષ્ણ-
સ્યોપેક્ષાબુદ્ધિર્વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમિ”તિ ← (મ.પ્ર.૧/૧૫) મણિપ્રભાકૃત્ ।

યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસસ્તુ → સ્ત્રિયોઽન્નપાનમૈશ્વર્યમિતિ દૃષ્ટવિષયે વિતૃષ્ણસ્ય સ્વર્ગ-વૈદેહ્ય-પ્રકૃતિલય-
ત્વપ્રાપ્તૌ આનુશ્રવિકવિષયે વિતૃષ્ણસ્ય દિવ્યાઽદિવ્યવિષયસમ્પ્રયોગેઽપિ ચિત્તસ્ય વિષયદોષદર્શિન: પ્રસ-
ઙ્ખ્યાનબલાદનાભોગાત્મિકા હેયોપાદેયશૂન્યા વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ← (યો.સૂ.૧/૧૫ ભા.) ઇત્યાચષ્ટે ।
અત્રાર્થે→ ‘દૃષ્ટવદાનુશ્રવિક: સ હ્યવિશુદ્ધિક્ષયાતિશયયુક્ત:’ ← ઇતિ (સાં.કા.૨) સાઙ્ખ્યકારિકાર્થોઽ-
પ્યનુસન્ધેય: । યદ્વા ગુરુમુખાદનુશ્રૂયત ઇતિ અનુશ્રવ: = વેદ:, તદ્વિહિતો યાગાદિ: આનુશ્રવિકં કર્મ
ઉચ્યતે । તતોઽપ્યપવર્ગાઽસિદ્ધે: તત્રાઽપિ વૈતૃષ્ણ્યમવસેયમ્ । અનેનૈકાન્તકર્મકાણ્ડબહિર્ભાવ: સૂચિત: ।
તદુક્તં સાઙ્ખ્યસૂત્રે → નાઽઽનુશ્રવિકાદપિ તત્સિદ્ધિ:, સાધ્યત્વેનાઽઽવૃત્તિયોગાદપુરુષાર્થત્વમ્ ← (સાં.સૂ.
૧/૮૨) ઇતિ ॥૧૧/૮ ॥

અપરવૈરાગ્યસ્ય પરવૈરાગ્યં પ્રતિ કારણત્વાત્રથમપરવૈરાગ્યમભિધાય સામ્પ્રતં પરવૈરાગ્યમાહ- ‘તદિ’તિ ।
ઉત્પન્નગુણ-પુરુષવિવેકખ્યાતે: = સજ્જાતસત્ત્વ-પુરુષાઽન્યતાબોધસ્ય ગુણેષ્વપિ વ્યક્તાઽવ્યક્તધર્મકેપુ તૃષ્ણાઽ-
પણ ભોજન, પાણી વગેરે ઈન્દ્રિયવિષયોનું સેવન કરે જ છે. પણ તે સેવન એવા પ્રકારનું હોય છે કે
તેના પરિણામમાં વિષયોથી કાયમી છુટકારો મળે છે. આમ ફળની અપેક્ષાએ = પરિણામની અપેક્ષાએ
વિષયોની ગુલામી ન હોવાથી ઉપરોક્ત વિચારવિમર્શને વૈરાગ્ય કહી શકાય છે. તેથી યોગસૂત્રમાં કહેલ
છે કે ‘દૃષ્ટ અને આનુશ્રવિક વિષયોમાં તૃષ્ણારહિત માણસને વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય હોય છે.’ (૧૧/૮)

હવે પર વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે →

ગુઠાર્થ :- જેને પુરુષ અને પ્રકૃતિના = ગુણના ભેદનો બોધ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવા પુરુષને
પ્રકૃતિના ગુણો ઉપરની આસક્તિ ચાલી જવાથી ગુણવૈતૃષ્ણ્ય નામનો પર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.
અહિર્મુખતાનો ત્યાગ ઉત્પન્ન કરાવવા દ્વારા આ વૈરાગ્ય ઉપયોગી બને છે. (૧૧/૮)

ટીકાર્થ :- જેને પુરુષ અને ગુણના = પ્રકૃતિના વિવેકનો = ભેદનો ખ્યાલ આવી ગયેલ છે

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘વૈતૃષ્ણ્યસ્ય’ ઇતિ પાઠ: । ૨. હસ્તાદર્શે ‘...ચ્યતે:’ ઇતિ ત્રુટિત: પાઠ: ।

તૃષ્ણાઽભાવલક્ષણં યથાર્થાઽભિધાનં પરં = પ્રકૃષ્ટં તત્ = વૈરાગ્યમ્ । તદાહ- “તત્પરં પુરુષખ્યાતેર્ગુણ-વૈતૃષ્ણ્યમિતિ (યો.સૂ.૧-૧૬)” ।

પ્રથમં હિ વિષયવિષયં, દ્વિતીયં ચ ગુણવિષયમિતિ ભેદઃ । બહિઃ = બાહ્યવિષયે વૈમુખ્યં

ભાવલક્ષણં = અલમ્બુદ્ધિરૂપં યથાર્થાઽભિધાનં પ્રકૃષ્ટં = શ્રેષ્ઠં વૈરાગ્યમ્ → ‘પુરુષઃ શુદ્ધોઽનન્તઃ તદ્વિપરીતા ગુણા’ इति विवेकख्यातावपि गुणात्मिकायां सर्वथा विरक्तः ← (યો.સૂ. ૧/૧૬ ત.વૈ.) इति तत्त्ववै-
શારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ । જ્ઞાનસ્યૈવ પરા કાષ્ટા વૈરાગ્યમ્ । એતસ્યૈવ હિ નાન્તરીયકં કૈવલ્યમિતિ યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસઃ ।

પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘તત્પરમિ’તિ । એતદ્વ્યાખ્યા મણિપ્રભાયાં → પૂર્વવૈરાગ્યમુત્તરવૈરાગ્યે હેતુઃ । તથાહિ- વક્ષ્યમાણયોગાઙ્ગાઽનુષ્ઠાનાદનતિશુદ્ધચિત્તસ્ય વિષયેપુ દોષદર્શનાદ્વશીકારસંજ્ઞકવૈરાગ્યે સતિ ગુર્વાગ-
માઽવગતસ્ય પુરુષસ્ય યા ખ્યાતિસ્તદભ્યાસાદ્ ધર્મમેઘાખ્યધ્યાનરૂપાન્નિતાન્તવિધ્વસ્તતમોરજોમલં ચિત્તં સત્ત્વ-
માત્રશેષમતિપ્રસન્નં ભવતિ । સોઽયમતિશુદ્ધચિત્તધર્મઃ પ્રસાદો ધર્મમેઘસ્યોત્તરવિધિઃ તસ્યૈવ ફલીભૂતઃ, પરં
ગુણેભ્યો વૈતૃષ્ણ્યં વૈરાગ્યમુચ્યતે યં મુક્તિહેતુસાક્ષાત્કારં વદન્તિ મોક્ષવિદઃ । યસ્યોદયે પ્રક્ષીણસર્વક્લેશો
વિદ્ધૂતાઽશેષકર્માઽઽશયઃ કૃતવિવેકખ્યાતાવપ્યુપેક્ષકઃ ‘કૃતં કૃત્યં, પ્રાપ્તં પ્રાપ્નીયમિ’તિ મન્યતે યોગી ।
યદનન્તરમેવ ચિત્તમસમ્પ્રજ્ઞાતસંસ્કારમાત્રશેષં ભવતિ તત્પરં વૈરાગ્યમ્ । અપરન્તુ વૈરાગ્યં વિતમસ્કસ્ય રજો-
લેશમલસ્ય ચિત્તસ્ય ધર્મો યતઃ પ્રકૃતૌ લીના એશ્વર્યમનુભવન્તિ, યથોક્તં ‘વૈરાગ્યાત્ પ્રકૃતિલયઃ’ ←
(યો.સૂ.૧/૧૬ મ.પ્ર.) इत्येवं वर्तते ।

‘સમ્યજ્ઞાનેનાઽવિદ્યાનિવૃત્તૌ ચ તેનૈવ દોષદર્શનેન તત્રાપ્યુપેક્ષારૂપં વૈરાગ્યમિતિ ભાવઃ, યદુત્તરં નિર્વિ-
ષયજ્ઞાનપ્રસાદમાત્રરૂપોઽસમ્પ્રજ્ઞાતઃ સમાધિરિતિ તાત્પર્યમ્ । અસ્મિન્નેવ વૈરાગ્યે સતિ એહિકકૈવલ્યનિયમ’
(યો.સૂ.૧/૧૬ ના.ભ.) इति नागोजीभट्टः । ‘સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધ્યભ્યાસપાટવેન ગુણત્રયાત્મકાત્પ્રધાનાદ્વિવિત્તસ્ય
પુરુષસ્ય ખ્યાતિઃ = સાક્ષાત્કારઃ, તસ્માદશેષગુણત્રયવ્યવહારે વૈતૃષ્ણ્યં યત્ તત્ પરં વૈરાગ્યમિત્યર્થઃ’ (યો.
સૂ.૧/૧૬ યો.સુ.) इति योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रेण प्रोक्तम् ।

इत्थञ्च स्वभूमिकोचितकर्मकरणे प्राप्तविवेको न संसारे पुनरावर्तते, हेयहानाद्, आदेयोपादानात्
गुणवैतृष्याच्च । इदमेवाऽभिप्रेत्य साङ्ख्यसूत्रे → તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્યાઽનાવૃત્તિશ્રુતિઃ ← (સાં.સૂ. ૧/
૮૩) → વિરક્તસ્ય હેયહાનમુપાદેયોપાદાનં હંસક્ષીરવત્ ← (સાં.સૂ.૪/૨૩) इत्युक्तम् । પ્રથમં =
વશીકારસંજ્ઞકં હિ અપરવૈરાગ્યં વિષયવિષયં = વાહ્યેન્દ્રિયાર્થગોચરં, દ્વિતીયં ચ પરવૈરાગ્યં ગુણવિષયં =
રજસ્તમઃપ્રભૃતિગુણગોચરં इति अनयोः भेदः ।

નનુ પરાઽપરવૈરાગ્યમપવર્ગમાર્ગે કથમુપયુજ્યતે ? इत्याशङ्कायामाह- बाह्यविषये = बाह्येन्द्रियविषय-

तेवा पुरुषने प्रकृतिना गुणो उपरनी = सत्त्व-रजस्-तमोगुणात्मक प्रकृति उपरनी तृष्णा रवाना थवाथी
गुणवैतृष्य नामनो यथार्थ श्रेष्ठ वैराग्य उत्पन्न थाय छे. योगसूत्रमां ज्ञप्तावेव छे के ‘पुरुषने विवेकख्याति
उत्पन्न थवाथी तेने गुणनी तृष्णा रवाना थाय ते पर = श्रेष्ठ वैराग्य छे.’

પ્રથમ અપર વૈરાગ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયો સંબંધી હતો, જ્યારે આ બીજો પરવૈરાગ્ય ગુણવિષયક

= દોષદર્શનજત્વાત્ પ્રવૃત્યભાવલક્ષણં ઉત્પાદ્ય વૈરાગ્યમુપયુજ્યતે = ઉપકારાઽઽધાયકં ભવતિ ॥૧॥
નિરોધે પુનરભ્યાસો જનયન્ સ્થિરતાં વૃદ્ધામ્ । પરમાનન્દનિષ્યન્દશાન્તશ્રોતઃપ્રદર્શનાત્ ॥૧૦॥

ત્વાવચ્છેદેન દોષદર્શનજત્વાત્ = અપરવૈરાગ્યસ્ય વિનાશિત્વ-પરિતાપકરત્વાદિદૂષણવૃન્દવિલોકનજન્યત્વાત્
પરવૈરાગ્યસ્ય ચ પ્રકૃતિવિકારેષુ સ્વત્વ-સ્વીયત્વપ્રકારકભ્રમોચ્છેદકત્વાત્ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ પ્રવૃત્યભાવલક્ષણં =
પ્રવૃત્તિવિરામાત્મકં વૈમુખ્યં ઉત્પાદ્ય પરમપરજ્ઞ વૈરાગ્યં ઉપકારાઽઽધાયકં = ચિત્તવૃત્તિનિરોધં પ્રત્યુપકારકં
ભવતિ । તદુક્તં વૈરાગ્યકલ્પલતાયાં → આઘં ખલુ વૈરાગ્યં, વિપયત્યાગાય વિષયવૈતૃષ્ણ્યમ્ । જ્ઞાનાદિ-
વિકારહરં, ગુણવૈતૃષ્ણ્યં દ્વિતીયં તુ ॥ ← (વૈ.ક.સ્ત.૨/૨૬૨) ઇતિ । પરવૈરાગ્યોપલમ્ભે તુ લબ્ધ્યાદ-
યોઽપિ નોત્તેકાય પ્રભવન્તિ । તદુક્તં ગ્રન્થકૃતૈવ અધ્યાત્મસારે → વિપુલર્હિપુલાકચારણપ્રવલાશીવિષ-
મુખ્યલબ્ધયઃ । ન મદાય વિરક્તચેતસામનુષઙ્ગોપનતાઃ પલાલવત્ ॥ ← (અ.સા. ૨/૨૩) ઇતિ ।
પ્રકૃતે → વૈરાગ્યસ્ય ફલં બોધો બોધસ્યોપરતિઃ ફલમ્ । સ્વાનન્દાઽનુભવાચ્છાન્તિરેપૈવોપરતેઃ ફલમ્ ॥
← (અધ્યા.૨૮) ઇતિ અધ્યાત્મોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યં સદ્વચનસઙ્ગતિપરાયણૈઃ ॥૧૧/૯॥

છે. આટલો બન્ને વચ્ચે વિષયભેદકૃત તફાવત છે. આ વૈરાગ્ય દ્વારા બાહ્ય વિષયમાં (ગુણપ્રયુક્ત વ્યવહારમાં) દોષદર્શન ઉત્પન્ન થવાથી = અસારતા-અન્યતા-ક્ષણભંગુરતા વગેરેનો બોધ પ્રગટ થવાથી બાહ્ય વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આ રીતે બહિર્મુખતાનો વિલય ઉત્પન્ન કરાવવાના લીધે વૈરાગ્ય વૃત્તિનિરોધમાં ઉપકારી થાય છે. (૧૧/૯)

વિશેષાર્થ :- પ્રથમ વૈરાગ્યમાં વિષયોનો વૈરાગ્ય છે. પરંતુ હજુ સુધી પુરુષ અને પ્રાકૃતિક ગુણો વચ્ચે રહેલા ભેદનું ભાન નથી. જ્યારે પરવૈરાગ્યમાં આવું ભાન હોવાથી પ્રાકૃતિક ગુણો બુદ્ધિ-અહંકાર વગેરેમાં પણ પક્કડ-તૃષ્ણા રવાના થાય છે. તેથી આ ગુણવૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે પુરુષને પ્રકૃતિથી ભિન્ન પોતાનું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવી જાય છે કે ‘હું તો કમલપત્રવત્ નિર્લેપ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું. હું જગતનો કર્તા-ભોક્તા નથી. પરંતુ અસંગ સાક્ષીમાત્ર કેવલ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છું. અત્યાર સુધી મારામાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનું ભાન થતું હતું તે ઔપાધિક હતું, ભ્રમાત્મક હતું.’ ત્યારે પુરુષને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ ઉપર વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. પુરુષ ઉપરથી પ્રકૃતિનો પુરુષાભિભવ કરવારૂપ અધિકાર નિવૃત્ત થાય છે. પછી તે ભેદજ્ઞાનથી = વિવેકખ્યાતિથી ઉત્પન્ન થયેલો આ વૈરાગ્ય જ પ્રકૃષ્ટ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્ય પેદા થવાથી પ્રકૃતિના સઘળા કાર્યોમાં = સમગ્ર જડ જગતમાં પુરુષને વિરસપણાનું દર્શન થાય છે. મતલબ કે વિવેકખ્યાતિ ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વે પ્રકૃતિના કાર્યમાં પુરુષને જે આસક્તિ હતી, સ્વીયત્વ કે સ્વકીયત્વનો ભ્રમ હતો તે ન રહેવાથી સઘળાં કાર્યો નીરસ લાગે છે. તેથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉમળકો જાગતો નથી. તથા અપર વૈરાગ્ય દ્વારા વિષયોની આસક્તિ ખલાસ થતાં વિષયવૈમુખ્ય આવે છે. આમ બહિર્મુખ ચિત્તવૃત્તિ વિલીન થવા લાગે છે. અર્થાત્ વિષયવૈરાગ્ય અને ગુણવૈરાગ્ય દ્વારા ચિત્તની બહિર્મુખ વૃત્તિઓ શક્તિરૂપે અંતર્મુખતા વિલીન બને છે. આ રીતે બન્ને વૈરાગ્ય ચિત્તવૃત્તિનિરોધમાં ઉપકારી બને છે. (૧૧/૯)

❀ યોગમાં અભ્યાસની ઉપયોગિતા ❀

ગાથાર્થ :- વળી, વૃત્તિનિરોધવિષયક અભ્યાસ અત્યંત સ્થિરતાને ઉત્પન્ન કરતો પરમાનંદના ઝરણા

‘નિરોધ’ इति । ‘निरोधे = चित्तवृत्तिनिरोधे अभ्यासः पुनर्दृढां = अतिशयितां स्थिरतां = २अवस्थितिलक्षणां जनयन् परमानन्दनिष्यन्दस्य = अतिशयितसुखार्णवनिर्झरभूतस्य ३शान्तश्रोतसः = शान्तरसप्रवाहस्य प्रदर्शनात् (= परमानन्दनिष्यन्दशान्तश्रोतःप्रदर्शनात्) उपयुज्यते इत्यन्वयः, तत्रैव सुखमग्नस्य मनसोऽन्यत्र गमनाऽयोगात् ।

→ चित्तमेव हि संसारः तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥
 ← (शा.१/३, मैत्रा.६/३४) इति शाट्यायनीयोपनिषद्-मैत्रायण्युपनिषदोर्वचनात् चित्तशुद्धिकृते चित्तवृत्ति-
 निरोधं प्रति पराऽपरवैराग्यस्योपकारकत्वमुक्त्वाऽधुनाऽभ्यासस्य तत्रोपयोगमाह- ‘निरोध’ इति । चित्तवृत्ति-
 निरोधे = अन्तःकरणनिष्ठसत्त्वरजस्तमोमयवृत्तिप्रतिरोधं प्रति अभ्यासः = विवेकदर्शनाऽभ्यासो हि अति-
 शयितां = व्युत्थानसंस्कारानभिभूतां अवस्थितिलक्षणां = स्थिरतां जनयन् = उत्पादयन् अतिशयितसु-
 खार्णवनिर्झरभूतस्य = निरतिशयसुखसागरच्युताऽल्पप्रवाहस्थानीयस्य शान्तरसप्रवाहस्य प्रदर्शनात् = प्रकर्षेण
 द्योतनात् ‘उपयुज्यते’ इति पूर्वतनश्लोकगतपदस्यात्र अन्वयः = सम्बन्धः कार्यः । तत्रैव= परमा-
 नन्दनिष्यन्दसदृशशान्तरसप्रवाह एव सुखेन लीनस्य = सुखमग्नस्य मनसः = चेतसः अन्यत्र = तत्
 इतरत्र गमनाऽयोगात्, स्वहेतावेव निरुद्धवृत्तिकं चित्तं विलीयत इति कृत्वा । तदुक्तं मैत्रायण्युप-
 निषदि मैत्रेय्युपनिषदि च → यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यते । तथा वृत्तिक्रियाच्चित्तं स्व-
 योनावुपशाम्यते ॥ ← (मैत्रा.६/३४, मैत्रे.१/४/३) इति । चित्तनाशाच्चेन्द्रियविजयोऽपि परेषामभिमतः ।
 तदुक्तं वाल्मीकिरामायणे → चित्तनाशाद् विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि हि । क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता
 रश्मयो यथा ॥ ← (वा.रा.६/४/७३) इत्यादिकं यथातन्मनुसन्धेयम् ।

इत्थञ्च चित्तवृत्तिनिरोधे अभ्यास-वैराग्ययोर्हेतुताऽनाविला । तदुक्तं भगवद्गीतायां → असंशयं
 महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥ ← (भ.गी.
 ६/३५) इति । योगसूत्रभाष्ये व्यासेनापि → वैराग्येण विषयश्रोतः खिलीक्रियते, विवेकदर्शनाऽभ्यासेन
 विवेकश्रोत उद्घाट्यते इत्युभयाऽधीनः चित्तवृत्तिनिरोधः ← (यो.सू. १/१२ भा. पृ.४६) इत्युक्तम् ।
 → ग्रहीतृ-ग्रहण-ग्राह्यरूपपङ्क्तिविंशतितत्त्वाऽभ्यासो वशीकाराख्यमपरं वैराग्यञ्च सम्प्रज्ञातयोगसाधनम् । तत्र
 च वैराग्यं साक्षादेव वृत्तिनिरोधकारणम् । अभ्यासस्तु समाधिरूपाङ्गद्वारा ← (यो.सा.सं.२/पृ.३०)
 इति तु योगसारसङ्ग्रहे विज्ञानभिक्षुः ।

प्रकृते → वैराग्याद् बुद्धिविज्ञानाऽऽविर्भावो भवति । अभ्यासात् तज्ज्ञानं क्रमेण परिपक्वं भवति ।
 परिपक्वविज्ञानात् जीवन्मुक्तो भवति ← (त्रि.पा.म. ५/६) इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्वचनमपि

સ્વરૂપ શાંતપ્રવાહ દેખાડવાથી ઉપકારી થાય છે. (૧૧/૧૦)

ટીકાર્થ :- વળી, ચિત્તવૃત્તિનિરોધવિષયક અભ્યાસ અત્યંત બળવાન એવી સ્થિરતાને = અવસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરતો અત્યંત સુખસાગરના ઝરણા સમાન શાંતરસના પ્રવાહને પ્રકૃષ્ટ રીતે દેખાડવાથી ચિત્તવૃત્તિનિરોધમાં ઉપકારી થાય છે. કારણ કે શાંતરસપ્રવાહમાં સુખપૂર્વક મગ્ન થયેલું મન બીજે ક્યાંય

૧.મુદ્રિતપ્રતૌ ‘નિરોધચિ..’ इत्यशुद्धः पाठः। २.हस्तादर्शं ‘अवस्थित..’ इति पाठः। ३.मुद्रितप्रातौ ‘शान्त..’ इति अशुद्धः पाठः।

इत्थं च चित्तवृत्तिनिरोध इति योगलक्षणं सोपपत्तिकं व्याख्यातम् ॥१०॥

†अथैतद्वृषयन्नाह —

न चैतद्युज्यते किञ्चिदात्मन्यपरिणामिनि । कूटस्थे स्यादसंसारोऽमोक्षो वा तत्र हि ध्रुवम् ॥११॥

यथातन्त्रमनुयोज्यम् । रमणगीतायां तु → प्राणरोधेन वृत्तीनां निरोधः साधितो भवेत् । वृत्तिरोधेन वृत्तीनां जन्मस्थाने स्थितो भवेत् ॥ ← (र.गी.६/४) इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

संन्यासगीतायां तु →

यदा स्याद्विषयाऽऽसक्तिर्विलीना सुतरामिह । विलीयन्ते तदाप्येषां वृत्तयश्चाऽपि सर्वशः ॥ क्षीयते वृत्तिनाशे च चाञ्चल्यं मनसः क्षणात् । नष्टे च चापले चित्तं धारणायां प्रवर्तते ॥ तदेतदेव भगवान् योगशास्त्रे सदाशिवः । आम्नातवाँ“श्चित्तवृत्तेर्निरोधो योग” इत्यथ ॥ आज्ञापयच्च मुदितः परमेण समाधिना । “द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं तदा” स्यादिति चाग्रतः ॥ नूनमेतेन संसिद्धं यत्पुमान् शंसितव्रतः । विषयात्मकवस्तुभ्यश्चित्तवृत्तीर्निवारयन् ॥ दद्याद्विषयभूतानि तानि वस्तूनि सर्वथा । तदा निश्चापलं चेतः स्थिरतां लभते पराम् ॥ स्थिरेऽन्तःकरणे जाते स्यात्तच्चैतन्यदर्शनम् । तथात्वे च नरो मुक्तिं विन्दत्येव सदा स्थिराम् ॥ ←(सं.गी.३/४९-४७) इत्येवं चित्तवृत्तिनिरोधस्य दानमूलकत्वमुक्तमित्यवधेयम् । एतावता प्रबन्धेन ‘योगः = चित्तवृत्तिनिरोध’ इति योगलक्षणं सोपपत्तिकं = पातञ्जलयोगदर्शनाद्यनुसारियुक्तिसहितं व्याख्यातम् ॥११/१०॥

अथ ग्रन्थकारः साम्प्रतं तत् = पतञ्जल्युक्तं योगलक्षणं दूषयन्नाह- ‘न चे’ति । पूर्वोक्तं कारि-

ज्ज शक्तुं नथी. आ रीते त्कती चित्तवृत्तिनो निरोध थाय छे. आम चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगना लक्षणानी पातंजल-योगदर्शनमान्य युक्तिओ सहित व्याख्या थर्छ. (११/१०)

विशेषार्थ :- प्रस्तुतमां १ थी १० गाथानो संबंघ आ रीते छे के चित्तनी प्रमाशादि पांथेय प्रकारनी वृत्तिओनो द्विविध वैराग्य अने स्थिर अब्यासना माध्यमथी प्रतिरोध करवो ते पातंजलयोगदर्शननी मान्यता मुजब योग कडेवाय छे. विषयवैराग्य अने गुणवैराग्य तो आसक्तिशून्यता अने विषयदोषदर्शन द्वारा बाह्य विषयमां मनने त्कतुं अटकाववा द्वारा = विषयप्रवाहने स्पलित करवा द्वारा चित्तवृत्ति-निरोधमां उपकारी थाय छे. ज्यारे दृढ अब्यास शांतरसप्रवाह देभाऽवा द्वारा = विवेकभ्यातिप्रवाह प्रगट करवा द्वारा मनने त्यां ज स्थिर करवाना लीधे चित्तवृत्तिनिरोधमां उपकारी थाय छे. आम चित्तवृत्तिनिरोधमां वैराग्य अने अब्यास बन्ने उपयोगी छे. आम पातंजलयोगदर्शनकारना मन्तव्य मुजब चित्तवृत्तिनिरोधस्वरूप योगनी व्याख्या थर्छ. (११/१०)

हवे मडोपाध्यायञ्च मडाराज पतंजलि अल्पित प्रस्तुत योगलक्षणनी क्षतिओ जशावता कडे छे के -

• पातंजल योगलक्षणनी भीमांसा •

गाथार्थ :- ज्ञे आत्माने सर्वथा अपरिशाभी मानवामां आवे तो उपरोक्त योगलक्षण जरा पश संगत थतुं नथी. कारण के आत्मा कूटस्थ नित्य डोय तो चोक्कस संसारनो ज असंभव थाय तेमज मोक्षनो पश असंभव थाय. (११/११)

१. मुद्रितप्रतौ ‘अथत..’ इति त्रुटितः पाठः ।

‘न चे’ति । न चैतत् = पूर्वोक्तं किञ्चित् अपरिणामिनि आत्मनि युज्यते । तत्र = आत्मनि हि कूटस्थे = १एकान्तैकस्वभावे सति । असंसारः = संसाराभाव एव स्यात्, पुष्करपत्रवन्निलेपस्य तस्याऽविचलितस्वभावत्वात् ।

प्रकृतितद्विकारोपहितस्वभावे च तस्मिन् संसारदशायामभ्युपगम्यमाने ध्रुवं = निश्चितं अमोक्षः

कादशकप्रतिपादितं योगलक्षणं अपरिणामिनि = सर्वथा कूटस्थनित्ये आत्मनि स्वीक्रियमाणे न च = नैव किञ्चित् = किमपि युज्यते = सङ्गच्छते । तथाहि- आत्मनि हि कूटस्थे = एकान्तैकस्वभावे = अप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकपरिणामे सति; ‘कूटः = लोहकाराऽऽपणस्था लौहानां कूटनार्थिका लौही चैरिणी, तद्वत् सर्वदा तिष्ठतीति कूटस्थः = एकरूपतया कालव्यापी’ इति किरणावल्यभिधानायां साङ्ख्यकारिकावृत्तौ प्रोक्तम् । प्रकृते आपादनमाह- संसाराऽभाव एव स्यात् पुष्करपत्रवत् = पद्मपलाशवत् निर्लेपस्य = पङ्कस्थानीयकर्तृत्वादिलेपशून्यस्य तस्य आत्मनः अविचलितस्वभावत्वात् । यथा विमलकमलदलमम्भसा कर्दमादिना वा लिप्तं न सम्भवति तथाऽऽत्मा कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति तन्मतम् । अतो लिप्तत्वमनुयोगितासम्बन्धेन विजातीयसंयोगवत्त्वम् । वैजात्यञ्च ‘अम्भसा भस्मना वा लिप्तं शरीरं तैलेन लिप्तमि’त्याद्यनुगतप्रतीतिसिद्धिनोदनत्वव्याप्यजातिविशेषरूपम् । अनुयोगितासम्बन्धेन तादृशवैजात्याऽवच्छिन्नाऽनुयोगित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभाववत्त्वं वा निर्लिप्तत्वमिति (कारिकावली-४९ प्र.पृ.४०३) मुक्तावली-प्रभायां नृसिंहशास्त्री । एतादृशानिलेपस्वभावाङ्गीकारे चतुर्गतिसंसरणानादुःखोपधानादिमयसंसाराऽसम्भवः स्पष्ट एव । ततश्च भोगाऽनुपपत्तिरपि दुर्वारा । तदुक्तं वीतरागस्तोत्रे श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः → आत्मन्येकान्तनित्ये स्यान्न भोगः सुख-दुःखयोः ← (वी.स्तो.८/२) इति । पुरुषस्य परिणामित्वे तु चित्तैकाग्र्याऽभ्यासप्रकर्षवशात् चित्तनिरोध अस्माकमपीष्ट एव । तदुक्तं उत्तराध्ययनसूत्रे → एगगमणसंनिवेशणाए णं भंते! जीवे किं जणेइ? चित्तनिरोहं करेइ ← (उत्त.२९/२५) इति ।

ननु पुरुषः पुष्करपत्रवन्निलेप एव, प्रकृतिरेव च कर्त्री, बुद्धिश्च प्रकृतेः विकारः । पुरुषोपरागविपयोपराग-कर्तव्योपरागरूपांशत्रयवत्या बुद्धेरुपधानाद्धि पुरुषस्य संसार उच्यते, तदानीं तस्य प्रकृतिबुद्ध्युपहितस्वभावत्वादिति चेत्? अत्रोच्यते, प्रकृति-तद्विकारोपहितस्वभावे च = प्रधान-तद्विकारात्मकबुद्धिलक्षणोपाधिसङ्गतिस्वभावे हि तस्मिन् आत्मनि संसारदशायां पतञ्जल्यनुयायिभिः अभ्युपगम्यमाने

टीका :- आत्माने अेकांते अपरिणामी मानवामां आवे तो पतंजलि द्वारा जज्ञावेल योगलक्षण जरा पज्ञ संगत थतुं नथी. कारज्ञ के ज्ञे आत्माने कूटस्थ-स्थिरअेकान्तस्वभाववाणो मानवामां आवे तो संसार ज संभवे नहि. आनुं कारज्ञ अे छे के क्मणना पांढरानी जेम पुरुष = आत्मा सर्वथा निर्लेप ज छे, सर्वदा निर्लेप ज छे. पोताना सार्वदिक निर्लेप स्वभावने पुरुष कदापि छोडतो नथी ज. अलिप्त स्वभावथी आत्मा जरा पज्ञ थलायमान न थाय तो ते आत्मा संसारी कई रीते कही शकाय ? कारज्ञ के दोषथी लेपावुं - भरडावुं आ ज तो संसारी आत्मानी पास ओणभाज्ञ छे.

तथा ज्ञे पातंजल योगदर्शनकार द्वारा अेम कडेवामां आवे के → ‘संसारी अवस्थामां प्रकृति

१. मुद्रितप्रतौ ‘एकान्तिक....’ इति पाठः ।

= મોક્ષાભાવો વા સ્યાત્, મુક્તિદશાયાં પૂર્વસ્વભાવસ્ય ત્યાગે કૌટસ્થ્યહાનિપ્રસન્નગાત્ ॥૧૧॥
 'પ્રકૃતેરપિ ચૈકત્વે મુક્તિઃ સર્વસ્ય નૈવ વા । જડાયાન્ચ પુમર્થસ્ય કર્તવ્યત્વમયુક્તિમત્ ॥૧૨॥

નિશ્ચિતં મોક્ષાઽભાવઃ = અપવર્ગાઽસમ્ભવઃ સ્યાત્, પ્રકૃતિ-તદ્વિકારોપહિતસ્વભાવસ્ય કૂટસ્થનિત્યે પુરુષે સદા સત્ત્વાત્ । ન ચ મુક્તૌ તત્સ્વભાવપ્રચ્યવાન્નાઽયં દોષ ઇતિ વાચ્યમ્, મુક્તિદશાયાં = મોક્ષાવસ્થાયાં પૂર્વસ્વભાવસ્ય = સત્ત્વ-મહત્તત્ત્વોપહિતસ્વભાવસ્ય ત્યાગે = પ્રચ્યવે તુ કૌટસ્થ્યહાનિપ્રસન્નગાત્ = પુરુષસ્યૈકાન્ત-નિત્યત્વરાદ્ધાન્તભન્નગાઽઽપાતાત્ ॥૧૧/૧૧॥

દોષાન્તરમુપક્ષિપતિ- 'પ્રકૃતે'રિતિ । કિઞ્ચ 'અજામેકાં લોહિત-શુક્લ-કૃષ્ણામિ' (શ્વે.ઉપ. ૪/૫, નારા.પૂ.૫,મહા.ના.૯/૨) તિ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્-નારાયણપૂર્વતાપિનીયોપનિષદ્-મહાનારાયણોપનિષદાં વચનાત્ → લોહિત-શુક્લ-કૃષ્ણગુણમયી ગુણસામ્યા અનિર્વચના મૂલપ્રકૃતિઃ ← (પૈ.૧ 19) ઇતિ પૈઙ્ગલોપનિષદ્વચનાત્, → શબ્દ-સ્પર્શવિહીનં તદ્રૂપાદિભિરસંયુતમ્ । ત્રિગુણં તજ્જગદ્દોનિરનાદિપ્રભવાવ્યયમ્ ॥ ← (વિ.પુ.૧/૨/૨૦) ઇતિ વિષ્ણુપુરાણવચનાત્, → સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ એષૈવ પ્રકૃતિઃ સદા ← (યા.સ્મૃ.૪/૧૮૨)

અને પ્રકૃતિકૃત વિકારોથી ઉપહિત એવા સ્વભાવવાળો આત્મા છે.' ← તો ખરેખર એવા આત્માનો કદાપિ મોક્ષ નહિ થઈ શકે. કારણ કે પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃતિક વિકારથી = બુદ્ધિથી ઉપહિત સ્વભાવને આત્મા છોડે નહિ ત્યાં સુધી આત્માનો મોક્ષ ન કહી શકાય. તથા જો તેવા વિકારઉપહિત સ્વભાવને આત્મા છોડી દે તો આત્મામાં કૂટસ્થ ધ્રુવપણાનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. અર્થાત્ અપસિદ્ધાન્તદોષ પતંજલિમતમાં આવી પડે. (૧૧/૧૧)

વિશેષાર્થ :- સાંખ્ય અને પાતંજલદર્શનમાં પુરુષ સર્વદા કમલપત્રવત્ નિર્લેપ મનાય છે. પરંતુ પુરુષની સંસારદશાની સંગતિ કરવા માટે પુરુષમાં પ્રકૃતિ અને તેના વિકારભૂત બુદ્ધિ વગેરેનું ઉપધાન = સક્રિય સન્નિધાન માનવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ સંસારદશામાં પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનું સંનિધાન પુરુષમાં રહેવાથી પુરુષ પણ પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોને અનુરૂપ સ્વભાવવાળો થાય છે. એટલે કે ઘટાદિઆકારરૂપ વૃત્તિઓ જેમ અંતઃકરણનો ધર્મ છે તેમ પુરુષ પણ તથાવિધ અંતઃકરણના સન્નિધાનથી ઉપચરિત ઘટાદિઆકારવાળો થાય છે. આ રીતે પ્રકૃતિ-બુદ્ધિ વગેરેના સન્નિધાનના સ્વભાવવાળો પુરુષ સંસારી કહેવાય છે. આવા સ્વભાવથી રહિત પુરુષ મુક્ત કહેવાય છે.

પરંતુ આ વાતની સામે મહોપાધ્યાયજી મહારાજનું કથન એવું છે કે જો પ્રકૃતિ-બુદ્ધિના સન્નિધાનવાળા સ્વભાવનો અર્થાત્ પ્રકૃતિ-વિકારના સન્નિધાનથી પ્રયુક્ત સ્વભાવનો પુરુષ મુક્તદશામાં ત્યાગ કરે તો સર્વથા અપરિવર્તનશીલ સ્વભાવ સ્વરૂપ કૂટસ્થપ્રૌઘ્યનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે. આ દોષ દાર્શનિક પરિભાષા મુજબ અપસિદ્ધાન્તદોષ કહેવાય છે. બાકીની બાબત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ જ છે. (૧૧/૧૧)

• પ્રકૃતિને એક માનવામાં દોષ •

ગાથાર્થ :- અને પ્રકૃતિને પણ એક માનવામાં આવે તો એક આત્માની મુક્તિ થતાં બધા આત્માની એક સાથે મુક્તિ થાય અથવા એકની પણ મુક્તિ ન થઈ શકે. તેમ જ જડ એવી પ્રકૃતિમાં પુરુષાર્થ-કર્તવ્યત્વ માનવું પણ યુક્તિસંગત નથી. (૧૧/૧૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'પ્રકૃતેરપિ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

પ્રકૃતેરિતિ । પ્રકૃતેરપિ ચૈકત્વેऽભ્યુપગમ્યમાને સર્વસ્ય મુક્તિઃ સ્યાત્, નૈવ વા કસ્યચિત્ સ્યાત્ । એકં પ્રતિ વિલીનોપધાનાયાસ્તસ્યાઃ સર્વાન્પ્રતિ તથાત્વાત્, એકં પ્રત્યતાદૃશ્યાશ્ચ સર્વાન્ પ્રત્ તથા-ત્વાત્ । અન્યથા સ્વભાવભેદે પ્રકૃતિભેદપ્રસંગાત્ ।

૩૧ । યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિવચનાત્, → સહજાઽસ્ત્યવિદ્યા મૂલપ્રકૃતિર્માયા લોહિત-શુક્લ-કૃષ્ણા ← (શાં.૩/૧) ઇતિ શાણ્ડિલ્યોપનિષદ્વચનાત્, → અકાર્યાવસ્થોપલક્ષિતં ગુણસામાન્યં = પ્રકૃતિઃ ← (સાં.પ્ર.ભા.૧/૬૧) ઇતિ સાઙ્ઘ્યપ્રવચનભાષ્યાત્, → સત્ત્વ-રજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ ← (સાં.સૂ.૧/૬૧) ઇતિ સાઙ્ઘ્યસૂત્રાચ્ચ ત્રિગુણાત્મિકાયાઃ શબ્દ-સ્પર્શાદિશૂન્યાયાઃ યદ્વા → પ્રકૃતિરિતિ ચ બ્રહ્મણઃ સકાશાન્નાનાવિચિત્ર-જગન્નિર્માણસામર્થ્યબુદ્ધિરૂપા બ્રહ્મશક્તિરેવ પ્રકૃતિઃ ← (નિરા.૭) ઇતિ નિરાલમ્બોપનિષદુપદર્શિતસ્વરૂપાયાઃ પ્રકૃતેરપિ = પ્રધાનસ્યાઽપિ એકત્વે = એકત્વસઙ્ઘ્યાકત્વે અભ્યુપગમ્યમાને = યોગદર્શનાનુસારિભિઃ સ્વી-ક્રિયમાણે સતિ સર્વસ્ય પુરુષસ્ય મુક્તિઃ સ્યાત્, 'વામદેવાદિમુક્તેર્નાઽદ્વૈતમ્' (સાં.સૂ. ૧/૧૫૭) ઇતિ સાઙ્ઘ્યસૂત્રાનુસારેણ વામદેવાદિલક્ષણં એકં પુરુષં પ્રતિ વિલીનોપધાનાયાઃ = પ્રલીનવિકારાયાઃ = આલી-નાધિકારાયાઃ = પ્રચ્યુતપુરુષાઽઽભિભવાધિકારાયા ઇતિ યાવત્, તસ્યાઃ પ્રધાનાઘપરાભિધાનાયાઃ પ્રકૃતેઃ સર્વાન્ પુરુષાન્ પ્રતિ તથાત્વાત્ = વિલીનવિકારત્વાત્ ।

નૈવ વા કસ્યચિત્ પુરુષસ્ય મુક્તિઃ સ્યાત્; એકં અપિ પુરુષં પ્રતિ અતાદૃશ્યાઃ = અવિલીનવિકારો-પધાનાયાઃ પ્રકૃતેરેકત્વેન સર્વાન્ પુરુષાન્ પ્રતિ અતથાત્વાત્ = અવિલીનવિકારત્વાત્ । વિપક્ષવાધમાહ અન્યથા = એકં પ્રતિ વિલીનોપધાનાયાઃ પ્રકૃતેઃ તદન્યાન્ પુરુષાન્ પ્રતિ વિલીનવિકારત્વાઽનઙ્ગીકારે યદ્વૈકં પ્રત્યતાદૃશ્યાશ્ચ સર્વાન્ તદન્યાન્ પુરુષાન્ પ્રતિ તથાત્વાઽભ્યુપગમે તુ સ્વભાવભેદે = સ્વકીયભાવાઽન્યથા-ત્વપ્રાપ્તે સતિ પ્રકૃતિભેદપ્રસંગાત્ = પ્રધાનતત્ત્વનાનાત્વાઽઽપાતાત્ । પ્રકૃતેઃ સર્વથૈકત્વે સર્વદા સર્વાન્

ટીકાર્થ :- વળી, જો પ્રકૃતિને એક જ માનવામાં આવે તો એક આત્માની મુક્તિ થતાં તમામ આત્માની મુક્તિ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે એક આત્મા પ્રત્યે જો પ્રકૃતિનું ઉપધાન = સન્નિધાન = અધિકાર = પુરુષાભિભવઅધિકાર વિલીન થાય તો પ્રકૃતિ એક જ હોવાથી તમામ પુરુષો = આત્માઓ પ્રત્યે તે પ્રકૃતિ વિલીન અધિકારવાળી થવાથી સર્વ આત્માઓની મુક્તિ માનવી જ પડે. (પરંતુ આજ સુધી યોગદર્શન મુજબ શુકદેવજી વગેરે અનેક આત્માઓનો મોક્ષ થવા છતાં તે સિવાયના અનંત આત્માઓનો મોક્ષ નથી થયો એ વાત તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ જ છે. તથા જો પાતંજલયોગદર્શનના અનુયાયી વિદ્વાનો એમ કહે કે 'પ્રકૃતિ અમુક આત્માઓ પ્રત્યે વિલીન અધિકારવાળી ન હોવાથી તમામ આત્માઓની મુક્તિ થવાની આપત્તિ નહિ આવે.' તો આ વાત પણ બરાબર નથી. કારણ કે) એક પણ આત્મા પ્રત્યે જો પ્રકૃતિ વિલીનઅધિકારવાળી ન હોય તો તમામ આત્માઓ પ્રત્યે અવિલીનઅધિકારવાળી જ માનવી પડશે. અન્ય પુરુષો પ્રત્યે જો પ્રકૃતિ અવિલીનઅધિકારવાળી હોય તો એકેય આત્માની મુક્તિ નહિ થઈ શકે. કારણ કે 'એક પુરુષ પ્રત્યે પ્રકૃતિનો અધિકાર વિલીન થયેલો છે અને અન્ય પુરુષો પ્રત્યે પ્રકૃતિનો અધિકાર અવિલીન થયેલો છે.' આમ પ્રકૃતિનો અલગ-અલગ સ્વભાવ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિભેદ માનવાની અર્થાત્ અનેક પ્રકૃતિ માનવાની આપત્તિ આવશે. સ્વભાવભેદે વસ્તુભેદ માનવો અનિવાર્ય છે. સ્વભાવ બદલાય એટલે વસ્તુ બદલાઈ જાય. આ વાત તો દાર્શનિક જગતમાં

કિં ચાત્મનોડ્યાપ્રિયમાણસ્ય ભોગસમ્પાદનાર્થમેવ પ્રકૃતિઃ પ્રવર્તત ઇતિ ભવતામભ્યુપગમઃ । તદુક્તે- “દ્રષ્ટા દૃશિમાત્રઃ શુદ્ધોડપિ પ્રત્યયાનુપશ્યઃ (યો.સૂ.૨-૨૦) । તદર્થ એવ દૃશ્યસ્યાત્મેતિ” (યો.સૂ.૨-૨૧) । જડાયાશ્ચ તસ્યાઃ પુમર્થસ્ય કર્તવ્યત્વમયુક્તિમત્ । “પુરુષાર્થો મયા કર્તવ્ય”

પુરુષાન્ પ્રત્યવિશેષત્વસ્ય ન્યાયત્વાત્, અન્યથા સર્વથૈકત્વવ્યાહતેરિતિ ભાવઃ ।

પ્રકૃતદોષભયાન્નવ્યસાઙ્ખ્યૈઃ નૂતનપાતઙ્ગલૈશ્ચ પ્રકૃતેર્નાનાત્વકક્ષીકારાદ્વોપાન્તરમાવેદયતિ- ‘કિઙ્ચે’તિ । આત્મનઃ = પુરુષસ્ય અવ્યાપ્રિયમાણસ્ય = સર્વથા નિષ્ક્રિયસ્ય ભોગસમ્પાદનાર્થમેવ = સુખ-દુઃખાન્યતરાડનુભવપ્રાપ્તકૃતે એવ પ્રકૃતિઃ = પ્રધાનં પ્રવર્તતે = વ્યાપ્રિયત ઇતિ ભવતાં = પાતઙ્ગલાનાં અભ્યુપગમઃ = સિદ્ધાન્તઃ । પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- ‘દ્રષ્ટે’તિ, ‘તદર્થ’ ઇતિ ચ । એતદ્વ્યાખ્યા રાજમાર્તઙ્કે → દ્રષ્ટા = પુરુષઃ દૃશિમાત્રઃ = ચેતનામાત્રઃ । માત્રગ્રહણં ધર્મ-ધર્મિનિરાસાર્થમ્ । કેચિદ્ધિ ચેતનામાત્મનો ધર્મમિચ્છન્તિ । સ શુદ્ધોડપિ = પરિણામિત્વાદ્યભાવેન સુપ્રતિષ્ઠોડપિ પ્રત્યયાડનુપશ્યઃ । પ્રત્યયાઃ = વિષયોપરક્તાનિ જ્ઞાનાનિ । તાનિ અનુ = અવ્યવધાનેન = પ્રતિસઙ્ક્રમાદ્યભાવેન પશ્યતિ । એતદુક્તં ભવતિ- જાતવિષયોપરાગાયમેવ બુદ્ધૌ સન્નિધિમાત્રેણૈવ પુરુષસ્ય દ્રષ્ટૃત્વમિતિ । દૃશ્યસ્ય પ્રાગુક્તલક્ષણસ્યા- ડડત્મા યત્સ્વરૂપં સ તદર્થઃ તસ્ય પુરુષસ્ય ભોક્તૃત્વસમ્પાદનં નામ સ્વાર્થપરિહારેણ પ્રયોજનમ્ । ન હિ પ્રધાનં પ્રવર્તમાનમાત્મનઃ કિઙ્ચિત્પ્રયોજનમપેક્ષ્ય પ્રવર્તતે કિન્તુ પુરુષસ્ય ભોક્તૃત્વં સમ્પાદયિતુમ્ ← (યો.સૂ. ૨-૨૦/૨૧ રા.મા.) ઇત્યેવં વર્તતે ।

ઈશપ્રેરણાપ્રેરિતા પ્રકૃતિઃ પુરુષભોગાદિકૃતે જગદ્વૃપતયા પરિણમતીત્યાશયઃ પાતઙ્ગલાનામ્ । ઇદમેવ મનસિકૃત્ય ભાવાગણેશોડપિ → તસ્ય દ્રષ્ટુઃ અર્થઃ = પ્રયોજનં ભોગાડપવર્ગાવેવ પ્રયોજનં યસ્ય સ તદર્થઃ । તથા ચ દ્રષ્ટુર્ભોગાપવર્ગપ્રયોજનકમેવ દૃશ્યસ્યાત્મા સ્વરૂપં કાર્યકારણાત્મકં ગુણત્રયં ન સ્વાર્થમ્ ← (યો.સૂ.૨/૨૧ ભા.ગ.) ઇત્યાચષ્ટે । → પરાર્થા બુદ્ધિઃ સંહત્યકારિત્વાત્ ← (યો.સૂ.ભા.૨/૨૦) ઇતિ યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસો વ્યાચષ્ટે । ‘બુદ્ધિઃ ખલુ ક્લેશ-કર્મ-વાસનાદિભિર્વિપયેન્દ્રિયાદિભિશ્ચ સંહત્ય પુરુષાર્થ-મભિનિર્વર્તયન્તી પરાર્થા’ (ત.વૈ. ૨/૨૦) ઇતિ તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ ।

અત્રાડપાદયિતું ગ્રન્થકાર આહ- જડાયાશ્ચ તસ્યાઃ = પ્રકૃતેઃ પુમર્થસ્ય = પુરુષાર્થસ્ય કર્તવ્યત્વં= કરણીયત્વં પુરુષપ્રયોજનકર્તવ્યત્વં = પુરુષભોગસમ્પાદકત્વં = પુરુષભોક્તૃત્વસમ્પાદનમિતિ યાવત્ અયુક્તિ- અતિપ્રસિદ્ધ છે.

• પ્રકૃતિગત પુરુષાર્થકર્તવ્યતા અસંગત •

કિં ચા. । વળી, પાતંજલ યોગદર્શનકારના મતાનુસાર, આત્મા તો સર્વથા નિષ્ક્રિય છે, સર્વદા વ્યાપારશૂન્ય છે, સર્વત્ર પ્રવૃત્તિરહિત છે, પ્રયત્નવિહીન છે. તેથી તે સુખ-દુઃખના અનુભવ માટે પ્રવર્તતો નથી. પરંતુ અક્રિય એવા આત્માને સુખાદિનો અનુભવ કરાવવા માટે પ્રકૃતિ = પ્રધાન તત્ત્વ પ્રવર્તે છે. યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘દૃષ્ટા પુરુષ તો ચૈતન્યમાત્ર છે. તે શુદ્ધ હોવા છતાં પ્રત્યય = વિષયના ઉપરાગવાળી ચિત્તવૃત્તિ (અનુ =) થયા પછી જ તે પુરુષ જુએ છે.’ (અર્થાત્ ઘટાદિ બાહ્ય વિષયો તેમજ સુખાદિ આંતર પદાર્થનો પ્રકાશ કરે છે. મતલબ કે વાસ્તવમાં તો ઘટ-પટાદિ આકારસ્વરૂપ

इत्येवंविधाऽध्यवसायो हि पुरुषार्थकर्तव्यता, 'तत्स्वभावे च 'प्रकृतेर्जडत्वव्याघात इति ॥१२॥

મત્। યતઃ 'પુરુષાર્થો મયા કર્તવ્યઃ' 'પુરુષપ્રયોજનં મયા સમ્પાદનીયમિ'તિ એવમ્વિધાઽધ્યવસાયો નવ્ય-
ન્યાયપરિભાષયા તુ મત્કૃતિસાધ્યત્વપ્રકારક-પુરુષાર્થવિશેષ્યકોઽધ્યવસાયો યદ્વા 'પુરુષાર્થ કરોમી'ત્યધ્ય-
વસાયો નવ્યન્યાયપ્રણાલિકયા 'પુરુષાર્થનિષ્ઠજન્યતાનિરૂપિતજનકતાશ્રયકૃતિમાનહમિ'ત્યધ્યવસાયો હિ પુરુ-
ષાર્થકર્તવ્યતા ઉચ્યતે તત્સ્વભાવે = નિરૂક્તકર્તવ્યતાસ્વભાવે પ્રધાને સ્વીક્રિયમાણે સતિ પ્રકૃતેઃ જડત્વ-
વ્યાઘાતઃ = જડત્વભદ્ગપ્રસદ્ગઃ ચૈતન્યાપત્તિશ્ચ । ન હિ સર્વથા જડૈકસ્વરૂપેઽધ્યવસાયઃ સમ્ભવતિ,
અન્યથા પ્રકૃતાવિવ ઘટાદાવપિ તદાપત્તેઃ । મૂલાદર્શો 'તત્સદ્ભાવે ચ' ઇતિ પાઠઃ । સોઽપિ શુદ્ધઃ । કિઞ્ચ,
પ્રકૃતેઃ જડપ્રેરિતત્વે તસ્યાઽપિ જડપ્રેરિતત્વકલ્પનાયામનવસ્થા । ઈશ્વરપ્રેરિતત્વે ત્વીશ્વરસ્ય કૂટસ્થનિત્યત્વ-
વ્યાઘાતાઽઽપાતાત્, તત્ર માનાઽભાવાત્, પરાર્થપ્રવૃત્તેરપ્યસદ્ગતેઃ । ન હિ કોઽપિ પરમુક્ત્યર્થં યતતે ।
તદુક્તં આવશ્યકનિર્યુક્તિભાષ્યે → કેણ કઉત્તઽણવત્થા પયડીએ કહં પવિત્તિ ત્તિ? ॥ જમચેયણત્તિ,
પુરિસત્થનિમિત્તં કિલ પવત્તતી સા ય । તીસે ત્વિય અપવિત્તી પરો ત્તિ સવ્વં ચિય વિરુદ્ધં ॥ ←
(આ.નિ.મા.૨૧૪/૨૧૫, ભાગ-૨/પૃષ્ઠ-૧૬૦) ઇતિ ॥૧૧/૧૨॥

વૃત્તિઓ અંતઃકરણનો ગુણધર્મ છે અને તે વૃત્તિઓમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડવાથી તે વૃત્તિઓ જ્ઞાનસ્વરૂપ બને છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપ વૃત્તિઓથી જેમ અંતઃકરણને ઘટ-પટાદિ બાહ્ય અને સુખાદિ આંતરિક વિષયનું ભાન થાય છે તેમ તેવી ચિત્તવૃત્તિઓનું સાન્નિધ્ય પામેલ પુરુષને પણ ઘટાદિ બાહ્ય વિષય અને સુખાદિ અભ્યંતર વિષયનું જ્ઞાન થાય છે.)

'તે પુરુષમાં ભોક્તૃત્વનું સંપાદન કરવા માટે જ દશ્યનું = પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે.' (અર્થાત્ આત્માને ભોગની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે જ પ્રકૃતિ ઘટ-પટાદિ બાહ્ય વિષયરૂપે તથા સુખ-દુઃખ આદિ અભ્યંતર વિષય રૂપે પરિણામ પામે છે. પ્રકૃતિનો પરિણામ બુદ્ધિ = મહત્તત્ત્વ = અંતઃકરણ. તેનો પરિણામ ઘટપટાદિ બાહ્ય વિષય અને સુખાદિ અભ્યંતર વિષય. જેમ માટીના પરિણામ સ્વરૂપ ઘટ માટીરૂપ જ કહેવાય છે તેમ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ બાહ્ય-અભ્યંતર વિષયો પણ પ્રકૃતિસ્વરૂપ જ છે. અહીં એક વાત એ પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે કે સાંખ્યમત અને પાતંજલદર્શન બન્ને એકબીજા સાથે મળતા આવે છે. સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષના સન્નિધાનથી પ્રકૃતિ પુરુષને ભોગ કરાવવા માટે જગતરૂપે પરિણમવા લાગે છે. તેથી સાંખ્યઅનુયાયીઓ જગત પ્રત્યે ઈશ્વરને કારણ માનતા નથી. જ્યારે પતંજલિ ઋષિ જગત પ્રત્યે ઈશ્વરની પ્રેરણાને કારણ માને છે. અર્થાત્ ઈશ્વરની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈને પ્રકૃતિ જગતસ્વરૂપે પરિણમે છે.)

પરંતુ પાતંજલ વિદ્વાનોની ઉપરોક્ત માન્યતા મુજબ જડ એવી પ્રકૃતિમાં પુરુષાર્થકર્તવ્યતા = પુરુષભોગસંપાદકતા માનવી યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે 'પુરુષાર્થકર્તવ્યતા' શબ્દનો અર્થ છે 'પુરુષપ્રયોજન મારું કર્તવ્ય છે.' આવા પ્રકારનો અધ્યવસાય. આવો અધ્યવસાય જો પ્રકૃતિનો સ્વભાવ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિ જડ બની ન શકે. મતલબ કે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી ઉપરોક્ત અધ્યવસાયાત્મક પુરુષાર્થકર્તવ્યતા પ્રકૃતિમાં માની શકાતી નથી. (૧૧/૧૨)

૧૧ અને ૧૨ મા શ્લોકમાં જૈન તરફથી જે દોષ પાતંજલયોગદર્શનમાં બતાવાયેલ છે તેના નિરાકરણ માટે પાતંજલ વિદ્વાનો જે કહે છે તે વાતને ગ્રંથકારશ્રી ૧૩ થી ૨૦ ગાથા દ્વારા જણાવે છે કે -

૧. હસ્તાદર્શો 'તત્સદ્ભાવે' ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । ૨. હસ્તાદર્શો 'પ્રકૃતિજ...' ઇતિ પાઠઃ ।

अत्र स्वसिद्धान्ताऽऽशयं प्रकटयन् पूर्वपक्षी शङ्कते-

ननु चित्तस्य वृत्तीनां सदा ज्ञाननिबन्धनात् । चिच्छायासंक्रमाद्धेतोरात्मनोऽपरिणामिता ॥१३॥

नन्विति । ननु चित्तस्य वृत्तीनां प्रमाणादिरूपाणां सदा = सर्वकालमेव । ज्ञाननिबन्धनात् = परिच्छेदहेतोः चिच्छायासङ्क्रमाद् हेतोः = लिङ्गात् आत्मनोऽपरिणामिताऽनुमीयते । इदमुक्तं भवति-पुरुषस्य चिद्रूपस्य सदैवाऽधिष्ठातृत्वेन सिद्धस्य यदन्तरङ्गं निर्मलं ज्ञेयं सत्त्वं तस्याऽपि सदैव व्यवस्थितत्वात्तद्येनाऽर्थेनोपरक्तं भवति तथाविधस्य दृश्यस्य चिच्छायासंक्रान्तिसद्भावात् सदा ज्ञातृत्वं सिद्धं भवति ।

श्लोकाऽष्टकेन पातञ्जलाः प्रत्यवतिष्ठन्ते- ननु चित्तस्य वृत्तीनां प्रमाणादिरूपाणां शान्त-घोर-मूढ-स्वरूपाणां सुख-दुःख-मोहात्मिकानां वा सर्वकालमेव परिच्छेदहेतोः = अवबोधकारणात् चिच्छायासङ्क्रमात् = पुरुषलक्षणायां चितिशक्तौ बुद्धिवृत्त्युपरागात् लिङ्गात् = अपरिणामित्वसाध्यकाऽनुमितिहेतोः सकाशात् यद्वा चित्तवृत्तिषु प्रमाणादिलक्षणासु पुरुषप्रतिविम्बात्मकस्य चिच्छायासङ्क्रमस्य ज्ञानकारणस्य सर्वदा सत्त्वात् आत्मनोऽपरिणामिता अनुमीयते = अनुमानप्रमाणेन साध्यते । प्रकृतेऽनुमानप्रयोगस्त्वेवम् पुरुषोऽपरिणामी, सार्वदिकचिच्छायासङ्क्रमात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा घटः । चिच्छायासङ्क्रमस्य सार्वदिकत्वात् सर्वदा सर्वासां चित्तवृत्तीनां पुरुषेण ज्ञातता सिध्यति ।

एतदेव समर्थयति- चिद्रूपस्य = चिन्मयस्य पुरुषस्य सदैव सर्वासां चित्तवृत्तीनां अधिष्ठातृत्वेन = स्वामित्वेन रूपेण सिद्धस्य ज्ञेयं यद् अन्तरङ्गं = तन्मयीभावेन सन्निहितं अतीन्द्रियं निर्मलं = स्वच्छं सत्त्वं = निर्मलसत्त्वपरिणामलक्षणं चित्तं (राजमार्तण्ड-१/२) उभयमुखाऽऽदर्शस्थानीयं तटस्थं तस्यापि निर्मलसत्त्वस्य सदैव व्यवस्थितत्वात् = पुरुषे तन्मयीभावेनाऽवस्थितत्वात् तत् निर्मलसत्त्वप्रधान-मन्तःकरणं इन्द्रियप्रणालिकया येनाऽर्थेन उपरक्तं = यदर्थाऽऽकारोपहितं भवति तथाविधस्य = सत्त्वे स्वाकारसमर्पकस्य दृश्यस्य अर्थस्य चिच्छायासङ्क्रान्तिसद्भावात् = चिच्छक्तौ बुद्धिवृत्तिसमुपरागसत्त्वात् सदा सर्वासां चित्तवृत्तीनां ज्ञातृत्वं पुरुषे सिद्धं भवति ।

इदमत्र तात्पर्यम्- यथा भूपतिः प्रधानाऽमात्य-सेनापत्यादौ स्वाऽऽज्ञाद्वारा प्रजा अधितिष्ठति तथा

• दीर्घ पूर्वपक्ष •

गाथार्थः :- चित्तनी वृत्तिओमां ज्ञाननुं कारणं बने अेवो चित्छायासंकमरूपं ज्ञापकं हेतुं सर्वदा डोवाथी आत्मानुं अपरिणामीपशुं सिद्धं थायं छे. (११/१३)

टीकार्थः :- चित्तनी प्रमाणा-विपर्ययं वगैरे वृत्तिओमां ज्ञाननिमित्तभूतं अेवा सर्वकालीनं चित्छाया-संकमात्मकं = पुरुषप्रतिबिम्बरूपं ज्ञापकं हेतुथी (= अनुमितिजनकं दिग्गथी) आत्मानी अपरिणामितानुं अनुमानं थायं छे. कडेवानो आशयं अे छे के यैतन्मयस्वरूपं पुरुषं हंमेशा चित्तवृत्तिओना अधिष्ठातारूपे सिद्धं छे. तेमं ज पुरुषनुं ज्ञेयं अेवुं जे अंतरंगं निर्मलं सत्त्व = चित्तं पणं हंमेशां डजरं छे. ते कारणे ते निर्मलं सत्त्वं जे अर्थथी = विषयथी उपरंजितं थायं छे तेवा प्रकारना दृश्यं पदार्थं संबन्धी चित्छायानी संक्रान्तिं थवाथी पुरुषं सदा ज्ञातारूपे सिद्धं थायं छे.

१. मुद्रितप्रतौ 'परि...' इत्यशुद्धः पाठः ।

परिणामित्वे त्वात्मनश्चिच्छायासङ्क्रमस्याऽसार्वदिकत्वात् सदा ज्ञातृत्वं न स्यादिति । तदिदमुक्तं- “सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामित्वादिति” (यो.सू.४-१८) ॥१३॥

पुरुषः चित्ते स्वप्रतिबिम्बसङ्क्रान्तिद्वाराऽखिलं जगदधितिष्ठिति । अत्र पुरुषोऽधिष्ठाता, प्रतिबिम्बं = अधिष्ठानं, चित्तं पुरुषेण साक्षादधिष्ठितं जगच्च परम्परयेति विशेषः । यद्यपि जगत्कर्तृत्वं प्रकृतावेव तथाऽपि सा स्वसङ्क्रान्तपुरुषप्रतिबिम्बमृते न किञ्चिदपि कर्तुं समर्थेति पुरुषे प्रकृतिगतं जगत्कर्तृत्वमुपचर्यते । इदमेव पुरुषस्य जगदधिष्ठातृत्वम् । तदुक्तं साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये → यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवति आज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्यखिलकरणैर्दृष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति, संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वाद् अयस्कान्तमणिवत् ← (सां.प्र.भा.२/२९-पृष्ठ.३७५) इति । यथा योधैः कृतं युद्धं तत्त्वामिन्युपचर्यते तेषां तदधिष्ठितत्वात् तथेदमपि प्रतिपत्तव्यम् ।

तदुक्तं साङ्ख्यसूत्रे → तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ← (सां.सू.१/९६) इति । यथाऽयस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं, न सङ्कल्पादिना तथैवाऽऽदिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणमनम् । इदमेव च स्वोपाधिस्रष्टृत्वमिति साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये (सां.प्र.भा.१/९६) विज्ञानभिक्षुः । एतेन सृष्टिरपि व्याख्याता ।

प्रकृतमुच्यते- सदैव पुरुषसन्निहिते प्रकृतिविकारभूते जडे निर्मलसत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणाऽपराभिधाने चित्ते ह्युभयमुखदर्पणस्थानीये पुरुषप्रतिबिम्बमेकतः सङ्क्रामति अन्यत्र पार्श्वे च घटादि-सुखादिबाह्याभ्यन्तरविषयप्रतिबिम्बं सङ्क्रामति । यदर्थभानमिष्टं तदर्थोऽऽकारवृत्तीनां तत्र व्यापारत्वेऽपि चित्तगतासु घटादि-सुखाद्याकारासु वृत्तिषु पुरुषप्रतिबिम्बसङ्क्रान्तौ सत्यामेव तासां चित्तवृत्तीनां ज्ञानरूपता भवति । ततश्च चित्तस्य घटादि-सुखादिभानं भवति । अत एव चित्तवृत्तिनिष्ठचिच्छायासङ्क्रमस्य ज्ञाननिबन्धनत्वमुपपद्यते । दर्पणवन्निर्मलतया पुरुषेऽपि घटादि-सुखाद्याकारचित्तवृत्तिसङ्क्रान्तौ सत्यां पुरुषस्य घटादि-सुखादिभानं भवति । इत्थं सदा स्वसन्निहितचित्तवृत्तिज्ञातृत्वमपरिणामिनि पुरुषे सिध्यति निराबाधम् । एतेन → चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभासकः । सर्ववृत्तिविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥ ← (ते.विं. ४/५३) इति तेजोबिन्दूपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् ।

आत्मनः परिणामित्वे तु चिच्छायासङ्क्रमस्य = पुरुषप्रतिबिम्बात्मकस्य उपरागस्य चित्तवृत्तिगतस्य असार्वदिकत्वात् = कादाचित्कत्वात् सदा सकलचित्तवृत्तीनां ज्ञातृत्वं न स्यात् । ‘ततश्च विद्यमानाऽपि चित्तवृत्तिर्न ज्ञायेत पुरुषेण । तदा च पुरुषस्य “अहं सुखी न वा ? दुःखी न वा ? इच्छामि न वा ?” इत्यादिसंशयः स्यात् । एतादृशश्च संशयो न दृश्यते । अतो वृत्तेरज्ञातसत्ता नास्ति । ततश्च पुरुषोऽपरिणामीत्यायातमिति (यो.सू. ४/१८ वा.) योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः ।

प्रकृते योगसूत्रसंवादमाह- ‘सदे’ति । एतद्व्याख्या राजमार्तण्डे भोजेन → या एताश्चित्तस्य प्रमाण-

श्री आत्मा परिशाभी लोय तो आत्माभां चित्तृणयासंक्रम सार्वदिक नहि पशु कादाचित्क अनी ज्ञाय. तो पछी पुरुष सदा ज्ञाता अनी न शके. परंतु योगसूत्रभां तो ज्ञावेव छे के → ‘चित्तवृत्तिनो

વિપર્યયાદિરૂપા વૃત્તયસ્તાસ્તત્રભોઃ ચિત્તસ્ય પ્રહીતુઃ પુરુષસ્ય સદા = સર્વકાલમેવ જ્ઞેયાઃ, તસ્ય ચિદ્રૂપતયાડપરિ-
ણામિત્વાત્ = પરિણામિત્વાડભાવાદિત્યર્થઃ । યદ્યસૌ પરિણામી સ્યાત્ તદા પરિણામસ્ય કાદાચિત્કત્વાત્ર-
માતુઃ તાસાં ચિત્તવૃત્તીનાં સદા જ્ઞાતૃત્વં નોપપદ્યેત । અયમર્થઃ પુરુષસ્ય ચિદ્રૂપસ્ય સદૈવાડધિષ્ઠાતૃત્વેન
વ્યવસ્થિતસ્ય યદન્તરઙ્ગં નિર્મલં સત્ત્વં તસ્યાપિ સદૈવાડવસ્થિતત્વાદ્યેન યેનાડર્થેનોપરક્તં ભવતિ તથાવિધ-
સ્યાડર્થસ્ય સદૈવ ચિચ્છાયાસઙ્ક્રાન્તિસદ્ભાવઃ તસ્યાં સત્યાં સિદ્ધં સદા જ્ઞાતૃત્વમિતિ ન કદાચિત્પરિણા-
મિત્વાડસશઙ્કા ← (યો.સૂ. ૪/૧૮ રા.મા.) ઇત્યેવમકારિ । ‘પુરુષોડપરિણામી સદા જ્ઞાતૃત્વાત્ ન યદેવં
ન તદેવં યથા ચિત્તમ્’ (યો.સુધા.૪/૧૮) ઇતિ યોગસુધાકરે સદાશિવેન્દ્ર આહ ।

સદૈવ તુ સ્વસત્તાકાલે જ્ઞાયમાનાઃ ચિત્તવૃત્તયો ભોગ્યાઃ શબ્દાઘાકારાઃ ભોક્તુઃ પુરુષસ્યાડપરિણા-
મિત્વં જ્ઞાપયન્તિ, સાક્ષિણોડપરિણામિત્વાદેવ હિ સ્વયં સદા ચિત્તવૃત્તયો જ્ઞાતા ભવન્તિ, નાન્યથેતિ
(મ.પ્ર.૪/૧૮) મણિપ્રભાકૃદ્ ।

પઞ્ચશિખોડપિ- ‘અપરિણામિની હિ ભોક્તૃશક્તિરપ્રતિસઙ્ક્રમા ચ પરિણામિન્યર્થે પ્રતિસઙ્ક્રાન્તેવ
તદ્વૃત્તિમનુપતતી’ત્યાહ (પં.શિ.) । ભોક્તૃશક્તિઃ = આત્મા, અપરિણામિત્વાદેવ બુદ્ધૌ અપ્રતિસઙ્ક્રમા,
પરિણામિની બુદ્ધિરૂપેડર્થે પ્રતિસઙ્ક્રાન્તા ઇવ તદ્વૃત્તિં = બુદ્ધિવૃત્તિં અનુપતતીતિ (ત.વૈ.૨/૨૦ પૃ.૨૧૩)
તદાશયઃ તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રેણ ઘોતિતઃ ॥૧૧/૧૩॥

સ્વામી એવો આત્મા સર્વદા અપરિણામી હોવાથી ચિત્તવૃત્તિઓ હંમેશા જ્ઞાતા હોય છે.’ ← માટે પુરુષને
અપરિણામી માનવો જરૂરી છે. (૧૧/૧૩)

વિશેષાર્થ :- જેમ મંત્રી-પ્રધાન વગેરે ઉપર આજ્ઞા કરવા દ્વારા પ્રજા ઉપર રાજા પોતાનું આધિપત્ય
રાખે છે તેમ અંતઃકરણવૃત્તિમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડવા દ્વારા જગત ઉપર પુરુષ પોતાનું આધિપત્ય
ધરાવે છે. જો પુરુષનું પ્રતિબિંબ ચિત્તવૃત્તિમાં ન પડે તો જડ પ્રકૃતિ-ચિત્ત-અંતઃકરણ કશું કરી ન શકે.
માટે પુરુષ જ પ્રકૃતિનો, ચિત્તનો, ચિત્તવૃત્તિઓનો, જગતનો અધિષ્ઠાતા કહેવાય છે. સર્વદા ચિત્તવૃત્તિનો
સ્વામી એવો પુરુષ ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપ છે. તેમ જ પુરુષ માટે જ્ઞેય એવું નિર્મળ ચિત્ત પણ કાયમ હાજર
રહે છે. ચિત્ત સત્ત્વગુણપ્રધાન હોવાથી તથા નિર્મળતાના લીધે ઉભયમુખી દર્પણ સમાન હોવાથી હંમેશા
ચિત્તવૃત્તિમાં એક બાજુ પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે તથા બીજી બાજુ ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકા દ્વારા ઘટાદિઆકાર
પ્રતિબિંબિત થાય છે. ચિત્તની ઘટાદિવૃત્તિઓમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડવાથી તે વૃત્તિઓ જ્ઞાનરૂપ બને
છે અને ચિત્તને ઘટાદિનું ભાન થાય છે. તથા પુરુષસન્નિહિત ચિત્ત ઈન્દ્રિયવૃત્તિ દ્વારા જે જે વિષયાકાર
ધારણ કરે છે તેવા પ્રકારના દૃશ્ય પદાર્થની છાયા પણ હંમેશા નિર્મળ ચિત્તિશક્તિમાં = પુરુષમાં સંક્રાન્ત
થાય છે. અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિગત એવો દૃશ્ય પદાર્થનો આકાર (= છાયા) પુરુષમાં સંક્રાન્ત થાય છે. માટે
પુરુષ સર્વદા ચિત્તવૃત્તિનો જ્ઞાતા બને છે. ચિત્ત હાજર છે. પુરુષ હાજર છે. તથા જે દૃશ્ય પદાર્થ
ઈન્દ્રિયવૃત્તિ દ્વારા પોતોનો આકાર નિર્મળ એવા ચિત્તમાં સમર્પિત કરે છે તે ચિત્તવૃત્તિગત અર્થોપરાગ
= વિષયાકાર નિર્મળ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. માટે પુરુષ સર્વદા ચિત્તવૃત્તિનો જ્ઞાતા બને છે.
- આમ સિદ્ધ થાય છે.

પરંતુ આ વાત પુરુષને અપરિણામી માનવામાં આવે તો જ સંભવે. કારણ કે જો પુરુષ પરિણામી
= પરિવર્તનશીલપરિણામવાળો હોય તો ચિત્તવૃત્તિગત અર્થોપરાગનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં સર્વદા ન રહેવાના

નનુ ચિત્તમેવ સત્ત્વોત્કર્ષાદિ પ્રકાશકં તદા તસ્ય 'સ્વ-પરપ્રકાશરૂપત્વાદર્થસ્યેવાઽઽત્મનોઽપિ પ્રકાશકત્વેન વ્યવહારોપપત્તૌ કિં ગ્રહીત્રન્તરેણેત્યત આહ-

સ્વાભાસં ખલુ નો ચિત્તં દૃશ્યત્વેન ઘટાદિવત્ । તદન્યદૃશ્યતાયાં ચાનવસ્થા-સ્મૃતિસઙ્કરૌ ॥૧૪॥

સ્વાભાસમિતિ । ચિત્તં ખલુ નો = નૈવ સ્વાભાસં = સ્વપ્રકાશ્યં, કિં તુ દ્રષ્ટવેદ્યં, દૃશ્યત્વેન = દૃગ્વિષયત્વેન ઘટાદિવત્, યદ્યદ્ દૃશ્યં તત્તદ્ દ્રષ્ટવેદ્યમિતિ વ્યાપ્તેઃ । તદિદમુક્તં- “ન તત્સ્વાભાસં

નનુ ચિત્તમેવ સત્ત્વોત્કર્ષાત્ = રજસ્તમોગુણોપસર્જનભાવેન સત્ત્વગુણપ્રકર્ષાદ્ યદિ પ્રકાશકં ઇતિ સ્વીક્રિયતે પાતઝ્જલૈઃ તદા તસ્ય = બુદ્ધિલક્ષણસ્ય ચિત્તસ્ય સ્વ-પરપ્રકાશરૂપત્વાત્ = દીપવત્ સ્વ-પરપ્રકાશકત્વાત્ અર્થસ્યેવ = ઘટાદેરિવ આત્મનોઽપિ = સ્વસ્યાઽપિ પ્રકાશકત્વેન વ્યવહારોપપત્તૌ = સકલવ્યવહારસમાપ્તૌ કિં = અલં ગ્રહીત્રન્તરેણ = પુરુષેણ ઇતિ બૌદ્ધાશઙ્કાયાં સત્યાં પાતઝ્જલા વ્યાચક્ષતે- 'સ્વાભાસમિ'તિ । ચિત્તં બુદ્ધિરૂપં નૈવ સ્વપ્રકાશ્યં કિન્તુ દ્રષ્ટવેદ્યં = સ્વેતરદ્રષ્ટવેદ્યં દૃગ્વિષયત્વેન ઘટાદિવદિતિ । પ્રયોગસ્ત્વેવમ્- ચિત્તં સ્વેતરપ્રકાશ્યં દૃશ્યત્વાત્ ઘટાદિવદિતિ ।

પ્રકૃતે યોગસૂત્રસંવાદમાહ- 'ને'તિ । એતદ્વ્યાખ્યા રાજમાર્તણ્ડે → તત્ = ચિત્તં સ્વાભાસં = લીધે પુરુષ ચિત્તવૃત્તિનો ક્યારેક (= અર્થોપરાગસંક્રમ થાય ત્યારે) જ્ઞાતા બનશે તથા ક્યારેક (= અર્થોપરાગસંક્રમ ન થાય ત્યારે) અજ્ઞાતા બનશે. પરંતુ પુરુષ તો સર્વદા ચિત્તવૃત્તિનો જ્ઞાતા જ છે. માટે તેને અપરિણામી માનવો જરૂરી છે. (૧૧/૧૩)

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે 'જો નિર્મલસત્ત્વપરિણામસ્વરૂપ ચિત્ત જ સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષના લીધે અર્થપ્રકાશક હોય તથા સ્વપ્રકાશક હોય તો અર્થની જેમ પોતાનું પણ તે પ્રકાશક = જ્ઞાપક બની જવાથી તમામ પ્રકારના વ્યવહારની સંગતિ થઈ જશે. તો પછી ચિત્તથી ભિન્ન એવા અહીંતા = જ્ઞાતા તરીકે પુરુષને માનવાની જરૂર શી છે?' પરંતુ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પૂર્વપક્ષી પાંતજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે -

❁ ચિત્ત ચિતાન્તરવેદ્ય નથી - પૂર્વપક્ષ ચાલુ ❁

ગાથાર્થ :- ચિત્ત દશ્ય હોવાથી ઘટની જેમ સ્વાભાસ = સ્વપ્રકાશ્ય નથી. જો મૂળ ચિત્તને અન્ય દશ્ય એવા ચિત્ત દ્વારા જ્ઞેય માનવામાં આવે તો અનવસ્થા અને સ્મૃતિસાંકર્ય દોષ આવે છે. (૧૧/૧૪)

ટીકાર્થ :- ખરેખર ચિત્ત સ્વાભાસ નથી, સ્વપ્રકાશ્ય નથી. મતલબ કે સ્વાત્મક ચિત્ત દ્વારા ચિત્ત ગ્રાહ્ય-દશ્ય-જ્ઞેય-પ્રકાશ્ય નથી. પરંતુ સ્વભિન્ન દષ્ટા એવા પુરુષથી વેદ્ય છે, ગ્રાહ્ય છે, પ્રકાશ્ય છે. આનું કારણ એ છે કે ચિત્ત દશ્ય છે, દષ્ટવિષય છે, જ્ઞેય છે. જે જે દશ્ય હોય તે તે સ્વભિન્ન દષ્ટાથી વેદ્ય બને છે, સ્વભિન્ન જ્ઞાતાથી જ્ઞેય બને છે, સ્વભિન્ન પ્રકાશકથી પ્રકાશ્ય બને છે. આ પ્રકારની વ્યાપ્તિ = નિયમ છે. આ નિયમ પણ સત્ય છે. કારણ કે ઘટ-પટ વગેરે દશ્ય છે તો ઘટાદિથી ભિન્ન દષ્ટા એવા આત્માથી જ તે વેદ્ય-જ્ઞેય-પ્રકાશ્ય બને છે. ચિત્ત પણ દશ્ય હોવાથી પુરુષવેદ્ય માનવું જરૂરી છે. માટે તે સ્વપ્રકાશ્ય = સ્વાત્મક ચિત્ત દ્વારા વેદ્ય બની ન શકે. માટે તો યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સ્વપ્રકાશ....' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'તસ્વા...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

દૃશ્યત્વાત્ (યો.સૂ.૪-૧૯)”।

‘અન્તર્બહિર્મુખવ્યાપારદ્વયવિરોધાત્, તન્નિષ્પાદ્યફલદ્વયસ્યાઽસંવેદનાચ્ચ બહિર્મુખતયૈવાઽર્થનિષ્ઠત્વેન ચિત્તસ્ય સંવેદનાદર્થનિષ્ઠમેવ તત્ફલં ન સ્વનિષ્ઠમિતિ (યો.સૂ.૪/૧૯ રા.મા.) રાજમાર્તઙ્ડઃ ।

તથાપિ ચિત્તાન્તરદૃશ્યં ચિત્તમસ્ત્વિત્યત આહ- ♦તદન્યદૃશ્યતાયાં ચ = ચિત્તાન્તરદૃશ્યતાયાં

સ્વપ્રકાશકં ન ભવતિ, પુરુષવેદ્યં ભવતીતિ યાવત્ । કુતઃ ? દૃશ્યત્વાત્ । યત્કિલ દૃશ્યં તદ્ દ્રષ્ટૃવેદ્યં દ્રષ્ટં યથા ઘટાદિ । દૃશ્યં ચ ચિત્તં તસ્માત્ ન સ્વાભાસમ્ ← (રા.મા.૪/૧૯) इत्येवमकारि भोजेन।

અન્તર્બહિર્મુખવ્યાપારદ્વયવિરોધાત્ = સ્વગ્રાહકાન્તર્મુખવ્યાપાર-પરગ્રાહકબહિર્મુખવ્યાપારયોઃ મિથો વિરોધાત્, તન્નિષ્પાદ્યફલદ્વયસ્ય = અન્તર્બહિર્વ્યાપારદ્વિતયજન્ય-સ્વપરપ્રકાશલક્ષણફલદ્વયસ્ય યુગપદ્ અસંવેદનાચ્ચ = અનનુભવાચ્ચ બહિર્મુખતયૈવ = પરાભિમુખતયૈવ, ન ત્વન્તર્મુખતયા, અર્થનિષ્ઠત્વેન = બાહ્યવિષયવૃત્તિત્વેન રૂપેણ હિ ચિત્તસ્ય = બુદ્ધેઃ સંવેદનાત્ = અનુભવાત્ અર્થનિષ્ઠમેવ = પરસ્થમેવ તત્ફલં = વ્યાપારફલં; ન તુ સ્વનિષ્ઠં = ચિત્તનિષ્ઠં इति राजमार्तण्डः = રાજમાતર્ણ્ડકારો ભોજો વ્યાચષ્ટે । અત્ર હિ વ્યાપારદ્વયવિરોધ-તત્ફલદ્વયાઽસંવેદને ચિત્તવ્યાપારસ્ય બહિર્મુખત્વસિદ્ધિહેતુતયાઽભિહિતે, ચિત્તસંવેદનસ્યાઽર્થનિષ્ઠત્વે ચિત્તસ્ય ઘટાદ્યાકારવૃત્તિલક્ષણો બહિર્મુખવ્યાપારો હેતુરૂપેણાઽઽવિષ્કૃતઃ, અર્થનિષ્ઠ-

‘ચિત્ત સ્વાભાસ = સ્વપ્રકાશ્ય નથી. કેમ કે તે દૃશ્ય છે.’

પ્રસ્તુતમાં યોગસૂત્રની રાજમાર્તઙ્ડ વ્યાખ્યા કરનાર ધારાનરેશ ભોજદેવ એમ કહે છે કે → ‘ચિત્તમાં ઘટાદિગ્રાહકતા હોવાથી બહિર્મુખવ્યાપાર રહેલ છે. જો ચિત્તને સ્વાત્મક ચિત્તથી ગ્રાહ્ય-દૃશ્ય-વેદ્ય માનવામાં આવે તો સ્વગ્રાહકતા સિદ્ધ થાય. સ્વગ્રાહકતા તો ચિત્તમાં અન્તર્મુખવ્યાપાર વિના શક્ય નથી. પરંતુ ચિત્તમાં અન્તર્મુખ વ્યાપાર માનો તો બહિર્મુખ વ્યાપાર માની ના શકાય તથા ચિત્તમાં બહિર્મુખ વ્યાપાર સ્વીકારો તો અંતર્મુખ વ્યાપાર માની ન શકાય. કારણ કે અન્તર્મુખ વ્યાપાર અને બહિર્મુખ વ્યાપાર-આ બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે. (માણસ ઘરની બહાર રહેલી ચીજ જોવા માટે ડોકિયું કરે તો ગૃહનિષ્ઠ તીજોરીની અંદર રહેલ દાગીના જોઈ ન શકે અને તે દાગીના જુએ તો ઘરની બહાર રહેલો ઘડો ન દેખાય. બન્ને એક સાથે જેમ શક્ય નથી તેમ ઉપરોક્ત વાત અંગે સમજી લેવું.) ચિત્તમાં અર્થગ્રાહક બહિર્મુખ વ્યાપાર તો પ્રમાણસિદ્ધ જ છે. તેથી તેને સ્વગ્રાહક માની ન શકાય.

વળી, બીજી મહત્વની વાત તો એ છે કે બહિર્મુખ વ્યાપારનું ફળ અને અંતર્મુખ વ્યાપારનું ફળ એમ બે ફળ દેખાતા હોય તો બન્ને પ્રકારના વિરોધી વ્યાપાર પણ ચિત્તમાં માની શકાય. પરંતુ બન્ને વ્યાપારના બે ફળનું સંવેદન થતું નથી. માત્ર બહિર્મુખવ્યાપારજન્ય ફળનું જ સંવેદન થાય છે. બાહ્ય અર્થમાં ‘આ ઘડો છે’ આ પ્રમાણે બહિર્મુખવ્યાપારજન્ય ફળનો અનુભવ ચિત્તને થાય છે. માટે બાહ્ય અર્થમાં જ ચિત્તવ્યાપારજન્ય ફળ રહે છે, નહિ કે ચિત્તમાં. મતલબ કે ચિત્તના બહિર્મુખ વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થનાર ફળનો અનુભવ બાહ્ય અર્થમાં થતો હોવાથી ચિત્તવ્યાપારફળ અર્થનિષ્ઠ છે, સ્વાત્મકચિત્તનિષ્ઠ નથી’ ←

• અનવસ્થા દોષપ્રસંગ •

તથાપિ. । અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે “ચિત્ત ભલે સ્વાત્મક ચિત્તથી વેદ્ય ન હોય. પરંતુ

♦...♦. इति विह्नद्वयान्तर्गतः पाठो मुद्रितप्रतौ नास्ति । अस्माभिस्तु हस्तादर्शानुसारेणावश्यकत्वात् पाठो गृहीतः ।

ચ ચિત્તસ્યાઽભ્યુપગમ્યમાનાયાં અનવસ્થા-સ્મૃતિસઙ્કરૌ સ્યાતામ્ । તથાહિ-♦ યદિ બુદ્ધિર્બુદ્ધ્યન્તરેણ વેદ્યેત તદા સાઽપિ બુદ્ધિઃ 'સ્વયમબુદ્ધા બુદ્ધ્યન્તરં પ્રકાશયિતુમસમર્થેતિ તસ્યા ગ્રાહકં બુદ્ધ્યન્તરં કલ્પનીયં, તસ્યાઽપ્યન્યદિત્યનવસ્થાનાત્ પુરુષાયુષઃ સહસ્રેણાઽપિ અર્થપ્રતીતિર્ન સ્યાત્ । ન હિ પ્રતીતાવપ્રતીતાયામર્થઃ પ્રતીતો ભવતિ ।

ચિત્તવ્યાપારજન્યફલસાધને ચાર્થનિષ્ઠચિત્તસંવેદનસ્ય હેતુતા ઘોતિતા ।

સાઽપિ બુદ્ધિઃ = દ્વિતીયાઽપિ બુદ્ધિઃ સ્વયં બુદ્ધ્યા ઇતિ મૂલાદર્શોઽશુદ્ધઃ પાઠઃ । 'સ્વયમબુદ્ધા' ઇતિ તુ શુદ્ધઃ પાઠઃ, તદનન્તરં 'સતી' ઇત્યધ્યાહાર્યમ્ । બુદ્ધ્યન્તરં = પ્રથમાં બુદ્ધિં પ્રકાશયિતું = ગ્રહીતું અસમર્થા = સામર્થ્યશૂન્યા ઇતિ તસ્યાઃ = દ્વિતીયાયા બુદ્ધેઃ ગ્રાહકં તૃતીયં બુદ્ધ્યન્તરં કલ્પનીયં, તસ્યાપિ = તૃતીયસ્ય બુદ્ધિવિશેષસ્યાપિ પ્રકાશકં અન્યત્ = ચતુર્થં બુદ્ધ્યન્તરમભ્યુપગન્તવ્યં સ્યાત્ ઇતિ અનવસ્થાનાત્ = અપ્રામાણિકાઽનન્તાર્થકલ્પનાવિરામવિરહાત્ । તથા બુદ્ધેર્બુદ્ધ્યન્તરવેદ્યત્વપક્ષે સ્મૃતિસઙ્કરોઽપિ સ્યાત્ । અપ્રતીતાયાઃ પ્રતીતેરર્થપ્રત્યાયકત્વાઽસમ્ભવનિયમેન તદ્ગ્રાહિકાણાં = રૂપાદિગોચરબુદ્ધિ-ગ્રાહિકાણાં, શિષ્ટં સુગમમ્ ।

ગ્રન્થકૃદત્ર યોગસૂત્રસંવાદમાહ 'એકે'તિ, 'ચિત્તાન્તરે'તિ ચ । એતદ્વ્યાખ્યા રાજમાર્ત્તઙ્કે → અર્થસ્ય

સ્વભિન્ન એવા અન્ય ચિત્ત દ્વારા ચિત્તને ગ્રાહ્ય માનવામાં શું વાંધો ? મતલબ કે A નામનું ચિત્ત ઘડા વગેરે બાહ્ય અર્થને ગ્રહણ કરે છે તથા B નામનું ચિત્ત A નામના ચિત્તને ગ્રહણ કરે છે - આવું માનવામાં શું વાંધો છે ? જો તમે પાતંજલ વિદ્વાનો આ રીતે A નામના ચિત્તને B નામના ચિત્તનો વિષય માની લો તો A નામના ચિત્તને ગ્રહણ કરનાર પુરુષને માનવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે." પરંતુ આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે (આ બત્રીસીના પ્રથમ શ્લોકની ટીકાના વિશેષાર્થમાં ગુજરાતી વિવેચનમાં જણાવી ગયા છીએ કે ચિત્ત = અંતઃકરણ = સત્ત્વ = બુદ્ધિ આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. તેથી ચિત્તના સ્થાને 'બુદ્ધિ' શબ્દનો વપરાશ કરીને પાતંજલ વિદ્વાનો જણાવે છે કે) જો A બુદ્ધિને અન્ય બુદ્ધિ = B દ્વારા ગ્રાહ્ય = વેદ્ય માનશો તો તે B નામની બુદ્ધિ પણ જ્યાં સુધી પોતે જ અજ્ઞાત હશે ત્યાં સુધી A નામની બુદ્ધિને જણાવવા માટે અસમર્થ બનશે. માટે B નામની બુદ્ધિની (= ચિત્તની) ગ્રાહક C નામની એક નવી બુદ્ધિ સ્વીકારવી પડશે. આવું બને તો C નામની બુદ્ધિથી જ્ઞાત થયેલી B નામની બુદ્ધિ A નામની બુદ્ધિને ગ્રહણ કરી શકશે, જણાવી શકશે. પરંતુ અહીં ફરીથી એક સમસ્યા ઊભી થશે કે C નામની બુદ્ધિ પણ જ્યાં સુધી સ્વયં અજ્ઞાત હશે ત્યાં સુધી B નામની બુદ્ધિને ગ્રહણ કરી નહિ શકે. માટે C ને ગ્રહણ કરવા D નામની બુદ્ધિને માનવી પડશે. તેને ગ્રહણ કરવા E નામની બુદ્ધિ... આ રીતે તો નવી-નવી બુદ્ધિની કલ્પના કરવાનો કોઈ અંત જ નહિ આવે. આ બાબત દાર્શનિક પરિભાષા અનુસાર અનવસ્થાદોષ કહેવાય છે. આ અનવસ્થા દોષના કારણે માણસના આયુષ્યના હજારો યુગો પસાર થવા છતાં ક્યારેય ઘટાદિ બાહ્ય અર્થની પ્રતીતિ જ નહિ થાય. કારણ કે પ્રતીતિ = બુદ્ધિ જ્યાં સુધી પ્રતીતિ ન થાય, જણાય નહિ ત્યાં સુધી ઘટાદિ અર્થની પ્રતીતિ થઈ જ શકતી નથી. માટે ચિત્તને સ્વભિન્ન ચિત્તથી (= બુદ્ધિથી) ગ્રાહ્ય માની શકાય નહિ.

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'સ્વયં બુદ્ધ્યા' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

तथा स्मृतिसङ्करोऽपि स्यात्, एकस्मिन् रूपे रसे वा समुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहिकाणाम-
नन्तानां बुद्धीनामुत्पत्तेः^१ तज्जनितसंस्कारैर्युगपद् बह्वीषु स्मृतिषूत्पन्नासु 'कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्ना?'
इति ज्ञातुमशक्यत्वात् । तदाह-"एकसमये चोभयाऽनवधारणं"^२ (यो.सू. ४-२०) । चित्तान्तरदृश्ये^३
बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्चेति" (यो.सू.४-२१)॥१४॥

संवित्तिरिदन्तया व्यवहारयोग्यताऽऽपादनम्, 'अयमर्थः सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वे'ति । बुद्धेश्च 'संविदहमि'त्येवमा-
कारेण सुख-दुःखरूपतया व्यवहारक्षमताऽऽपादनम् । एवम्विधञ्च व्यापारद्वयमर्थप्रत्यक्षताकाले न युगपत्कर्तुं
शक्यं, विरोधात् । न हि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्युगपत्सम्भवोऽस्ति । अत एकस्मिन् काले उभयस्य =
स्वरूपस्याऽर्थस्य चावधारयितुमशक्यत्वान्न चित्तं स्वप्रकाशमित्युक्तं भवति । किञ्चैवम्विधव्यापारद्वयनिष्पा-
द्यस्य फलद्वयस्याऽसंवेदनाद् बहिर्मुखतयैवार्थनिष्ठत्वेन चित्तस्य संवेदनादर्थनिष्ठमेव फलं न स्वनिष्ठ-
मित्यर्थः (रा.मा.४/२०) । यदि हि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वेद्येत तदा साऽपि बुद्धिः स्वयमबुद्ध्या बुद्ध्यन्तरं
प्रकाशयितुमसमर्थेति, तस्या ग्राहकं बुद्ध्यन्तरं कल्पनीयं, तस्याप्यन्यदित्यनवस्थानात्पुरुषायुषेणाप्य-
(?युषाप्य)र्थप्रतीतिर्न स्यात् । न हि प्रतीतावप्रतीतायामर्थः प्रतीतो भवति । स्मृतिसङ्करश्च प्राप्नोति,
रूपे रसे वा समुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहिकाणामनन्तानां बुद्धीनां समुत्पत्तेर्बुद्धिजनितैः संस्कारैर्यदा युगपद्
बह्व्यः स्मृतयः क्रियन्ते तदा बुद्धेरपर्यवसानात् बुद्धि-स्मृतीनाञ्च बह्वीनां युगपदुत्पत्तेः 'कस्मिन्नर्थे
स्मृतिरियमुत्पन्ने'ति ज्ञातुमशक्यत्वात् स्मृतिसङ्करः स्यात् = 'इयं रूपस्मृतिरियं रसस्मृति'रिति न ज्ञायेत
← (रा.मा. ४/२१) इत्येवमकारि भोजेन । ततश्च रूपविषयकस्मृतौ रसविषयकत्वं स्यात् रसविषयकस्मृतौ
च रूपविषयकत्वं स्यादित्याशयः ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरित्यादि । साम्प्रतं योगसूत्रप्रतौ 'चित्तान्तरदृश्ये बुद्धेः' इत्यादिकः पाठो

• स्मृतिसांकर्य प्रसंग •

तथा. । तेम ज A बुद्धिने पुरुषना बढले B नामनी अन्य बुद्धिथी ग्राह्य मानवाभां आवे
तो स्मृतिसांकर्यं दोष पण नडे तेम छे. ते आ रीते - अेक ज रूप के रसने विशे 'आ रूप छे',
के 'आ रस छे' - आवी बुद्धि उत्पन्न थये छते, चित्तने चित्तान्तरग्राह्य मानवाभां अज्ञात बुद्धिभां
अर्थप्रकाशकत्वनो संभव न होवाना कारणे तेवी रूपादिग्राहक बुद्धिने अलण करनारी अनंत बुद्धिओ
उत्पन्न थशे. रूपादिग्राहक अेक बुद्धिनी प्रकाशक अेवी अनन्त बुद्धिथी उत्पन्न थयेला संस्कारो पण
घणा बधा छशे. तेम ज ते बधा संस्कारो ज्यारे अेकी साथे उद्बुद्ध थशे, प्रगट थशे त्यारे अनेक
स्मृतिओ उत्पन्न थशे. तेवी परिस्थितिभां 'क्या अर्थभां आ स्मृति उत्पन्न थई छे ?' अेम ज्ञाणुं
अशक्य बनी जशे. मतलब के 'आ रूपनी स्मृति छे.' तथा 'आ रसनी स्मृति छे' अेम ज्ञाणुं तदन
अशक्य बनी जशे. माटे ज योगसूत्रभां अतावेले छे के 'अेकसमये अर्थज्ञान अने चित्तज्ञान आ अन्नेनुं
अवधारण थई शकतुं नथी. तथा बुद्धिने = चित्तने अन्य चित्तथी दश्य मानवाभां अतिप्रसंग = अनवस्था
दोष अने स्मृतिसांकर्यं दोष आवे छे.' (११/१४)

१. हस्तादर्श 'स्वजनित..' इति पाठः । २. हस्तादर्श '...नवधारणा' इत्यशुद्धः पाठः । ३. 'चित्तान्तरादृश्ये' इत्यशुद्धः
पाठो मुद्रितप्रतौ ।

નન્વેવં કથં વિષયવ્યવહારઃ ? इत्यत्राऽऽह-

अङ्गाऽङ्गिभावचाराभ्यां चित्तिरप्रतिसङ्क्रमा । द्रष्टृ-दृश्योपरक्तं तच्चित्तं सर्वाऽर्थगोचरम् ॥१५॥

‘અઙ્ગો’તિ । ચિત્તિઃ = પુરુષરૂપા ચિચ્છક્તિઃ અઙ્ગાઽઙ્ગિભાવચારાભ્યાં = પરિણામ-પરિણામિ-ભાવગમનાભ્યાં અપ્રતિસઙ્ક્રમા = અન્યેનાઽસઙ્કીર્ણા । યથા હિ ગુણાઃ સ્વબુદ્ધિગમનલક્ષણે પરિ-દૃશ્યતે । કિન્તુ ભાવાગણેશવૃત્તિ-નાગોજીભટ્ટવૃત્ત્યાદૌ ‘બુદ્ધિબુદ્ધે’રિત્યાદિપાઠસ્યાપિ દર્શનાત્ સોઽપિ સમ્ય-ગેવેતિ ધ્યેયમ્ । તદુક્તં નાગોજીભટ્ટવૃત્તૌ ‘યદિ વૃત્તિઃ ચિત્તાન્તરેણ ગૃહ્યતે તદા બુદ્ધિબુદ્ધેઃ ચિત્તવૃત્તીનામતિ-પ્રસઙ્ગઃ = અનવસ્થા । અગૃહીતાયા બુદ્ધેઃ બુદ્ધિગ્રહણાઽસામર્થ્યાત્ । તથાત્વે ત્વાઘ્યાયા અપિ તાદૃશ્યા એવ વિપયગ્રાહકત્વં સ્યાદિતિ વ્યર્થા તત્કલ્પના સ્યાત્’ (યો.સૂ. ૪।૨૧ ના.ખ.) ઇત્યાદિ ।

નનુ ચિત્તસ્ય ચિત્તાન્તરગ્રાહ્યત્વમતે સન્તુ દ્વિત્રાઃ ત્રિચતુરાઃ પઞ્ચપા વા ચિત્તાત્માનો ગ્રાહ્યા ઇતિ નાનવસ્થેતિ ચેત્ ? મૈવમ્, ગ્રાહકચિત્તસ્યાઽનિશ્ચયે ગ્રાહ્યચિત્તાઽનિશ્ચયાત્ ‘ગેહે ઘટો દૃષ્ટો ન વા ?’ ઇતિ સંશયે ‘ન દૃષ્ટ’ ઇતિ વ્યતિરેકનિશ્ચયે ચાઽર્થનિશ્ચયાઽદર્શનેન જ્ઞાનચિત્તાઽનિશ્ચયસ્યાર્થાઽનિશ્ચયા-હેતુત્વાત્ તત્તદનન્તચિત્તાનામનુભવે ચાઽનન્તચિત્તસ્મૃતીનાં સઙ્કરશ્ચ પ્રાપ્નોતિ સ્મૃત્યાનન્ત્યાદશક્યગ્રહત્વાદ્ ગ્રાહકાઽભાવાચ્ચ ‘ઇયં નીલચિત્તસ્મૃતિઃ’ ઇતિ વિભાગો ન સ્યાદિત્યર્થઃ । ચિત્તાનાં સમત્વાદ્ દીપાનામિવ ગ્રાહકત્વાઽસમ્ભવશ્ચ । અતઃ સાક્ષિવેદ્યં ચિત્તમિતિ સિદ્ધમિતિ મણિપ્રભાકૃત્ રામાનન્દઃ । પ્રકૃતે → યથા જલસ્થ આભાસઃ સ્થલસ્થેનાઽવદૃશ્યતે । સ્વાભાસેન તથા સૂર્યો જલસ્થેન દિવિ સ્થિતઃ ॥ એવં ત્રિવૃદઽહઙ્કારો ભૂતેન્દ્રિય-મનોજયૈઃ । સ્વાભાસૈર્લક્ષિતોઽનેન સદાભાસેન સત્યદૃક્ ॥

← (ક.દે.સં.૩/૧૨-૧૩) ઇતિ કપિલ-દેવહૃતિસંવાદકારિકે અપિ સ્મર્તવ્યે ॥૧૧/૧૪॥

નનુ એવં = બુદ્ધેઃ સ્વપ્રકાશકત્વાઽભાવે બુદ્ધ્યન્તરેણ ચાઽસંવેદને કથં = કેન પ્રકારેણ અયં વિષયવ્યવહારઃ = ઘટાદિવિષયકવ્યવહારઃ સ્યાત્ ? इत्यत्र आशङ्कायां सत्यां पूर्वपक्षी आह- ‘अङ्गो’ति । अप्रतिसङ्क्रमा = अन्येन विषयादिना असङ्कीर्णा = अननुविद्धा, अपरिणामिनीति यावत्, । प्रतिस-ङ्क्रमो हि द्विविधो भवति - परिणाम-परिणामिभावलक्षणः विषयदेशगमनात्मकश्च । आद्योदाहरणमाह- यथा हि गुणाः = सत्त्व-रजस्तमोऽभिधानाः समानाऽवस्थाऽऽपन्नप्रकृतिस्थानीयाः स्वबुद्धिगमनलक्षणे

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે ‘જો ચિત્ત સ્વપ્રકાશ્ય ન હોય તો પછી ‘આ ઘટ છે’, ‘આ પટ છે’ ઈત્યાદિ વ્યવહાર કઈ રીતે થઈ શકશે ?’ તો આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પાતંજલ વિદ્વાનો કહે છે કે-

ગાથાર્થ :- ચિત્તિશક્તિ અંગાંગીભાવ પામવા દ્વારા અપ્રતિસંક્રમવાળી છે. તેથી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યથી ઉપરક્ત થયેલ ચિત્ત સર્વાર્થવિષયક છે. (૧૧/૧૫)

ટીકાર્થ :- પુરુષ ચિત્તિશક્તિસ્વરૂપ = ચૈતન્યમાત્ર છે. પરિણામ-પરિણામીભાવ પામવા દ્વારા તે અન્ય પદાર્થથી સંકીર્ણ બનતો નથી. (કારણ કે તે કૂટસ્થ ધ્રુવ અપરિણામી તત્ત્વ છે. પુરુષ કોઈનો પરિણામ નથી. માટે તેનામાં કોઈનો અંગભાવ નથી. તથા પુરુષનો કોઈ પરિણામ પણ નથી. એટલે પુરુષમાં કોઈનો અંગીભાવ = પરિણામીભાવ પણ નથી. અર્થાત્ જેમાં કોઈની અપેક્ષાએ અંગાંગીભાવ = પરિણામપરિણામીભાવ હોય ત્યાં અંગમાં અંગીનું ઉપસંક્રમણ = ગમન હોય છે. જ્યારે પ્રસ્તુતમાં ચિત્તિશક્તિમાં = પુરુષમાં પરિણામ-પરિણામીભાવ જ નથી. તેથી અંગાંગીભાવ પામવા વડે તેમાં કોઈનો પ્રતિસંક્રમ થતો નથી. કોઈથી પુરુષ

ગામેઽહિંગનમુપસંક્રામન્તિ = 'તદ્વૃપતામિવાઽસપદ્યન્તે, યથા ચા(વા)ઽસલોકપરમાણવઃ પ્રસરન્તો વિષયં વ્યાપ્નુવન્તિ, નૈવં ચિત્તિશક્તિઃ, તસ્યાઃ 'સર્વદૈકરૂપતયા સ્વપ્રતિષ્ઠિતત્વેન વ્યવસ્થિતત્વાદિત્યર્થઃ'।

તત્ = તસ્માત્ ચિત્સન્નિધાને બુદ્ધેસ્તદાકારતાઽસપત્તૌ ચેતનાયામિવોપજાયમાનાયાં બુદ્ધિવૃત્તિ-પ્રતિસંક્રાન્તાયાશ્ચ ચિચ્છક્ટેર્બુદ્ધ્યવિશિષ્ટતયા સમ્પત્તૌ સ્વસમ્બુદ્ધ્યુપપત્તેરિત્યર્થઃ ।

પરિણામે અહિંગનં = વિષમાઽવસ્થાઽસપન્નપ્રકૃતિસ્થાનીયં ગુણં ઉપસંક્રામન્તિ, તદ્વૃપતામિવ = બુદ્ધિરૂપતામિવ આપદ્યન્તે । દ્વિતીયપ્રતિસંક્રમે પક્ષદ્વયસમ્મતં દૃષ્ટાન્તમાહ- 'યથા ચે'તિ । ન એવં = અહિંગાહિંગભાવ-પ્રકારેણ વિષયદેશગમનપ્રકારેણ વા ચિત્તિશક્તિઃ પુરુષાત્મિકા ચૈતન્યલક્ષણા અહિંગનમુપસંક્રામતિ વિષયદેશં વા વ્યાપ્નોતિ, તસ્યાઃ ચિત્તિશક્તેઃ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા એવ એકરૂપતયા શુદ્ધચિન્માત્રરૂપેણ સ્વપ્રતિષ્ઠિતત્વેન = સ્વામાત્રાઽવસ્થિતત્વેન વ્યવસ્થિતત્વાત્ = પ્રસિદ્ધત્વાત્ ।

તસ્માત્ કારણાત્ ચિત્સન્નિધાને = ચિત્તિશક્તિસકાશે બુદ્ધેઃ તદાકારતાપત્તૌ = પુરુષાઽસકારતાપ્રાપ્તૌ સત્યાં પ્રાપ્તચૈતન્યોપગ્રહરૂપત્વેન ચેતનાયામિવ = ચિત્તિશક્તાવિવ ઉપજાયમાનાયાં બુદ્ધૌ તદા બુદ્ધિવૃત્તિ-પ્રતિસંક્રાન્તાયાશ્ચ = પ્રાપ્તચૈતન્યોપરાગરૂપાયાં બુદ્ધિવૃત્તૌ અહિંગાહિંગભાવેન તત્ત્વતોઽપ્રતિસંક્રાન્તત્વેઽપિ પ્રતિસંક્રાન્તાયા ઇવ ચિચ્છક્ટેઃ = ચિત્તિશક્તેઃ પુરુષાઽપરાભિધાનાયાઃ બુદ્ધ્યવિશિષ્ટતયા = સ્વાકાર-બુદ્ધિવૃત્ત્યનન્યતયેવ સમ્પત્તૌ = આપત્તૌ સત્યાં સ્વસમ્બુદ્ધ્યુપપત્તેઃ = સ્વભોગ્યબુદ્ધિસંવેદનસંક્રાન્તેઃ । તદુક્તં વ્યાસેનાપિ યોગસૂત્રભાષ્યે → અપરિણામિની હિ ભોક્તૃશક્તિરપ્રતિસંક્રમા ચ પરિણામિની અર્થે પ્રતિસ-ક્રાન્તેવ તદ્વૃત્તિમનુપતતિ । તસ્યાશ્ચ પ્રાપ્તચૈતન્યસ્વરૂપોપગ્રહાયા બુદ્ધિવૃત્તેઃ અનુકારમાત્રતયા બુદ્ધિ-વૃત્ત્યવિશિષ્ટા હિ જ્ઞાનવૃત્તિરાખ્યાયતે ← (યો.સૂ.ભા.૪/૨૨) ઇતિ ।

સંકીર્ણ થતો નથી.) સમાનાવસ્થાપન્ન-પ્રકૃતિસ્થાનીય સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ જેમ પોતાની બુદ્ધિને પામવા રૂપ પરિણામમાં અંગી એવા વિષમાવસ્થાપ્રાપ્ત-પ્રકૃતિસ્વરૂપ ગુણને ઉપસંક્રાન્ત કરાવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના પરિણામસ્વરૂપ એવી બુદ્ધિમાં પરિણામી એવી પ્રકૃતિ ઉપસંક્રાન્ત થાય છે. મતલબ કે પ્રકૃતિ જાણે કે બુદ્ધિસ્વરૂપને પામે છે. (પરિણામ પરિણામીમાં સંક્રાન્ત થાય ત્યારે સર્વથા પરિણામીરૂપે પરિણામ બનતો નથી. પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે કાંઈક ભેદ પણ રહે છે. આ બાબત સૂચવવા માટે 'તદ્વૃપતામિવ' આમ જણાવેલ છે. અંગાંગીભાવ પ્રતિસંક્રમ જાણીને જૈનો એમ કહી શકે છે કે 'આ તો પાતંજલોનો સ્વમત છે. પરંતુ અમે તે માનતા નથી.' તેથી ઉભયમતસંમત ઉદાહરણ દ્વારા વિષયદેશગમનરૂપ પ્રતિસંક્રમ બતાવવા માટે પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે) અથવા તો જેમ આલોકના (= પ્રકાશના) પરમાણુઓ સ્વરૂપ અવયવો ફેલાતા-ફેલાતા ઘટ-પટ આદિ વિષયદેશ સુધી જઈને વિષયને પોતાનાથી વ્યાપ્ત કરે છે. તેમ ચિત્તિશક્તિ (= પુરુષ) અંગાંગીભાવરૂપે કે વિષયદેશગમનરૂપે અન્યમાં સંક્રાન્ત થતી નથી. કારણ કે તે ચૈતન્યશક્તિ સર્વદા એકસ્વરૂપવાળી હોવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવા રૂપે જ સિદ્ધ છે.

જે કારણે ચિત્તિશક્તિ હંમેશા એકરૂપે નિજસ્વરૂપમાં રહેલી હોવાથી નથી અંગ-અંગીભાવરૂપે અન્યત્ર સંક્રાન્ત થતી કે નથી વિષયદેશગમનરૂપે અન્યત્ર સંક્રાન્ત થતી તે કારણે ચિત્તિશક્તિસ્વરૂપ પુરુષનું સન્નિધાન થતાં બુદ્ધિ ચેતનાઆકારતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે બુદ્ધિ ચેતના જેવી થતાં બુદ્ધિની વૃત્તિમાં પ્રતિસંક્રાન્ત

૧. હસ્તાદર્શ 'દ્વૃપ...' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'સર્વદૈવેક...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

(द्रष्टृ-दृश्योपरक्तं =) द्रष्टृ-दृश्याभ्यामुपरक्तं = द्रष्टृरूपतामिवाऽऽपन्नं गृहीतविषयाऽऽकारपरिणामं

ततश्च घटादिविषयकव्यवहारोऽप्यनाविल इति सिद्धम् । अविशिष्टता च परस्परं प्रतिबिम्बनादु-
भयोरेव विषयाऽऽकारत्वं तत्साम्यमित्युक्तं भवति । अप्रतिसञ्चाराया अपि चित्तिशक्तेः स्वीयबुद्धिवृत्तिदर्शनं
बुद्धिवृत्त्याऽऽकारतापत्त्यैव भवतीत्यर्थः । अयं भावो - ज्ञातुः सञ्चारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः किन्तु
अर्थाऽऽकारताहेतुः सन्निकर्षद्वारा, अन्यथा स्वप्नादौ मनःसञ्चाराऽभावेनार्थभानाऽयोगात् । अतो विभुत्वेनैव
सर्वत्र सन्निकृष्टस्यात्मनः सञ्चारो नाऽपेक्ष्येत इति । सम्पत्तिशब्दग्रहणञ्च पुरुषस्य पारमार्थिकाऽऽकारप्रति-
षेधार्थम् । यथा हि विषयाऽसन्निकर्षकालेऽपि स्वप्नादौ तद्भानायाऽगत्या चित्तस्य तदाकारः परिणाम
इष्यते, नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेऽपि तद्भानं भवति येन पुरुषेऽपि वृत्त्याकारः परिणामः इष्येत ।
किन्तु स्फटिके सन्निकृष्टजपालौहित्यस्येव चित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बमेव लाघवादिष्यते, उभयत्राऽऽकाराख्यपरिणा-
मकल्पने गौरवात्, स्फटिकदर्पणादेः स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्चेति (यो.वा.४/२२ पृ.४४२)
योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः व्याचष्टे ।

एतेन → निसङ्गेऽपि उपरागः, अविवेकात् (सां.सू.६/२७), जपा-स्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्व-
भिमानः ← (सां.सू.६/२८) इति साङ्ख्यसूत्रयुगलमपि व्याख्यातम्, यथा जपास्फटिकयोर्नोपरागः, किन्तु
जपाप्रतिबिम्बवशादुपरागाऽभिमानमात्रं, 'रक्तः स्फटिक' इति । तथैव बुद्धि-पुरुषयोर्नोपरागः, किन्तु बुद्धि-
प्रतिबिम्बवशादुपरागाभिमानोऽविवेकवशादित्यर्थः । अत उपरागतुल्यतया वृत्तिप्रतिबिम्ब एव पुरुषोपराग
इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः (सां.प्र.भा.६/२८) इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये विज्ञानभिक्षुः । तदुक्तं योगवाशिष्ठे
अन्नपूर्णापनिषदि च → तस्मिंश्चद्वर्षणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव
तटद्रुमाः ॥ ← (यो.वा.उपशम.९१/११३ + अन्न.४/७१) इति पूर्वोक्तं(पृ.७४४)स्मर्तव्यम् ।

एतेन चित्तिशक्तिरसङ्क्रान्ता सती कथं बुद्धिवृत्तिं पश्यतीति प्रत्यस्तम्, यथा निर्मले जलेऽसङ्क्रा-
न्तोऽपि चन्द्रमाः सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बतया सङ्क्रान्त इव, एवमत्राऽप्यसङ्क्रान्ताऽपि सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बा
चित्तिशक्तिः सङ्क्रान्तेव भवति तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृत्तिमनुपततीति तामनुकारेण पश्यतीति
तत्त्ववैशारद्यां (यो.सू.२/२०/त.वै.पृ.२१३) वाचस्पतिमिश्रो व्याचष्टे । 'विच्छायाग्राह्यत्वसम्बन्धेन चिदुपरक्तं
चित्तं चिद्वेद्यमिति मणिप्रभाकृत् (म.प्र. ४/२२) । तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनः तदतिरिक्तः
पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः ।

साम्प्रतं निरुक्तरीत्या स्वसंविदितं चित्तं सर्वार्थग्रहणसामर्थ्येन सकलव्यवहारक्षमं भविष्यतीत्याह
द्रष्टृदृश्याभ्यां = पुरुष-तदितरविषयाभ्यां उपरक्तं = समर्पिताऽऽकारं द्रष्टृरूपतामिवापन्नं = पुरुषात्मत्वमिव
थयेल (= प्रतिबिम्बित थयेल = अंगांगीत्वाव विना मात्र पोतानुं प्रतिबिम्ब त्यां रडेल छे तेवी) चित्तिशक्ति
बुद्धिसमान थाय छे. आम परिणाम-परिणामीत्वाव के विषयदेशगमन विना ज केवण बुद्धिवृत्तिमां पोतानुं
प्रतिबिम्ब रडेवाथी चित्तिशक्ति बुद्धि जेवी अनतां पुरुषने स्वभोग्य अेवी बुद्धिनुं संवेदन थर्छ शके छे.
बुद्धिविषयक संवेदननी संगति यतां घटादिनो तथा घटादिविषयक ज्ञाननो व्यवहार पण थर्छ शकशे.

• उभयमुष्णीर्दृष्टतुल्य रित •

चित्त तो उभयमुष्णी दर्पण जेवुं डोवाथी अेक तरङ्ग चित्त दृष्टा अेवा पुरुषथी उपरक्त = उपरंजित

च चित्तं सर्वार्थगोचरं = सर्वविषयग्रहणसमर्थं भवति । तदुक्तं- “चित्तेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकाराऽऽपत्तौ? स्वबुद्धिसंवेदनं (यो.सू.४-२२) द्रष्टृ-दृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं (यो.सू.४-२३)” । यथा हि निर्मलं स्फटिकदर्पणाद्येव प्रतिबिम्बग्रहणसमर्थं एवं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं शुद्धत्वाच्चि-
सम्पन्नं गृहीतविषयाऽऽकारपरिणामं च = इन्द्रियद्वारा समुपात्तघटादिज्ञेयाऽऽकारचेतनापरिणामं च चित्तं सर्वविषयग्रहणसमर्थं भवति । सर्वार्थं प्रमाणीभूतमित्यर्थः । यथा नीलाद्यनुरक्तं चित्तं तमर्थं प्रत्यक्षेण स्थापयति एवं द्रष्टृच्छायापन्नं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेण स्थापयतीत्यर्थः । अत एव ‘नीलमहं वेद्मी’त्यनुभवः । ‘अहमि’ति प्रत्ययो हि चैतन्योपरक्तचित्तविषयः (ना.भ. ४/२३) इति नागोजीभट्टः । ‘मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तम् । तत्स्वयञ्च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणाऽऽत्मीयया वृत्त्याऽभिसम्बद्धम् । तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृ-दृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाऽचेतनस्वरूपाऽऽपन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमुच्यते’ (यो.सू.भा. ४/२३) इति योगसूत्रभाष्यकारः । प्रकृते → सर्वार्थग्रहणं मनः ← (प्र.मी.१/२४) इति प्रमाणमीमांसासूत्रमपि यथातन्त्रमूहनीयम् ।

अत्रैव योगसूत्रसंवादमाह- ‘चित्ते’रिति, ‘द्रष्टि’ति च । अत्र च → यथा बुद्धेः क्रियया घटादि-संश्लेषः प्रतिसङ्क्रमोऽस्ति, परिणामित्वात् न तथा चित्तेर्बुद्धौ प्रतिसङ्क्रमः, अपरिणामित्वात् । किन्तु सूर्यस्य जले प्रतिबिम्बवत् चित्तेर्बुद्धौ प्रतिबिम्बे सति बुद्धेः चिदाकारताऽऽपत्तौ स्वस्य भोग्याया बुद्धेः संवेदनं भवति चिच्छायाग्राह्यत्वसम्बन्धेन चिदुपरक्तं चित्तं चिद्वेद्यमित्यर्थः । अप्रतिसङ्क्रमायाः चित्तेः सान्निध्यात् तस्याः चित्तेः आकारः = छाया यत्र तद्भावाऽऽपत्तौ सत्यां स्वभोग्यबुद्धिसंवेदनमिति योजना ← (म.प्र.४।२२) इति मणिप्रभाकृतं । एतत्सूत्रद्वयव्याख्यालेशो राजमार्तण्डे → पुरुषः चिद्रूपत्वात् चितिः । सा अप्रतिसङ्क्रमा; न विद्यते प्रतिसञ्चारः = अन्यत्र गमनं यस्याः सा तथोक्ता, अन्येनाऽ-
थशे तथा बीज्ज् बाज्ज् दृश्ये अवा घटादि पदार्थथी उपरंजित = उपरागयुक्त थशे. द्रष्टा अवा पुरुषना उपरागना = प्रतिबिम्बना कारणे यित् ज्ञाणे के द्रष्टास्वरूप = यितिशक्ति जेवुं बनी जशे. तथा बीज्ज् बाज्ज् यित् विषयोपरक्त डोवाथी विषयाकारपरिणामने = विषयाकारवृत्तिने धारण करशे. आ रीते ४३ डोवा छतां यित् सर्व विषयोने ग्रहण करवामां समर्थ बनशे.

योगसूत्रमां ज्ञावेले छे के → परिणाम-परिणामीत्वावृत्ते अन्यत्र प्रतिसंक्रम नहि पामनारी यितिशक्ति (बुद्धिवृत्तिमां प्रतिबिम्बित थवाथी) बुद्धिवृत्ति आकारने प्राप्त करे त्त्यारे यितिशक्तिने पोतानी भोग्ये अवी बुद्धिनुं संवेदन थाय छे. तथा द्रष्टा अने दृश्यथी उपरक्त थयेलुं यित् सर्वार्थ विषयक अने छे.’ ← मतलब के यित्तनी वृत्ति विषयाकारताने पामे अने तेवी विषयाकारवृत्तिमां पुरुषप्रतिबिम्ब पडे त्त्यारे यित्तमां सर्व विषयनुं ज्ञान करवानुं सामर्थ्य आवे छे. जेम निर्मण अवेनुं स्फटिक के दर्पण वगेरे प्रतिबिम्बने ग्रहण करवामां समर्थ छे तेम रज्जोगुण अने तमोगुणथी अनभिभूत अवेनुं सत्त्वगुणप्रधान अंतःकरण शुद्ध डोवाथी यित्छायाने = पुरुषप्रतिबिम्बने ग्रहण करवा माटे समर्थ अने छे. परंतु रज्जोगुणप्रधान अंतःकरण के तमोगुणप्रधान यित् अशुद्ध डोवाना कारणे पुरुषप्रतिबिम्बने ग्रहण करवा माटे समर्थ नथी. तेथी रज्जोगुण-तमोगुण जे अंतःकरणमां गौण अनेले छे तथा सत्त्वगुण मुख्य अनेले

ચ્છાયાગ્રહણસમર્થ, ન પુનરશુદ્ધત્વાદ્રજસ્તમસી । તતો ન્યમ્ભૂતરજસ્તમોરૂપમઙ્ગિતયા સત્ત્વં નિશ્ચલપ્રદીપશિખાકારં સદૈવૈકરૂપતયા પરિણમમાનં ચિચ્છાયાગ્રહણસામર્થ્યાદાઽઽમોક્ષપ્રાપ્તેરવ-
તિષ્ઠતે । યથાઽયસ્કાન્તસન્નિધાને લોહસ્ય ચલનમાવિર્ભવતિ, એવં ચિદ્રૂપપુરુષસન્નિધાને સત્ત્વસ્યાઽ-
ભિવ્યઙ્ગ્યમભિવ્યજ્યતે ચૈતન્યમિતિ ॥૧૫॥ इत्थं च द्विविधा चिच्छक्तिरित्याह —

નિત્યોદિતા ત્વભિવ્યઙ્ગ્યા ચિચ્છક્તિર્દ્વિવિધા હિ નઃ । આદ્યા પુમાન્ દ્વિતીયા તુ સત્ત્વે તત્સન્નિધાનતઃ ॥૧૬॥

સઙ્કીર્ણોતિ યાવત્ । યથા ગુણા અઙ્ગાઙ્ગિભાવલક્ષણે પરિણામેઽઙ્ગિનં = ગુણં સઙ્ક્રામન્તિ તદ્રૂપતામિ-
વાઽઽપદ્યન્તે, યથા વાઽઽલોકપરમાણવઃ પ્રસરન્તો વિપયમારૂપયન્તિ, નૈવં ચિતિશક્તિઃ; તસ્યાઃ સર્વદૈ-
કરૂપતયા સ્વપ્રતિષ્ઠિતત્વેન વ્યવસ્થિતત્વાત્ । અતસ્તત્સન્નિધાને યદા વુદ્ધિસ્તદાકારતામાપદ્યતે ચેતનેવો-
પજાયતે વુદ્ધિવૃત્તિપ્રતિસઙ્ક્રાન્તા ચ યદા ચિચ્છક્તિર્વુદ્ધિવૃત્તિવિશિષ્ટતયા સંવેદ્યતે તદા વુદ્ધેઃ સ્વસ્ય =
આત્મનો વેદનં ભવતીત્યર્થઃ (રા.મા. ૪/૨૨) । દ્રષ્ટા = પુરુષઃ, તેનોપરક્તં = તત્સન્નિધાનેન તદ્રૂપતામિવ
પ્રાપ્તં, દૃશ્યોપરક્તં = વિપયોપરક્તં = ગૃહીતવિપયાકારપરિણામં યદા ભવતિ તદા તદેવ ચિત્તં સર્વાર્થ-
ગ્રહણસમર્થં ભવતિ । યથા નિર્મલં સ્ફટિકદર્પણાદેવ પ્રતિવિમ્બગ્રહણસમર્થમ્, એવં રજસ્તમોભ્યામનભિમ્ભૂતં
સત્ત્વં શુદ્ધત્વાચ્ચિચ્છાયાગ્રહણસમર્થં ભવતિ ન પુનરશુદ્ધત્વાદ્ રજસ્તમસી । તદ્ ન્યમ્ભૂતરજસ્તમોરૂપમઙ્ગિ-
તયા સત્ત્વં નિશ્ચલપ્રદીપશિખાકારં સદૈવૈકરૂપતયા પરિણમમાનં ચિચ્છાયાગ્રહણસામર્થ્યાદામોક્ષપ્રાપ્તેરવતિ-
ષ્ઠતે । યથાઽયસ્કાન્તસન્નિધાને લોહસ્ય ચલનમાવિર્ભવતિ એવં ચિદ્રૂપપુરુષસન્નિધાને સત્ત્વસ્યાઽભિવ્યઙ્ગ્ય-
મભિવ્યજ્યતે ચૈતન્યમ્ ← (રા.મા. ૪/૨૩) इत्येवं द्रष्टव्यः ।

અત્ર ચ સ્ફટિકદૃષ્ટાન્તો ન સર્વાંશે, વુદ્ધેઃ સ્વાર્થાઽઽકારપરિણામસ્યૈવ સ્વખ્નાઽનુરોધેનેષ્ટત્વાત્ સ્ફટિકે
ચ પ્રતિવિમ્બમાત્રસ્ય સ્વીકારાત્ । કિન્તુ તત્તદ્વસ્તુસન્નિકર્ષેણ તત્તદ્રૂપતયા પ્રતીયમાનતામાત્રાંશે સ્ફટિકસ્ય
દૃષ્ટાન્તઃ (યો.સૂ.વા. ૪/૨૨) इति योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः । સત્ત્વપ્રધાના પુરુષપ્રતિવિમ્વોપસઙ્ગક્રમાર્હા
પ્રકૃતિર્હિ માયેતિ ભળ્યતે વૈદિકૈઃ । તદુક્તં રામગીતાયાં → શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાનાયાં માયાયાં વિમ્બિતો હ્યજઃ ।
સત્ત્વપ્રધાના પ્રકૃતિર્માયેતિ પ્રતિપાદ્યતે ॥ ← (રા.ગી.૭/૩૯) इति । निश्चलप्रदीपशिखाकारमिति । પ્રકૃતે
→ ત્રિપુટ્યાં નિરસ્તાયાં નિસ્તરઙ્ગસમુદ્રવન્નિવાતસ્થિતદીપવદચલસમ્પૂર્ણભાવાઽભાવવિહીનકૈવલ્યજ્યોતિર્ભવતિ
← (મં.વા.૨/૩) इति मण्डलब्राह्मणोपनिषद्वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् ॥११/१५॥

છે તેવું અવયવીસ્વરૂપ અંતઃકરણ નિશ્ચલ હોવાથી સ્થિર દીવાની શિખાની = જ્યોતની જેમ કાયમ એક
રૂપે જ પરિણમતું પુરુષપ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્યથી મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત સ્થિર રહે છે. (મોક્ષપ્રાપ્તિ
પછી સત્ત્વપ્રધાન અંતઃકરણનો તે પુરુષ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે.) જેમ લોહચુંબકની પાસે લોખંડ
આપમેળે ખેંચાવા લાગે છે, લોહચુંબકની નજીક ચાલવા લાગે છે તેમ ચિતિશક્તિસ્વરૂપ એવા પુરુષના
સાન્નિધ્યમાં સત્ત્વપ્રધાન અંતઃકરણનું અભિવ્યંગ્ય એવું ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થાય છે. (૧૧/૧૫)

આ રીતે બે પ્રકારની ચિત્શક્તિ છે - આવું જણાવતા પાતંજલ વિદ્વાનો કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- અમારા મતે બે પ્રકારની ચિત્શક્તિ છે. (૧) નિત્ય ઉદિત (૨) અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિ.

નિત્ય ઉદિત ચિત્શક્તિ એટલે પુરુષ અને એવા પુરુષના સન્નિધાનથી સત્ત્વપ્રધાન ચિત્તમાં બીજી =

‘નિત્યે’તિ । નિત્યોદિતા, તુ = પુનઃ અભિવ્યઙ્ગ્યા । દ્વિવિધા હિ નઃ = અસ્માકં ચિચ્છક્તિઃ । આદ્યા = નિત્યોદિતા પુમાન્ = પુરુષ એવ । દ્વિતીયા = અભિવ્યઙ્ગ્યા તુ તત્સન્નિધાનતઃ = પુંસઃ સામીપ્યાત્ સત્ત્વે = સત્ત્વનિષ્ઠા । યદ્ ભોજઃ- “અત એવાઽસ્મિન્ દર્શને દ્વે ચિચ્છક્તીઃ નિત્યોદિતા અભિવ્યઙ્ગ્યા ચ । નિત્યોદિતા ચિચ્છક્તિઃ પુરુષઃ, તત્સન્નિધાનાઽભિવ્યક્ત્યા^૨ અભિવ્યઙ્ગ્યચૈતન્યં સત્ત્વં = અભિવ્યઙ્ગ્યા ચિચ્છક્તિરિતિ” (રા.મા.૪/૨૩) ॥૧૬॥ ઇત્યં ચ ભોગોપપત્તિમપ્યાહ- સત્ત્વે પુંસ્થિતચિચ્છાયાસમાઽન્યા^૩ તદુપસ્થિતિઃ । પ્રતિબિમ્બાત્મકો^૪ ભોગઃ પુંસિ “ભેદાગ્રહાદયમ્ ॥૧૭॥

સત્ત્વ ઇતિ । સત્ત્વે = બુદ્ધેઃ સાત્ત્વિકપરિણામે પુંસ્થિતા યા ચિચ્છાયા તત્સમા (=પુંસ્થિત-ચિચ્છાયાસમા) યા અન્યા સા^૫ સ્વકીયચિચ્છાયા (તદુપસ્થિતિઃ=) તસ્યા ઉપસ્થિતિઃ = અભિવ્યક્તિઃ

અસ્માકં = પાતઞ્જલાનામ્ । આદ્યા નિત્યોદિતા પુરુષ એવ, ચિત્તસ્ય ભોગ્યત્વાદ્ ભોક્તાઽન્યઃ સ્વીકર્તવ્યઃ, સ નિત્યોદિતા ચિચ્છક્તિઃ ઇત્યુચ્યત ઇતિ મણિપ્રભાકૃન્ । તત્સન્નિધાનાઽભિવ્યક્ત્યા = પુરુષ-સન્નિધાનાઽભિવ્યક્ત્યા । પ્રકૃતે સામ્પ્રતં રાજમાર્તઞ્ડે → તત્સન્નિધાનાદભિવ્યક્તમભિવ્યઙ્ગ્યચૈતન્યં સત્ત્વમ-ભિવ્યઙ્ગ્યા ચિચ્છક્તિઃ ← (રા.મા. ૪/૨૩) ઇત્યેવં પાઠ ઉપલભ્યતે ઇતિ ધ્યેયમ્ ॥૧૭/૧૬॥

ઇત્યઞ્ચ દ્વિવિધાં ચિચ્છક્તિમભિધાયાધુના પુરુષે ભોગોપપત્તિ = સુખાદિભોગસદ્ગતિં અપ્યાહ- ‘સત્ત્વે’ ઇતિ । સત્ત્વે = સત્ત્વાઽભિધાને બુદ્ધેઃ સાત્ત્વિકપરિણામે = ન્યગ્ભૂતરજસ્તમઃપરિણામતયોદ્રિક્તસત્ત્વપરિણામે પુંસ્થિતા યા ચિત્તસત્ત્વાઽભિવ્યઙ્ગ્યા ચિત્પ્રતિબિમ્બરૂપા ચિચ્છાયા તત્સમા યાઽન્યા સા સ્વકીયચિચ્છાયા અભિવ્યઙ્ગ્ય ચિત્શક્તિ આવે. (૧૧/૧૬)

• બે પ્રકારની ચિત્ શક્તિનું નિરૂપણ •

ટીકાર્થ :- અમારા (પાતંજલ વિદ્વાનોના) મતે બે પ્રકારની ચિત્ શક્તિ છે. (૧) નિત્ય ઉદિત ચિત્ શક્તિ અને (૨) અભિવ્યઙ્ગ્ય ચિત્ શક્તિ. નિત્ય ઉદિત ચિત્ શક્તિ પુરુષ જ છે. તથા પુરુષના સાન્નિધ્યથી સત્ત્વગુણપ્રધાન ચિત્તમાં બીજી અભિવ્યઙ્ગ્ય ચિત્ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. યોગસૂત્રની રાજમાર્તઽ ટીકામાં ભોજરાજર્ષિએ જણાવેલ છે કે → ‘આ પાતંજલ યોગદર્શનમાં બે ચિત્ શક્તિ છે. નિત્ય ઉદિત અને અભિવ્યઙ્ગ્ય. નિત્ય ઉદિત ચિત્ શક્તિ એટલે પુરુષ. તથા તે પુરુષના સન્નિધાનથી અભિવ્યક્ત થયેલ અભિવ્યઙ્ગ્ય ચૈતન્યથી યુક્ત સત્ત્વપ્રધાન અંતઃકરણ એટલે અભિવ્યઙ્ગ્ય ચિત્ શક્તિ.’ ← (૧૧/૧૬)

આ રીતે ભોગ પદાર્થની પણ સંગતિને જણાવતા પાતંજલ વિદ્વાનો કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- સત્ત્વમાં પુરુષનિષ્ઠ ચિત્ દ્ષાયા સમાન જે બીજી સ્વકીય-દ્ષાયાની ઉપસ્થિતિ તે પ્રતિબિંબસ્વરૂપ ભોગ છે. પુરુષમાં ભેદજ્ઞાન ન થવાથી આ ભોગ થાય છે. (૧૧/૧૭)

• પુરુષમાં ભોગવિચાર •

ટીકાર્થ :- બુદ્ધિનો સાત્ત્વિક પરિણામ એ સત્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ સત્ત્વગુણપ્રધાન એવું અંતઃકરણ અહીં ‘સત્ત્વ’ પદથી અભિપ્રેત છે. પુરુષમાં જે ચિત્ દ્ષાયા રહેલી છે. તેના જેવી જ બીજી ચિત્ દ્ષાયા

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ચિચ્છક્તી’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. ‘...ભિવંગં ચૈતન્યમિત્યશુદ્ધઃ પાઠો મુદ્રિતપ્રતૌ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘સામાન્ય’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૪. હસ્તાદર્શ ‘...ત્સંગો’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૫. હસ્તાદર્શ ‘ભદાગ્રહોદયા’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૬. હસ્તાદર્શ ‘સ્વકીય...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

પ્રતિબિમ્બાત્મકો ભોગ: । અન્યત્રાપિ હિ પ્રતિબિમ્બે (આદર્શો) પ્રતિબિમ્બ્યમાનચ્છાયાસદૃશચ્છાયાન્તરોદ્ભવ એવ પ્રતિબિમ્બશબ્દેનોચ્યતે । પુંસિ પુનઃ અયં = ભોગો ભેદાઽગ્રહાત્ = અત્યન્તસાન્નિધ્યેન વિવેકાઽગ્રહણાદ્ વ્યપદિશ્યતે ।

= સત્ત્વનિષ્ઠચિદુપરક્તિઃ તસ્યા અભિવ્યક્તિઃ પ્રતિબિમ્બાત્મકો ભોગઃ ઉચ્યતે । યથોક્તં રાજમાર્તઞ્ડે → શુદ્ધમાઘં ચિત્તસત્ત્વમેકતઃ પ્રતિસઙ્ક્રાન્તિચિચ્છાયમન્યતો ગૃહીતવિપયાકારેણ ચિત્તેનોપઢૌકિતસ્વાકારં ચિત્સઙ્ક્રાન્તિવલાત્ ચેતનાયમાનં વાસ્તવચૈતન્યાઽભાવેઽપિ સુખ-દુઃખભોગમનુભવતિ । સ એવ ભોગોઽત્યન્તસન્નિધાનેન વિવેકાઽગ્રહણાદભોક્તુરપિ પુરુપસ્ય ભોગ ઇતિ વ્યપદિશ્યતે । અનેનૈવાભિપ્રાયેણ વિન્ધ્યવાસિનોક્તં 'સત્ત્વતપ્યત્ત્વમેવ પુરુપતપ્યત્ત્વમ્' ઇતિ ← (રા.મા. ૪/૨૩) ।

મણિપ્રભાયાં તુ → નિત્યોદિતાયાઃ કૂટસ્થચિચ્છક્તેઃ ચિત્તસત્ત્વાઽભિવ્યઙ્ગ્યા ચિત્તપ્રતિબિમ્બરૂપા સુખાદિ-સારૂપ્યમાપન્ના ચિચ્છક્તિઃ ભોગ ઇત્યુચ્યતે । સ દ્વિવિધશ્ચ ભોગઃ, ચિદવસાનતારૂપ એકઃ, પરિણામલક્ષણોઽપરઃ । તત્રાઽભિવ્યઙ્ગ્યા ચિચ્છક્તિરાઘઃ પુરુપસ્ય ભોગઃ, અપરઃ સુખાદિપરિણામો વુદ્ધેઃ પ્રાપ્તચૈતન્યાયાઃ ← (મ.પ્ર.૪/૨૩) ઇત્યુક્તમિત્યવધેયમ્ । એતેન → ચિદવસાનો ભોગઃ ← (સાં.સૂ.૧/૧૦૪) ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્ર-મપિ વ્યાખ્યાતમ્, પુરુપસ્વરૂપે ચૈતન્યે પર્યવસાના યસ્યૈતાદૃશી ભોગસિદ્ધિરિત્યર્થઃ । વુદ્ધેર્ભોગસ્ય વ્યાવર્તનાય ચિદવસાન ઇતિ । અતોઽર્થોપરક્તવૃત્તિપ્રતિબિમ્બાઽવચ્છિન્નં સ્વરૂપચૈતન્યમેવ ભાનં (ભાનાત્મકં) પુરુપસ્ય ભોગઃ, પ્રમાણસ્ય ચ ફલમિતિ નિષ્કર્ષઃ (સાં.પ્ર.ભા.૧/૧૦૪) સાઙ્ખ્યપ્રવચનભાષ્યે વિજ્ઞાનભિક્ષુણા દર્શિતઃ । પ્રકૃતે → બ્રહ્મત્વં મે સદા નિત્યં સચ્ચિદાનન્દરૂપતઃ ॥

પ્રકૃતિત્વં તતઃ સ્પષ્ટં સત્ત્વાદિગુણસામ્યતઃ । તસ્યામાભાતિ ચિચ્છાયા દર્પણે પ્રતિબિમ્બવત્ ॥

← (રા.ગી.૭/૩૬-૩૭) ઇતિ રામગીતાદર્શિતં વશિષ્ઠમતમપિ યથાતન્ત્રમનુસન્ધેયમ્ ।

અન્યત્રાપિ હિ આદર્શાદૌ પ્રતિબિમ્બે, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । તદુક્તં રાજમાર્તઞ્ડે → 'અન્યત્રાપિ પ્રતિબિમ્બે પ્રતિબિમ્બ્યમાનચ્છાયાસદૃશચ્છાયાદ્ભવઃ પ્રતિબિમ્બશબ્દેનોચ્યતે । એવં સત્ત્વેઽપિ પૌરુપેયચિચ્છાયાસદૃશચિદ-ભિવ્યક્તિઃ પ્રતિસઙ્ક્રાન્તિશબ્દાર્થઃ ← (રા.મા. ૪/૨૩) ઇતિ । 'હૃદયાવચ્છિન્નચિત્તે તદવચ્છિન્નચૈતન્યસ્યાઽવિભાગેનાઽવિભક્તિરેવ પ્રતિબિમ્બિતત્ત્વમિતિ નાગોજીભટ્ટઃ (ના.ભ. ૪/૨૩) ।

સત્ત્વપ્રધાન ચિત્તમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. આ અંતઃકરણમાં અભિવ્યક્ત ચિત્ છાયા એ અંતઃકરણનો જ ગુણધર્મ છે. અંતઃકરણમાં આ રીતે જે નવી ચિત્ છાયાની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે પ્રતિબિંબસ્વરૂપ ભોગ છે. અન્યત્ર પણ દર્પણ વગેરેમાં પ્રતિબિંબ્યમાનની (= જેનું પ્રતિબિંબ પડી રહેલ છે તેની) છાયા જેવી નવી અન્ય છાયા પ્રગટ થવી તે જ પ્રતિબિંબ શબ્દથી કહેવાય છે. (મતલબ એ છે કે અરીસામાં બાહ્ય ઘટાદિ પદાર્થની છાયા જેવી અન્ય છાયા ઉદ્ભવે તે ઘટાદિનું પ્રતિબિંબ કહેવાય છે તેમ સાત્ત્વિક ચિત્તમાં પુરુષની ચિત્ છાયા જેવી બીજી ચિત્ છાયા ઉદ્ભવે છે તેને પુરુષનું પ્રતિબિંબ કહેવામાં કોઈ વાંધો ઉઠાવી ન શકે.) પુરુષ અને બુદ્ધિ અત્યંત નજીક હોવાના કારણે તે બન્ને વચ્ચે રહેલા ભેદનું = વિવેકનું ભાન પુરુષને ન થવાથી પુરુષમાં ભોગનો વ્યવહાર કરાય છે.

યત્તુ “વ્યાપકસ્યાઽતિનિર્મલસ્ય ચાઽઽત્મનઃ કથં સત્ત્વે પ્રતિભિમ્બનમિતિ” તન્ન, વ્યાપકસ્યાપ્યાકાશસ્ય દર્પણાદાવપકૃષ્ટનૈર્મલ્યવતિ ચ જલાદાવાદિત્યાદીનાં પ્રતિભિમ્બદર્શનાત્, સ્વસ્થિતચિચ્છાયાસદૃશચિચ્છાયાઽભિવ્યક્તિરૂપસ્ય પ્રતિભિમ્બસ્ય પ્રતિભિમ્બાન્તરવૈલક્ષણ્યાચ્ચેતિ (રાજમાર્તઞ્ડ-૪/૨૩) ભોજઃ ॥૧૭॥

યત્તુ પ્રતિભિમ્બનં નામાઽનિર્મલસ્ય નિયતપરિણામસ્ય નિર્મલે દૃષ્ટમ્, યથા ‘મુખસ્ય દર્પણે’; ન તુ સર્વવ્યાપિનોઽતિનિર્મલસ્યાઽપરિણામિનઃ । અતો વ્યાપકસ્ય = વિભુદ્રવ્યસ્ય અતિનિર્મલસ્ય = અતિસ્વચ્છસ્ય અપરિણામિનઃ ચાત્મનઃ કથં સત્ત્વે = પુરુપાઽપેક્ષયાઽપકૃષ્ટનૈર્મલ્યવતિ બુદ્ધેઃ સાત્ત્વિકપરિણામે પ્રતિભિમ્બનં = પ્રતિસઙ્ક્રાન્તિઃ ? इति, તન્ન, વ્યાપકસ્યાપિ = સર્વગતસ્યાપિ આકાશસ્ય દર્પણાદૌ પ્રતિભિમ્બદર્શનાત્ । એતેનાઽનવચ્છિન્નસ્ય નાસ્તિ પ્રતિસઙ્ક્રાન્તિરિતિ નિરસ્તમ્ । અપકૃષ્ટનૈર્મલ્યવતિ = સૂર્યાદ્યપેક્ષયા ન્યૂનનૈર્મલ્યવતિ જલાદૌ ઉત્કૃષ્ટનૈર્મલ્યવતાં આદિત્યાદીનાં પ્રતિભિમ્બદર્શનાત્ = પ્રતિસઙ્ક્રાન્યુપલમ્ભાત્ । એતેનાઽત્યન્તનિર્મલઃ પુરુપઃ કથમનિર્મલે સત્ત્વે પ્રતિસઙ્ક્રામતીતિ પ્રતિષિદ્ધમ્ ।

તદુક્તં સાક્ષેપ-પરિહારં રાજમાર્તઞ્ડે → નનુ પ્રતિભિમ્બનં નામ નિર્મલસ્ય નિયતપરિમાણસ્ય નિર્મલે દૃષ્ટમ્, યથા મુખસ્ય દર્પણે । અત્યન્તનિર્મલસ્ય વ્યાપકસ્યાઽપરિણામિનઃ પુરુપસ્ય તસ્માદત્યન્તનિર્મલાત્ પુરુપાદનિર્મલે સત્ત્વે કથં પ્રતિભિમ્બનમુપપદ્યતે ? ઉચ્યતે, પ્રતિભિમ્બનસ્ય સ્વરૂપમનવગચ્છતા ભવતેદમભ્યધાયિ । યૈવ સત્ત્વગતાયા અભિવ્યઙ્ગયાયાઃ ચિચ્છક્ટેઃ પુરુપસ્ય સાન્નિધ્યાદભિવ્યક્તિઃ સૈવ પ્રતિભિમ્બનમુચ્યતે । યાદૃશી પુરુપગતા ચિચ્છક્ટિઃ તચ્છાયા તથાઽઽવિર્ભવતિ । યદપ્યુક્તમત્યન્તનિર્મલઃ પુરુપઃ કથમનિર્મલે સત્ત્વે પ્રતિસઙ્ક્રામતીતિ તદપ્યનૈકાન્તિકમ્, નૈમલ્યાદપકૃષ્ટેઽપિ જલાદાવાદિત્યાદયઃ પ્રતિસઙ્ક્રાન્તાઃ સમુપલમ્બ્યન્તે । યદપ્યુક્તમ્- ‘અનવચ્છિન્નસ્ય નાસ્તિ પ્રતિસઙ્ક્રાન્તિઃ’ इति તદપ્યયુક્તમ્, વ્યાપકસ્યાપ્યાકાશસ્ય દર્પણાદૌ પ્રતિસઙ્ક્રાન્તિદર્શનાત્ । એવં સતિ ન કાચિદનુપપત્તિઃ પ્રતિભિમ્બદર્શનસ્ય ← (રા.મા. ૪/૨૩) इति ।

અથૈવં સત્ત્વે પુરુપપ્રતિભિમ્બસ્વીકારેઽપિ ‘અયં ઘટ’ इतिવત્ ‘અયં સુખી’ત્યનુભવ એવ સ્યાત્, ન તુ ‘અહં સુખી’તિ ચેત્ ? ન, સ્વસ્થિતચિચ્છાયાસદૃશચિચ્છાયાઽભિવ્યક્તિરૂપસ્ય = પુરુપનિષ્ઠચૈતન્યચ્છાયા-તુલ્યાઽઽવિર્ભાવાત્મકસ્ય પ્રતિભિમ્બસ્ય સુખાદિભોગવિપયસ્ય પ્રતિભિમ્બાઽન્તરવૈલક્ષણ્યાત્ = ચિદનુપરક્ત-

• પુરુષપ્રતિબિંબવાદ વિચાર •

યત્તુ । અહીં એવી એક શંકા થઈ શકે છે કે → “આત્મા તો અતિવ્યાપક અને અત્યંત નિર્મળ છે. જ્યારે સત્ત્વગુણપ્રધાન ચિત્ત આત્મા જેટલું વ્યાપક અને નિર્મળ નથી. તો પછી આત્માનું પ્રતિબિંબ સત્ત્વપ્રધાન અંતઃકરણમાં કઈ રીતે સંભવે ?” ← પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે વ્યાપક એવા પણ આકાશનું નાનકડા દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. તથા સૂર્ય કરતાં અપકૃષ્ટ નિર્મળતા ધરાવતા પાણીમાં અતિનિર્મળ એવા સૂર્ય વગેરેનું પ્રતિબિંબ દેખાય જ છે. તેથી અતિવ્યાપક અને સર્વથા સ્વચ્છ એવા પુરુષનું અપકૃષ્ટ નિર્મળતાયુક્ત સત્ત્વગુણપ્રધાન અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ માનવામાં વાંધો ઉઠાવવો એ વ્યાજબી નથી. વળી, બીજી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે પુરુષમાં રહેલ ચિત્ક્રિયા જેવી ચિત્ક્રિયાની અંતઃકરણમાં અભિવ્યક્તિ થવા સ્વરૂપ જે પ્રતિબિંબ છે તે અન્ય દર્પણગત ઘટાદિપ્રતિબિંબ કરતાં વિલક્ષણ છે. માટે પુરુષનું પ્રતિબિંબ ચિત્તમાં માની શકાય છે. - આવું પાતાંજલ યોગસૂત્રની રાજમાર્તઞ્ડ વ્યાખ્યામાં ભોજરાંજર્ષિ કહે છે. (૧૧/૧૭)

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘સદૃશચિચ્છાયા’ પદં નાસ્તિ ।

इत्थं प्रत्यात्मनियतं बुद्धितत्त्वं हि शक्तिमत् । निर्वाहे लोकयात्रायास्ततः क्वाऽतिप्रसञ्जनम् ॥१८॥

‘इत्थमि’ति । इत्थं = उक्तप्रकारेण प्रत्यात्मनियतं = आत्मानमात्मानं प्रति नियतफलसम्पादकं बुद्धितत्त्वं हि लोकयात्रायाः = लोकव्यवहारस्य निर्वाहे = व्यवस्थापने शक्तिमत् = समर्थम् ।

घटादिप्रतिविम्बविसदृशत्वात् = ‘अहमि’ति प्रत्ययो हि चैतन्योपरक्तचित्तविषयः, ‘अयमि’ति प्रत्ययश्च चैतन्याऽनुपरक्तचित्तविषय इत्यतः चिच्छायाऽभिव्यक्तिशून्यत्वेन घटादिप्रतिविम्बे विवेकग्रहात् ‘अयं घटादि’रित्यभिलापः, चिच्छायाभिव्यक्तिरूपतया सुखादिप्रतिविम्बे विवेकाऽग्रहणात् ‘अहं सुखी’त्याद्यभिलापः; अर्थोपरक्तवृत्तिभानं यत्र तत्र विवेकग्रहात् ‘अयमि’ति व्यपदेशः, यत्र च स्वोपरक्तवृत्तिभानं तत्र विवेकाऽग्रहात् ‘अहमि’ति व्यपदेश इति तात्पर्यम् ॥१९/१७॥

पूर्वपक्षी निगमयति- ‘इत्थमि’ति । आत्मानमात्मानं प्रति नियतफलसम्पादकं = घटादेर्वहिर्मुखतया सुखादेःश्चाऽन्तर्मुखतयाऽनुभवलक्षणफलोपधायकं बुद्धितत्त्वं हि लोकव्यवहारस्य व्यवस्थापने समर्थम् । यथोक्तं राजमार्तण्डे → सङ्क्रान्तविषयोपरागमभिव्यक्तचिच्छायं बुद्धिसत्त्वं विषयनिश्चयद्वारेण समग्रां लोकयात्रां निर्वाहयति ← (रा.मा. ४/२३) इति । बुद्धेरध्यवसायरूपत्वाद् विषयनिश्चयः सम्भवत्येव । न चेदमसिद्धम् । तदुक्तं साङ्ख्यसूत्रे कपिलेन → अध्यवसायः = बुद्धिः ← (सां.सू.२/१३) इति । तदुक्तं महाभारते अपि शान्तिपर्वणि → व्यवसायात्मिका बुद्धिः ← (म.भा.शां.प.२४४/११) इति । तदुक्तं विज्ञानभिक्षुणाऽपि साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये → महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति अध्यवसायश्च निश्चयाख्यः तस्याऽसाधारणी वृत्तिरित्यर्थः ← (सां.प्र.भा.२/१३, पृ.३५३) इति । तदुक्तं लिङ्गपुराणे अपि →

विशेषार्थ :- અહીં શંકા કરનારનું તાત્પર્ય એ છે કે નિયત પરિમાણવાળા પદાર્થનું અત્યંત નિર્મળ પદાર્થમાં દેખાવું તે પ્રતિબિંબ કહેવાય છે. જેમ કે દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ. પરંતુ આત્મા તો સર્વવ્યાપી છે અને પુરુષની અપેક્ષાએ સત્ત્વ = ચિત્ત તો અપકૃષ્ટ નિર્મળતા ધરાવે છે. તેથી પુરુષનું પ્રતિબિંબ ચિત્તમાં કઈ રીતે પડી શકે? આના જવાબમાં ભોજરાજર્ષિ કહે છે કે તમે જણાવ્યું તેવો એકાંત નથી. તેનો જવાબ તો ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ જ છે.

બીજી વાત એ છે કે ઉભયમુખી દર્પણ સ્થાનીય ચિત્તમાં એક બાજુ પુરુષની છાયા = પ્રતિબિંબ સંક્રાન્ત થાય છે. અને બીજી બાજુ સુખ-દુઃખાદિ આકારવાળી વૃત્તિ ઉભી થાય છે. તેથી જડ એવી પ્રકૃતિને = ચિત્તને ચિત્તદેહાયાસંક્રાન્તિના લીધે સુખાદિનો અનુભવ થાય છે. વાસ્તવમાં આ અનુભવ ચિત્ત જ કરે છે, પુરુષ નહિ. તેમ છતાં સુખાદિના ભોક્તા એવા ચિત્તની અત્યંત સન્નિહિત રહેવાના લીધે પુરુષને પોતાનો અને ચિત્તનો ભેદ ખ્યાલમાં ન આવવાથી તે ભોગનો પુરુષમાં વ્યવહાર થાય છે. (૧૧/૧૭)

ગાથાર્થ :- આ રીતે દરેક આત્મામાં નિયત એવું બુદ્ધિતત્ત્વ જ લોકવ્યવહારનો નિર્વાહ કરવામાં સમર્થ છે. તેથી અતિપ્રસંગને ક્યાં અવકાશ છે? (૧૧/૧૮)

• પ્રકૃતિ એક, બુદ્ધિ અનેક •

ટીકાર્થ :- ઉપર જણાવેલ રીત મુજબ દરેક આત્મામાં (=તે તે આત્મા પ્રત્યે) તે તે પ્રકારના નિયત ફળનું સંપાદક એવું બુદ્ધિતત્ત્વ જ લોકયાત્રાનો નિર્વાહ કરવામાં (અર્થાત્ લોકવ્યવસ્થાનું સ્થાપન કરવામાં) સમર્થ છે.

ततः क्वाऽतिप्रसज्जनं = योगादेकस्य मुक्तावन्यस्याऽपि मुक्त्यापत्तिरूपम् ? प्रकृतेः सर्वत्रैकत्वेऽपि बुद्धिव्यापारभेदेन भेदोपपत्तेः। तथा च सूत्रं—“कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति”

महतस्तु तथा वृत्तिः सङ्कल्पाऽध्यवसायात्मिका ← (लिं.पु. १/३/१७) इति । → अध्यवसायलक्षणो महान् बुद्धिर्मतिरुपलब्धिरित्यनर्थान्तरम् ← (देव.स्मृ.६/५२) इति देवलस्मृतिवचनमपि प्रकृतेऽवधेयम् ।

यदपि वायुपुराणे → सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं स्मृतम् ← (वा.पु.४/४६) इत्येवमुक्तं तदपि मनोऽपराभिधाने महत्तत्त्वे योज्यम् । तदुक्तं योगवाशिष्ठे → अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याऽङ्कुरस्य प्रपीनता । सङ्कल्परूपिणी तस्याः चित्तं चेतो मनोऽभिधा ॥ ← (यो.वा.) इति । → महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ← (सां.सू.१/७१) इति साङ्ख्यसूत्रमपि मनस एव महत्तत्त्वाऽनर्थान्तरतामाह । तदुक्तं शिवगीतायां अपि → मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् । अन्तःकरणमित्याहुः ← (शि.गी.२/३०) इति, → अहङ्कारो मनो बुद्धिः चित्तञ्चैतच्चतुष्टयम् ← (श्रीधी.१/९९) इति च श्रीधीशगीतायाम् । यथोक्तं शम्भुगीतायां अपि → मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमेतच्चतुर्विधम् । अन्तःकरणमस्तीति वित्तं यूयं पितृव्रजाः ! ॥ ← (शं.गी.१/८५) इति । प्रकृते → मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयम् ← (शारी.पृष्ठ-२) इति शारीरकोपनिषद्वचनं, → साङ्कल्पनं मनो विद्धि ← (महो.४/५२) इति महोपनिषद्वचनं, → अन्तःकरण-मनो-बुद्धि-चित्ताऽहङ्काराः तद्वृत्तयः ← (पै.२/१) इति पैङ्गलोपनिषद्वचनमप्यत्राऽवधेयम् । तदुक्तं रामगीतायां अपि → मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ← (रा.गी. ४/३९) इति । यथोक्तं कपिल-देवहृतिसंवादे अपि → मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ← (क. देव. सं.२/१४) इति । तदुक्तं नारदपरिव्राजकोपनिषदि अपि → वृत्तयश्चत्वारो मनो बुद्धिः अहङ्कारः चित्तं च ← (ना.परि.५/१२) इति । ततश्च बुद्धेः सकाशाद् विषयपरिच्छेदो नाऽसम्भवीति सिद्धम् ।

ततः = बुद्धितत्त्वस्य प्रत्यात्मनियतत्वात् योगात् = असम्प्रज्ञातसमाधियोगात् एकस्य पुरुषस्य मुक्तौ जातायां अन्यस्यापि सर्वस्य पुरुषस्य मुक्त्यापत्तिरूपं = मुक्तिप्राप्तिलक्षणं अतिप्रसज्जनं क्व सम्भवति ? इदञ्च बुद्धेः सर्वपुरुषसाधारणत्वे स्यात् । न चेदमभ्युपगम्यते । न च प्रकृतेरेकत्वात् सर्वपुरुषसाधारणत्वादियमापत्तिरपरिहार्येवेति शङ्कनीयम्, प्रकृतेः सर्वत्र = सर्वान् पुरुषान् प्रति एकत्वेऽपि बुद्धिव्यापारभेदेन = स्वकीयव्यापारीभूतबुद्धिभेदोपगमेन भेदोपपत्तेः = अन्यत्वसङ्गतैः । अत्र योगसूत्रसंवादमाह- ‘कृतार्थमिति । एतद्व्याख्या योगसुधाकरे → प्रधानमेकं पुरुषा अनन्ताः । तथा च

तेथी चित्तवृत्तिनिरोध स्वरूप योगना प्रभावथी ऐक आत्मानि मुक्ति थतां अन्य आत्मानि मुक्ति थर्ध जवानी समस्याने कोर्ध अवकाश नलि रडे. कारण के, प्रकृति भधे ऐक डोवा छतां पण प्रकृतिविकारभूत बुद्धितत्त्व दरेक आत्मां अलग अलग डोवाथी बुद्धिस्वरूप प्रकृतिव्यापारना भेद द्वारा ‘ऐक आत्मा मुक्त अने अन्य अमुक्त’ अेवो व्यवहार थर्ध शकशे. मतलब के जे पुरुषे पोताना चित्तनी वृत्तिओनो निरोध करेल छे ते मुक्त बनशे तथा जे आत्माअे वृत्तिनिरोध नथी कर्यो ते संसारी कडेवाशे. आवा ज आशयथी योगसूत्रमां जशावेल छे के → ‘प्रधान तत्त्व = प्रकृति तत्त्व कृतार्थ आत्मा प्रत्ये नष्ट = व्यापारशून्य थवा छतां पण नाश पामतुं नथी. अर्थात् सर्वथा बुद्धिस्वरूपव्यापारथी शून्य थतुं नथी.

(યો.સૂ.૨-૨૨) ॥૧૮॥

યચ્ચોક્તં 'જહાયાશ્ચ પુમર્થસ્યે'ત્યાદિ તત્રાઽઽહ-

કર્તવ્યત્વં પુમર્થસ્યાઽઽનુલોમ્ય-પ્રાતિલોમ્યતઃ । પ્રકૃતૌ પરિણામાનાં શક્તી સ્વાભાવિકે ઉભે ॥૧૯॥

કર્તવ્યત્વમિતિ । પુમર્થસ્ય કર્તવ્યત્વં = પ્રકૃતૌ પરિણામાનાં મહદાદીનાં આનુલોમ્ય-

પુરુપખ્યાતિપર્યન્તં ભોગાઽપવર્ગો દત્ત્વા કચ્ચન કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટં = નિર્વ્યાપારમપિ પુરુપાન્તરસાધારણ-
ત્વાદનષ્ટમેવાઽવતિષ્ઠતે । તથા ચૈકમુક્તૌ સર્વમુક્તિપ્રસન્નગાઽનવકાશઃ ← (યો.સૂ.૨/૨૨) इत्येवं वर्तते ।
એતેન પુરુપસ્ય ભોગસમ્પાદનમેવ પ્રકૃતિપ્રયોજનં તદા સમ્પાદિતે તસ્મિંસ્તન્નિપ્રયોજનં વિરતવ્યાપારં સ્યાત્,
તસ્મિન્ પરિણામશૂન્યે શુદ્ધત્વાત્ સર્વે દ્રષ્ટારો બન્ધરહિતાઃ સ્યુઃ, તતશ્ચ સંસારોચ્છેદ इति प्रत्युक्तम्,
એકસ્ય મુક્તાવપિ પ્રધાનસ્ય સકલભોક્તુસાધારણત્વાન્ન કૃતાર્થતા, નાપિ વિનાશઃ (રા.મા. ૨/૨૨) इति
राजमार्तण्डे भोजः । તદુક્તં સાઙ્ખ્યસૂત્રે અપિ → अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जुतत्त्व-
સ્યેવોરગઃ ← (સાં.સૂ.૩/૬૬) इति । एकस्मिन् पुरुपे विविक्तबोधाद् विरक्तमपि प्रधानं नाऽन्यस्मिन्
પુરુપે સૃષ્ટ્યુપરાગાય વિરક્તં ભવતિ, કિન્તુ તં પ્રતિ સૃજત્યેવેત્યાશયઃ ॥૧૯/૧૮॥

યચ્ચોક્તં દ્વાદશકારિકાયાં 'જહાયાશ્ચ પુમર્થસ્ય કર્તવ્યત્વમયુક્તિમત્' इत्यादि तत्र पूर्वपक्षी आह-
'कर्तव्यत्वमिति । 'पुरुपार्थो मया कर्तव्य' इत्येवंविधाध्यवसायो हि नास्माभिः प्रकृतैः पुरुपाऽर्थकर्तव्यत-
याऽङ्गीक्रियते किन्तु प्रकृतौ महदादीनां परिणामानां आनुलोम्य-प्रातिलोम्यतः स्वाभाविके उभे = द्वे

કારણ કે તે સિવાયના અકૃતાર્થ આત્માઓ પ્રત્યે તે સાધારણ છે.' ← (૧૧/૧૮)

વિશેષાર્થ :- પ્રકૃતિ એક હોવા છતાં પ્રકૃતિના વ્યાપાર = પ્રકૃતિપ્રયોજનસાધક ચિત્ત અનંતા છે.
દરેક આત્મા પાસે અલગ-અલગ સ્વતંત્ર ચિત્ત = અંતઃકરણ છે. જે પુરુષને વિવેકખ્યાતિ = પ્રકૃતિ-
પુરુષભેદજ્ઞાન થયેલ હોય તેના પ્રત્યે તે પ્રકૃતિ કૃતાર્થ થઈ ગયેલી હોવાથી તે આત્માનું ચિત્ત પ્રકૃતિમાં
વિલીન થવાથી તે આત્મા મુક્ત થશે. પરંતુ અન્ય આત્માઓ પ્રત્યે પ્રકૃતિ કૃતકૃત્ય ન થઈ હોવાથી,
તે તે પુરુષોના વિવિધ વિકારી ચિત્ત હાજર હોવાના લીધે તે તે પુરુષો સંસારી કહેવાશે. આમ પ્રકૃતિ
એક હોવા છતાં 'અમુક આત્મા સંસારી અને અમુક આત્મા મુક્ત' આવો વ્યવહાર સંગત થઈ શકે
છે. (૧૧/૧૮)

વળી પૂર્વે (૧૧/૧૨) જે કહેલ હતું કે 'જડ એવી પ્રકૃતિમાં અધ્યવસાયાત્મક પુરુષાર્થકર્તવ્યતા
સંગત નહિ થાય.' તેનો જવાબ આપતા પાતંજલ વિદ્વાનો કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- પરિણામોના અનુલોમ-પ્રતિલોમથી જે બે સ્વાભાવિક શક્તિ છે તે જ પ્રકૃતિમાં
પુરુષાર્થકર્તવ્યતા છે. (૧૧/૧૮)

❁ અનુલોમ-પ્રતિલોમ પરિણામ વિચાર ❁

ટીકાર્થ :- મહત્ = બુદ્ધિ વગેરે પરિણામો સંબંધી અનુલોમથી અને પ્રતિલોમથી સ્વાભાવિક =
વાસ્તવમાં સ્વભાવસિદ્ધ એવી જે બે શક્તિ છે તે જ પ્રકૃતિગત પુરુષાર્થકર્તવ્યતા = પુરુષપ્રયોજનની
કર્તવ્યતા છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પુરુષપ્રયોજન જ્યાં સુધી પૂર્ણ ન થાય, ભોગ-મોક્ષ જ્યાં સુધી
ન થાય ત્યાં સુધી પ્રકૃતિમાં અનુલોમ પરિણામ અને પ્રતિલોમ પરિણામ - આમ બે સહજ શક્તિ

પ્રાતિલોમ્યત ઉભે શક્તી ♦ સ્વાભાવિકે^૧ = તત્ત્વતઃ સ્વભાવસિદ્ધે, પુમર્થે સતીતિ શેષઃ ♦ । ન ત્વન્યત્ ।

મહદાદિ-મહાભૂતપર્યન્તઃ : ધ્વસ્વા બહિર્મુખતયાઽનુલોમઃ પરિણામઃ, પુનઃ સ્વકારણાઽનુપ્રવેશ-
દ્વારેણાઽસ્મિતાન્તઃ પ્રતિલોમઃ પરિણામઃ ।

શક્તી પુમર્થસ્ય કર્તવ્યત્વં = પ્રકૃતેઃ પુરુષાઽર્થકર્તવ્યતોચ્યતે । તત્ત્વતઃ = પરમાર્થતઃ સ્વભાવસિદ્ધે = સહજે, પુમર્થે = પુરુષાર્થેઽનિષ્ઠિતે સતીતિ શેષઃ, અન્યથા મુક્ત્યનુપપત્તેઃ । ન ત્વન્યત્ નિરુક્તાઽધ્યવસાયાદિ-
લક્ષણં પુરુષાઽર્થકર્તવ્યત્વમ્ ।

મહદાદિમહાભૂતપર્યન્તઃ = મહત્તત્ત્વાઽહઙ્કાર-પઞ્ચતન્માત્રૈકાદશેન્દ્રિયલક્ષણપોઙ્ગશકગણ-પૃથિવ્યાદિપઞ્ચ-
મહાભૂતપર્યવસાનઃ ત્રયોવિંશતિસઙ્ખ્યાકઃ ધ્વલુ અસ્યાઃ = પ્રકૃતેઃ બહિર્મુખતયા = કાર્યાભિવ્યક્તિપ્રવ-
ણતયા અનુલોમઃ પરિણામઃ । તથાહિ → સત્ત્વ-રજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ, પ્રકૃતેર્મહાન્, મહતોઽહ-
ઙ્કારઃ, અહઙ્કારાત્પઞ્ચતન્માત્રાણ્યુભયમિન્દ્રિયં, તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ ← (સાં.સૂ.૧/૬૧) ઇતિ સાઙ્ખ્ય-
સૂત્રદર્શિતરીત્યા પ્રકૃતેઃ મહત્તત્વં બુદ્ધ્યપરાભિધાનં, તતોઽહઙ્કારઃ પ્રાદુર્ભવતિ, સાત્ત્વિકાઽહઙ્કારાત્પઞ્ચ
જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચક્ષુરાદીનિ જાયન્તે, રજોગુણપ્રધાનાદહઙ્કારાત્ પઞ્ચ કર્મેન્દ્રિયાણિ પાણિ-પાદાદીન્યુપજાયન્તે,
સત્ત્વ-રજોગુણવહુલાદહઙ્કારાત્ મન આવિર્ભવતિ તામસાઽહઙ્કારાત્ પઞ્ચ તન્માત્રાણિ શબ્દાદીનિ પ્રાદુર્ભ-
વન્તિ, તન્માત્રેભ્યશ્ચ પૃથિવ્યાદીનિ પઞ્ચ મહાભૂતાનિ સઙ્ગાયન્તે । ઇત્યં મહાભૂતપર્યન્તં જગત્ત્રિપ્પાદ્ય પ્રકૃતિર્હિ
ભોગલક્ષણમાદ્યં પુરુષપ્રયોજનમનુલોમશક્તિદ્વારા સમ્પાદયતિ । ઇદમેવાભિપ્રેત્યોક્તં સાઙ્ખ્યકારિ-કાયમીશ્વરકૃષ્ણેન
→ પ્રકૃતેર્મહાન્સતોઽહઙ્કારઃ તસ્માદ્ ગણશ્ચ પોઙ્ગશકઃ । તસ્માદપિ પોઙ્ગશકાત્ પઞ્ચભ્યઃ પઞ્ચ ભૂતાનિ
॥ ← (સાં.કા.૨૨) ઇતિ ।

પ્રતિલોમં વ્યાખ્યાનયતિ- પુનઃ સ્વકારણાઽનુપ્રવેશદ્વારેણ = સ્વ-સ્વોપાદાનકારણેષુ લયદ્વારા અસ્મિ-
તાન્તઃ પ્રતિલોમઃ = પ્રતિપ્રસવઃ પરિણામઃ પ્રોચ્યતે પાતઙ્ગલૈઃ નાશપદેન ચ લોકૈઃ વ્યવહિયતે । એતેન
→ નાશઃ = કારણલયઃ ← (સાં.સૂ.૧/૧૨૧) ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્રમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । તદુક્તં મહાભારતેઽપિ
શાન્તિપર્વણિ → યસ્માદ્ યદભિજાયેત તત્ તત્રૈવ પ્રલીયતે । લીયન્તે પ્રતિલોમાનિ સુજ્યન્તે ચાન્ત-
રાત્મના ॥ ← (મ.ભા.૩૦૬/૩૧) ઇતિ । મહાભારતે અપિ ચોક્તં → યદ્ યસ્માજ્જાયતે ભૂતં તત્ર
તત્ પ્રવિલીયતે । લીયન્તે પ્રતિલોમાનિ જાયન્તે ચોત્તરોત્તરમ્ ← (મ.ભા.અ.મે.૪૨/૪) ઇતિ । તથા
ચોક્તં દેવલસ્મૃતૌ અપિ → યો યસ્માદુત્પદ્યતે સ તસ્મિન્ લીયત ← (દે.સ્મૃ.૬/૬૪) ઇતિ ।

અથ પ્રકૃતમુચ્યતે । અસ્મિતા હિ ક્લેશવિશેષઃ, તદુક્તં યોગસૂત્રે ‘અવિદ્યાઽસ્મિતા-રાગ-દ્વેષાઽભિનિવેશાઃ
ક્લેશાઃ’ (યો.સૂ.૨/૩) ઇતિ । તત્ર ચ ક્લેશાત્મકો બુદ્ધિ-પુરુષયોરેકતાઽભિમાનોઽસ્મિતેત્યુચ્યતે । યથોક્તં
યોગસૂત્રે ‘દૃઢદર્શનશક્ત્યોરેકાત્મતૈવાઽસ્મિતા’ (યો.સૂ. ૨/૬) ઇતિ । યોગસારસઙ્ગ્રહે વિજ્ઞાનભિક્ષુસ્તુ →
ભૂમિકાક્રમેણ સ્થૂલ-સૂક્ષ્માઽઽનન્દાનાં સ્વરૂપાણિ દોષવહુલાનિ સાક્ષાત્કૃત્ય તેભ્યો વિરજ્ય તત્રૈવાઽઽલમ્બને
છે તે જ પ્રકૃતિમાં રહેલી પુરુષાર્થકર્તવ્યતા છે. પુરુષાર્થકર્તવ્યતા આ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. અનુલોમનો
અર્થ છે મહત્ = બુદ્ધિ તત્ત્વથી માંડીને પંચ મહાભૂત સુધી પ્રકૃતિનો બહિર્મુખ પરિણામ. તથા ફરીથી
પોતાના કારણમાં પ્રવેશ કરવા દ્વારા અસ્મિતા સુધીનો અંતર્મુખી પરિણામ તે પ્રતિલોમ પરિણામ.

♦....♦ ચિહ્નદ્વયમધ્યગતઃ પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ । ૧. હસ્તાદર્શવિશેષે ‘સ્વાભાવિકે’ ઇતિ પદં નાસ્તિ ।

इत्थं च पुरुषस्य भोगपरिसमाप्तेः सहजशक्तिद्वयक्षयात् कृतार्था प्रकृतिः, न पुनः परिणाममारभते । एवंविधायां च पुरुषार्थकर्तव्यतायां प्रकृतेर्जडत्वेन कर्तव्याऽध्यवसायाऽभावेऽपि न काचिदनुपपत्तिरिति ॥१९॥

યઃ કૂટસ્થવિભુચિન્માત્રત્વાદિરૂપૈસ્તેભ્યો વિવેકત આત્માકારસાક્ષાત્કારઃ સોઽસ્મિતેત્યુચ્યતે, ‘દેહાદિભિન્નોઽસ્મી’ત્યેતાવન્માત્રાકારત્વાત્ । આત્મજ્ઞાનાન્તરં જ્ઞાતવ્યં નાસ્તીત્યતોઽસ્મિતા ચરમભૂમિકા ભવતિ ← (યો.સા. સં.અં- ૧/પૃ.૧૨) ઇત્યાહ । પ્રકૃતપૃચ્ચવિધક્લેશસ્વરૂપૃચ્ચ વક્ષ્યતે ક્લેશહાનોપાયદ્વાત્રિશિકાયામ્ (દ્વા. દ્વા.૨૫/૧૮, ભાગ-૬, પૃ.૧૭૩૫) ।

‘गुणान्तः प्रतिलोम’ इत्यन्ये । “कृतभोगाऽपवर्गाणां कृतकृत्यानां बुद्ध्यादिगुणानां प्रातिलोम्येन प्रसवे(वः?) व्युत्थानसमाधिपरवैराग्यसंस्कारा मनसि लीयन्ते, मनश्चास्मितायां लीयते, सा महति, महत्तत्त्वं गुणेष्विति प्रलयः” (म.प्र. ४/३४) इति मणिप्रभाकृत् । → व्युत्थान-समाधि-निरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते, मनोऽस्मितायां, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे ← (त.वै. ४/३४) इति तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रः । इत्थं प्रतिलोमपरिणामद्वारा प्रकृतिरपवर्गलक्षणमपरं पुरुषप्रयोजनं सम्पादयति । तदनु सा न पुनः परिणाममारभते कृतार्थनर्तकीवत् । यथोक्तं साङ्ख्यसूत्रे → नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारिताथ्यात् ← (सां.सू.३/६९) इति ।

‘इत्थमिति’ । तदुक्तं राजमार्तण्डे → अनुलोम-प्रतिलोम-લક્ષણપરિણામદ્વયે સહજં શક્તિદ્વયમસ્તિ તદેવ પુરુષાર્થકર્તવ્યતોચ્યતે । સા ચ શક્તિરચેતનાયા અપિ પ્રકૃતેઃ સહજૈવ । તત્ર મહદાદિપૃચ્ચભૂત-પર્યન્તોઽસ્યા વહિર્મુખતયાઽનુલોમઃ પરિણામઃ । પુનઃ સ્વકારણાઽનુપ્રવેશદ્વારેણાઽસ્મિતાન્તઃ પરિણામઃ પ્રતિ-લોમઃ । ઇત્થં પુરુષસ્યાઽઽભોગપરિસમાપ્તેઃ સહજશક્તિદ્વયક્ષયાત્ કૃતાર્થા પ્રકૃતિર્ન પુનઃ પરિણામમાર-ભતે । એવંવિધાયાં ચ પુરુષાર્થકર્તવ્યતાયાં જડાયા અપિ પ્રકૃતેર્ન કાચિદનુપપત્તિઃ ← (રા.મા.૪/૨૩) ઇતિ ॥૧૧/૧૯॥

આ રીતે જ્યારે અનુલોમ પરિણામ અને પ્રતિલોમ પરિણામ દ્વારા પુરુષને સુખાદિનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને, ભોગ સમાપ્ત કરીને પ્રકૃતિ તે પુરુષ પ્રત્યે કૃતાર્થ થઈ જાય છે. અર્થાત્ તે પુરુષ માટેની પ્રકૃતિગત અનુલોમ-પ્રતિલોમ શક્તિનો ક્ષય થવાથી ફરીથી તે પુરુષ પ્રત્યે પ્રકૃતિ ફરીથી બુદ્ધિ વગેરે પરિણામ પ્રગટાવતી નથી. આવા પ્રકારની પુરુષાર્થકર્તવ્યતા પ્રકૃતિમાં માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિ જડ હોવાથી પુરુષાર્થકર્તવ્યત્વપ્રકારક અધ્યવસાય પ્રકૃતિને ન થાય તો પણ કોઈ વાંધો નહિ આવે. (૧૧/૧૯)

વિશેષાર્થ :- પાતંજલ વિદ્વાનોના મતે પ્રકૃતિમાંથી મહત્ તત્ત્વ = બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. બુદ્ધિમાંથી અહંકાર પ્રગટ થાય છે. સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે. રાજસ અહંકારમાંથી હાથ-પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે. સાત્ત્વિક-રાજસ ઉભયાત્મક અહંકારમાંથી મન ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તામસ અહંકારમાંથી પાંચ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રામાંથી પાંચ મહાભૂત પૃથ્વી આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિના બહિર્મુખી વ્યાપારથી મહત્ તત્ત્વથી માંડીને પાંચ મહાભૂત સુધી કાર્ય પ્રગટે છે તે અનુલોમ પરિણામ કહેવાય છે. તથા પોતપોતાના કારણમાં પ્રવેશ કરવા દ્વારા અસ્મિતા સુધી પ્રતિલોમ પરિણામ કહેવાય છે. તે બંને શક્તિ સ્વરૂપ હોય છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા,

નનુ યદિ પ્રતિલોમશક્તિરપિ સહજૈવ પ્રધાનસ્યાઽસ્તિ તત્કિમર્થ યોગિભિર્મોક્ષાર્થ યત્નઃ ક્રિયતે? મોક્ષસ્ય ચાઽનર્થનીયત્વે તદુપદેશકશાસ્ત્રસ્યાઽઽનર્થક્યમિત્યત આહ —

ન ચૈવં મોક્ષશાસ્ત્રસ્ય વૈયર્થ્ય પ્રકૃતેર્યતઃ । તતો દુઃખનિવૃત્ત્યર્થ કર્તૃત્વસ્મયવર્જનમ્ ॥૨૦॥

ન ચેતિ । ન ચૈવં = મુક્તૌ પ્રકૃતેરેવ સામર્થ્યે મોક્ષશાસ્ત્રસ્ય^૧ વૈયર્થ્ય = ^૨આનર્થક્યં, યતઃ

રાજમાર્તળ્ડાનુસારેણ શઙ્કા-સમાધાનાઽઽવિષ્કરણાર્થમુપક્ષિપતિ- નન્વિતિ । મોક્ષસ્ય ચ અનર્થનીયત્વે = પુરુષાઽનભિલપણીયત્વે = પુરુષાર્થ્યત્વાઽભાવે = પુરુષાર્થ્યત્વવિરહે તદુપદેશકશાસ્ત્રસ્ય = મોક્ષપુરુષાર્થ્ય-બોધકાઽઽગમસ્ય આનર્થક્યં = વૈયર્થ્ય સ્યાદ્ ઇત્યતઃ પાતઙ્ગલ આહ- ન ચેતિ । ન ચ એવં = પ્રતિલોમશક્તેરપિ પ્રકૃતિનિષ્ઠાયાઃ સ્વાભાવિકત્વેન મુક્તૌ = મુક્તિં પ્રતિ પ્રકૃતેરેવ સામર્થ્યે નિશ્ચિતે સતિ મોક્ષશાસ્ત્રસ્ય = મોક્ષોપદેશકશાસ્ત્રસ્ય આનર્થક્યં = નૈરર્થક્યં પ્રાપ્તમિતિ શઙ્કનીયમ્, યસ્માત્ કારણાત્

રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ - આ પાંચ પાતંજલ યોગદર્શનમાં ક્લેશ કહેવાય છે. પંચમહાભૂત વગેરે કાર્યો અસ્મિતા સુધી લય પામે છે. પ્રતિલોમ શક્તિ દ્વારા અભિનિવેશાદિનો પોતપોતાના કારણ દ્વેષાદિમાં પ્રવેશ થતાં અસ્મિતાનો અવિદ્યામાં પ્રવેશ થાય છે. ત્યાર બાદ પુરુષને ભેદજ્ઞાન = વિવેકપ્ર્યાતિ થાય છે ત્યારે અવિદ્યાનો પણ પોતાના કારણ અંતઃકરણમાં લય થાય છે. ત્યારે પંચ મહાભૂત પણ પોતપોતાના કારણમાં વિલીન થવા દ્વારા અંતે અહંકાર પણ અંતઃકરણમાં લય પામે છે.

આ પ્રમાણે પુરુષને ભોગની સમાપ્તિ કરાવવા દ્વારા પ્રકૃતિમાં રહેલી અનુલોમ-પ્રતિલોમ પરિણામ સ્વરૂપ બે સહજ શક્તિનો ક્ષય થાય છે. આમ પ્રકૃતિ સ્વયં કૃતાર્થ-કૃતકૃત્ય થાય છે. કારણ કે ભોગ અને મોક્ષ- એમ બન્ને પુરુષપ્રયોજન પ્રકૃતિએ ચરિતાર્થ કરેલ છે. પછી પ્રકૃતિ તે પુરુષ પ્રત્યે અનુલોમાદિ પરિણામનો આરંભ કરતી નથી. જ્યાં સુધી ભોગ સ્વરૂપ કાર્ય બાકી હોય છે ત્યાં સુધી જ પ્રકૃતિનો અનુલોમ પરિણામ હોય છે. વિવેકપ્ર્યાતિ પછી અવિદ્યા ન રહેવાથી અનુલોમપરિણામરૂપ શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. પછી પ્રતિલોમ પરિણામ સક્રિય થતાં પંચમહાભૂત વગેરેનો સ્વકારણમાં વિલય થતાં અંતે ચિત્ત નિર્વિકારી થયે છતે દૃષ્ટા પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે. આ જ મોક્ષ છે. પુરુષની મુક્તિરૂપ સ્વપ્રયોજન પૂર્ણ થતાં પ્રકૃતિ તે પુરુષ પ્રત્યે કૃતાર્થ બની જાય છે. તેથી પ્રકૃતિ જડ હોવા છતાં અને પુરુષપ્રયોજનકર્તવ્યતાનો અધ્યવસાય ન થવા છતાં પણ કોઈ વાંધો નહિ આવે (૧૧/૧૯)

અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે → “પ્રકૃતિમાં = પ્રધાન તત્ત્વમાં પ્રતિલોમ શક્તિ પણ જો સહજ જ હોય, સ્વાભાવિક રીતે જ હોય તો શા માટે યોગી પુરુષો મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરે છે ? તથા મોક્ષ જો પુરુષ દ્વારા અભિલષણીય ન હોય = પુરુષાર્થ્ય ન હોય = પુરુષાર્થ્યસ્વરૂપ ન હોય તો મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા શાસ્ત્રો વ્યર્થ જશે” ← આ શંકાના સમાધાન માટે પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે -

• મુક્તિ માટે શાસ્ત્ર જરૂરી-પાતંજલ •

ગાથાર્થ :- આ રીતે પ્રકૃતિથી જ મોક્ષ થવાનો હોવા છતાં મોક્ષશાસ્ત્ર વ્યર્થ નહિ બને. કારણ કે મોક્ષોપદેશક શાસ્ત્રથી, દુઃખનિવૃત્તિ માટે, પ્રકૃતિના કર્તૃત્વનું અભિમાન છૂટે છે. (૧૧/૨૦)

ટીકાર્થ :- “પ્રતિલોમશક્તિ પણ પ્રકૃતિમાં સહજ રીતે જ રહેલી હોવાથી મોક્ષ માટે પ્રકૃતિ જ

૧. હસ્તાદર્શ ‘...સ્ત્રસ્યા...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘અન...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

= યસ્માત્ તતઃ = મોક્ષશાસ્ત્રાદ્ દુઃખનિવૃત્ત્યર્થં = દુઃખનાશાય પ્રકૃતેઃ = પ્રધાનસ્ય કર્તૃત્વસ્મયસ્ય
= કર્તૃત્વાઽભિમાનસ્ય વર્જનં = નિવૃત્તિર્ભવતિ (=કર્તૃત્વસ્મયવર્જનં) । અનાદિરેવ હિ પ્રકૃતિપુરુષ-
યોર્ભોક્તુ-ભોગ્યભાવલક્ષણઃ સમ્બન્ધઃ ।

તસ્મિન્ સતિ વ્યક્તમચેતનાયાઃ પ્રકૃતેઃ કર્તૃત્વાઽભિમાનાદ્ દુઃખાઽનુભવે સતિ 'કથમિયં

મોક્ષશાસ્ત્રાદ્ = મુક્તિપ્રતિપાદકશાસ્ત્રાદ્ દુઃખનાશાય = ત્રિવિધદુઃખપ્રચ્યવાય પ્રધાનસ્ય અલિઙ્ગાઽપરાભિ-
ધાનસ્ય કર્તૃત્વાઽભિમાનસ્ય નિવૃત્તિર્ભવતિ । इत्थमत्र મોક્ષકૃતે શાસ્ત્રમપ્યુપયુજ્યતે ।

નનુ કુડ્યં વિના ચિત્રકર્માનુસારીદમ્, યતો જડત્વાત્પ્રકૃતેઃ કર્તૃત્વાઽભિમાનોદય એવ ન સમ્ભવતિ,
કુતસ્તન્નિવૃત્તિકૃતે મોક્ષશાસ્ત્રોપદેશાઽઽવશ્યકતા ઇતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે- પાતઞ્જલૈઃ અનાદિરેવ નૈસર્ગિકો
હિ પ્રકૃતિ-પુરુષયોઃ ભોક્તૃ-ભોગ્યભાવલક્ષણઃ સમ્બન્ધઃ અવિવેકખ્યાતિમૂલઃ કક્ષીક્રિયતે । તદુક્તં શિવ-
ગીતાયાં →

એક એવ મહાનાત્મા સોઽહંકારોઽભિધીયતે । સ જીવઃ સોઽતરાત્મેતિ ગીયતે તત્ત્વચિન્તકૈઃ ॥

તેન વેદયતે સર્વં સુખં દુઃખં ચ જન્મસુ । સ વિજ્ઞાનાત્મકસ્તસ્ય મનઃ સ્યાદુપકારકમ્ ॥

તેનાઽવિવેકજસ્તસ્માત્સંસારઃ પુરુષસ્ય તુ । સ ચાઽવિવેકઃ પ્રકૃતેઃ સઙ્ગાત્કાલેન સોઽભવત્ ॥

← (શિ.ગી.૧૭/૧૩-૧૪-૧૫) ઇતિ । વસ્તુતઃ પુરુષે ભોક્તૃત્વં નાસ્ત્યેવ, પરં ચિત્તવૃત્તિપુ પુરુષપ્રતિ-
વિમ્બસઙ્ક્રમાત્તાદાત્મ્યાઽધ્યાસાદ્ ભોક્તૃત્વાદિકં તત્રોપચર્યતે । પુરુષગતસ્ય ભોક્તૃત્વ-કર્તૃત્વાદેરોપચરિકત્વા-
ત્તન્નિરૂપિતં ભોક્તૃત્વ-કર્તૃત્વાદિકમપિ પ્રકૃતાવુપચરિતમેવ તત્ત્વતો ભવતિ । તદુક્તં રાજમાર્તઙ્કે → પ્રકૃતિ-
ર્વસ્તુતઃ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વરહિતાઽપિ 'કર્તૃત્વં ભોક્તૃત્વમિત્યભિમન્યતે । સોઽયમસ્મિતાઽઽખ્યો વિપર્યાસઃ ક્લેશઃ
← (રા.મા. ૨/૬) ઇતિ । કિન્તુ પ્રકૃતૌ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાદ્યભિમાનં તુ પારમાર્થિકમેવ, પુરુષપ્રતિવિમ્બસ-
ઙ્ક્રાન્ત્યા તસ્યાશ્ચેતનાયમાનત્વેન કર્તૃત્વાદ્યભિમાનોદયાત્ ।

એતદેવ વ્યક્તીકરોતિ- તસ્મિન્ સમ્બન્ધે સતિ પુરુષાઽર્થકર્તૃવ્યતારૂપશક્તિદ્વયસદ્ભાવે યા મહદાદિભાવેન
પરિણતિઃ તસ્યાં સંયોગે સતિ યદાત્મનોઽધિષ્ઠાતૃત્વં = ચિચ્છાયાસમર્પણસામર્થ્યં વુદ્ધિસત્ત્વસ્ય ચ સઙ્ક્રાન્ત-
ચિચ્છાયાગ્રહણસામર્થ્યં તતો વ્યક્તં અચેતનાયાઃ = જડાયા અપિ પ્રકૃતેઃ = પ્રકૃત્યભિન્નાયાઃ વુદ્ધેઃ કર્તૃત્વા-
ઽભિમાનાત્ = કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાઽભિમાનાદ્ દુઃખાઽનુભવે = પ્રતિકૂલવેદનીયસાક્ષાત્કારે સતિ 'કથમિયં

જો સમર્થ હોય (પ્રકૃતિથી જ મોક્ષ થવાનો હોય, 'મોક્ષ થવો-ન થવો-ક્યારે થવો ?' આ બાબત જો
પ્રકૃતિને જ આધીન હોય, પુરુષનો મોક્ષ કરાવવાનું વાસ્તવિક સામર્થ્ય જો પ્રકૃતિમાં જ હોય) તો મોક્ષના
ઉપદેશક શાસ્ત્ર વ્યર્થ થવાની આપત્તિ આવશે" - આવી શંકા ન કરવી. આનું કારણ એ છે કે દુઃખની
નિવૃત્તિ માટે મોક્ષદર્શક શાસ્ત્રથી પ્રકૃતિને કર્તૃત્વનું અભિમાન દૂર થાય છે. કહેવાનો આશય એ છે
કે પુરુષ અને પ્રકૃતિનો અનાદિ કાળથી જ ભોક્તૃ-ભોગ્યભાવ નામનો સંબંધ છે. પુરુષ ભોક્તા છે
અને પ્રકૃતિ ભોગ્ય છે. આ અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી હકીકત છે. પ્રકૃતિ અને આત્મા વચ્ચે
આવો ભોગ્ય-ભોક્તાભાવસ્વરૂપ સંબંધ છે.

તેના કારણે પુરુષપ્રતિબિંબ પડવાથી જડ એવી પણ પ્રકૃતિને કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનું અભિમાન થાય

દુઃખનિવૃત્તિરાત્યન્તિકી મમ સ્યાદિ'તિ ભવત્યેવાઽધ્યવસાયઃ । અતો દુઃખનિવૃત્ત્યુપાયોપદેશકશાસ્ત્રો-
પદેશાઽપેક્ષાઽપ્યસ્ય યુક્તિમતીતિ ॥૨૦॥

દુઃખનિવૃત્તિઃ=સકલત્રિવિધદુઃખવિચ્છિન્તિઃ આત્યન્તિકી = પ્રાગભવાઽસમાનાધિકરણા મમ સ્યાત્ ?' ઇતિ
ભવત્યેવ અધ્યવસાયઃ । ન ચ પૂર્વ (શ્લો.૧૯) પ્રકૃતેર્જડત્વેનાઽધ્યવસાયાઽસમ્ભવાદનુલોમ-પ્રતિલોમપરિણામદ્વય-
લક્ષણા પુરુપાઽર્થકર્તવ્યતોક્તા, ઇહ ચ પ્રકૃતેરધ્યવસાય ઉપદર્શિત ઇતિ કથં ન વિરોધઃ? ઇતિ શઙ્કનીયમ્,
યતઃ પૂર્વમભ્યુપગમવાદેન પ્રકૃતાવધ્યવસાયાઽભાવમઙ્ગીકૃત્ય સહજશક્તિદ્વયલક્ષણા પુરુપાર્થકર્તવ્યતાઽઽવંદિતા,
ઇહ તુ પ્રાગુક્તં(દ્વા.દ્વા.૧૧/૧૮ પૃ.૭૮૨) → અધ્યવસાયો વુદ્ધિઃ ← (સાં.સૂ.૨/૧૩) ઇતિ સાહચ્ચસૂત્રમનુસૃત્ય
સ્વસિદ્ધાન્તેન પ્રકૃતૌ કર્તૃત્વાદ્યભિમાનલક્ષણાઽધ્યવસાયોપપત્તિઃ કૃતેતિ ન કોઽપિ દોષ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

અતઃ = ચિદવપ્ત્વસ્ય વુદ્ધિસત્ત્વસ્ય આત્યન્તિકદુઃખનિવૃત્ત્યધ્યવસાયસમ્ભવાત્ તાદૃશાઽધ્યવસાયકૃતે
દુઃખનિવૃત્ત્યુપાયોપદેશકશાસ્ત્રોપદેશાઽપેક્ષા અપિ અસ્ય = મોક્ષસ્ય યુક્તિમતી = આગમાઽવિરોધિયુક્તિસઙ્ગતા ।
તથાભૂતમેવ ચ કર્માઽનુરૂપં વુદ્ધિસત્ત્વં શાસ્ત્રોપદેશસ્ય વિષયઃ । દર્શનાન્તરેષ્વપ્યેવંવિધ એવાઽવિદ્યાસ્વભાવઃ
શાસ્ત્રેઽભિધીયતે । સ ચ મોક્ષાર્થ પ્રયતમાન એવંવિધમેવ શાસ્ત્રોપદેશં સહકારિણમપેક્ષ્ય મોક્ષાચ્ચં ફલ-
માસાદયતિ । સર્વાણ્યેવ કાર્યાણિ પ્રાપ્તાયાં સામગ્ર્યામાત્માનં લભન્તે । અસ્ય ચ પ્રતિલોમપરિણામ-
દ્વારેણૈવોત્પાદ્યસ્ય મોક્ષાચ્ચસ્ય કાર્યસ્યેદૃશ્યેવ સામગ્રી પ્રમાણેન નિશ્ચિતા, પ્રકારાન્તરેણાઽનુપપત્તેઃ । અતસ્તાં
વિના કથં ભવિતુમર્હતીતિ (રા.મા.૪/૩૪) રાજમાર્તઙ્કે ભોજઃ ॥૧૧/૨૦॥

છે. તેનાથી તેને દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તેથી 'આ દુઃખથી સર્વથા છુટકારો મને કેવી રીતે મળશે?'
આવા પ્રકારનો અધ્યવસાય પ્રકૃતિને જાગે છે. (તથા પ્રકૃતિના અતિસાન્નિધ્યના લીધે પુરુષમાં તેના
તાદાત્મ્યનો અધ્યાસ થતો હોવાથી દુઃખનિવૃત્તિ કરવાના અધ્યવસાયનો પુરુષમાં ઉપચાર થાય છે.) તેથી
તેવો અધ્યવસાય પ્રગટાવવા દુઃખથી છુટકારો મેળવવાના ઉપાયોને દર્શાવનારા શાસ્ત્રના ઉપદેશની મોક્ષને
માટે આવશ્યકતા - અપેક્ષા હોવી તે વાત વ્યાજબી જ છે. (૧૧/૨૦)

વિશેષાર્થ :- અહીં પ્રકૃતિમાં જે ભોગ્યત્વ જણાવ્યું તથા પુરુષમાં ભોક્તૃત્વ જણાવ્યું તે ઉપચરિત
છે. છતાં પણ અનાદિકાલીન છે. પુરુષ વાસ્તવમાં ભોક્તા નથી. તેમ છતાં અંતઃકરણવૃત્તિમાં પુરુષપ્રતિબિંબ
પડવાથી તાદાત્મ્ય આભાસથી પુરુષમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનો ઉપચાર થાય છે. જો પુરુષમાં વાસ્તવિક
ભોક્તૃત્વ હોય તો તન્નિરૂપિત ભોગ્યતા પણ પ્રકૃતિમાં વાસ્તવિક આવે. પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી. માટે
પુરુષીયભોક્તૃત્વનિરૂપિત પ્રકૃતિગત ભોગ્યત્વ વાસ્તવિક નથી. પણ ઉપચરિત છે. પરંતુ પ્રકૃતિમાં જે
કર્તૃત્વઅભિમાન કહ્યું તે વાસ્તવિક છે. કારણ કે હકીકતમાં પ્રકૃતિ જડ હોવા છતાં પણ પુરુષનું પ્રતિબિંબ
પડવાથી જ તે પોતાને કર્તા માને છે. અને તે કર્તૃત્વઅભિમાનથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આ રીતે
પ્રકૃતિને જગતનું સંચાલન કરવામાં દુઃખનો અનુભવ થાય છે. અને તેથી તે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ
કેમ થાય ? એવો અધ્યવસાય થાય છે. જો કે ૧૮ મા શ્લોકમાં પ્રકૃતિનિષ્ઠ અધ્યવસાય એ અનુલોમ-
પ્રતિલોમ શક્તિસ્વરૂપ છે - આમ જે સમાધાન કર્યું છે તે વાસ્તવમાં સાંખ્યદર્શન કે પાતંજલયોગદર્શનકારને
માન્ય નથી. પરંતુ જડ એવી પ્રકૃતિમાં અધ્યવસાય ન હોઈ શકે - આવા અન્યદર્શનકારોના અભિપ્રાયનો-
સિદ્ધાન્તનો અભ્યુપગમ કરીને તે સમાધાન કર્યું હતું. વાસ્તવમાં તો સાંખ્ય અને યોગદર્શનકારના મતે

વ્યક્તં કૈવલ્યપાદેડદઃ સર્વ સાધ્વિતિ ચેન્ન તત્ । ઇત્યં હિ પ્રકૃતેર્મોક્ષો ન પુંસસ્તદદો' વૃથા ॥૨૧॥

‘વ્યક્તમિ’તિ । કૈવલ્યપાદે = યોગાનુશાસનચતુર્થપાદે અદઃ = ૨૧૧૧૧૧૧૧ વ્યક્તં = પ્રકટં સર્વ
= અખિલં સાધુ = નિર્દોષમિતિ । સમાધત્તે- ઇતિ ચેત્ ? ન તત્ યત્ પ્રાક્ પ્રપજ્વિતમ્ ।
(ઇત્યં) હિ = યત એવમુક્તરીત્યા^૧ પ્રકૃતેર્મોક્ષઃ સ્યાત્, તસ્યા એવ કર્તૃત્વાભિમાનનિવૃત્ત્યા દુઃખનિવૃત્ત્યુપ-
પત્તેઃ, ન પુંસસ્તસ્યાડબદ્ધત્વેન મુક્ત્યયોગાત્, મુચેર્બન્ધનવિશ્લેષાડર્થત્વાત્ ।

પૂર્વપક્ષી પ્રકૃતમુપસંહરતિ- ‘વ્યક્તમિ’તિ । યોગાડનુશાસનચતુર્થપાદે = પતઝ્જલિરચિતયોગસૂત્રગતકૈવલ્ય-
પાદાડભિધાને રાજમાર્તળ્ણ્વૃત્તૌ એતત્ નિરુક્તં અખિલં નિર્દોષમિતિ પ્રકટં = પ્રકટીકૃતમ્ ।

ગ્રન્થકાર ઉત્તરપક્ષયતિ- ન પ્રાક્ ત્રયોદશકારિકાત આરભ્ય યત્ પ્રપજ્વિતં = વિસ્તરેણ સ્વસિદ્ધા-
ન્તતાત્પર્યં નિરૂપિતં તત્ સાધુ । એતદેવ સ્પષ્ટયતિ- યતઃ = યસ્માત્ કારણાત્ ઉક્તરીત્યા = પ્રધાનસ્ય
સ્વાભાવિકપ્રતિલોમશક્તિ-સકલદુઃખનિવૃત્ત્યધ્યવસાય-શાસ્ત્રોપદેશાડપેક્ષાનિરૂપણપ્રકારેણ તુ પ્રકૃતેઃ = પ્રધા-
નસ્યૈવ મોક્ષઃ સ્યાત્, તસ્યાઃ = પ્રકૃતેઃ એવ કર્તૃત્વાડભિમાનનિવૃત્ત્યા ‘ચેતનાડહં કર્ત્રી’તિસ્મયવિલયેન
દુઃખનિવૃત્ત્યુપપત્તેઃ = આત્યન્તિકત્રિવિધદુઃખનિવૃત્તિસડ્ગતેઃ । યત્ર હ્યાત્યન્તિકદુઃખનિવૃત્તિસ્તત્રૈવ મુક્ત્ય-
વ્યવહારસ્ય યુક્તત્વાત્પ્રકૃતેરેવ મોક્ષઃ સ્યાત્; ન તુ પુંસઃ, યસ્માત્ તસ્ય = આત્મનઃ પુષ્કરપલાશવન્નિર્લે-
પતયાડપરિણામિતયા ચ સવાસનક્લેશકર્માશયૈઃ અબદ્ધત્વેન મુક્ત્યયોગાત્, મુચેઃ ધાતોઃ બન્ધનવિશ્લે-
ષાર્થત્વાત્ = બન્ધનચ્છોટનાડર્થત્વાત્ । ય એવ બદ્ધઃ સ એવ મુચ્યતે, પ્રતિયોગિવિધયા બન્ધનસ્યાડપિ

પ્રકૃતિગત અંતઃકરણવૃત્તિમાં પુરુષપ્રતિબિંબ પડવાથી ચેતનાયમાન થયેલી પ્રકૃતિમાં (અંતઃકરણવૃત્તિમાં)
અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે જ. માટે આ શ્લોકમાં ‘પ્રકૃતિને તેવો અધ્યવસાય થાય છે’ એમ જણાવ્યું
છે. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૧/૨૦)

ગાથાર્થ :- આ બધી વાત કૈવલ્યપાદમાં સારી રીતે બતાવેલી જ છે. આવું (૧૩ મા શ્લોકથી
અત્યાર સુધી) પૂર્વપક્ષીએ જે બતાવેલ છે તે બરાબર નથી. કારણ કે આમ માનવામાં તો પ્રકૃતિનો
મોક્ષ થશે, પુરુષનો નહિ. માટે ૨૨ મા શ્લોકમાં જણાવેલી વાત વૃથા સાબિત થશે. (૧૧/૨૧)

ટીકાર્થ :- યોગાનુશાસનના = પાતંજલ યોગસૂત્રના કૈવલ્ય નામના ચતુર્થ પાદમાં આ બધી વાત
સ્પષ્ટ રીતે - સારી રીતે- નિર્દોષ રીતે સાબિત થાય તેમ બતાવેલ છે.

• પ્રકૃતિમુક્તિ આપતિ - ઉત્તરપક્ષ •

સમા. । ૧૩ મા શ્લોકથી શરૂ થયેલ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે છેલ્લા
સાત શ્લોકમાં જે વિસ્તૃત કથન પાતંજલ વિદ્વાનોએ કરેલ છે તે બરાબર નથી. કારણ કે ઉપર જણાવ્યા
મુજબ પ્રકૃતિમાં પ્રતિલોમ પરિણામનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પ્રકૃતિનો મોક્ષ થશે. કારણ કે પ્રકૃતિને
દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થવી એ મોક્ષ છે. કર્તૃત્વનું અભિમાન થવાથી પ્રકૃતિમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.
તથા કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વસંબંધી અભિમાન રવાના થતાં પ્રકૃતિનું દુઃખ નિવૃત્ત થાય છે. તેથી આ રીતે તો
પ્રકૃતિનો જ મોક્ષ થશે, આત્માનો નહિ. કારણ કે પુરુષ તો બંધાયેલ જ ન હોવાથી તેની મુક્તિ થઈ
શકતી નથી. આનું કારણ એ છે કે ‘મુક્તિ’ શબ્દમાં ‘મુચ્’ ધાતુ છે. તેનો અર્થ થાય છે બંધનમાંથી

૧. હસ્તાદર્શ ‘...દદોઘા’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘તત્’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘રીત્યા’ પદં નાસ્તિ ।

૪. હસ્તાદર્શ ‘ત્યુપપાત્ર’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

तत् = तस्माद् अदः = वक्ष्यमाणं भवद्ग्रन्थोक्तं वृथा कण्ठशोषमात्रफलम् ॥२१॥
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राऽऽश्रमे रतः । जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥२२॥

पञ्चविंशतीति । अत्र हि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानात् पुरुषस्यैव मुक्तिरुक्ता सा च न सम्भ-
मुक्तिं प्रति कारणत्वात्, घटध्वंसं प्रति घटस्येव । तदुक्तं रामगीतायां अपि → बन्धस्य प्रतियोगित्वात्
सापेक्षो मोक्ष इष्यते ← (रा.गी. ३/२७) इति ।

किञ्च मैत्रायण्युपनिषदि → सो 'ममेदमि'त्येवं मन्यमानो निवध्नात्यात्मनात्मानम् ← (मैत्रा.३/
२) इत्येवमात्मनो बन्धकर्तृत्वं कण्ठत उक्तं तदप्यस्य सर्वथाऽबन्धस्वभावोपगमेऽनुपपन्नं स्यात् । न
च तस्यौपचारिकत्वं युज्यते, श्रुतौ लक्षणया जघन्यवृत्तित्वेनाऽनभ्युपगमात् । तथा → पुरुषश्चेता
प्रधानान्तःस्थः स एव भोक्ता प्राकृतमन्नं भुङ्क्ते ← (मैत्रा.७/१०) इति मैत्रायण्युपनिषद्वचनादेवाऽऽत्मनो
भोक्तृत्वमप्यनाविलमेव सिध्यति । ततश्च आत्मनः कर्मबन्धाद्यनभ्युपगमे संसारित्वस्याऽप्यनुपपत्तिरेव ।
तदुक्तं पञ्चलिङ्गप्रकरणे →

मिच्छताइनिमित्तो बंधो इहरा कहं तु संसारो । न य लोगे वि अवद्धो मुच्चइ पयडं जओ हंदि ॥
वज्जइ पयडी नेव य मुच्चइ य जीवो अइप्पसंगाओ ।

← (पं.लिं.९३,९५) इति । अधिकन्तु तद्वृत्तितो विज्ञेयम् । तस्मात् = पुरुषस्य मुक्त्यसम्भवात्
अनुपपदेव वक्ष्यमाणं भवद्ग्रन्थोक्तं कण्ठशोषमात्रफलं = निरर्थकं स्यात् ॥१११/२१॥

तदेवाह- 'पञ्चे'ति । जटी = प्रथमे ब्रह्मचर्याऽऽश्रमे रतः, शिखी = शिखाधारी द्वितीये गृहस्थाऽऽ-
श्रमेऽवस्थितः, मुण्डी = मुण्डितशिराः चतुर्थे संन्यासाऽऽश्रमे संस्थितः । अवशिष्टो गाथार्थोऽतिरोहितार्थ
एव । 'यत्र तत्राश्रमे रतः' इत्यत्र 'यत्र तत्राश्रमे वसेत्' (गौ.भा.१/१) इति गौडपादभाष्ये पाठः ।
अत्र = प्रकृतकारिकायां हि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानात् = पुरुष-प्रकृति-महत्तत्त्वाऽहङ्कार-पञ्चतन्मात्र-पञ्च-
ज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकर्मेन्द्रिय-मनः-पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतलक्षणपञ्चविंशतितत्त्वगोचरपरिपक्वज्ञानात् पुरुषस्यैव

छुटकारो थवो. पुरुष अंधायो ज नथी तो तेनो छुटकारो शुं करवानो डोय ? माटे पातंजलयोगदर्शनकारोना
पूर्वज्जेअे ज्ञावेळ (श्लो. २२मां कडेवाशे ते) वात वृथा साभित थशे. अर्थात् तेवुं ओलवाथी मात्र
गणुं सूकावा सिवाय भीजुं कशुं इण नहि मणे. (११/२१)

'प्रकृतिनो मोक्ष थाय पण पुरुषनो मोक्ष न थाय' आवुं जे पातंजल विद्वानो कडे तो तेमना
महर्षिओअे ज्ञावेळी जे वात असंगत अने छे ते वातने ग्रंथकारश्री ज्ञावे छे के -

❁ पुरुषमुक्ति सूयक शास्त्रवयननी असंगति ❁

गाथार्थ :- पथीश तत्त्वने ज्ञानार ब्रह्मचर्याश्रम-गृहस्थाश्रम वगैरे कोई पण आश्रममां रत डोय,
ते जटी-मुंडी के शिखाधारी डोय तो पण मुक्त थाय छे - अेमां कोई संशय नथी. (११/२२)

टीकार्थ :- पुरुष, प्रकृति, महत् तत्त्व, अहंकार, पांय कर्मेन्द्रिय, पांय ज्ञानेन्द्रिय, पांय तन्मात्र,
मन, पांय महाभूत - आम पथीश तत्त्वने ज्ञानार पुरुष जटी = जटा धारी = पहेला ब्रह्मचर्याश्रममां
रहेलो डोय के शिखी = खोटीधारी = भीजा गृहस्थाश्रममां रहेलो डोय के मुंडी = मुंडन करेल =

વતીતિ । ◆ન ચ ભોગવ્યપદેશવન્મુક્તિવ્યપદેશોડપ્યુપચારાદેવ પુંસિ સમ્ભવતીતિ◆ વાચ્યમ્,

= આત્મન એવ, ન તુ પ્રકૃતેઃ, મુક્તિરુક્તા । સા ચ = પુરુપમુક્તિર્હિ ન = નૈવ સમ્ભવતિ, પુરુપસ્ય સદૈવાડવદ્ધત્વાત્, ઇતિ હેતોઃ ‘પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાડડશ્રમે રત’ ઇત્યાદિકારિકોક્તં વૃથૈવેતિ ફલિતમ્ । ન હ્યન્યસ્ય મોક્ષાર્થ કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિત્ તથા યતતે । તદુક્તં ધર્મસદ્ગ્રહણ્યાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ→ અણ્ણાસસ વંધ-મોક્ષવા ણ અપ્પણો વાલવયણસરિસમિણં । તસ્સવિ ય ણિચ્ચપક્કહે એમેવ ણ સંગતા તે ડ । પરિણામમ્મિ ય ણણુ તસ્સ ચેવ જુજ્જંતિ કિં તત્તોડણ્ણેણ । અપમાણેણ પરિકપ્પિતેણ અણ્ણાણપિસુણેણં । । ઇય દિઢ્ઢાદિઢ્ઢવિરોહભાવતો સવ્વવન્થુવિસઓ ડ । એગંતણિચ્ચપક્કહો મિચ્છત્તં હોઇ ણેતવ્વો । ।

← (ધર્મસં.૨૨૫-૨૨૭) ઇતિ । તદુક્તં અધ્યાત્મસારે અપિ →

કૃતિ-ભોગૌ ચ બુદ્ધેશ્વેદ્ બન્ધો મોક્ષશ્ચ નાડડત્મનઃ । તતશ્ચાડડત્માનમુદિશ્ય કૂટમેતદ્ યદુચ્યતે । । પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાડડશ્રમે રતઃ । જટી મુણ્ડી શિખી વાડપિ મુચ્યતે નાડત્ર સંશયઃ । । એતસ્ય ચોપચારત્વે મોક્ષશાસ્ત્રં વૃથાડખિલમ્ । અન્યસ્ય હિ વિમોક્ષાર્થે ન કોડપ્યન્યઃ પ્રવર્તતે । ।

← (અ.સા.૧૩/૫૯-૬૧) ઇતિ । એતેન → જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ (સાં.સૂ.૩/૨૩) વન્ધો વિપર્યયાત્ ← (સાં.સૂ.૩/૨૪) ઇતિ સાઢ્ઢ્યસૂત્રયુગલમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

→ વિકારં પ્રકૃતિં ચૈવ પુરુપં ચ સનાતનમ્ । યો યથાવદ્ વિજાનાતિ સ વિતૃણ્ણો વિમુચ્યતે । ।

← (મ.ભા.શાં.પ.૧૧૭/૩૭) ઇતિ મહાભારતે અપિ કણ્ઠતઃ પુરુપસ્યૈવ મુક્તિરભિહિતા ।

ઇદઞ્ચાડત્રાડવધેયમ્- પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞાનાન્મુક્તિરિતિ સાઢ્ઢ્યસિદ્ધાન્તસ્ય શ્રદ્ધામાત્રશરણત્વમેવ, સર્વૈરેવ સ્વ-સ્વાડધ્યુપગતપદાર્થતત્ત્વજ્ઞાનસ્યૈવ મોક્ષહેતુત્વોક્તેઃ । એતેન → યે પણ્ણવતિતત્ત્વજ્ઞા યત્ર કુત્રાડડશ્રમે રતાઃ । જટી મુણ્ડી શિખી વાડપિ મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ । । ← (વરા.૧ 19૭) ઇતિ વરાહોપનિષદ્ધ્વચનં, → ધર્મવિશેષપ્રસૂતાદ્ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાનાં પદાર્થાનાં સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યાભ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનાદ્ નિઃશ્રેયસમ્ ← (વૈ.સૂ.૧/૧/૪) ઇતિ વૈશિષ્ઠકસૂત્રં, → પ્રમાણ-પ્રમેય-સંશય-પ્રયોજન-દૃષ્ટાન્ત-સિદ્ધાન્તાડવયવ-તર્ક-નિર્ણય-વાદ-જલ્પ-વિતણ્ણા-હેત્વાભાસ-છલ-જાતિ-નિગ્રહસ્થાનાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસાડધિગમઃ ← (ન્યા. સૂ.૧-૧-૧) ઇતિ ન્યાયસૂત્રં ચ નિરસ્તમ્ । સાઢ્ઢ્યોક્તપઞ્ચવિંશતિતત્ત્વાદિજ્ઞાનમાત્રાદેવ પતઞ્જલિદર્શિત-પર્ઢિવશતિતત્ત્વજ્ઞાનાદેવ વા મુક્ત્યધ્યુપગમે → ન સાઢ્ઢ્યૈઃ ન યોગૈઃ નાડડશ્રમેર્નાડન્યૈરાત્માનમુપલભન્તે ← (સુવા.૧/૭) ઇતિ સુબાલોપનિષદ્ધ્વચનમપિ વ્યાહન્યેત ।

ન ચ યદ્યપિ ભોગવત્ મુક્તિરપિ તત્ત્વતઃ પ્રકૃતેરેવ, ન તુ પુરુપે, તસ્ય કૂટસ્થનિત્યત્વાદકારણ-ત્વાચ્ચ, તદુક્તં સાઢ્ઢ્યકારિકાયાં ‘તસ્માત્રં વધ્યતે નાપિ મુચ્યતે નાપિ સંસરતિ કશ્ચિત્ । સંસરતિ વધ્યતે મુચ્યતે ચ નાનાડડશ્રયા પ્રકૃતિઃ । ।’ (સાં.કા. ૬૨) ઇતિ તથાપિ ભોગવ્યપદેશવત્ = કર્તૃત્વ-

યોથા સંન્યાસાશ્રમમાં રહેલો હોય તો તેનો મોક્ષ થાય છે - આમાં કોઈ સંશય નથી. આ ભાવવાળા પૂર્વપક્ષીને માન્ય એવા ઉપરના શ્લોકમાં પચીશ તત્ત્વના જ્ઞાનથી પુરુષની જ મુક્તિ કહેવાયેલી છે, નહિ કે પ્રકૃતિની મુક્તિ. પરંતુ પુરુષની મુક્તિ તો સંભવતી નથી. કારણ કે પુરુષ બંધાયેલો જ નથી.

અહીં એવી શંકા થાય કે → ‘જેમ પુરુષમાં ભોગનો વ્યવહાર ઉપચારથી થાય છે તેમ મુક્તિનો વ્યવહાર

◆...◆ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ ।

एवं हि तत्र चैतन्यस्याप्युपचारेण सुवचत्वाऽऽपत्तेः ।

‘बाधकाऽभावात् तत्र तस्योपचार’ इति चेत् ? तत्र कृत्यादिसामानाधिकरण्यस्याऽप्यनुभूयमा-

भोक्तृत्वव्यवहार इव **मुक्तिव्यपदेशोऽपि** = मुक्तत्वव्यवहारोऽपि अतिसान्निध्यादितः **उपचारादेव पुंसि** = आत्मनि सम्भवति, स्वामिनि भृत्यगत-जयपराजयव्यपदेशवल्लौकिकोदाहरणेनेति **वाच्यम्**, एवं हि = तत्त्वतः कर्तृत्व-भोक्तृत्व-संसारित्व-मुक्तत्वविरहेऽपि पुरुषे तेषामुपचारेण सुवचत्वोपपादनरीत्या तु तत्र = पुरुषे **चैतन्यस्यापि** तत्त्वतो **विरहमभ्युपेत्य उपचारेण सुवचत्वाऽऽपत्तेः** । → ^१सहचरण-^२स्थान-^३तादर्थ्य-^४वृत्त-^५मान-^६धारण-^७सामीप्य-^८योग-^९साधनाऽऽ^{१०}धिपत्येभ्यो । ^१ब्राह्मण-^२मञ्च-^३कट-^४राज-^५सक्तु-^६चन्दन-^७गङ्गा-^८शाटकाऽ^९न्न-^{१०}पुरुषेषु^{१०} अतद्भावेऽपि तदुपचारः ← (न्या.सू.२।१।६४) इति **न्यायसूत्र**दर्शितस्य सामीप्यलक्षणस्य उपचारनिमित्तस्य तत्र सत्त्वात् । ‘अतिसामीप्यात् प्रकृतिगता चेतना कर्तृत्व-भोक्तृत्व-संसारित्वादिवत् पुरुषे उपचर्यत’ इत्यस्याऽपि सुवचत्वादिति यावत् । ततश्च प्रकृतिरेव तत्त्वतः चेतना स्यात् । सेयं वृद्धिमिच्छतो मूलक्षतिरायाता ।

वस्तुतस्तु भोगोऽपि साक्षात्पुरुषस्यैव । **पैङ्गलोपनिषदि** → लोकान्तरगतः कर्माजितफलं स एव भुङ्क्ते ← (पै.अध्याय-२) इत्येवं **पुरुषस्यैव** कर्मफलभोक्तृत्वमुक्तमित्यवधेयम् ।

ननु ‘चेतनोऽहमि’त्येवमहन्त्वसामानाधिकरण्येनाऽनुभूयमानस्य **चैतन्यस्य** **बाधकाऽभावात्** = ‘नाहं चेतन’ इतिबाधकज्ञानस्य **विरहात्** **न = नैव** तत्र = **पुरुषे** **तस्य** = **चैतन्यस्य** **उपचारः** = **अन्यत्र** **स्थितस्याऽध्यारोपः** इति **पुरुषस्य** **स्वाभाविकमेव** **चैतन्यम्** **इति** **चेत् ?** तर्हि **तुल्ययुक्त्या** **तत्र** = **चैतन्ये** **“चेतनोऽहं** **कर्ता** **भोक्ते”**त्येवं **कृत्यादिसामानाधिकरण्यस्य** = **कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिसामानाधिकरण्यस्य** **अपि**

પણ પુરુષમાં ઉપચારથી જ સંભવી શકે છે.’ ← તો આ શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે આવું માનવામાં આવે તો એમ પણ સારી રીતે કહી શકાય કે પુરુષમાં ભોગનો વ્યવહાર અને મુક્તિનો વ્યવહાર જેમ ઉપચારથી થાય છે તેમ પુરુષમાં ચૈતન્યનો વ્યવહાર પણ ઉપચારથી જ થાય છે. વાસ્તવિક ભોગ કે મોક્ષ ન હોવા છતાં જેમ તેનો પુરુષમાં ઉપચાર થાય છે તેમ વાસ્તવિક ચૈતન્ય પુરુષમાં ન હોવા છતાં પણ તેનો આત્મામાં ઉપચાર કરવામાં શું વાંધો હોઈ શકે ? આવું બોલનારને કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી.

શંકા :- પુરુષમાં ચૈતન્યને માનવામાં કોઈ બાધક ન હોવાથી તેમાં ચૈતન્યનો ઉપચાર કરવાની કોઈ જરૂરત નથી. આત્મામાં ચૈતન્યને માનવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ = ચૈતન્યઅભાવગ્રાહક પ્રમાણ હોય અને કોઈ વિશેષ પ્રકારનું પ્રયોજન હોય તો ઉપચાર કરી શકાય. પરંતુ પુરુષમાં વાસ્તવિક ચૈતન્ય માનવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ છે જ નહિ. તો શા માટે પુરુષમાં ચૈતન્યનો ઉપચાર કરવો ?

સમાધાન :- તો આ વાત તો આત્મામાં કૃતિ-પ્રયત્ન-ભોગ વગેરે બાબતમાં પણ સમાન રીતે લાગુ પડી શકે છે. મતલબ કે ‘હું ચેતન છું.’ એવી પ્રતીતિને અહંત્વસમાનાધિકરણ માનવામાં આવે છે તેમ ‘હું કરું છું’ આવી પ્રતીતિને પણ અહંત્વસમાનાધિકરણ માનવી જોઈએ. ‘**चेतनोऽहं कर्ता भोक्ता दुःखी च**’ આવી અનુભૂતિમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ આદિને સમાનાધિકરણ એવું ચૈતન્ય અનુભવાય છે. શું તેનું કોઈ બાધક ઉપસ્થિત છે ? કે જેના કારણે કર્તૃત્વ (કૃતિ), ભોક્તૃત્વ (ભોગ) વગેરે ગુણધર્મોના આશ્રયરૂપે ચેતન કરતાં અલગ એવી પ્રકૃતિને સ્વીકારવી જરૂરી બને ? (મતલબ કે ઉપરોક્ત પ્રતીતિમાં

નસ્ય કિં બાધકમ્? યેન તેષાં ભિન્નાઽઽશ્રયત્વં કલ્પ્યતે ।

‘આત્મનઃ પરિણામિત્વાઽપત્તિર્બાધિકે’તિ ચેત્ ? ન, તત્પરિણામિત્વેઽપ્યન્વયાઽનપાયાત્ । અન્યથા અનુભૂયમાનસ્ય કિં બાધકં ? યેન કારણેન તેષાં = કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાદીનાં ધર્માણાં ભિન્નાઽઽશ્રયત્વં = ચેતનપુરુષભિન્નજડપ્રકૃત્યાધારત્વં કલ્પ્યતે = પાતઝ્જલૈરનુમીયતે । ‘ચેતનોઽહં ન કર્તા કિન્તુ પ્રકૃતિઃ કર્ત્રી ભોક્ત્રી ચે’તિ વાધકપ્રમાણસ્ય વિરહાત્ ‘કર્તૃત્વાદિધર્માણામાત્મન્યૌપચારિકો વ્યવહારઃ’ -ઈતિ વક્તું નૈવ યુજ્યત્ ઇત્યાશયઃ । તદુક્તં સ્યાદ્વાદકલ્પલતાયાં → બુદ્ધ્યાદીનામહન્ત્વસામાનાધિકરણ્યેનાઽધ્યવસી-યમાનત્વાત્ તદ્ધર્મતયા તત્રૈવ સમન્વયઃ, કર્મપ્રકૃતિસ્તુ તત્ર નિમિત્તમાત્રમ્ ←(શા.વા.૨/૩૧ સ્યા.ક.) ઇતિ ।

અથ આત્મનઃ = પુરુષસ્ય પારમાર્થિકં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાદ્યઙ્ગીક્રિયેત તદા કર્તૃત્વાદેઃ કાદાચિત્કતયા-ઽઽત્મનઃ પરિણામિત્વાપત્તિઃ પુરુષાઽનિત્યત્વાઽઽક્ષેપકતયા બાધિકેતિ ચેત્ ? ન, ચૈતન્યસમાનાધિકરણ-કર્તૃત્વાદ્યઙ્ગીકારાઽવિનાભાવિનિ તત્પરિણામિત્વે = પુરુષસ્ય પરિણામિત્વે અપિ અન્વયાઽનપાયાત્ = તત્વા-ઽવિયોગાત્ નાઽનિત્યત્વાપત્તિસ્સાવકાશા । કૃત્યાદિમત્ત્વેનાઽઽત્મનો ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વેઽપ્યાત્મત્વેન ધ્વંસાઽપ્ર-તિયોગિત્વસ્યાઽવ્યાઘાતાન્ન કૃત્યાદિવ્યવહારસ્યાત્મન્યૌપચારિકત્વમર્હતીત્યન્ન તાત્પર્યમ્ ।

અન્યથા = પરિણામિત્વમાત્રસ્ય નિત્યત્વવિરોધિત્વોપગમે તુ ચિત્તસ્યાપિ તદનાપત્તેઃ = નિત્યત્વાઽ-‘જે ચૈતન્યનો આશ્રય છે તે જ કૃતિ-ભોગ-દુઃખ વગેરે ગુણધર્મોનો આશ્રય છે’- આ રીતે ભાસે છે. આ સાર્વલૌકિક પ્રતીતિમાં ચૈતન્યના આશ્રય કરતાં કૃતિ-ભોગ વગેરેનો આશ્રય જુદો હોય તેમ ભાસતું નથી. માટે જે ચેતનાનો આધાર બને છે તે જ પ્રયત્ન-સુખ-દુઃખ વગેરે ગુણધર્મોનો આધાર બને છે - એમ માનવું વ્યાજબી છે. અર્થાત્ ‘ચૈતન્ય જેમ આત્માનો ગુણધર્મ છે તેમ પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, ભોગ વગેરે પણ આત્માના જ ગુણધર્મ છે’ એમ ઉપરોક્ત પ્રતીતિ સિદ્ધ કરે છે. તેમાં કોઈ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી ‘આત્મામાં કૃતિ, ભોગ વગેરેનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે’ - આમ કહી શકાતું નથી.)

શંકા :- આત્માને પ્રયત્ન, સુખાનુભવ (= ભોગ) આદિનો આશ્રય માનવામાં આવે તો તે ગુણધર્મો કાદાચિત્ક હોવાથી આત્માને પરિણામી = પરિવર્તનશીલ = અનિત્ય માનવાની સમસ્યા સર્જશે. આ સમસ્યા જ પુરુષમાં પ્રયત્ન (= કૃતિ) વગેરેનો પારમાર્થિક વ્યવહાર કરવામાં બાધક છે. માટે આત્મામાં કૃતિ, ભોગ આદિના વ્યવહારને પારમાર્થિક માનવાના બદલે ઔપચારિક માનવામાં આવે છે.

સમાધાન :- પાતંજલ વિદ્વાનોની ઉપરોક્ત દલીલ વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે આત્મામાં કૃતિ, ભોગ વગેરે ગુણધર્મોનો પારમાર્થિક વ્યવહાર કરવામાં ‘આત્મા પરિણામી બનશે’ એટલા માત્રથી ગભરાવાની કોઈ જરૂર નથી. પરિણામી = પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં આત્મા આત્મત્વરૂપે તો ઉત્તરકાલમાં પણ હાજર જ રહે છે. આત્મત્વરૂપે આત્માનો કદાપિ ઉચ્છેદ ન થવાથી આત્મામાં પરિણામિત્વ માનવાની આપત્તિ કશું અનિષ્ટ લાવનાર ન હોવાથી પૂર્વોક્ત સાર્વલૌકિક સ્વરસવાહી અનુભવના આધારે આત્મામાં કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ વગેરે સંબંધી વ્યવહારને પારમાર્થિક માનવામાં કોઈ વાંધો ઉઠાવી શકાય તેમ નથી - આવું ફલિત થાય છે. જો પરિણામી હોવા માત્રથી આત્માનો સર્વથા ઉચ્છેદ માનશો તો ચિત્ત પણ પરિણામી હોવાથી તેનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ માનવો પડશે. કારણ કે સુખ, દુઃખ, કૃતિ વગેરે પરિવર્તનશીલ ગુણધર્મોનો આશ્રય હોવાથી પ્રતિક્ષણ ચિત્તમાં, પાતંજલ વિદ્વાનોના અભિપ્રાય મુજબ, પણ નશ્વરતા

ચિત્તસ્યાઽપિ તદનાપત્તેઃ, પ્રતિક્ષણં ચિત્તસ્ય નશ્વરત્વોપલબ્ધેઃ ।

નુપપત્તેઃ । અત્રૈવ હેતુમાહ- પ્રતિક્ષણં ચિત્તસ્ય નશ્વરત્વોપલબ્ધેઃ = મિથો વિરુદ્ધનાનાપરિણામોપલબ્ધેર- નિત્યત્વાપત્તેઃ । ન ચ ત્રિગુણાત્મકસ્ય ચિત્તસ્ય પરિણામિત્વેઽપ્યનિત્યતા પાતઙ્ગલાનાં સમ્મતા । તદુક્તં યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસેન → દ્વયી ચેયં નિત્યતા- કૂટસ્થનિત્યતા પરિણામિનિત્યતા ચ । તત્ર કૂટસ્થનિત્યતા પુરુપસ્ય, પરિણામિનિત્યતા ગુણાનામ્ । યસ્મિન્ પરિણમ્યમાને તત્ત્વં ન વિહન્યતે તન્નિત્યમ્ । ઉભયસ્ય ચ તત્ત્વાઽનભિઘાતાન્નિત્યત્વમ્ ← (યો.સૂ.ભા.૪/૩૩) इति । साङ्ख्यसूत्रे → हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियम- नेकमाश्रितं लिङ्गम् (सां.सू.१।१२४), प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ← (सां.सू.५/७२) इति वदता कपिलेन अपि प्रकृतेर्नित्यतैव व्यतिरेकमुखेनाऽऽविष्कृता । प्रकृतिरुच्यतां, गुणा वा, चित्तं वा, न तत्रास्ति पारमार्थिकः कश्चिदर्थभेदः । ‘परिणामित्वस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि चित्तस्य न सर्वथोच्छेदापत्तिः किन्त्वात्मन एवे’ति त्वर्धजरतीयन्यायग्रस्तत्वात् शपथमात्रप्रत्येयम् ।

अथैवं पुरुषे कर्तृत्व-भोक्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वाऽभ्युपगमेऽतिरिक्ततत्सिद्धयनापत्तिरेव महद् दूषण- मिति चेत्? न, पारमार्थिक-कर्तृत्वाद्याश्रयत्वेऽपि परमार्थतोऽहङ्कारविविक्तत्वेन पञ्चविंशतितमत्त्वं पुरु- षस्याऽनाविलमेव । इत्थमेव → पुरुषः प्रकृतिस्थो वै भुङ्क्ते यः प्राकृतान् गुणान् । अहङ्कारविविक्तत्वात् प्रोच्यते पञ्चविंशकः ॥ ← (शि.गी.१.७/११) इति शिवगीतावचनोपपत्तेश्च । तदुक्तं भगवद्गीतायां अपि → उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ ← (भ.गी.१.३/२२) इति । प्रत्युत कर्मकर्तृत्व-तत्फलभोक्तृत्वाऽनभ्युपगमे आत्मन एवाऽसिद्धिः प्रसज्येत । इदमेवाभिप्रेत्य शास्त्रवार्तासमुच्चये श्रीहरिभद्रसूरिभिः → यः कर्ता कर्मभेदानां भोक्ता कर्मफलस्य च । संसर्ता परिनिर्वाता स ह्यात्मा नान्यलक्षणः ॥ ← (शा.वा.१/९०) इति दर्शितम् । → कर्ता भोक्ता जीवं मन्नहु ← (सं.र.शा.) इति संवेगरङ्गशालावचनतात्पर्यमपि पर्यायार्थिक-द्रव્યार्थिकनयाऽनुवेधेन प्रमा- णाऽर्पणया विभावनीयमत्र । → क्रियां विना न कर्म स्यात् न कर्तारं विना क्रिया । भोक्ता क्रियाफलस्यैव चेतनोऽस्ति सनातनः ॥ ← (अर्ह.ग.२.१/६) इति अर्हद्गीतावचनमप्यत्र न विस्मर्तव्यम् ।

एतेन → पारमार्થિકમાત્મનઃ કર્તૃત્વાદ્યગ્નીક્રિયેત તદાઽસ્ય પરિણામિત્વપ્રસંગઃ । પરિણામિત્વાઞ્ચાઽનિ- ત્યત્વે તસ્યાઽઽત્મત્વમેવ ન સ્યાત્ । ન હ્યેકસ્મિન્નેવ સમયે એકેનૈવ રૂપેણ પરસ્પરવિરુદ્ધાઽવસ્થાઽનુભવઃ સમ્ભવતિ । તથાહિ- યસ્યામવસ્થાયામાત્મસમવેતે સુખે સમુત્પન્ને તસ્યાનુભવિતૃત્વં ન તસ્યામેવાવસ્થાયાં દુઃખા- ઽનુભવિતૃત્વમ્ । અતોઽવસ્થાનાં નાનાત્વાત્ તદભિન્નાઽવસ્થાવતોઽપિ નાનાત્વં, નાનાત્વે ચ પરિણામિત્વાન્નાત્મત્વં,

તો સિદ્ધ જ છે. (આમ પરિણામી હોવાથી ચિત્તનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ માનવો પડશે. કહેવાનો આશય એ છે કે ‘પાતંજલ મતાનુસાર ચિત્ત પરિણામી હોવા છતાં જેમ તેનો સર્વથા ઉચ્છેદ નથી થતો તેમ આત્મા પરિણામી બનવા છતાં પણ તેનો સર્વથા = આત્મત્વરૂપે પણ વિનાશ થતો નથી’ - એમ કહી શકાય છે. માટે કૃતિ વગેરે ગુણધર્મો પણ આત્મામાં પારમાર્થિક અસ્તિત્વ ધરાવે છે, નહિ કે ઔપચારિક અસ્તિત્વ - આટલું અત્યાર સુધીની ચર્ચાથી ફલિત થાય છે. આવું ન માનો તો ચિત્તનો સર્વથા ઉચ્છેદ થવાની સમસ્યા ઊભી જ છે.)

‘અતીતાઙ્ઙનાગતં સ્વરૂપતોઙ્ઙસ્ત્યધ્વભેદો ધર્માણાં (યો.સૂ. ૪-૧૨) તે ‘વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માનઃ (યો.સૂ. ૪-૧૩) પરિણામૈકત્વાદ્વસ્તુતત્ત્વમિતિ (યો.સૂ. ૪-૧૪) સૂત્રપર્યાલોચનાદ્ ધર્મભેદેઙ્ઙપિ નાપિ નિત્યત્ત્વમ્ ← (રા.મા. ૪/૩૪) ઇતિ રાજમાર્તઙ્ઙોક્તિરપિ નિરસ્તા, પરિણામિત્ત્વેઙ્ઙપિ સર્વદા ચિત્તે ચિત્તત્ત્વાન્વયસ્યેવ પુરુષે પુરુષત્ત્વાન્વયસ્યાઙ્ઙવિચ્છેદાદ્ નિત્યત્ત્વસિદ્ધૌ નાનારૂપેણ સુખ-દુઃખાદ્યનુભવિત્ત્વે-ઙ્ઙપ્યાત્મત્વાઙ્ઙવિરોધાત્, અન્યથા ચિત્તસ્ય ચિત્તત્ત્વમપ્યુચ્છિદ્યેત ।

પૂર્વપક્ષી શઙ્કતે- ‘અતીતે’ત્યાદિ । સૂત્રપર્યાલોચનાદિતિ । પ્રકૃતસૂત્રત્રયવ્યાખ્યા રાજમાર્તઙ્ઙે → ઇહાત્યન્તમસતાં ભાવાનામુત્પત્તિર્ન યુક્તિમતી, તેષાં સત્ત્વસમ્બન્ધાઙ્ઙયોગાત્ । ન હિ શશવિષાણાદીનાં ક્વચિદપિ સત્ત્વસમ્બન્ધો દૃષ્ટઃ । નિરુપાખ્યે ચ કાર્યે કિમુદિશ્ય કારણાનિ પ્રવર્તેરન્ ? ન હિ વિષયમનાલોચ્ય કશ્ચિત્પ્રવર્તતે । સતામપિ વિરોધાન્નાઙ્ઙભાવસમ્બન્ધોઙ્ઙસ્તિ । યત્ત્વરૂપેણ લબ્ધસત્તાકં તત્કથં નિરુપાખ્યતામભાવરૂપતાં વા ભજતે ? ન વિરુદ્ધં રૂપં સ્વીકરોતીત્યર્થઃ । તસ્માત્ સતામભાવાઙ્ઙસમ્ભવાદસતાં ચોત્પત્ત્યસમ્ભવાત્તૈસ્તૈર્ધર્મૈઃ વિપરિણમમાનો ધર્મો સદૈવૈકરૂપતયાઙ્ઙવતિષ્ઠતે । ધર્માસ્તુ ત્ર્યધિકત્વેન ત્રૈકાલિકત્વેન વ્યવસ્થિતાઃ સ્વસ્મિન્સ્વસ્મિન્નધ્વનિ વ્યવસ્થિતા ન સ્વરૂપં ત્યજન્તિ । વર્તમાનેઙ્ઙધ્વનિ વ્યવસ્થિતાઃ કેવલં ભોગ્યતાં ભજન્તે, તસ્માદ્ધર્માણામેવાઙ્ઙતીતાઙ્ઙનાગતાદ્યધ્વભેદસ્તેનૈવ રૂપેણ કાર્યકારણભાવો-ઙ્ઙસ્મિન્દર્શને પ્રતિપાદ્યતે । તસ્માદપવર્ગપર્યન્તમેકમેવ ચિત્તં ધર્મિતયાઙ્ઙનુવર્તમાનં ન નિહ્નોતું પાર્યતે (રા.

• પરિણામી અનેક છતાં પરિણામ એક •

પાતંજલ : - યોગસૂત્રમાં પતંજલિ મહર્ષિએ બહુ ગંભીર વાતને પ્રગટ કરતાં એમ જણાવેલ છે કે → વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા ઉચ્છેદ નથી થતો તથા સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ કદાપિ ઉત્પન્ન નથી થતી. માટે અતીત (= વિનષ્ટ) અને અનાગત (= વર્તમાનમાં અનુત્પન્ન) ગુણધર્મો પણ મૂળભૂત સ્વરૂપથી તો વિદ્યમાન જ છે. માત્ર અભિવ્યક્તરૂપે વર્તમાનમાં તે અસત્ હોઈ શકે છે. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ એ તો તે તે ગુણધર્મોનો માત્ર માર્ગભેદ = કાળભેદ છે. માટે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ વગેરે ગુણધર્મો કાળભેદે પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં ધર્મો એવું ચિત્ત તો મોક્ષ પર્યન્ત એક જ છે. મહત્ તત્ત્વથી માંડીને ઘટ-પટ વગેરે સર્વે ભાવો સર્વદા અભિવ્યક્ત અથવા અનભિવ્યક્ત (= સૂક્ષ્મ) સ્વરૂપે રહેલા હોય છે. તેમ જ તે સત્ત્વ-રજસ્-તમોગુણ સ્વરૂપ હોય છે. મતલબ કે તમામ ગુણધર્મ-ધર્મો સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપે હાજર હોય છે અને તે સત્ત્વ વગેરે ગુણાત્મક હોય છે. તેમ છતાં સત્ત્વ વગેરે ગુણોમાં પરસ્પર અંગાંગીભાવ હોવાથી જે તત્ત્વની મુખ્યતા હોય તેના આધારે એક વસ્તુતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. ← (જેમ કે રજોગુણની મુખ્યતા હોવાથી ‘વાયુ’, સત્ત્વગુણની મુખ્યતા હોવાથી ‘અગ્નિ’, તમોગુણની પ્રધાનતા હોવાથી ‘અંધકાર’ આ પ્રમાણે એક વસ્તુતત્ત્વનો વ્યવહાર થાય છે. મતલબ કે તમામ પદાર્થોમાં સત્ત્વ વગેરે ત્રણેય ગુણધર્મો હોવા છતાં, સઘળા કાર્યો ત્રિગુણાત્મક હોવા છતાં જે ગુણધર્મની મુખ્યતા હોય તેના આધારે એક વસ્તુરૂપે વ્યવહાર થતો હોય છે. દરેક પદાર્થોમાં ત્રિગુણાત્મકતા માનવી તો જરૂરી જ છે. જેમ કે સ્વયંવરમંડપમાં ઊભેલી સીતાને જોઈને દશરથ વગેરેને તેના ઉપર વાત્સલ્યભાવ પ્રગટ્યો.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘વ્યક્તસૂક્ષ્મગુણાત્મન’ ઇતિ પાઠઃ ।

તેષામઙ્ગાઙ્ગિભાવપરિણામૈકત્વાન્ન^૧ ચિત્તાઽનન્વય इति चेत् ? तदेतदात्मन्येव पर्यालोच्यमानं

મા. ૪/૧૨) । ત એતે ધર્મ-ધર્મિણઃ કિંરૂપાઃ ? इत्यत आह- य एते धर्म-धर्मिणः प्रोक्तास्ते व्यक्त-सूक्ष्मभेदेन व्यवस्थिता गुणाः सत्त्व-रजस्तमोरूपास्तदात्मानस्तत्त्वभावास्तत्परिणामरूपा इत्यर्थः । यतः सत्त्व-रजस्तमोभिः सुख-दुःख-मोहरूपैः सर्वासां बाह्याऽभ्यन्तरभेदभिन्नानां भावव्यक्तीनामन्वयाऽनुगमो दृश्यते । यद्यदन्वयि तत्तत्परिणामरूपं दृष्टम्, यथा घटादयो मृदन्विता मृत्परिणामरूपाः (रा.मा. ૪/૧૩) । यद्येते त્રयो गुणाः सर्वत्र मूलकारणं कथमेको धર્મીति व्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह- यद्यपि त्रयो गुणास्तथापि तेषામઙ્ગાઙ્ગિભાવગમનલક્ષણો યઃ પરિણામઃ ક્વચિત્સત્ત્વમઙ્ગિ ક્વચિદ્રજઃ ક્વચિત્તમ इत्येवंरूपस्तस्यैकत्वाद् वस्तुनस्तत्त्वमेकत्वमुच्यते, यथा 'इयं पृथिवी, अयं वायु'रित्यादि ← (રા.મા.૪/૧૪) इत्येवमकारि भोजेन ।

તતશ્ચ → પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદાદ્યૈર્ગુણાનામન્યોઽન્યં વૈધર્મ્યમ્ ← (સાં.સૂ. ૧/૧૨૭) → લઘ્વાદિધર્મૈઃ સાધર્મ્યં, વૈધર્મ્યં ચ ગુણાનામ્ ← (સાં.સૂ.૧/૧૨૮) इति साङ्ख्यसूत्रानुसारेण धर्मभेदेऽपि = सत्त्वत्व-रजस्त्वादिवैलक्षण्ये सत्यपि यद्वाऽतीतत्वाऽनागतत्वादिविशेषे सत्यपि तेषां सत्त्वादीनां अङ्गाङ्गिभावपरि-णामैकत्वात् प्रतिक्षणं नश्वरत्वेऽपि न चित्ताऽनन्वयः इति चित्तस्य परिणामिनित्यताऽनाविलेति चेत्?

અત્રોચ્યતે, દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મનૈવાઽધ્વત્રયસમાવેશો યુજ્યતે નાન્યથા, નિમિત્તસ્વરૂપભેદસ્ય પરેણાઽપ્યવશ્યાઽઽ-શ્રયણીયત્વાત્ । તથા ચાઽભૂત્વા ભાવાઽભાવયોરપિ પર્યાય-દ્રવ્યસ્વરૂપાભ્યાં સ્યાદ્વાદ એવ યુક્તઃ, અન્યથા પ્રતિનિયતવચનવ્યવહારાદ્યનુપપત્તેરિતિ તુ શ્રદ્ધયં સચેતસા । 'પરિણામૈકત્વાદ્ વસ્તુતત્ત્વમ્' (યો.સૂ. ૪/૧૪) इति योगसूत्रं त्वेकानेकपरिणामस्याद्वादाभ्युपगमं विना दुःश्रद्धानमिति व्यक्तं योगसूत्रविवरणे ।

તસ્માદ્ દર્શિતરીત્યા એતત્ = પરિણામિનિત્યતોપપાદનં ચેતનત્વેન આત્મન્યેવ પર્યાલોચ્યમાનં =

તેથી સીતાને સત્ત્વગુણમય માનવી પડે. બીજા લગ્નના ઉમેદવાર રાજકુમારને સીતા ઉપર કામરાગ પ્રગટવાથી રજોગુણ પણ સીતામાં માનવો જરૂરી છે. તેમ જ પોતાના ગળામાં વરમાળા આરોપિત ન થવાથી અમુક રાજકુમારને સીતા ઉપર દ્વેષભાવ-ઈર્ષ્યાભાવ જાગૃત થવાથી સીતાને તમોગુણી પણ માનવી જરૂરી છે. એક જ સીતાને જોઈને પ્રેક્ષકમાં જાગતા ત્રણ પ્રકારના ભાવોના લીધે જેમ સીતા મૈયા ત્રિગુણાત્મક છે તેમ ઘટ, પટ વગેરે તમામ કાર્યો પણ ત્રિગુણાત્મક છે - આમ સિદ્ધ થાય છે. આવા આશયને પાતંજલિ મહર્ષિએ યોગસૂત્રના ચોથા કૈવલ્યપાઠમાં ત્રણ સૂત્ર દ્વારા બતાવેલ છે.) આ ત્રણ સૂત્ર ઉપર ઊંડો વિચાર કરવામાં આવે તો એવું ફલિત થાય છે કે અતીત-અનાગત આદિ કાળભેદ હોવા છતાં સત્ત્વગુણ, રજોગુણ વગેરેમાં અંગાંગીભાવ સ્વરૂપ પરિણામ એક હોવાથી ચિત્તનો અનન્વય = સર્વથાઉચ્છેદ નહિ થાય. અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મક ચિત્ત ક્યારેક તમોગુણપ્રધાન હોય, ક્યારેક રજોગુણપ્રધાન હોય તો ક્યારેક સત્ત્વગુણપ્રધાન હોય એવું બની શકે. પરંતુ પરિણામી = પરિવર્તનશીલ હોવા માત્રથી ચિત્તનો સર્વથા ઉચ્છેદ થઈ જાય - એવું નહિ બને. સમસ્ત વસ્તુની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ સત્ત્વ આદિ ૩ ગુણો છે. તે જ મૂળભૂત ધર્મી છે. તે વસ્તુતઃ ત્રણ સ્વરૂપે હોવા છતાં તેનાથી પેદા થતા પરિણામ એક-એક હોવાથી ધર્મીને એક કહેલ છે. આમ ધર્મી ધર્મીમાં અનુગત સિદ્ધ થાય છે.

જૈન :- 'ચિત્ત પરિણામી હોતે છતે પોતાના પરિણામમાં અન્વિત થાય છે.' આ પ્રમાણે તમે

૧. હસ્તાદર્શ 'ભાવપરિણામપરિણામૈક..' इत्यधिकः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શ 'જ્ઞાનન્વય' इति पाठः ।

શોભતે ।

વિચાર્યમાણં શોભતે = યુક્ત્યા સઙ્ગચ્છતે । નૃ-નારકાદિશરીરેષ્વસઙ્ખ્યેયાઽઽત્મપ્રદેશૈઃ સહાત્મનોઽઙ્ગાઙ્ગિ-
ભાવપરિણામૈકત્વાત્ નૈવાત્મત્વાનન્વય ઇતિ પુરુપસ્ય પરિણામિનિત્યતાઽનાવિલેતિ । એવમેવ વદ્ધત્વમુક્ત-
ત્વાઽવસ્થાયામપિ તૈઃ પ્રદેશૈસ્સહાત્મનોઽઙ્ગાઙ્ગિભાવપરિણામૈકત્વાન્નાઽનન્વયઃ । ઇત્યમેવ 'ય એવ વદ્ધઃ
સ એવ મુક્ત' ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદ્યુપપત્તેઃ, યમાદ્યનુપ્પાનસાફલ્યાચ્ચ, અન્યથા તદસઙ્ગતેઃ । એતેન →
પ્રકૃતિઃ કુરુતે કર્મ શુભાઽશુભફલાત્મકમ્ । પ્રકૃતિશ્ચ તદજ્ઞાતિ ત્રિપુ લોકેષુ કામગા ॥ ← (મો.ધ.૩૦/
૪૫) ઇતિ મોક્ષધર્મવચનં નિરસ્તમ્ । તદુક્તં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ →

વન્ધાદૃતે ન સંસારો મુક્તિર્વાઽસ્યોપપદ્યતે । યમાદિ તદભાવે ચ સર્વમેવ હ્યપાર્થકમ્ ॥

એકાન્તેનૈકરૂપાયા નિત્યાયાશ્ચ ન સર્વથા । તસ્યાઃ ક્રિયાન્તરાઽભાવાદ્ બન્ધ-મોક્ષૌ સુયુક્તિઃ ॥

← (શા.વા.સ. ૩/૩૩,૩૫) ઇત્યાદિ । મોક્ષધર્મેઽપિ → કર્માત્મા પુરુષો યોઽસૌ મોક્ષ-વન્ધૈઃ
સ યુજ્યતે ← (મો.ધ. ૩૫૧/૧૫) ઇત્યેવં સ્પષ્ટં પુરુષસ્યૈવ બન્ધ-મોક્ષાવભિહિતૌ । પુરુષસ્ય સર્વથૈવ
નિષ્ક્રિયત્વે તુ → દ્વયોરેકતરસ્ય વૌદાસીન્યં = અપવર્ગઃ ← (સાં.સૂ.૩/૬૫) ઇતિ કલ્પાન્તરપ્રદર્શનપરં
સાઙ્ખ્યસૂત્રમપિ વિપ્લવેત, → પ્રધાનસ્યૌદાસીન્યં = અપવર્ગઃ ← ઇત્યેવં સૂત્રેણ ભવિતવ્યં સ્યાત્ । કિઞ્ચ
કર્તૃત્વ-મોક્ષત્વાદિધર્મસમાલિઙ્ગિતાયાઃ પ્રકૃતેર્નિત્યત્વે મોક્ષાઽસઙ્ગતિઃ, અનિત્યત્વે ચ પ્રાગ્ધર્મદિરયોગતઃ
સંસારાઽનુપપત્તિઃ । તદુક્તં અધ્યાત્મસારે →

બુદ્ધિઃ કર્ત્રી ચ મોક્ષી ચ નિત્યા ચેન્નાસ્તિ નિર્વૃત્તિઃ । અનિત્યા ચેન્ન સંસારઃ પ્રાગ્ધર્મદિરયોગતઃ ॥
પ્રકૃતાવેવ ધર્માદિસ્વીકારે બુદ્ધિરેવ કા ? । સુવચશ્ચ ઘટાદૌ સ્યાદીદૃઘધર્માન્વયસ્તથા ॥

← (અ.સા.૧૩/૫૭,૫૮) ઇતિ ।

નન્વેવં સતિ → સાક્ષી કૂટસ્થોઽન્તર્યામી ← (સ.સા.૧) ઇતિ સર્વસારોપનિષદ્વચનં, → કૂટસ્થ-
ચેતનોઽહમ્ ← (આ.પ્ર.૫) ઇતિ આત્મપ્રબોધોપનિષદ્વચનં, → પુમાન્ કૂટસ્થઃ ← (શિ.ગી.૧૦/૬૧) ઇતિ

ચિત્તને વિશે જે વાત કરી તે હકીકતમાં તો આત્મામાં જ વિચારવામાં આવે તો શોભે તેમ છે. અર્થાત્
આત્માને જ પરિણામી અને પોતાના પરિણામોમાં અનુગત-અન્વિત માનવો વધુ વ્યાજબી છે. (સુખ-
દુઃખ-મોહને ચિત્તધર્મ માનવાના બદલે આત્માના ગુણધર્મ માનવા વધુ યોગ્ય છે. સીતામાં સત્ત્વગુણ-
રજોગુણ-તમોગુણ સ્વીકારવાના બદલે તેને જોનારમાં તે-તે ગુણને સ્વીકારવા વધારે વ્યાજબી છે. ઘટ,
પટ, ધન, પત્ની, શત્રુ વગેરેમાં સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ માનવાના બદલે તેની સાથે વ્યવહાર
કરનાર આત્મામાં સત્ત્વગુણ વગેરેની પ્રધાનતા માનવી વધારે સંગત છે. તથા કાદાચિત્ક એવા ગુણધર્મોના
લીધે આત્મા પરિણામી હોવા છતાં આત્મત્વસ્વરૂપે તેનો ઉચ્છેદ નહિ થાય. કારણ કે સંસારીદશામાં
કે મોક્ષઅવસ્થામાં પણ, પાતંજલ યોગદર્શન મુજબ, સત્ત્વ આદિ ત્રણ ગુણધર્મો સાથે ચિત્તનો અંગાંગીભાવસ્વરૂપ
પરિણામ એક હોવાથી જેમ ચિત્તનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતો નથી બરાબર તે જ રીતે મોક્ષદશામાં, જૈનદર્શન
મુજબ, અસંખ્ય આત્મપ્રદેશો સાથે આત્માનો અંગાંગીભાવ સ્વરૂપ પરિણામ એક સરખો હોવાથી આત્માનો
પણ સર્વથા ઉચ્છેદ નહિ થાય. માટે આત્માને પરિણામી નિત્ય માનવો વધારે વ્યાજબી છે. આવું પોતાનું
મંતવ્ય મહોપાધ્યાયજી મહારાજે પાતંજલ વિદ્વાનો સમક્ષ અતિ અલ્પ શબ્દોમાં અહીં રજૂ કરેલ છે.)

કૂટસ્થત્વશ્રુતેઃ શરીરાદિભેદપરત્વેનાપ્યુપપત્તેરિતિ સમ્યગ્વિભાવનીયમ્ ॥૨૨॥ કિં ચ -

શિવગીતાવચનં, → હંસશબ્દોદિતો હ્યેષ કૂટસ્થઃ ← (રા.ગી.૧૫/૬૫) इति, → કૂટસ્થઃ પ્રત્યગાત્માઘ્યઃ ← (રા.ગી.૩/૧૦) इति च रामगीतावचनम्, → असङ्गो ह्ययमात्मा ← (नृ.उत्त.९/६) इति नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्वचनं, → असङ्गः ← (सुबा.१३/१) इति सुबालोपनिषद्वचनं, 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ.आ. ४/३/१६) इति बृहदारण्यकोपनिषद्वचनं, 'असङ्गोऽयं पुरुषः' (सां.सू. १/१५) इति साङ्ख्यसूत्रं च व्याहन्त्येतेति चेत् ? मैवम्, दर्शितायाः कूटस्थत્त्वश्रुतेः = पुरुषकौटस्थ्यप्रतिपादकश्रुतेः शरीरादिभेदपरत्वेन = शरीरेन्द्रियमनःप्रभृतिप्रतियोगिकात्मानुयोगिकभेदबोधकत्वेन अपि उपपत्तेः → 'न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गुह्याति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ← (भ.गी.२/२३) इति भगवद्गीतावचनान्यप्यत्र संबदन्ति ।

एतेन → कूटस्थोऽक्षरसंज्ञितः ← (ना.उत्त.३/४) इति नारायणोत्तरतापनीयोपनिषद्वचनम्, → कूटस्थो दोषवर्जितः ← (अन्न.५/७५,जा.द.१०/२) इति अन्नपूर्णापनिषत्-जाबालदर्शनोपनिषद्वचनम्, 'कूटस्थमचलं ध्रुवं' (त्रि.म.ना.७/७, यो.शि.३/२१, भ.गी.१२/३) इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्-योग-शिखोपनिषद्-भगवद्गीतावचनं, 'कूटस्थं सत्त्वरूपं' (गोपा.२/३३) इति गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्वचनं, 'कूटस्थोऽहम्' (ते.बिं.६/६२) इति तेजोबिन्दूपनिषद्वचनं, → नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ← (अ.पू.५/७५, कू.पु.२/२/२२) इति अन्नपूर्णापनिषत्-कूर्मपुराणयोश्च वचनं व्याख्यातमवसेयम् ।

पातञ्जलयोगसૂત્રવિવરણે પ્રકૃતગ્રન્થકૃતા → કૌટસ્થ્યનત્વાત્મનો યચ્છૃતિસિદ્ધં તદિતરાઽવૃત્તિસ્વા-ભાવિકજ્ઞાનદર્શનોપયોગવત્ત્વેન સમર્થનીયમ્ । 'નિર્ધર્મકત્વં ચિત્ઃ કૌટસ્થ્યમિત્યુત્કૌ તત્ર પ્રમેયત્વાદેરપ્ય-ભાવપ્રસઙ્ગાત્ । તથા ચ 'સચ્ચિદાનન્દરૂપં બ્રહ્મ' (અદ્વયતારકોપનિષદ્-૬) इत्यादेरप्यनुपपत्तिः । असदादिव्यावृत्तिमात्रेण सदादिवचनोपपादने च चित्त्वमप्यचिद्व्यावृत्तिरेव स्यादिति गतं चित्सामान्येनापि ← (यो.સૂ.વિ.૩/૫૫-પૃ.૩૯) इति यदुक्तं तदप्यत्रानुसन्धेयं पर्यायाथार्देशपरतया ।

यत्तु सत्त्वादिगुणपरिणामाऽऽधाने पुरुषस्य प्रकृतिवत् जडत्वाऽऽपत्तेः कूटस्थत्वसिद्धिरिति तन्न, कथञ्चित्परपरिणामसम्भवेऽपि स्वीयमूलपरिणामाऽप्रच्यवात्, जपाकुसुमसन्निधाने रक्तिमाधानेऽपि स्फटि-

સમસ્યા :- આત્માને પરિણામી નિત્ય માનવામાં આવે તો 'આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે.' આવા શાસ્ત્રવચનની અસંગતિ થઈ જશે એનું શું ?

સમાધાન :- ના, આ દલીલ પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે આત્મામાં કૂટસ્થતાનું પ્રતિપાદન કરનારા ઉપનિષદ્વચનોની સંગતિ તો તે વચનોને શરીરાદિભેદપરક માનવાથી પણ થઈ શકે છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે 'આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે.' આનો અર્થ 'આત્મા શરીર, ઈન્દ્રિય વગેરેથી ભિન્ન છે. માટે શરીર, ઈન્દ્રિય વગેરે હણાવા છતાં આત્માનો નાશ થતો નથી.' આવો કરવામાં આવે તો પણ તેની સંગતિ થઈ શકે છે.) આ મુજબ સારી રીતે વિચારવાની પાતંજલ વિદ્વાનોને ભલામણ ગ્રંથકારશ્રી કરે છે. (૧૧/૨૨)

बुद्ध्या सर्वोपपत्तौ च मानमात्मनि मृग्यते । संहत्यकारिता मानं पारार्थनियता^१ च न ॥२३॥

बुद्ध्येति । बुद्ध्या = महत्तत्त्वेन सर्वोपपत्तौ = सकललोकयात्रानिर्वाहे च सति आत्मनि

कगतमूलनिजपरिणामाऽव्ययवत् । एतेन → जपाकुसुमसम्पर्कात् स्फटिको लोहितो यथा । गुणत्रयादि-सम्पर्कात् तथाऽऽत्माऽपि जडो भवेत् ॥ ← (रा.गी.४/२४) इति रामगीतावचनमपि प्रत्याख्यातम्, यादृशं लौहित्यं स्फटिके तादृशजडत्वापादनस्येष्टत्वात् ।

यद्वा कूटस्थत्वश्रुतेः अविशिष्टोपलब्धिपरतयाऽप्युपपत्तिः सम्भवति । तदुक्तं सर्वसारोपनिषदि → ब्रह्मादि-पिपीलिकादिपर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते ← (स.सा.४) इति ।

वस्तुतस्तु सूक्ष्माणामपि चित्तवृत्तीनां निरोधायाऽऽत्मनः कूटस्थत्वश्रुति-मनन-निदिध्यासनादिकमुप-युज्यते न तु परिणामिस्वभावनिषेधार्थम्, स्वविषयबाधेन विपर्ययत्वापत्तेः । प्रकृते → प्रकाशयन्तमन्तःस्थं ध्यायेत् कूटस्थमव्ययम् । ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैव चाऽऽसुप्तेरामृतेस्तु यः ॥ जीवनमुक्तः स विज्ञेयः स धन्यः कृतकृत्यवान् ।

← (पै.३/२-३) इति पैङ्गलोपनिषद्वचनं, → प्रकाशयन्तमन्तःस्थं ध्यायेत् कूटस्थमव्ययम् ← (यो.कुं.३/२६) इति योगकुण्डल्युपनिषद्वचनं, → अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा । तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ताश्चित्तवृत्तयः ॥ ← (अष्टा.गी.१८/५९) इति च अष्टावक्रगीतावचनमप्यनुसन्धेयम् । सम्मतञ्चेदमस्माकमपि । तदुक्तं अध्यात्मगीतायामपि → देहादिजडभावेपु साक्षिभावेन वर्तनम् । भवेद् यदा तदाऽऽत्माऽसौ जीवनमुक्तः प्रभुः स्वयम् ॥ ← (अ.गी.१४) इति भावनीयम् । एतेन → निर्लेपकं निरपायं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ← (यो.शि.३/२९) इति योगशिखोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम्, तस्य शुद्धद्रव्यार्थिकनयानुसारिध्यानयोगोपयोगित्वात् । यथोक्तं कृष्णगीतायामपि → शुद्धात्मरूपमादाय नाम-रूपादिविस्मृतिः । कर्तव्याऽऽत्मोपयोगेन सदसत्सु विवेकिना ॥ ← (कृ.गी.८६) इति भावनीयं विमुक्ताभिनिवेशैः ।

यत्तु योगसूत्रभाष्ये → यथा च जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते स हि तत्फलस्य भोक्तेति । एवं बन्ध-मोक्षौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति ← इत्येवं (यो.सू.भा.२/१८) व्यासेनोक्तं तदसत्, सदैव संसारदशायां मोक्षदशायाञ्चात्मन एकरूपत्वे बन्ध-मुक्तिफलभोक्तृत्वस्योपचारिक-बन्ध-मोक्षव्यपदेशनिमित्तस्य विरहात्तत्र तद्व्यपदेशानुपपत्तेः । न हि निर्निमित्तमौपचारिकव्यपदेशमिच्छन्ति मनीषिणः ॥११/२२॥

किञ्च 'बुद्ध्येति' । महत्तत्त्वेन कृत्याद्याश्रयेण निरुक्तरीत्या सकललोकयात्रानिर्वाहे सति आत्म-

तद्दुपरंत पातंजलयोगदर्शनमां अेक द्दोष अे आवे छे डे -

गाथार्थ :- बुद्धि द्वारा ज्ञेयं अंशुं संगत थर्षुं जतुं छेय तो आत्माने स्वीकारवानुं कोर्षक प्रभाश शोधवानी ज्ञेय पडशे. पारार्थव्याप्य संदत्यकारिता पश आत्मसाधक छेतु नथी. (११/२३)

टीकार्थ :- वणी, ज्ञेय कृति, लोग वगेरे गुणधर्मोना आश्रय तरीके बुद्धिने स्वीकारिने सर्व लोक

१. हस्तादर्श 'नियतानि च' इत्यशुद्धः पाठः ।

માનં = પ્રમાણં મૃગ્યતે । કૃત્યાદ્યાશ્રયવ્યતિરિક્તે આત્મનિ પ્રમાણમન્વેષણીયમિત્યર્થઃ । ન ચ પારાર્થનિયતા = પરાર્થકત્વવ્યાપ્યા સંહત્યકારિતા = સમ્ભૂયમિલિતાડર્થક્રિયાકારિતા માનં = અતિરિક્તાત્મનિ પ્રમાણમ્ । યત્સંહત્યાડર્થક્રિયાકારિ તત્પરાર્થં દ્રષ્ટં, યથા શય્યા-શયનાઽઽસનાદ્યર્થાઃ । સત્ત્વરજસ્તમાંસિ ચ ચિત્તલક્ષણપરિણામભાજ્ઞિ સંહત્યકારીણિ । અતઃ પરાર્થાનિ । યશ્ચ પરઃ

સિદ્ધિર્ન સ્યાત્, તં વિનૈવ તદુપપત્તેઃ । અત એવ સાહ્ય-યોગૈઃ કૃત્યાદ્યાશ્રયવ્યતિરિક્તે આત્મનિ પ્રમાણં અન્વેષણીયં = માર્ગણીયં સ્યાત્ । જૈનમતે તુ કૃત્યાદેરેવ દેહાદિભિન્નાઽઽત્મસાધકત્વં સમ્ભવતિ । ન ચૈતત્પાતઞ્જલૈઃ વક્તું પાર્યતે, અપસિદ્ધાન્તાપાતાત્ । અત એવ કૃત્યાદ્યતિરિક્તં મહત્તત્ત્વાઽતિરિક્તાત્મસાધકં પ્રમાણં પાતઞ્જલૈરન્વેષણીયમિત્યર્થઃ । ન ચ પરાર્થકત્વવ્યાપ્યા સમ્ભૂયમિલિતાર્થક્રિયાકારિતા અતિરિક્તાત્મનિ પ્રમાણં = કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદ્યાશ્રયભિન્ન-પુરુષસાધ્યકાનુમિતિહેતુઃ । તદેવ સ્પષ્ટયતિ- 'યદિ'તિ ।

વ્યવહારની સંગતિ બુદ્ધિ દ્વારા જ થઈ જતી હોય તો પછી કૃતિ, ભોગ વગેરેના આશ્રયથી ભિન્ન એવા આત્માને સ્વીકારવા માટે કોઈક પ્રમાણ શોધવું પડશે. (મતલબ કે પાતંજલ વિદ્વાનોએ બતાવેલી પ્રક્રિયા મુજબ તો આત્માને માનવામાં ન આવે તો પણ તમામ લોકવ્યવહારની સંગતિ થઈ શકે છે. આત્માએ જે કામ કરવાનું છે તે કામ પાતંજલ વિદ્વાનોને માન્ય બુદ્ધિ = મહત્ તત્ત્વ = ચિત્ત કરી શકે તેમ છે તો શા માટે બુદ્ધિભિન્ન સ્વતંત્ર આત્માને સ્વીકારવો ? જૈન મત મુજબ તો પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ વગેરે ગુણધર્મો જ દેહાદિભિન્ન એવા આત્માના સાધક બની શકે છે. પરંતુ પાતંજલ વિદ્વાનોના મતે તો તેના આશ્રયરૂપે મહત્ તત્ત્વ = બુદ્ધિ જ સ્વીકારવામાં આવે છે. માટે બુદ્ધિભિન્ન આત્માની સિદ્ધિ માટે કોઈક નવું પ્રમાણ પાતંજલ વિદ્વાનોએ શોધવું પડશે.)

• પાતંજલમતે આત્મસાધક પ્રમાણનો અભાવ •

પાતંજલ :- પરાર્થકત્વને વ્યાપ્ય એવી સંહત્યકારિતા જ બુદ્ધિ વગેરેથી ભિન્ન એવા આત્માને સિદ્ધ કરવામાં પ્રમાણભૂત હેતુ છે. 'સંહત્યકારિતા'નો અર્થ છે ભેગા થઈને કામ કરવું. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ વગેરે ઉપાદાન કારણોએ પરસ્પર ભેગા થઈને સુખાદિનો ભોગવટો (= મિલિત અર્થક્રિયા) કરવો. આ હેતુ બુદ્ધિ વગેરેથી ભિન્ન એવા આત્માને સિદ્ધ કરી શકશે. કારણ કે આ હેતુ પરાર્થકત્વનો વ્યાપ્ય છે. પરાર્થકત્વનો અર્થ છે પોતાનાથી ભિન્ન માટે હોવાપણું. દાર્શનિક પરિભાષા મુજબ કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે ચિત્તસ્વરૂપ પરિણામને ધારણ કરનારા એવા સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ પરાર્થ છે. (= પોતાનાથી ભિન્ન એવા પદાર્થ = પુરુષ = આત્મા માટે છે.) કારણ કે તે સંહત્યકારી છે. જે જે સંહત્યકારી = સંભૂય અર્થક્રિયાકારી = મિલિતકાર્યકારી = ભેગા થઈને કામ કરતા હોય તે તે પરાર્થ = પોતાનાથી ભિન્ન પદાર્થ માટે હોય, જેમ કે મકાન, પથારી, આસન, વાહન વગેરે પદાર્થો. મકાન, પથારી વગેરે ભેગા થઈને જે કામ કરે છે તે પોતાના માટે નહિ પરંતુ પોતાનાથી ભિન્ન એવા દેવદત્ત વગેરેના ભોગવટા માટે છે. મકાન કાંઈ મકાન માટે નથી પણ માલિકને રહેવા માટે છે. પથારીમાં કાંઈ પથારી સૂતી નથી. પણ પથારીથી ભિન્ન એવા દેવદત્ત વગેરેને સૂવા માટે પથારી પથરાય છે. મતલબ કે મકાન બંધાય છે, ગાદલા વગેરે પથરાય છે, તકીયો ગોઠવાય છે, પંખો ચાલુ થાય છે - આ બધું કાર્ય મકાન વગેરે માટે નથી થતું. પરંતુ મકાન વગેરેથી ભિન્ન એવા

સ પુરુષ ઇતિ । તદુક્ત- “તદસદ્બ્યેયવાસનાભિશ્ચિત્રમપિ^૧ પરાર્થ સંહત્યકારિત્વાદિતિ” (યો.સૂ. ૪-૨૪) ॥૨૩॥

કુત ઇત્યાહ —

સત્ત્વાદીનામપિ સ્વાદ્ગિન્યુપકારોપપત્તિતઃ । ^૨બુદ્ધિર્નામૈવ ^૩પુંસસ્તત્ સ્યાચ્ચ તત્ત્વાન્તરવ્યયઃ ॥૨૪॥

“સત્ત્વાદીનામિ”તિ । સત્ત્વાદીનાં ધર્માણાં સ્વાદ્ગિન્યપિ^૪ = સ્વાઽઽશ્રયેઽપિ । ઉપકારોપપત્તિતઃ

પ્રકૃત એવ યોગસૂત્રસંવાદમાહ ‘તદસદ્બ્યેયે’તિ । એતદ્વ્યાખ્યા યોગસુધાકરે → યદ્યપિ ક્તેશ-કર્મ-વિપાક-વાસનાભિરનન્તાભિશ્ચિત્રં સુખાદ્યાશ્રયતયા ભોક્તૃકલ્પં ચિત્તં તથાપિ પરસ્ય નિરુપચરિતચિત્ત્વભાવ-સ્યાઽર્થો ભોગાઽપવર્ગો સાધયતીતિ પરાર્થ = ભોગ્યમેવ, ન ભોક્તા । કસ્માત્ ? સંહત્ય = દેહેન્દ્રિયાદિ-સહકારિભિઃ મિલિત્વા ભોગાદિકાર્યકારિત્વાત્ । યન્મિલિત્વા કાર્યકારિ તત્પરાર્થ યથા ગૃહાદિ દેવ-દત્તાર્થમ્ । તસ્માચ્ચિત્તાદન્યશ્ચિદાત્મા ભોક્તાસ્તીતિ સિદ્ધમ્ ← (યો.સૂ. ૪/૨૪ સુધા) ઇત્યેવં વર્તતે । ‘સંહત્યકારિત્વં = કાર્યે સહકારિસાપેક્ષત્વમ્’ (ના.ખ. ૨/૨૧) ઇતિ નાગોજીભટ્ટઃ । ન ચૈતત્ સમ્યક્ ॥૧૧/૨૩॥

કુતઃ ? ઇત્યાહ- ‘સત્ત્વાદીનામિ’તિ । સત્ત્વાદીનાં ધર્માણાં સ્વાશ્રયે વુદ્ધૌ પ્રકૃતૌ વા અપિ

માલિકના ભોગવટા માટે થાય છે. તેમ ચિત્ત અવસ્થાને પામેલા સત્ત્વ વગેરે ગુણો પણ પરસ્પર ભેગા થઈને-સંપીને જે પ્રયત્ન કરે છે તે પણ પોતાના માટે નહિ પણ પોતાનાથી ભિન્ન (એવા પુરુષ = આત્મા) માટે કરે છે. પોતાનાથી ભિન્ન એવા જે પદાર્થને સુખ-દુઃખનો ભોગવટો કરાવવા માટે સત્ત્વ વગેરે ત્રણેય ગુણો પ્રયત્ન કરે છે તે પદાર્થ બીજો કોઈ નહિ પણ આત્મા જ છે. આમ બુદ્ધિ વગેરેથી ભિન્ન એવા આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આવા જ આશયથી યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → ‘જો કે તે ચિત્ત અસંખ્ય સંસ્કારોથી વિચિત્ર છે. તેમ છતાં તે પર માટે છે. (સ્વભિન્ન આત્માના ભોગવટા માટે છે.) કારણ કે તે સંહત્યકારી છે.’ ←

જૈન :- પાતંજલ વિદ્વાનોની આ વાત વ્યાજબી નથી. અર્થાત્ સંહત્યકારિત્વ હેતુ દ્વારા ચિત્ત વગેરેથી ભિન્ન એવા આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. (૧૧/૨૩)

શા માટે સંહત્યકારિત્વ હેતુથી ચિત્તભિન્ન સ્વતંત્ર આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી ? તેનો જવાબ આપતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

ગાથાર્થ :- સત્ત્વ વગેરે ગુણો પોતાના આશ્રય ઉપર પણ ઉપકાર કરતા હોવાથી ઉપરોક્ત પરાર્થવ્યાપ્તિ બરાબર નથી. તથા આ રીતે તો બુદ્ધિ એ જ પુરુષનું બીજું નામ થઈ જશે. તથા અન્ય તત્ત્વનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. (૧૧/૨૪)

❁ સંહત્યકારિત્વ હેતુની વિલક્ષણતા ❁

ટીકાર્થ :- સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ પોતાના આશ્રયમાં = બુદ્ધિ તત્ત્વમાં પણ ઉપકાર કરે તેવું સંભવિત હોવાથી પરાર્થત્વની વ્યાપ્તિમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. (સાંખ્ય અને પાતંજલયોગદર્શનના

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ચિત્તમપિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘બુદ્ધિર્નામૈવ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘પુંસિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૪. હસ્તાદર્શ ‘સત્ત્વાદીનામિતિ’ ઇતિ પદં નાસ્તિ । ૫. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘સ્વાગિન્યપિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

= ફલાઽઽધાનસમ્ભવાદ્, ઉક્તનિયમે માનાઽભાવાત્,

ફલાઽઽધાનસમ્ભવાત્ = પાતઞ્જલયોગદર્શનરાદ્ધાન્તાનુસારેણ નિરુપચરિતભોગસમ્પાદનાદિલક્ષણફલોપધાનસમ્ભવાત્ પારમાર્થિકદુઃખવિમોક્ષલક્ષણફલોપધાનોપપત્તેર્વા વિપમાઽવસ્થાપન્નગુણાત્મક-બુદ્ધિગતનિરુપચરિતભોગસમ્પાદનદ્વારા પુરુપસ્યોપચરિતભોગસમ્પાદનેન સમાઽવસ્થાઽઽપન્ન-સત્ત્વાદિગુણાત્મકચિત્તરૂપેણાઽવસ્થિતાઃ સત્ત્વા-દિગુણાઃ સ્વસ્થિત્યધીનસ્થિતિકતયા સ્વાશ્રયં ચિત્તં, નિરુપચરિતભોગસમ્પાદનેન સ્વાશ્રયં મહત્તત્ત્વં, અનુ-પચરિતદુઃખવિમોક્ષોપધાનેન ચ સ્વાશ્રયં પ્રધાનં ઉપકુર્વન્ત્યેવેતિ **ઉક્તનિયમે** = 'યત્સંહત્યાઽર્થક્રિયાકારિતત્ પરાર્થમિ'તિ વ્યાપ્તૌ માનાઽભાવાત્ = પ્રમાણવિરહાદ્ ન તતઃ પુરુપસિદ્ધિઃ । યથા સ્વભાવતો દુઃખમુક્તસ્ય પુરુપસ્ય પ્રતિબિમ્બાત્મકદુઃખવિમોક્ષાર્થં સત્ત્વાદયો ગુણાઃ પ્રવર્તન્તે તથૈવ સ્વસ્ય પારમાર્થિકદુઃખવિમુક્ત-યેઽપિ તે પ્રવર્તન્તે એવ । **ઇત્થમેવ** → વિમુક્તવિમોક્ષાર્થં સ્વાર્થં વા પ્રધાનસ્ય ← (સાં.સૂ.૨/૧૧) **ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્રં** સઙ્ગચ્છતે, નાન્યથા ।

એતેન → ભોગાપવર્ગાર્થં દૃશ્યમ્ ← (યો.સૂ.૨/૧૮) **ઇતિ યોગસૂત્રોક્તિઃ** વ્યાખ્યાતા, → પ્રધાનસૃષ્ટિઃ પરાર્થં સ્વતોઽપ્યપ્તૈકૃત્વાદ્ ઉપ્દ્રુકુઙ્કુમવહનવત્ ← (સાં.સૂ.૩/૫૮) **ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્રોક્તિશ્ચ** નિરસ્તા । તતશ્ચ સત્ત્વાદિગુણાનાં સ્વાર્થત્વેઽપિ સંહત્યકારિત્વોપલબ્ધેઃ ન સત્ત્વાઘટિરિત્તપુરુપસિદ્ધિરિતિ ભાવઃ ।

એતેન → મૂલે મૂલાઽભાવાદમૂલં મૂલમ્ ← (સાં.સૂ.૧/૬૭) **ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્રમપિ** નિરસ્તમ્, સત્ત્વર-જસ્તમસાં મૂલપ્રકૃતિસ્થિતિનિયામકત્વેન તદુપાદાનત્વાચ્ચ ।

ઇત્થમેવ → તસ્માદવ્યક્તમુત્પન્નં ત્રિગુણં દ્વિજસત્તમ ! ← (મ.ભા.શાંતિપર્વ-૩૩૪/૩૧) **ઇતિ,** → અવિદ્યામાહુરવ્યક્તં સર્ગપ્રલયધર્મિણમ્ ← (મ.ભા.શાં.પ.૩૦૭/૨) **ઇતિ ચ મહાભારતવચનોપપત્તેઃ,** તત્રોપચારાદિકલ્પને માનાભાવાદિતિ દિક્ ।

અત્ર યદ્યપિ ચિત્ત-ગુણયોર્મિથઃ પરિણામ-પરિણામિભાવ એવાસ્તિ તથાપિ સત્ત્વાદિગુણાનાં ચિત્તેઽવસ્થિતત્ત્વાદન્નાઽઽશ્રયાઽઽશ્રયિભાવકથનમપિ ન વિરુદ્ધ્યત ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

મત મુજબ સમસ્ત જગત ત્રિગુણાત્મક છે. તેથી ઘટ, પટાદિ દરેક પદાર્થમાં સત્ત્વ વગેરે ૩ ગુણ રહેલા છે. તેથી ચિત્તલક્ષણ પરિણામને પામેલા સંહત્યકારી સત્ત્વાદિ એ વસ્તુતઃ ચિત્તસ્વરૂપ પરિણામથી ભિન્ન ન હોવા છતાં અભિન્નરૂપે સત્ત્વાદિ ગુણો ત્યાં રહેલ છે. આમ તે ગુણો અભિન્નપણે રહી પોતાના આશ્રયભૂત ચિત્તમાં ઉપકાર કરે છે. સત્ત્વાદિ ગુણો ચિત્તમાં રહેલા છે. માટે ચિત્તને = અંતઃકરણને આશ્રય કહેલ છે. વસ્તુતઃ અહીં આશ્રય-આશ્રયીભાવ નથી પરંતુ પરિણામ-પરિણામીભાવ રહેલો છે. તે ઉપરાંત એમ પણ કહી શકાય છે કે બુદ્ધિમાં વાસ્તવિક ભોગ સંપાદન કરવા દ્વારા પણ સત્ત્વાદિ ગુણો સ્વાશ્રય એવી બુદ્ધિના ઉપકારી છે જ. તથા તેના દ્વારા પુરુષપ્રયોજન સંપાદન કરવા દ્વારા અથવા પ્રકૃતિગત વાસ્તવિક દુઃખથી પ્રકૃતિને જ છુટકારો અપાવવા દ્વારા પ્રકૃતિને પણ કૃતાર્થ કરે જ છે. માટે પરપ્રયોજનથી પ્રવૃત્તિ કરવી એ વાત સિદ્ધ થતી નથી. મતલબ કે સત્ત્વાદિગુણમાં સંહત્યકારિત્વ હોવા છતાં પરાર્થત્વ નહિ પણ સ્વાર્થત્વ = સ્વઅભિન્નપદાર્થપ્રયોજનકત્વ રહેલ છે. માટે જ્યાં જ્યાં સંહત્ય અર્થક્રિયાકારિત્વ ત્યાં ત્યાં પરાર્થત્વ-આવી ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિ વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત થાય છે.)

સત્ત્વાદૌ સંહત્યકારિત્વસ્ય વિલક્ષણત્વાત્ ।

અન્યથા અસંહતરૂપપરાસિદ્ધેઃ,

યત્તુ પુરુષાણાં નૈરપેક્ષ્યેઽપિ 'અયં મે સ્વામી, અયમેવાહમિ'તિ અવિવેકાદેવ પ્રકૃતિઃ સૃષ્ટ્યાદિભિઃ પુરુષાનુપકરોતીતિ તત્તુ અવિવેકિસભાયામેવ શોભતે, ન તુ વિવેકિપર્ષદિ । એતેન → નૈરપેક્ષ્યેઽપિ પ્રત્યુપકારેઽવિવેકો નિમિત્તમ્ ← (સાં.સૂ.૩/૬૮) इति साह्यसूत्रमपि निरस्तम् ।

કિઞ્ચ શય્યા-શયનાઽઽસનાદૌ સંહત્યકારિત્વં કેવલપરાર્થત્વસઙ્ગતમુપલબ્ધં સત્ત્વાદૌ તુ તત્ સ્વાઽ-ભિન્નસ્વાશ્રયાઽર્થત્વાઽનુવિદ્ધપરાર્થત્વાઽઽલિઙ્ગિતં દૃષ્ટમ્ । કિઞ્ચ શય્યા-શયનાઽઽસનાદૌ મિથઃ સહકારિભાવેન સંહત્યકારિત્વમુપલભ્યતે સત્ત્વરજસ્તમસ્યુ ચ મિથોઽઙ્ગાઽઙ્ગિભાવેન સંહત્યકારિત્વં દૃશ્યત ઇત્યતોઽપિ સત્ત્વાદૌ પરાર્થત્વસાધકત્વેનાભિમતસ્ય સંહત્યકારિત્વસ્ય શય્યાઽઽસનાદિગતસંહત્યકારિત્વતો વિલક્ષણત્વાત્ પ્રકૃતે સ્વરૂપાઽસિદ્ધિરપિ દુર્વારા । તતશ્ચ નાઽતિરિક્તપુરુષસિદ્ધિઃ સમ્ભવતિ । ન હિ મહાનસાદાવનલ-વ્યાપ્યત્વેનાઽવિચ્છિન્નરેખાકસ્ય ધૂમસ્ય નિશ્ચયે વિચ્છિન્નમૂલાદપિ ધૂમાદ્ જલહદાદૌ તત્સિદ્ધિઃ સમ્ભવતિ । એતેન → સંહતપરાર્થત્વાત્ ← (સાં.સૂ. ૧/૧૪૦) इति साह्यसूत्रं → परार्थं संहत्यकारित्वात् ← (यो.सू.४/२४) इति योगसूत्रं च निरस्तम् ।

નનુ શય્યાઽઽસનાદૌ યદેવ સંહત્યકારિત્વમુપલબ્ધં તતોઽવિલક્ષણમેવ તત્ સત્ત્વાદૌ સ્વીક્રિયત ઇતિ તદતિરિક્તપુરુષસિદ્ધિરનાવિલૈવેત્યાશઙ્કાયમાહ- અન્યથા = શય્યાઽઽસનાદિનિષ્ઠાત્સંહત્યકારિત્વાદવિલક્ષણમેવ સંહત્યકારિત્વં સત્ત્વાદિનિષ્ઠમિત્યભ્યુપગમે તુ અસંહતરૂપપરાસિદ્ધેઃ = અસંહતત્વેન રૂપેણાઽભિમતસ્ય પર-પદાર્થસ્ય પુરુષાઽભિધાનસ્યાઽસિદ્ધેઃ । યાદૃશમેવ સંહત્યકારિત્વં શય્યાઽઽસનાદૌ તાદૃશમેવ સત્ત્વાદાવિત્ય-ભ્યુપગમે ચ યાદૃશેન પરેણ શરીરવતા શય્યાઽઽસનાદીનાં પારાર્થ્યમુપલબ્ધં તદ્દૃષ્ટાન્તબલેન તાદૃશ એવ પરઃ શરીરવાન્ સંહતઃ સત્ત્વાદિગતેન સંહત્યકારિત્વેન સેત્યતિ । યાદૃશશ્ચ પૂર્વપક્ષિસમ્મતઃ પરોઽસંહતરૂપઃ તદ્વિપરીતસ્ય સિદ્ધેરિષ્ટવિઘાતકૃદ્ધેતુઃ । ન હ્યસંહતેનાઽસઙ્ગેન પરેણાઽનુવિદ્ધં પારાર્થ્યં ક્વચિદપિ સંહત્ય-કારિણિ દૃષ્ટમ્ ।

વળી, બીજી મહત્વની વાત એ છે કે મકાન, પથારી વગેરેમાં જે સંહત્યકારિત્વ છે તેના કરતાં સત્ત્વ વગેરે ગુણોમાં સંહત્યકારિત્વ વિલક્ષણ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે મકાન, પથારી વગેરે પરસ્પર સહકારીભાવે સંહત્યકારી છે, અંગાંગીભાવરૂપે નહિ. જ્યારે સત્ત્વગુણ વગેરે તો પરસ્પર અંગાંગીભાવરૂપે સંહત્યકારી છે. અર્થાત્ જે સંહત્યકારિત્વ મકાન, પથારી વગેરેમાં છે તે સત્ત્વાદિ ગુણમાં નથી. તથા સત્ત્વાદિ ગુણોમાં જે સંહત્યકારિત્વ છે તે મકાન, પથારી આદિમાં નથી. આથી સંહત્યકારિત્વ હેતુ દ્વારા પરાર્થત્વ = પુરુષપ્રયોજનકત્વ સત્ત્વાદિ ગુણોમાં સિદ્ધ કરી ન શકાય.

અન્યથા = 'ગૃહ-શય્યા-આસન વગેરેમાં જે સંહત્યકારિત્વ છે તે જ સંહત્યકારિત્વ જો સત્ત્વઆદિ ગુણોમાં રહે છે.' એમ તમે માનો તો અમે (જૈન વિદ્વાનો) એમ પણ કહી શકીએ છે કે સંહત્યકારિત્વ દ્વારા જે પરાર્થત્વ ગૃહ-શય્યા આદિમાં સિદ્ધ થાય છે તે જ પરાર્થત્વ પ્રસ્તુત સત્ત્વ વગેરે ગુણોમાં સિદ્ધ થશે. ઘર, પથારી વગેરે દૃષ્ટાંતમાં જે પરપદાર્થ છે તે દેવદતાદિ સશરીરી છે, અશરીરી કે અસંહત = અવયવઅનારબ્ધ નહિ. તે જ રીતે સત્ત્વાદિ ગુણ સ્વરૂપ પક્ષમાં સંહત્યકારિત્વ હેતુના બળથી જે

ધર્માણાં સાશ્રયત્વવ્યાપ્તેશ્ચ બુદ્ધ્યૈવ સફલત્વાત્ નૈવમાત્મા કશ્ચિદતિરિક્તઃ સિદ્ધ્યેદિતિ ભાવઃ।

एतेन → यद्यपि सामान्येन परार्थमात्रत्वेन व्याप्तिर्गृहीता तथापि सत्त्वादिविलक्षणधर्मिपर्यालोचनया तद्विलक्षण एव भोक्ता परः सिध्यति । यथा चन्दनवनाऽऽवृते शिखरिणि विलक्षणाद् धूमाद् वस्त्रिननु-मीयमान इतरवस्त्रिविलक्षणश्चन्दनप्रभव एव प्रतीयते एवमिहापि विलक्षणस्य सत्त्वाख्यस्य भोग्यस्य परार्थत्वेऽनुमीयमाने तथाविध एव भोक्ताऽधिष्ठाता परश्चिन्मात्ररूपोऽसंहतः सिध्यति ← (यो.सू.भा. ४/२४) इति राजमार्तण्डे भोजोक्तिरपास्ता, असंहतपराऽप्रसिद्ध्या साध्याऽसिद्धेः, सत्त्वादिनिष्ठस्य संहत्य-कारित्वस्य परार्थत्वाऽभावव्याप्य-स्वार्थत्वसाहित्योपलब्धेर्हेतोर्विरुद्धत्वाच्च । न ह्येकस्मिन्नेव समये एकेनैव रूपेण स्वार्थत्व-परार्थत्वलक्षणविरुद्धकार्यकारित्वमेकान्तवादिमते सम्भवति ।

किञ्च भोक्तृत्वादिकमपि तन्मते बुद्धावेव वर्तत इति उपचरितभोक्तृत्वशालिनः पुरुषस्य कल्पनाऽपि नाऽऽवश्यकी । एतेन → यश्च भोगेनाऽपवर्गणं चार्थेनार्थवान् पुरुषः स एव परः ← (यो.सू.भा.४/२४) इति योगसूत्रभाष्यकृद्वचनमपि प्रत्याख्यातम्, अपरिणामित्वात् निर्धर्मत्वाच्च पुरुषस्य भोगाऽपवर्गाभ्या-मर्थवत्त्वाऽसम्भवात्, तत्त्ववादे औपचारिकभोगादेरनुपयोगाच्चेत्याशयेन ग्रन्थकृदाह- धर्माणां साश्रयत्व-व्याप्तेरिति । यो यो धर्मः स साश्रयकः यथा नीलरूपं घटाऽऽश्रयकम् । धर्माश्च भोगादय इति तेषामप्याश्रयेण भवितव्यम् । स च पुरुषो न भवितुमर्हति, तस्य निर्धर्मकत्वात् । अतो बुद्धेरेव तदा-श्रयतया भाव्यम् । ततः सत्त्वादिगुणाऽऽरब्धानां भोगादीनां बुद्ध्यैव सफलत्वात् = निष्ठितप्रयोजनत्वात् नૈવમાત્મા કશ્ચિત્ બુદ્ધ્યાદિતઃ અતિરિક્તઃ સિદ્ધ્યેત્ ।

एतेन पुरुषस्य भोगाऽपवर्गार्थं प्रकृतिः प्रवर्तत इत्यपि प्रत्यस्तम् । न हि प्रत्याख्याताऽशनादिकं पुरुषमुद्दिश्य प्रेक्षावान् कश्चित् सूदादिर्महता प्रबन्धेन रसवतीं निष्पादयेत् । अनेन → पुरुषार्थं संसृतिः लिङ्गानां सूपकारवद् राज्ञः ← (सां.सू.३/१६) इति साङ्ख्यसूत्रं निरस्तम्, परमार्थतः पुरुषस्याऽ-भोक्तृत्वेन संसृतेर्निष्प्रयोजनत्वानतिक्रमाच्च ।

एतेन → प्रकृति-महदादिकं परार्थं = स्वेतरस्य भोगाऽपवर्गफलकं, संहतत्वात्, शयनाऽऽसनादिवदित्य-नुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति, तस्याऽपि संहतत्वेऽनवस्थाऽऽपत्तेः ← (सां.प्र.भा. १/६६) इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यकृद्वचनमपि प्रत्याख्यातम्, परमार्थतः सर्वत्र स्वप्रयोजनव्याप्तप्रवृत्तेरेवोप-लम्भात्, → न वा अरे ! सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ← (बृ.आ.उप.२/४/५) इति बृहदारण्यकोपनिषद्वचनव्याघाताऽऽपत्तेश्च । ‘आत्मनस्तु’ = ‘स्वस्य तु’ इत्यर्थः, न तु ‘पुरुषस्य स्वव्यतिरिक्तस्य तु’ इत्यर्थः कार्यः ।

પરાર્થત્વ સિદ્ધ થશે તેમાં ઘટકભૂત પરપદાર્થ પણ સશરીરી = સાવયવ સિદ્ધ થશે, અસંહત = નિર્ધર્મક = નિરવયવ = અવયવઅનારબ્ધ એવો નહિ. મતલબ કે સંહત્યકારિત્વ હેતુના બળથી પાતંજલ વિદ્વાનોને જે અસંહત = નિરવયવ પુરુષની સિદ્ધિ કરવી છે તે નહિ થઈ શકે.

વળી, ‘દરેક ગુણધર્મોને પોતાનો આશ્રય હોય છે.’ તેવો નિયમ ઘટનું નીલરૂપ વગેરે સ્થળોમાં સિદ્ધ છે. તેથી સત્ત્વ વગેરે ગુણોના આશ્રયરૂપે બુદ્ધિ જ સિદ્ધ થશે. બુદ્ધિને જ તેનો આશ્રય માનવાથી

तत् = तस्माद् बुद्धिः पुंसः = पुरुषस्य एव नाम स्यात् । 'च = पुनः तत्त्वाऽन्तरव्ययः = अहंकारादितत्त्वोच्छेदः' स्यात् ॥२४॥

एनेन → आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिः आविवेकात् ← (सां.सू.३/४७) इति, → कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ← (सां.सू.३/५१) इति च साङ्ख्यसूत्रमपि निरस्तम्, कर्मणो जडप्रवर्तकत्वे घटादेरपि प्रधानस्येव चेष्टावत्त्वं स्यादिति दिक् ।

तस्मात् = बुद्धिभिन्नाऽऽत्माऽसिद्धेः बुद्धिः पुरुषस्यैव = रागादिपरिणतस्यात्मन एव नाम स्यात् । तदुक्तं स्याद्वादकल्पलतायां → बुद्धिरेव रागादिपरिणतात्मस्थानेऽभिषिच्यताम् । तस्या लयश्च रागादिलय एव इति तत्रैव मुक्तिरिति ध्रुवम् ← (शा.वा.स. ३/३१/वृ. पृ.११३) इति ।

युक्तञ्चैतत्, इत्थमेव बुद्ध्यादेः चेतनत्वप्रतीतिसङ्गतेः । न च चेतनसंसर्गादचेतनस्याऽपि बुद्ध्यादेः चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो भ्रान्तैवेति वाच्यम्, शरीरादेरपि चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात्, चेतनसंसर्गाऽविशेषात् । शरीराद्यसम्भवी बुद्ध्यादेरात्मना साकं संसर्गविशेषोऽस्तीति चेत् ? स कोऽन्योऽन्यत्र कथञ्चित्तादात्म्यात् ? तददृष्टकृतत्वादिविशेषस्य शरीरादावपि भावात् । ततो नाऽचेतना ज्ञानादयः स्वसंविदितत्वात्, अनुभववत् । स्वसंविदितास्ते, परसंवेदनाऽन्यथाऽनुपपत्तेरिति (अ.स.परि.१।६।पृ.१०३।२।३) व्यक्तमुक्तं विद्यानन्देन अष्टसहस्र्याम् ।

किञ्च परार्थाश्चक्षुरादय इत्युक्तं, तत्रापि (१) आधेयाऽतिशयो वा परः साध्यत्वेनाऽभिप्रेतः, (२) यद्वाऽविकार्यनाधेयाऽतिशयश्च, (३) आहोस्वित्सामान्येन चक्षुरादीनां पारार्थ्यमात्रं साध्यत्वेनाभिप्रेतम्? इति विकल्पत्रयम् । नाद्यः, सिद्धसाधनात्, अस्माभिरपि चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनाऽभ्युपगमात् । न द्वितीयः, विरुद्धत्वात्, साध्यविपर्ययेण दृष्टान्तहेत्वोर्व्याप्तत्वेन प्रतीतेः । अविकारिण्युपकारस्याऽशक्यक्रियत्वेन पारार्थाऽयोगाच्च । न तृतीयो, यथाकथञ्चित्पारार्थ्यस्य सर्वैरभ्युपगमात् । न च चित्तमपि साध्यधर्मित्वेनोपात्तमिति तदपरस्य परस्य साध्ये प्रवेशान्न सिद्धसाधनम्, अपरस्याऽविकारिण उपकार्यत्वाऽसम्भवात्, चक्षुरूपाऽऽलोकमनस्काराणामपरचक्षुरादिकदम्बकोपकारित्वस्यैव न्याय्यत्वाद्द्विज्ञानस्य चानेककारणकृतोपकाराऽध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति न किञ्चिद्विचार्यमाणं साङ्ख्यदर्शने चारिमाणमञ्चतीति व्यक्तमुक्तं ग्रन्थकृद्भिः साङ्ख्यवार्ताचर्वणाऽवसरे अनेकान्तव्यवस्थायाम् (अ.व्य.पृ.३९ व्यवहारनयप्रतिपादने) ।

दोषान्तरं समुच्चिनोति- 'पुनः अहंकारादितत्त्वोच्छेदः स्यात् ॥११/२४॥

ते सत्त्वादि गुणो द्वारा संपन्न थयेलो सुभ-दुःभनो भोगवटो सङ्ग थर्ष जशे. अर्थात् सत्त्वादि गुणधर्मोनुं भोगादि स्वरूप इण बुद्धि द्वारा ज थरितार्थ थर्ष जशे. आ प्रभाशे मानवाथी बुद्धिथी अतिरिक्त अेवो आत्मा सिद्ध नडि थाय. तेथी बुद्धिथी भिन्न कोर्ष आत्मानि सिद्धि नडि थाय. तेथी बुद्धि अे ज पुरुषनुं बीजुं नाम भनी जशे. अर्थात् बुद्धि कडो के पुरुष कडो के आत्मा कडो - इक्त नामत्वेड छे, अर्थत्वेड नडि. आम सिद्ध थशे. तेम ज पातंजलयोगदर्शनकारने मान्य अलंकार वगेरे तत्त्वनो पश उच्छेड थर्ष जशे. (११/२४)

१. 'च'शब्दो मुद्रितप्रतौ नास्ति, परं मूलादर्शे विद्यते, आवश्यकश्चेत्यस्माभिः गृहीतः ।

२. हस्तादर्शे 'तत्त्वव्यवच्छेद' इति पाठः । ३. हस्तादर्शे 'तथात्' इत्यशुद्धः पाठः ।

तथाहि —

व्यापारभेदादेकस्य वायोः पञ्चविधत्ववत् । अहङ्कारादिसंज्ञानोपपत्तिसुकरत्वतः ॥२५१॥

व्यापारेति । एकस्य वायोर्व्यापारभेदाद् = ऊर्ध्वगमनादिव्यापारभेदात् ^२पञ्चविधत्ववत् = 'पञ्च वायवः प्राणाऽपानादिभेदादि'ति व्यपदेशवत् (अहङ्कारादिसंज्ञानोपपत्तिसुकरत्वतः=) अहङ्कारादिसंज्ञानानामुपपत्तेः सुकरत्वतः = सौकर्यात् । तथाहि— बुद्धिरेवाहङ्कारव्यापारं

तथाहि- 'व्यापारे'ति । एकस्य एव वायोः ऊर्ध्वगमनादिव्यापारभेदात् = ऊर्ध्वगमनाऽधोगमनादिक्रियाभेदात्, हृदयादिस्थानभेदाच्च 'पञ्च वायवः' प्राणापानादिभेदात् = प्राणाऽपान-समानोदान-व्यानभेदात् इति व्यपदेशवत् = व्यवहारवत् । अयमाशयः मुख-नासिकाभ्यां निष्क्रमण-प्रवेशनात् प्राणः, मलादीनामधोनयनादपानः, आहारेषु पाकार्थं वह्नेः प्रकाशनात् समानः, ऊर्ध्वं नयनादुदानः, नाडीमुखेषु वितननाद् व्यानः इति क्रियाभेदात्, 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥' () इति स्थानभेदाच्च संज्ञापञ्चकमेक एव वायुर्लभते । न हि संज्ञाभेदमात्रेण संज्ञिभेदः सम्भवति, तथा सति पाकक्रिया-पाठक्रिया-गानक्रियाकर्तारि एकस्मिन् पुरुषे पाचक-पाठक-गायकव्यवहारभेदात् व्यवहर्तव्यभेदाऽऽपत्तेरिति मुक्तावलीप्रभायां नृसिंहशास्त्री (मु.प्र.का.४४ पृ.३६१) । एतेन → वायुः समानोदान-व्यानाऽपान-प्राणाः ← (त्रिशि.१/३) इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद्गणनं, → प्राणोदान-समानाख्य-व्यानाऽपानैः स पञ्चधा ← (च.सं.२८/३) इति चरकसंहितावचनं, → प्राणाऽपानौ तथा व्यान-समानोदानसंज्ञकाः ← (शि.गी.९/२५) इति च शिवगीतावचनमपि व्याख्यातम् । भावनोपनिषदि तु → प्राणाऽपान-व्यानोदान-समान-नाग-कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जया इति दश वायवः ← (भा.१) इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

तथैव प्रकृते अहङ्कारादिसंज्ञानानां उपपत्तेः = साङ्गत्यस्य सौकर्यात् । तथाहि- बुद्धिरेव अह-
ते आ रीते -

• अहङ्कारादि तत्त्वानो उच्छेद •

गाथार्थः :- જેમ એક જ વાયુના પાંચ પ્રકાર વ્યાપારભેદ = કાર્યભેદ દ્વારા પડે છે. તેમ વ્યાપારભેદથી = કાર્યભેદથી એક જ બુદ્ધિમાં અહંકાર આદિ વિવિધ શબ્દના પ્રયોગની સંગતિ પણ સરળતાથી થશે. (૧૧/૨૫)

ટીકાર્થ :- શરીરગત વાયુ એક જ છે. તેમ છતાં ઊર્ધ્વગમન આદિ અલગ-અલગ પાંચ કાર્યના લીધે વાયુના ઉદાન, અપાન આદિ પાંચ ભેદ પડે છે. તેથી વાયુના પાંચ નામ કહેવાય છે. (હૃદય દેશમાં રહેનાર વાયુ પ્રાણ કહેવાય છે. મળદ્વારમાં રહેલ વાયુ અપાન કહેવાય છે. નાભિમાં રહેલો વાયુ સમાન કહેવાય છે. કંઠ ભાગમાં રહેલો વાયુ ઉદાન કહેવાય છે. તથા સંપૂર્ણ શરીરમાં રહેલો વાયુ વ્યાન કહેવાય છે. વાયુ વાસ્તવમાં એક જ હોવા છતાં શરીરના અલગ-અલગ ભાગમાં ગમન-આગમન આદિ સ્વરૂપ વ્યાપારવિશેષના લીધે વાયુના આ રીતે પાંચ નામ પડે છે. આ વાત પાતંજલ વિદ્વાનોને માન્ય છે.) બરાબર આ જ રીતે એક જ બુદ્ધિમાં વિવિધ પ્રકારના કાર્યભેદના નિમિત્તે અહંકાર વગેરે નામના શબ્દપ્રયોગનું = વ્યવહારનું સમર્થન કરવું સરળ થશે. બુદ્ધિ જ્યારે અહંકાર સ્વરૂપ કાર્યને

૧. મુદ્રિતપ્રતો '૧૧૨૪૧' इत्यशुद्धा सङ्ख्या मुद्रिता । २. 'पंवि...' इत्यशुद्धः पाठो हस्तादर्श ।

जनयन्ती अहङ्कार इत्युच्यताम् । सैव च प्रसुप्तस्वभावा साधिकारा प्रकृतिरिति व्यपदिश्यताम् ।
किमन्तर्गडुतत्वान्तरपरिकल्पनयेति ॥२५॥

पुंसश्च व्यञ्जकत्वेऽपि कूटस्थत्वमयुक्तिमत् । अधिष्ठानत्वमेतच्चेत्तदेत्यादि निरर्थकम् ॥२६॥

‘पुंसश्चे’ति । पुंसः = पुरुषस्य च व्यञ्जकत्वेऽपि^३ अभ्युपगम्यमाने कूटस्थत्वं^४ अयुक्तिमद्

ङ्कारव्यापारं कर्तृत्वादिकं जनयन्ती ‘अहङ्कार’ इत्युच्यताम्, न तु बुद्धिव्यतिरिक्तोऽहङ्कार इत्याशयः ।
अहङ्कारव्यापाराः कर्तृत्वादयः कपिलदेवहृतिसंवादे → कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ।
शान्त-घोर-विमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः ॥ ← (क.दे.सं.२/२६) इत्येवं तल्लक्षणरूपेण दर्शिता इत्य-
वधेयम् । एवं सैव च = बुद्धिरेव च प्रसुप्तस्वभावा = अनभिव्यक्तव्यापारस्वभावा साधिकारा =
तत्तद्व्यापारजननसमर्था सती ‘प्रकृति’रिति व्यपदिश्यताम् । किं = सृतं अन्तर्गडुतत्वाऽन्तरकल्पनया
= अजागलस्तनायमानफल्गु-स्वतन्त्राऽन्यतत्त्वस्वीकारेण । एतेन बुद्धौ सत्रेव पुरुषोपरागः कदाचिदाविर्भव-
तीति निरस्तम्, बुद्ध्युत्पत्तेः पूर्वं पुरुषस्याऽनुपरक्ततया मोक्षाऽऽपत्तेः प्रकृतेः साधारणत्वेनाऽनुपरञ्जकत्वात् ।
‘पूर्वबुद्धिवासनानुवृत्तेः साधारण्येऽप्यसाधारणी प्रकृति’रिति चेत् ? न, ‘बुद्धिनिवृत्तावपि तद्धर्मवासनाऽ-
नुवृत्तिः’ इत्यपदर्शनम् । ‘सौक्ष्म्यान्न दोष’इति चेत् ? मुक्तावपि तत्प्रसङ्गः । ‘निरधिकारित्वात्रैवमिति
चेत् ? तर्हि साधिकारा प्रसुप्तस्वभावा बुद्धिरेव प्रकृतिरस्तु, किमन्तरा प्रकृत्यहङ्कार-मनःशब्दानामर्थान्त-
रकल्पनया । सैव हि तत्तद्व्यापारयोगात् तेन तेन शब्देन व्यपदिश्यते शरीरवायुवत् इत्यागमस्यापि
न विरोधः (शा.वा.३/३० पृ.१११ स्या.क.) इति व्यक्तं स्याद्वादकल्पलतायाम् ॥११/२५॥

दोषान्तरमाह- ‘पुंस’ इति । पुरुषस्य कारणत्वे कार्यत्वे वाऽभ्युपगम्यमाने तु स्पष्टं कूटस्थत्वमयुक्ति-
मदेव किन्तु तस्य व्यञ्जकत्वे = सत्त्विनिष्ठचिच्छक्तिव्यञ्जकत्वे अभ्युपगम्यमाने अपि कूटस्थत्वं असङ्गतम्,

करती डोय त्तारे ते डुद्धिने अडंकार कडो. तथा ते ञ डुद्धि प्रसुप्त स्वत्माववाणी = निष्क्रिय स्वत्माववाणी
डोवा छतां तथाविध कार्य करवानुं सामर्थ्य धरावती डोय त्तारे ते डुद्धिने ‘प्रकृति’ कडो. वश्ये निरर्थक
अेवा अडंकार, प्रकृति वगेरे स्वतंत्र पदार्थोनी कल्पना करवानी ञडूर शुं ? अलग-अलग अवस्थाभां
डुद्धि पोते ञ अडंकार, प्रकृति वगेरेनो व्यवहार कराववाभां समर्थ डोवाथी डुद्धिथी त्मिन्न अेवा अडंकार,
प्रकृति वगेरे तत्त्वोनी कल्पना करवी ते पातंजल विद्वानो भाटे व्याजणी नथी. आ रीते अडंकार वगेरे
तत्त्वनो पड्डा उखेडे थशे. (११/२५)

पातंजल मतमां अन्य दोषने दर्शावता मडनीय ग्रंथकारश्री ञडावे छे डे -

गाथार्थः :- पुरुषने अभिव्यंजक मानवामां आवे तो पड्डा कूटस्थत्व अयुक्त = असंगत ढरशे. तथा अभि-
व्यंजकता ञे अधिष्ठानत्वरूपे डोय तो ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपे अवस्थानम्’ आ योगसूत्र निरर्थक थर्छ ञशे. (११/२६)

• पुरुषमां कूटस्थनित्यता असंगत •

टीकाथः :- (सोणमा श्लोकमां पातंजल विद्वानोअे ‘सत्त्वगत = सत्त्वप्रधान अंतःकरणनिष्ठ चित्तशक्ति

१. हस्तादर्शो ‘जयन्ती’ इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ ‘पुंत’ इत्यशुद्धः पाठः । ३. ‘अपि’ शब्दो मुद्रितप्रतौ नास्ति ।

४. हस्तादर्शो ‘...स्थलं’ इत्यशुद्धः पाठः ।

= અસદ્ગતમ્ । અભિવ્યજ્જકત્વં હ્યભિવ્યક્તિજનકત્વમ્ । તથા ચ “અકારણમકાર્યં ચ પુરુષ” () इति वचनं व्याहन्येतेति भावः । ‘अधिष्ठानत्वं = અભિવ્યક્તિદેશાઽઽશ્રયત્વં ¹एतद् = વ્યજ્જકત્વં, પુરુષસ્તુ સદૈકરૂપ’ इति चेत् ? तर्हि तदेत्यादि “तदा” द्रष्टुः स्वरूपावस्थानमिति” (यो.सू.१-३) सूत्रं ²निरर्थकं, तदेत्यस्य व्यवच्छेद्याऽभावात् ।

यतः अभिव्यज्जकत्वं = अभिव्यक्तिजनकत्वम् । पुरुषनिष्ठत्वेनाऽभ्युपगतं कूटस्थत्वं च कारणत्व-कार्य-त्वशून्यरूपम् । तथा च = पुरुषस्य सत्त्वनिष्ठविच्छक्त्यभिव्यक्तिजनकत्वस्वीकारेण हि ‘अकारणमकार्यञ्च पुरुष’ इति यौष्माकं वचनं व्याहन्येत । एतेन → नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थः ← (जा.द.१०/२) इति जाबालदर्शनोपनिषद्वचनं प्रत्यस्तम् ।

ननु अभिव्यक्तिदेशाऽऽश्रयत्वं एतद् = व्यज्जकत्वं = अभिव्यक्तिव्यज्जकत्वं, न तु अभिव्यक्ति-कारणत्वम् । सर्वव्यापकस्य पुरुषस्य यद्देशाऽवच्छेदेनाऽभिव्यङ्ग्या व्याप्या सत्त्वनिष्ठा विच्छक्तिरभिव्यज्यते तद्देशाऽऽश्रयत्वमेव पुरुषस्याऽभिव्यज्जकत्वमुच्यते । न चैतावता पुरुषस्य सव्यापारत्वं सक्रियत्वं वा प्राप्तम्, यतः पुरुषस्तु सदा = सर्वदैव एकरूपः = अविचलितस्वरूप इति चेत् ? तर्हि ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपाऽवस्थानमिति’ (यो.सू.१/३) योगसूत्रगतं पूर्वोक्तं(पृ.७४२) सूत्रं निरर्थकं = अपार्थकं स्यात्,

પુરુષના સન્નિધાનથી અભિવ્યક્ત થાય છે.’ આમ જણાવેલ હતું. આનો અર્થ એ કે ચિત્તનિષ્ઠ ચિત્તશક્તિની અભિવ્યંજકતા પુરુષમાં રહેલી છે. આ રીતે ચિત્તગત ચિત્તશક્તિનું) અભિવ્યંજકપણું પુરુષમાં માનવામાં આવે તો પુરુષગત કૂટસ્થનિત્યત્વ અસંગત થઈ જશે. કારણ કે ‘અભિવ્યંજકતા’ શબ્દનો અર્થ છે અભિવ્યક્તિજનકતા. જો પુરુષ ચિત્તગત ચિત્તશક્તિની અભિવ્યક્તિનો જનક હોય તો ‘પુરુષ કોઈનું કારણ નથી અને કોઈનું કાર્ય પણ નથી.’ - આ પ્રમાણે પાતંજલ શાસ્ત્રવચન ભાંગી પડશે. કારણ કે ‘ચિત્તગત ચિત્તશક્તિની અભિવ્યક્તિનું કારણ પુરુષ છે’ આ વાત તમારી ઉપરોક્ત માન્યતા મુજબ સિદ્ધ થાય છે.

જો કે અહીં પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે → “અભિવ્યંજકતા અભિવ્યક્તિજનકતા સ્વરૂપ નથી પરંતુ અભિવ્યક્તિદેશઆશ્રયત્વ સ્વરૂપ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે પુરુષ તો સર્વવ્યાપી છે = સર્વ વ્યાપક છે તથા ચિત્તગત અભિવ્યંગ્ય ચિત્તશક્તિ વ્યાપ્ય છે. પુરુષના જે દેશઅવચ્છેદન (= આત્માના જે ભાગમાં) અંતઃકરણનિષ્ઠ ચિત્તિશક્તિની અભિવ્યક્તિ થતી હોય તે દેશનો આશ્રય પુરુષ બને છે. આ જ પુરુષગત વ્યંજકત્વ છે. તેથી અભિવ્યક્તિદેશઆશ્રયત્વ સ્વરૂપ વ્યંજકતા પુરુષમાં માનવામાં આવે તો ‘કોઈનું કારણ કે કાર્ય પુરુષ નથી’ - આ આર્ષવચનની અસંગતિ નહિ થાય. કારણ કે) પુરુષ તો સદા એક સ્વરૂપ જ છે. = અવિચલિત સ્વરૂપવાળો જ છે.” ←

• યોગસૂત્રની અસંગતતા •

તર્હિ. । પરંતુ મહોપાધ્યાયજી મહારાજનું આના પ્રતિવિધાનમાં એમ કહેવું છે કે જો અભિવ્યક્તિ-દેશઆશ્રયત્વ સ્વરૂપ વ્યંજકત્વ પુરુષમાં માનવામાં આવે તો ‘તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્’ આ પ્રમાણે પાતંજલિ મહર્ષિનું વચન અસંગત થઈ જશે. કારણ કે ‘તદા’ શબ્દનો અર્થ છે ‘ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય ત્યારે.’ અર્થાત્ ‘તદા’ શબ્દથી વૃત્તિનિરોધના પૂર્વકાળની બાદબાકી કરવામાં આવે છે. જો પાતંજલ વિદ્વાનોના મતે પુરુષ

૧. હસ્તાદર્શ ‘અતદ્’ इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्श ‘तदा’ इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्श ‘पनि..’ इत्यशुद्धः पाठः ।

કાલ્પનિકત્વે ચૈતદ્વિષયસ્ય ઘટાદિવ્યવહારવિષયસ્યાઽપિ તથાત્વાઽપત્તૌ

‘તદે’ત્યસ્ય વ્યવચ્છેદ્યાઽભાવાત્, વૃત્તિનિરોધપૂર્વકાલસ્ય વ્યવચ્છેદ્યત્વાઽસમ્ભવાત્, યતઃ તત્સૂત્રેણ ‘યદા ચિત્તસ્ય શાન્ત-ઘોર-મૂઢાનાં સર્વાસાં વૃત્તીનાં નિરોધસ્તદા દ્રષ્ટુઃ પુરુષસ્ય સ્વાભાવિકે રૂપેઽવસ્થાનમિ’ત્યર્થો-ઽભિહિતઃ । ન ચાયં યુજ્યતે, ચિત્તવૃત્તિકાલે તન્નિરોધકાલે ચાઽવિશેષરૂપેણ પુરુષસ્યૈકરૂપતાયા ભવતામભિ-પ્રેતત્વાત્ । અતઃ ‘સદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપાવસ્થાનમિ’ત્યેવં સૂત્રેણ પરમાર્થતો ભવિતવ્યમ્ ।

અથ ‘તદા’ ઇત્યસ્ય પારમાર્થિકવિષયવિરહેઽપિ કાલ્પનિકવિષયકત્વમઙ્ગીકૃત્ય તથા સૂત્રપ્રણયને નાસ્તિ દોષલેશોઽપિ, સ્ફટિકે જપાકુસુમસન્નિધાને રક્તિમાવત્ પુરુષે ચિત્તવૃત્તિસન્નિધાને તત્સારૂપ્યસ્ય વક્તું શક્યત્વાદિતિ ચેત્ ? મૈવમ્, સ્ફટિકેઽપિ જપાકુસુમસંસર્ગેણ પારમાર્થિકપ્રતિબિम्બોત્પત્તેઃ, પ્રતિબિમ્બસ્ય પૌદ્ગલિકત્વાત્, તલ્લક્ષણોપપત્તેઃ, તદુક્તં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રે નવતત્ત્વપ્રકરણે ચ “સદ્ધયારુજ્જોઽપિ પમા છાયાઽઽતવેહિ અ । વર્ણ-ગંધ-રસા ફાસા પુગ્ગલાણં તુ લક્ષણં ।।” (ઉત્તરા.૨૮/૧૨, ન.ત.૧૧) ઇતિ ।

એતેન → સ્ફટિકદૃષ્ટાન્તો ન સર્વાશે, બુદ્ધેઃ સ્વાર્થાઽઽકારપરિણામસ્યૈવ સ્વપ્નાઽનુરોધનેષ્ટત્વાત્ સ્ફટિકે ચ પ્રતિબિમ્બમાત્રસ્ય સ્વીકારાત્ । કિન્તુ તત્તદ્વસ્તુસન્નિકર્ષેણ તત્તદ્વૃપતયા પ્રતીયમાનતામાત્રાંઽપિ સ્ફટિકસ્ય દૃષ્ટાન્તઃ ← (યો.સૂ.વા. ૪/૨૨) ઇતિ યોગવાર્તિકકૃદ્વિજ્ઞાનભિક્ષુક્તિરપિ પરાકૃતા, અતીતાઽના-ગતયોર્વિનષ્ટાઽનુત્પન્નત્વેન કૈવલ્યે તથા વક્તુમશક્યત્વાત્, સ્ફટિકે પરિણામવિશેષવિરહેઽપિ રક્તિમોપગમે ચાન્ધાશ્મનોઽપિ તદાપત્તેઃ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ ‘સ્ફટિકસ્ય તથાનામભાવે તદુપધેસ્તથા । વિકારો નાઽન્યથાઽસૌ સ્યાદન્ધાઽશ્મન ઇવ સ્ફુટમ્ ।।’ (યો.વિ. ૪૫૧) ઇતિ ।

એતેન ‘પુરુષોઽવિકૃતાત્મૈવ સ્વનિર્ભાસમચેતનમ્ । મનઃ કરોતિ સાન્નિધ્યાદુપાધિઃ સ્ફટિકં યથા ।।(વિ.વા.) વિભક્તેદૃક્પરિણતૌ બુદ્ધૌ ભોગોઽસ્ય કથ્યતે । પ્રતિબિમ્બોદયઃ સ્વચ્છે યથા ચન્દ્રમસોઽમ્ભસિ ।।’ (વિ.વા.) ઇતિ વિન્ધ્યવાસ્યુક્તી પ્રત્યાખ્યાને, સ્ફટિકાદૌ લૌહિત્યાદર્જપાકુસુમાદિજન્યપરિણામવિશેષરૂપત્વાત્ । એતેન સ્ફટિકાદૌ પરમ્પરાસમ્બન્ધેન લૌહિત્યકલ્પનાઽપિ નિરસ્તા, યથોક્તં સ્યાદ્વાદકલ્પલતાયાં → સાક્ષાત્સમ્બન્ધેન તત્પ્રતીતૌ પરમ્પરાસમ્બન્ધસ્યાઽતિપ્રસક્તત્વાત્ । સ્ફટિકાદિનિષ્ટતયા લોહિતાશ્રયસંસર્ગસ્ય સાક્ષાત્સમ્બન્ધેન ભ્રમજનકત્વે, તત્ર વિશેષદર્શનસ્યોત્તેજકત્વે, પરમ્પરાસમ્બન્ધેન લૌહિત્યપ્રમાનિયામકત્વાદિકલ્પને ચાઽતિગૌરવાત્ લૌહિત્યમાત્રજનકત્વકલ્પનાયા એવ ન્યાય્યત્વાત્, અભિભૂતાઽનભિભૂતરૂપયોઃ સમાવેશસ્યાઽનુભવસિદ્ધત્વેના-ઽવિરુદ્ધત્વાત્, નિયતારમ્ભનિરાસાચ્ચે’તિ ← (શા.વા.સ. ૩/૩૦/વૃ.૫.૧૦૯) ।

સર્વથૈવ ચૈતદ્વિષયસ્ય ‘તદે’ત્યાદિસૂત્રગોચરસ્ય કાલ્પનિકત્વે = તુચ્છત્વે ઘટાદિવ્યવહારવિષયસ્યાપિ સદા એક જ સ્વરૂપવાળો છે તો ‘તદા’ શબ્દથી કોઈની બાદબાકી થઈ શકતી નથી. ચિત્તવૃત્તિનિરોધસ્વરૂપ યોગસિદ્ધિના પૂર્વકાળમાં પણ પુરુષ એક જ સ્વરૂપવાળો છે તો પછી ‘તદા’ શબ્દ નિરર્થક છે. આમ ‘તદા’ પદથી વ્યવચ્છેદ કાલનો અભાવ હોવાથી ‘તદા’ પદથી ઘટિત યોગસૂત્ર નિરર્થક સાબિત થાય છે.

• પાતંજલોનો શૂન્યવાદમાં પ્રવેશ •

જો પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે કે → ‘તદા’ શબ્દથી જેની બાદબાકી કરી શકાય તેવો કોઈ સમય ન હોવાથી ‘તદા’ શબ્દથી ઘટિત ઉપરોક્ત યોગસૂત્રનો વિષય તે અંશમાં કાલ્પનિક સમજવો. ← તો પછી

शून्यवादिमतप्रवेश इति भावः ॥२६॥

काल्पनिकत्वमापद्येत । तस्य तथात्वाऽऽपत्तौ = तुच्छत्वाऽऽपत्तौ ईष्यमाणायान्तु शून्यवादिमतप्रवेशः = पातञ्जलानां सर्वशून्यवादिमाध्यमिकमतप्रवेशप्रसङ्गः ।

किञ्च 'सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयः तत्प्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामित्वात्' (यो.सू. ४/१८) इति योगसूत्रमपि प्लवते, ज्ञानरूपस्य चित्तस्याऽऽत्मनि धर्मितापरिणामः सदा सन्निहितत्वेन तस्य सदाज्ञातत्वेऽप्यनुपपन्नः, शब्दादीनां कादाचित्कसन्निधानेनैव व्यञ्जनाऽवग्रहादिलक्षणेन ज्ञाताऽज्ञातत्वसम्भवात् । अत एव केवलज्ञाने शक्तिविशेषेण विषयाणां सदा सन्निधानात् ज्ञानाऽवच्छेदकत्वेन सदाज्ञातत्वमबाधितमिति तु पारमेश्वरप्रवचनप्रसिद्धः पन्थाः ।

यदपि 'द्रष्टृ-दृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्' (यो.सू.४/२३) इति योगसूत्रं तत्र वयन्तु स्याद्वादिनो ब्रूमः → अग्निरूपात्मके प्रकाशे संयोगं विनाऽपि यथा स्वतः प्रकाशकत्वं तथा चैतन्येऽपि प्रतिप्राणि पराऽनपेक्षतयाऽनुभूयमाने, अन्यथाऽनवस्था-व्यासङ्गाऽनुपपत्त्यादिदोषप्रसङ्गात् । परप्रकाशकत्वं च तस्य क्षयोपशमदशायां प्रतिनियतविषयसम्बन्धाऽधीनम् । क्षायिक्यां च दशायां सदा तन्निरावरणस्वभावाऽधीनम् । तच्चैतन्यं रूपादिवत्सामान्यवदस्पन्दात्मकानुपादानकारणत्वेन गुण इति गुण्याश्रित एव स्यात् । यश्च तस्य गुणी स एवात्मा । निर्गुणत्वं च तस्य सांसारिकगुणाऽभावापेक्षयैव न अन्यथा, तस्य स्वाभाविकाऽनन्तगुणाऽऽधारत्वात् । बिम्बभूतचित्तेः निर्लेपत्वाऽभ्युपगमे च तत्प्रतिबिम्बग्राहकत्वेन बुद्धौ प्रकाशस्याऽनुपपत्तिः, बिम्बप्रतिबिम्बभावसम्बन्धस्य द्विष्टत्वेन द्वयोरपि लेपकत्वतौल्यात् । उपचरितबिम्बत्वोपपादने चोपचरितसर्वविषयत्वाद्युपपादनमपि तुल्यमिति नयाऽऽदेशविशेषपक्षपातमात्रमेतत् ← (यो.सू.४/२३ वि.) इति योगसूत्रविवरणे प्रकृतग्रन्थकृतोक्तम् । अत्र मदीयं पद्यम्-

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च द्वे शक्ती तेजसो यथा । पृथगिव स्थिते तद्वत्, ज्ञानानां तु स्वभावतः ॥

एतेन दर्पणे मुखप्रतिबिम्बस्थानीयो बुद्धौ 'अहमि'ति पुरुषोपरागो मुखरक्ततासंसर्गस्थानीयो 'घट' इत्यादिर्विषयोपरागो बिम्बचलनावेशस्थानीयः 'करोमी'ति व्यापाराऽऽवेश इत्यंशत्रयकल्पनमपास्तम् । सम्बन्धसामान्यस्यातिप्रसञ्जकत्वात् सम्बन्धविशेषस्य च तादात्म्याऽतिरिक्तस्य युक्तिरिक्तत्वादमूर्त्तस्याऽऽत्मनः प्रतिबिम्बादिकल्पनाया बालक्रीडाप्रायत्वादिति (अ.स.परि.१।६।पृ.११२) व्यक्तमुक्तं ग्रन्थकृता अष्ट-सहस्रीतात्पर्यविवरणे ॥११/२६॥

'आ घट ए, ते पट ए.' इत्यादि प्रसिद्ध व्यवहारना विषयने पश्च कोर्ध माझस काल्पनिक माने तो तेनी सामे पातंजल विद्वानो कशुं बोली नहि शके. मतलब के घटादिव्यवहारना विषयने पश्च काल्पनिक मानवो पडशे. अने जो आवुं थाय तो शून्यवादी बौद्धना मतमां पातंजल विद्वानोअे गोठवाई जवुं पडे. माटे पातंजल विद्वानोनी उपरोक्त मान्यता बराबर नथी. अेवुं अही ग्रंथकारश्रीनुं तात्पर्य ए.(११/२६)

विशेषार्थः :- सांख्यदर्शन अने पातंजलयोगदर्शनमां चित्तवृत्तिनिरोधकाल पूर्वे द्रष्टानुं स्वरूपअवस्थान संभवी न शके. कारण के त्यारे चित्तगत अभिव्यंग्य चित्तशक्तिनी अभिव्यक्तिना देशना आश्रयभूत अेवा पुरुषमां बुद्धिगत सुभादिना भोगनो उपचार थतो डोवाथी पुरुष उपचरितपशे सुभादिनो भोक्ता

નિમિત્તત્વેऽપિ કૌટસ્થ્યમથાસ્યાપરિણામતઃ । સ્યાદ્ ભેદો ધર્મભેદેન તથાપિ ભવમોક્ષયોઃ ॥૨૭॥

‘નિમિત્તત્વેऽપી’તિ । અથ અસ્ય = આત્મનો નિમિત્તત્વેऽપિ સત્ત્વનિષ્ઠામભિવ્યઙ્ગ્યાં ચિચ્છક્તિં પ્રતિ અપરિણામતઃ = પરિણામાઽભાવાત્ કૌટસ્થ્યમ્ । ‘અકારણમિ’ત્યસ્યાનુપાદાનકારણમિત્યર્થાત્ ઉપાદાનકારણસ્યૈવ પરિણામિત્વાત્ પરિણામસ્ય ચાવસ્થાન્તરગમનલક્ષણત્વાદિતિ ભાવઃ ।

પૂર્વપક્ષી યુક્ત્યન્તરેણાઽઽત્મનઃ કૌટસ્થ્યમુપપાદયતિ- ‘નિમિત્તત્વેऽપી’તિ । અથ ‘ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ’ (સાં.કા. ૩) ઇતિ સાઙ્ખ્યકારિકાવલાત્ પુરુષગતમકારણત્વમનુપાદાનત્વલક્ષણમકાર્યત્વજ્ઞાનુપાદેયત્વલક્ષણમઙ્ગીક્રિયતે । અતઃ સત્ત્વનિષ્ઠાં = સત્ત્વપ્રધાનચિત્તનિષ્ઠાં અભિવ્યઙ્ગ્યાં ચિચ્છક્તિં પ્રતિ ચિત્ત-સ્યોપાદાનકારણત્વં આત્મનઃ ચ તત્ર નિમિત્તત્વેऽપિ = નિમિત્તકારણત્વોપગમેઽપિ પરિણામાઽભાવાત્ = પરિણામિકારણત્વવિરહાત્ કૌટસ્થ્યં નિરાવાધમેવ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ।

છે. તથા ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તથા પછી દ્રષ્ટા પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે. તેમ છતાં પુરુષ સદા એક સ્વરૂપે જ રહેલો છે. અર્થાત્ ઉપચરિત સુખાદિભોક્તૃત્વ હોવા છતાં આત્મામાં કૂટસ્થત્વ તો એકરૂપ જ હોય છે. આ પ્રમાણે પાતંજલ વિદ્વાનો સમાધાન આપે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ આ સમાધાન યુક્તિગમ્ય નથી. કારણ કે વૃત્તિનિરોધકાલપૂર્વે વૃત્તિઓમાં પુરુષ પ્રતિબિંબિત થવાથી પુરુષ ઉપચરિતપણે સુખાદિભોક્તા છે. તથા ત્યાર બાદ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં આત્મપ્રતિબિંબ ન પડવાથી આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે. ચિત્તવૃત્તિમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડવું અને ન પાડવું- આમ સ્પષ્ટ બે ભિન્ન અવસ્થા ઉપલબ્ધ થવાથી આત્મગત કૂટસ્થત્વ બાધિત થશે. તેથી સર્વદા આત્મામાં સર્વથા એક સ્વરૂપ અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૧/૨૬)

ગાથાર્થ :- ‘પુરુષ નિમિત્ત હોવા છતાં પરિણામી ન હોવાથી કૂટસ્થ અબાધિત રહેશે’ - આમ પાતંજલ વિદ્વાનો તરફથી કહેવામાં આવે તો પણ ધર્મભેદથી સંસાર અને મોક્ષ અવસ્થામાં આત્માનો ભેદ થશે જ. (૧૧/૨૭)

ટીકાર્થ :- પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે → સત્ત્વપ્રધાન અંતઃકરણમાં રહેલી અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિ પ્રત્યે આત્મા નિમિત્ત હોવા છતાં તેવા પ્રકારના પરિણામને ધારણ કરતો નથી. તેના પ્રત્યે પુરુષ પરિણામી કારણ બનતો ન હોવાથી આત્મામાં કૂટસ્થતા અબાધિત જ રહેશે. ‘પુરુષ કોઈનું કારણ નથી.’ એ પ્રાચીન શાસ્ત્રવચનનો અર્થ એટલો જ છે કે ‘આત્મા કોઈનું ઉપાદાન કારણ નથી, પરિણામી કારણ નથી.’ ઉપાદાન કારણ કહો કે પરિણામી કારણ કહો. બન્ને એક જ બાબતને દર્શાવે છે. કારણ કે ‘પરિણામ’ શબ્દનો અર્થ છે અન્ય અવસ્થાને પામવી. પુરુષ ચિત્ગત અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિનું નિમિત્ત કારણ હોવા છતાં પણ જડ અંતઃકરણ સ્વરૂપે કે અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિરૂપે પરિણમતો નથી. માટે આત્માનું કૂટસ્થનિત્યત્વ અબાધિત જ છે. (અહીં પાતંજલ વિદ્વાનોનો કહેવાનો આશય એ છે કે જ્યારે પુરુષનું પ્રતિબિંબ અંતઃકરણવૃત્તિમાં પડે છે ત્યારે બુદ્ધિનિષ્ઠ = અંતઃકરણનિષ્ઠ અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. અર્થાત્ ત્યારે બુદ્ધિને ચિત્શક્તિનું ભાન થાય છે. આ જે અભિવ્યંગ્ય એવી ચિત્શક્તિની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેના પ્રત્યે બુદ્ધિ ઉપાદાનકારણ છે અને પુરુષ નિમિત્તકારણ છે. સત્ત્વપ્રધાન અંતઃકરણમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યવિશિષ્ટ અંતઃકરણ એ જ અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિ કહેવાય છે. તથા અભિવ્યંગ્ય-ચિત્શક્તિઆકાર પરિણામ તે બુદ્ધિની વૃત્તિ કહેવાય છે. અભિવ્યંગ્ય ચિત્ શક્તિ બુદ્ધિમાં

तथापि भवमोक्षयोः = संसाराऽपवर्गयोः धर्मभेदेन = भोगनिमित्ताऽनिमित्तत्व^१धर्मभेदेन स्यात्
= कथञ्चिद् भेद आवश्यकः ।

मोक्षेऽपि पूर्वस्वभावसत्त्वे कारणान्तराऽभावान्न भोग इति को भेद इति चेत् ?

ग्रन्थकार उत्तरपक्षयति- 'तथापी'ति । संसाराऽपवर्गयोः अवस्थयोः पुरुषस्य भोगनिमित्ताऽनिमित्तत्व-
धर्मभेदेन = सुख-दुःखाऽन्यतरसाक्षात्कारनिमित्तकत्व-तदनिमित्तत्वलक्षणधर्मभेदेन तस्य कथञ्चिद्भेदः =
केनचिद्रूपेण स्वभावभेद आवश्यक एव ।

यत्तु → संसारदशायां कर्ता भोक्ताऽनुसन्धाता यः स आत्मेति व्यवस्थाप्यते । मोक्षदशायान्तु
सकलप्राह्यप्राहकलक्षणव्यवहाराऽभावाच्चैतन्यमात्रमेव तस्याऽवशिष्यते ← (रा.मा.४/३४) इति राजमार्तण्डे
भोजेनोक्तं तत्तु स्पष्टमेव पुरुषस्य कौटस्थ्यभङ्गकारि, कालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासात् । किञ्च संसार-
मोक्षावस्थयोः सर्वथा पुरुषस्वभावसाम्योपगमे तु मोक्षेऽपि भोगाऽऽपत्तिरनिवार्यैव । अतः फलबलकल्प्यः
संसार-मोक्षयोरस्य कथञ्चित्त्वभावभेद इति कौटस्थ्यं व्याहन्यत इति सिद्धम् ।

ननु मोक्षे पूर्वस्वभावसत्त्वेऽपि = पुरुषस्य भोगकालीनस्वभावसत्त्वेऽपि कारणाऽन्तराऽभावात् =
भोगकारणीभूतप्रकृतिविकारोपधानविरहात् न = नैव मुक्तौ भोगः = सुखादिसाक्षात्कारः, न तु पूर्वतनस्व-
भावविरहात् इति हेतोः को भेदः संसाराऽपवर्गयोः पुरुषस्य इति चेत् ?

४ रહે છે. અથવા એમ કહી શકાય છે કે સત્ત્વપ્રધાનઅંતઃકરણનિષ્ઠ પુરુષપ્રતિબિંબ તે અભિવ્યંગ્ય ચિત્
શક્તિ છે. બુદ્ધિની અહમ્આકારવાળી વૃત્તિમાં જ્યારે પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે જ બુદ્ધિમાં તે
અભિવ્યંગ્ય ચિત્શક્તિ અભિવ્યક્ત થાય છે. અન્યથા સુષુપ્ત રહે છે. જ્યારે દ્રષ્ટા એવા પુરુષનું સ્વરૂપમાં
અવસ્થાન થાય કે મોક્ષ થાય ત્યારે બાહ્ય-આત્મ્યંતર તમામ વૃત્તિઓનો વિલય થતો હોવાથી ત્યારે વૃત્તિ
જ નથી હોતી. તેથી વૃત્તિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પણ પડતું નથી. પરંતુ આ રીતે વૃત્તિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ
પડે કે ન પડે - બન્ને અવસ્થામાં પુરુષનું સ્વરૂપ તો એકનું એક જ રહે છે. માટે પુરુષમાં ઉપાદાનકારણશૂન્યતા
સ્વરૂપ અકારણતા પણ અબાધિત જ છે.) ←

પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે પુરુષને અંતઃકરણગત ચિત્શક્તિ પ્રત્યે
નિમિત્તકારણ માનવામાં આવે તો પણ સંસાર અને મોક્ષદશામાં આત્માનો ભેદ તો માનવો જ પડશે.
કેમ કે સંસારદશામાં આત્મા ચિત્ગત નિરુપચરિત સુખાદિઅનુભવનું = ભોગનું નિમિત્ત બને છે અને
મોક્ષ અવસ્થામાં તેવા ભોગનું નિમિત્ત બનતો નથી. ભોગનિમિત્તવ અને ભોગઅનિમિત્તવસ્વરૂપ બે
વિરુદ્ધ ગુણધર્મોના આશ્રયમાં કથંચિત્ ભેદ માનવો તો જરૂરી જ છે. કેમ કે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ ધર્મભેદનો
સાધક છે. આમ સંસારી આત્મા અને મુક્ત આત્મામાં આંશિક ભેદ સિદ્ધ થાય છે. માટે 'પુરુષ સર્વદા
એક જ સ્વરૂપવાળો હોય છે.' આવી પાતંજલ વિદ્વાનોની માન્યતા વ્યાજબી નથી.

પાતંજલ :- મોક્ષ અવસ્થામાં અને સંસાર અવસ્થામાં આત્માનું સ્વરૂપ એક સરખું જ છે. ફરક
માત્ર એટલો જ છે કે સંસારમાં ભોગકારણીભૂત પ્રકૃતિના વિકારસ્વરૂપ બુદ્ધિતત્ત્વની ઉપસ્થિતિ હતી.
જ્યારે મુક્તિદશામાં તથાવિધ બુદ્ધિ ગેરહાજર હોવાથી સંસારકાલીન સ્વભાવવાળો હોવા છતાં તે આત્મા

૧. હસ્તાદર્શ 'નિમિત્તવધ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

સૌમ્ય ! કથં તર્હિ ન ભવમોક્ષોભયસ્વભાવે વિરોધઃ ? । ઉભયૈકસ્વભાવત્વાન્નાઽયમિતિ ચેદ્ ?
ભદ્ગ્યન્તરેણાઽયમેવ સ્યાદ્વાદ ઇતિ કિં વૃથા ચિદ્વસે ? ॥૨૭॥

ઉત્તરપક્ષયતિ- સૌમ્ય ! શૃણુ, તર્હિ = મોક્ષે પૂર્વતનભોગસ્વભાવસત્ત્વે તુ ભોગકારણાનામપિ સન્નિધાનં
સંસારાઽપવર્ગયોઃ તુલ્યમેવ સ્યાત્, તન્નિયોગતઃ સદા સ્વભાવાઽભેદે સર્વદા સર્વેષાં સહકારિણાં ભોગકારણાનાં
તુલ્યમેવ સન્નિધાનં ભવેત્, અભિન્નસ્વભાવસામર્થ્યાઽઽક્ષિપ્તત્વાત્તેષામ્, અન્યથા સ્વભાવાઽભેદાઽયોગાત્, તદુ-
પનિપાતાઽઽક્ષેપસ્યાપિ તન્નિમિત્તકત્વાદિતિ સંસાર-મોક્ષયોઃ તુલ્યફલતાપત્તિરપરિહાર્યૈવેતિ । ન ચાત્મનઃ
સંસારદશાયાં ભોગકારણાઽઽક્ષેપકસ્વભાવો મોક્ષે ચ તદનાક્ષેપકસ્વભાવ ઇતિ ન મુક્તાવાત્મનો ભોગાપત્તિરિતિ
વાચ્યમ્, તર્હિ કથં ન એકસ્યૈવ પુરુષસ્ય ભવ-મોક્ષોભયસ્વભાવે = ભોગકારણાઽઽક્ષેપક-તદનાક્ષેપકસ્વભાવે
વિરોધઃ ? વિરુદ્ધધર્માઽધ્યાસાદેવાઽઽત્મનઃ કથઞ્ચિદ્ભેદસિદ્ધ્યા કૌટસ્થ્યં વ્યાહન્યત ઇતિ ભાવઃ ।

નનુ ઉભયૈકસ્વભાવત્વાત્ = સંસાર-મોક્ષોભયૈકસ્વભાવત્વાત્ ન અયં વિરોધઃ । યદિ 'સંસારે
ભોગસાધનાઽઽક્ષેપકત્વસ્વભાવઃ, મુક્તૌ ચ તદનાક્ષેપકત્વસ્વભાવ' ઇતિ સ્વભાવદ્વયમભ્યુપગમ્યેત તદા વિરોધઃ
સ્યાદેવ । ન ચૈવમદ્ગીક્રિયતેઽસ્માભિઃ પાતઞ્જલૈઃ કિન્તુ 'સંસારદશાયાં ભોગસાધનાઽઽક્ષેપકત્વમપવર્ગાઽવ-
સ્થાયાઞ્ચ તદનાક્ષેપકત્વમિત્યેવંવિધ એક એવ સ્વભાવઃ કક્ષીક્રિયત ઇતિ કુતો વિરુદ્ધધર્માઽધ્યાસેન
સ્વભાવભેદાઽપત્ત્યા કૌટસ્થ્યવ્યાહતિઃ ઇતિ ચેત્ ? ભદ્ગ્યન્તરેણ = શબ્દાઽન્તરેણ અયમેવ મિથોવિરુદ્ધકાર્યદ્વ-
યકરણૈકસ્વભાવાઽભ્યુપગમઃ સ્યાદ્વાદઃ ઇતિ કિં વૃથા ચિદ્વસે ? પાતઞ્જલયોગદર્શનેઽપ્યેવમનેકાન્તવાદરાદ્ધા-
ત્યારે ભોગ કરાવતો નથી. આનો મતલબ કાંઈ એવો નથી કે મુક્તિદશામાં આત્મા સંસારકાલીન સ્વભાવથી
ભિન્ન સ્વભાવવાળો બની જાય છે.

જૈન :- જો મોક્ષદશામાં પણ સંસારકાલીનસ્વભાવ રહેતો હોય તો આત્મામાં એકી સાથે મોક્ષ
સ્વભાવ અને સંસારસ્વભાવ - આમ બે સ્વભાવ માનવા પડશે. અને આવું માનવામાં વિરોધ કેમ
ન આવે ? મતલબ કે સંસારસ્વભાવ અને મોક્ષસ્વભાવ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એકાંતદર્શનની
માન્યતા મુજબ એકી સાથે એક જ આશ્રયમાં એક જ સ્થાને તે બન્ને સાથે રહી ન શકે. માટે પાતંજલ
વિદ્વાનોની ઉપરોક્ત દલીલ વ્યાજબી નથી.

પાતંજલ :- 'મુક્તાત્મામાં ભોગનિમિત્તત્વ સ્વભાવ અને ભોગઅનિમિત્તત્વસ્વભાવ-આમ બે સ્વભાવ
માનીએ તો વિરોધ આવે' એ વાત સાચી. પરંતુ અમે તેવા બે સ્વભાવ નથી માનતા. અમે તો એમ
કહીએ છીએ કે ભોગનિમિત્તત્વસ્વરૂપ સંસાર અને ભોગઅનિમિત્તત્વસ્વરૂપ મુક્તિ - આમ બન્નેનું સંપાદન
કરવા સ્વરૂપ એક જ સ્વભાવ મુક્ત પુરુષમાં છે. એક સ્વભાવથી સંસાર-મોક્ષ બન્નેનો સ્વીકાર કરવાથી
ઉપરોક્ત વિરોધ દોષ નહિ આવે.

• પાતંજલમતનો સ્યાદ્વાદમાં પ્રવેશ •

જૈન :- ભાગ્યશાળી ! આ તો તમે અલગ પ્રકારના શબ્દથી સ્યાદ્વાદનો જ સ્વીકાર કરી લીધો.
બે વિરુદ્ધ ગુણધર્મોનો એક સ્વભાવે સ્વીકાર કરવો એ તો સ્યાદ્વાદશૈલીનો જ એક નમૂનો છે. તેથી
જૈન મતમાં જ તમારો પ્રવેશ થઈ જશે. અને એમાં કાંઈ તમારે ખેદ કરવા જેવો નથી. કારણ કે
તમારી અને અમારી કહેવાની શૈલી જુદી છે. બાકી તાત્પર્ય તો એક જ છે. (૧૧/૨૭)

પ્રસન્ગતાદવસ્થ્યં^૧ ચ બુદ્ધેર્ભેદેઽપિ તત્ત્વતઃ । પ્રકૃત્યન્તે લયે મુક્તેર્ન ચેદવ્યાપ્યવૃત્તિતા ॥૨૮॥

પ્રસન્ગોતિ । બુદ્ધેર્ભેદેઽપિ = પ્રત્યાત્મનિયતત્વેઽપ્યભ્યુપગમ્યમાને (ચ) તત્ત્વતઃ = પરમાર્થતઃ પ્રકૃત્યન્તે = પ્રકૃતિવિશ્રાન્તે લયે = દુઃખધ્વંસે સતિ પ્રસન્ગતાદવસ્થ્યં = એકસ્ય મુક્તાવન્યસ્યાઽપિ ન્તપ્રસરોઽનાવિલ્લ ઇતિ ભાવઃ । એકસ્વભાવેનેવ ભોગાઽપવર્ગલક્ષણકાર્યદ્વયકરણે હિ કાર્યભેદાત્ કથञ્ચિત્ પુરુષભેદઃ સિદ્ધ્યતિ, અન્યથા સર્વદા કાર્યદ્વયાઽસપ્તેઃ । એકસ્યૈવ ભોગાઽપવર્ગાભયસ્વભાવસ્યાઽઙ્ગીકરણાચ્ચ પુરુષે કથञ્ચિદ્ભેદોઽપ્યનાવિલ્લ એવ । એતેન → અત આત્મનિ કર્તૃત્વમકર્તૃત્વં ચ સંસ્થિતમ્ । નિરિચ્છત્વાદકર્તાઽસૌ કર્તા સન્નિધિમાત્રતઃ ॥ ← (યો.વા.૪/૫૬/૩૧) ઇતિ યોગવાશિષ્ઠવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્, સ્વભાવભેદેન કર્તૃત્વાઽકર્તૃત્વસમાવેશે કથञ્ચિત્પુરુષભેદઘૌવ્યાત્ । → આપેક્ષિકો ગુણ-પ્રધાન-ભાવઃ ક્રિયાવિશેષાત્ ← (સાં.સૂ.૨/૪૫) ઇતિ સાઙ્ખ્યસૂત્રમપિ સ્યાદ્વાદિસદસિ નિપતતિ । એતેન એક-સ્યૈવ પુરુષસ્ય સ્વરૂપતઃ કેવલં દ્રષ્ટૃત્વં, પ્રખ્યાસાક્ષિત્વદશાયાં જ્ઞાતૃત્વં, ધૃતિસાક્ષિત્વાઽવસ્થાયાં અધિષ્ઠા-તૃત્વં, પ્રવૃત્તિકાલે કર્તૃત્વં, ફલાનુભવાઽવસરે ચ ભોક્તૃત્વમિત્યુક્તાવપિ ન ક્ષતિઃ; દ્રષ્ટૃત્વ-જ્ઞાતૃત્વાદિપરિ-ણામભેદે પુરુષભેદસિદ્ધેઃ, એકસ્યૈવ નાનાપરિણામસ્વભાવાચ્ચ પુરુષાઽભેદસિદ્ધેરિતિ સર્વત્રાઽવ્યાહતપ્રસરં સ્યા-દ્વાદશાસનમેવ વિજયતેતરામિતિ સ્થિતમ્ ॥૧૧/૨૭॥

નનુ પુરુષસ્ય સર્વદૈકસ્વભાવત્વેઽપિ બુદ્ધીનાં નાનાત્વાત્, પ્રત્યાત્મનિયતત્વાત્ પુરુષાર્થપ્રવૃત્તત્વાત્ પ્રયો-જનનિપ્પત્તૌ નિવૃત્તિસ્વભાવત્વાચ્ચ, ન મુક્તૌ ભોગાઽસપ્તિઃ, ન વા સ્વભાવભેદેન કૌટસ્થ્યમાત્મનો વ્યાહ-ન્યેતેત્યાશઙ્કાપાકરણાર્થમાહ- ‘પ્રસન્ગો’તિ ।

યદ્વા ‘ઇત્યં પ્રત્યાત્મનિયતં બુદ્ધિતત્ત્વં હિ શક્તિમત્’ (દ્વા.દ્વા.૧૧/૧૮ પૃષ્ઠ-૭૮૨) ઇતિ યદુક્તં પ્રાક્ પૂર્વપક્ષિણા તન્નિરાકર્તુમાહ- ‘પ્રસન્ગો’તિ । ‘કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણત્વાત્’ (યો.સૂ. ૨/૨૨) ઇતિ યોગસૂત્રેણ બુદ્ધેઃ પ્રત્યાત્મનિયતત્વે અભ્યુપગમ્યમાનેઽપિ પરમાર્થતઃ દુઃખધ્વંસે પ્રકૃતિવિશ્રાન્તે

વિશેષાર્થ :- છેલ્લે ટીકાર્થમાં જણાવ્યા મુજબ પાતંજલ વિદ્વાનો આત્મામાં સંસાર-મોક્ષઉભય વિષયક એક સ્વભાવ માને છે અને તે સ્વભાવ બે કાર્ય કરે છે. તેથી કાર્યના ભેદથી આત્મામાં કથञ્ચિત્ ભેદ તો સિદ્ધ થશે જ. તથા એક સ્વભાવ માનવાથી આત્મામાં કથञ્ચિત્ અભેદ પણ સિદ્ધ થશે જ. જો એક જ સ્વભાવ દ્વારા બે કાર્ય થવા છતાં આત્માને તમે કથञ્ચિત્ ભિન્ન ન માનો તો એક સ્વભાવથી કાયમ ભોગ-મોક્ષ બન્ને કાર્ય એકી સાથે ઉત્પન્ન થવાની સમસ્યા સર્જશે. માટે સ્યાદ્વાદનો જ અંતે વિજય સિદ્ધ થાય છે.

• પુરુષની મુક્તિ અસંગત •

ગાથાર્થ :- વળી, દુઃખવિલયને અંતે પ્રકૃતિમાં જ વિશ્રાન્ત થવાનું હોય તો દરેક આત્મામાં બુદ્ધિ અલગ-અલગ માનો તો પણ પરમાર્થથી એકની મુક્તિમાં સર્વ આત્માની મુક્તિ થઈ જવાની સમસ્યા તો ઊભી જ રહેશે. જો તમે મુક્તિને અવ્યાપ્યવૃત્તિ ન માનો તો ઉપરોક્ત સમસ્યાનું નિરાકરણ નહિ થઈ શકે. (૧૧/૨૮)

ટીકાર્થ :- દરેક આત્મામાં સંલગ્ન બુદ્ધિતત્ત્વ જુદું જુદું માનો તો પણ પરમાર્થથી એક આત્માનો મોક્ષ થતાં તમામ આત્માઓનો મોક્ષ થઈ જવાની સમસ્યાનું તો નિરાકરણ નહિ જ થઈ શકે. આનું

૧. હસ્તાદર્શો ‘...દવસ્થ્યા’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તદાપત્તિરિત્યસ્યાઽપરિહાર એવ, પ્રકૃતેરેવ મુક્તેરભ્યુપગમ્યમાનત્વાત્, તસ્યાશ્ચ મુક્ત્વાઽમુક્ત્વોભય-વિરોધાત્ ।

એકત્ર વૃક્ષે સંયોગ-તદભાવયોરિવ પ્રકૃતૌ વિભિન્નબુદ્ધ્યવચ્છેદેન ન મુક્ત્વાઽમુક્ત્વયોર્વિરોધ-ઇત્યત આહ- **ચેદ્** = **યદિ મુક્તેરવ્યાપ્યવૃત્તિતા ન 'અભ્યુપગમ્યત'** ઇતિ શેષઃ ।

સતિ 'એકસ્ય પુરુપસ્ય મુક્તૌ જાતાયાં અન્યસ્યાપિ સર્વસ્ય પુરુપસ્ય તદાપત્તિઃ = મુક્ત્યાપત્તિઃ' ઇત્યસ્ય પ્રાક્ (દ્વા.દ્વા.૧૧/૧૨ પૃષ્ઠ-૭૬૪) આપાદિતસ્ય અપરિહાર એવ, ભવદર્શને પ્રકૃતેરેવ મુક્તેઃ અભ્યુપગમ્યમાનત્વાત્, તસ્યાશ્ચ એકત્વાત્ । અત એવૈકપુરુપીયદુઃખકારણીભૂતબુદ્ધેર્વિલયે તદન્યમુક્તિરપરિહાર્યા । ન હ્યેકં પ્રતિ મુક્ત્વાઽપિ પ્રકૃતિઃ તદન્યપુરુપં પ્રત્યમુક્તેતિ વક્તું શક્યતે, તસ્યાશ્ચ = પ્રકૃતેર્હિ એકત્વેન મુક્ત્વાઽમુક્ત-ત્વોભયવિરોધાત્ । પ્રકૃતિવદાત્મનામપિ સર્વગતત્વેન 'પ્રકૃતિરેકદેશેનૈકેનાત્મના સમ્બદ્ધાઽન્યૈરાત્મભિશ્ચા-ઽસમ્બદ્ધે'તિ વક્તુમશક્યતયા 'એકાત્માઽવચ્છેદેન પ્રકૃતેર્મુક્તિરન્યાત્માઽવચ્છેદેન ચાઽમુક્તિ'રિતિ વક્તુમશક્ય-ત્વાત્ । ન હિ વિભૂનાં મિથોઽવચ્છેદાઽવચ્છેદકભાવઃ સમ્ભવતિ ।

નનુ એકત્ર વૃક્ષે શાખા-મૂલસ્વરૂપાવચ્છેદકભેદેન સંયોગ-તદભાવયોઃ = કપિસંયોગ-તદભાવયોઃ ઇવ એકત્રેવ પ્રકૃતૌ વિભિન્નબુદ્ધ્યવચ્છેદેન = તત્તત્પુરુપીયબુદ્ધિલક્ષણાઽવચ્છેદકભેદેન ન મુક્ત્વાઽમુક્ત્વયોઃ વિરોધઃ । યથા શાખાઽવચ્છિન્નકપિસંયોગવિશિષ્ટે વૃક્ષે મૂલાઽવચ્છિન્નકપિસંયોગાઽભાવઃ તથૈકપુરુપીયબુદ્ધ્યવચ્છિ-ન્નમુક્તિવિશિષ્ટાયાં પ્રકૃતૌ તદન્યપુરુપીયબુદ્ધ્યવચ્છિન્નમુક્ત્યભાવો વક્તું યુજ્યત ઇતિ પૂર્વપક્ષ્યાશઙ્કાયાં સત્યાં પ્રત્યકાર આહ- **યદિ મુક્તેઃ અવ્યાપ્યવૃત્તિતા ન 'અભ્યુપગમ્યત'** ઇતિ શેષઃ = અનુક્તપદાઽધ્યાહારઃ ।

કારણ એ છે કે મોક્ષનો અર્થ છે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ. આ દુઃખની નિવૃત્તિ તો 'અન્તતો ગત્વા' પ્રકૃતિમાં જ રહે છે. કારણ કે દુઃખનું મૂળ કારણ તો પ્રકૃતિ જ છે. તથા પાતંજલ યોગદર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ જે કાર્ય જ્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ત્યાં જ તેનો લય થાય. માટે દુઃખનિવૃત્તિ પ્રકૃતિમાં જ રહેશે. તથા સકલ દુઃખની નિવૃત્તિ જ મુક્તિ હોવાથી આ રીતે મુક્તિ તો પ્રકૃતિની જ થઈ. તથા પ્રકૃતિ તો પાતંજલયોગદર્શન મુજબ એક જ છે. એક પુરુષને વિવેકપ્ર્યાતિ ઉત્પન્ન થતાં તેના બુદ્ધિતત્ત્વમાં = મહત્ તત્ત્વમાં ઉત્પન્ન થતા દુઃખાદિનો ઉચ્છેદ થઈ જવાથી તે દુઃખવિલય બુદ્ધિમાં રહેશે તથા તે બુદ્ધિનો પણ ઉચ્છેદ થવાથી તે બુદ્ધિલય પોતાના મૂળ કારણ એવા પ્રધાન તત્ત્વમાં = પ્રકૃતિમાં રહેશે. આમ પરંપરાએ દુઃખનિવૃત્તિસ્વરૂપ મુક્તિ પ્રકૃતિમાં રહી જવાથી તે પુરુષ જેમ મુક્ત કહેવાય છે તેમ અન્ય આત્માઓ પણ મુક્ત કહેવાશે. કારણ કે એક જ પ્રકૃતિમાં એક પુરુષની અપેક્ષાએ મુક્તત્વ અને અન્ય પુરુષોની અપેક્ષાએ અમુક્તત્વ-આમ બે ગુણધર્મો માનવામાં તો વિરોધ આવે. માટે પૂર્વે (ગાથા ૧૨ માં) જણાવેલ એક પુરુષની મુક્તિ થતાં સર્વ પુરુષની મુક્તિ થવાનો દોષ ઊભો જ રહેશે.

પાતંજલ :- જેમ કપિસંયોગ અને કપિસંયોગાભાવ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ એક જ વૃક્ષમાં શાખાઅવચ્છેદેન કપિસંયોગ રહે છે. તથા મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવ રહે છે તેમ મુક્તત્વ અને અમુક્તત્વ ગુણધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં એક જ પ્રકૃતિમાં એકપુરુષીયબુદ્ધિઅવચ્છેદેન મુક્તત્વ રહેશે અને અન્યપુરુષીયબુદ્ધિઅવચ્છેદેન અમુક્તત્વ ગુણધર્મ રહી શકે છે. અવચ્છેદકભેદ માનવાથી ઉપરોક્ત વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે.

तदभ्युपगमे च मुक्तेऽप्यमुक्तत्वव्यवहाराऽऽपत्तिरेव दूषणम् ।

किं चैवं मुक्तस्याप्यात्मनो भवस्थशरीराऽवच्छेदेन भोगाऽऽपत्तिरिति तत्प्रकृतिनिवृत्तिरवश्य-
मभ्युपेयेति द्रष्टव्यम् ॥२८॥

अयमाशयः- व्याप्यवृत्तित्वं स्वाऽत्यन्ताऽभावाऽसमानाधिकरणत्वं अव्याप्यवृत्तित्वञ्च स्वाऽत्यन्ताऽभाव-
समानाधिकरणत्वम् । 'मुक्तेर्व्याप्यवृत्तित्वमव्याप्यवृत्तित्वं वा ?' इति विकल्पयामलमत्रोपतिष्ठते । नाऽऽद्यो
युक्तः, मुक्त्यधिकरणे प्रधाने तदभावाऽसम्भवात्, व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकसत्त्वे मानाऽभावात् । नाऽपि द्वितीयः
सङ्गतः, तदभ्युपगमे च = मुक्तेरव्याप्यवृत्तित्वाऽङ्गीकारे तु मुक्तेऽपि प्रधाने अमुक्तत्वव्यवहाराऽऽपत्तिरेव
दूषणम्, अस्मिन् पक्षे मुक्तेः स्वात्यन्ताऽभावसमानाधिकरण्योपगमात् । न चैकपुरुषीयबुद्ध्यवच्छेदेन
प्रकृतेर्मुक्तत्वादवच्छेदकविनिर्माणेण 'इयममुक्ते'ति वक्तुमशक्यमिति वक्तव्यम्, पाकरक्तेऽपि घटे अवच्छेद-
कोदासीनायाः 'श्यामोऽयमिति' प्रतीतेः मीमांसकैः प्रमात्वोपपादनेन तथा वक्तुं शक्यत्वात् । 'मुक्त्यव-
च्छेदकीभूतबुद्ध्यवच्छेदेनाऽमुक्तेयं प्रकृतिः' इति प्रतीतिस्तु पाकरक्ते 'इदानीं श्यामोऽयमिति' प्रतीतिवदप्रमैव
स्यादिति न साऽऽपाद्यते ।

किञ्च, एवं = प्रकृतेरेकत्वेऽपि प्रत्यात्मनियतस्य बुद्धितत्त्वस्य विवेकख्यात्या निवृत्तिस्वीकारेण
मुक्ताऽमुक्तत्वव्यवहारसमर्थने मुक्तस्याऽपि आत्मनो भवस्थशरीराऽवच्छेदेन भोगाऽऽपत्तिः = सुखादिसाक्षात्का-
रप्रसक्तिरनिवारितैव; मुक्तेरव्याप्यवृत्तित्वेनाऽऽत्मनः संसारस्थदेहाऽवच्छेदेनाऽमुक्तत्वात् । इति हेतोः तत्प्रकृ-
तिनिवृत्तिः = तत्पुरुषीयप्रकृतेर्निवृत्तिः अवश्यं अभ्युपेया, तस्या एकत्वात्सर्वगतत्वाच्चैकं प्रति निवृत्तौ
सर्वमुक्तिर्वज्रलेपायितैव इति द्रष्टव्यम् । न च प्रकृतेरेकत्वेऽपि नानाबुद्धीनामवच्छेदकत्वाऽभ्युपगमरीत्या

❁ मुक्तिअव्याप्यवृत्तित्तापक्ष पक्ष दोषग्रस्त ❁

ज्ञेन :- ज्ञे तमे मुक्तिने अव्याप्यवृत्ति न मानो तो अमे उपरोक्त दोषारोपण करेल छे, अव्याप्यवृत्ति
मानो तो नहि. (व्याप्यवृत्ति अटले पोते जे अधिकरणमां होय ते अधिकरणमां पोतानो अभाव न
रही शक्यो. जेम के घटत्व, पटत्व वगेरे व्याप्यवृत्ति छे. तथा अव्याप्यवृत्ति अटले पोते जे अधिकरणमां
रहे ते अधिकरणमां पोतानो अभाव रही शके. जेम के कपिसंयोग वगेरे.) अव्याप्यवृत्ति पदार्थ तरीके
मुक्तिनो स्वीकार करवां आवे तो यद्यपि उपरोक्त विरोध दोष तो नथी आवतो. परंतु अेक पुरुषना
बुद्धितत्त्व द्वारा ते प्रकृति मुक्त थई होवा छतां अन्य पुरुषना बुद्धि तत्त्व द्वारा ते अमुक्त होवाथी
मुक्त अेवी प्रकृतिमां पक्ष अमुक्तत्वनो व्यवहार थवानी समस्या तो उीभी ज छे. कारण के अमुक्तत्व
गुणधर्म तेमां छे ज. वणी, बीज्ज महत्त्वनी वात अे छे के प्रकृतिना भदले बुद्धिनी निवृत्ति मानो
तो विवेकज्यातिना कारणे जे आत्मा पातंजल विद्वानोनी मान्यता मुज्ज मुक्त थयेलो छे तेनुं जे शरीर
संसारमां-दुनियांमां रहेलुं छे ते शरीरअवच्छेदेन ते आत्माने सुभाटिनो अनुभव = भोग थवानी
समस्या सर्जशे. कारण के मुक्ति अव्याप्यवृत्ति होवाना कारणे संसारस्थदेहावच्छेदेन ते आत्मानी प्रकृति
= प्रधानतत्त्व तो अमुक्त ज छे. आ समस्याना निराकरण माटे ते आत्मानी प्रकृतिनी पक्ष बुद्धितत्त्वनी
जेम निवृत्ति मानवी जरूरी छे. तथा ज्ञे प्रकृतिनी निवृत्ति मानशे तो अेकनी मुक्ति थतां सर्व आत्मानी
मुक्ति थवानी आपत्ति उीभी ज रहेशे. (११/२८)

પ્રધાનભેદે ચૈતત્યાત્' કર્મ 'બુદ્ધિગુણ: પુમાન્ । સ્યાદ્ધ્રુવશ્ચાઽધ્રુવશ્ચેતિ જયતાજ્જૈનદર્શનમ્ ।।૨૯ ।।

'પ્રધાને'તિ । ઉક્તદોષભિયા પ્રધાનભેદે ષાઽભ્યુપગમ્યમાને આત્મભોગાઽપવર્ગનિર્વાહકં એતત્ કર્મ સ્યાત્ ।

નાયં દોષ ઇતિ વક્તવ્યમ્, નષ્ટાયા બુદ્ધે: મુક્ત્યવચ્છેદકત્વાઽસમ્ભવાત્ । તદુક્તં સ્યાદ્વાદકલ્પલતાયાં
→ "તદ્બુદ્ધ્યવચ્છેદેન મુક્તત્વં નાન્યબુદ્ધ્યવચ્છેદેન" ઇત્યપિ ક્ષીણાયા બુદ્ધેરનવચ્છેદકત્વાદનુદ્ધોષ્યમ્,
બુદ્ધિયોગેન પુરુષસ્ય સંસારિત્વે તસ્યૈવ મોક્ષપ્રસન્ગાચ્ચ ← (શા.વા.સ. ૩/૩૫-વૃ.૫૧૮) ઇતિ ।

વસ્તુતસ્તુ પ્રકૃતેર્મોક્ષોઽસમ્ભવી 'પ્રકૃતિવિયોગો મોક્ષ' ઇતિ વચનાત્, અન્યથા પ્રકૃતિસ્વરૂપવિલયાઽસપત્તે: ।
પુરુષે તુ તદ્વ્યાપારદ્વારા તન્નિવૃત્તિર્યુજ્યેતાઽપિ, ન તુ સ્વસ્મિન્ સ્વનિવૃત્તિ: સમ્ભવતિ, ઘટે ઘટનિવૃત્ત્ય-
દર્શનાત્, અપ્રસક્તસ્યાઽપ્રતિષેધાત્ । યથોક્તં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે → મોક્ષ: પ્રકૃત્યયોગો યદતોઽસ્યા: સ
કથં ભવેત્? । સ્વરૂપવિગમાઽસપત્તે: તથા તન્નવિરોધત: ।। ← (શા.વા.સ.૩/૩૬) ઇતિ ।।૧૧/૨૮ ।।

નન્યેકમુક્તાવન્યમુક્ત્યાપત્તિનિવારણાય નવ્યસાઙ્ખ્યૈ: પ્રધાનમપિ નાનૈવાઙ્ગીક્રિયત ઇત્યાશઙ્કાયમાહ
'પ્રધાને'તિ । પ્રધાનભેદે = પ્રધાનતત્ત્વનાનાત્વે ષાઽભ્યુપગમ્યમાને ભવદર્શનેઽપિ 'ય: પુરુષ: પ્રધાનાન્મુક્ત:
સ મુક્તિભાક્, યશ્ચ પ્રધાનાદમુક્ત: સોઽમુક્ત' ઇત્યેવં વ્યવહારોપપત્તિ: સ્યાત્ । કિન્ત્વેવં સતિ આત્મભોગાઽ-
પવર્ગનિર્વાહકં એતત્ પ્રધાનતત્ત્વં હિ જૈનદર્શનસ્વીકૃતં કર્મ એવાઽદૃષ્ટ-પ્રકૃત્યવિદ્યાઘપરાઽભિધાનં સ્યાત્ ।
તત્ત્વ પ્રકૃતિ-પ્રધાનાઽવ્યક્તાઘપરાઽભિધાનં કર્મ સ્વવિપાકપ્રદર્શનોત્તરં કૃતાર્થત્વાન્નાઽવસ્થાતું શક્નોતિ ।
તતશ્ચ કૃતાર્થસ્યાઽહઙ્કારાદેરિવ તસ્યાઽપિ નિવૃત્તિ: સ્વીકર્તવ્યૈવ પાતઙ્ગલૈ:, અન્યથા → અહઙ્કારં
મહતિ, મહદ્ અવ્યક્તે, અવ્યક્તં પુરુષે ક્રમેણ વિલીયતે ← (પૈ.૩/૯) ઇતિ પૈઙ્ગલોપનિષદ્વચનાઽનુપપત્તે: ।
તતશ્ચપ્રકૃતેર્નિત્યત્વૈકાન્તસિદ્ધાન્તોઽપ્યસઙ્ગત એવ ।

ઇત્થજ્ઞાભ્યુપગન્તવ્યમેવાઽકામેનાઽપિ યદુત - યદુદયે ભુક્તિ: યદ્વિગમે ચ મુક્તિસ્તત્ કર્મેવ ભોગા-
ઽપવર્ગનિર્વાહકમ્ । કર્મપ્રકૃતિતો મુક્તિરપિ ચૈવં પુરુષસ્યૈવ સ્યાત્, ન તુ પ્રકૃતે: । કર્મણો નાનાત્વાત્
પરિણામિત્વાચ્ચ ભવ-ભવવિગમવ્યવસ્થોપપત્તે: । તદુક્તં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે →
અન્નાપિ પુરુષસ્યાઽન્યે મુક્તિમિચ્છન્તિ વાદિન: । પ્રકૃતિં ષાઽપિ સત્ત્ર્યાયાત્કર્મપ્રકૃતિમેવ હિ ।।

ગાથાર્થ :- જો પ્રકૃતિ અનેક માનો તો તે પ્રકૃતિ સંસાર-મોક્ષના નિર્વાહક કર્મ (અદૃષ્ટ) સ્વરૂપ
જ બનશે અને પુરુષ બુદ્ધિસ્વરૂપ ગુણવાળો થશે. તે અપેક્ષાએ નિત્ય અને અનિત્ય-ઉભયસ્વરૂપ થશે.
આ રીતે જૈન શાસન જયવંતુ થશે. (૧૧/૨૮)

❖ અનેકવિધ પ્રકૃતિની કર્મસ્થાને ગોઠવણ ❖

ટીકાર્થ :- ઉપર જણાવેલ દોષોના ડરથી જો પાતંજલ વિદ્વાનો પ્રકૃતિને અનેક માને તથા તે રીતે સંસાર
અને મોક્ષની સંગતિ કરે તો તે પ્રકૃતિ બીજું કોઈ તત્ત્વ નહિ પણ જૈનદર્શનને માન્ય કર્મતત્ત્વ સ્વરૂપ જ બનશે.
કહેવાનો આશય એ છે કે દરેક આત્મામાં અલગ-અલગ પ્રકૃતિ માનો અને તેને આત્માથી ભિન્ન માનો તો
જૈન લોકો જેને કર્મ કહે છે તે જ આવીને ઊભું રહે છે. પ્રકૃતિ કહો કે કર્મ કહો - એકનું એક જ છે. કારણ
કે આત્મભિન્ન અનેક કર્મનો સ્વીકાર કરવાથી આત્માનો ભોગ = સંસાર અને મોક્ષ સંગત થઈ શકે છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'સ્યાક...' ઇતિ ત્રુટિત: પાઠ: । ૨. હસ્તાદર્શ 'બુદ્ધિ: ગુ..' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: ।

पुमान् = पुरुषः बुद्धिगुणः स्यात्, बुद्ध्युपलब्धि-ज्ञानानामनर्थान्तरत्वात् ।

तस्याश्चाऽनेकरूपत्वात् परिणामित्वयोगतः । आत्मनो बन्धनत्वाच्च नोक्तदोषसमुद्भवः ॥

← (शा.वा.स. ३/३९-४०) इति । 'अन्ये = जैनाः' । शिष्टं स्पष्टम् । प्रकृति-प्रधानयोरनर्थान्तरतैव साङ्ख्य-पातञ्जलानां मत इत्यवधेयम् । तन्निरुक्तिश्च द्वादशारनयचक्रवृत्तौ → प्रक्रियन्ते विकाराः तत इति प्रकृतिः । प्रधीयन्तेऽस्मिन् महदादय इति प्रधानम् ← (द्वा.न.च.वृ.पृष्ठ-३३८) इत्येवं श्रीसिंहसूरि-गणिक्रमाश्रमणैरुक्तेत्यवधेयम् ।

किञ्चैवं **पुरुषः बुद्धिगुणः** स्वीकर्तुं योग्यः स्यात्, पुरुषस्य चिद्रूपताया भवदर्शने स्वीकृतत्वात् **बुद्ध्युपलब्धि-ज्ञानानां च अनर्थान्तरत्वात् = पर्यायशब्दत्वात्** । तदुक्तं **कुन्दकुन्दस्वामिना समयसारे** → बुद्धी ववसाओ वि य अज्झवसाणं मदी य विन्नाणं । एक्कट्टमेव सव्वं चित्तं भावो य परिणामो ॥ ← (स.सा.२७९) इति । तदुक्तं **विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरपि** → उपयोगः, ज्ञानं, संवेदनं, प्रत्यय इति तावदनर्थान्तरम् ← (वि.आ.भा.४९) इति । एतेन → विषयेन्द्रियसम्पर्कात् प्रथमं बुद्धिः, ततो लब्धिः, पश्चाच्च ज्ञानमुपजायते ← इति **निरस्तम्** । तदुक्तं **न्यायसूत्रेऽपि** → बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ← (न्या.सू.१/१/१५) इति । तेषाञ्चाऽऽत्मलक्षणत्वं → चित्तं चेयण सन्ना विन्नाणं धारणा य बुद्धी अ । ईहा मई वियक्का जीवस्स उ लक्खणा एए ॥ ← (द.वै.नि. २२४) इत्येवं **दशवैकालिकनिर्युक्तौ भद्रबाहुस्वामिभिः दर्शितम्** । तदुक्तं **भगवदाचार्येण अपि सायण-संहिताभाष्ये** → चेतनो ज्ञानवान् बुद्धिमान् ← (सा.सं.भा.१/२/१-१/२/७ पृ.१५) इति ।

एतेन बुद्धेः प्रकृतिगुणता **निरस्ता**, पुरुषस्य चिद्रूपत्वे ज्ञानरूपताया बुद्धिरूपतायाश्चाऽनायासेन सिद्धेः 'चित्ती संज्ञाने' इति वचनाच्चैतन्य-विज्ञानयोरेकत्वस्याऽऽपन्नत्वात्, अन्यथा कथं 'बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत' इति भवदीयागमवचनमुपपद्येत ? तदुक्तं **योगबिन्दौ** 'बुद्ध्यध्यवसितस्यैवं कथमर्थस्य चेतनम् । गीयते तत्र नन्वेतत् स्वयमेव निभाल्यताम् ॥' (यो.वि. ४४८) इति । ततश्च बुद्धि-पुरुषयोः गुण-गुणिभावेन कथञ्चिदभेद एवाभ्युपगन्तुमर्हति । बुद्धि-पुरुषयोः सर्वथैव भेदे 'सा बुद्धिः तमेवाऽऽत्मानं विषयेणावच्छिनत्ती'त्यत्र न किमपि नियामकं पश्यामः । तस्माद् बुद्धिरेव रागादिपरिणताऽऽत्म-स्थानेऽभिषिच्यतामिति प्रागुक्तमेव (द्वा.द्वा.११/२४ पृष्ठ-८०६) युक्तम् ।

ननु रागादिपरिणतपुरुषस्य बुद्धिरूपत्वे बुद्धेः क्षणिकतयाऽऽत्मनोऽपि क्षणिकत्वापत्तौ बन्ध-मोक्षव्यवस्थाभङ्गः कृतनाशाऽकृताऽऽगमप्रसङ्गश्च प्रसज्येत इति चेत् ? **मैवम्**, सर्वथाऽऽत्मनोऽनित्यत्वाऽन-भ्युपगमात् क्षणिकत्वाऽऽपत्तिर्नाऽस्माकं बाधिका, न वा बन्ध-मोक्षव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गो, न वा कृतना-शाऽकृताऽभ्यागमप्रसङ्गो लब्धप्रसरो जैनदर्शने । न चैवमनिर्वचनीयत्वमात्मनः स्यादिति शङ्कनीयम्, स हि **कथञ्चित् = द्रव्यतः = द्रव्यरूपतामाश्रित्य ध्रुवः = ध्वंसऽप्रतियोगी, कथञ्चित् = पर्यायतः = ज्ञानादिगुणमवलम्ब्य अध्रुवश्च = ध्वंसप्रतियोगी च** । द्रव्यत्वेनाऽऽत्मत्वेन वा नित्य आत्मा

तथा बुद्धि ए आत्मानो गुण थशे. कारुण के बुद्धि कडो, उपलब्धि कडो, ज्ञान कडो के येतना कडो - आ अधा पर्यायवाचक शब्दो छे. सांख्य विद्वानो 'विषयसंबंध पछी प्रथम बुद्धि थाय. पछी

१. मुद्रितप्रतौ 'बुद्धिलब्धि...' इति पाठः ।

સ્યાત્ = કથञ्चित્ ધ્રુવञ્ચ દ્રવ્યતઃ, અધ્રુવञ્ચ પર્યાયત્ત્વમ્ ઇતિ = એવં જૈનદર્શનં જયતાત્, દોષલવસ્યાઽપ્યસ્પર્શાત્ ।

નનુ ચ પુંસો વિષયગ્રહણસમર્થત્વેનૈવ ચિદ્રૂપત્વં વ્યવતિષ્ઠત્ ઇતિ વિકલ્પાત્મકબુદ્ધિગુણત્વં ન યુક્તં, અન્તર્બહિર્મુખવ્યાપારદ્વયવિરોધાદિતિ ચેત્ ?

જ્ઞાનાદિગુણરૂપેણાઽનિત્ય ઇત્યેવં જૈનદર્શનં જયતાત્ = જયતુ, દોષલવસ્યાપિ સંશય-સઙ્કર-વ્યતિકર-વિરોધાઽનવસ્થાદિદોષાંઽશસ્યાપિ અસ્પર્શાત્ = અસમ્પર્કાત્ । યથા ચાનેકાન્તવાદે સંશય-સઙ્કરાઘ-નવકાશસ્તથા વ્યુત્પાદિતમસ્માભિજર્યલતાયામિતિ જિજ્ઞાસુભિસ્તતોઽવધેયમ્ ।

તદુક્તં પ્રત્યક્ષતા યોગસૂત્રવિવરણે → યદિ ચ 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સદ્' (તત્ત્વાર્થસૂત્ર-૫/૨૯) ઇતિ ગુણસ્થલોપદર્શિતરીત્યા સલ્લક્ષણં સર્વત્રોપપદ્યતે તદા સંસારિ-મુક્તયોરસાઙ્કર્યેણ સ્વવિભાવ-સ્વભાવપર્યાયૈ-સ્તદવાધમાનં વન્ધ-મોક્ષાદિવ્યવસ્થામવિરોધેનોપપાદયતીતિ એતજ્જૈનેશ્વરપ્રવચનાઽમૃતમાપીય 'ઉપચરિતભોગાઽ-ભાવો મોક્ષઃ' ઇત્યાદિમિથ્યાદૃગ્વચનવાસનાવિપમનાદિકાલનિપીતમુદ્વમન્તુ સુહૃદયાઃ ← (યો.સૂ.વિ.૩/૫૫) ।

યદપિ કપિલેન સાઙ્ખ્યદર્શનપ્રવર્તકેન સ્વમાતરં દેવહૃતિં પ્રતિ → યત્ તત્ ત્રિગુણમવ્યક્તં સદસ-વાત્મકમ્ । પ્રધાનં પ્રકૃતિં પ્રાહુરવિશેષં વિશેષવત્ ।। ← (ક.દે.સં.૨/૧૦) ઇત્યુક્તં તદપ્યનેકા-ન્તવાદાઽનુપાત્યેવેતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । એતેન → સદસચ્ચૈવ તત્ સર્વમવ્યક્તં ત્રિગુણં સ્મૃતમ્ ← (મ.ભા.અનુશા. ૩૯/૨૪) ઇતિ મહાભારતવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । કિञ્ચ હેયોપાદેયાદિવ્યવસ્થા જ્ઞાનેનૈવ નિર્વહતિ, અચેતનસ્ય વિષય-પ્રકાશનસામર્થ્યવિરહાત્ । આત્મનો જ્ઞાનઽગુણત્વાનઙ્ગીકારે વિષયગ્રહણસામર્થ્યમેવ ન સમ્ભવેત્ ।

અત્રાઽઽત્મનશ્ચિદ્રૂપત્વમઙ્ગીકૃર્વન્નપિ ચિદ્ગુણત્વમસહમાનઃ પતઙ્ગલ્યનુયાયી શઙ્કતે- 'નન્વિ'તિ । પુંસઃ = આત્મનો વિષયગ્રહણસમર્થત્વેનૈવ = હેયોપાદેયાદિવિષયપ્રકાશનસમર્થત્વેનૈવ ચિદ્રૂપત્વં = જ્ઞાનસ્વરૂપત્વં વ્યવતિષ્ઠતે । તથાહિ- યોઽયં પ્રકૃત્યા સહાઽનાદિર્નેસર્ગિકોઽસ્યાઽઽત્મનો ભોગ્યભોક્તૃત્વલક્ષણઃ સમ્બન્ધો-ઽવિવેકચ્છાયાતિમૂલઃ તસ્મિન્ સતિ પુરુષાઽર્થકર્તવ્યતારૂપશક્તિદ્વયસદ્ભાવે યા મહદાદિભાવેન પરિણતિઃ તસ્યાઃ સંયોગે સતિ યદાત્મનોઽધિષ્ઠાતૃત્વં ચિચ્છાયાસમર્પણસામર્થ્યં બુદ્ધિસત્ત્વસ્ય ચ સઙ્ક્રાન્તચિચ્છાયાગ્રહણસામર્થ્યં, પુરુષપ્રતિબિમ્બેન તુ સઙ્ક્રાન્તચિચ્છાયાયા બુદ્ધેઃ ચેતનાયમાનત્વેન બુદ્ધિવૃત્તૌ ઘટાદિજ્ઞાનોત્પત્તૌ તત્તાદાત્મ્યા-

લબ્ધિ થાય. પછી જ્ઞાન થાય' આમ કહે છે. તેથી અહીં તેનું ખંડન કરવા તે ત્રણને એકાર્થિક/પર્યાયશબ્દો કહેલ છે. તથા સંસાર અને મોક્ષ અવસ્થાનો ભેદ હોવાથી તે અપેક્ષાએ = પર્યાયની દૃષ્ટિથી આત્માનો કથંચિત્ નાશ પણ થશે તથા આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય = ધ્રુવ પણ બનશે. આવું માનવું પાતંજલ વિદ્વાનો માટે જરૂરી થશે. તથા જો આવું તેઓ માને તો જૈનશાસનનો વિજય થશે. કારણ કે ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા જૈન દર્શનને માન્ય જ છે. આવું માનવામાં આંશિક પણ દોષ આવતો નથી.

• આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે - પાતંજલ •

શંકા :- આત્મા વિષયપ્રકાશન કરવામાં સમર્થ હોવાથી જ ચૈતન્યસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. માટે વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિને આત્માનો ગુણ માની ન શકાય. કારણ કે 'આ ઘટ છે' - આ પ્રકારે જે વિકલ્પસ્વરૂપ બુદ્ધિ થાય છે તે બહિર્મુખ વ્યાપારનું ફળ છે. તથા પોતાનું સ્વરૂપ ગ્રહણ થાય તે 'હું ચેતન છું' આવા બોધમાં 'હું' આ પ્રકારે ચૈતન્યભાન થાય છે તે અંતર્મુખ વ્યાપારનું ફળ છે. વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિનો બહિર્મુખ વ્યાપાર અને અંતર્મુખ વ્યાપાર-આ બન્ને વ્યાપાર પરસ્પર વિરોધી હોવાથી આત્મામાં તે બન્ને માની ન શકાય. તેથી ફક્ત ચૈતન્યરૂપ આત્મા માનવો યોગ્ય છે, નહિ કે બુદ્ધિ ગુણવાળો.

न, अनुभूयमानक्रमिकैकोपयोगस्वभावत्वेन तदविरोधादिति ॥२९॥

ऽऽभासादुपचारेण पुरुषे विषयग्रहणसामर्थ्यमापद्यते, न तु बुद्धिवृत्तिमन्तरेण । बुद्ध्युपहितविषयग्रहण-सामर्थ्यनाऽऽत्मनो निर्विकल्पचिद्रूपत्वमेव युज्यते । सैव चिद्रूपता स्वयं मुक्तौ व्यवतिष्ठते । तदुक्तं भोजेन राजमार्तण्डे → मोक्षदशायान्तु सकलग्राह्यग्राहकलक्षणव्यवहाराऽभावाच्चैतन्यमात्रमेव तस्यावशिष्यते । तच्चैतन्यं चित्तिमात्रत्वेनैवोपपद्यते न पुनरात्मसंवेदनेन, यस्माद् विषयग्रहणसमर्थत्वमेव चित्तेः (= पुरुषस्य) रूपं नाऽऽत्मग्राहकत्वम् । तथाहि- अर्थश्चित्या गृह्यमाणः 'अयमि'ति गृह्यते, स्वरूपं गृह्यमाणं 'अहमि'ति, न पुनर्युगपद्वहिर्मुखताऽन्तर्मुखतालक्षणव्यापारद्वयं परस्परविरुद्धं कर्तुं शक्यम् । अत एकस्मिन् समये व्यापारद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वात् चिद्रूपतैवावशिष्यते । अतो मोक्षावस्थायां निवृत्ताधिकारेषु गुणेषु चिन्मात्र-रूप एवाऽऽत्माऽवतिष्ठत इत्येवं युक्तम् ← (यो.सू.४/३४- रा.पृ.२१३) इति । इत्थं आत्मनः कूटस्थनित्यत्वेन मुक्ताविव संसारेऽपि चिद्रूपत्वमनाविलम् ।

ग्रन्थकारस्तन्निरस्यति- 'ने'ति । 'अयं घटः, घटमहं जानामी'त्यादिरूपेण अनुभूयमानक्रमि-कैकोपयोगस्वभावत्वेन तदविरोधात् = अन्तर्मुख-वहिर्मुखव्यापारद्वयविरोधविरहात् । युगपत्तदुभयोपगम एव विरोधाऽवकाशः । क्रमेण व्यापारद्वयोपगमे विरोधप्रच्यवात् । न चैवं ज्ञानद्वयाऽऽपत्तिः, क्रमिकव्या-पारद्वयाऽनुस्यूतैकोपयोगाऽङ्गीकारात्, 'मुहूर्त्तमात्रमहमेकविकल्पपरिणत एवाऽऽसमि'त्यबाधित-स्वारसिकाऽनु-भवादिबलेन (स्याद्वादकल्पलता-४/११२) उपयोगस्याऽन्तर्मुहूर्त्तमानकालत्वात् । इत्थमेवावग्रहेहापायादिसम्भ-वात् । तदुक्तं श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः विशेषाऽऽवश्यकभाष्यवृत्तौ → निश्चयोपायमुखेन घटादिके वस्तुनि अवग्रहेहाऽपायरूपतयाऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एवोपयोगो जायते ← (वि.आ.भा.१८८ वृत्ति) इति । प्रदीर्घाऽध्यव-सायस्य धारावाहिकतया समर्थने, स्थूलकालमादाय 'पश्यामी'ति प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वे तदैक्यप्रत्यभिज्ञायाश्च तज्जातीयाऽभेदविषयकत्वे, घटादौ वर्तमानताप्रत्यय-प्रत्यभिज्ञयोरपि तथात्वे बौद्धसिद्धान्तप्रवेशाऽऽपातादि-त्यधिकं स्याद्वादकल्पलतायाम् (शा.वा.४/११२-स्या.क.पृष्ठ१७१) ।

वस्तुतो धारावाहिवुद्धिरप्येकैव । वेदान्तिभिरपि यावद् घटस्फुरणं तावद् घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव न तु नानेत्यङ्गीक्रियते । तदुक्तं वेदान्तपरिभाषायां → सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः ← (वे.परि.पृष्ठ-३४) इति यथातन्त्रं भावनीयम् ।

यच्च → मोक्षदशायान्तु सकलग्राह्य-ग्राहकलक्षणव्यवहाराभावाच्चैतन्यमात्रमेव तस्यावशिष्यते । तच्चै-तन्यं चित्तिमात्रत्वेनैवोपपद्यते न पुनरात्मसंवेदनेन ← (यो.सू.रा.४/३४) इति राजमार्तण्डे भोजेनोक्तं तदसत्, ज्ञानस्य सर्वविषयकत्वस्वभावत्वेन, निःशेषप्रतिबन्धकाऽपगमे सति सर्वविषयकत्वाऽऽवश्यकत्वात् ।

समाधानः :- आ शंका व्याज्जनी नथी. कारण के अंक ४ उपयोग होवा छतां विषयप्रकाश अने स्वप्रकाश अत्रेनो क्रमिक अनुभव करवानो स्वभाव मानवाथी विरोध आवतो नथी. (११/२८)

✽ ज्ञान आत्मानो गुण छे - जैन ✽

विशेषार्थः :- ज्ञान द्वारा ४ विषयव्यवस्था थाय छे. जे ज्ञानने आत्मानो गुण मानवाभां न आवे तो विषयप्रकाशननुं सामर्थ्य आत्माभां संगत न थई शके. माटे आत्मा ज्ञानगुणवाणो होवो जेईअे. परंतु आ आबतनो ईंकार करता पातंजल विद्वानो अेम कडे छे के पुरुषने यित्स्वरूप - ज्ञानस्वरूप मानवो युक्त

જ્ઞસ્વભાવસ્યાત્મનો જ્ઞાનાવરણીયપ્રતિબદ્ધસ્વભાવત્વાદઽશોષપદાર્થમજાનતોઽપ્યપગતાઽશોષજ્ઞાનાવરણસ્ય જ્ઞસ્વ-
ભાવત્વાદેવાશોષજ્ઞેયપરિચ્છેદકત્વમભ્યુપગન્તવ્યમ્ । જયન્તભટ્ટેન અપિ ન્યાયમઞ્જર્યા → અત એવ કેચન
ચેતનસ્ય પ્રકૃત્યા નિર્મલત્વાદ્ મલાનામાગન્તુકત્વાદ્ મલનિર્બર્હણહેતોશ્ચ યથોક્તસ્ય સમ્ભવાત્ તદાવરણાપાયે
સતિ સ્વતઃ સકલપદાર્થદર્શનસામર્થ્યસ્વભાવચિત્તત્વાવસ્થાનાત્ સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધિમદૂરવર્તિનીમેવ મન્યન્તે ←
(ન્યા.મં.આઠ્ઠિક-૯/મોક્ષપ્રક.) इत्येवं 'केचने'त्युक्त्या जैनमतसमर्थनमकारि । युक्तञ्चैतत्, न हि
प्रतिबन्धशून्यो ज्ञो ज्ञेये सति न प्रवर्तते । तदुक्तं योगबिन्दौ → 'ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धके ।
दाह्येऽग्निर्दाहको न स्यात् कथमप्रतिबन्धकः?।।' ← (यो.વિ.૪૩૨) इति । तदुक्तं द्वाद-शारनयचक्रे
अपि → अस्य ज्ञत्वमेवोत्कर्षपर्यन्तवृत्तं सर्वज्ञता । तन्निरतिशयं क्वचित् प्राप्नोति, तारतम्य-युक्तत्वात्,
पर्वतोन्नतिवत्, क्षेत्रप्रमाणवत्; प्रत्यवगमकात्मकत्वात्, खद्योतादितारतम्यवृत्तोद्योतवत् ← (द्वा.न. च.पृ.२१४)
इति । अधिकन्तु हारिभद्रीयावश्यकनिर्युक्तिवृत्तितः (आ.नि.६२८ हा.वृ.) विज्ञेयम् । अन्यच्चाधिकं क्लेश-
हानोपायद्वात्रिंशिकाविवरणे (भाग.६/पृ.१७५७) वक्ष्यामः ।

एतेन विवेकजं सर्वविषयकं ज्ञानमुत्पन्नमपि सत्त्वगुणत्वेन निवृत्ताऽधिकारायां प्रकृतौ प्रविलीयमानं
नाऽऽत्मानमभिस्पृशतीत्यात्मार्षशून्यनिर्विकल्पचिद्रूप एव मुक्तौ व्यवतिष्ठत इति अपास्तम्, चित्त्वाऽवच्छेदेनैव
सर्वविषयकत्वस्वभावकल्पनात्, अर्थशून्यायां चिति मानाऽभावाद्, बिम्बरूपस्य चित्सामान्यस्याऽविवर्तस्य
कल्पनेऽचित्सामान्यस्यापि तादृशस्य कल्पनापत्तेः, व्यवहारस्य बुद्धिविशेषधर्मैरेवोपपत्तेः । यदि चाऽचित्सा-
मान्यनिष्ठ एवाऽचिद्विवर्त कल्प्यते तदा तुल्यन्यायाच्चिद्विवर्तोऽपि चित्सामान्यनिष्ठ एवाभ्युपगन्तुं युक्तो
न तु चिदचिद्विवर्ताधिष्ठानमेव कल्पयितुं युक्तम्, नयाऽऽदेशस्य सर्वत्र द्रव्ये तुल्यप्रसरत्वादिति (यो.
सू.वि.३/५५) इति व्यक्तमुक्तं पातञ्जलयोगसूत्रविवरणे ग्रन्थकृता ।

किञ्च, त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्यैकत्वे सति नित्यत्वे कक्षीक्रियमाणे नैव महदाधारम्भोऽपि युज्यते ।
तदुक्तं द्वादशारनयचक्रे मल्लवादिस्मृतिभिः साक्षेप-परिहारं → नित्यमेव त्र्यात्मकमिति चेत् ? तथापि
सुतरां तथा, एकत्वनित्यत्वात् प्रकाश-प्रवृत्ति-नियमकार्यभेदाऽभावादनारम्भः वैषम्यनिर्मूलता च, उभयस्य
चाऽभावः ← (द्वा.न.च.पृष्ठ-१४) इति । मुद्गलोपनिषदि तु → तस्माद् विराडित्यनया पादनारायणाद्
हरेः । प्रकृतेः पुरुषस्यापि समुत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥ ← (मु.५) इत्येवं प्रकृत्यादेर्जन्यत्वोक्तेः → नित्योदिता
त्वभिष्यङ्ग्या चिच्छक्तिः द्विविधा ← (द्वा.द्वा.११/१६, पृ.७७९) इति प्रागुक्तमपास्तम् ।

किञ्च 'प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारः' इत्यादिप्रक्रियायामप्यैकમત્યં પરેણાં નાસ્તિ । તથાહિ- સા-

છે. પરંતુ જ્ઞાન ગુણવાળો માનવો યોગ્ય નથી. કારણ કે પુરુષને ચૈતન્યસ્વરૂપ માનવાથી જ વિષયપ્રકાશનું
સામર્થ્ય સંભવી શકે છે. તેથી બુદ્ધિની વૃત્તિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડતાં બુદ્ધિ = અંતઃકરણ = ચિત્ત ચેતનતુલ્ય
થાય છે. આમ બુદ્ધિવૃત્તિમાં ચિત્તછાયા સંક્રાન્ત થવાથી બુદ્ધિને ઘટાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અને બુદ્ધિની
સાથે તાદાત્મ્યઅધ્યાસના લીધે પુરુષને પણ વિષયનું ભાન થાય છે. માટે 'પુરુષસ્ય ચૈતન્યમ્' (શ્લોક ૪ માં
જણાવ્યા મુજબ) આ રીતે વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિગુણવાળા પુરુષને માનવો યુક્ત નથી. વિષયપ્રકાશન કરવા માટે
બહિર્મુખ વ્યાપાર જોઈએ. તથા પોતાનું પ્રકાશન કરવા માટે અંતર્મુખ વ્યાપાર જોઈએ. એક જ કાળમાં અંતર્મુખ
વ્યાપાર અને બહિર્મુખ વ્યાપારનો વિરોધ હોવાથી બુદ્ધિ જ્યારે બહિર્મુખ વ્યાપાર દ્વારા ઘટાકાર પરિણામને
પામે છે ત્યારે અંતર્મુખ વ્યાપાર આવી શકતો નથી. ૧૪ માં શ્લોકમાં આ વાત જણાવી ગયા છીએ. માટે
વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિ ગુણવાળો આત્મા માની ન શકાય. આવું પાતંજલ વિદ્વાનોનું કથન છે.

હ્યસૂત્રે → સત્ત્વ-રજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ । પ્રકૃતેર્મહાન્, મહતોઽહકારઃ, અહકરાત્ પ્ઞ્વ તન્માત્રાણિ ઉભયમનિન્દ્રિયં તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ, ← (સાં.સૂ.૧ |૬૧) इत्येवं प्रकृत्यादिकार्याणि दर्शितानि इति पूर्वं(पृ.७८५)दर्शितमेव । पातञ्जलानामपीयमेव प्रक्रियाऽभिमताऽविशेषेण । परं साङ्ख्य-पातञ्ज-लेभ्यो विलक्षणैव प्रक्रिया आथर्वणरहस्यभूतायां नारायणपूर्वतापिनीयोपनिषदि → प्रजापतिः प्रजायते । तस्मान्नारायणः प्रजायते । ब्रह्मा जायते । ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चमहाभूतानि तन्मात्राणि जायन्ते । ज्ञानेन्द्रिय-कर्मन्द्रियाणि मनोबुद्धि-चित्ताऽहङ्कारा जायन्ते । प्रकृतिर्जायते । चतुर्विंशतितत्त्वात्मको नारायणः । पञ्चविंशतितत्त्वात्मकः पुरुषत्वं परब्रह्म भवेत् ← (ना.पू.ता.५/४) इत्येवं दर्शिता ।

गणेशोत्तरतापिन्युपनिषदि तु → पुरातनो गणेशो निगद्यते । स आद्यः सोऽक्षरः सोऽनन्तः सोऽव्ययो महान् पुरुषः । तच्छुद्धं तच्छबलम् । ततः प्रकृति-महत्तत्त्वानि जायन्ते । ततश्चाऽहङ्कारादिपञ्चतन्मात्राणि जायन्ते । ततः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशपञ्चमहद्भूतानि जायन्ते । पृथिव्या औषधय ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद् रेतस्ततः पुरुषः ततः सर्वं ततः सर्वं जगत् ← (गणे.२/४) इत्येवं प्रक्रिया प्रदर्शिता । आथर्वणीयायां महोपनिषदि तु → तस्मिन् (=नारायणे) पुरुषाः चतुर्दशाऽजायन्त एका कन्या । दशेन्द्रियाणि मन एकादशम् । तेजो द्वादशम् । अहङ्कारस्त्रयोदशः । प्राणाश्चतुर्दश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः । पञ्च तन्मात्राणि पञ्च महाभूतानि । स एष पञ्चविंशकः पुरुषः ← (आ.महो.१) इत्येवं पञ्चविंशतितत्त्वप्रक्रिया प्रोक्ता । अन्यत्र चान्यथैवेति प्रकृतिप्रभृतिप्रक्रिया कल्पितैवेति दिक् ।

यदपि मुक्तावन्तःकरणविरहात् तन्त्रे જ્ઞાનનિષેધ ઉક્ત इति तदपि न, प्रक्षीणदोषस्य मुक्तावस्था-यामन्तःकरणस्याऽनावश्यकत्वात्, જ્ઞાનનિષેધસ્તુ આવૃતજ્ઞાનાઽપેક્ષયા બોધ્યઃ । एतेन → निर्गुणत्वात् चिद्धर्मा ← (सां.सू. १/१४६) इति साङ्ख्यसूत्रं निराकृतमवगन्तव्यम् । यथोक्तं योगबिन्दौ → निमित्ताऽभावतो नो चेन्निमित्तमखिलं जगत् । नाऽन्तःकरणमिति चेत् ? क्षीणदोषस्य तेन किम् ? ।। चैतन्यं चेह संशुद्धं स्थितं सर्वस्य वेदकम् । तन्त्रे જ્ઞાનનિષેધસ્તુ પ્રાકૃતાઽપેક્ષયા ભવેત્ ।।

← (યો.વિ. ૪૫૩,૪૫૬) इति । एतेन → જ્ઞાનં નૈવાઽઽત્મનો ધર્મો ન ગુણો વા કથજ્ઞન ← (સૌ.પુ.૧૧/૨૫) इति सौरपुराणवचनमपि प्रत्याख्यातम्, आत्मनो जडत्वापत्तेः । तदुक्तं द्वादशारण्यचक्रे → चेतनो ह्युपयोगलक्षणः, तदभावादचेतनः स्यात् ← (द्वा.न.च.पृ.४८१) इति । अधिकन्तु क्लेश-हानोपायद्वात्रिंशिकायां (भा.६/पृ.१७५३) वक्ष्यामः ।

यत्तु 'यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यादात्मानं सर्वजन्तुषु ।।'

પરંતુ મહોપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે આ વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે - જૈન દર્શનમાં ઉપયોગનું પ્રમાણ અંતર્મૂર્ત કાલ છે. અંતર્મૂર્તકાળ સુધી એક ઉપયોગ ટકી શકે છે. તેથી 'આ ઘડો છે અને આ ઘડાને હું જાણુ છું.' આ પ્રમાણે કમસર બહિર્મુખવ્યાપાર અને અન્તર્મુખવ્યાપાર દ્વારા પર અને સ્વ બનેનો અનુભવ કમસર થઈ શકે છે. એકીસાથે અન્તર્મુખ અને બહિર્મુખવ્યાપાર એક આત્મામાં માનીએ તો વિરોધનું ઉદ્ભાવન કરી શકાય. પરંતુ જૈન દર્શન કમિક બે વ્યાપાર સ્વીકારે છે. તથા કમિક બે વ્યાપાર માનવા છતાં બે ઉપયોગને- બે જ્ઞાનને માનવાનો પ્રસંગ પણ નહિ આવે. કારણ કે અંતર્મૂર્ત કાળ સુધી એક ઉપયોગ ટકી શકે છે. અવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણા - આ કમથી એક જ જ્ઞાન અંતર્મૂર્ત સુધી ટકી રહે છે. - આ વાત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય વગેરેમાં બતાવેલી

તથા ચ કાયરોધાદાવવ્યાપ્ત^૧ પ્રોક્તલક્ષણમ્ । એકાગ્રતાવધૌ રોધે વાચ્યે ચ પ્રાચિ ચેતસિ ॥૩૦॥

તથા ચેતિ । તથા ચ = જૈનદર્શનજયસિદ્ધૌ ચ પ્રોક્તલક્ષણં = પતજ્જલ્યુક્તયોગલક્ષણં (મ.ભા.શાંતિ.મો.ધ.૨૧૦/૩૯) ઇતિ મહાભારતે મોક્ષધર્મે પ્રોક્તમ્, તત્તુ દ્રવ્યાર્થદેશનાવગન્તવ્યમ્ । દ્રવ્યાર્થિકનયે-નાત્મનો જ્ઞાનસ્વરૂપત્વાત્ પર્યાયાર્થિકનયેન ચાત્મનો જ્ઞાનગુણત્વાદિતિ વિભાવનીયં તત્ત્વમેતત્ । એતેન → ચૈતન્યમેવાઽસ્ય સ્વરૂપમ્, અગ્નેરિવ ઔણ્ય-પ્રકાશૌ । નાઽત્ર ગુણ-ગુણિવિભાગો વિદ્યતે ← (સં.શા. ૨/૩/૩૯) ઇતિ સદ્ધક્ષેપશારીરકકૃદ્વચનં, → નાત્મા સર્વથા ચિદ્ધર્મા, કિન્તર્હિ ? ચિત્ત્સ્વરૂપ એવ ← (વૃ.આ.ભા.૪/૫) ઇતિ બૃહદારણ્યકભાષ્યકૃદ્વચનં, → ન ચ ચિદેકરસસ્યાઽઽત્મનો ધર્મસમ્ભવઃ ← (વિ.પ્ર. સં.૧/૧ પૃ.૪૫) ઇતિ વિવરણપ્રમેયસદ્ગ્રહકૃદ્વચનં, → પરમાત્માઽપિ ચૈતન્યમાત્રો, ન ચૈતન્યધર્મકઃ ← (બ્ર.સૂ.પ્રકાશવચ્ચ' ૩/૨/૧૫ સૂત્ર ભાષ્ય) ઇતિ વિજ્ઞાનામૃતભાષ્યકારવચનં, → તત્ત્વાખ્યાનમપિ લક્ષણં ભવતિ, યથા ચૈતન્યલક્ષણઃ પુરુષઃ ← (પ્રદી.૩/૨/૧૨૬) ઇતિ પ્રદીપકારવચનં, ચ વ્યાખ્યાતં દ્રષ્ટવ્યમ્, દ્રવ્યાર્થાઽઽદેશાઽર્પણયા સ્યાદ્વાદસામ્રાજ્યે તદુપપત્તેઃ ।

યત્તુ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદિ → સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ← (શ્વે.ઉપ.૬।૧૧) ઇત્યુક્તં તત્તુ અખણ્ડસન્માત્રગ્રાહકપરસદ્ગ્રહનયાર્પણયાઽનેકાન્તવાદસિદ્ધાન્તે સદ્ગચ્છતે, તન્નયે દ્રવ્યભિન્નગુણાનઙ્ગીકારાત્ ।

કિંચ્ચ 'શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ'(યો.સૂ.૧/૯) ઇતિ યોગસૂત્રમપિ ન સમ્યક્, યતો વિકલ્પો ન શબ્દાદખણ્ડાઽલીકનિર્ભાસાત્મકઃ કિન્તુ 'અસઓ ણસ્થિ ણિસેહો' (વિશેષા.૧૫૭૪) ઇતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યકૃદ્વચનાત્ ખણ્ડશઃ પ્રસિદ્ધાનામર્થાનાં સંસર્ગારોપ એવ, અભિન્ને ભેદનિર્ભાસાદિસ્તુ નયાત્મા પ્રમાણેકદેશ એવેતિ ન તસ્ય પ્રમાણબહિર્ભાવઃ સદ્ગચ્છતે । 'અભાવપ્રત્યયાલમ્બના વૃત્તિર્નિદ્રા' (યો.સૂ.૧/૧૦) ઇત્યપિ યોગસૂત્રવચનં ન સમીચીનમ્, યતો નિદ્રા ન સર્વાઽભાવાલમ્બના, સ્વપ્ને કરિ-તુરગાદિભાવા-નામપિ પ્રતિભાસનાત્ । નાપિ સર્વા મિથ્યૈવ, સંવાદિસ્વપ્નસ્યાપિ બહુશો દર્શનાત્ । ઇત્યમેવ તતઃ સંશયનિવૃત્ત્યુપપત્તેઃ । તદુક્તં યોગબિન્દૌ → અમુત્ર સંશયાપન્નચેતસોઽપિ હ્યતો ધ્રુવમ્ । સત્સ્વપ્નપ્રત્યયાદિભ્યઃ સંશયો વિનિવર્તતે ॥ ← (યો.વિં.૪૨) ઇતિ । સ્મૃતિરપિ અનુભૂતે યથાર્થતત્તાખ્યધર્માવગાહિની, સંવાદ-વિસંવાદાભ્યાં દ્વૈવિધ્યદર્શનાદિતિ તિસૃણામુત્તરવૃત્તીનાં દ્વયોરેવ પ્રમાણ-વિપર્યયયોર્યથાયથમન્તર્ભાવાત્ પચ્ચ-વૃત્ત્યભિધાનં સ્વરુચિતપ્રપચ્ચાર્થમ્, અન્યથા ક્ષયોપશમભેદાદસદ્ગચ્છ્યભેદાનામપિ સમ્ભવાદિતિ (યો.સૂ.વિ.૧/૧૦) વ્યક્તં યોગસૂત્રવિવરણે ॥૧૧/૨૧॥

ફલિતનિષ્કર્ષમાહ- 'તથા ચે'તિ । જૈનદર્શનજયસિદ્ધૌ સત્યાં 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' (યો.સૂ.૧/૨) જ છે. આમ વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિ પશ્ચ આત્માનો જ ગુણ છે- એમ નક્કી થાય છે. (૧૧/૨૯)

ગાથાર્થ :- તેમ જ કાયનિરોધ વગેરેમાં પાતંજલ યોગલક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષથી શ્રસ્ત બને છે. તથા જો 'માત્ર એકાગ્રતા અને નિરોધ - આ બન્નેમાં સાધારણ એવો રોધ એ યોગ છે.' આમ કહો તો પૂર્વ ચિત્તમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. (૧૧/૩૦)

ટીકાર્થ :- ૨૯ મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જૈનદર્શનનો વિજય સિદ્ધ થતાં જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્તો પાતંજલ વિદ્વાનોએ માન્ય કરવા પડશે. જૈનદર્શનમાં કાયનિરોધ, વચનનિરોધ વગેરેને પશ્ચ શૈલેશી વગેરે

૧. હસ્તાદર્શ 'અવ્યાપ્ત' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

કાયરોધાદાવ્યાપ્તં, આદિના વાગ્નિરોધાદિગ્રહ: । **एकाग्रतावधौ** = एकाग्रतानिरोधमात्रसाधारणे च रोधे वाच्ये प्राचि = एकाग्रतायाः पृष्ठभाविनि चेतसि = अध्यात्मादिशुद्धे अव्याप्तम् ॥३०॥

इति पतञ्जल्युक्तयोगलक्षणं कायोत्सर्गादिदशायां शैलेश्यवस्थायां वा जायमाने कायरोधादौ अव्याप्तं = अव्याप्तिदोषग्रस्तं, आदिना वाग्निरोधादिग्रहः । कायनिरोध-वचननिरोध-चक्षुर्निरोधादेः योगत्वेऽपि पतञ्जल्युक्तयोगलक्षणाऽयोगात् लक्ष्यैकदेशाऽगमनलक्षणाऽव्याप्तिरपरिहार्येति भावः ।

किञ्च वक्ष्यमाणपञ्चविधचित्तभूमिमध्ये एकाग्र-निरुद्धावस्थचित्तद्वयवृत्तिनिरोध एव पातञ्जलैः योगलक्षणे विवक्षितः । तथा सति विक्षिप्तचित्तवृत्तिनिरोधेऽप्यव्याप्तिर्वज्रलेपायितैवेत्याशयेन ग्रन्थकृदाह- **एकाग्रता-निरोधमात्रसाधारणे** = वृत्तिनिरोधाऽविनाभावि-चित्तगतैकाग्रता-निरुद्धत्वावस्थाद्वयमात्रानुगते, मात्रपदेन विक्षिप्त-मूढ-विक्षिप्तत्वव्यवच्छेदः कृतः, **रोधे** = निरोधपदार्थे पातञ्जलैः **वाच्ये** सति चित्तैकाग्रतादिकृते आवश्यकस्य काय-वचन-नयनादिगतविषयाऽन्तरसञ्चारप्रतिरोधस्य चित्तवृत्तिनिरोधाऽविनाभावितया शैलेशी-करणप्रभृतिकालीने काय-वचन-नयनादिनिरोधादौ कथञ्चिदव्याप्तिवारणेऽपि चतुर्थभूमिकारूपायाः चित्त-गताया **एकाग्रतायाः पृष्ठभाविनि** = निम्नभूमिकावर्तिनि विक्षिप्ते **चेतसि अध्यात्मादिशुद्धे** = वक्ष्यमाणा- (द्वा.द्वा.१८/१-१०, भाग-४, पृ.१२२१-१२३६)ऽध्यात्म-भावनादिविशुद्धतया योगत्वेनाऽभिमते पतञ्जल्युक्तयोगलक्षणं **अव्याप्तम्** । **एकाग्र-निरुद्धयोर्भूम्योर्यश्चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामः स योग इति** पातञ्जल-लराद्धान्तः **राजमार्तण्डे भोजेन** प्रदर्शितः । परन्त्वेवं **विक्षिप्तभूमिकास्थचित्तवृत्तिनिरोधे** योगलक्षणाऽव्याप्तिः **सुरगुरुणापि पराकर्तुं न शक्यत इति** ग्रन्थकृदभिप्रायः ॥११/३०॥

અવસ્થામાં યોગસ્વરૂપ જણાવેલ છે. પરંતુ તેમાં પાતંજલિ મહર્ષિએ જણાવેલ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ સ્વરૂપ યોગનું લક્ષણ રહેતું ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. કારણ કે લક્ષ્યના એક દેશમાં લક્ષણ ન જવું તે લક્ષણનો અવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય છે.

• ચિત્તની પાંચ અવસ્થા •

અહીં પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે → ચિત્તના પાંચ પ્રકાર છે. ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, મૂઢ, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ. અહીં એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ચિત્તમાં ક્રમસર જે એકાગ્રતા અને નિરોધ રહેલ છે તે બન્નેમાં સાધારણ = વિદ્યમાન એવો રોધ એ જ ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ શબ્દમાં રહેલ નિરોધ શબ્દનો અર્થ છે. કારણ કે કોઈ પણ વિષયમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું હોય તો અન્ય વિષયમાંથી ચિત્તનો નિરોધ કરવો જ પડે. તે વિના ચિત્ત એકાગ્રતાને પામતું જ નથી. વળી, મન અને ઈન્દ્રિય વિષયક પ્રવૃત્તિને પુરુષ રોકે તો જ કાયાદિનો રોધ શક્ય બને. અર્થાત્ ચિત્તની એકાગ્રતા કે કાયનિરોધ-વચનનિરોધ... આ બધું ચિત્તનો નિરોધ કરીએ તો જ થઈ શકે છે. માટે ઉપરોક્ત રીતે અર્થઘટન કરવામાં કોઈ વાંધો નહિ આવે.←

પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે આ રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવે તો પણ એકાગ્રતાની પૂર્વે જે ચિત્ત અધ્યાત્મ આદિથી શુદ્ધ થયેલ છે તેમાં ચિત્તવૃત્તિનિરોધ સ્વરૂપ યોગલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે એકાગ્ર ચિત્તની પૂર્વે જે વિક્ષિપ્ત ચિત્ત છે તેમાં યોગના આરંભ સ્વરૂપે અધ્યાત્મ આદિ શુદ્ધિ રહેવા છતાં ત્યાં વૃત્તિનિરોધ હોતો નથી. (૧૧/૩૦)

યોગારમ્ભોઽથ વિક્ષિપ્તે વ્યુત્થાનં ક્ષિપ્ત-મૂઢયોઃ । એકાગ્રે ચ નિરુદ્ધે ચ સમાધિરિતિ ચેન્ન તત્ ॥૩૧॥

‘યોગે’તિ । અથ વિક્ષિપ્તે ચિત્તે યોગાઽરમ્ભઃ, ક્ષિપ્તમૂઢયોઃ ચિત્તયોઃ વ્યુત્થાનં । એકાગ્રે ચ નિરુદ્ધે ચ ચિત્તે સમાધિરિતિ એકાગ્રતાપૃષ્ઠભાવિનશ્ચિત્તસ્યાઽલક્ષ્યત્વાદેવ ન તત્રાઽવ્યાપ્તિઃ । ક્ષિપ્તં હિ રજસ ઉદ્રેકાદસ્થિરં બહિર્મુખતયા સુખ-દુઃખાદિવિષયેષુ^૧ કલ્પિતેષુ સન્નિહિતેષુ વા રજસા પ્રેરિતમ્ । તત્ત્વ સદૈવ દૈત્ય-દાનવાદીનામ્ ।

મૂઢં = તમસ ઉદ્રેકાત્ કૃત્યાઽકૃત્યવિભાગાઽસઙ્ગતં ક્રોધાદિભિર્વિરુદ્ધકૃત્યેષ્વેવ નિયમિતમ્ ।

પૂર્વપક્ષી પ્રકૃતે શઙ્કતે ‘યોગે’તિ । અથ વિક્ષિપ્તે ચિત્તે યોગાઽરમ્ભઃ = ચિત્તવૃત્તિનિરોધાઽભ્યાસઃ, ન તુ યોગઃ । ક્ષિપ્ત-મૂઢયોઃ ચિત્તયોઃ વ્યુત્થાનં = યોગવ્યુત્થાનં ભવતિ । એકાગ્રે ચિત્તે વહિર્વૃત્તિનિરોધાત્ નિરુદ્ધે ચ ચિત્તે સર્વાસાં વૃત્તીનાં સંસ્કારાણાં ચ પ્રતિલોમપરિણામેન સ્વકારણે પ્રવિલયાત્ સમાધિઃ = ચરમપરમસમાધિયોગઃ પ્રાદુર્ભવતિ । ઇતિ હેતોઃ એકાગ્રતાપૃષ્ઠભાવિનઃ ચિત્તસ્ય વિક્ષિપ્તાદિરૂપસ્ય અલક્ષ્ય-ત્વાદેવ = યોગલક્ષણાઽલક્ષ્યત્વાદેવ ન તત્ર અવ્યાપ્તિઃ દોષાત્મિકા । ન હ્યલક્ષ્યે લક્ષણાઽગમનં દૂષણમ્, અપિ તુ ભૂષણમેવ ।

રાજમાર્તળ્ડાનુસારેણ (રા.મા.૧/૨) સામ્પ્રતં પઞ્ચવિધાં ચિત્તભૂમિકામાવિષ્કરોતિ- ક્ષિપ્તં હિ ચિત્તં રજસઃ = રજોગુણસ્ય ઉદ્રેકાત્ અસ્થિરં = અત્યન્તં ચઙ્ચલં બહિર્મુખતયા = બાહ્યવિષયગ્રહણપ્રવળતયા સુખ-દુઃખાદિવિષયેષુ કલ્પિતેષુ = વિકલ્પિતેષુ વ્યવહિતેષુ સન્નિહિતેષુ વા રજસા પ્રેરિતમ્ । ક્ષિપ્તં સદૈવ રજસા તેષુ તેષુ વિષયેષુ ક્ષિપ્યમાણમત્યન્તમસ્થિરમિતિ તત્ત્વવૈશારદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રઃ (ત.વૈ.૧/૧) । તત્ત્વ સદૈવ દૈત્ય-દાનવાદીનાં ભવતિ । તત્ત્વાઽગિમાદૈશ્વર્ય-શબ્દાદિવિષયપ્રિયમવગન્તવ્યમ્ ।

મૂઢં ચિત્તં તમસ ઉદ્રેકાત્ કૃત્યાઽકૃત્યવિભાગાઽસઙ્ગતં = યથાવસ્થિત-કર્તવ્યાઽકર્તવ્યવિભાગબોધમન્તરેણ ક્રોધાદિભિઃ વિરુદ્ધકૃત્યેષ્વેવ = લોકવિરુદ્ધેષુ ધર્મવિરુદ્ધેષુ ચૈવ કાર્યેષુ નિયમિતં = પ્રતિષ્ઠિતં, નિદ્રાદિ-

ગાથાર્થ :- વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં યોગનો ફક્ત આરંભ જ હોય છે. તથા ક્ષિપ્ત ચિત્ત અને મૂઢ ચિત્તમાં વ્યુત્થાન હોય છે. તથા એકાગ્ર ચિત્ત અને નિરુદ્ધ ચિત્તમાં જ સમાધિ હોય છે. માટે છેલ્લી બે દશામાં જ યોગ કહેવાય - આમ પાતંજલ વિદ્વાનો જે કહે છે તે બરાબર નથી. (૧૧/૩૧)

ટીકાર્થ :- અહીં પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે → વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં યોગનો ફક્ત આરંભ જ હોય છે. તથા ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ચિત્તમાં તો વ્યુત્થાનદશા જ છે. એકાગ્રતાપૂર્વકાલીન એવા આ ત્રણ ચિત્ત તો અમારું લક્ષ્ય જ ન હોવાથી તેમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો. તથા એકાગ્ર ચિત્ત અને નિરુદ્ધ ચિત્તમાં સમાધિ છે જ. માટે તેમાં તો યોગલક્ષણ વિદ્યમાન હોવાથી અવ્યાપ્તિ નથી આવતી. રજોગુણના ઉદ્રેકથી અસ્થિર થયેલું ચિત્ત ક્ષિપ્ત કહેવાય છે. ક્ષિપ્ત ચિત્ત બહિર્મુખ હોવાથી કલ્પિત એવા સુખ-દુઃખ આદિના વિષયોમાં અથવા નજીક રહેલા એવા સુખાદિ વિષયોમાં રજોગુણથી પ્રેરાયેલ હોય છે. આ ક્ષિપ્ત ચિત્ત કાયમ દૈત્ય, દાનવ વગેરેને હોય છે. તથા તમોગુણના અતિરેકથી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય એવા વિભાગની સંગતિ વગરનું (કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના યથાવસ્થિત ભાન વિનાનું) તથા ક્રોધ વગેરેના કારણે કાયમ (લોક અને ધર્મથી) વિરુદ્ધ એવા જ કાર્યોમાં જોડાયેલું ચિત્ત મૂઢ કહેવાય છે.

૧. હસ્તાદર્શ ‘વિધયે’ इत्यशुद्धः पाठः ।

તત્ત્વ સદૈવ રક્ષ:પિશાચાદીનામ્ । વિક્ષિપ્તં તુ સત્ત્વોદ્રેકાત્ પરિહૃતદુ:ખસાધનેષ્વેવ શબ્દાદિષુ પ્રવૃત્તમ્ । તત્ત્વ સદૈવ દેવાનામ્ ।

एतास्तिस्त्रश्चित्तावस्था न समाधावुपयोगिन्यः । एकाग्रता-निरुद्धरूपे द्वे एव सत्त्वोत्कर्षाद्य-
थोत्तरमवस्थितत्वाच्च समाधावुपयोगं भजेते इति चेत् ? न तत् ॥३१॥

મદઽધર્માઘનુરાગિ ચ । ‘મૂઠં તુ તમઃ સમુદ્રેકાન્નિદ્રાવૃત્તિમદિ’તિ (ત.વૈ. ૧/૧) વાચસ્પતિમિશ્રઃ । તત્ત્વ સદૈવ રક્ષ:પિશાચાદીનાં ભવતિ । તત્ત્વાઽશ્રેયોઽધર્માઽજ્ઞાનાઽવૈરાગ્યાઽનૈશ્વર્યમુપગચ્છતિ । વિક્ષિપ્તં તુ સત્ત્વોદ્રેકાત્ પરિહૃતદુ:ખસાધનેષુ એવ = વૈશિષ્ટ્યેન દુ:ખસાધનં પરિહૃત્ય સુખસાધનેષ્વેવ શબ્દાદિષુ પ્રવૃત્તમ્ । તત્ત્વ સદૈવ દેવાનાં ભવતિ । ‘સત્ત્વાત્કિઞ્ચિદૂને રજસ્તમસી મિથઃ સમે યદા ભવતઃ તદા સત્ત્વાત્ તદ્ધ્યાનાઽભિ-મુખં ભૂત્વા તમસા તત્પિધાને સતિ રજસૈશ્વર્યં કામયમાનં વિપયપ્રિયં ભવતિ વિક્ષિપ્તમ્’ (રા.મા.૧/૨) ઇતિ રાજમાર્તઠંડે ભોજઃ । ‘ક્ષિપ્તાદ્ વિક્ષિપ્તં = વિક્ષિપ્તમ્ । અત્યન્તચલચિત્તસ્ય કાદાચિત્કં સ્થિરત્વં વિશેષઃ’ ઇતિ મણિપ્રભાકૃત્ (મ.પ્ર.૧/૧) ।

एतास्तिस्त्रः चित्तावस्था न समाधौ उपयोगिन्यः । तदुक्तं नागोजीभट्टेन ‘आसु तिसृषु विद्यमानोऽपि यत्किञ्चित्चित्तवृत्तिनिरोधो न योगपक्षे, तत्रतिद्वन्द्वविक्षेपोपसर्जनत्वात् । एकाग्रत्वं ध्येयाऽतिरिक्तवृत्ति-निरोधः । तत्र हि सति कूटस्थनित्यचित्त्वरूपस्य हृदयदेशेऽन्तःकरणाऽवच्छेदेनाऽभिव्यक्तस्य साक्षात्कारो भवति । साक्षात्कारे चाऽविद्योच्छेदात्तन्मूलक्लेशक्षयो भवति । अस्यामवस्थायां सम्प्रज्ञातयोगः । अत्र रजस्त-मोमयवृत्तेः सर्वथा निरोधः । सात्त्विकी त्वात्मविषयाऽस्त्येव । अस्य च ध्येयवस्तु-पुरुषतत्त्वसाक्षात्कार-द्वारा क्लेशाद्युच्छेदकत्वेन मोक्षहेतुता । निरुद्धं = निरुद्धसकलवृत्ति-संस्कारमात्रशेषम् । अत्र सर्ववृत्ति-निरोधेऽसम्प्रज्ञातः । अस्य चाखिलवृत्तिसंस्कारदाहद्वारा प्रारब्धस्याप्यतिक्रमेण मोक्षहेतुते’ति (ना.भ.१/१) । यथोक्तं → एकाग्रता चेद् बाह्यादौ, निरोधश्चेच्चिदात्मनि । क्षिप्तादित्रिभुवस्त्यागात्कस्य मोक्षोऽत्र दूरतः ॥ ← () इति चेत् ?

ग्रन्थकार उत्तरपक्षयति- न तत् समीचीनम् ॥११/३१॥

આ મૂઠ ચિત્ત કાયમ રાક્ષસ, પિશાચ વગેરેને હોય છે. તથા વિક્ષિપ્ત ચિત્ત તો સત્ત્વગુણના અતિરેકથી દુ:ખકારણતા જેમાંથી નીકળી ગઈ છે એવા શબ્દ આદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. આ વિક્ષિપ્ત ચિત્ત દેવોને હોય છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા સત્ત્વગુણપ્રધાન હોય છે. તેથી જ્યાં સુધી વિષયોમાં સુખ જણાય ત્યાં સુધી જ તેમાં તેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે. જ્યારે શબ્દાદિ વિષયોમાં દુ:ખદર્શન થાય, દુ:ખસાધનતાના દર્શન થાય ત્યારે તેઓ સાત્ત્વિકવૃત્તિવાળા હોવાથી વિષયોને તરત છોડી દે છે. જ્યારે અન્ય જીવો તો ઈન્દ્રિયવિષયોમાં દુ:ખના દર્શન થાય, સ્ત્રી અપમાન કરે, ભોગના અતિરેકથી રોગ આવે તો પણ વિષયોને છોડતા નથી. કારણ કે તેઓ સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા નથી અને તેઓમાં રાગનો ઉદ્રેક હોય છે.)

ચિત્તની આ ત્રણેય અવસ્થાઓ સમાધિમાં ઉપયોગી નથી. એકાગ્રતા અને નિરુદ્ધ - આ બે જ ચિત્તદશા સમાધિમાં ઉપયોગી બને છે. કારણ કે તેમાં સત્ત્વ ગુણનો અતિરેક હોય છે તથા આગળ પણ તે અવસ્થા સ્થિરતાથી ટકી રહે છે. ક્ષિપ્ત અને મૂઠ ચિત્તમાં સત્ત્વ ગુણનો ઉત્કર્ષ જ નથી. તથા

યોગારમ્ભેઽપિ યોગસ્ય નિશ્ચયેનોપપાદનાત્ । મદુક્તં લક્ષણં તસ્માત્પરમાનન્દકૃત્ સતામ્ ॥૩૨॥

'યોગે'તિ । યોગાઽઽરમ્ભેઽપિ = યોગપ્રારમ્ભકાલેઽપિ નિશ્ચયેન = નિશ્ચયનયેન યોગસ્યોપપાદનાદ્
= વ્યવસ્થાપનાત્, 'ક્રિયમાણં કૃતમિ'તિ તદભ્યુપગમાત્ ।

આદ્યસમયે તદનુત્પત્તાવગ્નિમસમયેષ્વપિ તદનુત્પત્ત્યાપત્તેઃ ।

તદેવ ભાવયતિ 'યોગે'તિ । યોગપ્રારમ્ભકાલેઽપિ = અધ્યાત્મ-ભાવનાદિયોગપ્રારમ્ભદશાયામપિ નિશ્ચ-
યનયેન = આત્મકેન્દ્રિતનિશ્ચયનયમતેન યોગસ્ય = યોગપદાર્થસ્ય વ્યવસ્થાપનાત્ = સમર્થનાત્ । સમર્થ-
નવીજમાહ 'ક્રિયમાણં કૃતમિ'તિ તદભ્યુપગમાત્ = પ્રકૃતનિશ્ચયનયેનાઽઙ્ગીકરણાત્ । યોગપ્રારમ્ભકાલે
યોગસ્ય ક્રિયમાણત્વેન તસ્મિન્નેવ કાલે તસ્ય નિષ્પન્નત્વાત્ । ન ચ પ્રારમ્ભસમયે તદુત્પત્તિર્નાઽઙ્ગીક્રિયતે
કિન્તુ ચરમસમય એવેતિ વાચ્યમ્, આદ્યસમયે = યોગપ્રથમક્ષણે તદનુત્પત્તૌ = યોગાઽનિષ્પત્તૌ સત્યાં
અગ્નિમસમયેષ્વપિ = અપ્રથમક્ષણેષ્વપિ યાવત્ ચરમસમયેઽપિ તદનુત્પત્ત્યાપત્તેઃ = યોગાઽનિષ્પત્તિપ્રસઙ્ગાત્ ।

ઇદમન્નાઽઽકૃતમ્ - પ્રતિસમયં કાર્યમારમ્ભયતે નિષ્પાદયતે ચ, ક્રિયાકાલ-નિષ્ઠાકાલયોરેકત્વાત્ । અતીત-
ભવિષ્યત્ક્ષણૌ તુ ન કાર્યકારકૌ, વિનષ્ટાઽનુત્પન્નત્વેનાઽસત્ત્વાત્ વ્યાઘ્રશૃઙ્ગવત્ । તદસત્ત્વેઽપિ કાર્યોત્પત્તિરભ્યુપ-
ગમ્યતે તર્હિ ક્રિયાઽઽરમ્ભાત્ પ્રાગપિ કાર્યોત્પાદઃ પ્રસજ્યેત, ક્રિયાઽસત્ત્વાઽવિશેષાત્ । ન ચ ક્રિયોપરમે
કાર્યં ભવતિ, ન તુ ક્રિયાસદ્ભાવે, તસ્યાઃ સ્વોત્પત્તાવેવ વ્યગ્રત્વાદિતિ વાચ્યમ્, કારણીભૂતાઽભાવપ્રતિ-
યોગિત્વેન ક્રિયોત્પાદસ્ય પ્રતિબન્ધકત્વાઽપત્તેઃ । ન ચ કથં તર્હિ ક્રિયાકાલસ્ય દીર્ઘત્વમ્, ઘટસ્ય
પ્રથમસમય એવોત્પન્નત્વાદિતિ વક્તવ્યમ્, પ્રતિસમયોત્પન્નાનાં પરસ્પરવિલક્ષણસ્વરૂપાણાં શિવક-સ્થાસ-કોશ-
કુશૂલાદિકાર્યકોટીનાં ક્રિયાકાલ-નિષ્ઠાકાલયોરેકત્વેન પ્રતિપ્રારમ્ભસમયનિષ્ઠાપ્રાપ્તાનામેવ દીર્ઘક્રિયાકાલોપલ-
મ્ભાત્, ઘટસ્તુ પર્યન્તસમય એવાઽઽરમ્ભયતે તત્રૈવ ચ નિષ્પદ્યત્ત ઇતિ ન તસ્ય દીર્ઘો નિર્વર્તનક્રિયાકાલ
ઇતિ કેવલનિશ્ચયનયમતમ્ । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે → પદ્મસમયકજ્જકોડીનિરવેક્ષ્વો ઘટગયાહિલાસો
સિ । પદ્મસમયકજ્જકાલં ધૂલમર્દ ! ઘટમિ લાએસિ ॥ ← (વિ.આ.ભા.૨૩૧૮) ઈતિ ।

વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં શબ્દાદિવિષયપ્રવર્તન હોવાથી સ્થિરતા નથી. માટે તે ચિત્ત સમાધિમાં ઉપયોગી નથી. ←

પરંતુ પાતંજલ વિદ્વાનોના આ મંતવ્ય સામે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરતા
કહે છે કે ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે (૧૧/૩૧)

ગાથાર્થ :- યોગના આરંભમાં પણ નિશ્ચયથી યોગનું સમર્થન કરવામાં આવેલ છે. માટે અમે
૧૦મી બત્રીસીમાં જણાવેલ લક્ષણ જ સજ્જનોને પરમાનંદ આપનાર છે. (૧૧/૩૨)

✽ યોગના આરંભમાં પણ નિશ્ચયથી યોગ ✽

ટીકાર્થ :- નિશ્ચય નયના અભિપ્રાય મુજબ કરાતું પણ કાર્ય કરાયેલ કહેવાય છે. તેથી વિક્ષિપ્ત
ચિત્તમાં સત્ત્વ ગુણના ઉદ્દેકથી યોગનો આરંભ કાળ હોવા છતાં પણ નિશ્ચય નયથી યોગનું સમર્થન
કરવામાં આવેલ છે. જો પ્રથમ સમયે કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય તો આગળના સમયોમાં પણ કાર્ય ઉત્પન્ન
થઈ ન શકે. અર્થાત્ દરેક સમયે કાર્ય થોડું-થોડું થાય જ છે. તેથી અંતિમ સમયે કાર્ય પૂર્ણ થાય
છે. માટે વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં યોગનો આરંભ પાતંજલ વિદ્વાનો માને છે તો આંશિક યોગ પણ માનવો
જ જોઈએ. આવું નિશ્ચય નયનું તાત્પર્ય છે.

वस्तुतो योगविशेषप्रारम्भकालेऽपि कर्मक्षयरूपफलाऽन्यथाऽनुपपत्त्या व्यवहारेणाऽपि योग-
सामान्यसद्भावोऽवश्याभ्युपेय इति 'प्रागुक्ताव्याप्तिर्वज्रलेपायितैव ।

नैगमनयाऽनुगृहीतनिश्चयनयेन तु प्रतिसमयं शिवक-स्थासाद्यभिन्नत्वेन रूपेण घटो जायत एव ।
अत एव कुलालादीनामाद्यक्षणे 'अहं घटं करोमी'त्याद्यनाहार्य-स्वारसिकाऽनुभवोऽपि सङ्गच्छते । अतः
क्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गोऽपि न सावकाशः, विद्यमाने हि वस्तुनि पर्यायविशेषाऽऽधानद्वारेण कथञ्चित्करणक्रिया-
दिसाफल्योपपत्तेः । सर्वथाऽसति तु नेदं सम्भवति ।

वस्तुतः योगविशेषप्रारम्भकालेऽपि = अध्यात्म-भावनायोगाऽऽरम्भसमयेऽपि कर्मक्षयरूपफलाऽन्यथानुप-
पत्त्या = औचित्यपालनाद्यभिव्यङ्ग्य-कर्मनिर्जराक्षणफलस्य योगानङ्गीकारेऽघटमानत्वेन व्यवहारेणाऽपि
= व्यवहारनयेनाऽपि विक्षिप्तादिचित्तवतोऽपुनर्बन्धकादेः तात्त्विको योगसामान्यसद्भावः अवश्याभ्युपेयः ।
योगस्यैव कर्मक्षयकारणत्वात् कर्मक्षये सति तत्सद्भावोऽविगानेन सिध्यतीति भावः । अत एव योग-
बिन्दौ अपि → अपुनर्बन्धकस्यायं व्यवहारेण तात्त्विकः । अध्यात्मभावनारूपः ← (यो.वि.३.६९)
इत्युक्तम् । 'अयं = योगः' । यथा चैतत्तथा भावयिष्यतेऽग्रे (पृ.१२९६) । एतेन यः क्लेशहान्यहेतुत्वाद्
विक्षिप्ते चेतसि वर्तमानस्य समाधेर्योगबहिर्भावो योगवार्तिककृतोक्तः सोऽपि निरस्तः प्रत्येतव्यः ।

यत्तु वाचस्पतिमिश्रेण तत्त्ववैशारद्यां 'विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कः सद्भूतविषयः चित्तस्य
स्थेमा न योगपक्षे वर्तते । कस्मात् ? यतस्तद्विक्षेपोपसर्जनीभूतः । विपक्षवर्गाऽन्तर्गतस्य हि स्वरूपमेव
दुर्लक्षम्, प्रागेव कार्यकरणम् ← (त.वै.१/१/पृ.४) इत्युक्तम्, तदसत्, यतः स्वल्पपरिमाणमपि रजोगु-
ण्डितमपि रत्नं रत्नमेवोच्यते, तत्कार्यकारि च भवत्येव तद्देव विक्षिप्तचित्तसमाधिपक्षेऽपि विज्ञेयम् ।
अन्यथा तज्जसंस्काराणां व्युत्थानसंस्कारव्याघातकत्वमेव न स्यात् । न चैतदिष्टं भवताम्, तदुक्तं
राजमार्तण्डे → इह चतुर्विधः चित्तस्य परिणामः । (१) व्युत्थानं, (२) समाधिप्रारम्भः, (३) एकाग्रता,
(४) निरोधश्च । तत्र क्षिप्त-मूढे चित्तभूमी व्युत्थानम् । विक्षिप्ता भूमिः सत्त्वोद्रेकात् समाधिप्रारम्भः ।
निरुद्धैकाग्रते च पर्यन्तभूमी । प्रतिपरिणामञ्च संस्काराः । तत्र व्युत्थानजनिताः संस्काराः समाधि-
प्रारम्भजैः संस्कारैः प्रत्याहन्यन्ते ← (रा.मा. १/१८) इति ।

ननु समाधिप्रारम्भजानां संस्काराणामेकाग्रताजनितैः संस्कारैः प्रत्याहन्यमानत्वान्न योगत्वमिति चेत्?
न, एवं सति एकाग्रताजनितसंस्काराणां निरोधजनितैः संस्कारैः हन्यमानत्वात्केवलं निरोधस्यैव योगत्वं
स्यात्, सत्त्वोद्रेकेऽपि विक्षिप्ते चेतसि समाध्युपयोगित्वं न स्यात्, स्यादेव तर्हि → सात्त्विकानां नराणां
हि नारीणामपि तादृशाम् ॥ चित्तेष्वेव प्रकाशेत् ह्यात्मज्ञानं तथैव च । पूर्णस्वरूपं धर्मस्य नात्र

वास्तवमां तो विशिष्ट प्रकारना योगना प्रारंभ समये पञ्च कर्मनिर्जरास्वरूप इण तो प्राप्त थाय ज
छे. ज्ञे ते समये योग न मानवाभां आवे तो कर्मनिर्जरास्वरूप इण असंगत बनी ज्ञाय.माटे व्यवहारनयथी
पञ्च त्यारे योगसामान्यनी छाजरी मानवी आवश्यक छे. तेथी अेकाग्र चित्तनी पूर्वे अध्यात्म वगेरेथी शुद्ध
थयेव चित्तमां पातंजलमान्य योगलक्षणनी (३०मा श्लोकमां अतावेली) अव्याप्ति जऽबेसलाक ज अनशे.

१. हस्तादर्श 'प्रागुक्ताव्या...' इत्यशुद्धः पाठः ।

कार्या विचारणा ॥ ← (शं.गी.२/८९-९०) इति शम्भुगीतावचनविरोधः परेषाम् ।

वस्तुतस्तु तथाविधाऽभ्यास-स्थैर्याऽभावेऽप्यात्माऽऽभिमुख्यस्यैवाऽसाधारणगुणोत्कर्षसाधकस्याऽत्र योगव्यवहारनियामकत्वं दृश्यम् । तदुक्तं धर्मबिन्दौ → भवन्ति त्वल्पा अप्यसाधारणा गुणाः कल्याणोत्कर्षसाधकाः ← (ध.बिं.४/२१) इति । एतेन → विक्षिप्ते तु चित्ते कादाचित्को योगः प्रचुरविक्षेपवह्निदग्धोऽप्रतिष्ठितो निष्फलो योगपक्षे न वर्तते ← (म.प्र. १/१-पृ.२) इति मणिप्रभाकृद्वचनं प्रत्याख्यातम्, कादाचित्कत्वेऽपि तस्याः शुद्धेः प्रतिपच्चन्द्रवत् वर्धमानत्वात्, कालान्तरे चैकाग्रचित्ततया परिणामात् । 'विक्षिप्तं तु प्रथमयोगिनः' (म. प्र. १/२/पृ.५) इत्युक्त्या मणिप्रभाकृतैव विक्षिप्ते मनसि योगत्वप्रतिपादनाच्च ।

यत्तु → यदा हि क्षीणतमस्करजसाऽनुविद्धसत्त्वकं तदा धर्म-ज्ञान-वैराग्यैश्वर्योपगं भवति, इदं विक्षिप्तम् ← (ना.भ.१/२-पृ.४) इति नागोजीभट्टेनोक्तं तत्तु स्पष्टमेव विक्षिप्ते चेतसि योगाऽभ्युपगमपक्षं समर्थयति ।

→ 'ईपद्रजस्तमःसंस्पृष्टेन सत्त्वेन कादाचित्कध्यानयुक्ततया क्षिप्ताद् विशिष्टं = विक्षिप्तम् ← (यो.सु.१/१-पृ.३) इति योगसुधाकरोक्तिरपि विक्षिप्ते चेतसि अध्यात्म-भावनायोगयोरप्रतिक्षेपिका, ध्यानस्य तदुभयोत्तरकालीनत्वात् । इति हेतोः प्रागुक्ता त्रिंशत्तमश्लोकोपदर्शिता अव्याप्तिः वज्रलेपायितैव ।

यत्तु ग्रन्थकृता → न समाधावुपयोगं तिस्रश्चेतोदशा इह लभन्ते । सत्त्वोत्कर्षात् स्थैर्यादुभे समाधिसुखाऽतिशयात् ॥ ← (अ.सा. २०/९) इत्येवं अध्यात्मसारे गदितं तत्तु परसमयाऽनुवादाऽपेक्षयाऽवगन्तव्यम् । न च विक्षेपबहुलत्वाद् विक्षिप्तस्य दुष्टत्वान्न योगसम्भव इति वक्तव्यम्, अभ्यासदशायां तस्याऽदुष्टत्वात् । यथोक्तं अध्यात्मसारे →

विषयकपायनिवृत्तं योगेषु च सञ्चरिष्णु विविधेषु । गृहखेलद्वालोपममपि चलमिष्टं मनोऽभ्यासे ॥ वचनाऽनुष्ठानगतं याताऽऽयातञ्च सात्तिचारमपि । चेतोऽभ्यासदशायां गजाङ्कुशन्यायतोऽदुष्टम् ॥

← (अ.सा.२०/११-१२) इति । किञ्च 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'(यो.सू. १/२) इत्यत्र सर्वशब्दाऽग्रहणेऽप्यर्थात्तल्लाभात् अव्याप्तिः सम्प्रज्ञाते इति 'क्लिष्टचित्तवृत्तिनिरोधो योग' इति लक्षणं सम्यग् । यद्वा समिति-गुप्तिसाधारणं धर्मव्यापारत्वमेव योगत्वमिति व्यक्तमुक्तमनेन ग्रन्थकृता पातञ्जलयोगसूत्रविवरणे । यथाचैतत्तथा दर्शयिष्यतेऽग्रे योगभेदद्वात्रिंशिकायाम् (द्वा.द्वा.१८/३० पृ.१२६१) ।

अथ 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्यत्र को धातुः तैराश्रीयते 'युजिच् समाधौ', 'युजुंपी योगे' इत्यनयोः? यतो नैकोऽपि तदीयमनोरथव्रतततिवृद्धये प्रभवति । आदौ समाधेर्योगाङ्गत्वेन स्वीकारादङ्गाङ्गिभावो भज्येत । योग-समाध्योरन्यत्र तु धात्वर्थ एव लक्षणविरोधी, निरोधविरुद्धत्वाद्योगस्य । न चैवं भवति योगाऽऽरम्भक्रियाया योगत्वम्, तदा चित्तवृत्तेरनिरोधात्, काय-वाङ्निरोधयोश्च योगत्वाऽभावाप्तेरनिष्टतैव । न च निर्विकल्पकसमाधावपि सर्वथा चित्तवृत्तिनिरोधः, तथा सति जडत्वापातात्, किन्तु निरोध इव निरोधः । तथा चोपचरितमेव लक्षणं, न तत्त्वतः (अ.विं.वृ.गा.१५) इति अधिकारविंशिकावृत्तौ श्रीसागरानन्दसूरयो व्याचक्षते ।

तस्मान्मदुक्तं लक्षणं 'मोक्षमुख्यहेतुव्यापार' इत्येवं रूपं सतां = व्युत्पन्नानां अदुष्टत्वप्रतिपत्तिद्वारा परमानन्दकृत् ॥३२॥

॥ इति पातञ्जलयोगलक्षणविचारद्वात्रिंशिका ॥११॥

तस्मात् = पातञ्जलयोगलक्षणस्य दुष्टत्वात्, मदुक्तं 'मोक्षमुख्यहेतुव्यापार' इत्येवं रूपं योगस्य लक्षणं व्युत्पन्नानां = स्व-परसमयव्यावर्णितयोगगोचरव्युत्पत्तिशालिनां परमानन्दकृत् = सकलाऽविकलयो-पासनोपधायकाऽमन्दरम्याऽऽनन्दकारि ।

स्व-परसमयाऽनुविद्धव्युत्पत्तिलेशस्त्वेवम्- 'ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः' (कु.त.३०/९) इति कुलार्णवतन्त्रवचनं परिशुद्धनिश्चयनयमतमवलम्ब्य सङ्गच्छते । ऐक्यञ्च सादृश्यप्रकटीकरणपरम्, अन्यथा तदनुपपत्तेः । 'मनःप्रशमनोपायो योग इत्यभिधीयते' (महो.५/४२) इति महोपनिषद्वचनं तु निश्चयनयाऽनुगृहीतव्यवहारनयेनोपपद्यते । मनःप्रशमनोपायत्वञ्च विक्षिप्ते चेतस्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथै-काप्रादिचित्तेऽपि तदनुपपत्तेः ।

एतेन → समत्वं योग उच्यते ← (म.भा.शां.पर्व.२६/४८) इति महाभारतवचनं → सम्प्राहृत्य स्वार्थेभ्य इन्द्रियाणि विवेकतः । सर्वत्र समताबुद्धिः स योगो भूप ! मे मत ॥ ← (ग.गी.१/४७) इति गणेशगीतावचनं च व्याख्यातम्, अपुनर्बन्धकादीनां विक्षिप्तादिचित्ते जायमानस्यांऽऽशिकसमत्वस्य योगत्वाऽप्रतिक्षेपात् ।

यदपि रामानुजदर्शननिरूपणावसरे सर्वदर्शनसङ्ग्रहे → योगो नाम देवतानुसन्धानम् ← (स.द.सं. रामा.पृष्ठ-१९४) इत्युक्तं तदप्यात्मनः परमात्मानुयोजनपरतयाऽस्मन्मताऽनुवादपरमेवाऽवसेयम् । एतेन → युञ्जन्ति देवा अत्रेति योगः = कर्म ← (श.ब्रा.सा.भा.६/२/४/४) इति शतपथब्राह्मणसायणभाष्य-वचनमपि व्याख्यातम्, अतीन्द्रियार्थप्रतिपादकागमविहितानुष्ठानस्याध्यात्मविशुद्धिप्रसूतस्येह बाहुल्येन देवानुयोजनोपलब्धेः । अत एव → योगः कर्मसु कौशलम् ← (भ.गी.२/५०) इति भगवद्गीतावचनं → योगो वैधेषु कौशलम् → (ग.गी.१/४९) इति गणेशगीतावचनं च व्यवहारनयत उपपद्यते । कौशलञ्चात्रौचित्यलक्षणमवगन्तव्यम्, अन्यथाऽपुनर्बन्धकाद्यनुष्ठानस्य योगत्वाऽनुपपत्तेः । तदुक्तं योग-शतकवृत्तौ → सर्वत्रोचितानुष्ठानं योगः ← (यो.श.गा.२२ वृ.) इति । इदञ्च रूढ्या मुख्यं जैन-दर्शनसत्कं योगलक्षणमवगन्तव्यम् । तत्र च चित्तवृत्तिनिरोधात्मकं पातञ्जलयोगलक्षणं, कुशलप्रवृत्तिरूपं औद्धोक्तयोगलक्षणं, मोक्षयोजकव्यापारस्वरूपञ्च गोपेन्द्रोक्तं पदप्रवृत्तिनिमित्तगर्भं योगलक्षणं यथायथं सङ्गच्छते स्याद्वादमुद्रया । इदमेवाभिप्रेत्य योगशतके →

एएसिं णियणियभूमियाए उचियं जमेत्थऽणुट्ठाणं । आणाऽमयसंजुत्तं तं सव्वं चेव जोगोत्ति ॥
तल्लक्खणजोगाओ उ चित्तवित्तीणिरोहओ चेव । तह कुसलपवित्तीए मोक्खेण उ जोयणाओ ॥

माटे अमे १०मी बत्रीसीमां 'मोक्षनो मुख्य हेतुभूत आत्मव्यापार अे योग कहेवाय' - आभ जे योगलक्षण अतावेव उतुं ते ज व्युत्पन्न = शास्त्रबोधसंपन्न अेवा सज्जनोने तेमां निर्दोषतानुं भान कराववा द्वारा परमानंद आपनार छे. (११/३२)

← (यो.श.२१/२२) इत्युक्तम् । 'एतेषां = अपुनर्बन्धकादीनां वीतरागान्तानाम्' । शिष्टं स्पष्टम् ।

क्षिप्तादिपञ्चविधचित्ताऽवस्थावद् बौद्धदर्शनानुसारेण सराग-वीतराग-सद्वेष-वीतद्वेष-समोह-वीतमोह-संक्षिप्ता-
ऽसंक्षिप्त-विक्षिप्ताऽविक्षिप्त-महद्गताऽमहद्गत-उत्तरानुत्तर-समाहिताऽसमाहित-विमुक्ताऽविमुक्ताऽऽध्यात्मिक-
बाह्य-बाह्याध्यात्मिकचित्तावस्थाः सम्मताः । ताश्च मज्झिमनिकाये महास्मृतिप्रस्थानसूत्रे चित्तानुपशयानाधिकारे
(म.नि.११०/११४/पृष्ठ-७७) दर्शिताः । तत्राऽपि वीतराग-वीतद्वेषादिचित्तावस्थायां योगस्वरूपयोजना
यथागमं कार्या स्व-परसमयतात्पर्यवेदिभिः ।

यत्तु गणेशगीतायां → आत्माऽनात्मविवेकेन या बुद्धिर्देवयोगतः । स्वधर्माऽऽसक्तचित्तस्य तद्योगो
योग उच्यते ॥ ← (ग.गी.१।४८) इति योगलक्षणमुक्तं तत्तु सम्यग्दर्शनात्मकयोगमाश्रित्य सङ्गच्छते ।
जायते हि स्वभूमिकोचितविहितधर्मकर्मकरणदाढ्योत्तरकालं कालपरिपाकादिवशतो ग्रन्थिभेदेनाऽऽत्मदेहा-
दिविवेकधीरिति । → कर्मणा शुद्धहृदयोऽभेदबुद्धिमुपैष्यति । स च योगः समाख्यातोऽमृतत्वाय हि
कल्पते ॥ ← (ग.गी.१।४०) इति गणेशगीतावचनं तु निर्विकल्पध्यान-समाधियोगमाश्रित्य सङ्गति-
मङ्गति ।

एतेन → एकत्वं प्राणमनसोरिन्द्रियाणां तथैव च । सर्वभावपरित्यागो योग इत्यभिधीयते ॥ ←
(मैत्रा.६/२५) इति मैत्रायण्युपनिषद्ब्रह्मचनमपि व्याख्यातम् । → तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ← (कठो. ६/११) इति कठोपनिषद्ब्रह्मचनं
विक्षिप्तचित्तेऽव्याप्तत्वादनुपादेयं यद्वा निश्चयनयाऽनुरोधेन तदुपादेयमिति पर्युपासितगुरुकुलैरवहितमानसैः-
परिभावनीयमिति शम् ॥११/३२॥

स्वाऽन्यतन्त्राऽऽशयं सम्यग् विमृश्य गुणरागतः । यथोपपत्तिकं योगलक्षणं विवृतं मया ॥१॥

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां पातञ्जलयोगलक्षणद्वात्रिंशिकाविवरणम् ॥११॥

❁ ૧૧. પાતંજલ યોગલક્ષણ બ્રહ્મીસીનો સ્વાધ્યાય ❁

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. પતંજલિના મતે ચિત્ત વૃત્તિ અને નિરોધ પદની વ્યાખ્યા કરો.
૨. ૫ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ કહી છે તે કઈ કઈ ?
૩. ૫ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિનાં ક્રમશઃ લક્ષણ જણાવો.
૪. નિદ્રાનું સ્વરૂપ જણાવો.
૫. વૃત્તિનિરોધ શાનાથી થાય છે ? તે સમજાવો.
૬. પર વૈરાગ્ય કોને કહેવાય ? તે સમજાવો.
૭. પતંજલિ અભિપ્રેત યોગલક્ષણની ક્ષતિઓ જણાવો.
૮. પ્રકૃતિને એક માનવામાં દોષ જણાવો ?
૯. પતંજલિમતે ૨ પ્રકારની ચિત્તશક્તિ સમજાવો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. બુદ્ધિ	ક્ષિપ્ત
૨. આત્મા	અનુસંધાન
૩. ચિત્તની અવસ્થા	મહત્ત્વ
૪. અધિષ્ઠાન	અપરવૈરાગ્ય
૫. ભ્રમ	વેદ
૬. અસંપ્રમોષ	અપરિણામી
૭. વશીકાર	એક
૮. અનુશ્રવ	આધાર
૯. પ્રકૃતિ	વિપર્યય

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ છે. (વિષય, ગુણ, દુઃખ)
૨. સાંખ્યમતે તત્ત્વનાં જ્ઞાનથી પુરુષની મુક્તિ માનેલી છે. (૫, ૨૫, ૨૬)
૩. જૈનમતે જ્ઞાન નો ગુણ છે. (આત્મા, પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ)
૪. કાળ સુધી એક ઉપયોગ ટકી શકે છે. (અંતર્મુહૂર્ત, મુહૂર્ત, અનંત)
૫. પાતંજલ યોગદર્શનના મતે ચિત્તના પ્રકાર છે. (૫, ૬, ૭)
૬. પાંચેય વૃત્તિનું પોતાના કારણમાં શક્તિરૂપે રહેવું ને બહારમાં ન જવું તેને કહેવાય છે. (વૃત્તિનિરોધ, વિષયનિરોધ, કષાયનિરોધ)
૭. જો દીર્ઘકાળ -આદરથી કરવામાં આવે તો સ્થિર થાય છે. (અભ્યાસ, જ્ઞાન, ઉભય)
૮. પ્રથમ વૈરાગ્યમાં નો વૈરાગ્ય છે. (વિષયો, દુઃખો, મોહ)
૯. પતંજલિમતે, ચિત્ત પ્રકાશ્ય છે. (સ્વતઃ, પરતઃ, ઉભયતઃ)

* ૧૧. નયલતાની અનુપ્રેક્ષા *

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. દષ્ટાંત દ્વારા ચિત્ત પદાર્થને સમજાવો.
૨. વિકલ્પ અને ભ્રમમાં તફાવત સમજાવો.
૩. વૃત્તિનિરોધ કોને કહેવાય ? તે સમજાવો.
૪. સાંખ્યમતે વૃત્તિનો નિરોધ સમજાવો.
૫. ચિત્તવૃત્તિનિરોધનું બીજું સાધન વૈરાગ્ય સમજાવો.
૬. 'ચિત્ત સ્વપ્રકાશ્ય નથી' એવી પૂર્વપક્ષની દલીલ સમજાવો.
૭. પાતંજલિમતે પુરુષમાં ભોગનો વ્યવહાર કઈ રીતે કરાય છે ? તે સમજાવો.
૮. સાંખ્યમતે સંસારી અને મુક્ત અવસ્થા કઈ રીતે સંગત થશે ?

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. પાતંજલિ ઋષિએ જણાવેલ યોગનું લક્ષણ જણાવો.
૨. પાતંજલિ ઋષિના મતાનુસારે ચિત્તની ૨ દશા કઈ છે ?
૩. ભાવપ્રત્યય કોને કહેવાય ?
૪. અભ્યાસ એટલે શું ?
૫. અપર વૈરાગ્ય કોને કહેવાય ?
૬. વૃત્તિનિરોધવિષયક અભ્યાસનું ફળ જણાવો.
૭. પાતંજલયોગ મુજબ જડ એવી પ્રકૃતિમાં પુરુષાર્થકર્તવ્યતા માનવી કેમ યુક્તિસંગત નથી ?
૮. પુરુષમાં પ્રતિબિંબનો વિચાર સંક્ષેપમાં કહો.
૯. પરાર્થકત્વનો અર્થ જણાવો.
૧૦. પાતંજલ મતે માન્ય અહંકારનો ઉચ્છેદ કઈ રીતે થશે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. સાંખ્યમતે જગત છે. (ત્રિગુણાત્મક, દ્વિગુણાત્મક, એકગુણાત્મક)
૨. એક જ વાયુના પાંચ પ્રકાર ભેદ દ્વારા પડે છે. (કારણ, કાર્ય, ઉભય)
૩. પુરુષમાં કૂટસ્થનિત્યતા છે. (સંગત, અસંગત, યોગ્ય)
૪. પાતંજલમતે પુરુષ કમલપત્રવત્ મનાય છે. (નિર્લેપ, લેપયુક્ત, ભોક્તા)
૫. પાતંજલમતે આત્માનું પણું સિદ્ધ થાય છે. (પરિણામી, અપરિણામી, અનિત્ય)
૬. પાતંજલમતે ચિત્ત નથી. (પરપ્રકાશ્ય, સ્વપ્રકાશ્ય, ઉભયપ્રકાશ્ય)
૭. પ્રકારની ચિત્શક્તિનું નિરૂપણ પાતંજલ કરે છે. (૫, ૩, ૨)
૮. પાતંજલમતે બુદ્ધિ ને પ્રકૃતિ છે. (એક, અનેક, ૩, ૨, સંખ્યાત)

૧૨- પૂર્વસેવા દ્વાત્રિંશિકા

બારમી બત્રીસીની પ્રસાદી

અતિદુર્લભત્વાત્ પુરુષાર્થાઽઽરાધનકાલસ્ય ॥૧૨/૪/૮૩૧॥
ધર્મપુરુષાર્થ અને મોક્ષપુરુષાર્થની આરાધના કરવાનો કાળ અત્યંત દુર્લભ છે.

સર્વાન્ દેવાન્ નમસ્યન્તિ નૈકં દેવં સમાશ્રિતાઃ ।

જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધા દુર્ગાણ્યતિતરન્તિ તે ॥૧૨/૮/૮૪૩॥

સર્વદેવપૂજક અપુનર્બંધક જીવો કોઈ એક દેવને માનતા નથી, સર્વ દેવોને તેઓ પ્રમાણ કરે છે. વિષય અને ક્રોધને જિતનારા તેઓ નરકગમન વગેરે કષ્ટોને ઓળંગી જાય છે.

અવિરુદ્ધકુલાચારપાલનં મિતાભાષિતા ।

અપિ કણ્ઠગતૈઃ પ્રાણૈરપ્રવૃત્તિશ્ચ ગર્હિતે ॥૧૨/૧૫/૮૫૭॥

ધર્મઅવિરુદ્ધ કુલાચારનું પાલન, અવસરોચિત અલ્પ બોલવાનું, તથા પ્રાણ કંઠમાં આવી જાય તો પણ નિંદનીય કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ સદાચાર છે.

तपः उत्तमं स्वभूमिकोचितशुभाध्यवसायपोषकम् ॥१२/१७/८६२॥
तपश्चर्या जिवनी ભૂમિકાને યોગ્ય એવા શુભ અધ્યવસાયની પોષક છે.

મોક્ષઃ કર્મક્ષયો નામ ભોગસંક્લેશવર્જિતઃ ॥૧૨/૨૨/૮૬૯॥
સર્વકર્મનો ક્ષય એટલે મોક્ષ. મોક્ષમાં ભોગના કોઈ સંકલેશ હોતા નથી.

મોક્ષેઽનિષ્ટપ્રતિપ્રત્તિશ્ચ વિષયસુખસ્યોત્કટેચ્છયા ભવતિ ॥૧૨/૨૩/૮૭૦॥
વિષયસુખની ઉત્કટ ઈચ્છાથી મોક્ષમાં અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ ઊભી થાય છે.

મલસ્તુ યોગ્યતા યોગકષાયરૂપાઽઽત્મનો મતા ॥૧૨/૨૭/૮૭૬॥
મલ એટલે યોગ અને કષાય નામની આત્માની કર્મબંધનસંબંધી યોગ્યતા.

મુક્ત્યદ્વેષાદપિ કુશલાનુબન્ધસન્તતિઃ ॥૧૨/૩૦/૮૮૩॥
મુક્તિઅદ્વેષથી પણ કુશલાનુબંધની = શુભાનુબંધની શ્રેણી સર્જાય છે.

॥ अथ पूर्वसेवाद्वात्रिंशिका ॥१२॥

इत्थं विचारितलक्षणस्य योगस्य प्रथमोपायभूतां पूर्वसेवामाह →

‘पूर्वसेवा तु योगस्य गुरुदेवादिपूजनम् । सदाचारस्तपो मुक्त्यद्वेषश्चेति प्रकीर्तिता’ ॥१॥

पूर्वसेवा त्विति । स्पष्टः ॥१॥

❖ नयलता ❖

भूमिं विना गृहं नैव, मूलं विना च पादपम् । पूर्वसेवामृते योगस्तद्वत् साऽतो निरूप्यते ॥१॥

योगविन्दुग्रन्थाऽनुसारेण पूर्वसेवाद्वात्रिंशिकामवतारयति ‘इत्थमिति’ । योगस्य = योगप्रासादस्य प्रथमभूमिकारूपा पूर्वसेवा = पुरश्चरणं तु = पुनः वक्ष्यमाणस्वरूपं गुरुदेवादिपूजनं, सदाचारः वक्ष्यमाणः मार्गानुसारितादिगुणाऽनुविद्धो नानाविधः, तपः लौकिकं चतुर्विधं वक्ष्यमाणलक्षणं मुक्त्यद्वेषश्च अभावात्मकः वक्ष्यमाणहेतु-स्वरूपाऽनुबन्धशुद्धः इतिः प्रकारसमाप्तिसूचकः शब्दः, प्रकीर्तिता = सम्यग्धिगतयोग-शास्त्रपरमार्थैः पूर्वमहर्षिभिर्निरूपिता । यथोक्तं योगबिन्दौ → पूर्वसेवा तु तन्त्रज्ञैर्गुरुदेवादिपूजनम् । सदाचारस्तपो मुक्त्यद्वेषश्चेह प्रकीर्तिता ॥ ← (यो.विं.१०९) इति । अध्यात्मतत्त्वालोके अपि → भक्तिगुरूणां परमात्मनश्चाऽऽचारस्य शुद्धिः तपसि प्रवृत्तिः । निःश्रेयसे द्वेषविवर्जितत्वमियं सताऽदर्शयत पूर्वसेवा ॥ ← (अ.तत्त्वा.२/२) इत्युक्तम् । प्रकृते →

क्रियाभिर्ज्ञानमूलाभिर्मोक्षोऽक्षेपेण सिध्यति । ताः पुनर्देवतापूजा गुरुसेवादयो मताः ॥

अक्षुद्रता दया दाक्ष्यं क्षमा चाऽक्षविनिग्रहः । न्यायाऽनुवृत्तिरनघा यत्नश्च श्रुत-शीलयोः ॥

समानधर्मवात्सल्यं यतिधर्माऽऽदरः परः । इत्यादिकुशलारम्भो मुक्तिमार्गतया मतः ॥

← (मो.पं.४३,४९,५०) इति मुनिचन्द्रसूरिकृतमोक्षोपदेशपञ्चाशककारिका अप्यत्र न विस्मर्तव्याः । एतदन्वितो नरः देवांशी प्रोच्यते । तदुक्तं उपदेशप्रकरणे → देवपूजा दया दानं दाक्षिण्यं दम-दक्षते । यस्यैते पङ्क्ताः स्युः देवांशी नर उच्यते ॥ ← (उप.प्र.३७) इति ध्येयम् । गुरुदेवादिपूजनं परेषां कायिकतपस्त्वेनाऽपि रूपेणाऽभिमतम् । तदुक्तं गणेशगीतायां → गुरु-विज्ञ-द्विजातीनां पूजनं चाऽसुरद्विपाम् । स्वधर्मपालनं नित्यं कायिकं तप ईदृशम् ॥ ← (ग.गी.११/२) इति यथातन्त्रमत्राऽनुयोज्यम् ॥१२/१॥

❖ पूर्वसेवा-द्वात्रिंशिकाप्रकाश ❖

आ रीते ११मी अत्रीसीमां योगना लक्षणनी विचारणा- भीमांसा करीने योगना प्राथमिक उपायस्वरूप पूर्वसेवाने = पुरश्चरणे ग्रंथकारश्री १२मी अत्रीसीमां ज्ञावे छे.

गाथार्थ :- गुरुपूजन, देवादिपूजन, सदाचार, तप अने मुक्तिअद्वेष आ प्रमाणे योगनी पूर्वसेवा कडेवायेल छे. (१२/१)

टीकार्थ :- गाथार्थ स्पष्ट होवाथी तेनी संस्कृत व्याख्या मडोपाध्यायज्ज मडाराजे करेल नथी. (१२/१)

હેવે ક્રમસર ગાથાઓમાં ગુરુપૂજન વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવશે. સૌપ્રથમ ગુરુપૂજનમાં ગુરુ તરીકે કોને લેવા ? તે વાત ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

૧. હસ્તાદર્શ ‘પૂર્વસ્યૈ’ इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ ‘...र्तिताः’ इति पाठः । ३. हस्तादर्श ‘स्पष्टः’ इति पदं नास्ति ।

માતા પિતા કલાચાર્ય એતેષાં જ્ઞાતયસ્તથા । વૃદ્ધા ધર્મોપદેષ્ટારો ગુરુવર્ગ: સતાં મત: ॥૨॥

‘માતે’તિ । વૃદ્ધા: શ્રુત-વયોવૃદ્ધલક્ષણા: । ગુરુવર્ગ: = ‘ગૌરવ્યલોકસમુદાય: ॥૨॥

યથાક્રમમેતન્નિરૂપયિતુમાદૌ તાવત્પૂજનપ્રથમપ્રતિયોગિનમાવેદયતિ ‘માતે’તિ । માતા = જનની, → ગુરુપત્ની રાજપત્ની જ્યેષ્ઠપત્ની તથૈવ ચ । પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પઞ્ચૈતે માતર: સ્મૃતા: ॥ ← (નરા.૨૧૮) ઇતિ નરાભરણવચનમપિ તન્નાઽન્તરાઽવસ્થિતોઽપુનર્બન્ધકો નિજસમ્પ્રદાયાઽનુસારેણાઽવલમ્બતે પૂજાર્થમિત્યવધેયમ્ । પિતા = જનક:, કલાચાર્ય: = લિપ્યાદિકલાશિક્ષણોપાધ્યાય:, એતેષાં માતૃપ્રભૃતીનાં જ્ઞાતય: = ભ્રાતૃ-ભગિન્યાદય: સ્વજના એકનાલબ્દ્યા:, ‘તથા’ સમુચ્ચયે ।

વૃદ્ધા: = શ્રુત-વયોવૃદ્ધલક્ષણા:, અધીતવિશિષ્ટશાસ્ત્રાઽર્થા: શ્રુતવૃદ્ધા:, પૃષ્ઠ્યધિકસંવત્સરા: સ્વજ્યેષ્ઠા: પુનર્વયોવૃદ્ધા જ્ઞેયા: । પ્રકૃતે → યશો-દયા-શીલ-રૂપ-માધુર્યૈરપિ સર્વત: । સ બાલોઽપિ પુમાન્ વૃદ્ધ: સાધુવૃન્દાવને રત: ॥ ← (ક.રા.૮૯) ઇતિ કવિરાક્ષસીયદર્શિતે વૃદ્ધે મા ભૂત્ કસ્યચિત્ સમ્પ્રત્યય ઇતિ ‘વયોવૃદ્ધે’તિ વિશેષણમુપાદત્તં ગ્રન્થકૃતેત્યવધેયમ્ । પ્રકૃતે → ધનવૃદ્ધા વયોવૃદ્ધા વિદ્યાવૃદ્ધાસ્તથૈવ ચ । તે સર્વે જ્ઞાનવૃદ્ધસ્ય કિઙ્કરા: શિષ્યકિઙ્કરા: ॥ ← (મૈત્રે.૨/૨૪) ઇતિ મૈત્રેય્યુપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ । ધમ્મપદે → યમ્હિ સચ્ચં ચ ધમ્મો ચ અહિંસા સજ્જમો દમો । સ વે વન્તમલો ધીરો થેરો ત્તિ પવુચ્ચતિ ॥ ← (ધ.પ.૧૯/૬) ઇતિ યદ્ વૃદ્ધલક્ષણમુક્તં તદપીહાનુયોજ્યં યથાતન્ત્રમ્ । તત્સેવયા ચ બુદ્ધિ: વિનયશ્ચ સમ્પદ્યતે વર્ધતે ચ । તદુક્તં મહાભારતે અપિ → ભવતિ બુદ્ધિમાન્ વૃદ્ધસેવયા ← (મ.ભા.ઉદ્યોગપર્વ-૩૮/૮) ઇતિ ।

તે કીદૃશા: ? ઇત્યાહ ધર્મોપદેષ્ટાર: = ધર્મોપદેશપ્રવર્તકા: । ધર્મોપદેશકગુરુલક્ષણં તુ → અપક્ષપાતા: શુચિતત્ત્વબોધા મહાવ્રતેપુ સ્થિરતાં દધાના: । અસાઙ્ગિન: શાન્ત-ગમ્भीર-ધીરા ધર્મોપદેશા ગુરવો વિરક્તા: ॥ ← (અ.તત્ત્વા. ૨/૮) ઇત્યેવં અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકે દર્શિતમ્ । માત્રાદિક: કિમ્ ? ઇત્યાહ ગુરુવર્ગ: = ગૌરવ્યલોકસમુદાય: = ગૌરવાર્હજનસમૂહ: સતાં = શિષ્ટાનાં મત: = અભીષ્ટ: ।

પ્રકૃતે → પિતરો દેવા: ← (અથ.વે.૬।૧૨૩।૩) ઇતિ અથર્વવેદવચનં, → નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં, નાસ્તિ પિતૃસમો ગુરુ: ← (ઔ.સ્મ. ૧।૩૬) ઇતિ ઔશનસસ્મૃતિવચનં, → દેવ-પિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ ← (તૈ.ઉપ. ૧/૧૧/૨) ઇતિ તૈત્તરીયોપનિષદ્વચનં, → ઇમં લોકં માતૃભક્ત્યા પિતૃભક્ત્યા તુ મધ્યમમ્ । ગુરુશુશ્રૂપયા ચૈવ બ્રહ્મલોકં સમશનુતે ॥ ←

ગાથાર્થ :- માતા, પિતા, કલાચાર્ય તથા તેમના ભાઈ-બેન વગેરે સ્વજનો, વૃદ્ધો તથા ધર્મોપદેશકો ગુરુવર્ગરૂપે સજ્જનોને માન્ય છે. (૧૨/૨)

ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ જ છે. ફક્ત વૃદ્ધરૂપે જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ બન્ને લઈ લેવા. ‘ગુરુવર્ગ’ શબ્દનો અર્થ છે ગૌરવ આપવા લાયક એવા લોકોનો સમુદાય. (૧૨/૨)

વિશેષાર્થ :- વિશિષ્ટ પ્રકારના શાસ્ત્રોનો સુંદર રીતે અભ્યાસ કરેલ હોય તે જ્ઞાનવૃદ્ધ કહેવાય. તથા ૬૦ વર્ષથી મોટો હોય તે વયોવૃદ્ધ કહેવાય. બાકીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.(૧૨/૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ગૌરવવલ્લો...’ ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: ।

पूजनं चाऽस्य नमनं त्रिसन्ध्यं पर्युपासनम् । अवर्णाऽश्रवणं नामश्लाघोत्थानाऽऽसनाऽर्पणे ॥३॥

(म.पु.५१०/११) इति मत्स्यपुराणवचनं, → माता गरीयसी ← (स्क.पु.मा.६।१०७), → माता-पित्रोश्च शूश्रूषां कुर्वते ये नरोत्तमाः ते वै भागवतोत्तमाः ← (स्क.पु.वै.ख.वे.मा.२१/४३) इति स्कन्दपुराणवचनं, → माता-पित्रोस्तु यः पादौ नित्यं प्रक्षालयेत् सुतः । तस्य भागिरथीस्नानमहन्त्यहनि जायते ॥ ← (प.पु.२।६०।७४) इति पद्मपुराणवचनं, → यन्माता-पितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा । न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ← (वा.रा.२।१११।९) इति वाल्मीकिरामायणवचनं, → माता गुरुतरा भूमेः, खात् पितोच्चतरस्तथा ← (म.भा.वनपर्व ३१३।६०) इति महाभारतवचनं, → गुरुणां माता गरीयसी ← (चा.सू.३६२) इति चाणक्यसूत्रं, → पंडितानं च सेवना पूजा च पूजनीयानं एतं मङ्गलमुत्तमं ← (खु.५/२) इति खुद्दकपाठवचनम्, → हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलस्य जलाञ्जलिः ← (प्र.ना. ३/१२) इति प्रतिमानाटकवचनं, → पातकानां किलाऽन्येषां प्रायश्चित्तानि सन्त्यपि । मातृद्रुहामवेहि त्वं न क्वचित् किल निष्कृतिः ॥ ← (ब्र.पु.३।२३।६७) इति ब्रह्माण्डपुराणवचनं, → माता पिता कलाचार्यः सद्गुरुश्च सुभक्तितः । सेव्यः शक्त्यनुसारेण भोजनादिप्रबन्धतः ॥ ← (कृ.गी.२८८) इति बुद्धिसागरसूरिकृत-कृष्णगीतावचनं च सर्वतन्त्राऽवस्थितस्याऽपुनर्वन्धकादेः मातृप्रभृति-पूजनादौ प्रवर्तकमवसेयं स्व-परसमयगोचरैकान्तराग-द्वेषविमुक्तैः ।

यथोक्तं योगविन्दौ → माता पिता कलाचार्य एतेषां ज्ञातयस्तथा । वृद्धा धर्मोपदेष्टारो गुरुवर्गः सतां मतः ॥ ← (यो.विं.११०) इति । अध्यात्मतत्त्वालोके अपि → पिता च माता च कलागुरुश्च, ज्ञातेयवृद्धाः पुनरेतदीयाः । धर्मप्रकाशप्रवणाश्च सन्तः, सतां मतः श्रीगुरुवर्ग एषः ॥ ← (अ.तत्त्वा. २/३) इत्युक्तम् । प्रकृते 'गृणन्ति शास्त्रार्थमिति गुरव' इति व्युत्पत्त्या गुरुशब्दः कलाचार्यादिषु योज्यः, रूढ्या तु जनन्यादिषु । गुरुगीतायां → गुकारस्त्वन्धकारश्च रुकारस्तेज उच्यते । अज्ञानग्रासकं ब्रह्म गुरुरेव न संशयः ॥ ← (गु.गी.२३) इत्युक्तं अद्वयतारकोपनिषदि द्वयोपनिषदि च → गुशब्दस्त्वन्धकारः स्यात् रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ॥ ← (अद्वयता.२/८,द्वयो.४) इत्येवमुपदर्शितं गुरुलक्षणं सर्वत्र यथासम्भवं योज्यम् ॥१२/२॥

साम्प्रतं तत्पूजनमाह- 'पूजनमि'ति । प्रकृते → देवाऽतिथि-दीनप्रतिपत्तिरिति ← (ध.विं.१/३९) → वृत्तस्थ-ज्ञानवृद्धसेवेति ← (ध.विं.१।४९) इति धर्मविन्दुवचनं, → माता-पित्रोः सदा सेवा कर्तव्या पूर्णभक्तितः । कुटुम्बादिस्ववर्गाणां पालनञ्च सहायता ॥ ← (म.गी.५/२९) इति महावीरगीतावचनं, → विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा ← (चा.सू.६) इति चाणक्यसूत्रवचनं, → समुपासते न गुरून् विषाण-विकलास्त उक्षाणः ← (कु.म.२१२) इति कुट्टनीमतवचनं, → माता-पित्रोश्च शूश्रूषा ← (म.भा.वनपर्व २०५/८) इति महाभारतवचनं, → माता-पितृवचः कार्यं सत्पुत्रेण यशस्विना । पूजनं च तयोः कार्यं

• गुरुपूजन स्वरूप •

गाथार्थः :- गुरुपूजनं अटवे गुरुवर्गने त्रश संख्या समये नमनं करवुं, पर्युपासनां करवी, तेमनी निंदा न सांभणवी, तेमना नामनी प्रशंसा करवी, तेओ आवे तो ओत्मा थवुं, आसन देवुं. (१२/३)

પૂજનમિતિ । નમનં, કદાચિદ્ દ્રવ્યતઃ તદભાવેઽપિ ભાવતો મનસ્યારોપણેન । નામ્નઃ શ્લાઘા સ્થાનાઽસ્થાનગ્રહણાઽગ્રહણાભ્યાં । ઉત્થાનાઽસનાઽર્ષણે = અભ્યુત્થાનાઽસનપ્રદાને આગતસ્યેતિ ગમ્યમ્ ॥૩॥

પોષણં પાલનં તથા ॥ ← (ગ.પુ.ઉ.પૂ.૨૩।૨૩) इति गणेशपुराणवचनं, → सर्वेषामेव धर्माणां गुरुपूजा परा मता । गुरुशुश्रूषया सर्वं प्राप्नोति ऋषिसत्तम ! ॥ ← (स्क.पु.वै.ख.कार्ति.मा.२/२) इति स्कन्दपुराणवचनं, → मातरं पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते । स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशङ्गतः ॥ ← (वा.रा. ७/१५/२२) इति च वाल्मीकिरामायणप्रभृतिवचनं स्मृत्वा पूजनं च = पूजनं पुनः अस्य = गुरुवर्गस्य यथायोगं करयोजन-शिरोनमन-प्रणामप्रभृतिशब्दोच्चारण-पादपतन-चरणस्पर्शादिरूपेण कृतज्ञ-तोपवृंहितविशिष्टतरशुभाऽध्यवसाययुक्तेन । नमनं = नमस्कार्याऽवधिकस्वाऽपकर्षबोधाऽनुकूलव्यापार-लक्षणः प्रणामः त्रिसन्ध्यं = उपा-मध्याह्न-सायंकालात्मकसन्ध्यात्रयाऽऽराधनेन ।

કદાચિત્ = જાતુચિત્ દ્રવ્યતો = દેહાદિતઃ તદભાવેઽપિ = તથાવિધ-ગુરુવર્ગવિરહેઽપિ યદ્વા સ્વ-પરયોઃ કાર્યાન્તરવ્યાક્ષેપાદિના તથાવિધપ્રઘટ્ટકવશાત્ દ્રવ્યનમનવિરહેઽપિ, કિંપુનઃ તદવસરે इत्यपिशब्दार्थः, ભાવતઃ = કૃતજ્ઞતાદિપરિણામમવલમ્બ્ય ગુરુવર્ગસ્ય મનસિ = ચેતસિ આરોપણેન = સ્થાપનેન પૂર્વવત્ પૂજનમ્ । પૂજનપ્રકારાન્તરમાહ- અવર્ણાઽશ્રવણં = ગુરુવર્ગાઽવર્ણવાદાઽનાકર્ણનં ક્વચિત્ પરપક્ષમધ્યાઽવસ્થાનેઽપિ ।

ગુરુવર્ગસ્ય નામ્નઃ શ્લાઘા = પ્રશંસા સ્થાનાઽસ્થાન-ગ્રહણાઽગ્રહણાભ્યાં સમ્યસભાદૌ સ્થાને તદ્ગુણાઽઽ-વિષ્કરણેન, મૂત્રપુરીપોત્સર્ગાદિલક્ષણેઽસ્થાને = કૃત્સિતસ્થાને તન્નામાઽનુચ્ચારણેન, શત્રુવર્ગાદિલક્ષણે અસ્થાને = વિપરીતસ્થાને ચ તદ્ગુણાઽનાવિષ્કરણેન । અભ્યુત્થાનાઽસનપ્રદાને આગતસ્ય ગુરુવર્ગસ્ય, સ્થિતસ્ય પર્યુપાસનાદિવિનયવ્યાપારયોગઃ । તત્સમીપેઽપ્રગલ્ભતયાઽવસ્થાનં ચ इति गम्यम् । यथोक्तं योगबिन्दौ → पूजनं चास्य विज्ञेयं त्रिसन्ध्यं नमनक्रिया । तस्याऽनवसरेऽप्युच्चैश्वेतस्यारोपितस्य तु ॥

અભ્યુત્થાનાદિયોગશ્ચ તદન્તે નિભૃતાઽસનમ્ । નામગ્રહશ્ચ નાઽસ્થાને નાઽવર્ણશ્રવણં ક્વચિત્ ॥
← (યો.વિં.૧૧૧/૧૧૨) इति । यथोक्तं अध्यात्मतत्त्वालोके अपि → कर्तव्य एतस्य सदा प्रणामश्चित्तेऽप्यमुष्मिन् बहुमान एव । पुरोऽस्य सम्यग् विनयप्रवृत्तिः नावर्णवादस्य निबोधनञ्च ॥
← (अ.तत्त्वा.२/४) इति ॥१२/३॥

ટીકાર્થ :- ગુરુવર્ગ હાજર હોય તો દ્રવ્યથી અને ભાવથી ત્રિકાળ વંદન કરવું.

તથા જો દ્રવ્યથી તેઓ હાજર ન હોય તો પણ ભાવથી તેમને મનમાં સ્થાપીને વંદન કરવું. તેમ જ યોગ્ય સ્થાને ગુરુવર્ગનું નામ લેવા દ્વારા અને અયોગ્ય સ્થાને તેમનું નામ ન લેવા દ્વારા તેમના નામની પ્રશંસા કરવી. તેમ જ તેઓ આવે ત્યારે ઊભા થવું અને બેસવા માટે આસન આપવું. આ બધા ગુરુપૂજનના પ્રકારો છે. (૧૨/૩)

વિશેષાર્થ :- માતા-પિતા વગેરે હાજર હોય તો અવશ્ય ત્રિકાળ વંદનાદિ કરવા જોઈએ. પણ તેઓ મૃત્યુ પામ્યા હોય અથવા બહારગામ હોય કે અન્ય કોઈ કારણસર તેમને વંદન ન થઈ શકે તેમ હોય તો પણ ચિત્તમાં તેમને હાજર કરી અવશ્ય વંદનાદિ કરવા. માતા-પિતા વગેરેના નિંદક-દ્વેષી વગેરેની પાસે માતા-પિતા વગેરે ગુરુવર્ગનું નામોચ્ચારણ ન કરવામાં તેમનું ગૌરવ વધે. કારણ કે તેમની આગળ ગુરુવર્ધનું નામોત્કીર્તન કરવામાં આવે તો તેઓ ગુરુવર્ગની નિંદા કરે તેવી શક્યતા છે. તથા પોતાને યશ-કીર્તિ મળે તેવા સંયોગમાં માતા-પિતા વગેરેના ઉપકારને જાહેરમાં યોગ્ય શ્રોતાવર્ગ સમક્ષ જણાવવા. આ બધા પૂર્વસેવા અંતર્ગત ગુરુપૂજનના પ્રકારો છે.(૧૨/૩)

સર્વદા તદનિષ્ટેષ્ટ્યાગોપાદાનનિષ્ઠતા । સ્વપુમર્થમનાબાધ્ય સારાણાં ચ નિવેદનમ્ ॥૪॥

સર્વદેતિ । સ્વપુમર્થ = ધર્માદિકં અનાબાધ્ય = અનતિક્રમ્ય । યદિ ચ તદનિષ્ટેભ્યો નિવૃત્તૌ
♦તદિષ્ટેષુ ચ પ્રવૃત્તૌ♦ ધર્માદયઃ પુરુષાર્થા બાધ્યન્તે? તદા ન તદનુવૃત્તિપરેણ ભાવ્યમ્ । કિં તુ
પુરુષાર્થાઽઽરાધનપરેણ, અતિદુર્લભતાત્ પુરુષાર્થાઽઽરાધનકાલસ્યેત્યર્થઃ । સારાણાં = ઉત્કૃષ્ટાના-
મલઙ્કારાદીનાં નિવેદનં = સમર્પણમ્ ॥૪॥

તથા 'સર્વદે'તિ । સર્વદા = સર્વકાલં, તદનિષ્ટાનાં = ગુરુવર્ગાઽસમ્મતાનાં વ્યવહારાણાં ત્યાગે
= પરિહારે નિષ્ઠતા = પ્રતિબદ્ધતા તદિષ્ટાનાં = ગુરુવર્ગપ્રિયાણાં વ્યવહારાણામેવ ઉપાદાને = પ્રવર્તને
નિષ્ઠતા । સ્વપુમર્થ = ધર્માદિકં = સ્વકીયધર્માદિપુરુષાર્થ અનતિક્રમ્ય = અપીડયિત્વા ઇયં સમ્પાદનીયા ।
અત્રૈવ યોગબિન્દુવૃત્તિમવલમ્બ્યાઽપવાદમાહ 'યદી'તિ સ્પષ્ટમ્ । એતેન → ગુરુવચનમલઙ્કનીયં નયાઽનુગતં
ચેત્ ? ← (વા.સૂ.૨/૭૩) ઇતિ બાર્હસ્પત્યસૂત્રવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । પ્રકૃતે → અત્તહિયં ચુ દુહેણ
લભ્મહ ← (સૂ.કૃ.૧૨૨૨૩૦) ઇતિ સૂત્રકૃતાઙ્ગોક્તિઃ સ્મર્તવ્યા સત્પુરુષાર્થાઽઽરાધનપરેણ નરેણ ।

ઉત્કૃષ્ટાનાં ચ અલઙ્કારાદીનાં = અલઙ્કાર-વસન-પાન-ભોજનૌષધાદીનાં ઉપભોગાદ્યર્થ યથાશક્તિ
સમર્પણં = વિતરણમ્ । પ્રકૃતે → યો દત્ત્વાઽતિથિભૂતેભ્યઃ પિતૃભ્યશ્ચ દ્વિજોત્તમઃ । શિષ્ટાન્યન્નાનિ યો
ભુક્તે કિં વૈ સુખતરં તતઃ ? ॥ ← (મ.ભા.વનપર્વ-૧૧૩-૩૨) ઇતિ મહાભારતવચનમપિ તન્નાન્તરાઽ-
વસ્થિતાઽપુનર્બન્ધકસ્ય પ્રકૃતે પ્રવર્તકમવસેયમ્ । તથા દેવાઽતિથિ-દીનાઽનાથપ્રતિપત્તિપ્રભૃતીનાં પરલોક-
ક્રિયાણાં સર્વકાલં ગુરુવર્ગેણ વિધાપનમ્ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ →

'સારાણાઞ્ચ યથાશક્તિ વસ્ત્રાદીનાં નિવેદનમ્ । પરલોકક્રિયાણાઞ્ચ કારણં તેન સર્વદા ॥

ત્યાગશ્ચ તદનિષ્ટાનાં તદિષ્ટેષુ પ્રવર્તનમ્ । ઔચિત્યેન ત્વિદં જ્ઞેયં પ્રાહુર્ધર્માઘપીડયા' ॥

← (યો.વિં.૧૧૩/૧૧૪) ઇતિ । અતશ્ચ મહાન્ શ્રેયોલાભઃ । તદુક્તં અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકે →
વૃદ્ધસ્ય સેવા ગુરુલોકસેવા, ગ્લાનસ્ય સેવા પુનરાર્તસેવા । કલ્યાણલાભસ્ય મહાન્ સ પન્થાઃ સેવાપ્રધાનો
હિ મનુષ્યધર્મઃ ॥ ← (અ.તત્ત્વા. ૨/૭) ઇતિ । સામાન્યતો ગૃહસ્થધર્મનિરૂપણાવસરે ધર્મબિન્દૌ અપિ
→ માતા-પિતૃપૂજા (ધ.વિ.૧૩૧), આમુષ્મિકયોગકારણમ્, તદનુજ્ઞયા પ્રવૃત્તિઃ, પ્રધાનાઽભિનવોપનયનમ્,

ગાથાર્થ :- પોતાના પુરુષાર્થને તકલીફ ન પહોંચે તે રીતે ગુરુવર્ગને અનિષ્ટ પદાર્થનો કાયમ
ત્યાગ કરવો અને તેમને ગમે તેવા પદાર્થને-વ્યવહારને મેળવવા-કેળવવા તત્પર રહેવું. તથા શ્રેષ્ઠ કોટિના
પદાર્થો તેમને આપવા- આ ગુરુપૂજન છે. (૧૨/૪)

ટીકાર્થ :- પોતાના ધર્મપુરુષાર્થ વગેરેનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના, માતા-પિતા વગેરે ગુરુવર્ગને ન ગમે
તેવી બાબતોથી પાછા ફરવું અને તેમને પસંદ પડે તેવી બાબતોમાં પ્રવૃત્ત થવા તત્પર રહેવું. પરંતુ જો
માતા-પિતા-વડીલ વગેરેને નાપસંદ બાબતથી પાછા ફરવામાં અને તેમને પસંદ હોય તેવી બાબતોમાં
પ્રવૃત્ત થવામાં ધર્મપુરુષાર્થ-મોક્ષપુરુષાર્થ વગેરે સીદાતા હોય તો તેમની ઈચ્છા મુજબ વર્તન-વલણ કેળવવામાં
તત્પર ન થવું. પરંતુ ધર્મપુરુષાર્થ વગેરેની આરાધનામાં પરાયણ રહેવું. કારણ કે ધર્મપુરુષાર્થ અને
મોક્ષપુરુષાર્થની આરાધના કરવાનો કાળ અત્યંત દુર્લભ છે. તથા યથાશક્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ અલંકાર વગેરે
માતા પિતા વગેરે ગુરુવર્ગને વાપરવા માટે આપવા.આ બધા ગુરુપૂજનના પ્રકાર છે.(૧૨/૪)

♦...♦ ચિન્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ । ૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'વાધન્તે' इत्यशुद्धः पाठः ।

તદ્વિત્તયોજનં તીર્થે તન્મૃત્યનુમતેર્ભિયા । તદાસનાદ્યભોગશ્ચ તદ્વિભ્વસ્થાપનાઽર્ચને ॥૫॥

તદ્વિત્તેતિ । તદ્વિત્તસ્ય ગુરુવર્ગાઽલઙ્કારાઽઽદિદ્રવ્યસ્ય યોજનં = નિયોગઃ (=તદ્વિત્તયોજનં) તીર્થે દેવતાઽઽયતનાદૌ, તન્મૃત્યનુમતેઃ તન્મરણાઽનુમોદનાદ્ ભિયા = ભયેન^૧ (=તન્મૃત્યનુમતિભિયા) । તત્સ-ઙ્ગ્રહે તન્મરણાઽનુમતિપ્રસન્નઃ ।

તસ્ય આસનાદીનાં = આસન-શયન-ભોજન-પાત્રાદીનાં અભોગઃ = અપરિભોગઃ (=તદાસનાદ્ય-ભોગઃ ચ) । (તદ્વિભ્વસ્થાપનાર્ચને=) તદ્વિભ્વસ્ય સ્થાપનાઽર્ચને = વિન્યાસપૂજે ॥૫॥

તદ્ભોગે ભોગોઽન્યત્ર તદનુચિતાત્ ← (ધ.વિં.૧/૩૨) ઇત્યુક્તમ્ ॥૧૨/૪॥

તથા 'તદ્વિત્તે'તિ । મૃત્યુત્તરકાલં ગુરુવર્ગાઽલઙ્કારાદિદ્રવ્યસ્ય = ગુરુવર્ગસત્કસ્યાઽલઙ્કાર-ધનાઽઽપ્ન-ક્ષેત્રાદિદ્રવ્યસ્ય દેવતાયતનાદૌ નિયોગઃ = વિનિયોગઃ, તન્મરણાઽનુમોદનાદ્ = ગુરુવર્ગમૃત્યુનુમોદનાદ્ ભયેન । અન્યથા સ્વયં તત્સ-ઙ્ગ્રહે = ગુરુવર્ગદ્રવ્યસ-ઙ્ગ્રહકરણે સતિ તન્મરણાઽનુમતિપ્રસન્નઃ = ગુરુવર્ગમરણાદ્યનુમ-ત્યાપત્તેઃ । તથા તસ્ય = સ્વામિત્વ-ભોક્ત્વાદિસમ્બન્ધેન ગુરુવર્ગસ્ય આસન-શયન-ભોજન-પાત્રાદીનાં અપરિ-ભોગઃ કાયાદિના દેશતઃ સર્વતશ્ચ, માતૃવત્ તેપામભોગ્યત્વાત્ । એતેન → ન ગૃહ્ણીયાદ્ ગુરોર્વિત્તમ્ ← (શાં.સં.૫/૪/૩/૩૧) ઇતિ શાણ્ડિલ્યસંહિતાવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

તદ્વિભ્વસ્ય = ગુરુવર્ગપ્રતિકૃતેઃ વિન્યાસઃ ધૂપ-પુષ્પાદિપૂજા ચ । 'તત્કારિતદેવતાવિમ્વાદેઃ પૂજા' ઇત્યન્યે । તથા દર્શિતાઽઽદરા તન્મરણોત્તરક્રિયા । યથોક્તં યોગબિન્દૌ 'તદાસનાદ્યભોગશ્ચ તીર્થે તદ્વિત્તયોજનમ્ । તદ્વિભ્વન્યાસસંસ્કાર ઊર્ધ્વદેહક્રિયા પરા ॥' (યો.વિં.૧૧૫) ઇતિ । સ્વપિત્રાદિગુરુવર્ગીયવિમ્વશાલિ ચૈત્યં સાધર્મિકચૈત્યં સમયપરિભાપયા પરિભાપ્યતે, વારત્તકપુત્રકૃતપિતૃપ્રતિમાવત્ । તદુક્તં પ્રવચનસારોદ્ધારે →

વિશેષાર્થઃ :- માતા-પિતા વગેરેને ધર્મ પ્રત્યે અણગમો હોય અને સંતાન ધર્મ કરે તે તેમને પસંદ ન હોય તથા ધર્મ ન કરે તે તેમને પસંદ હોય તો તેવા અવસરે માતા-પિતા વગેરેની ઈચ્છાને અનુસરવાના બદલે ધર્મપુરુષાર્થ વગેરેની આરાધનામાં પોતે જોડાવું જોઈએ. કેમ કે ધર્મારાધના માટે આર્યદેશ, માનવભવ, સદ્ગુરુસંયોગ વગેરે તકો અત્યન્ત દુર્લભ છે. માટે ધર્મપુરુષાર્થ વગેરેમાં ખલેલ ન પહોંચે તે રીતે માતા-પિતા વગેરેની ઈચ્છાને અનુસરવું. આ બાબતમાં વિવેકદષ્ટિ રાખવી જરૂરી છે. (૧૨/૪)

✽ માતા-પિતાની મિલકત સંતાન ભોગવે નહિ ✽

ગાથાર્થઃ :- માતા-પિતા વગેરેના મરણની અનુમોદનાના ભયથી તેમની મૂડી (પોતાના ભોગમાં વાપરવાના બદલે) તીર્થક્ષેત્રમાં વાપરવી. તેમ જ તેમના આસન વગેરેનો પોતે વપરાશ ન કરવો અને તેમની પ્રતિમાને ભરાવવી તથા પૂજવી આ ગુરુપૂજન છે. (૧૨/૫)

ટીકાર્થઃ :- માતા-પિતા વગેરેના મરણ બાદ તેમની મૂડી-માલ-મિલકત વગેરેનો પોતાના માટે ઉપયોગ કરે તો તેમના મરણની અનુમોદના સંતાનને લાગે. આના ભયથી તેમની મૂડી, અલંકાર-દાગીના વગેરેને દેવાલય-દેવમંદિર વગેરે તીર્થક્ષેત્રમાં (તેમના નામથી) વાપરવા માટે ઉપયોગ રાખવો જોઈએ.

તેમ જ માતા-પિતા વગેરે જે આસન-પથારી-વાસણ-વસ્ત્ર વગેરેનો ઉપયોગ કરતા હોય તે પોતે ન વાપરવા. તેમ જ દિવંગત માતા-પિતા વગેરેની પ્રતિમા ઘડાવી-ભરાવી પૂજવી જોઈએ. આ પશુ ગુરુપૂજનનો જ એક પ્રકાર છે. (૧૨/૫)

૧. હસ્તાદર્શ 'ભયે' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

देवानां पूजनं ज्ञेयं शौच-श्रद्धादिपूर्वकम् । पुष्पैर्विलेपनैर्धूपैर्नैवेद्यैः शोभनैः स्तवैः ॥६॥

वारत्तयस्स पुत्तो पडिमं कासीय चेइए रम्मे । तत्थ य थली अहेसी साहम्मियचेइयं तं तु ॥ ← (प्र.सारो.६६३) इति ।

सूत्रपिटकान्तर्गते दीघनिकाये पाथिकवर्गे → आचरिया पच्चुपट्टातब्बा- (१) उट्टानेन, (२) उपट्टानेन, (३) सुस्सुसाय, (४) पारिचरियाय, (५) सक्कच्चं सिप्पपटिग्गहणेन ← (दी.नि. ३।८।२६८) इत्येवं या पच्चधा कलाचार्यपूजा दर्शिता साऽपीहाऽनुसन्धेया । पच्चुपट्टातब्बा = प्रत्युपस्थापनीयाः, सेवनीया इति यावत् । उट्टानेन = उत्थानेन = अभ्युत्थानेनेति यावत्, उपट्टानेन = उपस्थानेन = समीपाऽवस्थानेनेति यावत्, सक्कच्चं = सत्कृत्य, सत्कारपूर्वमिति यावत्, शिष्टं स्पष्टम् । धम्मपदे → मुहुत्तमपि चे विज्जू पंडितं पयिरुपासति । खिप्पं धम्मं विजानाति जिह्वा सूपरसं यथा ॥ ← (ध.प.५/६) इत्येवं ज्ञानवृद्धसेवाफलमुपदर्शितं तदपीहाऽनुयोज्यं यथातन्त्रम् ॥१२/५॥

देवपूजाविधिमाह - 'देवानामि'ति । देवानां आराध्यतमानां पूजनं ज्ञेयं शौच-श्रद्धादिपूर्वकं शौचेन शरीर-वस्त्र-द्रव्य-व्यवहारशुद्धिरूपेण श्रद्धया बहुमानात्मिकया आदिपदात् प्रणिधानादिना युक्तं पुष्पैः जाति-

विशेषार्थ :- માતા-પિતા જીવતા હોય અને તેઓ પોતાની મિલકત-મૂડી-દાગીના વગેરે સંતાનને વાપરવા ન આપે તો સંતાન વાપરી ન શકે. આથી તેમનાં મૃત્યુ પછી સંતાન વગેરે તેના દાગીના વગેરે વાપરે તો માતા-પિતાની મરણની અનુમોદનાનું પાપ સંતાનને લાગે. 'સારું થયું તેઓ કાળધર્મ પામ્યા. તો મને તેમના દાગીના વગેરે વાપરવા મળ્યા !'- આવો આંશિક અવ્યક્ત પણ ભાવ તેમના દાગીના વગેરેનો ઉપયોગ-ભોગવટો કરનારના મનમાં આવવાની શક્યતા નકારી શકાતી નથી. ખાનદાન સંતાન આવું પાપ પોતાના માથે ન લઈ શકે. તેમાં પણ ખાસ કરીને યોગની પૂર્વસેવા કરનાર આરાધક સુજ્ઞ જીવ તો તેવી ભૂલ કેવી રીતે કરી શકે ? માટે પૂર્વસેવા કરનાર ધર્માત્મા દિવંગત થયેલ માતા-પિતા આદિના દાગીના વગેરે દેવાલય વગેરેમાં આપી દે તે વ્યાજબી છે. તે મિલકત પણ પોતાના નામે દાન કરીને મફતનો જશ લેવાના બદલે તેમના નામથી જ તીર્થક્ષેત્રમાં વાપરવી જોઈએ. આવી આંતરિક જાગૃતિ પૂર્વસેવાના આરાધકે રાખવી જરૂરી છે. પરંતુ મા-બાપ પુત્રને વિલમાં જે મિલકત લખી આપે અથવા તેવી સૂચના કરીને ગયા હોય તો તેના વપરાશમાં મરણઅનુમોદન દોષ ન આવે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

તેમ જ માતા-પિતા વગેરે જે આસન, પથારી, પલંગ, પાટલો, કપડા વગેરે વાપરતા હોય તેનો ઉપયોગ ન કરવામાં ગુરુવર્ગ પ્રત્યેનો બહુમાનભાવ સંતાન વગેરે આશ્રિત વર્ગમાં જળવાઈ રહે છે. માતા-પિતાની જેમ તેમના વપરાશમાં આવનારી ચીજ પણ બહુમાન-વિનય-આદર કરવા લાયક છે. માટે જ પૂર્વ કાળમાં સસરા જે ઓટલા ઉપર બેસીને સવારે દાતણ કરતા હોય તે ઓટલાની પણ, સસરાની ગેરહાજરીમાં, વહુ લાજ કાઢતી હતી. આર્ચાવર્તની આ ગૌરવવંતી સંસ્કૃતિમાં યોગપૂર્વસેવા વણાયેલી જોવા મળે છે. (૧૨/૫)

ગુરુપૂજનનું સ્વરૂપ ચાર શ્લોક દ્વારા બતાવ્યા બાદ અવસરપ્રાપ્ત દેવપૂજનનું સ્વરૂપ ગ્રંથકાર જણાવે છે.

✽ દેવપૂજન સ્વરૂપ ✽

ગાથાર્થ :- પવિત્રતા અને શ્રદ્ધા વગેરે પૂર્વક સુંદર પુષ્પો, વિલેપનો, ધૂપ, નૈવેદ્ય અને સ્તોત્રો વડે દેવોની ભક્તિ થાય તે દેવપૂજન જાણવું. (૧૨/૬)

‘દેવાનામિ’તિ- વ્યક્તઃ ॥૬॥

અધિમુક્તિવશાન્માન્યા અવિશેષેણ વા સદા । અનિર્ણીતવિશેષાણાં સર્વે દેવા મહાત્મનામ્ ॥૭॥

અધિમુક્તીતિ । અનિર્ણીતઃ કુતોઽપિ મતિમોહાદનિશ્ચિતો વિશેષઃ = ઇતરદેવતાઽપેક્ષોઽતિશયો ચૈસ્તેષાં (=અનિર્ણીતવિશેષાણાં) મહાત્મનાં = પરલોકસાધનપ્રધાનતયા પ્રશસ્તાત્મનાં ગૃહિણાં સર્વે દેવાઃ સદાઽવિશેષેણ પારગત-હરિ-હર-હિરણ્યગર્ભાદિસાધારણવૃત્ત્યા માન્યાઃ વા = અથવા અધિમુક્તિવશાત્ = અતિશયિતશ્રદ્ધાઽનુસારેણ ॥૭॥

- શતપત્રિકાદિસમ્ભવૈઃ, વિલેપનૈઃ ઘુસૃણમલયજાદિરચિતૈઃ, ધૂપૈઃ કાકતુણ્ડાદિરૂપૈઃ, નૈવેદ્યૈઃ પક્વાન્નફલાદિ-લક્ષણૈઃ, શોભનૈઃ આદરોપહિતત્વેન સુન્દરૈઃ સ્તવૈઃ = સ્તોત્રૈઃ । ઉપલક્ષણાત્ વસ્ત્રાઽલંકારાદિભિરિત્યપિ बोध्यम् । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → પુષ્પૈશ્ચ બલિના ચૈવ વસ્ત્રૈઃ સ્તોત્રૈશ્ચ શોભનૈઃ । દેવાનાં પૂજનં જ્ઞેયં શૌચ-શ્રદ્ધાસમન્વિતમ્ ॥ ← (યો.વિં.૧૧૬) ઇતિ । શ્રદ્ધાશૂન્યં તુ સર્વમફલમ્ । તદુક્તં બૌધાયનધર્મસૂત્રે → અશ્રદ્ધા પરમઃ પાપ્મા શ્રદ્ધા હિ પરમં તપઃ । તસ્માદશ્રદ્ધયા દત્તં હવિર્નાઽશ્નન્તિ દેવતાઃ ॥ ← (બૌ.ધ.૫/૧૦/૧/૬) ઇતિ । પ્રકૃતે → રાગાદ્યપેતં હૃદયં વાગઽદુષ્ટાઽનૃતાદિના । હિંસાદિરહિતં કર્મ યત્તદીશ્વરપૂજનમ્ ॥ ← (જા.યો.૨/૮) જાબાલયોગવચનં, → શુચિરાસ્તિક્યપૂતાત્મા પૂજયેદ્ દેવતાઃ સદા । દેવતાવદ્ ગુરુજનમાત્મવચ્ચ સુહૃજ્જનમ્ ॥ ← (કા.ની.૩/૩૧) ઇતિ ચ કામન્દકીયનીતિસારવચનમપ્ય-નુયોજ્યં યથાગમમ્ ॥૧૨/૬॥

एतच्च पूजनं केषां देवानां कर्तव्यम् ? इत्याशङ्कायामाह - ‘अधिमुक्ती’ति । अद्यापि कुतोऽपि मतिमोहात् = स्वकीयबुद्धिविपर्यास-मान्द्यादिवशात् अनिश्चितः इतरदेवतापेक्षो = प्रकृतदेवतायामन्यदेव-सापेक्षः अतिशयो निखिलदोपराहित्य-सत्सिद्धान्तप्ररूपकत्वादिगुणाऽऽधिक्य-निर्व्याजकरुणा-सौम्यमुद्रा-शस्त्र-ललनादिसङ्गवर्जनादिलक्षणः यैः पूजकैः तेषाम् ।

कल्पान्तरमाह ‘अथवे’ति । अतिशयितश्रद्धाऽनुसारेण = कुलपरम्पराऽनुसारेण गुर्वाद्युपदेशाऽनुवृत्त्या फलविशेषाऽनुभवतो वा यस्य यत्र देवतायां विशिष्टा श्रद्धा तद्वशेन देवविशेषमिति । श्रद्धाविशेषतो देवविशेषाऽङ्गीकरणेऽपि न तदन्यदेवं प्रति कदापि तस्य द्वेषः सम्भवति, तादृशयोग्यताप्रादुर्भावात् । यथोक्तं યોગબિન્દૌ → ‘અવિશેષેણ સર્વેપામધિમુક્તિવશેણ વા । ગૃહિણાં માનનીયા યત્ સર્વે દેવા મહા-

ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી મહોપાધ્યાયજીએ તેની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા કરેલ નથી. (૧૨/૬)

ગાથાર્થ :- દેવોનું વિશેષ સ્વરૂપ જેમણે જાણેલ નથી તેવા મહાપુરુષોને સર્વ દેવો સમાન રીતે સર્વદા માન્ય હોય છે. અથવા પોતાની જૂવલંત શ્રદ્ધા મુજબ માન્ય હોય છે. (૧૨/૭)

ટીકાર્થ :- બીજા દેવોની અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત દેવમાં શું વિશેષતા છે ? આ બાબતનો નિર્ણય કોઈ પણ પ્રકારના મતિવ્યામોહના લીધે જેઓ નથી કરી શક્યા તેમ છતાં પણ મુખ્યરૂપે પરલોકની સાધનામાં જ મસ્ત રહેવા દ્વારા પોતાના આત્માનું સૌંદર્ય અંશતઃ પણ જેમણે પ્રગટ કરેલ છે. તેવા ગૃહસ્થોને અહીં ‘મહાત્મા’ શબ્દથી ગ્રંથકારશ્રીએ નવાજેલા છે. તેવા મહાપુરુષોને મન હંમેશા પારગત, વિષ્ણુ, મહાદેવ, બ્રહ્મા, બુદ્ધ, તીર્થંકર વગેરે બધા લોકપ્રસિદ્ધ દેવોમાં સમાન રીતે જ માન્યતા-પૂજ્યતા વરેલી હોય છે. અથવા પોતાની વિશેષ પ્રકારની શ્રદ્ધા મુજબ દેવ માન્ય બને છે. (૧૨/૭)

सर्वान् देवान्नमस्यन्ति नैकं देवं समाश्रिताः । जितेन्द्रिया जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥८॥

‘सर्वानि’ति । सर्वान् देवान् नमस्यन्ति = नमस्कुर्वते^१ । नैकं कञ्चन देवं समाश्रिताः^३

त्मनाम् ॥’ ← (यो.विं.१.१७) इति । → अयोग्यस्यापि भगवान् भक्तस्य परमेश्वरः । प्रसीदति न सन्देहो निगृह्य विविधं तमः ॥ ← (लिं.पु.१०।११) इति लिङ्गपुराणवचनं, → हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ ← (चै.चं.१/५२) इति चैतन्यचन्द्रोदयवचनं, → सदा गायन्ति देवेशमेतान् भक्तानवेहि वै ← (स्क.पु.वै.ख.वे.मा.६।५८) इति स्कन्दपुराणवचनं → भक्तिः श्रेयोऽनुबन्धिनी ← (आ.पु.७/२७९) इति आदिपुराणवचनं, → यथाऽऽलोको हि जन्तूनां चेष्टाकारणतां गतः । तथैव सर्वसिद्धीनां भक्तिः परमकारणम् ← (वृ.ना.पु.४/३) इति बृहन्नारदीयपुराणवचनं, → भक्त्या तुष्यन्ति दैवतानि ← (चा.१/२१,२२) इति चारुदत्तवचनं च तन्त्रान्तराऽवस्थितस्याऽपुनर्वन्धकादेः देवपूजादौ स्वरसतः प्रवर्तकमवसेयम् ।

एवमेव → सा त्वस्मिन् परमप्रेमस्वरूपा । अमृतस्वरूपा च । यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवति, अमृतो भवति, तृप्तो भवति । यत्प्राप्य न किञ्चिद् वाञ्छति, न शोचति, न द्वेषति, न रमते, नोत्साही भवति । यज्ज्ञात्वा मत्तो भवति, स्तब्धो भवति, आत्मारामो भवति ← (ना.भ.२/३/४/५/६) इति नारदभक्तिसूत्राणि अपि भगवद्भक्तिप्रेरकाणि ज्ञातव्यानि । सा = भक्तिः, अस्मिन् = भगवति, ‘नोत्साही भवति’ इत्यत्र ‘सांसारिककार्येषु’ इति गम्यते, मत्तता स्तब्धता च तन्मयतादिरूपा ज्ञातव्या । शिष्टं स्पष्टम् । नारदभक्तिसूत्रेषु यानि → पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः । कथादिष्विति गर्गः । आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्यः । नारदस्तु तदर्पिताऽखिलाऽऽचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति ← (ना.भ.१६-१९) इति भगवद्भक्तिलक्षणानि दर्शितानि, ये च → श्रवणं, कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यं आत्मनिवेदनम् ॥ ← (भा.७/५/२३) इति भागवते नवधा भक्तिप्रकाराः प्रदर्शिताः तत्सर्वमत्र नानातन्त्राऽवस्थितेऽपुनर्वन्धकादौ यथासम्प्रदायं श्रद्धानुसारेण सम्भवति । भगवद्भक्तिगोचराणि पाराशर्य-गर्ग-शाण्डिल्यमतानि तु भागवते विस्तरत उक्तानि ततोऽवसेयानि जिज्ञासुभिः ॥१२/७॥

एतदपि कथम् ? इति शङ्कायां योगबिन्दुसंवादमाह - ‘सर्वानि’ति । व्यतिरेकमाह- नैकमिति ।

विशेषार्थः :- योगपूर्वसेवा करनार जव पासे विशिष्ट प्रकारनो क्षयोपशम न होवाना कारणे क्या देव बीजा अधा देव करतां अनेकानेक रीते यदियाता छे ? तेनो निर्णय न थयो होय तेवी अवस्थाभां आस्तिकता, अपुनर्बधकता वगेरेना प्रभावे, लोकोमां देव तरीके प्रसिद्ध सर्व देवो सर्वदा समान रीते मान्य होय छे. अथवा कुलपरंपरागत रीते के पोताना अनुभवना आधारे के गुरुउपदेश मुजब जे देवमां ज्वलंत श्रद्धा होय ते देवने लगवान तरीके माने छे, पूजे छे. तेम छतां ते अवस्थाभां पश अन्य देवो प्रत्ये तेना मनमां द्वेष नथी छोतो. कारण के तेनामां तेवी सहिष्णुता-योग्यता प्रगट थई होय छे. (१२/७)

गाथार्थः :- पूर्वसेवा करनार ते महापुरुषो अेक देवनो आश्रय करता नथी. तेओ सर्व देवोने नमस्कार करे छे. जितेन्द्रिय अने क्रोधविजयी अेवा तेओ नरकपतन वगेरेने तरी ज्ञाय छे. (१२/८)

टीकार्थः :- योगनी पूर्वसेवाना आराधक जवो सर्व देवोने नमस्कार करे छे. पोतानी बुद्धिना उठाअडथी

१.हस्तादर्शं ‘दुर्गाण्यतितेत..’ इत्यशुद्धः पाठः। २.हस्तादर्शं ‘..कुर्वतो’ इत्यशुद्धः पाठः। ३. हस्तादर्शं ‘...श्रितः’ इत्यशुद्धः पाठः।

= स्वमत्यभिनिवेशेन प्रतिपन्नवन्तः । **जितेन्द्रिया** = निगृहीतहृषीकाः, **जितक्रोधाः** = अभिभूतकोपाः
दुर्गाणि = नरकपातादीनि व्यसनानि **अतितरन्ति** = अतिक्रामन्ति **ते** = सर्वदेवनमस्कर्तारः ॥८॥

न च पूर्वं कल्पान्तरे 'अधिमुक्तिवशात्' इत्युक्तम् तदनेन विरुध्यत इति शङ्कनीयम्, श्रद्धाऽतिशयेन यस्य कस्यचिद् देवस्य समाश्रयणेऽपि स्वमत्यभिनिवेशेन = स्वकीयधीकदाग्रहेण नैकं एव कञ्चन देवं ते ईशत्वेन प्रतिपन्नवन्तः । स्वसम्प्रदायलब्धस्य स्वगुरुवर्गोपदिष्टस्य स्वकीयाऽनुभवजनिताऽतिशयितश्रद्धा-विषयीभूतस्य देवताविशेषस्य विशिष्य वन्दनीय-पूजनीयत्वादिरूपेणाऽङ्गीकारेऽपि तदन्यदेवेषु न द्वेषादिकमेते विदधते, अवसरोचितं च प्रणामादिकं कुर्वन्तीत्याशयः ।

'सर्वान् देवान्' इत्यस्योपलक्षणत्वात् 'सर्वान् साधून्' इत्यपि बोध्यम् । तथाहि- तन्त्रान्तरस्थितोऽपुनर्वन्धकः → सर्वे संन्यासिनः पूज्याः वर्णैराश्रमिभिस्तथा ← (सं.गी.६/४४) इति संन्यासगीतावचनात् सर्वान् साधून् अपि यथोचितं नमस्यत्येवेत्यवधेयम् । न चास्य लौकिकविधिरूपतया न प्रामाण्यमिति शङ्कनीयम्, अस्यामवस्थायामेतादृशकर्मणोऽपि प्रमाणत्वाऽभ्युपगमात् । एतेन → सर्व एव हि जैनाणां प्रमाणं लौकिको विधिः ← (य.ति.चं.८/३४) इति यशस्तिलकचम्पूवचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते → स्वाधिकारेण यो योग्यो व्यवहारः स धर्मिभिः । प्राणान्तेऽपि न मोक्तव्यो यतो धर्मो भवेत् ततः ॥ ← (कृ.गी.१९७) इति कृष्णगीतावचनमप्यनुसन्धेयम् ।

जितेन्द्रिया इति । तल्लक्षणं नारदपरिव्राजकोपनिषदि मनुस्मृतौ रामगीतायां च → श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति न ग्लायति स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ← (नार.परि.२/३८, म.स्मृ.२/९८, रा.गी.१५/४५) इत्येवमुक्तम् । प्रकृते → तावज्जितेन्द्रियो न स्याद् विजितेन्द्रियः पुमान् । न जयेद् रसनं यावत् जितं सर्वं जिते रसे ॥ ← (भाग.११/८/२१) इति भागवतवचनमपि स्मर्तव्यम्, रसनेन्द्रियस्य दुर्जयत्वात् । → जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ← (मनु.७/४४) इति मनुस्मृतिवचनमपि शासकस्येन्द्रियजयप्रवर्तकम् । कौटिलीयार्थशास्त्रे च → विद्या-विनयहेतुरिन्द्रियजयः काम-क्रोध-लोभ-मान-मद-हर्षत्यागात्कार्यः ← (कौ.अर्थ.१/६ पृ.११) इत्येवमिन्द्रियजयफलोपायावृत्तौ । एतत्सर्वं श्रुत्वा वैदिकादितन्त्रस्थितोऽपुनर्वन्धको हीन्द्रियविजये प्रवर्तते ।

बौद्धदर्शनस्थितस्त्वपुनर्वन्धकः → सारथीव नेत्तानि गहेत्वा इन्द्रियाणि रक्खन्ति पण्डिता ← (दी.नि.२/७/१) इति दीघनिकायप्रमुखवचनतस्तत्र यतते । इत्थं इन्द्रियविजयेन बुद्धिवृद्धिरपि ध्रुवा । तदुक्तं महाभारते → इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ← (म.भा.उद्योग-१२९/२६) इति ।

एतेन → भक्तिमानिन्द्रियजयी तत्परो ज्ञानमाप्नुयात् । लब्ध्वा तत्परमं मोक्षं स्वल्पकालेन यात्यसौ ॥ ← (ग.गी.३/४७) इति गणेशगीतावचनमपि व्याख्यातम् ।

अन्यतन्त्रस्थेषु अपि मध्ये वैदिकतन्त्रस्था अपुनर्वन्धकाः → घृतेन (=स्नेहेन) कर्त्तुं शिक्षामि ← (अथ.वे.७/१०९/१) इति अथर्ववेदवचनतः, → क्रुद्धः पापं न कुर्यात् कः, क्रुद्धो हन्याद् गुरुनपि तेओ मात्र ओक ४ देवने त्मगवान् रूपे स्वीकारता नथी. तेमशे ईन्द्रियोने श्रुतेली डोय छे. डोधने तेमशे डरावेल डोय छे. सर्व देवने नमनारा तेओ नरकपतन वगेरे संकटोने ओणंगी ज्ञय छे. (१२/८)

નનુ સર્વેઽપિ ન મુક્તિપ્રદાયિન ઇતિ કથમવિશેષેણ નમસ્કરણીયાઃ ? ઇત્યત આહ—

← (વા.રા.સુન્દરકાણ્ડ-૫૫/૪) ઇતિ વાલ્મીકિરામાયણવચનાત્, → અપકારિણિ કોપશ્ચેત્ ? કોપે કોપઃ કથં ન તે ? ← (યા.ઉપ.૨૩) ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યોપનિષદ્વચનાત્, → ક્રુદ્ધો હિ સંમૂઢઃ સન્ ગુરું આક્રોશતિ ← (ભ.ગી.૨/૬૩ શાં.ભા.) ઇતિ ભગવદ્ગીતાશાઙ્કરભાષ્યવચનતઃ, → ક્ષાન્ત્યા શુદ્ધ્યન્તિ વિદ્વાંસઃ ← (મ.સ્મૃ.૫/૧૦૬) ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનાત્, → યો યજેદપરિશ્રાન્તો માસિ માસિ શતં સમાઃ । ન ક્રુદ્ધેદ્ યશ્ચ સર્વસ્ય, તયોરક્રોધનોઽધિકઃ ॥ ← (મ.ભા.આદિપર્વ-૭૯/૬) ઇતિ મહાભારતપ્રભૃતિવચનાચ્ચ જિતક્રોધાઃ સમ્પદ્યન્તે ।

વૌદ્ધતન્ત્રસ્થિતાશ્વાઽપુનર્વન્ધકાઃ → કોપંતરો દોસગરુ સ વેરં પટિમુજ્જતિ ← (સં.નિ.૧૧૧/૩૫) ઇતિ સંયુત્તનિકાયવચનાત્, → જાતિ-મિત્તા સુહજ્ઞા ચ પરિવજ્જન્તિ કોધનં ← (અંગુ.૭/૧૬/૧૧) → કોધનો દુબ્બણ્ણો હોતિ ← (અંગુ.૭/૧૬/૧૨) ઇતિ ચ અંગુત્તરનિકાયવચનાત્, → ન હિ વેરેણ વેરાણિ સમ્મન્તીધ કદાચનં । અવેરેણ ચ સમ્મન્તી એસ ધમ્મો સનાતનો ॥ ← (ધ.પ.૧/૫) ઇતિ ધમ્મપદવચનાત્, → યો ઉપ્પતિતં વિનેતિ કોધં વિસઠં સપ્પવિસં વ ઓસધેહિ । સો ભિક્ખુ જહાતિ ઓરપારં ઊરગો જિણ્ણમિવ તચં પુરાણં ॥ ← (સુ.નિ.૧૧૧/૧૧) ઇતિ સુત્તનિપાતવચનાત્, → અગ્ગી વ તિણ-કઢ્ઢસ્મિં કોધો યસ્સ પવહ્ઢતિ । નિહીયતિ તસ્સ યસો કાલપક્ખે વ ચન્દિમા ॥ ← (જા.૧૦/૪૪૩/૬૦) ઇતિ જાતકવચનાત્, → ક્રુદ્ધં અપ્પટિકુજ્જંતો સઙ્ગામં જેતિ દુજ્જયં ॥ ← (વિ.મ.૯/૧૫) ઇતિ વિસુદ્ધિમગ્ગવચનાત્, → કોધો વુચ્ચતિ ધૂમો ← (ચૂ.નિ.પા.૨/૩/૧૭) ઇતિ ચુલ્લનિદ્દેસપાલિવચનાચ્ચ જિતક્રોધાઃ સમ્પદ્યન્તે ।

જૈનદર્શનસ્થાસ્ત્વપુનર્વન્ધકાઃ → કોહો પીઠં પળાસેઠ્ઠિ ← (દ.વૈ.૮/૬૮) ઇતિ દશવૈકાલિકવચનાત્, → અહે વયઠ્ઠિ કોહેણં ← (ઉત્ત.૯/૫૪) ઇતિ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવચનાત્, → સંસારસ્સ ઊ મૂલં કમ્મં તસ્સ વિ હુંતિ ય કસાયા ← (આચા.નિ.૧૮૯) ઇતિ આચારાઙ્ગનિર્યુક્તિવચનાત્, → સામન્નમનુચરન્તસ્સ કસાયા જસ્સ ઉક્કઢા હોંતિ । મન્નામિ ઉચ્છુફુલ્લં વ નિપ્પલં તસ્સ સામન્નં ॥ ← (દશ.નિ.૩૦૧) ઇતિ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિવચનાત્, → કસાયસહિઓ ન સંજઓ હોઠ્ઠિ ← (વૃ.ક.ભા.૨૭૧૨) ઇતિ વૃહત્કલ્પભાષ્યવચનાત્ → જં અજ્જિયં ચરિત્તં દેસૂળાણ વિ પુવ્વકોડીણ । તં પિ કસાઠ્ઠિયમેત્તો નાસેઠ્ઠિ નરો મુહુત્તેણ ॥ ← (નિ.ભા.૨૭૧૩, વૃ.ક.ભા.૨૭૧૫, તી.પ્ર.૧૨૦૧) ઇતિ નિશીથભાષ્ય-વૃહત્કલ્પભાષ્ય-તીર્થોદ્ગાલીપ્રકીર્ણકવચનાચ્ચ જિતક્રોધાઃ સમ્પદ્યન્તે । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૧૨/૮॥

નનુ લોકે દેવત્વેન વ્યવહ્રિયમાણાઃ સર્વેઽપિ દેવા ન મુક્તિપ્રદાયિનઃ = મુક્તિપથપ્રસ્થિતાનામનુકૂ-

વિશેષાર્થ :- સાતમા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રદ્ધાવિશેષ અનુસારે અમુક ચોક્કસ પ્રકારના દેવની ઉપાસના કરવા છતાં સર્વ દેવોને ભગવાન સ્વરૂપે તો તે સ્વીકારે જ છે. સર્વ દેવોને અવસરોચિત નમસ્કાર પણ કરે છે. તેમના વિષય-કષાય મંદ હોય છે. તેથી તેવા જીવો નરકગામી બનતા નથી. (૧૨/૮)

અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે → બધા ય દેવ-દેવીઓ કાંઈ મોક્ષદાતા નથી. તો શા માટે સમાનરૂપે તેઓ નમસ્કાર્ય બની શકે ? ← પરંતુ આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

ચારિસઙ્ગીવિનીચારન્યાયાદેવં ફલોદયઃ । માર્ગપ્રવેશરૂપઃ સ્યાદ્વિશેષેનાઽઽદિકર્મણામ્ ॥૧॥

‘ચારી’તિ । ચારિસઙ્ગીવિનીચારન્યાયાત્ = પ્રાગુપદર્શિતાત્ એવં = સર્વદેવનમસ્કારેઽનુષઙ્ગત ઇષ્ટપ્રાપ્તૌ, તત એવ શુભાઽધ્યવસાયવિશેષાત્ માર્ગપ્રવેશરૂપઃ શુદ્ધદેવભક્ત્યાદિલક્ષણઃ ફલોદયઃ સ્યાત્ । વિશેષેણ = અનુષઙ્ગપ્રાપ્તવીતરાગગુણાઽઽધિક્યપરિજ્ઞાનેન આદિકર્મણાં = પ્રથમમેવાઽઽરબ્ધ-સ્થૂલધર્માચારાણામ્ ।

લાઽઽચરણા ભવન્તિ ઇતિ હેતોઃ કથં અવિશેષેણ = સમાનરૂપેણ તે નમસ્કરણીયાઃ ? ઇત્યત આહ- ‘ચારી’તિ । પ્રાક્ = દ્વિતીયદ્વાત્રિંશિકાયાં (ભાગ-૧, પૃ.૧૦૫) ઉપદર્શિતાત્ ચારિસઙ્ગીવિનીચારન્યાયાત્ = ચારેઃ પ્રતીતરૂપાયા મધ્યે સઙ્ગીવિન્યૌપધિવિશેષઃ = ચારિસઙ્ગીવિની તસ્યાઃ ચારણં = ચરણં સ એવ ન્યાયઃ = દૃષ્ટાન્તઃ તસ્માત્ સર્વદેવનમસ્કારે સમુગ્ધતયાઽભિનિવેશમન્તરેણ ક્રિયમાણે અનુષઙ્ગતઃ = અન્યોદ્દેશેન પ્રવૃત્તસ્ય તન્નાન્તરીયકવિધયાઽન્યસિદ્ધિપ્રકારેણ ઇષ્ટપ્રાપ્તૌ સમુચિતામીષ્ટશુદ્ધદેવસમ્પ્રાપ્તૌ સત્યાં તત એવ = આલમ્બનીય-નમસ્કરણીયશુદ્ધદેવસકાશાદેવ લબ્ધાઽઽત્મલાભાત્ શુભાઽધ્યવસાયવિશેષાત્ = પરિપક્વપ્રશસ્તપરિણામપ્રવાહપરમ્પરાતઃ શુદ્ધદેવભક્ત્યાદિલક્ષણઃ = શુદ્ધદેવભક્તિ-નતિ-શરણી-ગુતિ-પ્રતિપત્તિ-પ્રભૃતિસ્વરૂપમોક્ષમાર્ગપ્રવેશલક્ષણઃ ફલોદયઃ = ફલલાભઃ સ્યાત્ ।

અયઙ્ચ કથં કેષાં સ્યાત્? ઇત્યાહ અનુષઙ્ગપ્રાપ્તવીતરાગગુણાઽઽધિક્યપરિજ્ઞાનેન = અન્યોદ્દેશ્યકપ્રવૃત્તિ-નાન્તરીયકાઽવર્જનીયભાવવ્યાપારસમુપલબ્ધે ધ્વસ્તદોષે દેવાધિદેવેઽન્યદેવાઽવૃત્તિસન્માર્ગદેશકત્વ-વીતરાગત્વ-સર્વજ્ઞત્વાદિગુણસન્દોહસ્યાઽવગમેન પ્રથમમેવ આરબ્ધસ્થૂલધર્માઽઽચારાણાં નિરુક્તફલોદયઃ સ્યાત્ । ન્યાયસમ્પન્ન-વૈભવાદિપઙ્ચત્રિંશદ્ગુણૈરુત્તરોત્તરગુણવૃદ્ધિયોગ્યતાવાન્ આદિધાર્મિકઃ = પ્રથમમેવાઽઽરબ્ધસ્થૂલધર્માચારત્વે-નાઽઽદિધાર્મિકસંજ્ઞયા પ્રસિદ્ધઃ તત્તત્તન્નાઽનુસારતો વિચિત્રાચારો ભવતીતિ (ધ.સં.ગા.૧૭) ધર્મસઙ્ગ્રહવૃત્તિકૃન્મ-તમત્રાવધેયમ્ । આદિધાર્મિકસ્ય પ્રજ્ઞાપનીયતયા તદીયમિથ્યાત્વસ્યાઽનાભિગ્રહિકત્વાત્સામાન્યધર્મદેશનાયોગ્ય-તાઽત્રાઽવેસયા । તદુક્તં ધર્મસઙ્ગ્રહવૃત્તૌ → મિથ્યાદૃષ્ટીનામપિ માધ્યસ્થ્યાદિગુણમૂલકમિત્રાદિદૃષ્ટિયોગેન તસ્ય ગુણસ્થાનકત્વસિદ્ધેઃ, તથાપ્રવૃત્તેરનાભિગ્રહિકસ્ય સમ્ભવાદ્ અનાભિગ્રહિકત્વમેવ તસ્ય દેશનાયોગ્યત્વે શોભનનિબન્ધનમ્ ← (ધ.સં.વૃ.ગા.૧૮ પૃ.૪૫) ઇતિ ।

• ચારિસંજીવિનીન્યાયથી તાત્વિક દેવની ઉપલબ્ધિ •

ગાથાર્થ :- આ રીતે ચારિસંજીવિની ચારણ ન્યાયથી માર્ગપ્રવેશરૂપ ફલોદય પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષે કરીને આદિધાર્મિક જીવોને આ વાત લાગુ પડે છે. (૧૨/૯)

ટીકાર્થ :- પૂર્વે બીજી બત્રીસીના પંદરમા શ્લોકમાં બતાવેલ ચારિસંજીવની ચારણ ન્યાય મુજબ આ રીતે સર્વ દેવોને નમસ્કાર કરતાં-કરતાં પ્રાસંગિક રીતે ઈષ્ટ મુખ્ય દેવ મળી જતાં, તેમના જ માધ્યમથી વિશિષ્ટ શુભ અધ્યવસાય નિમિત્તે શુદ્ધ દેવની ભક્તિ વગેરે સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગપ્રવેશાત્મક ફલોદય થઈ શકે છે. સૌપ્રથમ જ જેમણે સ્થૂલ એવા ધર્માચાર શરૂ કર્યા છે તેવા આદિકર્મ = આદિધાર્મિક જીવોને પ્રાસંગિક રીતે મળેલા વીતરાગ દેવમાં બીજા દેવો કરતાં ચઢિયાતા ગુણોનું જ્ઞાન થવાના નિમિત્તે વિશેષરૂપે ઉપરોક્ત ફલલાભ થાય છે. કારણ કે તે આદિધાર્મિક જીવો અત્યન્ત મુગ્ધ હોવાના કારણે વિશિષ્ટ

ते ह्यत्यन्तमुग्धतया कञ्चन देवताविशेषमजानाना विशेषवृत्तेरद्याऽपि न योग्याः, किं तु सामान्यरूपाया एवेति ॥९॥

धर्मदेशनाश्रवणाऽधिकारित्वेऽपि 'ललना-शस्त्रादिशून्यो यथार्थमार्गदेशकत्व-वीतरागत्व-सर्वज्ञत्वादिगुणपूर्णः जगत्सर्ग-प्रलयादिकर्तृत्वरहितः परमानन्दमय आत्मैव परमार्थतः परमात्मा' इत्येवं लक्षणाया विशेषवृत्तेः = देवविशेषगोचरविलक्षणचित्तवृत्तेः तदनुकूलधर्मदेशनायाः तादृशप्रवृत्तेश्च अद्याऽपि न योग्याः किन्तु 'दोपरहितः करुणासागरो दुःखहर्ता परमदेव' इति सामान्यरूपाया एव चित्तवृत्तेः तादृशदेशनायाश्च योग्या इत्यावर्तते। यथोक्तं योगबिन्दौ → चारिसञ्जीवनीचारन्याय एव सतां मतः। नाऽन्यथात्रेष्टसिद्धिः स्याद् विशेषेणाऽऽदिकर्मणाम् ॥ ← (यो.बिं.११९) इति । उत्तरार्धव्याख्या च 'न = नैव अन्यथा = चारिसञ्जीवनीचारन्यायमन्तरेण अत्र = देवपूजादौ प्रस्तुते इष्टसिद्धिः = विशिष्टमार्गाऽवताररूपा स्यात् = भवेत्। अयञ्चोपदेशो यथा येषां दातव्यस्तदाह विशेषेण = सम्यग्दृष्ट्याद्युचितदेशनापरिहाररूपेण आदिकर्मणां = प्रथममेवारब्धस्थूलधर्माऽऽचाराणाम् । न ह्यत्यन्तमुग्धतया कञ्चन देवताधिविशेषमजानाना विशेषप्रवृत्तेरद्यापि योग्याः किन्तु सामान्यरूपाया एवे'त्येवं (यो.बिं.११९ वृ.) योगबिन्दुवृत्तिकारेणाऽकारि। अपुनर्बन्धकाऽऽदिधार्मिकयोरनर्थान्तरतैव । तदुक्तं ललितविस्तरापञ्जिकायां 'आदिधार्मिकस्य = अपुनर्बन्धकस्य' (ल.वि.प्रान्ते) इति । तदुक्तं धर्मसङ्ग्रहवृत्तौ अपि → यो ह्यन्यैः शिष्ट-बोधिसत्त्व-निवृत्तप्रकृत्यधिकारादिशब्दैरभिधीयते स एवाऽस्माभिरादिधार्मिकाऽपुनर्बन्धकादिशब्दैः ← (ध.सं.गा.१७-भाग-१ पृष्ठ. ३५) इत्यवधेयम् ॥१२/९॥

प्रकारना देवने (= वीतराग अरिहंतने) सर्वोत्कृष्ट देवस्वरूपे ओणभता न डोवाथी उजु सुधी पञ्च देवविषयक विशिष्ट प्रकारनी वृत्ति-चित्तवृत्ति-तदनुरूप प्रवृत्तिने योग्य बनेला नथी. परंतु सामान्यस्वरूपवाणी चित्तवृत्ति अने तदनुरूप प्रवृत्तिने माटे ज तेओ योग्यता धरावे छे. (१२/९)

• धर्मदेशनामां पण सावधानी •

विशेषार्थ :- बण्ड बनेला पतिने इरीथी मनुष्य बनाववा माटे संजवनी औषधि न ओणभती पत्नीअे वृक्ष नीये रडेली तमाम वनस्पति-औषधि-धास-पांढडा भवडाववानुं शरु कर्तुं. आम करतां करतां ज्यारे संजवनी औषधि जावामां आवी के पति बण्ड तरत मनुष्य-पतिरूपे बनी गयो. आ रीते, विशेष प्रकारनी प्रज्ञा न डोवाथी, सर्व देवने भगवान तरीके स्वीकारी बधा देवोना वंदन-पूजन आदि करतां करतां पारमार्थिक वीतराग देवनी प्राप्ति थाय त्यारे ते तात्त्विक देवने नमस्कार-पूजा-सत्कार करवाथी भोक्षमार्गप्रवेशरूप इलप्राप्ति आदिधार्मिक = अपुनर्बंधक जवोने माटे शक्य बने छे, सुखल्य थाय छे.

परंतु आदिधार्मिक = अपुनर्बंधक जवो अत्यन्त मुग्ध डोवाथी 'आवा प्रकारनी विशिष्टता, उंथी गुण विभूति, बीजा सांसारिक देवोमां कयांय जेवा न मणे अेवा सूक्ष्म सानुबंध विशुद्धतम गुणो डोवाथी आ वीतराग देव ज वास्तवमां भगवान छे, बीजा नडि'- आवा प्रकारनी मनोवृत्ति तेमनामां प्रगटवी अशक्यप्रायः छे. तेवी प्रज्ञापणा-तत्त्वदेशना पण तेवा जवनी सन्मुख करवी व्याजबी नथी. कारण के तेमनामां तेवी योग्यता ज नथी. परंतु सामान्य प्रकारनी चित्तवृत्ति के धर्मदेशना (- जेम के 'दोष अेक पण न डोय तेवा करुणासागरने भगवान कडेवाय'- माटे तेओ योग्य डोय छे. हा, सर्व देवोनी पूजा करतां-करतां वीतराग देव मणी जय, तेमनी बाह्य सौम्य अपरिग्रही अवस्थाना दर्शन थतां, चित्तन-मनन आदि करतां-करतां 'बीजा लौकिक देवो करतां वीतराग भगवंत यदियाता छे'- तेवुं तेमने थई

અધિજ્ઞાતવિશેષાણાં વિશેષેઽપ્યેતદિષ્યતે । સ્વસ્ય વૃત્તવિશેષેઽપિ પરેષુ દ્વેષવર્જનાત્ ॥૧૦॥

‘અધી’તિ । અધિજ્ઞાતો વિશેષો = ગુણાધિક્યં ચૈત્તેષાં (=અધિજ્ઞાતવિશેષાણાં) વિશેષેઽપિ અર્હદાદૌ
 એતત્ પૂજનં ઇષ્યતે । ‘પરેષુ’ = પૂજ્યમાનવ્યતિરિક્તેષુ । દ્વેષસ્ય = મત્સરસ્ય વર્જનાત્ (=દ્વેષવર્જનાત્),
 સ્વસ્ય = આત્મનઃ વૃત્તવિશેષેઽપિ = આચારાઃઽધિક્યેઽપિ સતિ દેવતાન્તરાણિ પ્રતીત્ય ॥૧૦॥

તર્હિ કદા વિશેષેણ પ્રવૃત્તિરનુમન્યત ઇત્યાશઙ્કાયમાહ ‘અધી’તિ । યદેતરદેવતાઽપેક્ષયા વીતરાગત્વ-
 સર્વજ્ઞત્વાદિલક્ષણગુણાઽઽધિક્યમર્હતો જ્ઞાયતે તદા તેષાં અધિજ્ઞાતવિશેષાણાં = વિજ્ઞાતગુણાઽઽધિક્યાનાં
 અર્હદાદૌ અપિ મુખ્યદેવત્વબુદ્ધ્યા પૂજનમિષ્યતે પૂજકેષ્ટફલસાધનતયા શાસ્ત્રકૃદ્ભિરિતિ ગમ્યતે । કિન્તુ
 એતત્ પૂજનં પૂજ્યમાનવ્યતિરિક્તેષુ = સ્વેન પૂજ્યમાનાદ્ અર્હદાદેઃ ભિન્નેષુ દેવેષુ મત્સરસ્ય વર્જનાત્ =
 ત્યાગમાશ્રિત્ય કલ્યાણાઽઽવહં વિજ્ઞેયમ્ ।

કદા ? ઇત્યાહ દેવતાન્તરાણિ પ્રતીત્ય આત્મન આચારાઽધિક્યે સતિ અપિ । અયમાશયો →
 બલિષ્ઠાન્ શત્રૂન્ કામાદીન્ યે જયન્તિ તે સર્વાન્ અરીન્ જયન્તિ ← (બા.સૂ.૪/૪૭) ઇતિ બાર્હસ્પત્યસૂત્રાઘ-
 વલમ્બનેન દારોપસેવન-શત્રુવધાદિતોઽપુનર્બન્ધકસ્ય વિરમણેઽપિ “લલનાઽઙ્કારોપણ-રૌદ્રમુદ્રા-શૂલચાપક્રા-
 દિવ્યગ્રહસ્ત-સિંહાદિશ્વાપદારોહનાદયો યે હીનાચારા દેવતાન્તરેપૂપલભ્યન્તે તે મયિ ન સન્તીતિ તતોઽધિકોઽહમિતિ
 કિમેતૈઃ પ્રાકૃતજનતોઽપિ હીનૈર્દેવૈઃ” ઇત્યેવં દેવતાન્તરેષુ પૂજ્યમાનાઽર્હદાદિવ્યતિરિક્તેષુ દ્વેષમકૃત્વા યદ્ જ્ઞાત-
 ગુણાઽઽધિક્યેઽર્હદાદૌ પૂજનમાચારશાલિનઃ તત્ શ્રેયસ્કરમિતિ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → ‘ગુણાઽઽધિક્યપરિ-
 જ્ઞાનાદ્ વિશેષેઽપ્યેતદિષ્યતે । અદ્વેષેણ તદન્યેષાં વૃત્તાઽઽધિક્યે તથાત્મનઃ ॥’ ← (યો.વિં.૧૨૦) ઇતિ ।

અથ પૂર્વસેવાયાં સદાચારાદિકં કિમર્થં ગુરુદેવાદિપૂજનસ્ય પશ્ચાદુપન્યસ્તં ? એવં હિ ‘આચારઃ પરમો
 ધર્મઃ’ (મનુ.૧૧૦૮) ઇતિ મનુસ્મૃતિપ્રભૃતેઃ વિરોધઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ? મૈવમ્, ગુરુ-દેવાદિભક્તિમન્તરેણ
 સદાચારાદેઃ પ્રાણશૂન્યશરીરતુલ્યતાપ્રદર્શનકૃતે તથાવિધોપન્યાસસ્ય યુક્તત્વાત્ । અત એવ પ્રાક્ → પરઃ
 સહસ્રાઃ શરદાં પરે યોગમુપાસતામ્ ← (ભાગ-૧, પૃ.૨૧૫) ઇત્યાદ્યુક્તમ્ । સમ્મતઞ્ચેદં પરેષામપિ । તદુક્તં
 સંન્યાસગીતાયાં → શરીરં યોગમાર્ગો વૈ, ભક્તિઃ સ્યાત્ પ્રાણરૂપિકા ← (સં.ગી.૪/૫૩) ઇતિ ॥૧૨/૧૦॥

શકે છે. અને તેવા જ્ઞાનપૂર્વક વીતરાગનમસ્કાર વગેરે માર્ગપ્રાપ્તિરૂપે પુરવાર થાય છે. માટે તેવા અપુનર્બન્ધક-
 આદિધાર્મિક જીવોની સમક્ષ ધર્મદેશના કરનારે પણ તેવો વિવેક રાખવો જરૂરી છે. (૧૨/૮)

• લૌકિક દેવ પ્રત્યે દ્વેષ ન જોઈએ •

ગાથાર્થ :- જેમણે દેવોની વિશેષતા જાણેલી છે તેવા જીવોને માટે વિશેષ પ્રકારના દેવને ઉદ્દેશીને
 થતા પૂજન આદિ લાભદાયી બને છે, જો પોતાનામાં વિશેષ પ્રકારના આચાર હોવા છતાં પોતાના
 દ્વારા પૂજાતા દેવો સિવાયના દેવોને વિશે ઈર્ષ્યા છોડીને તે પૂજન આદિ થતાં હોય તો. (૧૨/૧૦)

ટીકાર્થ :- ‘બીજા લૌકિક દેવો કરતાં અરિહંત સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવમાં અતિશય અનુપમ શ્રેષ્ઠ
 ગુણો રહેલા છે’ એવું જ્ઞાન જેઓને થઈ ગયેલ હોય તેવા જીવો અરિહંત વગેરે વિશિષ્ટ દેવની ભગવાન
 તરીકે પૂજા કરે તેવું શાસ્ત્રકારો ઈચ્છે છે. પરંતુ તે પૂજા પોતે જેની પૂજા ન કરતો હોય તેવા દેવો
 ઉપર ઈર્ષ્યા-દ્વેષ-નિંદા-ધિક્કારવૃત્તિના ત્યાગપૂર્વક હોવી જરૂરી છે. ભલે ને બીજા લૌકિક દેવો કરતાં

૧. હસ્તાદર્શ ‘પદેષુ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

નાઽઽતુરાઽપથ્યતુલ્યં યદ્વાનં તદપિ ચેષ્યતે । પાત્રે દીનાદિવર્ગે ચ પોષ્યવર્ગાઽવિરોધતઃ ॥૧૧॥

‘ને’તિ । યદ્ આતુરાઽપથ્યતુલ્યં = જ્વરાદિરોગવિધુરસ્ય ઘૃતાદિદાનસદૃશં મુશલાદિદાનં દાયક-ગ્રાહકયોરપકારિ ન ભવતિ તદ્વાનમપિ ચેષ્યતે પાત્રે દીનાદિવર્ગે ચ = પોષ્યવર્ગસ્ય માતાપિત્રાદિપોષણીયલોકસ્ય અવિરોધતો = વૃત્તેરનુચ્છેદાત્ (=પોષ્યવર્ગાઽવિરોધતઃ) ॥૧૧॥

પ્રથમશ્લોકે ‘ગુરુદેવાદિપૂજનમિતિ યત્ પ્રતિજ્ઞાતં તત્રાઽઽદિશબ્દપ્રગૃહીતં પૂજનીયાઽન્તરમધિકૃત્યાઽઽહ ‘ને’તિ । જ્વરાદિરોગવિધુરસ્ય ભોજનાર્થં ઘૃતાદિદાનસદૃશં પુનઃ યદ્ મુશલાદિદાનં = મુશલ-હલોદૂઘલાદિદાનં દાયક-ગ્રાહકયોઃ પાપબન્ધાદિ-જ્વરવૃદ્ધ્યાદિભ્યાં યથાક્રમં અપકારિ લૌકિક-શાસ્ત્રીયાઽપાયકારિ ન ભવતિ કિન્તુ દ્વયોરપ્યુપકારાયૈવ ભવતિ । અનેન દાનવિધિરુક્તઃ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → દત્તં યદુપકારાય દ્વયોરપ્યુપજાયતે । નાઽઽતુરાઽપથ્યતુલ્યં તુ તદેતદ્વિધિવન્મતમ્ ॥ ← (યો.વિં.૧૨૪) ઇતિ ।

તદ્ વિધિવદ્ દાનમપિ ચેષ્યતે યોગશાસ્ત્રકારૈઃ પૂર્વસેવારૂપેણ પાત્રે = દાનાર્હે દીનાદિવર્ગે ચ મિષ્ટાન્નરૂપેણ એવ । એતદપિ કથમ્ ? ઇત્યાહ માતા-પિત્રાદિપોષણીયલોકસ્ય વૃત્તેઃ અનુચ્છેદાત્ = અવિઘાતાત્ । મનુસ્મૃતૌ પોષ્યલોકશ્ચૈવમુક્તઃ ‘વૃદ્ધૌ માતા-પિતરૌ સાધ્વી માર્યા લઘૂનિ ચ શિશૂનિ । અપ્યુપાયશતં કૃત્વા પોષ્યાણિ મનુરબ્રવીત્ ॥’ (મનુ.-૧૧/૧૧) ઇતિ । પોષ્યાપોષકત્વે તુ ગૃહિણાં ન પરિજનો નાપિ ચ ધર્માર્હતા । અત એવ પિત્રાદિકુલવૃદ્ધાનામનુજ્ઞયા તદ્વાનમિષ્યતે ।

પોતાનામાં વિશિષ્ટ કક્ષાના આચારો હોય ! (૧૨/૧૦)

વિશેષાર્થ :- અરિહંતમાં અસાધારણ ગુણોના દર્શન થવાના નિમિત્તે થતી તેમની ભક્તિ વિશિષ્ટ-લાભદાયી તો જ બની શકે જો શંકર-બ્રહ્મા-ઈન્દ્ર-ગણપતિ વગેરે લૌકિક દેવો પ્રત્યે પૂજકના હૃદયમાં દ્વેષ ન હોય. ઘણીવાર એવું પણ બને કે લૌકિક દેવો ખોળામાં દેવીને બેસાડે, રાક્ષસોને કૂરતાથી હણે, ત્રિશૂલ વગેરે શસ્ત્રને ધારણ કરે, દેવીઓ સાથે રાસ રમે, દેવીના ખભે જાહેરમાં હાથ રાખે... જ્યારે વીતરાગ દેવનો = અરિહંતનો ઉપાસક તો તે લૌકિક દેવો કરતાં પણ ચઢિયાતા આચારને-સદાચારને આત્મસાત્ કરનાર હોય. આવું હોય તો પણ તેવા લૌકિક દેવો પ્રત્યે દ્વેષ ભાવ ન થવો જોઈએ. પૂર્વસેવા કરનારની ચિત્તદશા આવા પ્રકારની હોય છે. (૧૨/૧૦)

ગુરુપૂજન, દેવપૂજન બતાવ્યા બાદ પૂર્વસેવાગત સદાચારનું ગ્રંથકારશ્રી વર્ણન કરે છે.

• પૂર્વસેવાગત દાનનું સ્વરૂપ •

ગાથાર્થ :- પોષ્યવર્ગને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે પાત્ર = સુયોગ્ય જીવને વિશે તથા દીન વગેરે સમૂહને વિશે, રોગીને અપથ્યદાનસમાન ન બને તેવું, દાન પણ પૂર્વસેવારૂપે માન્ય છે. (૧૨/૧૧)

ટીકાર્થ :- તાવ વગેરે રોગથી ઘેરાયેલ વ્યક્તિને ઘી વગેરે વાપરવા આપવું તે જેમ તેના માટે નુકશાનકારી છે તેમ સાંબેલા, શસ્ત્ર, બોમ્બ વગેરે અધિકરણોનું દાન તો લેનાર અને દેનાર બન્નેને માટે નુકશાનકારી છે. તેવા પ્રકારે નુકશાનકારક ન બને તે રીતે દાનયોગ્ય જીવને વિશે તથા દીન, અનાથ, અંધ વગેરે જીવોને વિશે ઉચિત દાન કરવું તે પૂર્વસેવારૂપે શાસ્ત્રકારોને ઈષ્ટ છે. પરંતુ તે દાન પણ એવી રીતે ન થવું જોઈએ કે જેથી દાન કરનારને માથે જેમના ભરણ-પોષણ વગેરેની જવાબદારી છે તેવા માતા, પિતા વગેરેની આજીવિકામાં કે જીવનનિર્વાહમાં તકલીફ ઊભી થાય. (૧૨/૧૧)

‘લિङ्गिनः पात्रमपचा विशिष्य स्वक्रियाकृतः । दीनाऽन्ध-कृपणादीनां वर्गः कार्याऽन्तराऽक्षमः ॥१२॥

इत्थमेव महादानत्वोपपत्तेः, अन्यथा दानमेव स्यात् । यथोक्तं षोडशके ‘न्यायाऽऽत्तं स्वल्पमपि हि भृत्याऽनुपरोधतो महादानम् । दीन-तपस्व्यादौ गुर्वनुज्ञया दानमन्यत्तु ॥’ (षोड.५/१३) इति । प्रकृतदान-निरूपणं योगबिन्दौ ‘पात्रे दीनादिवर्गे च दानं विधिवदिष्यते । पोष्यवर्गाऽविरोधेन न विरुद्धं स्वतश्च यत् ॥’ (यो.विं.१२१) इति ‘पोष्यवर्गाऽविरोधेने’त्युक्त्या ‘पोष्यपोषकत्वलक्षणः पञ्चविंशतितमो मार्गानुसारिता गुणः प्रकटीकृतः । प्रकृतदानेन च ‘अन्योऽन्याऽप्रतिबन्धेन त्रिवर्गमपि साधयन्’ (यो.शा.१/५२) इति योगशास्त्रोक्त एकोनविंशतितमो मार्गानुसारितागुणः प्रदर्शितः ।

सर्वतन्त्रस्थितोऽपुनर्वन्धकादिः → धर्मस्याऽऽदिपदं दानम् ← (यो.विं.१२५) इति योगबिन्दुवचनं, → उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुः ← (ऋ.वे.१०/१०७/२) इति ऋग्वेदवचनं, → दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति ← (तै.आ.१०/६२) इति तैत्तिरीयारण्यकवचनं, → दानधर्मं निपेवेत नित्यम् ← (मनु.४/२२७) इति मनुस्मृतिवचनं, → दीयमानं हि नाऽपैति ← (स्क. पु.मा.कौ.२/६१) इति स्कन्दपुराणवचनं, → सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र ! किञ्चिद् दानं विशिष्यते ॥ ← (म.भा.वनपर्व १८२/५) इति महाभारतवचनं, → धनं धर्माय विसृजेत् ← (का.नी.३/२९) इति कामन्दकीयनीतिसारवचनं, → दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यः ← (पं.तं.२/१५५) इति पञ्चतन्त्रवचनं, → दानं कर्तव्यम् ← (बा.सू.१।२४) इति बार्हस्पत्यसूत्रं, → दानं सत्त्वमितं दद्यात् ← (चा.च.१८) इति चारुचर्यावचनं, → दानं नाम महानिधानमतुलम् ← (जा.मा.२१) इति जातकमालावचनञ्चाऽवलम्ब्य प्रकृतदानादौ प्रवर्तते मुक्तिञ्चाऽपि लभते, दानस्य मोक्षधर्माऽङ्गत्वात् । तदुक्तं संन्यासगीतायां → मुक्तिदत्त्वे च धर्मस्य तदङ्गञ्चाऽपि मुक्तिदम् । यस्यांऽशिनो हि यो धर्मः स तदंशेऽपि लभ्यते ॥ यथाऽग्नेर्दाहकत्वञ्चेद् गुणो लोकेऽवलोक्यते । तदा तस्य स्फुलिङ्गोऽपि प्रत्यासन्नः स वै गुणः ॥ सद्देश-काल-पात्रादिसाहाय्यञ्चेत् समश्नुते । दहत्येकः स्फुलिङ्गोऽपि वनमार्द्रमपि क्षणात् ॥ एवं धर्माङ्गमप्येकं दानञ्चेद् विधिना भवेत् । तदा तेनाऽप्यश्नुवीत नरो मुक्तिं न संशयः ॥ ← (सं.गी.३/३५-३८) इति । युक्तञ्चेत्, दानद्वात्रिंशिकोक्तरीत्या(पृ.२२/२३) शालिभद्रजीवसङ्गमाद्युदाहरणेन भावनीयम् ॥१२/११॥

विशेषार्थः - योगनी पूर्वसेवाરૂપે જે સદાચાર માન્ય છે તેમાં સૌપ્રથમ દાનનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. દાનનો વિષય છે પાત્ર અને દીનાદિ સમૂહ. આ બંનેનો પરિચય આગળના શ્લોકમાં કરવામાં આવશે. પરંતુ મહત્વની વાત એ છે કે એ દાન મહાઆરંભ-મહાપરિગ્રહ વગેરેમાં નિમિત્ત ન થવું જોઈએ. તથા માતા-પિતા વગેરેને ભૂખ્યા મરવું પડે તેવી રીતે દાન ન કરાય. ‘ઘરના છોકરા ઘંટી ચાટે અને પડોશીને આટો.’ આવી દાનજન્ય પરિસ્થિતિ શાસ્ત્રકારોને માન્ય નથી. દાનપાત્ર કોને કહેવાય ? તે વાત આગળના શ્લોકમાં કહેવાશે. (૧૨/૧૧)

❁ પાત્રની ઓળખાણ ❁

ગાથાર્થ :- સાધુવેશધારી જીવો દાનપાત્ર કહેવાય. જાતે રસોઈ ન બનાવનારા તથા સાધુ-જીવનના આચારને પાળનારા સાધુઓ વિશેષ પ્રકારે દાનપાત્ર કહેવાય. તથા કમાણી વગેરે કાર્યમાં અસમર્થ એવા

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘લિંગન...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

લિઙ્ગિન इति । **लिङ्गिनो** = व्रतसूचकतथाविधनेपथ्यवन्तः सामान्यतः पात्रं आदिधार्मिकस्य । **विशिष्य** = विशेषतः अपचाः स्वयमपाचकाः, उपलक्षणात् परैरपाचयितारः पच्यमानानुमन्तारश्च । **स्वक्रियाकृतः** = स्वशास्त्रोक्ताऽनुष्ठानाऽप्रमत्ताः । तदुक्तं- “व्रतस्था लिङ्गिनः पात्रमपचास्तु विशेषतः । स्वसिद्धान्ताऽविरोधेन वर्तन्ते ये सदैव हि ॥” (यो.बि.१२२)

एतदेव भावयति- ‘लिङ्गिन’ इति । **व्रतसूचकतथाविधनेपथ्यवन्तः** = (भाग-२, पृ.५५६) पूर्वोक्ताऽहिंसादिव्रतद्योतकरजोहरण-पिच्छिका-त्रिदण्ड-त्रिशूल-जटा-भस्म-रक्तपीतश्वेताम्बरादिसाधुवेशशालिनः **सामान्यतः** = विशेषाऽनवगमदशाऽपेक्षया **पात्रं** = दानपात्रं सर्वतन्त्रगतस्य **आदिधार्मिकस्य** अभिप्रायेण वर्तन्ते, → गोपु क्षान्तो ब्रह्मचारी परनिन्दाविवर्जितः । अपरिग्रहशीलश्च स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ← (वृ.ना.३।६४) इति **बृहन्नारदीयपुराण**प्रभृतिवचनाऽवलम्बनादिति गम्यते । प्रकृते → यादृशः तादृशो लिङ्गी जैनैः पूज्यः सुभावतः । भक्तिभावेन लिङ्गिनामुन्नतिर्जायते ध्रुवम् ॥ ← (जै.गी.१८) इति **जैनगीता**वचनमप्यपुनर्वन्धकाद्यवस्थागतं जैनकुलवर्तिनमाश्रित्य यथागममनुयोज्यमागमानुसारिभिः । विभिन्नाऽऽचारवर्तिनः साधून् दृष्ट्वा नाऽपुनर्वन्धकः कुप्यति । प्रकृते → दृष्ट्वा परस्परं साधून् भिन्नाऽऽचारव्यवस्थितान् । परस्परं प्रकुप्यन्ति साधवो न विवेकिनः ॥ ← (महा.गी.५/४३१) इति **महावीरगीता**वचनमप्यवश्यमनुस्मर्तव्यम् ।

अत्रापि विशेषमाह **विशेषतः** = इतरयत्यपेक्षगुणाऽऽधिक्याऽवगमतः स्वयं एव **अपाचकाः** = भोजनोद्देश्यकाऽन्याद्यारम्भवर्जिनः उपलक्षणात् **परैः** = स्वव्यतिरिक्तैः **अपाचयितारः**, **पच्यमानानुमन्तारश्च** यत्युद्देशेन तण्डुल-पाकादौ स्वयमेव प्रवृत्तानां गृहस्थादीनां तण्डुलाद्यग्रहणाऽनुपभोगादिना । पुनरपि विशेषयति- **स्वशास्त्रोक्ताऽनुष्ठानाऽप्रमत्ताः** = भोजनोत्तरकालेऽपि स्वधर्मशास्त्रोपदर्शितस्वाध्याय-वैयावृत्यध्यानादिक्रियास्वप्रमत्ततयोपयुक्ताः । **योगबिन्दु**संवादमाह ‘व्रतस्था’ इत्यादि । हिंसाऽनृतादिपापस्थानविरतिलक्षणव्रतस्थत्वोक्त्या स्वरूपशुद्धिरावेदिता, ‘अपचा’ इत्यनेन हेतुशुद्धिरुपदर्शिता, उत्तरार्धेन चाऽनुबन्धशुद्धिरावेदिता योगबिन्दुश्लोके । सामान्यत एतादृशं ज्ञानं दुष्करम् । अत एव **महाभारते** → अनर्हते यद् ददादि, न ददादि यदर्हते । अर्हाऽनर्हापरिज्ञानाद् दानधर्माऽतिदुष्करः ॥ ← (म.भा.शांति.२०/९) इत्युक्तम् ।

यदपि **गुरुगीतायां** →

चातुर्यवान् विवेकी च अध्यात्मज्ञानवान् शुचिः । मानसं निर्मलं यस्य गुरुत्वं तस्य शोभते ॥

गरीબ, અંધ, કૃપણ વગેરે જીવોનો સમૂહ દીનાદિવર્ગ કહેવાય. (૧૨/૧૨)

ટીકાર્થ :- સંન્યાસપ્રત સૂચક તેવા પ્રકારના વેશને ધારણ કરનારા જીવો સામાન્યથી આદિધાર્મિક જીવની દૃષ્ટિએ દાનપાત્ર બને છે. તથા જાતે રસોઈ ન બનાવનારા, ઉપલક્ષણથી બીજા દ્વારા રસોઈ ન કરાવનારા તથા (સાધુને ઉદ્દેશીને બનાવવામાં આવેલી રસોઈને નહિ લેવા દ્વારા તે) વિરાધનાની અનુમોદના પણ ન કરનારા એવા સાધુઓ તો આદિધાર્મિક જીવની દૃષ્ટિએ વિશેષ પ્રકારે દાનપાત્ર બને છે. તેવા સાધુઓ પોતાના શાસ્ત્રમાં બતાવેલા આચારોને યુસ્ત રીતે પાળતા હોય છે. **યોગબિંદુ**માં **શ્રીહરિભદ્રસૂરિ**જીએ આ જ વાતને જણાવતા કહેલ છે કે → વ્રત-યમ-નિયમમાં રહેલા સાધુવેશધારી જીવો દાનપાત્ર કહેવાય છે. તથા જાતે રસોઈ ન કરનારા સાધુઓ તો વિશેષ પ્રકારે દાનપાત્ર બને છે. કારણ કે તેવા સાધુઓ કાયમ માટે પોતાના સિદ્ધાન્તનો બાધ ન થાય તે રીતે વર્તન કરનારા હોય છે. ←

૧. હસ્તાદર્શ ‘પચાસુ’ इत्यशुद्धः पाठः ।

દીનાઽન્ધ-કૃપણાદીનાં વર્ગ: = સમુદાય: કાર્યાન્તરાઽક્ષમો = ભિક્ષાઽતિરિક્તનિર્વાહહેતુવ્યાપારાઽસમર્થઃ। યત ઉક્તં- “દીનાન્ધકૃપણા યે તુ વ્યાધિગ્રસ્તા વિશેષતઃ^૧ । નિઃસ્વાઃ ક્રિયાન્તરાઽશક્તા એતદ્વર્ગો હિ ^૨મીલકઃ।।” (યો.વિ.૧૨૩) ઇતિ । દીનાઃ = ક્ષીણસકલપુરુષાર્થશક્તયઃ । અન્ધાઃ = નયનરહિતાઃ કૃપણાઃ = સ્વભાવત એવ સતાં કૃપાસ્થાનમ્ ।

ગુરવો નિર્મલાઃ શાન્તાઃ સાધવો મિતભાષિણઃ । કામક્રોધવિનિર્મુક્તાઃ સદાચારા જિતેન્દ્રિયાઃ ॥

← (ગુ.ગી.૨૪૩,૨૪૪) ઇત્યેવં ગુરુલક્ષણમુક્તં, યદપિ ચ → સ્વાધ્યાયાહ્યં યોનિમિત્રં પ્રશાન્તં ચૈતન્યસ્થં પાપભીરું બહુજ્ઞમ્ । સ્ત્રીમુક્તાન્તં ધાર્મિકં ગોશરણ્યં વૃત્તં ક્ષાન્તં તાદૃશં પાત્રમાહુઃ ॥ ← (વ.સ્મૃ.૨૯) ઇતિ વશિષ્ઠસ્મૃતૌ પાત્રલક્ષણમુક્તં, યદપિ ચ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતૌ → ન વિદ્યાયા કેવલયા તપસા વાઽપિ પાત્રતા । યત્ર વૃત્તમિમે ચોભે તદ્દિ પાત્રં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ← (યા.સ્મૃ.૧/૨૦૦) ઇત્યેવં તાત્ત્વિકં પાત્રપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તમાવેદિતં તદપિ વૈદિકતન્ત્રાઽવસ્થિતોઽપુનર્વન્ધકઃ સ્વચેતસિ સમારોપયતિ પાત્રવિશેષવિચારવિમર્શાવસરે ।

બૌદ્ધદર્શનસ્થિતશ્ચાઽપુનર્વન્ધકઃ → અજ્ઞેન ચ કેવલિનં મહેસિં ધીણાસવં કુવકુચ્ચકપસંતં । અન્નેન પાનેન ઉપદૃહસ્સુ ખેત્તં હિતં પુજ્જપેક્ખસ્સ હોતિ ॥ ← (સુ.નિ.૨૭) ઇતિ સુત્તનિપાતવચનાનુસારેણ દાનપાત્રં માર્ગયતીત્યાદિકમૂહનીયં યથાતન્ત્રમ્ । કુમારપાલપ્રબન્ધે તુ → ધર્મજ્ઞો ધર્મકર્તા ચ, સદા ધર્મપરાયણઃ । સત્ત્વેભ્યઃ સર્વશાસ્ત્રાઽર્થદેશકો ગુરુરુચ્યતે ॥ ← (કુ.પ્ર.પૃષ્ઠ ૫૧) ઇત્યેવં સર્વતન્ત્રસાધારણરૂપેણ ગુરુલક્ષણમુક્તં તદપીહાઽનુયોજ્યં યથાગમમ્ । એતેન → ધમ્મન્નુ ધમ્મકત્તા ય સયા ધમ્મપરાયણો । સત્તાણં ધમ્મસત્થત્થદેસઓ ભણ્ણાણ ગુરુ ॥ ← (દ.શુ.પ્ર.૪/૪૨) ઇતિ દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

ભિક્ષાઽતિરિક્તનિર્વાહહેતુવ્યાપારાઽસમર્થઃ = ભિક્ષાભિન્નો યો જીવનનિર્વાહહેતુભૂતઃ કૃપ્યાદિવ્યાપારઃ તત્રાઽશક્તઃ । અત એવ દાનસમ્પ્રદાનં તેપાં ન વિરુદ્ધ્યતે લૌકિક-લોકોત્તરશાસ્ત્રાઽભિપ્રાયેણ । દીનાઃ = ક્ષીણસકલપુરુષાર્થશક્તયઃ = વિનપ્ટધર્માઽર્થ-કામાદિપુરુષાર્થસામર્થ્યાઃ । ‘મે ધાન્યાદિકં મા હીયતામિ’તિ કુધીવન્તઃ કૃપણાઃ પ્રાણત્યાગેઽપિ સ્વધનધાન્યાઘનુપભોગાત્ સ્વભાવત એવ = નિસર્ગતો હિ સતાં = શિષ્ટપુરુષાણાં કૃપાસ્થાનં = સ્વકીયધાન્યાદિવિતરણાઽઽક્ષેપકકરુણાભાજનમ્ । દાનસ્તુતિશ્ચ → ધર્મસ્યાઽઽદિપદં દાનં, દાનં દારિદ્ર્યનાશનમ્ । જનપ્રિયકરં દાનં, દાનં કીર્ત્યાદિવર્ધનમ્ ॥ ← (યો.વિ.૧૨૫) ઇત્યેવં યોગવિન્દૌ દર્શિતા । પાત્રે વિનિયોગાત્ ધર્માદિપદત્વં, દીનાદિવર્ગે વિતરણાત્ દારિદ્ર્યનાશકત્વં, ઔદાર્ય-યોગાત્ જનપ્રિયકરત્વં સ્વભાવત એવ ચ કીર્ત્યાદિવર્ધકત્વં દાનસ્ય યથાયોગં ભાવનીયમ્ ।

તથા ભિક્ષા સિવાય બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિથી જીવનનિર્વાહ કરવામાં અસમર્થ એવા ગરીબ, અંધજન, કૃપણ વગેરે જીવોનો સમૂહ દીનાદિવર્ગ કહેવાય છે. કારણ કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે યોગબિંદુમાં જણાવેલ છે કે → જે જીવો દીન, અંધ, કૃપણ હોય તેમ જ વિશેષપ્રકારે રોગગ્રસ્ત હોય, નિર્ધન હોય તથા જીવનનિર્વાહકારી અન્ય પ્રવૃત્તિમાં અશક્ત હોય તેઓનો સમૂહ = મીલક દીનાદિવર્ગ સમજવો. ← દીન કે ગરીબ શબ્દનો અર્થ છે ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ - આ ચારેય પ્રકારના પુરુષાર્થની શક્તિ જેમની

૧. હસ્તાવર્ષે ‘...પસ્તુ’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. ‘મીલકાઃ’ ઇત્યણુદ્ધઃ પાઠો મુદ્રિતપ્રતૌ ।

व्याधिग्रस्ताः = कुष्ठचाद्यभिभूताः । निःस्वाः = निर्धनाः ॥१२॥

वैदिकतन्त्रस्थोऽपुनर्वन्धकः → क्षुध्यद्भ्यो वय आसुतिं दाः ← (ऋ.वे.१/१०४/७) इति ऋग्वेदवचनतः क्षुधातुरेभ्योऽन्नपानादिकं दत्ते । 'वयः = अन्नं, आसुतिं = पेयं क्षीरादिकम्' इति ऋग्वेदसायणभाष्ये । एवं → देवो देवेषु देवः ← (य.वे.२७/१२) इति यजुर्वेदवचनमपि दानप्रवर्तकमवसेयम् । 'देवः = दानादिगुणयुक्तः' (उ.भा.२७/१२) इति उव्वटभाष्यकारः । → न हि त्वा शूर देवा न मर्तासो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ← (सा.वे.२/२/६/३) इति सामवेदवचनमपि दानोत्साहजनकमवसेयम् । 'मर्तासो = मनुष्याः' इति सामवेदसायणभाष्ये, → यो देवकामो न धनं रुणद्धि, समित् तं रायः सृजति स्वधाभिः ← (अथ.वे.७/५०/६) इति अथर्ववेदवचनमपि वैदिकानामपुनर्वन्धकानां दानप्रेरकम् । → दानान्नातिदुष्करम् ← (तै.आ.१०/६२) इति पूर्वोक्तं(पृ.७५) तैत्तिरीयारण्यकनारायणोपनिषद्वचनं दानश्रेष्ठतामाह ।

एवं कालोचितदानविधायकम् → काल एव दद्यात्, अकाले न दद्यात् ← (ऐ.आ.२।३।६) इति ऐतरेयारण्यकवचनं, → प्रियते याचमानो वै, न जातु प्रियते ददत् ← (म.भा.अनुशासनपर्व-६०/५) इति महाभारतवचनं, → दानमेकं कलौ युगे ← (म.स्मृ.१।८६) इति मनुस्मृतिवचनं, → अभिगम्योत्तमं दानम् ← (परा.स्मृ.१।२८) इति पराशरस्मृतिवचनं, → दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ← (या.व.स्मृ.१/१२२) इति याज्ञवल्क्यस्मृतिवचनं, → यद् ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ← (व्या.स्मृ.४/१७) इति व्यासस्मृतिवचनं → अदत्त्वा विपमश्नुते ← (वि.पु.३।११।७२) इति विष्णुपुराणवचनं च साक्षात्परम्परया वा दानप्रेरकतयाऽवगम्य वैदिकतन्त्रस्थोऽपुनर्वन्धको दाने प्रयतते ।

बौद्धतन्त्राऽवस्थितोऽपुनर्वन्धकः → सक्कच्च दानं देथ, सहत्था दानं देथ । चित्तकतं दानं देथ, अनपविद्धं दानं देथ ← (दी.नि.२/१०/५) इति दीघनिकायवचनं श्रुत्वा स्वहस्तेन सत्कार-प्रीतिपूर्वं दोपरहिततया दातुमुत्सहते । → अप्पस्मा दक्खिणा दिन्ना सहस्सेन समं मिता ← (सं.नि.१।१।३२) इति संयुत्तनिकायवचनं, → मनापदायी लभते मनापं ← (अं.५।५।४) इति, → दिन्नं होति सुनिहितं ← (अंगु.३।६।२) इति च अंगुत्तरनिकायवचनं, → न वे कदरिया देवलोकं वजन्ति ← (ध.प. १३।११) इति धम्मपदवचनं, → ददतो पुज्जं पवड्ढति ← (उदा.८/५) उदानवचनं, → ददं मित्तानि गन्थति ← (सु.नि.१।१०।७) इति सुत्तनिपातवचनं, → यो च दत्त्वा नानुत्पत्ते तं दुक्करतरं ततो ← (जा.७।४०१।४४) सूत्रपिटकान्तर्गतजातकवचनं, → दानं सब्वत्थसाधकं ← (वि.मा.९/३९) इति विसुद्धिमग्गवचनं, → दानफलं होति परमिह्णे लोए ← (पे.व.१।२०।२४८) इति पेतवत्थुवचनं च दानप्रवर्तकतयाऽवगम्य बौद्धदर्शनस्थोऽपुनर्वन्धको दातुमुत्सहते इत्यादिकं तत्तन्त्रोक्त्याद्यनुशीलनतोऽत्र योजनीयम् । जैनदर्शनस्थाऽपुनर्वन्धकानां दानप्रवर्तकानि वचनानि तु दानद्वात्रिंशिकोक्तानीहानुसन्धेयानि ॥१२/१२॥

क्षीण थयेली डोय तेवा ज्जवो. आंप्प वगरना ज्जवो अही अंध तरीडे अभिप्रेत छे. तथा तेवा प्रकारना स्वत्मावथी ज जेओ सज्जनोने करुणापात्र बने तेवा ज्जवो कृपण समज्जवा. कोढ वगेरे रोगथी घेरायेला डोय ते व्याधिग्रस्त समज्जवा. तथा निःस्व = निर्धन ज्जवो तो प्रसिद्ध ज छे. (१२/१२)

विशेषार्थः :- 'प्रत' शब्दथी महाप्रत अथवा पूर्वोक्त (अत्रीसी ८ गाथा ८ पृष्ठ.५५५) अहिंसादि पांय

સુદાક્ષિણ્યં દયાલુત્વં દીનોદ્ધારઃ કૃતજ્ઞતા । જનાઽપવાદભીરુત્વં સદાચારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૧૩॥

‘સુદાક્ષિણ્યમિ’તિ । સુદાક્ષિણ્યં = ગમ્भीર-ધીરચેતસઃ પ્રકૃત્યૈવ પરકૃત્યાઽભિયોગપરતા ।
દયાલુત્વં = નિરુપધિપરદુઃખપ્રહાણેચ્છા ।

પૂર્વસેવાઘટકીભૂતં સદાચારં નિરૂપયતિ ‘સુદાક્ષિણ્યમિ’તિ । ‘ગમ્भीર-ધીરચેતસઃ’ ઇતિ । ‘ગામ્भीર્ય પરૈરલબ્ધમધ્યત્વં, ધૈર્યજ્ઞ ભયહેતૂપનિપાતેઽપિ નિર્ભયત્વમિ’તિ (પો.૪/૪) યોગદીપિકાકારઃ । અન્યત્ર ચ ‘યસ્ય પ્રભાવાદાકારાઃ ક્રોધ-હર્ષ-ભયાદિપુ । ભાવેપુ નોપલભ્યન્તે તદ્ ગામ્भीર્યમુદાહૃતમ્ । () ઇત્યેવં ગામ્भीર્યસ્વરૂપમાવેદિતમ્ । ધૈર્યલક્ષણજ્ઞ યોગવિન્દુવૃત્તિકૃતા ‘ધૈર્યં = વ્યસનાઽશનિસન્નિપાતેઽપ્ય-વિચલિતપ્રકૃતિભાવઃ’ (યો.વિં.૫૨) ઇત્યેવમુક્તમ્ । કથારત્નકોશે દેવભદ્રસૂરિણાઽપિ → ગરુયાવયાનિવાણે વિ દવ્વનાસે વિ પળ્લવિરહે વિ । જમ્માહપ્પા ણ મણો ખુપ્પહ તં વિંતિ ધીરત્તં ॥ ← (પૃ.૨૦૧/ગા.૨) ઇત્યુક્તમ્ । → જેહિં કાલે પરક્કંતં ન પચ્છા પરિતપ્પણે તે ધીરા બંધણુમ્મુક્કા ← (સૂ.કૃ. ૧૧૩/૪૧૫) ઇતિ તુ સૂત્રકૃતાઙ્ગકૃતઃ । ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રે તુ → ધીરસ્સ પસ્સ ધીરત્તં સચ્ચધમ્માણુ-વત્તિણો । ચિચ્ચા અધમ્મં ધમ્મિદ્દે દેવેસુ ઉવવજ્જઈ ॥ ← (ઉત્ત.૭/૨૯) ઇત્યુક્તમ્ । મહાભારતે તુ → ધૈર્યં = ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ ← (મ.ભા.વનપર્વ ૩૧૩/૯૬) ઇત્યુક્તમ્ । વયન્તુ ‘સ્વાઽભીષ્ટપ્રાપ્તૌ સ્વાઽનભિપ્રેતવિયોગે કાર્યસમાપ્તૌ વા મોહોપશમેન સત્યધર્મનિષ્ઠતયા કાલવિલમ્બસહિષ્ણુત્વં ધૈર્યમિ’તિ વ્રૂમઃ । → ધિતી તુ મોહસ્સ ઉપસમે હોતિ ← (નિ.ભા.૮૫) ઇતિ નિશીથભાષ્યવચનં, → અસિદ્ધાર્થા નિવર્તન્તે ન હિ ધીરાઃ કૃતોઘમાઃ ← (ક.સા.૫/૩/૧૪) ઇતિ ચ કથાસરિત્સાગરવચનમપ્યેતદર્થાનુપાતિ ।

પ્રકૃત્યૈવ = સ્વભાવત એવ નિર્મત્સરસ્ય પરકૃત્યાઽભિયોગપરતા = પરેષાં કૃત્યેષ્વપિ ઉત્સાહપ્રગુણતા । યથોક્તં ષોડશકે → દાક્ષિણ્યં પરકૃત્યેષ્વપિ યોગપરઃ શુભાઽઽશયો જ્ઞેયઃ । ગામ્भीર્ય-ધૈર્યસચિવો માત્સર્ય-વિઘાતકૃત્ પરમઃ ॥ ← (પો.૪/૪) ઇતિ । અનેન ધાર્પ્ત્યાદિવિરહઃ પરોપકૃતિકર્મઠત્વલક્ષણો માર્ગાનુ-સારિતાગુણશ્ચ સૂચિતઃ । દયાલુત્વોક્ત્યૈકત્રિંશત્તમો માર્ગાનુસારિતાગુણ આવેદિતઃ । નિરુપધિપરદુઃખપ્રહાણેચ્છા ઇત્યનેન નરાયુઃકર્મવન્ધયોગ્યતાઽપુનર્વન્ધકસ્ય ઘોતિતા । તદુક્તં સ્થાનાઙ્ગે → ચઝહિં ઠાણેહિં જીવા

યમ વગેરે સમજવા. સાધુવેશ તરીકે ત્રિશૂળ, ભગવા કપડા, જટા, ભભૂતિ, રજોહરણ, મોરપીંછ વગેરેનું અહીં ગ્રહણ કરવું. બાવા, જોગી, સંન્યાસી પરિવ્રાજક વગેરે સંતો આદિધાર્મિક જીવની દૃષ્ટિએ સામાન્યથી દાનપાત્ર છે, દાનયોગ્ય છે. તથા કરણ-કરાવણ-અનુમોદના દ્વારા થતી હિંસાથી અટકેલા આચાર્યુસ્ત જૈન સાધુ-સાધ્વીજી આદિ-ધાર્મિકની દૃષ્ટિએ વિશેષરૂપે દાનપાત્ર-સુપાત્ર બને છે. અતિકંજુસાઈ વગેરે સ્વભાવથી સજ્જનોની દૃષ્ટિએ અત્યન્ત દયાપાત્ર-કરુણાપાત્ર જીવ કૃપણ કહેવાય છે. બાકીની બાબત ટીકાર્યમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૨/૧૨)

❁ બાકીના સદાચારોની ઓળખાણ ❁

ગાથાર્થ :- (૨) સુદાક્ષિણ્ય, (૩) દયાળુતા, (૪) દીનોદ્ધાર, (૫) કૃતજ્ઞતા, (૬) લોકનિંદાભય-આ સદાચાર કહેવાયેલ છે. (૧૨/૧૩)

ટીકાર્થ :- અત્યન્ત ગંભીર અને ધીર ચિત્તવાળા જીવ સ્વભાવથી જ બીજા જીવોના કામ કરવામાં તત્પરતા બતાવે તે સુદાક્ષિણ્ય કહેવાય. નિઃસ્વાર્થભાવે બીજાના દુઃખોને દૂર કરવાની ઈચ્છા દયાળુતા

दीनोद्धारः = दीनोपकारयत्नः । कृतज्ञता = परकृतोपकारपरिज्ञानम् । (जनापवादभी-
रुत्वं=) जनापवादान्मरणान्निर्विशिष्यमाणाद्भीरुत्वं = भीतभावः (= सदाचाराः प्रकीर्तिताः) ॥१३॥
रागो गुणिनि सर्वत्र, निन्दात्यागस्तथाऽऽपदि । अदैन्यं, सत्प्रतिज्ञत्वं सम्पन्तावपि नम्रता ॥१४॥

मणुस्सताए कम्मं पगरंति । तं जहा- पगइभद्वयाए (१), पगतिविणीयाए (२), साणुक्कोसयाए (३),
अमच्छरियाए (४) ← (स्था. ४/४/४/३७३) इति । अत्र हि प्रकृतिभद्रकता परानुतापितया सानुक्रोशता
च सदयतयोपदर्शिता तद्वृत्तौ श्रीअभयदेवसूरिभिः ।

दीनोपकारयत्नः = दीनाऽनाथाद्युपकारप्रयत्नः । अनेन दीनप्रतिपत्तिलक्षणो मार्गाऽनुसारितागुण
उपदर्शितः । → यः परार्थमुपसर्पति स सत्पुरुषः ← (चा.सू.२९९) इति चाणक्यसूत्रमपि प्रकृते
योजयितुमर्हति । एवमेव गणेशगीतायां → अपैशुन्यं दयाऽक्रोधोऽचापल्यं धृतिरार्जवम् । तेजोऽभयमहिंसा
च क्षमा शौचममानिता ॥ ← (ग.गी.१०/३) इत्येवं यानि दैवीप्रकृतिचिह्नान्युक्तानि तान्यपीह यथा-
तन्त्रमनुयोज्यानि बहुश्रुतैः । 'कृतज्ञता' इत्यनेन अष्टाविंशतितमो मार्गानुसारितागुणो दर्शितः । बौद्धा-
नामपीयमभिमतः, → कतुञ्जुता सप्पुरिसेहि वण्णिता ← (पे.व.१।२१।२६३) इति पेतवत्थुवचनात् ।

मरणाद् निर्विशिष्यमाणात् = मृत्युतुल्यात् जनापवादाद् भीतभावः । तदुक्तं पद्मपुराणे →
अपकीर्तिकतानां तु जीवितं मृतकैः समम् ← (प.पु.४/५६/४४) इति । प्रकृते → मृतः स एवाऽस्ति
यशो न यस्य ← (च.सं.१/८) इति चतुर्वर्गसङ्ग्रहवचनं, → यश एव जन्मफलमात्मवताम् ← (च.भा.५/
८९) इति चम्पूभारतवचनं, → अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमतिमुधा मलिनं यशः कुरुध्वे ? ←
(वे.सं.३/६) इति वेणीसंहारवचनं, → अकीर्त्या तप्यते चेतः चेतस्तापोऽशुभाभवः तत्तत्प्रसादाय सदा
श्रेयसे कीर्तिमर्जयेत् ॥ ← (धर्मा.११/८५) इति धर्माभूतवचनं, → अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि
शरीरिणः ← (म.भा.वनपर्व-२००/२२) इति महाभारतवचनं, → अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः ← (वा.रा.७/
४५/१३) इति वाल्मीकिरामायणवचनं, → नास्ति कीर्तिसमं धनम् ← (वृ.ना.२१/३२) इति बृहन्नारदीय-
पुराणवचनं च सर्वतन्त्राऽवस्थिताऽपुनर्वन्धकानामपयशोनिवारणपरतयोपयुज्यते इत्यवधेयम् । अनेन
प्रसिद्धदेशाऽऽचारपालन-देशकालविरुद्धचर्यात्यागलक्षणौ मार्गानुसारितागुणौ समुद्योतितौ । यदुक्तं सूत्रकृताङ्गो
→ न विरुज्जेज्ज केणइ ← (सू.कृ. १/११/१२) इति । यथांक्तं योगबिन्दौ → 'लोकाऽपवादभीरुत्वं
दीनाऽभ्युद्धरणाऽऽदरः । कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं सदाचारः प्रकीर्तितः ॥' ← (यो.विं.१२६) इति ॥१२/१३॥

तथा 'राग' इति । → काम-क्रोध-मद-मात्सर्य-पैशुन्यादीन् न कुर्यात् ← (वा.सू.१/१०६) इति

कडेवाय. गरीभो/दीन-दीन लोको उपर उपकार करवानो प्रयत्न अेटवे दीनउद्धार. भीज्जअे पोताना
उपर करेला उपकारोने याद राजवा = कृतज्ञता. लोकमां थती पोतानी निंदा मरुतुत्य लागवाना
लीधे तेनाथी उर लागे ते लोकनिंदाभीरुता. आ भधा पूर्वसेवागत सदाचार छे. (१२/१३)

गाथार्थ :- (७) गुणवान व्यक्ति उपर राग, (८) सर्वत्र निंदात्याग तथा (९) आपत्तिमां
दीनतानो अभाव, (१०) सत्प्रतिज्ञता तथा (११) संपत्ति छोय तो पश नम्रता आ पश सदाचार
कडेवायेल छे. (१२/१४)

રાગ ઇતિ । ગુણિનિ = ગુણવતિ પુંસિ રાગઃ । સર્વત્ર જઘન્યમધ્યમોત્તમેષુ નિન્દાત્યાગઃ = પરિવાદાડપનોદઃ । તથા આપદિ = વિપત્તૌ અદૈન્યં = અદીનભાવઃ । સત્પ્રતિજ્ઞત્વં = પ્રતિપન્નક્રિયા-નિર્વાહણમ્ । સમ્પત્તાવપિ = વિભવસમાગમેડપિ નમ્રતા = ઔચિત્યેન નમનશીલતા ॥૧૪॥

બાર્હસ્પત્યસૂત્રાઘવલમ્બનેન માત્સર્યમપહાય ગુણવતિ પુંસિ રાગઃ ઇત્યનેન 'પક્ષપાતી ગુણેષુ ચ' (યો.શા.૧/૫૩) ઇતિ યોગશાસ્ત્રોક્તો દ્વાવિંશતિતમો માર્ગાડનુસારિતાગુણો ઘોતિતઃ । 'સર્વત્ર નિન્દાત્યાગઃ' ઇત્યનેન 'અવર્ણવાદી ન ક્વાપિ રાજાદિપુ વિશેષતઃ' (યો.શા.૧/૪૮) ઇતિ યોગશાસ્ત્રોપદર્શિતઃ પષ્ટો માર્ગાનુસારિતાગુણ આવેદિતઃ । વૈદિકતન્ત્રસ્થોડપુનર્વન્ધકસ્તુ → સર્વં પરિક્રોશં જહિ ← (ઋ.વે.૧/૨૯/૭) ઇતિ ઋગ્વેદ-વચનાત્ → આત્મપ્રશંસાં પરગર્હામિતિ ચ વર્જયેત્ ← (આ.ધ.૧/૨/૭/૨૪) ઇતિ આપસ્તમ્બીયધર્મસૂત્રાઘ્વ સર્વમાત્સર્યત્યાગેન નિન્દામ્પિ પરિત્યજતિ । એવમન્યતન્ત્રેષ્વપિ યથાર્હમનુયોજ્યમ્ ।

'આપદિ અદૈન્યમિ'ત્યનેન દીનતારૂપસ્ય ભવાભિનન્દિલક્ષણસ્ય વિરહો નિવેદિતઃ । 'સત્પ્રતિજ્ઞત્વમિ'ત્યનેન વશીકૃતેન્દ્રિયપ્રામલક્ષણઃ પચ્ચત્રિંશત્તમો માર્ગાનુસારિતાગુણઃ પ્રવેદિતઃ ।

સર્વતન્ત્રાવસ્થિતસ્યાડપ્યપુનર્વન્ધકસ્ય → ન હિ પ્રતિજ્ઞાં કુર્વન્તિ વિતથાં સત્યવાદિનઃ ← (વા.રા. ૧૦૧/૫૧) ઇતિ વાલ્મીકિરામાયણવચનં, → છન્દા દોસા ભયા મોહા યો ધમ્મં નાતિવત્તતિ । આપૂરતિ યસો તસસ સુક્કપક્ષ્વે વ ચન્દિમા ॥ ← (દી.નિ.૩/૮/૨૪૬) ઇતિ દીઘનિકાયવચનં, → વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રારબ્ધમુત્તમગુણા ન પરિત્યજન્તિ ← (મુ.રા.૧/૧૭) ઇતિ ચ મુદ્રારાક્ષસપ્રભૃતિવ-ચનમવલમ્બ્ય પ્રતિપન્નક્રિયાનિર્વાહણં સમ્ભવતિ તથાવિધપ્રકૃતિવશેનેત્યવધેયમ્ ।

→ વિવેકઃ સહ સમ્પત્ત્યા વિનયો વિઘયા સહ । પ્રભુત્વં પ્રશ્રયોપેતં ચિહ્નમેતન્મહાત્મનામ્ ॥ ← (નલ.૩/૧૬) ઇતિ નલચમ્પૂવચનાત્, → સમ્પત્સુ મહતાં ચિત્તં ભવેદુત્પલકોમલમ્ । આપત્સુ ચ મહાશૈલશિલાસઙ્ઘાતકર્કશમ્ ॥ ← (નિ.શ.૬૨) ઇતિ નીતિશતકવચનાત્, → સમ્પત્તૌ ન ચ હર્ષોડસ્તિ વિપત્તૌ નાસ્તિ શોકિતા । યસ્ય તસ્ય સમત્વેન મુક્તિર્ભવતિ નિશ્ચયઃ(યાત્) ॥ ← (કૃ.ગી.૫૨) ઇતિ કૃષ્ણગીતાપ્રભૃતિવચનાઘ્વ સર્વતન્ત્રાડવસ્થિતસ્યાડપુનર્વન્ધકસ્ય સમ્પત્તાવપિ = વિશિષ્ટપુણ્યોદયેડપિ વિવેકગર્ભા નિષ્કૃત્રિમા નમ્રતા સમ્પદ્યતે । અનેન અન્તરઙ્ગાડરિપઙ્વર્ગપરિહારપરાયણત્વ-સલજ્જત્વલક્ષણૌ માર્ગાનુસારિતાગુણૌ પ્રકટીકૃતૌ । પ્રકૃતે 'સર્વત્ર નિન્દાસન્ત્યાગો વર્ણવાદશ્ચ સાધુપુ । આપદ્યદૈન્યમત્યન્તં તદ્વત્સમ્પદિ નમ્રતા ॥' (યો.વિં.૧૨૭) ઇતિ યોગવિન્દુકારિકા સ્મર્તવ્યા ॥૧૨/૧૪॥

ટીકાર્થ :- ગુણવાન પુરુષ ઉપર રાગ હોવો. જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્તમ વ્યક્તિઓની નિંદાનો ત્યાગ કરવો. આપત્તિમાં દીનતા ન હોવી. પોતે સ્વીકારેલી પ્રતિજ્ઞાને સારી રીતે પાર પાડવી. વૈભવ આવે છતાં પણ ઉચિત નમ્રતા- આ બધા સદાચાર છે. (૧૨/૧૪)

વિશેષાર્થ :- યોગની પૂર્વસેવામાં અંતર્ગત સદાચારના ઉપરોક્ત વિવિધ સ્વરૂપો છે. પ્રસ્તુતમાં વૈભવ આવે તો પણ ઉચિત નમ્રતાનો અર્થ એ છે કે વિશિષ્ટ પુણ્યોદય હોવા છતાં વડીલો પાસે અત્યંત વિનમ્ર સ્વભાવ હોય, સમકક્ષ કે નિમ્નકક્ષાની વ્યક્તિ પાસે પ્રભુકૃપા-ગુરુઅનુગ્રહ વગેરે તત્ત્વોને પોતાની સફળતાના મુખ્ય ચાલકબળ તરીકે સ્વમુખે ગણાવવા. આ છે ઉચિત નમ્રતા. બાકીની બાબત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૨/૧૪)

‘**अविरुद्धकुलाऽऽचारपालनं मितभाषिता । अपि कण्ठगतैः प्राणैरप्रवृत्तिश्च गर्हिते ॥१५॥**

अविरुद्धेति । अविरुद्धस्य = धर्माद्यप्रतिपत्थिनः कुलाऽऽचारस्य पालनं = अनुवर्तनं (=अविरुद्धकुलाचारपालनं) । मितभाषिता = प्रस्तावे स्तोक-हितजल्पनशीलता । कण्ठगतैरपि प्राणैर्गर्हिते = लोकनिन्दिते कर्मणि अप्रवृत्तिश्च ॥१५॥

तथा ‘अविरुद्धे’ति । धर्माद्यप्रतिपत्थिनः = धर्मपुरुषार्थ-देश-काल-लोक-राजाद्यविरोधिनः कुलाऽऽचारस्य = स्वकीयकुलपरम्पराऽऽगताऽऽचारस्य अनुवर्तनम् । परतन्त्राऽवस्थितस्याऽप्यपुनर्वन्धकादेः पालनीये कुलाचारे धर्माद्यप्रतिपत्थित्वसम्पादनं → यान्यनवधानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि ← (तै.उप.१।११/२) इति तैत्तिरीयोपनिषदादितः सम्भवति । अनेन पापभीरुताऽभिधानः चतुर्थो मार्गानुसारितागुणो द्योतितः । → वियागरेज्जा समया सुपन्ने ← (सूत्र. १/१४/२२), → अप्यं भासेज्ज सुव्वए ← (सूत्र. १/८/२५) इति सूत्रकृताङ्गवचनानुसारतः → महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ← (शि.व. २/१३) इति शिशुपालवधप्रभृतिवचनतश्च प्रस्तावे = भाषणावसर उपलब्धे स्तोक-हितजल्पनशीलता = परिमित-पथ्य-प्रियाऽऽभाषणशीलता । एतेन दीर्घदर्शितारूपः पडिंवेशतितमो मार्गानुसारितागुणः प्रकटीकृतः । इत्थञ्च लोकवल्लभताऽपि सम्पद्यते । यथोक्तं योगबिन्दौ ‘प्रस्तावे मितभाषित्वमविसंवादनं तथा । प्रतिपन्नक्रिया चेति कुलधर्माऽनुपालनम् ॥’ (यो.विं.१२८) इति ।

प्राणैः उच्छ्वासरूपैः कण्ठगतैरपि = गलस्थानप्राप्तैः, किम्पुनः स्वभावस्थैरित्यपिशब्दार्थः, लोकनिन्दिते = कुत्सिते कर्मणि = परदारोपसेवन-कुलदूषणादौ अप्रवृत्तिश्च । इयं बौद्धतन्त्राऽवस्थितस्याऽपुनर्वन्धकस्य → उस्सूरसेय्या परदारसेवा वेरप्पसवो च अनत्थता च । पापा च मित्ता सुकदरियता च एते छ ठाना पुरिसं धंसयन्ति ॥ ← (दी.नि.३/८/२) इति पूर्वोक्त(पृ.५०८)दीर्घनिकायवचनतः, → न तं कम्मं कतं साधु यं कत्वा अनुत्तप्पति ← (ध.प.५/८) इति धम्मपदवचनतः → मरणं धम्मिकं सेय्यो, यं चे जीवे अधम्मिकं ← (थे.गा.१४/६७०) इति थेरगाथावचनतः, → अंगं धनं जीवितञ्चापि सव्वं चजे नरो धम्ममनुस्सरन्तो ← (वि.म.१।१३३) इति विसुद्धिमग्गवचनतः, → अकम्मं न च करणीयं ← (वि.पि.म.व.९/४/१०) इति विनयपिटकान्तर्गतमहावग्गवचनतश्च सम्भवति ।

वैदिकतन्त्रस्थाऽपुनर्वन्धकस्य तु → यशो मा प्रतिमुच्यताम् ← (सा.वे.६/३/१०) इति सामवेद-वचनतः → परदार-परद्रव्य-परहिंसासु यो रतिम् । न करोति पुमान् भूप ! तोष्यते तेन केशवः ॥

गाथार्थ :- (१२) अविरुद्ध अेवा कुलाचारनुं पालन, (१३) अल्पभाषिता, (१४) गणामां प्राश आवी ज्ञय तो पश निंदनीय आभतमां प्रवृत्ति न करवी- आ सदाचार कडेवायेल छे. (१२/१५)

टीकार्थ :- धर्मपुरुषार्थ वगेरेमां तकलीङ्ग न पडे तेवा कुलाचारनुं पालन करवुं अे पूर्वसेवागत सदाचार कडेवायेल छे. अवसरे छितकारी अेवा पश अल्प शब्दो ओलवानो स्वभाव डेणववो अे पश सदाचार ज्ञासवो. पोताना प्राश गणामां आवी ज्ञय, भरशतोल कष्ट आवे तो पश लोकमां निंदित अेवा कार्यमां प्रवृत्त न थवुं अे पश सदाचारनो अेक प्रकार छे. (१२/१५)

विशेषार्थ :- आदिधार्मिक जिव पोताना कुलाचारनुं पालन करे. परंतु धर्मविरुद्ध कुलाचारने ते

પ્રધાનકાર્યનિર્બન્ધઃ સદ્વ્યયોઽસદ્વ્યયોઽજ્ઞાનમ્ । લોકાનુવૃત્તિરુચિતા પ્રમાદસ્ય ચ વર્જનમ્ ॥૧૬॥

‘પ્રધાને’તિ । પ્રધાનકાર્યે = વિશિષ્ટફલદાયિનિ પ્રયોજને નિર્બન્ધઃ = આગ્રહઃ (=પ્રધાનકાર્ય-નિર્બન્ધઃ) । સદ્વ્યયઃ પુરુષાર્થોપયોગી વિક્તવિનિયોગઃ । (અસદ્વ્યયોઽજ્ઞાનમ્) અસદ્વ્યયસ્ય = તદ્વિપરીતસ્ય ડજ્ઞાનમ્ = ત્યાગઃ । લોકાનુવૃત્તિઃ = લોકચિત્તાઽઽરાધના ડચિતા = ધર્માડવિરુદ્ધા । પ્રમાદસ્ય = મદ્યપાનાદિરૂપસ્ય ચ વર્જનમ્ ॥૧૬॥

← (વિ.પુ.૩/૮/૧૪) ઇતિ વિષ્ણુપુરાણાદિવચનતશ્ચ લોકનિન્દિતકર્માડપ્રવૃત્તિઃ સમ્ભવતીત્યવધેયમ્ ।
 અનેન ‘અપ્રવૃત્તશ્ચ ગર્હિતે’ (યો.શા.૧/૫૦) ઇતિ યોગશાસ્ત્રોક્તો દ્વાદશો માર્ગાનુસારિતાગુણઃ પ્રકાશિતઃ । તદુક્તં ઉપદેશપદે અપિ → સુપુરિસો ણ હિ તુચ્છો વિ અકજ્જમાયરતિ ← (ઉપ.પદ.૬૬૪) ઇતિ ॥૧૨/૧૫॥
 તથા ‘પ્રધાને’તિ । ‘પ્રધાનકાર્યનિર્બન્ધ’ ઇત્યનેન તુચ્છપ્રકૃતિવિરહો વિશેષજ્ઞતાલક્ષણ-માર્ગાનુસારિ-તાગુણશ્ચ ઘોતિતઃ । સદા પુરુષાર્થોપયોગી = ધર્માદિપુરુષાર્થોપબુંહકઃ વિક્તવિનિયોગઃ દેવપૂજાદૌ કુટુમ્બ-પરિપાલનાદૌ ચ । અનેન ધર્મપ્રીતિરાવેદિતા કર્તવ્યપાલનપરાયણતા ચ । તદ્વિપરીતસ્ય = સદ્વ્યયવિપરીતસ્ય = ધર્માદિપુરુષાર્થાનુપયોગિત્વેન તદ્વાધકત્વેન વાઽસુન્દરસ્ય વિક્તવિનિયોગસ્ય ત્યાગઃ = પરિત્યાગઃ । અનેન હેયાઽરુચિઃ પ્રકાશિતા । ‘ઉપાયે સતિ કર્તવ્યં, સર્વેષાં ચિત્તરજ્જનમિ’તિ (ઉપ.ખ.પ્ર.૧ પૃ.૯) ઉપમિતિભવપ્રપ્ત્વાયાં કથાયાં દર્શિતેન ન્યાયેન ધર્માડવિરુદ્ધા લોકચિત્તારાધના બહુજનરૂઢાઽવિરોધિલોક-વ્યવહારાનુપાલનપ્રયુક્તજનમનઃસન્તોષદ્વારા । અનેન લોકવલ્લભતા વિવેકગર્ભા દીર્ઘદૃષ્ટિઃ ચ પ્રદર્શિતા ।
 → લોકવિરુદ્ધં નાઽઽચરેત્ ← (વા.સૂ.૫/૧૬) ઇતિ બાર્હસ્પત્યસૂત્રમપિ સમ્યક્ પરિણમત્યસ્યાં દશાયામ્ ।
 મદ્યપાનાદિરૂપસ્ય = મદ્યપાન-વિપય-કપાય-નિદ્રા-વિકથાલક્ષણસ્ય તીવ્રભોગતૃષ્ણાઽકુશલક્રિયોદ્યમ-કુશલક્રિયાશૈથિલ્ય-સ્વભૂમિકોચિતચિત્તવૃત્તિશુદ્ધચનાદરાઘાત્મકસ્ય વા પ્રમાદસ્ય વર્જનમ્ । અનેન ભવ-વહુમાનાઽભાવઃ પ્રકટીકૃતઃ । પ્રકૃતે → જે પમત્તે ગુણદ્વિષ્ણે સે હુ દંડે ત્તિ પવુચ્ચતિ ← (આચા.૧ ૧૧ ૧૪), → ધીરે મુહુત્તમવિ ણો પમાયણ ← (આચા.૧ ૧૨ ૧૧), → અલં કુસલસ્સ પમાણં ← (આચા.૧ ૧૨ ૧૪/૮૫), → સવ્વઓ પમત્તસ્સ ભયં ← (આચા.૧ ૧૩ ૧૪), → ડદ્વિષ્ણે ણો પમાયણ ← (આચા.૧ ૧૫ ૧૨) ઇત્યાઘા આચારાઙ્ગસૂત્રોક્તયઃ, → પમાયં કમ્મમાહંસુ ← (સૂત્ર.૧ ૧૮ ૧૩), → જે છેય સે વિપ્પમાયં ન કુજ્જા ← (સૂત્ર.૧ ૧૪ ૧૧) ઇતિ સૂત્રકૃતાઙ્ગસૂત્રોક્તી, → સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ← (ઉત્ત.૧૦/૨૬)

પાળે નહિ. લોકનિંદા થાય તેવી ચોરી, પરસ્ત્રીગમન, વેશ્યાગમન, મદ્યપાન વગેરે પ્રવૃત્તિ તો મરી જવું પડે તેવા સંયોગ આવે તો ય ન કરે. (૧૨/૧૫)

ગાથાર્થ :- (૧૫) પ્રધાન કાર્યનો આગ્રહ રાખવો. (૧૬) ધન વગેરેનો સદ્વ્યય કરવો. (૧૭) ખરાબ માર્ગે ધન ન વાપરવું. (૧૮) ઉચિત રીતે લોકોને અનુસરવું અને (૧૯) પ્રમાદ છોડવો - આ સદાચાર કહેવાયેલ છે. (૧૨/૧૬)

ટીકાર્થ :- વિશિષ્ટ ઙ્ગ આપે તેવા કાર્યોનો આગ્રહ રાખવો. ધર્મપુરુષાર્થ વગેરેમાં ઉપયોગી બને તે રીતે ધનવ્યય કરવો. તથા તેમાં બાધક બને કે અનુપયોગી બને તેમ સંપત્તિ ન વાપરવી. અર્થાત્ ધનનો દુર્વ્યય ન કરવો. તથા ધર્મને હાનિ ન પહોંચે તેમ ઉચિત રીતે લોકોના મનને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ અપુનર્બધક જીવનું કર્તવ્ય છે. તથા મદિરાપાન વગેરે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો એ પણ પૂર્વસેવાગત સદાચારનો એક પ્રકાર જ છે. (૧૨/૧૬)

इति उत्तराध्ययनसूत्रोक्तिः, → पमत्ताए वहगो भवति ← (नि.चू.वृ.९२) → पमायमूलो बंधो भवति ← (नि.चू.६६८९) इति निशीथचूर्णिसदुक्ती, → अप्रमादान्ततो मोक्षो भवश्चैव प्रमादतः ← (महा.गी. ५/२४९) इति महावीरगीतोक्तिः जैनदर्शनाऽवस्थितस्याऽपुनर्वन्धकादेः प्रमादपरिहारौपयिकतयाऽवसेया मनीषिभिः ।

→ उत्तिष्ठत, संनह्यध्वम् ← (अथ.वे.११/१०/१९) इति, → मा जीवेभ्यः प्रमदः ← (अथ.वे. ८/१/१७) इति च अथर्ववेदवचने, → ऊर्ध्वो भव ← (य.वे.१३/१३) इति यजुर्वेदवचनं, → यन्ति प्रमोदमतन्द्राः ← (ऋ.वे.८/१२/१८) इति, → व्रतेषु जागृहि ← (ऋ.वे.९/६१/२४) इति च ऋग्वेद-वचने, → उत्तिष्ठत, मा स्वपत ← (तै.आ.१/१२/७) इति तैत्तिरीयारण्यकवचनं, → उत्तिष्ठत जाग्रत ← (कठो.३/१४) इति कठोपनिषद्वचनं, → प्रमादो मृत्युः ← (अध्या.१४) इति अध्यात्मोपनिषद्वचनं, → प्रमादेन पतितो भवति ← (भ.जा.१) इति, → व्रतान्न प्रमदितव्यम् ← (भ.जा.२) इति च भस्मजाबालोपनिषद्वचने, → नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् ← (मुं.३/१२/१४) इति मुण्डकोपनिषद्वचनं, → सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ← (तै.१/११/१९) इति तैत्तिरीयोपनिषद्वचनं, → शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाऽप्रयतस्स्यात् ← (बौ.ध.३/१/३१) इति बौधयनधर्मसूत्रं, → प्रमादो नैव कर्तव्यो नरेण शुभमिच्छता ← (तन्त्रो.पृ.३९) इति तन्त्रोपाख्यानवचनं, → प्रमत्तस्याऽतिमत्तस्य चित्ते नो धर्मवासना ← (आ.श.१३) इति आभाणशतकवचनं, → अलसः सर्वकर्मणामनधिकारी ← (नी.वा.१०/१४४) इति नीतिवाक्यामृतवचनं, → षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता । निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ← (म.भा.उद्योगपर्व-३३/७८) इति महाभारतवचनञ्चावलम्ब्य वैदिकादितन्त्रस्थोऽपुनर्वन्धकः प्रमादं परिहरति ।

अप्रमादो बौद्धैरपि प्रशस्यते । तदुक्तं सूत्रपिटकान्तर्गते संयुक्तनिकाये कौशलसंयुक्ते अप्र-मादसूत्रे → अप्पमादं पसंसन्ति, पुज्जकिरियासु पण्डिता । अप्पमत्तो उभो अत्थे, अधिग्गण्हाति प-ण्डितो ॥ ← (सं.नि. १/१/३/७/१२८/पृ.१०४) इति । उभो = इहलौकिक-पारलौकिकलक्षणोभयः शिष्टं स्पष्टम् । → पमादो मच्चुनो पदं ← (ध.प.२/१९) इति धम्मपदवचनं, → अप्पमत्ता सतीमन्तो सुसीला होथ ← (दी.नि.२/३/१७) इति दीघनिकायवचनं, → आलस्यं च पमादो च अनुट्ठानं अ-संयमो । निद्दा तन्दा च ते छिद्दे सव्वसो तं विवज्जये ॥ ← (सं.नि.१/१/७६) इति संयुत्तनिकाय-वचनं, → अप्पमादं पसंसन्ति पुज्जकिरियासु पण्डिता ← (इति. १/१२३) इति इतिवुत्तकवचनं, → न तस्स पज्जा च सुतं च वड्ढति यो सालसो होति नरो पमत्तो ← (सु.नि.२/११/१६) इति सुत्तनिपातवचनं, → पमादानुपतिनो रजो ← (थे.गा.६/१४०४) इति थेरगाथावचनं, → नालसो विन्दते सुखं ← (जा.१/७/५२१/११) इति सूत्रपिटकान्तर्गत-जातकवचनं च बौद्धतन्त्रावस्थितस्याऽपुनर्वन्धकादेः प्रमादपरिहारप्रवर्तकमवसेयम् । एवमन्यदपि स्वधियाऽनुयोज्यं बहुश्रुतैः ।

विशेषार्थः :- प्रस्तुत आरभी अत्रीसीमां पूर्वसेवाऽपे गुरुपूजन अने देवपूजन अताव्या आ६ ११ थी १६ श्लोक द्वारा १८ प्रकारना सद्याऽरनुं स्वऽप अताववाभां आवेल छे. त्यार आ६ ६वे योगनी पूर्वसेवाना ४ घटक स्वऽप तपनुं १७ थी २१ गाथा सुधी ग्रंथकारश्री वर्णन करशे. (१२/१६)

प्रकृतसमुदितसदाचारप्रदर्शनं योगबिन्दौ →

‘असद्व्ययपरित्यागः, स्थाने चैतत्क्रिया सदा । प्रधानकार्ये निर्वन्धः प्रमादस्य विवर्जनम् ॥
लोकाऽऽचाराऽनुवृत्तिश्च सर्वत्रौचित्यपालनम् । प्रवृत्तिर्गर्हिते नेति प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥’

← (यो.विं.१२९-१३०) इति । सुदाक्षिण्य-दयालुत्व-कृतज्ञता-जनापवादभीरुत्व-गुणानुरागादीनां कथञ्चिद्गुणरूपत्वेऽपि आदिधार्मिकाऽपेक्षया क्रियाव्यङ्ग्यत्वाऽपेक्षया चैषां सदाचारत्वोक्तिरपि न विरुध्यत इत्यवधेयम् । → पालनीयाः सदाचाराः ← (शं.गी.१/६७) इति शम्भुगीतावचनस्य → अवश्यं धर्म-मर्यादा पालनीया प्रयत्नतः ← (सं.गी.६/६८) इति च संन्यासगीतादिवचनस्यावलम्बनेन तन्त्रान्तराऽवस्थि-तानामपुनर्वन्धकानामवगन्तव्यं सदाचारपालनम् ।

‘पात्रे दीनादिवर्गे च यद्दानं’ (द्वा.द्वा.१२/११, पृ.८४९) इत्यादिना दर्शितानि सत्कर्माणि सत्संस्कारस्व-रूपसूक्ष्मरूपद्वारा कालान्तरे तत्तज्जीवयोग्यताऽनुसारेण फलन्तीत्यवधेयम् । तदुक्तं संन्यासगीतायां → यावन्ति क्रियमाणानि कर्माणि प्राक्कृतान्यपि । चित्तेषु सूक्ष्मरूपेण विश्राम्यन्ति दृढं नृणाम् ॥ यथा बीजे वृक्षरूपं लीनं कश्चित् समीक्षितुम् । प्रवर्तितोऽपि केनाऽपि क्षमते न विलोकितुम् ॥ परं बीजं तदेवाऽम्बुमृद्योगं लभते यदि । तदा तस्मात् समुद्भूतो वृक्षः सर्वैरपीक्ष्यते ॥ तथा सर्वाणि कर्माणि मनोलीनानि देहिनाम् । अतिसौक्ष्म्यान्न शक्यन्ते स्मर्तुमज्ञैरैः क्वचित् ॥ शुभाऽशुभानि तान्येव बलवन्तीह जन्मनि । अन्यजन्मनि वा प्राप्य देश-कालाऽनुकूलताम् ॥ यथायोग्यं यथाशक्ति शुभान्येवाऽशुभानि वा । अतर्कितान्यपीहाशु फलानि जनयन्ति हि ॥

← (सं.गी.४/८-१३) इति ।

शम्भुगीतायां →

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोध औदार्यं समदर्शिता ॥
परोपकार-निष्कामभावप्रभृतयः शुभाः । साधारणस्य धर्मस्य विद्यन्ते वृत्तयो ध्रुवम् ॥

← (शं.गी.१/७६-७७) इत्येवं याः साधारणधर्मवृत्तयो दर्शिताः ता अपीहाऽनुयोज्या यथातन्त्रं कोविदैः । → यताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः । निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारो निराशीरपरिग्रहः ॥
← (ते.विं.१/३) इति तेजोबिन्दूपनिषद्वचनमप्यत्राऽनुसन्धेयं यथातन्त्रम् ।

पूर्वसेवान्तर्गतः सदाचारः अध्यात्मतत्त्वालोके →

लोकापवादकपदीनिरासः सुदक्षिणत्वं च कृतज्ञता च । सर्वत्र निन्दापरिवर्जनं च सतां स्तवः प्रस्तुतयोग्यवाक्त्वम् ॥
उदारता दुर्व्ययवर्जनं च कृतप्रतिज्ञापरिपालनं च । नालस्यवश्यं पुनराग्रहश्च सुयोग्यकार्येषु विवेकबुद्ध्या ॥
अदैन्यमापद्यपि, नम्रता च सम्पत्प्रकर्षे, महतां च मार्गे । समारुरुक्षाऽऽर्जवमार्दवे च सन्तोषवृत्तिः सुविचारता च ॥
सिद्धान्तहानिर्न हि लोकभीतेः सर्वत्र चौचित्यविधायकत्वम् । एवमप्रकारः स्वयमूहनीयः सद्भिः सदाचार उदारबुद्ध्या ॥
स्वजीवनं कीदृशमुच्यतीति सम्पादयेद् योगपथारुरुक्षुः । तदेतदेतेन विचारकाणां मनोभुवां स्पष्टमुपागतं स्यात् ॥

← (अ.तत्त्वा. २।१८-२२) इत्येवमुपदर्शितः ।

प्रकृते → दाक्षिण्य-लज्जे गुरुदेवपूजा पित्रादिभक्तिः सुकृताऽभिलापः । परोपकार-व्यवहारशुद्धी नृणामिहाऽमुत्र च सम्पदे स्युः ॥ ← (अ.क.१२/११) इति अध्यात्मकल्पद्रुमवचनं, → धृतिर्दानं क्षमाऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो धर्मसामान्यवृत्तयः ॥ ← (सं.गी.२/७१) इति संन्यासगीतावचनं, → धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ← (मनु.६/९२, ना.परि.३/२४, सं.गी.९/५४) इति मनुस्मृति-नारदपरिव्राजकोपनिषत्-संन्यासगीतावचनं, → आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः ← (व.स्मृ.६/३) इति वशिष्ठस्मृतिवचनं, → योगस्य प्रथमं द्वारं वाङ्निरोधोऽपरिग्रहः । निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥ ← (वि.चू.३६८) इति विवेकचूडामणिवचनं, → ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशः समा धृतिः । सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतद् दुरासदम् ॥ ← (ब्र.पु.पू.अ.३०/२७) इति ब्रह्माण्डपुराणवचनं, → अहिंसा सत्यमस्तेय-ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः । अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं सन्तोष आर्जवम् ॥ अमानित्वमदम्भित्वमास्तिकत्वमहिंसा । एते सर्वे गुणा ज्ञेयाः सात्त्विकस्य विशेषतः ॥ ← (शारी.१-२) पूर्वोक्तं(पृ.५५७) इति शारीरकोपनिषद्वचनं, → अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् । कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥

बन्धुभिर्बद्धसंयोगः स्वजने चतुरस्रता । उचिताऽनुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥

← (अ.पु.२३८/२१-२२) इति अग्निपुराणवचनं, → दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिताऽस्थूललक्षता । विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्वभिगामिकाः ॥ ← (का.नी.सा.४/८) इति कामन्दकीयनीतिसारवचनं, → न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते । दया मैत्री च भूतेषु दानञ्च मधुरा च वाक् ॥ ← (म.भा.आदिपर्व ८७/१२) इति महाभारतवचनं, → यस्सेते चतुरो धम्मा सद्धस्स घरमेसिनो । सच्चं धम्मो धिती चागो स वे पेच्चे न सोचति ॥ ← (सु.नि.१/१०/८) इति सुत्तनिपातवचनं, → अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः शमश्च । पराक्रमश्चाऽबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ← (नी.क.९/९९) इति नीतिकल्पतरुवचनं → विपदि धैर्यमथा-ऽभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः । यशसि चाऽभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ← (नी.श.५९) इति च नीतिशतकवचनं यथासम्भवं यथागमं च योज्यं स्व-परतन्त्रसिद्धान्तविशारदैः ।

दर्शितनानाविधसदाचारबलादपुनर्वन्धकादिः मोहपाशाद् विमुच्यते । प्रकृते → यस्तूदारचमत्कारः सदाचारविहारवान् । स निर्याति जगन्मोहाद् मृगेन्द्रः पञ्जरादिव ॥ ← (मु.व्य.६/२८) इति मुमु-क्षुव्यवहारप्रकरणमप्यनुयोज्यं यथागमम् ।

ननु योगमार्गे प्रज्ञातः चेतोविशुद्धिकरणौपयिकध्यानादिप्रतिपादनमेवोचितम्, न त्वेवमसदाचार-त्यागादिप्रज्ञापनमिति चेत् ? न, अकुशलानुष्ठानाऽपरित्यागे प्राथमिकध्यानस्याऽप्यसम्भवात् । बौद्धाना-मप्यभिमतमिदम् । अत एव मज्झिमनिकाये लघुहस्तिपदोपमसूत्रे → सो इमे पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्विकलेसे पञ्जाय दुब्बलीकरणे, विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुखं, पढमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति ← (म.नि. १/३/७/२९७, पृ.२४२)

તપશ્ચાન્દ્રાયણં કૃચ્છ્રં મૃત્યુઘ્નં પાપસૂદનમ્ । આદિધાર્મિકયોગ્યં સ્યાદપિ લૌકિકમુત્તમમ્ ॥૧૭॥

તપ્ એતિ । લૌકિકમપિ = લોકસિદ્ધમપિ, અપિલોકોત્તરં 'સમુચ્ચિનોતિ, ઉત્તમં = સ્વભૂમિ-
કોચિતશુભાધ્યવસાયપોષકમ્ ॥૧૭॥

ઇત્યેવમુક્તમ્ । નીવરણપચ્ચકં 'કામચ્છન્દ-^૨વ્યાપાદાઽઽ 'લસ્યૌદ્ધત્ય' -કૌકૃત્ય- 'વિચિકિત્સાલક્ષણમવગન્ત-
વ્યમ્ (મ.નિ.વલ્મિકસૂત્ર-૧/૩/૩/૨૫૧) શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ।

યદ્યપિ 'પઠમં નાણં તઓ દયા' (દ.વૈ.૪/૧૦) ઇતિ પૂર્વોક્ત(પૃ.૩૭૬, પૃ.૫૨૧)- દશવૈકાલિકવચનાત્
સદાચારાપેક્ષયા જ્ઞાનસ્યાભ્યર્હિતત્વમેવ નિશ્ચિતં તથાઽપિ સજ્ઞાનાઽનુત્પન્નદશાયામપુનર્બન્ધકાવસ્થાયાં યોગપૂર્વસેવાયાં
સદાચારપરિપાલનસ્યાઽપિ શ્રેયોરૂપતયાઽનુપસર્જનત્વોપપત્તેઃ । સમ્મતઞ્ચેદં પરેષામપિ । તદુક્તં રામગીતાયાં
→ જ્ઞાનં સિદ્ધ્યતુ તે નો વા શુભાચારાન્ન તુ ત્યજ । શ્રેયોહાનિઃ ક્વચિન્નૈવ કસ્યચિચ્છુભકારિણઃ ॥

યસ્ય વર્ણાશ્રમાચારે શ્રદ્ધાઽતીવ પ્રવર્તતે । સ કર્મિપ્રવરોઽવિદ્વાનપિ વિદ્વત્ત્વમવાપ્નુયાત્ ॥

← (રા.ગી.૧૭/૫૯,૯/૧૯) ઇતિ ભાવનીયમવહિતમાનસતયા સર્વતન્ત્રસમવતારકુશલૈઃ ॥૧૨/૧૬॥

→ વેદોક્તેન પ્રકારેણ કૃચ્છ્ર-ચાન્દ્રાયણાદિભિઃ । શરીરશોષણં યત્ તત્ તપ ઇત્યુચ્યતે બુદ્ધૈઃ ॥

← (જા.દ.૨/૩) ઇતિ જાબાલદર્શનોપનિષદ્વચનં ચેતસિકૃત્ય યોગવિન્દુદર્શિતરીત્યા ગ્રન્થકૃદધુનાઽત્રાઽવસ-
રસઙ્ગત્યાયાતં પૂર્વસેવાઘટકં તપો નિરૂપયતિ- 'તપ' ઇતિ । લૌકિકમપિ કિમ્પુનલોકોત્તરમિત્યપિશબ્દાર્થઃ ।
તદેવાહ અપિઃ = અપિશબ્દઃ લોકોત્તરં તપઃ સમુચ્ચિનોતિ, યતઃ અપુનર્બન્ધકો હિ લૌકિકમિવ લોકોત્તરં
તપઃ કર્તુમુત્સહત એવ યથાશક્તિ । સ્વભૂમિકોચિતશુભાઽધ્યવસાયપોષકં = આદિધાર્મિકજીવગત-
મોક્ષમાર્ગભૂમિકાયોગ્યપ્રશસ્તપરિણામોપવૃંહણ-વૃદ્ધિ-સ્થિરીકરણ-શુદ્ધિકરણાદિકારકમ્ । ઇદમપિ ચ યથાશક્તિ
વોદ્યમ્ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → 'તપોઽપિ ચ યથાશક્તિ કર્તવ્યં પાપતાપનમ્ । તત્ત્વ ચાન્દ્રાયણં
કૃચ્છ્રં મૃત્યુઘ્નં પાપસૂદનમ્ ॥' ← (યો.વિં.૧૩૧) ઇતિ ।

તન્નાન્તરે કાયિકાદિ ત્રિવિધં તપઃ પ્રત્યેકં સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસભાવેન ભિદ્યત ઇતિ નવધા સ્વી-
ક્રિયતે । તદુક્તં સંન્યાસગીતાયાં → એવં તપઃ ત્રિધા જ્ઞેયં કાયિકં વાચિકં તથા । માનસઞ્ચાથ
ગુણતઃ પ્રત્યેકં ત્રિવિધં પુનઃ ॥ ← (સં.ગી.૨/૩૮) ઇતિ । વૈદિકતન્ત્રાવસ્થિતોઽપુનર્બન્ધકાદિઃ → તપસા
માં વિજિજ્ઞાસસ્વ ← (અવ્ય.૨) ઇતિ અવ્યક્તોપનિષદ્વચનાત્, → તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ ← (તૈ.આ.૯/
૨, તૈ.ઉપ.૩/૩/૨) ઇતિ તૈત્તિરીયારણ્યક-તૈત્તિરીયોપનિષદ્વચનાત્, → બ્રહ્મ તપસિ ← (ગો.બ્રા.૨/૩/૨)
ઇતિ ગોપથબ્રાહ્મણવચનાત્, → તપસ્વી પુણ્યો ભવતિ ← (તૈ.આ.૧/૬૨) ઇતિ તૈત્તિરીયારણ્યકવચનાત્,

ગાથાર્થ :- ચાન્દ્રાયણ તપ, કૃચ્છ્ર તપ, મૃત્યુઘ્ન તપ, પાપસૂદનતપ વગેરે લૌકિક પણ તપ
આદિધાર્મિકને પ્રાયોગ્ય ઉત્તમ આરાધના બની શકે છે. (૧૨/૧૭)

• વિવિધ તપની રૂપરેખાઓ •

ટીકાર્થ :- ઉપરોક્ત તપશ્ચર્યાઓ લૌકિક હોવા છતાં બીજા લોકોત્તર તપનો અહીં સંગ્રહ કરવો અભિપ્રેત
છે. કારણ કે આદિધાર્મિક જીવ લોકોત્તર તપ પણ કરતા હોય છે. આ બાબતની સૂચના આપવા માટે 'અપિ'
શબ્દનો ગાથામાં નિર્દેશ કરેલ છે. ઉપરોક્ત તપશ્ચર્યાઓ આદિધાર્મિક જીવને યોગ્ય એટલા માટે છે કે તે તે
તપસ્યાઓ અપુનર્બન્ધક જીવની ભૂમિકાને યોગ્ય એવા શુભ અધ્યવસાયની પોષક છે. (૧૨/૧૭)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સંચિનો...' ઇતિ પાઠઃ ।

एकैकं वर्धयेद् ग्रासं 'शुक्ले कृष्णे च हापयेत् । भुञ्जीत नाऽमावास्यायामेष चान्द्रायणो विधिः ॥१८॥

'एकैकमि'ति । एकैकं 'वर्धयेद् ग्रासं' = कवलं शुक्ले पक्षे प्रतिपत्तिथेरारभ्य यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदश कवलाः । कृष्णे च पक्षे हापयेत् = हीनं कुर्यात् एकैकं कवलम् । ततो भुञ्जीत न अमावास्यायां^३, तस्यां सकलकवलक्षयात् । एष चान्द्रायणः चन्द्रेण वृद्धिभाजा क्षयभाजा च सह इयते = गम्यते यत्तच्चन्द्रायणं तस्याऽयं (=चान्द्रायणः) विधिः = करणप्रकार इति ॥१८॥ सन्तापनादिभेदेन कृच्छ्रमुक्तमनेकधा । अकृच्छ्रादतिकृच्छ्रेषु हन्त सन्तारणं परम् ॥१९॥

→ तपो मे प्रतिष्ठा ← (तै.ब्रा.३।७।७) इति तैत्तिरीयब्राह्मणवचनाच्च तपसि प्रवर्तत इत्यवधेयम् । जैनतन्त्राऽवस्थितश्चाऽपुनर्बन्धकः → भवकोडीसंचियं कम्मं तपसा निज्जरिज्जइ ← (उत्त.३०/६) इति उत्तराध्ययनसूत्रादिवचनात् तपसि प्रवर्तत इत्यवधेयम् ॥१२/१७॥

प्रथमं चान्द्रायणं तपो विधिनिरूपणेन व्याचष्टे 'एकैकमि'ति । एकैकं, न तु द्व्यादिरूपं, वर्धयेत् = वृद्धिमानयेत् कवलं अन्नस्य । यथोक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ "तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्ड-समितान् । एकैकं हासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥" (या.स्मृ.प्राय.३२२) इति । मनुस्मृतौ च 'एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् । उपस्पृशांस्त्रिपवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥' (मनु.११/२१६) इत्युक्तम् । → एकैकं हासयेद् ग्रासं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः ॥ ← (प.स्मृ.१०/२) इति च पराशरस्मृतौ । अनादिष्टपापशुद्धिरनेनोपजायते । तदुक्तं मनुस्मृतौ 'अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिः चान्द्रायणेन च' (मनु.११/३२६) इति । → अगम्यगमनं कृत्वा अभक्ष्यस्य च भक्षणम् । शुद्धिश्चान्द्रायणं कृत्वा अथर्वान्ने तथैव च ॥ ← (आ.स्मृ.१०/१३) इति तु आपस्तम्बस्मृतौ । एवमेवा-ऽकारणं द्विर्भोजने चान्द्रायणं प्रायश्चित्ततया दर्शितम् । तदुक्तं यमेन → भिक्षुर्द्विभोजनं कुर्यात्कदाचिद् ग्लान-दुर्बलः । स्वस्थाऽवस्थो यदा लौल्यात् तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ← (यम.स्मृ.) इत्यवधेयम् इति । जमदग्निस्मृतौ → अकामादपि हिंसेत पशून् मृगादिकान् यतिः । कृच्छ्रा-तिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ ← (जम.स्मृ.) इत्युक्तम् । लौकिकमतमेतदित्यवधेयम् ॥१२/१८॥

द्वितीयं कृच्छ्रं तपो निरूपयति 'सन्तापनादी'ति । इह कृच्छ्रनामकं तपोऽनेकधा । तथाहि

• चान्द्रायणतपनी विधि •

गाथार्थ :- शुक्ल पक्षमां ऐक-ऐक कोणीयो वधारवो अने कृष्णपक्षमां ऐक-ऐक कोणीयो घटाऽवो तथा अमासना द्दिवसे जमवानुं नहि- आ चान्द्रायण तपनी विधि छे. (१२/१८)

टीकार्थ :- शुक्लपक्ष = सुद पञ्चवाडीयामां ऐकमथी मांडीने ऐक-ऐक कोणीयो वधारता जवुं. तथा पुनमना १५ कोणीया वापरवा. तथा कृष्णपक्षमां = वही पञ्चवाडीयामां प्रतिदिन ऐक-ऐक कोणीयो घटाऽवो. तेम ज अमासना समग्र द्दिवस वापरवानुं नहि. कारण के अमासना अथा कोणीया समाप्त थर्छ गया होय छे. आम चंद्रनी कणानी वृद्धि साथे कोणीयानी वृद्धि अने चंद्रकणानी छानि साथे त्मोजनना कोणीयानी छानि अनुसारे थता प्रस्तुत चान्द्रायण तपने करवानो प्रकार उपरोक्त रीते समजवो. (१२/१८)

विशेषार्थ :- चान्द्रायण = चन्द्र + अयन = चन्द्र साथे गमन. चन्द्रकणानी वृद्धि-छानि अनुसार कवलाछारनी वृद्धि-छानि जे तपमां संकणायेल होय ते चान्द्रायण कडेवाय. (१२/१८)

१. 'शुक्ले' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ । २. हस्तादर्श 'वर्धययेद्' इत्यधिकः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'अमावस्यां' इति वृद्धितः पाठः ।

સન્તાપનાદીતિ । સન્તાપનાદિભેદેન કૃચ્છ્રં કૃચ્છ્રનામકં તપઃ અનેકધોક્તમ્^૧ । ^૨આદિના પાદ-સમ્પૂર્ણકૃચ્છ્રગ્રહઃ । તત્ર સન્તાપનકૃચ્છ્રં યથા-“ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેદમ્બુ ^૩ત્ર્યહમુષ્ણં ઘૃતં પિબેત્ । ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેન્મૂત્રં ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેત્પયઃ ॥” () ઇતિ । પાદકૃચ્છ્રં ત્વેતત્- “એકભક્તેન નક્તેન તથૈવાડ્યાચિતેન ચ । ઉપવાસેન ચૈકેન પાદકૃચ્છ્રં વિધીયતે ॥” () ઇતિ । સમ્પૂર્ણકૃચ્છ્રં પુનરેતદેવ ચતુર્ગુણિતમિતિ ।

સન્તાપનકૃચ્છ્રં સાન્તાપનકૃચ્છ્રાપરાભિધાનં, પાદકૃચ્છ્રં, સમ્પૂર્ણકૃચ્છ્રમિત્યાદિ । યથાક્રમં તલ્લક્ષણમાચષ્ટે ‘ત્ર્યહમિ’તિ । મનુસ્મૃતૌ પરાશરસમૃતૌ ચ → ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ । એકરાત્રોપવાસશ્ચ કૃચ્છ્રં સાન્તાપનં સ્મૃતમ્ ॥ ← (મનુ.૧૧/૨૧૨, પરા.સ્મૃ.૧૦/૨૬) ઇત્યુક્તમ્ । યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતૌ → ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ । જઘ્ધ્વાડપરેડસ્ત્યુપવસેત્ કૃચ્છ્રં સાન્તાપનઞ્ચ યત્ ॥ પૃથક્ સાન્તાપનદ્રવ્યૈઃ પઙ્કઃ સોપવાસકઃ । સપ્તાહેન તુ કૃચ્છ્રોડયં મહાસાન્તાપનઃ સ્મૃતઃ ॥ ← (યા.સ્મૃ.પ્રાય.અ.૩૧૪-૩૧૫) ઇત્યુક્તમ્ । દ્રવ્યપ્રમાણં ચ વિજ્ઞાનેશ્ચરેણ મિતાક્ષરાયાં ‘ગોમૂત્રં માપકાનપ્ટૌ ગોમયસ્ય ચ પોઙ્કશઃ । ક્ષીરસ્ય દ્વાદશ પ્રોક્તા દઘ્નશ્ચ દશ કીર્તિતાઃ ॥ ગોમૂત્રવદ્ ઘૃતસ્યાપ્ટૌ તદર્થં તુ કુશોદકમ્ । પ્રણવેન સમાલોડ્ય પિવેત્ તત્પ્રણવેન તુ ॥’ (યા.સ્મૃ.ટીકા.પ્રાય.અ.૩૧૪-૧૫) ઇત્યેવમાવેદિતમ્ । યમેન તુ પઞ્કદશાહસમ્પાદ્યો મહાસાન્તાપનોડભિહિતઃ । તથાહિ → ત્ર્યહં પિવેતુ ગોમૂત્રં ત્ર્યહં ગોમયં પિવેતુ । ત્ર્યહં દધિ ત્ર્યહં ક્ષીરં ત્ર્યહં સર્પિઃ તતઃ શુચિઃ । મહાસાન્તાપનં હ્યેતત્ સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ॥ ← (ય.સ્મૃ.) ઇતિ । → ત્ર્યહં ત્ર્યહં પિવેદુષ્ણં પયસ્સર્પિઃ કુશોદકમ્ । વાયુભક્ષસ્ત્ર્યહં ચાન્યત્ તપ્તકૃચ્છ્રઃ સ ઉચ્યતે ॥ ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ । એકરાત્રોપવાસશ્ચ કૃચ્છ્રં સાન્તાપનં સ્મૃતમ્ ॥ ← (વૌ.ધ.૫/૫૫/૪/૧૦-૧૧) ઇતિ તુ બૌધાયનધર્મસૂત્રે । જાબાલેન તુ એકવિંશતિદિનમાનમસ્ય વ્યાવર્ણિતમ્ । તથાહિ → પળ્ણામેકૈકમેતેપાં ત્રિરાત્રમુપયોજયેત્ । ત્ર્યહં ચોપવસેદન્ત્યં મહાસાન્તાપનં વિદુઃ ॥ ← (જા.સ્મૃ.) ઇતિ । ‘પળ્ણાં ગોમૂત્ર-ગોમય-ક્ષીર-દધિ-ઘૃત-કુશોદકરૂપાણામિ’ત્યવધેયમ્ । પાદકૃચ્છ્રમિ’તિ । તદુક્તં દેવલસ્મૃતૌ અપિ → એકભક્તેન નક્તેન તથૈવાયાચિતેન તુ । ઉપવાસેન ચૈકેન પાદકૃચ્છ્ર ઉદાહૃતઃ ॥ ← (દે.સ્મૃ.૪/૨૧૫૨) ઇતિ । યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતૌ અપિ → એકભક્તેન નક્તેન તથૈવાડ્યાચિતેન ચ । ઉપવાસેન ચૈવાયં પાદકૃચ્છ્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ← (યાજ્ઞ.સ્મૃ.પ્રાય.૩૧૮) ઇત્યુક્તમ્ । તદ્વૃત્તિલેશસ્ત્વેવમ્ → અહોરાત્રમધ્યે દિવૈકૈકં ભોજનમેકભક્તમ્ । એવં રાત્રાવેકૈકં ભોજનં નક્તમ્ । અપ્રાર્થિતં દિવા રાત્રૌ વૈકરાત્રૌ વૈકભોજનમ્ । અયાચિતે દિવારાત્રમ્ । ન રાત્રૌ ન દિવા ભોજનમુપવાસઃ । એવં ચતુરહઃસાધ્યઃ પાદકૃચ્છ્રઃ ← (યા.સ્મૃ. ૫/૩૧૮ વૃત્તિ) ઇતિ । આપસ્તમ્બસ્મૃતૌ તુ પાદકૃચ્છ્રલક્ષણં

ગાથાર્થ :- સન્તાપન વગેરે ભેદથી કૃચ્છ્ર તપ અનેક પ્રકારે છે. અતિભયંકર એવા અપરાધો હોવા છતાં પણ સરળ તપથી તેનો પાર પામવાનો પ્રકૃષ્ટ હેતુ આ કૃચ્છ્ર તપ છે. (૧૨/૧૮)

ટીકાર્થ :- સન્તાપન વગેરે પ્રકારથી કૃચ્છ્ર નામનો તપ અનેકવિધ છે. ‘વગેરે’ કહ્યું એટલે પાદકૃચ્છ્ર, સમ્પૂર્ણકૃચ્છ્ર તપનો સમાવેશ કરી લેવો. તેમાં સંતાપનકૃચ્છ્ર તપ આ પ્રમાણે જાણવો. - ‘ત્રણ દિવસ ગરમ પાણી પીવું. ત્રણ દિવસ ઘી પીવું. ત્રણ દિવસ મૂત્રપ્રાશન કરવું. તથા ત્રણ દિવસ દૂધ પીવું.’ આ સંતાપનકૃચ્છ્ર તપની વિધિ છે. પાદકૃચ્છ્ર તપની વિધિ તો એવી છે કે - ‘એકાસણું, નક્તભોજન, યાચના વગરનું ભોજન અને એક ઉપવાસ દ્વારા પાદકૃચ્છ્ર તપ કરાય છે.’ પાદકૃચ્છ્ર તપ ચાર ગણો કરવામાં આવે તો સમ્પૂર્ણકૃચ્છ્ર તપ કહેવાય.

૧. હસ્તાદર્શવિશેષે ‘અનેકધોક્ત’ નાસ્તિ । અન્યસ્મિન્ હસ્તાદર્શો ‘અનેકધોક્ત’ ઇતિ અધિકઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘આદિના પાદ-સમ્પૂર્ણકૃચ્છ્રગ્રહઃ’ ઇતિ નાસ્તિ । ૩. ‘અહ..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

અકૃચ્છાદ્ = અકષ્ટાત્ અતિકૃચ્છેષુ = નરકાદિપાતફલેષુ અપરાધેષુ, હન્ત્ इति પ્રત્યવધારણે, સન્તારણં સન્તરણહેતુઃ પરં = પ્રકૃષ્ટં પ્રાણિનામ્ ॥૧૧૧॥

માસોપવાસમિત્યાહુર્મૃત્યુઘ્નં તુ તપોધનાઃ । મૃત્યુઞ્જયજપોપેતં પરિશુદ્ધં વિધાનતઃ ॥૨૦॥

માસેતિ । માસં યાવદુપવાસો યત્ર તત્તથા (=માસોપવાસં) इति = एतत् आहुः मृत्युघ्नं

→ ત્ર્યહં નિરશનં પાદઃ પાદશ્ચાઽયાચિતસ્ત્ર્યહમ્ । સાયં ત્ર્યહં તથા પાદઃ પાદઃ પ્રાતસ્તથા ત્ર્યહમ્ ॥
 ← (આ.સ્મૃ.૧/૧૩) इत्येवमुपदर्शितम् । बौधायनधर्मसूत्रे तु → त्र्यहं प्रातस्तथा सायं त्र्यहमन्यदयाचितम् ।
 ત્ર્યહં પરં તુ નાશનીયાત્ પરાક इति कृच्छः ॥ ← (બૌ.ધ.૧/૨/૨/૨૫) इत्येवमुक्तमित्यवधेयम् ।
 યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતૌ ચાતિકૃચ્છલક્ષણં → કૃચ્છાતિકૃચ્છઃ પયસા દિવસાનેકવિંશતિમ્ ← (યાજ્ઞ.સ્મૃ.પ્રાય.૩૨૦)
 इत्येवमुक्तम् । तल्लक्षणं मनुस्मृतौ तु “एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहञ्चोपवसे-
 दन्त्यमतिकृच्छं चरन् द्विजः॥” (मनु.૧૧/૨૧૩) इत्येवमावेदितम् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ तप्तकृच्छलक्षणं
 → तप्तक्षीर-घृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छस्तु पावनः ॥ ← (या.સ્મૃ.
 ૫।૩૧૭) इत्येवमुक्तम् । विष्णुपुराणे च तल्लक्षणं → त्र्यहमुष्णाः पिबेदपः, त्र्यहमुष्णं घृतम् । त्र्यहमुष्णं
 पयः, त्र्यहं नाशनीयादेष तप्त-कृच्छः ॥ ← (वि.पु.૩૧૭) इत्युक्तमित्यवधेयम् । पराशरस्मृतौ (परा.સ્મૃ.૪/૭)
 અપિ એવંપ્રાયઃ તદ્વિધિઃ । → हविष्यात् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाशनीयादथाऽपरं त्र्यहं नक्तं
 भुञ्जीत अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेदथापरं त्र्यहमुप-वसेत् तिष्ठेदहनि रात्रावासीत ← (गो.સ્મૃ.૨૭
 अध्याय.पृष्ठ-६७) इति तु गौतमस्मृतौ ।

નન્વૈતાદૃશકષ્ટાઙ્ગીકરણં કિમર્થમ્ ? इति शङ्कनीयम्, નરકાદિફલકર્માપેક્ષયાઽસ્ય તત્ત્વતોઽ-
 કૃચ્છત્વાત્, પ્રકૃતતપોઽઙ્ગીકારેણ તન્નિવૃત્યુપપત્તેરિત્યાશયેનાહ- અકષ્ટાત્ = કૃચ્છાભિધાનં તપઃ તત્ત્વ-
 તોઽકૃચ્છમવલમ્બ્ય નરકાદિપાતફલેષુ અપરાધેષુ પ્રકૃતજન્મ-જન્માન્તરકૃતેષુ વિષયે પ્રાણિનાં પ્રકૃષ્ટં સન્તા-
 રણં = સન્તરણહેતુઃ । તદુક્તં દેવલસ્મૃતૌ → महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः । कृच्छ्रेणैतेन
 महता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ← (દે.સ્મૃ.૪/૨૦૯૭) તપઃકષ્ટાઽનઙ્ગીકારે નરકાદિકષ્ટસહનસ્યાઽપરિ-
 હાર્યત્વાત્, દુર્ગત્યપેક્ષયા તત્ત્વતોઽકષ્ટત્વેઽપિ વ્યવહારતઃ કષ્ટરૂપસ્ય તપસોઽઙ્ગીકારે ચ તસ્ય પરિ-
 હાર્યત્વમિતિ તપસ ઉપાદેયતાઽનાવિલા સિધ્યતીતિ ભાવઃ । પ્રકૃતે → उपेत्य तु स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं
 विनिर्दिशेत् । પ્રાણાયામસમાયુક્તં કુર્યાત્સાન્તપનં તથા ॥ અકામાદપિ હિંસેત યદિ ભિક્ષુઃ પશૂન મૃગાન્ ।
 કૃચ્છાઽતિકૃચ્છં કુર્વીત ચાન્દ્રાયણમથાપિ વા ॥ ← (વા.પુ.૧૮/૭-૧૩) इति वायुपुराणवचनविन्यासोऽपि
 न विस्मर्तव्यो नानातन्त्रीयव्यवस्थावुभुत्सुभिः ॥૧૨/૧૧॥

(‘કૃચ્છ’ શબ્દનો અર્થ મુશ્કેલ-અઘરું-કષ્ટદાયક એવા થાય છે. કરનારને બાહ્ય દૃષ્ટિએ અઘરો લાગવાથી આ તપનું નામ કૃચ્છ રાખેલ છે. પરંતુ પરિણામની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આ તપ સરળ છે. કારણ કે) જીવોને નરકગમન વગેરે ફળને દેનારા મોટા અપરાધોને તરી જવાનો આ સરળ તપ પ્રકૃષ્ટ હેતુ છે. (૧૨/૧૮)

વિશેષાર્થઃ :- પરસ્ત્રીગમન, માંસાહાર વગેરે નરકગમનહેતુભૂત અપરાધો કરનાર જીવ કૃચ્છ તપ દ્વારા નરકગમન વગેરેથી બચી જાય છે. શૂળીની સજા સોયથી પતી જાય છે. સસ્તામાં નરકનિવારણનો સોદો થઈ જવાથી કૃચ્છ (= અઘરો) તપ ફળદૃષ્ટિએ અત્યંત સરળ છે. (૧૨/૧૮)

ગાથાર્થ :- મહિનાના ઉપવાસને તપસ્વીઓ મૃત્યુઘ્ન તપ કહે છે. વિધિપૂર્વક મૃત્યુંજય જપથી યુક્ત તે તપ પરિશુદ્ધ બને છે. (૧૨/૨૦)

ટીકાર્થ :- જે તપમાં એક માસ સુધી સળંગ ઉપવાસ કરવાના હોય છે તેને તપસ્વી મુનિઓ

તુ = મૃત્યુઘ્નનામકં તુ તપોધના: તપ:પ્રધાના મુનય: । (મૃત્યુઙ્ગયજપોપેતં=) મૃત્યુઙ્ગયજપેન પરમેષ્ઠિનમસ્કારેણ ઉપેતં = સહિતં પરિશુદ્ધં ઇહલોકાઽઽશંસાદિપરિહારેણ વિધાનત: = કષાયનિ-રોધ-બ્રહ્મચર્ય-દેવપૂજાદિરૂપાદ્વિધાનાત્ ॥૨૦॥

પાપસૂદનમપ્યેવં તત્તત્યાપાદ્યપેક્ષયા । ચિત્રમન્ત્રજપપ્રાયં^૧ પ્રત્યાપત્તિવિશોધિતમ્ ॥૨૧॥

‘પાપે’તિ । પાપસૂદનમપ્યેવં પરિશુદ્ધં વિધાનતશ્ચ જ્ઞેયં । તત્તત્ત્ત્ત્રરૂપં યત્યાપાદિ^૨ = સાધુદ્રોહાદિ

યોગબિન્દુકારિકોપન્યાસેન તૃતીયં મૃત્યુઙ્ગયાઽભિધાનં તપો વ્યાખ્યાનયતિ- ‘માસે’તિ । ઇહલોકાઽઽશં-સાદિપરિહારેણ આદિપદેન પરલોકાઽઽશંસાદિગ્રહણમ્ । ઇત્થમેવ તપસ: શુદ્ધત્વાઽઽપાદનેન સમાધિત્વોપપત્તે: । યથોક્તં દશવૈકાલિકે → ચઝવ્વિહા ખલુ તવસમાહી ભવઈ । તં જહા- (૧) નો ઇહલોગદ્વયાએ તવમહિદ્વિજ્ઞા, (૨) નો પરલોગદ્વયાએ તવમહિદ્વિજ્ઞા, (૩) નો કિત્તિ-વળ્ણ-સદ્-સિલોગદ્વયાએ તવમહિદ્વિજ્ઞા, (૪) નત્રત્થ નિજ્જરદ્વયાએ તવમહિદ્વિજ્ઞા ← (દ.વૈ.૧/૪/૪) ઇતિ ।

‘કષાયનિરોધે’ત્યાદિ । યથોક્તં જ્ઞાનસારે →

યત્ર બ્રહ્મ જિનાર્ચા ચ કષાયાણાં તથા હતિ: । સાનુબન્ધા જિનાજ્ઞા ચ તત્તપ: શુદ્ધમિષ્યતે ॥ તદેવ હિ તપ: કાર્યં દુધ્યાનં યત્ર નો ભવેત્ । યેન યોગા ન હીયન્તે ક્ષીયન્તે નેન્દ્રિયાણિ વા ॥

← (જ્ઞા.સા.૩૧/૬-૭) ઇતિ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । ઇન્દ્રિયૈ: ક્ષીયમાણૈ: મદોન્મત્તૈર્વા તપસોઽસાર-તાઽપઘતે સ્વાધ્યાયાદિનિર્જરાપ્રતિરોધાદ્ દુરન્તકર્મબન્ધાદ્ વેત્યવધેયમ્ । એતેન → બ્રહ્મ વર્મ મમાઽ-ઽન્તરમ્ ← (અથ.૧ 19૧ 18) ઇતિ અથર્વવેદવચનં, → તપ:સાર ઇન્દ્રિયનિગ્રહ: ← (ચા.સૂ.૪૭૫) ઇતિ ષાણક્યસૂત્રમપિ ચ વ્યાખ્યાતમ્ । પ્રકૃતે → આત્મવત્પરત્ર કુશલવૃત્તિચિન્તનં શક્તિતસ્ત્યાગ-તપસી ચ ધર્માધિગમોપાયા: ← (ની.વા.૧/૩) ઇતિ નીતિવાક્યામૃતવચનમપ્યત્રાનુયોજ્યમ્ ॥૧૨/૨૦॥

યોગબિન્દુ(યો.વિં.૧૩૫)શ્લોકોપદર્શનેનૈવ ચતુર્થં તપો નિરૂપયતિ- ‘પાપે’તિ । પાપસૂદનમપિ કિમ્પુ-નર્મૃત્યુઙ્ગમિત્યપિશબ્દાર્થ: । ‘યત્યાપાદી’ત્યત્રાદિશબ્દાત્ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મગ્રહણમ્ । ઉદાહરણદ્વારા વ્યા-

મૃત્યુઘ્ન (=મૃત્યુનાશક) નામનો તપ કહે છે. આ તપ પરમેષ્ઠી નમસ્કાર સ્વરૂપ મૃત્યુંજય મંત્રના જાપથી યુક્ત તથા આ લોક-પરલોકની આશંસાથી રહિત તેમજ કષાયનિયમન, બ્રહ્મચર્યપાલન, પ્રભુપૂજા વગેરે વિધિપાલનથી યુક્ત હોવો જોઈએ. (૧૨/૨૦)

વિશેષાર્થ :- મૃત્યુઘ્ન = મૃત્યુંજય તપ એટલે માસક્રમણ. સળંગ ૩૦ ઉપવાસ. તપ સાથે નવકારમંત્ર અથવા ‘ૐ અસિઆઉસા નમ:’ = પરમેષ્ઠી મંત્રનો જાપ પણ કરવામાં આવે છે. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૨/૨૦)

ગાથાર્થ :- પાપસૂદન તપ પણ આ જ રીતે તે તે પાપ વગેરેની અપેક્ષાએ વિવિધમંત્રજપયુક્ત તથા તે તે પાપસ્થાનોથી પાછા ફરવા દ્વારા શુદ્ધ થયેલ જાણવો. (૧૨/૨૧)

ટીકાર્થ :- પાપસૂદન તપ પણ આ રીતે પરિશુદ્ધ અને વિધિ અનુસાર જાણવો. સાધુદ્રોહ વગેરે તે તે વિવિધ પ્રકારના પાપોની અપેક્ષાએ પાપસૂદન તપ જાણવો. (પાપસૂદન = પાપનાશક. જેમ કે) યમુન રાજાએ દંડ નામના એક સાધુ ભગવંતની હત્યા કરી. પછી ડરના માર્યા તે રાજાએ દીક્ષા

૧. હસ્તાદર્શ ‘...જપ:પ્રાયં’ ઇતિ પાઠ: । ૨. હસ્તાદર્શ ‘યત્યાપં’ ઇતિ પાઠ: । મૂલાનુસારેણ ચ સોઽશુદ્ધ: પ્રતિભાતિ ।

तदपेक्षया (=तत्तत्पापाद्यपेक्षया) । 'यमुनमुनिराजस्याऽङ्गीकृतप्रव्रज्यस्य साधुवधस्मरणे तद्दिनप्रति-
पन्नाऽभोजनाऽभिग्रहस्य षण्मासान् यावज्जातव्रतपर्यायस्य सम्यक्सम्पन्नाऽऽराधनस्य किल न क्व-
चिद्दिने भोजनमजनीति ।

ख्यानयति- 'यमुने'ति । दण्डमुनिहन्तुः यमुनराजस्य तत्पापशुद्ध्यर्थं अङ्गीकृतप्रव्रज्यस्य कथानकं आवश्यक-
कनिर्युक्तौ → महुराए जउणराया जउणावंके य डंडमणगारे । वहणं च कालकरणं सक्काऽऽगमणं
च पव्वज्जा ॥ ← (आ.नि.१२७७) इत्येवं दर्शितम् । → मथुरायां यमुनो राड्, यमुनया वक्रीकृतत्वाद्
यमुनावक्रमुधानम् । तत्र दण्डोऽणगारो राज्ञाऽसिना हतः । अन्ये आहुः फलेनाऽऽहतः, अन्यैरश्मराशिः
कृतः । इह कोपोदयं प्रत्यस्य भावाऽऽपन्मृतः सिद्धः, देवा आगुः, पालकविमानेन्द्रश्च । राजा वज्रेण
भापितः 'चेत् प्रव्रजसि तदा मुञ्चामी'ति । दीक्षितः, 'यावत् पापं स्मरामि तावन्नाशनामी'ति स्थविरपार्श्वेऽ-
भ्यग्रहीत् । एकाहमपि नाऽऽश्नात् ← (आ.नि.१२७७ दीपि.) इत्येवं आवश्यकदीपिकायां माणेक्यशेखर-
सूरिकृता तद्व्याख्या । आवश्यकनिर्युक्तिचूर्णावपि → 'जइ भिक्खागओ संभरामि ण जेममि, जइ
दरजिमिओ ता सेसगं विगिंचामि' एवं किर भगवया एगमवि दिवसं नाऽऽहारियं ← (आ.नि.१२७७
चू.) इत्येवं यमुनराजर्षेरभिग्रह आवेदितः ।

यमुनराजर्षिकथानकं उपदेशपदे →

जउणावंके जउणाए कोप्परे तत्थ परमगुणजुत्तो । आयावेण्ण महप्पा दंडो नामेण साहुत्ति ॥
कालेण रायणिग्गम पासणया अकुसलोदया कोवा । खग्गेण सीसिंछिंदण अण्णे उ फलेण ताडणया ॥
सेसाण लेट्टुखेवे रासी अहियासणाए णाणत्ति । अंतगडकेवलित्तं इंदाऽऽगम पूयणा चेव ॥
दड्डुण रायलज्जा संवेगा अप्पवहपरिणामो । इंदनिवारण सम्मं कुण पायच्छित्तं मो एत्थ ॥
साहुसमीवगमणं सवणं तह चेव पायच्छित्ताणं । किं एत्थ पायच्छित्तं सुद्धं चरणंति पव्वज्जा ॥
पच्छायावाऽइसया अभिग्गहो सुमरियम्मि नो भुंजे । दरभुत्ते चेवं चिय दिवसम्मि न तेण किल भुत्तं ॥
आराहण कालगओ सुरेसु वेमाणिएसु उववण्णो ।

← (उ.प.४५९-४६५) इत्येवमुपदर्शितम् ।

कर्मसूदनतपस्तु प्रतिकर्मैतथमाचरितं दृश्यते- उपवासैकाशनैकसिक्थैकस्थानकैकदत्तिनिर्विकृतिका-
ऽऽचाम्लाष्टकवलानि ।

उपलक्षणात् सिंहनिष्क्रीडितैकावलिका-कनकावलिका-महाभद्र-सर्वतोभद्र-गुणरत्नसंवत्सर-सिंहासन-
सिद्धि-श्रेणितपःप्रभृतिलोकोत्तरतपोग्रहणमप्यत्राऽवगन्तव्यम् । कीदृशमेतदित्याह- 'चित्र' इति । मन्त्रजपवलेन
तपःकर्म वलिष्ठं सम्पद्यते ।

परैस्तु मन्त्रजपशून्यं तपःकर्म अकर्मतयैव गण्यते । तदुक्तं नारदपरिव्राजकोपनिषदि संन्यासगीतायां
लीधी तथा दीक्षादिवसे अभिग्रह लीधो के 'जे दिवसे साधुहत्या याद आवशे ते दिवसे हुं भोजन
नहि करं.' आ रीते छ भास सुधी ते यमुन राजर्षिअे कशुं भाधुं-पीधुं नहि. तेमणे पोताना नियमने
सारी रीते पाण्यो. आ रीते ते-ते पापनी अपेक्षाअे विविध प्रकारनो पापसूदन तप होय छे.

१. 'यथार्थ(र्जुन)मुनिराजस्य इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

ચિત્રો = નાનાવિધઃ “ॐ હ્રીં અસિઆસા નમ” इत्यादिमन्त्रस्मरणरूपो मन्त्रजपः प्रायो = बहुलो यत्र तत् (=चित्रमन्त्रजपप्रायं) प्रत्यापत्तिः = तत्तदपराधस्थानान्महता संवेगेन प्रतिक्रान्तिस्तया विशोधितं = विशुद्धिमान्नीतम् (=प्रत्यापत्तिविशोधितम्) ॥२१॥

च → अकर्म मन्त्ररहितं, नाऽतो मन्त्रं परित्यजेत् । मन्त्रं विना कर्म कुर्यात् भस्मन्याहुतिवद् भवेत् ॥
← (नार.परि.२/७, सं.गी.७/२४) इत्यवधेयम् ।

‘ॐ ह्रीं असिआसા નમઃ’ इति मन्त्रजपो जैनतन्त्राऽवस्थितमपुनर्वन्धकमुद्दिश्य सङ्गच्छते । वेदान्तादिदर्शनस्थस्त्वपुनर्वन्धकः सूर्यतापिन्युपनिषदुक्तं → महसे भास्कराय नमः ← (सू.ता.४/२) इति मन्त्रं, → ॐ ह्रीं वले महादेवि ह्रीं → (सावि.९) इत्यादिरूपेण सावित्र्युपनिषदुक्तं मन्त्रं, → ॐ ह्रीं ॐ ह्रीं ← (त्रि.१७) इति त्रिपुरोपनिषदुक्तं मन्त्रं, → ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय ← (दत्ता.२/१) इत्यादिना दत्तात्रेयोपनिषदुक्तं मन्त्रं, → ॐ नमो भगवते महागरुडाय ← (गारु. १०) इत्यादिरूपेण गारुडोपनिषदुक्तं वा मन्त्रं जपति ।

वैष्णवस्तु सः → ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ← (ना.पू.३/४) इति नारायणपूर्वतापिनीयोपनिषदुक्तं मन्त्रं जपति ।

शाक्ततन्त्राऽवस्थितश्चाऽपुनर्वन्धकः → ॐ नमो भगवते रुद्राय नमः ← (वन.पृ. २६) इति वनदुर्गोपनिषदुक्तं मन्त्रं जपति ।

शैवस्तु त्रिपुरातापिन्युपनिषदुक्तं → ॐ नमः शिवाय ← (त्रिपु.४/४) इति मन्त्रं, → ॐ भूर्भुवःस्वः ॐ ऐं क्लीं ← (पारा.१) इत्यादिना पारायणोपनिषदुक्तं मन्त्रं वा जपति । अयं च → प्रवाल-मौक्तिक-स्फटिक-शङ्ख-रजताऽप्टापद-चन्दन-पुत्रजीविकाऽब्ज-रुद्राक्षाः ← (अक्ष.१) इत्यादिरूपेण अक्ष-मालिकोपनिषदुक्तरीत्या प्रवालादिनिर्मिताऽक्षमालिकया मन्त्रं जपतीत्यादिकं यथातन्त्रमूहनीयं सर्वतन्त्रपार-गामिभिः ।

अध्यात्मतत्त्वालोके पूर्वसेवागततपोनिरूपणमित्थमुपलभ्यते → बहुप्रकारं तप आमनन्ति युक्तं यथाशक्ति तपो विधातुम् । देहस्य शुद्धिर्हृदयोज्ज्वलत्वं विवेकस्तत्र विधीयमाने ॥ किञ्चिद्व्यथायामपि सम्भवन्त्यामनादरस्तत्र न संविधेयः । अभ्यासतोऽग्रे सुकरं भवेत् तत् कष्टाद् विना क्वास्ति च सिद्धिलाभः ॥ अध्यात्मदृष्ट्या च शरीरदृष्ट्याऽप्युपोषितं खल्वपि सूपयोगि । मनोमलान् देहमलानपास्य भवेददो जीवनलाभहेतुः ॥ समीपवासं परमात्मभूतेर्वदन्ति धीरा उपवासशब्दात् । कपायवृत्तेर्विपयानुपक्तेस्त्यागं विना सिध्यति नोपवासः ॥ न वास्तवो भोजनमात्मधर्मो देहस्य सङ्गेन विधीयते तु । तस्मादनाहारपदोपलब्ध्यै युक्तं तपोऽप्यभ्यसितुं स्वशक्त्या ॥
← (अ.तत्त्वा. २/२३-२७) इति ।

મોટા ભાગે આ તપમાં ‘ॐ હ્રીં અ સિ આ ઉ સા નમઃ’ વગેરે પ્રકારનો વિવિધ મંત્રજપ કરવામાં આવે છે. તે તે અપરાધસ્થાનથી-પાપસ્થાનથી અત્યંત દૃઢ સંવેગ ભાવનાપૂર્વક પાછા ફરવા દ્વારા તપ વિશુદ્ધ થયેલ હોય છે. (૧૨/૨૧)

૧. ‘ॐ’ इति पदं मुद्रितप्रतौ नास्ति ।

મોક્ષઃ કર્મક્ષયો નામ ભોગસંક્લેશવર્જિતઃ । તત્ર દ્વેષો દૃઢાઽજ્ઞાનાદ્નિષ્ટપ્રતિપત્તિઃ ॥૨૨॥

‘મોક્ષ’ ઇતિ । દૃઢાઽજ્ઞાનાત્^૨ = અબાધ્યમિથ્યાજ્ઞાનાત્^૩ ભવાઽભિષ્વઙ્ગાઽભાવેનાઽનિષ્ટાઽનનુબન્ધિન્યપિ

કપિલદેવહૃતિસંવાદે → સ્વધર્માઽઽચરણં શક્ત્યા વિધર્માચ્ચ નિવર્તનમ્ । દૈવાલ્લઘ્નેન સન્તોષ આત્મ-
વિચ્ચરણાઽર્ચનમ્ ॥ ગ્રામ્યધર્મનિવૃત્તિશ્ચ મોક્ષધર્મરતિસ્તથા । મિત-મેઘ્યાઽડનં શશ્વદ્વિવિક્તક્ષેમસેવનામ્ ॥ ←
(ક.દે.સં.૪/૨,૩) ઇત્યાદિરુપેણ યદ્ યોગલક્ષણમુક્તં તદિહ યોગપૂર્વસેવારુપેણાઽવસેયં મનીષિભિઃ ॥૧૨/૨૧॥

મુક્ત્યદ્વેપપ્રતિયોગિનં નિરૂપયતિ ‘મોક્ષ’ ઇતિ । મોક્ષઃ = મોક્ષપદાઽભિધેયઃ કર્મક્ષયઃ = નિખિલ-
કર્મમલવિલયઃ, યથોક્તં તત્ત્વાર્થસૂત્રે ‘કૃત્સનકર્મક્ષયો મોક્ષઃ’ (ત.સૂ.૧૦/૩) ઇતિ । સ ચ સકલકર્મક્ષયાઽઽ-
વિર્ભૂતાઽનન્તવિશુદ્ધસચ્ચિદાનન્દમયઃ । અત એવ સ ભોગસંક્લેશવર્જિતઃ = ઇન્દ્રિયાઽર્થાઽભિષ્વઙ્ગલક્ષણ-
દુઃખશૂન્યઃ । તત્ર = સર્વાઙ્ગસુખખાનિભૂતે મોક્ષે કેપાઞ્ચિત્ દ્વેષઃ = મત્સરઃ અબાધ્યમિથ્યાજ્ઞાનાત્ =
સદુપદેશાઘનિવર્તનીયવિપર્યાસાત્ અનાત્મવિશેષ્યક-સુખપ્રકારકભ્રમરૂપાત્ મોક્ષવિશેષ્યક-સુખાભાવપ્રકારક-
વિપર્યયરૂપાદ્વા યથાવસ્થિતમોક્ષસ્વરૂપાઽજ્ઞાનાઽવિનાભાવિનો જાયતે । ન હિ સ્વભાવસુન્દરે વસ્તુનિ તથૈવ
ચ જ્ઞાતે કશ્ચિત્ પ્રજ્ઞાપનીયો વિપશ્ચિદ્ વિદ્વેપં પ્રતિપદ્યતે ।

નનુ મોક્ષદ્વેપપ્રયોજનકં દૃઢાઽજ્ઞાનમેવ કથં ભવિતુમર્હતિ ઇતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, મોક્ષે તાવત્
ભવાઽભિષ્વઙ્ગલક્ષણદુઃખં નાસ્તિ । અત એવ સોઽનિષ્ટાઽનનુવન્ધી । તથાપિ ભવાભિનન્દિનાં નિર્વ્યાજભગવદ્-
ભક્ત્યાદિશૂન્યતયા અનિવર્તનીયવિપર્યસ્તવોધવશેન તત્રાઽનિષ્ટાઽનુવન્ધિત્વપ્રકારકપ્રતિપત્તેઃ સુખાઽભાવપ્રકાર-

વિશેષાર્થઃ :- પાપસૂદન તપ એટલે અમુક પ્રકારના પાપોનો નાશ કરવાના સંકલ્પપૂર્વક થતી તપશ્ચર્યા. મથુરામાં યમુન રાજાએ યમુના નદીના કિનારે આવેલ યમુનાવક નામના ઉદ્યાનમાં રહેલા દંડ નામના મહાત્માનું ડોકું તલવાર દ્વારા ઉડાવી દીધું. પરંતુ મહાત્મા અત્યંત સમાધિ ભાવથી ક્ષપકશ્રેણી માંડી કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષમાં પધાર્યા. સૌધર્મેન્દ્ર નિર્વાણ મહોત્સવ કરવા પધારે છે. ઈન્દ્ર વજ્ર દ્વારા યમુન રાજાને ડરાવે છે કે ‘જો દીક્ષા લે તો જ હું તને છોડું. બાકી આ વજ્રથી...’ મોતના ડરથી યમુન રાજા યમુનરાજર્ષિ બન્યા. હૃદયથી પાપનો પસ્તાવો કરે છે. અત્યંત સંવેગપૂર્વક સ્થવિર મહાત્મા પાસે અભિગ્રહ ધારણ કરે છે કે ‘જે દિવસે મહાત્માની હત્યા યાદ આવશે તે દિવસે મારે સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો.’ અભિગ્રહ લીધા પછી પણ મુનિહત્યા રોજ યાદ આવવાના લીધે છ માસ સુધી ચોવિહારા ઉપવાસ યમુન રાજર્ષિએ કર્યા. ઝળહળતા વૈરાગ્યસહિત અભિગ્રહ પાળીને વૈમાનિક દેવલોકમાં ગયા. આ રીતે તેમણે વિશિષ્ટ પાપનાશ માટે કરેલો તપ એ પાપસૂદન તપ કહેવાય. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. આ રીતે યોગની પૂર્વસેવાના ચોથા ઘટક સ્વરૂપ તપનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે. હવે ગ્રંથકારશ્રી પૂર્વસેવાના અંતિમ ઘટક = પ્રકાર સ્વરૂપ મુક્તિઅદ્વેષનું ૨૨મી ગાથાથી નિરૂપણ શરૂ કરે છે. (૧૨/૨૧)

• મુક્તિદ્વેષ મીમાંસા •

ગાથાર્થ :- ભોગના સંકલેશ વગરનો કર્મક્ષય એટલે મોક્ષ. દૃઢ અજ્ઞાનના લીધે અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિથી તેવા મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ થાય છે. (૧૨/૨૨)

ટીકાર્થ :- ભોગની આસક્તિ ન હોવાથી મોક્ષ કોઈ પણ પ્રકારના અનિષ્ટને લાવનાર નથી.

૧. હસ્તાદર્શો ‘...દનિષ્ટઃ પ્ર..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । હસ્તાદર્શાન્તરે ‘...દૃઢોજ્ઞાના..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘...જ્ઞાની’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શો ‘જાનીદ્ર’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

મોક્ષેઽનિષ્ટાઽનુબન્ધિત્વેન અનિષ્ટપ્રતિપત્તે: ॥૨૨॥

ભવાભિનન્દિનાં સા ચ ભવશર્મોત્કટેચ્છયા^૧ । શ્રૂયન્તે ચૈતદાલાપા લોકે શાસ્ત્રેઽપ્યસુન્દરા: ॥૨૩॥

ભવેતિ । સા ચ = મોક્ષેઽનિષ્ટપ્રતિપત્તિશ્ચ ^૨ભવાભિનન્દિનાં ઉત્કલક્ષણાનાં ભવશર્મણો
કાઽનિવર્તનીયમિથ્યાજ્ઞાનપ્રયુક્તો મુક્તિદ્વેપ આવિર્ભવતીત્યાશયેન ગ્રન્થકૃદાહ- ‘ભવે’તિ । ભાવિતમેવૈતત્ । નવરં
અનિષ્ટપ્રતિપત્તે: = અનિષ્ટત્વપ્રતીતે: । યથોક્તં યોગબિન્દૌ અપિ → કૃત્સ્નકર્મક્ષયાન્મુક્તિર્ભોગસઙ્ક્લેશ-
વર્જિતા । ભવાભિનન્દિનામસ્યાં દ્વેપોઽજ્ઞાનનિવન્ધન: ॥ ← (યો.વિં.૧૩૬) ઇતિ । યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ ‘કલ્મષ-
ક્ષયતો મુક્તિર્ભોગસઙ્ગમવર્જિનામ્ । ભવાભિનન્દિનામસ્યાં વિદ્વેપો મુગ્ધચેતસામ્ ॥’ (યો.સા.પ્રા. ૮/૨૩)
ઇત્યુક્તમ્ । પ્રકૃતે → કસ્માદજ્ઞાનપ્રાવલ્યમિતિ ? ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-વાસનાઽભવાચ્ચ । તદભાવ: કથમિતિ?
અત્યન્તાન્ત:કરણમલિનવિશેષાત્ ← (ત્રિ.વિ.૫/૩) ઇતિ ત્રિપાદ્ધિભૂતિમહાનારાયણોપનિષદ્વચનમપિ વાસનાપદસ્ય
સત્સંસ્કારપરતયા યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ । યથોક્તં અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકે અપિ →

કલ્યાણરૂપ: પરમોઽપવર્ગો ભવાભિનન્દા દ્વિપતે પુનસ્તમ્ । અજ્ઞાનસામ્રાજ્યમિદં પ્રચળ્ડમહો! મહાદારુણ એપ મોહ: ॥
સંસારભોગે સુખમદ્વિતીયં યે મન્વતે લુપ્તવિવેકનેત્રા: । નિ:શ્રેયસં તે સમધિક્ષિપન્તો દયાસ્પદં જ્ઞાનિદૃશાં પુરસ્તાત્ ॥

← (અ.તત્ત્વા. ૨/૩૬-૩૭) ઇતિ । પ્રકૃતે → ઉલૂકસ્ય યથા ભાનુરન્ધકાર: પ્રતીયતે । સ્વપ્રકાશે
પરાનન્દે તમો મૂઢસ્ય જાયતે ॥ ← (આ.પ્ર.૨૫) ઇતિ આત્મપ્રબોધોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્ય-
મન્યદીય-સ્વકીયાઽઽગમાઽર્થસમવતારકામિભિ: । તાત્ત્વિકમુક્તિસ્વરૂપગોચરજ્ઞાને પરિણતે તુ નૈવ તત્ર દ્વેપો
ભવિતુમર્હતિ । તદુક્તં અધ્યાત્મતત્ત્વાઽઽલોકે → સમગ્રકર્માઽપગમાદનન્તપ્રકાશયુક્તં સુખમદ્વિતીયમ્ ।
યત્ર ત્રિલોકીસુખમસ્તિ વિન્દુર્મુક્તૌ ક ઇચ્છેન્ન હિ કો દ્વિપન્ સ્યાત્ ? ॥ ← (અ.તત્ત્વા. ૨/૪૧) ઇતિ
ભાવનીયમ્ ॥૧૨/૨૨॥

નનુ ભવાભિનન્દિનાં મોક્ષેઽનિષ્ટત્વપ્રતિપત્તિ: કુતો ભવતીત્યાશઙ્કાયમાહ- ‘ભવે’તિ । મોક્ષેઽનિ-
તેમ છતાં રવાના ન થાય તેવા મિથ્યાજ્ઞાનના નિમિત્તે મોક્ષ પ્રત્યે-અનિષ્ટસાધનતારૂપે અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ
થવાથી મુક્તિદ્વેષ પ્રગટ થાય છે. (૧૨/૨૨)

વિશેષાર્થ :- સંસારઆસક્તિ-ભોગાસક્તિ એ જ મહાસંકલેશ છે. મોક્ષમાં તે ન હોવાથી મોક્ષ
એકાંતે સુખરૂપ જ છે. પરંતુ સંસારના રસિયા જીવોને દૂર ન થઈ શકે તેવી ગાઢ ગેરસમજ હોય
છે. ‘પુણ્યોદયમાં હું સુખી. ઉચ્ચકક્ષાની બાહ્ય ભોગસામગ્રી મળે તો જ હું સુખી. તેની ગેરહાજરીમાં
હું દુ:ખી-મહાદુ:ખી. મોક્ષમાં તો સુખ નથી જ.’ - આવા જ પ્રકારની કોઈક ગેરસમજના લીધે બાહ્ય
ભોગસામગ્રીથી શૂન્ય એવા મોક્ષમાં તેને અનિષ્ટસાધનત્વરૂપે અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ ઊભી થાય છે. મોક્ષ
અનિષ્ટ જણાતો હોવાથી તેના પ્રત્યે દ્વેષ થવો સ્વાભાવિક છે. આમ દૂર ન કરી શકાય તેવી ગેરસમજના
લીધે મુક્તિદ્વેષ ઊભો થાય છે. (૧૨/૨૨)

ગાથાર્થ :- સંસારિક સુખની ઉત્કટ ઈચ્છાથી ભવાભિનંદી જીવોને મોક્ષમાં અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ
ઊભી થાય છે. તેથી લોકમાં અને કુશાસ્ત્રોમાં પણ આવી ખરાબ વાતો સંભળાય છે. (૧૨/૨૩)

ટીકાર્થ :- પૂર્વે (દ્વા.દ્વા. ૧૦/૫) જણાવેલ લક્ષણવાળા ભવાભિનંદી = સંસારરસિયા જીવોને

૧. હસ્તાદર્શે ‘...ટેછયા..’ ઇતિ ત્રુટિત: પાઠ: । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ભવાભિનનિન્દિ..’ ઇત્યજ્ઞ: પાઠ: ।

विषयसुखस्य उत्कटेच्छया (=भवशर्मोत्कटेच्छया) भवति, द्वयोरेकदोषजन्यत्वात् ॥२३॥

ष्टप्रतिपत्तिश्च = मोक्षविशेष्यकाऽनिष्टत्वप्रकारकभ्रान्तिर्हि उक्तलक्षणानां = 'क्षुद्रो लाभरतिः' इत्यादिना योगलक्षणद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.१०/५,पृ.६८९) निरूपितलक्षणानां भवाभिनन्दिनां → तावत् मोक्षं नरो द्वेष्टि संसारं बहु मन्यते। पापिष्ठा भोगतृष्णयं यावच्चित्ते विवर्तते ॥ (उप.क.प्र.३) ← इति उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां सिद्धर्षिगणिदर्शितरीत्या → जह विद्वपुंजखुत्तो किमी सुहं मन्नए सया कालं । तह विसयासुइरत्तो जीवो वि मुणइ सुहं मूढो ॥ ← (इ.प.श.६०) इति इन्द्रियपराजयशतकवचनात् अतिमूढताप्रयुक्तया अत्यन्ताऽसारस्यापि विषयसुखस्य उत्कटेच्छया = तीव्राऽभिलाषया भवति, द्वयोः = अबाध्यमिथ्याज्ञानमोक्षगोचराऽनिष्टत्वप्रतिपत्त्योः एकदोषजन्यत्वात् = विषयसुखोत्कटेच्छालक्षणैकदोषकार्यत्वात् । अत एव विषयसुखेच्छया दुरत्ययत्वं सौगतानामपि सम्मतम् । तदुक्तं सुत्तनिपाते → कामपंको दुरच्चयो ← (सु.नि.४/५३/११) इति ।

नारी अधिकृत्य → पगइविसमाओ (१), पियरूसणाओ (२), कतियवचडुप्परुन्नातो (३), अथक्क-हसिय-भासियविलासवीसंभ-पचू(च्च)याओ (४), अविणयवातोलीओ (५), मोहमहावत्तणीओ (६), विसमाओ पियवयणवल्लरीओ (७), कइयवपेमगिरितडीओ (८), अवराहसहस्सघरिणीओ (९), पभवो सोगस्स (१०), विणासो बलस्स (११), सूणा पुरिसाणं (१२), नासो लज्जाए (१३), संकरो अविणयस्स (१४), निलओ नियडीणं (१५), खाणी वइरस्स (१६), सरीरं सोगस्स (१७), भेओ मज्जायाणं (१८), आसओ रागस्स (१९), निलओ दुच्चरियाणं (२०), माईए सम्मोहो (२१), खलणा नाणस्स (२२), चलणं सीलस्स (२३), विग्घी धम्मस्स (२४), अरी साहूण (२५), दूसणं आयारपत्ताणं (२६), आरामो कम्मरयस्स (२७), फलिहो मुखमग्गस्स (२८), भवणं दारिदस्स (२९) (तं.वै.१५४)।

अवि आई ताओ आसीविसो विव कुवियाओ (३०), मत्तगओ विव मयणपरव्वसाओ (३१), वग्घी विव दुट्ठहिययाओ (३२), तणच्छन्नकूवो विव अप्पगासहिययाओ (३३), मायाकारओ विव उवयारसयबंधणपओत्तीओ (३४), आयरियसविधं पिव दुग्गेज्जसब्भावाओ (३५), फुंफुया विव अंतोदहणसीलाओ (३६), नग्गयमग्गो विव अणवट्टियचित्ताओ (३७), अंतोदुट्ठवणो विव कुहियहिययाओ (३८), कण्हसप्पो विव अविस्ससणिज्जाओ (३९), संघारो विव छन्नमायाओ (४०), संज्जभरागो विव मुहुत्तरागाओ (४१), समुद्वीचीओ विव चलस्सभावाओ (४२), मच्छो विव दुप्परियत्तणसीलाओ (४३), वानरो विव चलचित्ताओ (४४), मच्चू विव निव्विसेसाओ (४५), कालो विव निरणुकंपाओ (४६), वरुणो विव पासहत्थाओ (४७), सलिलमिव निन्नगामिणीओ (४८), किविणो विव उत्ताणहत्थाओ (४९), नरओ विव उत्तासणिज्जाओ (५०), खरो विव दुस्सीलाओ (५१), दुट्ठस्सो विव दुदमाओ (५२), वालो इव मुहुत्तहिययाओ (५३), अंधकारमिव दुप्पवेसाओ (५४), विसवल्ली विव अणल्लियणिज्जाओ

विषयसुखनी उत्कट ईच्छाथी मोक्षमां अनिष्टपज्ञानी बुद्धि उीत्ती थाय छे. कारइ के दूर न थाय अेवी गेरसमज अने मोक्षमां अनिष्टपज्ञानी बुद्धि- आ अन्ने कार्यो विषयसुखनी उत्कट ईच्छास्व३५ अेक ४ दोषथी उत्पन्न थाय छे. (१२/२३)

(૫૫), દુઢગાહા ઇવ વાવી અણવગાહાઓ (૫૬), ઠાણભટ્ટો વિવ ઇસ્સરો અપ્પસંસણિજ્જાઓ (૫૭), કિંપાગફલમિવ મુહમહુરાઓ (૫૮), રિત્તમુટ્ટી વિવ બાલલોભણિજ્જાઓ (૫૯), મંસપેસીગહણમિવ સોવદ્વાઓ (૬૦), જલિયચુડલી વિવ અમુચ્ચમાણહણસીલાઓ (૬૧), અરિટ્ટમિવ દુલ્લંઘણિજ્જાઓ (૬૨), કૂડકરિસાવણો વિવ કાલવિસંવાયસીલાઓ (૬૩), ચંડસીલો વિવ દુક્ખરક્ખિયાઓ (૬૪), અહિવિસાયાઓ (૬૫), દુગુંછિયાઓ (૬૬), દુરુવચારાઓ (૬૭), અગંભીરાઓ (૬૮), અવિસ્સસણિજ્જાઓ (૬૯), અણવત્થિયાઓ (૭૦), દુક્ખરક્ખિયાઓ (૭૧), દુક્ખપાલિયાઓ (૭૨), અરતિકરાઓ (૭૩), કક્કસાઓ (૭૪), દઢવેરાઓ (૭૫), રૂવ-સોહગમઉમ્મત્તાઓ (૭૬), ભુયગગહ્કુડિલિહિયાઓ (૭૭), કંતારગહ્કુડિલિહિયાઓ (૭૮), કુલ-સયણ-મિત્તભેયણકારિયાઓ (૭૯), પરદોસપગાસિયાઓ (૮૦), કયગ્ઘાઓ (૮૧), બલસોહિયાઓ (૮૨), ઇગંતહરણકોલાઓ (૮૩), ચંચલાઓ (૮૪), જાહ્યખંડોવગારો વિવ મુહરાગવિરાગાઓ (૮૫) (તં.વૈ.૧૫૫) ।

અવિયાઈ તાઓ અંતરં ભંગસયં (૮૬), અરજ્જુઓ પાસો (૮૭), અદારુયા અહવી (૮૮), અણા-લસ નિલઓ (૮૯), અહ્કલા વેયરણી (૯૦), અનામિઓ વાહી (૯૧), અવિયોગો વિપ્પલાવો (૯૨), અરુઓ ઉવસગ્ગો (૯૩), રહ્વંતો ચિત્તવિભ્ભમો (૯૪), સવ્વંગઓ દાહો (૯૫), અણભ્મપસૂયા વજ્જાસણી (૯૬), અસલિલપ્પવાહો સમુદ્ધરઓ (૯૭) ← (તં.વૈ. ૧૫૬) ઇતિ તન્દુલવૈચારિકપ્રકીર્ણકવચનાનિ વિપયાઽઽસક્તચિત્તાનાં ન સમ્યક્ પરિણમન્તિ ।

ન વા → સ્ત્રિયા અશાસ્યં મનઃ ← (ઋ.વે.૮/૩૩/૧૭) ઇતિ ઋગ્વેદવચનં યથાર્હતયા ભાસતે ।
 ન વા → કામૈઃ સતૃષ્ણસ્ય હિ નાસ્તિ તૃપ્તિર્યથૈન્ધનૈર્વાતસખસ્ય વત્સેઃ ← (બુ.ચ.૧૧/૧૦) ઇતિ બુદ્ધચરિતપ્રભૃતિવચનં રોચતે । ન વા → જાનામિ નરકં નારીં ધ્રુવં જાનામિ બન્ધનમ્ । યસ્યાં જાતો રતસ્તત્ર પુનસ્તત્રૈવ ધાવતિ ॥ ← (અવ.ગી.૮/૧૬) ઇતિ અવધૂતગીતાવચનં સમ્યક્ પરિણમતિ ।
 ન વા → ન તથાઽસ્ય ભવેન્મોહો બન્ધશ્ચાઽન્યપ્રસઙ્ગતઃ । યોષિત્સઙ્ગાદ્ યથા પુંસો યથા તત્સઙ્ગિ-સઙ્ગતઃ ॥ ← (ક.દેવ.૭/૩૫) ઇતિ કપિલ-દેવહૃતિસંવાદવચનં તાત્પર્યવૃત્ત્યા સંવેત્તિ । ન વા → જ્વલના અતિદૂરેઽપિ સરસા અપિ નીરસાઃ । સ્ત્રિયો હિ નરકાઽગ્નીનામિન્ધનં ચારુ દારુણમ્ ॥ ← (યાજ્ઞ.૧૦) ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યોપનિષદ્વચનં પરમાર્થતો રોચતે । ન વા → સમુદ્ર ઇવ કામઃ । નૈવ હિ કામસ્યાન્તોઽસ્તિ, ન સમુદ્રસ્ય ← (તૈ.બ્રા.૨/૨/૫) ઇતિ તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણવચનં યથાર્થતયા પ્રતિ-ભાસતે । ન વા → દુઃખં કામસુખાપેક્ષા ← (શ્રી.ભા.૧૧/૧૧/૪૧) ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતવચનં સમીચીન-તયાઽવભાસતે । ન વા → તૃષ્ણા ચ દુઃખવીજમ્ ← (છાં.શાં.ભા.૧/૨/૧૯) ઇતિ છાન્દોગ્યશાઙ્કર-ભાષ્યવચનં સમ્યક્ પ્રતિભાતિ । ન વા → ઇન્દ્રિયાણાં વિષયસેવાતૃષ્ણાતો નિવૃત્તિઃ યા તત્સુખં, ન વિષયવિષયા તૃષ્ણા, દુઃખમેવ હિ સા ← (ભ.ગી.શાં.ભા.૨/૬૬) ઇતિ ભગવદ્ગીતાશાઙ્કરભાષ્યવચનં સુષ્ટુ વિભાસતે । ન વા → નત્થિ કામા પરં દુખં ← (જા.૧૧/૪૫૯/૧૯) ઇતિ સૂત્રપિટકાન્તર્ગતજાતકવચનમપિ

વિશેષાર્થ :- સંસારના રક્ષિયા જીવો મુક્તિદેષથી પ્રેરાઈને જે બોલે છે તે વાત આગળના શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રી દર્શાવે છે. (૧૨/૨૩)

‘मदिराक्षी न यत्राऽस्ति तारुण्यमदविह्वला । १जडस्तं मोक्षमाचष्टे प्रिया स ३इति नो मतम् ॥२४॥

‘मदिराक्षी’ति । लोकाऽऽलापोऽयम् ॥२४॥

यथावदवगच्छन्ति । न वा → सत्ति-सूलूपमा कामा ← (थेरी.६।३।१४९) इति थेरीगाथावचनं प्रतिपद्यन्ते । ते च तदानीं प्रबन्धैकस्वभावतया नैव विदन्ति यदुत ‘यैव विषयशर्मसक्तिः सैव विशुद्धशुक्ल-स्वभावतिरोधानजननी’ति, यतो वै संसृतिभोगरक्तानां सिद्धस्वभावजीवानुबन्धो न कर्हिचित् सम्भवेदिति (उत्स.पृ.४) व्यक्तं उत्सर्गापवादवचनैकान्तोपनिषदि ।

एतावता मुमुक्षुभिः → सव्वमिणं चइऊणं अवस्स जया य होइ गंतव्वं । किं भोगेसु पसज्जसि? किंपागफलोवमनिभेसुं ॥ ← (उत्त.नि.४०२) इति उत्तराध्ययननिर्युक्तिवचनोक्तदिशा, → काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात् किल जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ ← (म.भा.शांति. अ.१७७/२५) इति महाभारतोकरीत्या, → अदसं काम ! ते मूलं संकप्पा काम ! जायसि । न तं संकप्पयिस्सामि एवं काम ! न होहिसि ॥ ← (म.नि.पा.१।१।१९) इति च महानिद्वेसपालिवचनोक्तपद्धत्या, → परोऽपेहि मनस्याप किमशस्तानि शंससि ? परेहि, न त्वा कामये ← (अथ.वे.६।४५।१९) इति अथर्ववेददर्शितमार्गेण, → सङ्कल्पमूलः कामो वै ← (म.स्मृ.२/३) इति मनुस्मृतितात्पर्याऽवलम्बनेन वा विषयशर्माऽऽकाङ्क्षा-सङ्कल्पादिकं त्याज्यमेवेत्युपदेशो ध्वनितः, अन्यथा मोहमलशुद्ध्यसम्भवात् । तदुक्तं मूलाराधनायां → जह कुंडओ ण सक्को सोधेउं तंदुलस्स सतुसस्स । तह जीवस्स ण सक्का मोहमलं संगसत्तस्स ॥ ← (मूलारा. ११२०) इति । श्रूयन्ते = आकर्ण्यन्ते चकारः पूर्वोक्तभावनार्थः एतदालापाः = मूढानां मुक्तिद्वेषवचनानि लोके = संव्यवहारार्हे जने शास्त्रेऽपि = तथाविधस्मृति-पुराणरूपे, ‘किम्पुनर्लोक’ इत्यपिशब्दार्थः, असुन्दराः = सदा सतामश्रोतव्याः ॥१२/२३॥

लोकाऽऽलापमेव दर्शयति- ‘मदिराक्षी’ति । स्पष्टार्थः श्लोकः । प्रकृते च ‘जइ तत्थ नत्थि सिमंतिणीओ मणहरपियंगुवन्नाओ । ता रे सिद्धंतिय ! बंधणं खु मोक्खो, न सो मोक्खो ॥’ () इत्यप्यनुसन्धेयम् । मुक्तिद्वेषप्रयुक्तप्रलापः अध्यात्मतत्त्वालोके अपि → सुस्वादुभुक्तिर्मधुरं च पानं, मनोज्ञवस्त्राऽऽभरणादिधानम् । इतस्ततः पर्यटनं यथेष्टं वयस्यगोष्ठी सुमुखीमुखञ्च ॥ इत्यादिकं शर्म बहुप्रकारं संसारवासे प्रकटप्रतीति । मुक्तौ क्व नामेति विषयस्य लड्डून् प्रसारयन्त्यज्ञाणे कुबोधाः ॥

← (अ.तत्त्वा. २।३८-३९) इत्येवमुपदर्शितः । → न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवाऽऽत्मा पार-लौकिकः । नैव वर्णाऽऽश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥ (स.द.सं.१/१३) यावज्जीवेत्सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः? ॥ ← (स.द.सं.१/१८) इत्यपि नास्तिकोक्तिः सर्वदर्शनसङ्ग्रहगतचार्वकदर्शनाद् अत्र योज्या । → एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः । भद्रे वृकपदं पश्य यद्वदन्त्यबहुश्रुताः ॥ ← (ष.स.८९, लो.त.नि.३/२) → पिब खाद च चारुलोचने !

गाथार्थः :- युवानीना उन्मादथी विह्वण थयेली ललना ज्यां न डोय तेने जड लोको मोक्ष कडे छे. पत्नी अे ज मोक्ष छे. आ अमारो मत छे. (१२/२४)

टीकार्थः :- उपर जशावेल छे ते मुक्तिद्वेषप्रयुक्त लौकिक प्रलाप छे. (१२/२४)

१. हस्तादर्शं ‘मदिराग्नि’ इति पाठः । २. हस्तादर्शं ‘जर्गस्तं’ इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शं ‘इति’ इत्यशुद्धः पाठः ।

વરં વૃન્દાવને રમ્યે ક્રોષ્ટુત્વમભિવાઞ્ચિતમ્^૧ । ન ત્વેવાઽવિષયો^૨ મોક્ષઃ કદાચિદપિ ગૌતમ! ॥૨૫॥

‘વરમિ’તિ । ‘ગૌતમ !’ इति गालवस्य शिष्याऽऽमन्त्रणम् । ऋषिवचनमिदमिति शास्त्राऽऽलापोऽयम् ॥२५॥

द्वेषोऽयमत्यनर्थाय तदभावस्तु देहिनाम् । भवाऽनुक्तटरागेण^૩ सहजाऽल्पमलत्वतः ॥२६॥

यदतीतं वरगात्रि ! तत्र ते । न हि भीरु ! गतं निवर्तते, समुदयमात्रमिदं हि कलेवरम् ॥ ← (प.स.८२) इत्येवं लोकतत्त्वनिर्णये षड्दर्शनसमुच्चये च नास्तिकोक्तिः दर्शिता । → अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चिज्जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचक्षे । मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यघूर्णन्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥ ← (सु.र.भां.पृ.३३४/श्लो.३१) इति सुभाषितरत्नभाण्डागारोक्तिरपि नास्तिकमतिप्रसूता ज्ञेया । → निःसारे जगति प्रपञ्चकुलके सारं कुरंगीदृशामेकं भोगसुखं परं च परमानन्देन तुल्यम् ← (अ.रं.५) इति अनङ्गरङ्गे कल्याणमल्लोक्तिरपि नास्तिकोक्तिप्राया ज्ञेया । एषां च नास्तिकानां परत्र दुर्गतिरिति परेषामपि सम्मतम् । तदुक्तं बार्हस्पत्यसूत्रे → लौकायतिको मृतो भवत्यर्थ-काम-धर्म-मोक्षविहीनो नारकी च ← (बा.सू.२।२९) इति ॥१२/२४॥

प्रकृत एव शास्त्राऽऽलापमाह- ‘वરમિ’તિ । इयं हि कारिका न्यायचन्द्रिकायां भाट्टवचनरूपेणोद्धृता वर्तते । “वरं = प्रधानं, वृन्दावने = यमुनानदीतटवर्तिनि मथुरोपवनविशेषे रम्ये = रमणीये क્રોષ્ટुत्वं = शृगालत्वं अभिवाञ्छितं = अभिलपितं, न तु एव = नैव पुनः अविषयः = कयाचित्क्रियया भावयितुमयोग्यः मोक्षः = अपवर्गः कदाचिदपि = क्वाप्यवस्थाविशेषे वाञ्छितः, ‘गौतम !’ इति गालवेन निजशिष्याविशेषस्याऽऽमन्त्रणं कृतमिति (यो.विं.१३८) योगविन्दुवृत्तिकारः । प्रकृते → क्लिशितधीर्हि जिनेष्वपि शङ्कते ← (ह.पु.५५/१४) इति हरिवंशपुराणवचनमपि स्मर्तव्यम् । → समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येवं ब्रह्मणि स्यात् तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ← (मैत्रा.६/३४, मैत्रे. १/४/७) इति मैत्रायण्युपनिषद्-मैत्रेय्युपनिषद्वचनतात्पर्यमप्यत्र न सम्यक् परिणमतीत्यवधेयम् ॥१२/२५॥

વિશેષાર્થ :- મુક્તિદ્વેષને સૂચવનાર લૌકિક પ્રલાપને ગ્રંથકારશ્રીએ ૨૪મી ગાથામાં જણાવ્યો છે. વિષયસુખની તીવ્ર આસક્તિ ઉન્મત્ત કામિનીમાં મોક્ષના દર્શન અને મોક્ષમાં જડતાના-શૂન્યતાના દર્શન કરાવે છે. (૧૨/૨૪)

ગાથાર્થ :- હે ગૌતમ ! રમ્ય વૃન્દાવનમાં શિયાળપણું ઈચ્છેલું સારું પરંતુ ઈન્દ્રિયવિષયશૂન્ય મોક્ષ ઈચ્છવો ક્યારેય સારો નહિ. (૧૨/૨૫)

ટીકાર્થ :- ગાલવ નામના ઋષિ પોતાના ગૌતમ નામના શિષ્યને આમંત્રણ આપીને = સંબોધીને જે કહે છે તે કુશાસ્ત્રીય પ્રલાપ ઉપર જણાવેલ છે. ઋષિવચન હોવાથી તે શાસ્ત્રવાત કહેવાય. (૧૨/૨૫)

વિશેષાર્થ :- ગૌતમીય ન્યાયદર્શન વગેરે મુજબ પણ મોક્ષમાં પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયમાંથી કોઈ પણ વિષય ન હોવાથી ત્યાં સુખ ન જ હોય. તેના કરતાં જંગલી પશુ થવું સારું, કેમ કે જંગલીપશુ પણ પશુની દુનિયાના વિષયસુખ તો કમ સે કમ ભોગવી શકે ! આ છે વિષય-આસક્તિપ્રયુક્ત મુક્તિદ્વેષસૂચક કુશાસ્ત્રીય પ્રલાપ. (૧૨/૨૫)

ગાથાર્થ :- આ મુક્તિદ્વેષ અત્યંત અનર્થ માટે થાય છે. જીવોને સહજમલની અલ્પતાના લીધે સંસારની ગાઢ આસક્તિ ઘટવાથી મુક્તિદ્વેષ રવાના થાય છે. (૧૨/૨૬)

૧.હસ્તાદર્શો ‘વાંછિતા’ इत्यशुद्धः पाठः। ૨.હસ્તાદર્શો ‘..વિષયાન્’ इत्यशुद्धः पाठः। ૩.હસ્તાદર્શો ‘સહજામલવતા’ इत्यशुद्धः पाठः।

‘द्वेष’ इति । अयं = मुक्तिविषयो द्वेषः अत्यनर्थाय = बहुलसंसारवृद्धये । तदभावस्तु = मुक्तिद्वेषाऽभावः पुनः देहिनां = प्राणिनां भवानुत्करागेण = भवोत्कटेच्छाभावेन सहजं = स्वाभाविकं यदल्पमलत्वं^१ ततः (=सहजाल्पमलत्वतः) । मोक्षरागजनकगुणाऽभावेन तदभावेऽपि गाढतरमिथ्यात्वदोषाऽभावेन तद्द्वेषाभावो भवतीत्यर्थः ॥२६॥

एतत्फलमेतदभावकारणञ्चाऽऽह ‘द्वेष’ इति । अतिनिविडमिथ्यात्वादिमोहनीयविपाकविसंस्थूलानां मुक्तिविषयो द्वेषः बहुलसंसारवृद्धये भवति । तदुक्तं योगबिन्दौ → महामोहाभिभूतानामेवं द्वेषोऽत्र जायते । अकल्याणवतां पुंसां तथा संसारवर्धनः ॥ ← (यो.विं.१३९) इति । अयञ्च द्वेषः सङ्क्लेशात्मक एव । सङ्क्लिष्टचित्ततया दुर्गतिप्रतिकाङ्क्षित्वमेवास्येति निश्चीयते बौद्धतन्त्राऽनुसारेणाऽपि । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → चित्ते सङ्किलिद्धे दुर्गतिपाटिकङ्खा ← (म.नि.वस्त्रसूत्र-१-१-७-७०, पृ.४६) इति भावनीयमनेकतन्त्रसमवतारेण सर्वत्र यथागमं विवेकिभिः ।

एतदभावः कथं स्यात् ? इत्यत आह- मुक्तिद्वेषाऽभावः पुनः प्राणिनां भवोत्कटेच्छाऽभावेन = विषयसुखगोचराऽबाध्यवाञ्छाविरहेण, स्वाभाविकं = नदीपाषाणघोलन्यायेन कालपरिपाकोपहितस्वयोग्यताजनितं यद् अल्पमलत्वं = स्वगतदीर्घसंसारपरिभ्रमणकारककर्मबन्धयोग्यतालक्षणमलप्रतियोगिकं हानं ततः सकाशात् जायते । न च सहजाऽल्पमलत्वतो मुक्तिराग एव कथं नोपजायते ? इति शङ्कनीयम्, मुक्त्यद्वेषसामग्रीतो विभिन्नाया मुक्तिरागसामग्र्याः तदानीं विरहात् । न च मुक्तिरागविरहे तद्द्वेषविरहाऽसम्भव इति शङ्कनीयम्, तदा मोक्षरागजनकगुणाऽभावेन = मुक्तिरागोपधायकगुणविशेषविरहेण तदभावेऽपि = मोक्षरागविरहेऽपि गाढतरमिथ्यात्वदोषाऽभावेन = मुक्तिद्वेषकारणीभूतस्याऽनिवर्तनीयमिथ्याज्ञानस्वरूपमहानिविडमिथ्यात्वदोषस्य प्रच्यवेन तद्द्वेषाऽभावः = तीव्रभोगतृष्णाविलयद्वारा मुक्तिद्वेषविरहः सुरगुरुणाऽप्यनपलपनीय एव सर्वदर्शनसमयस्थितानां योगपूर्वसेवाकृताम् ।

तथाहि बौद्धदर्शनस्थितो पूर्वसेवाकृद् गाढतरमिथ्यात्वज्ञापकाऽप्रज्ञापनीयत्व-तीव्राऽसदभिनिवेशादिदोषप्रक्षये सति → ब्रह्मचरियं निब्बानपरायनं, निब्बानपरियोसानं ← (म.नि.चुळावेदल्लसुत्त-१/५/४/४६६, पृ.३८६) इति मज्झिमनिकायवचनतात्पर्यपरिणमने मुक्त्यद्वेषमुपलभते । मुक्तिद्वेषोपधायकभोगतृष्णाया अविद्यामूलकत्वात्तयोर्ह्येयत्वं सर्वतन्त्राणामभिमतमेव । तदुक्तं दीर्घनिकाये → अविज्जा च भवतण्हा च इमे द्वे धम्मा पहातब्बा ← (दी.नि. ३।११।३५२) इति । एतेन संयुक्तनिकाये देवतासंयुक्ते अध्ववर्गे → ‘तण्हाय नीयति लोको तण्हाय परिकिस्सति। तण्हाय एकधम्मस्स सब्बेव वसमन्वगू’ति ॥ ←

टीकार्थः :- मुक्तिविषयक द्वेष दीर्घ संसारनी वृद्धि भाटे थाय છે. આ જ મોટો અનર્થ છે. ‘મુક્તિદ્વેષ ક્યારે રવાના થાય ?’ આ સમસ્યાનું સમાધાન આપતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે- સ્વાભાવિક રીતે કર્મકચરો ઓછો થવાના લીધે સાંસારિક સુખની તીવ્ર આસક્તિ રવાના થતા મુક્તિદ્વેષ રવાના થાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે મોક્ષનો રાગ પ્રગટાવે તેવો કોઈ ગુણ ન હોવાના કારણે મોક્ષરાગ ન પ્રગટવા છતાં પણ અત્યંત ગાઢ મિથ્યાત્વ = મહામિથ્યાત્વરૂપ દોષ રવાના થવાથી મોક્ષદ્વેષ પણ રવાના થાય છે. (૧૨/૨૬)

૧. હસ્તાદર્શ ‘...ત્પમનત્વં’ इत्यशुद्धः पाठः ।

મલસ્તુ યોગ્યતા યોગ-કષાયાઘ્યાઽઽત્મનો મતા । અન્યથાઽતિપ્રસન્નઃ સ્યાઽઽત્મનો વ્યવસ્થાઽવિશેષતઃ ॥૨૭॥

‘મલસ્તિ’તિ । મલસ્તુ યોગકષાયાઘ્યા આત્મનો યોગ્યતા મતા ।

(સં.નિ.૧ 19 10/૩/૬૩-પૃ.૪૬) ઇતિ તૃષ્ણાસૂત્રં → “ઇચ્છાય વજ્જતી લોકો ઇચ્છાવિનયાય મુચ્ચતિ । ઇચ્છાય વિપ્પહાનેન, સર્વં છિન્દતિ બન્ધન”ન્તિ ॥ ← (સં.નિ.૧ 19 10/૯/૬૯/પૃ.૪૭) ઇતિ ઇચ્છાસૂત્રં ચ વ્યાખ્યાતમ્ । સત્સંસ્કાર-સુમતિનાશકતયા મુક્તિદ્વેષો વૈદિકતન્ત્રસ્થાઽપુનર્બન્ધકાનામપિ પરિહાર્યતયૈવાઽભિમતઃ; → ન સંસ્કૃતં પ્રમિમીતઃ ← (ઋ.વે.૫/૭૬/૨) → સુમતિં ન જુગુક્ષતઃ ← (ઋ.વે.૮/૩૧/૭) ઇતિ ઋગ્વેદવચનયોઃ અન્યથાનુપપત્તેઃ । પ્રમિમીતઃ = નાશયત ઇત્યર્થઃ, જુગુક્ષતઃ = છાદયત ઇત્યર્થઃ ॥૧૨/૨૬॥

યોગબિન્દુવૃત્તિ(યો.વિં.૧૬૫ પૃ.)કૃન્મતાઽનુસારેણ મલં વ્યાખ્યાનયતિ- ‘મલ’ ઇતિ । મલસ્તુ = આત્મમલસ્તુ યોગ-કષાયાઘ્યા મનઃપ્રભૃતિયોગત્રિક-ક્રોધાદિકષાયચતુષ્કપરિણતિરૂપા આત્મનો યોગ્યતા = કર્મપ્રકૃતિ-પ્રદેશ-સ્થિતિ-રસબન્ધનિમિત્તતા મતા પૂર્વાચાર્યૈઃ, યથોક્તં શતકાભિધાનપઞ્ચમકર્મગ્રન્થે દેવેન્દ્રસૂરિભિઃ → જોગા પયડિ-પણસં ઠિઈ-અણુભાગં કસાયાઓ ← (શ.ક.૧૬) ઇતિ । પઞ્ચસઙ્ગ્રહેઽપિ શ્રીચન્દ્રમહત્તરા-ચાર્યેણ → પયડી-પણસંબંધા જોગેહિં, કસાયઓ ઇયરે ← (પં.સં.ભા.૧/દ્વા.૪/ગા.૨૦-પૃ.૧૮૬) ઇત્યુક્તમ્ । ‘સર્વાસાં કર્મપ્રકૃતીનાં પ્રકૃતિબન્ધઃ પ્રદેશબન્ધશ્ચ યોગેભ્યો ભવતિ । તત્ર પ્રકૃતિર્જ્ઞાનાવરણીયત્વાદિકઃ સ્વભાવવિશેષઃ, પ્રદેશાઃ = કર્મપરમાણવઃ । તથેતરૌ સ્થિતિબન્ધાઽનુભાગબન્ધૌ કષાયતઃ = કષાયેભ્યો ભવતઃ’ ઇતિ તદ્વત્તૌ શ્રીમલ્લયગિરિસૂરિઃ । પ્રકૃતિ-પ્રદેશબન્ધૌ યોગવૈચિત્ર્યાદિચિત્રૌ ભવતઃ, સ્થિતિ-રસબન્ધૌ કષાયવૈચિત્ર્યાદિચિત્રૌ ભવત ઇત્યન્ચય-વ્યતિરેકાભ્યાં તયોસ્તત્ર હેતુતા સિધ્યતીતિ શ્રીચન્દ્રમહત્તરાચાર્યાશયઃ । એતેન → જોગા પયડિપદેસા ઠિદિ-અણુભાગા કસાયદો હોંતિ ← (બૃ.ન.વ.૧૫૫) ઇતિ બૃહન્નયચક્ર-વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

વિશેષાર્થ :- મહાભિથ્યાત્વ તીવ્ર ભોગાસક્તિ પેદા કરાવે છે, જેના પરિણામે જીવને મોક્ષ ઉપર દ્વેષ થાય છે. મહાભિથ્યાત્વ રવાના થતાં, અનાદિ સહજમલનું જોર ઘટતાં, તીવ્ર ભોગાસક્તિ રવાના થાય છે. તેના પરિણામે મુક્તિદ્વેષ પણ આપમેળે પલાયન થાય છે. મુક્તિરાગજનક સામગ્રી ન હોવાથી, ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ કરવા છતાં પણ, હજુ સુધી મુક્તિઝંપના ખરા અર્થમાં ભલે જીવમાં પ્રગટેલી ન હોય. પરંતુ મોક્ષદ્વેષસંપાદક અનિવર્તનીય અજ્ઞાનસ્વરૂપ મહાભિથ્યાત્વ ન હોવાના કારણે મોક્ષદ્વેષ યોગની પૂર્વસેવા કરનાર જીવમાં હોતો નથી. (૧૨/૨૬)

• મલસ્વરૂપ મીમાંસા •

સહજ મલની અલ્પતાથી ભવતૃષ્ણા રવાના થાય છે આ બાબત આપણે રદમી ગાથામાં સમજી ગયા. પરંતુ સહજમલ એટલે શું ? આ પ્રશ્ન તો વણઉકેલ્યો જ રહી જાય છે. તેથી તેના ઉકેલ માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

ગાથાર્થ :- મલ એટલે યોગ અને કષાય નામની આત્માની યોગ્યતા. આવું માનવામાં ન આવે તો જીવપણું સમાન હોવાના કારણે અનિષ્ટ આપત્તિ સર્જાય. (૧૨/૨૭)

ટીકાર્થ :- યોગ અને કષાય નામની આત્માની યોગ્યતા એ જ મલસ્વરૂપે માન્ય છે. કારણ કે તેની જ વૃદ્ધિથી દોષનો વધારો થાય છે અને તેની જ હાનિથી દોષનો ઘટાડો થાય છે. બાકી જીવપણું તો બધા

૧. હસ્તાદર્શો ‘યોગ્યતાયોગ્ય..’ ઇત્યશુલ્કઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘સ્યાઽઽત્મનો વ્યવસ્થા’ ઇત્યશુલ્કઃ પાઠઃ ।

तस्या एव बहुत्वाऽल्पत्वाभ्यां दोषोत्कर्षाऽपकर्षोपपत्तेः । अन्यथा जीवत्वस्याऽविशेषतः = सर्वत्र साधारणत्वात् अतिप्रसङ्गः मुक्तेष्वपि बन्धाऽऽपत्तिलक्षणः स्यात् ॥२७॥

तदेवाह तस्या एव = आत्मनिष्ठकर्मसंश्लेषयोग्यताया एव बहुत्वाऽल्पत्वाभ्यां = प्रमाण-परिमाण-परिणामादिप्राबल्याऽपकर्षाभ्यां दोषोत्कर्षाऽपकर्षोपपत्तेः = कर्मबन्धाऽनुबन्धाऽऽधिक्य-न्यूनत्वसङ्गतेः, अन्य-व्यतिरेकाभ्यां योग्यतायास्तद्धेतुत्वसिद्धेः । योग-कपाययोः कर्मबन्धं प्रति हेतुत्वादेव सर्वस्तोकस्थितिकः कर्मबन्धः सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकर्वातनः, ततोऽसङ्ख्यातगुण एकेन्द्रियस्य, ततः सङ्ख्येयगुणो विक-लेन्द्रियस्य, ततः सङ्ख्यातगुणोऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य, ततः सङ्ख्येयगुणः संयतस्योत्कृष्टः स्थितिबन्धः, ततो देशविरतस्य जघन्यः स्थितिबन्धः सङ्ख्येयगुणः, ततो देशविरतस्योत्कृष्टः स्थितिबन्धः सङ्ख्येयगुणः, ततोऽविरतस्य सङ्ख्येयगुणस्थितिकः कर्मबन्ध इत्यादिकं कर्मग्रन्थवेदिनां प्रसिद्धम् । तदुक्तं देवेन्द्रसूरिभिः शतकाभिधाने पञ्चमे कर्मग्रन्थे→

जइलहुबंधो बायर, पज्ज असंखगुणा सुहुमपज्जऽहिगो । एसि अपज्जाण लहू, सुहुमेअर अपज्जपज्ज गुरू ॥ लहु बिय पज्जअपज्जे, अपजेअर बिय गुरू हिगो एवं । ति चउ असन्निसु नवरं, संखगुणो बियअमणपज्जे ॥ तो जइजिद्धो बन्धो, सङ्खगुणो देसविरय हस्सियरो । सम्मचउ सन्नचउरो, ठिइबन्धाणुकम सङ्खगुणा ॥

← (श.प.क.४९-५१) इति भावनीयम् ।

वयं तु ब्रूमः - साम्प्रायिककर्मबन्धं प्रति कषायत्वेन कारणता, ईर्यापथकर्मबन्धं प्रति च योगत्वेन हेतुता, अवश्यक्लृप्तत्वात् । यद्वा 'तेषु बन्धभेदेषु चतुर्षु प्रदेशबन्धो योगात् मनो-वाक्-कायव्यापारात्' (प्र.र.अ.३७) इति प्रशमरत्यवचूरिवचनात् प्रदेशबन्धं प्रति योगत्वेन, प्रशस्ताऽप्रशस्तप्रकृतिबन्धं प्रति प्रशस्ताऽप्रशस्तान्यतरयोगत्वेन, स्थितिबन्धं प्रति कषायत्वेन रसबन्धं प्रति च लेश्यात्व-कषायत्वाभ्यामस्तु कारणता, तथैवान्वय-व्यतिरेकयोरनुभूयमानत्वात् । लेश्याविशेषस्य तु अनुभागबन्धविशेषं प्रतीव स्थिति-बन्धविशेषं प्रत्यपि कारणताऽनपलपनीयैव । इत्थमेव → तत्र प्रदेशबन्धो योगात् तदनुभवनं कषाय-वशात् । स्थितिपाकविशेषस्तस्य भवति लेश्याविशेषेण ॥ ← (प्र.र.३७) इति प्रशमरतिवचनोपपत्तेः । यद्वाऽस्तु अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां कर्मबन्धत्वावच्छिन्नं प्रति योगत्वेनैव हेतुता, लाघवात् । इत्थमेव सयोगि-केवलनि कर्मबन्धोपपत्तेरिति ध्येयम् । विपक्षदण्डमाह अन्यथा = जीवस्य निरुक्ताऽनुगतरूपेण कर्मबन्ध-योग्यतामृतेऽपि आत्मत्वाऽपराभिधानस्य जीवत्वस्य कर्मबन्धनिमित्तत्वाऽभ्युपगमे जीवत्वस्य सर्वत्र = सर्वसंसारि-मुक्तजीवेषु साधारणत्वात् = अनुगतरूपेण सत्त्वात् मुक्तेष्वपि जीवेषु बन्धाऽऽपत्तिलक्षणः = कर्मबन्धाऽऽपत्तिरूपः अतिप्रसङ्गः दुर्निवारः स्यात् यद्वा जीवत्वाऽविशेषात् मुक्तवत् संसारिष्वपि तद-नापत्तिः स्यात् । एतेन बन्धस्याऽनादित्वात्रैनां विनाऽनुपपत्तिस्संसारिषु इति प्रतिक्षिप्तम्, प्रवाहाऽपेक्षया बन्धस्याऽनादित्वेऽपि व्यक्त्यपेक्षया सादित्वेन कृतकत्वसिद्धौ नियमेन योग्यतायाः कर्मबन्धकारणत्वसिद्धेः । यथोक्तं योगबिन्दौ →

सहजं तु मलं विद्यात् कर्मसम्बन्धयोग्यताम् । आत्मनोऽनादिमत्त्वेऽपि नायमेनां विना यतः ॥

श्रुवोमां अनुगत ङोवाना लीधे सिद्धना श्रुवोमां पश कर्मबंध थवानी सभस्या सश्रुशे. (१२/२७)

विशेषार्थ :- मल = कर्मबंधनी योग्यता = आत्माना योग अने कषाय. मतलब डे आत्मा कर्म

પ્રાગબન્ધાન્ન 'બન્ધ'ચેત્ કિં તત્રૈવ નિયામકમ્ । યોગ્યતાં તુ ફલોન્નેયાં બાધતે દૂષણં ન તત્ ॥૨૮॥

'પ્રાગિ'તિ । પ્રાક્ = પૂર્વ અબન્ધાદ્ = બન્ધાડભાવાત્ 'જીવત્વરૂપાડવિશેષેડપિ ન બન્ધો મુક્તસ્ય ચેત્ ? કિં તત્રૈવ = પ્રાગબન્ધે એવ નિયામકં ? યોગ્યતાક્ષયં વિના ।

અનાદિમાનપિ હ્યેષ બન્ધત્વં નાડતિવર્તતે । યોગ્યતામન્તરેણાડપિ ભાવેડસ્યાડતિપ્રસઙ્ગતા ॥
એવચ્ચાડનાદિમાન્ મુક્તો યોગ્યતાવિકલોડપિ હિ । બન્ધ્યેત કર્મણા ન્યાયાત્ તદન્યાડમુક્તવૃન્દવત્ ॥

← (યો.વિં.૧૬૪-૧૬૫-૧૬૬) ઇતિ ॥૧૨/૨૭॥

આક્ષેપ-પરિહારાભ્યાં યોગ્યતાં સાધયતિ- 'પ્રાગિ'તિ ।

નનુ કર્મબન્ધાડપત્તિકાલાત્ પ્રાક્ = શૈલેશીદશાયાં બન્ધાડભાવાત્ = અયોગિકેવલિજીવાડનુયોગિક-કર્મપ્રતિયોગિકસંયોગવિશેષલક્ષણબન્ધસ્ય મુક્તજીવગતનૂતનકર્મબન્ધં પ્રતિ ઋજુસૂત્રનયાનુગૃહીતાભિપ્રાયેણ કારણીભૂતસ્ય વિરહાત્ જીવત્વરૂપાડવિશેષેડપિ = સંસારિવત્ મુક્તેષુ જીવત્વસ્યાડભિન્નત્વેડપિ ન બન્ધ:

બાંધવાની યોગ્યતા ધરાવે છે- એવું શાના આધારે માની શકાય ? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે આત્મામાં રહેલ મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ યોગ અને ક્રોધ, માન આદિ કષાય એ જ આત્મગત કર્મબંધયોગ્યતા છે. તેમ કહેવાનું કારણ એ છે કે યોગ અને કષાય જેમ જેમ વધે તેમ તેમ કર્મબંધ વધે છે અને તે બન્ને જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ કર્મબંધ ઘટે છે. જેની વૃદ્ધિ-હાનિ અનુસારે કર્મબંધની વૃદ્ધિ-હાનિ થાય તેને જ કર્મબંધયોગ્યતા સ્વરૂપે કે આત્મમલરૂપે ઓળખાવી શકાય. એકેન્દ્રિય જીવમાં કર્મબંધ સૌથી ઓછો થાય છે, કારણ કે તેની પાસે યોગ અને કષાય અત્યંત મંદ-અલ્પ છે. જ્યારે પંચેન્દ્રિય જીવ સૌથી વધારે કર્મ બાંધી શકે છે, કારણ તેની પાસે યોગ અને કષાય સૌથી વધારે બળવાન સંભવી શકે છે. તેથી યોગ-કષાયને આત્મમલસ્વરૂપે કે કર્મબંધયોગ્યતારૂપે ઠરાવવા વધારે વ્યાજબી છે.

પરંતુ આત્મત્વ કે જીવત્વને જ આત્મમલસ્વરૂપે કે કર્મબંધયોગ્યતારૂપે સ્વીકારી ન શકાય. કારણ કે સંસારી કે મુક્ત-તમામ જીવોમાં આત્મત્વ કે જીવત્વ તો સમાન જ છે, હાજર જ છે. તેથી તેને આત્મમલરૂપે કે કર્મબંધયોગ્યતારૂપે સ્વીકારવાનો અર્થ એ થાય છે કે જ્યાં આત્મત્વ કે જીવત્વ હોય ત્યાં કર્મબંધયોગ્યતા રહેલી છે. આત્મત્વ-જીવત્વ તો સિદ્ધાત્મામાં પણ રહેલ છે. તેથી તેમને પણ કર્મ બંધાય છે - એવું માનવું પડે. પરંતુ આ વાત કોઈને પણ માન્ય નથી. માટે જીવત્વ કે આત્મત્વના બદલે યોગ-કષાયને આત્મમલરૂપે કે કર્મબંધયોગ્યતારૂપે માનવા ઉચિત છે. (૧૨/૨૭)

ગાથાર્થ :- 'પહેલાં બંધ ન થતો હોવાથી મોક્ષમાં બંધ થતો નથી' એમ કહેવું વ્યાજબી નથી. કેમ કે તેમાં જ નિયામક શું છે ? ફળબલગમ્ય યોગ્યતાને તે દૂષણ નડતું નથી. (૧૨/૨૮)

ટીકાર્થ :- (જીવત્વને કર્મબંધ પ્રત્યે નિમિત્ત માનનારા વિદ્વાનો કર્મમુક્ત જીવમાં જીવત્વ હોવા છતાં કર્મબંધ થવાની સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા માટે એમ કહે છે કે) → 'પૂર્વ = ૧૪મા ગુણઠાણે કર્મબંધ ન થતો હોવાથી જીવત્વ હોવા છતાં પણ મુક્ત જીવને કર્મબંધ થતો નથી.' ← (મતલબ એ છે કે પૂર્વકાલીન કર્મબંધ ઉત્તરકાલીન કર્મબંધ પ્રત્યે કારણ છે. અયોગી કેવલીગુણસ્થાનકે કર્મ બંધાતા નથી. માટે મોક્ષમાં પણ કર્મબંધ થઈ ન શકે. જીવત્વ ભલે ને હાજર હોય ! આમ પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. પરંતુ) આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે અયોગી ગુણસ્થાનકે જ કર્મબંધ ન થવામાં નિયામક કોણ છે ? એનો જવાબ કર્મબન્ધયોગ્યતાક્ષય

૧. હસ્તાદર્શ 'બંધયોહ્યતત્' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्श 'नियामकः' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्श 'जीवत्वस्त्ववि...' इत्यशुद्धः पाठः । मुद्रितप्रतौ च 'जीवत्वस्त्वा विशेषः' इत्यशुद्धः पाठः ।

યોગ્યતાં તુ ફલોન્નેયાં = ફલબલકલ્પનીયાં તદ્દૂષણં ન બાધતે 'તત્ર કુતો ન યોગ્યતા?'
 इत्यत्र फलाऽभावस्यैवोत्तरत्वात्।

= કર્મબન્ધો મુક્તસ્ય આત્મન ઇતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, કિં કર્મબન્ધાપત્તિકાલાત્ પ્રાક્ અબન્ધે = કર્મબન્ધવિરહે એવ નિયામકં = શાસકમ્ ? યોગ્યતાક્ષયં = યોગ-કપાયલક્ષણ-કર્મબન્ધયોગ્યતાધ્વંસં વિના નાસ્તિ તત્રાऽપરં નિયામકમિત્યર્થઃ । ન ચ યથા યોગ્યતાનઙ્ગીકારપક્ષે 'મુક્તાત્મનિ કથં ન પ્રાક્કર્મબન્ધઃ?' ઇતિ પર્યનુયોગવત્ યોગ્યતાભ્યુપગમપક્ષેऽપિ 'મુક્તાત્મનિ કથં ન યોગ્યતા ?' ઇતિ પર્યનુયોગસ્તુલ્ય એવેતિ વક્તવ્યમ્, કર્મબન્ધયોગ્યતાયાઃ કર્મબન્ધલક્ષણફલબલકલ્પનીયત્વાત્ । અત એવ ફલબલકલ્પનીયાં = કર્મબન્ધલક્ષણફલાન્વય-વ્યતિરેકસૂચિતવ્યાપ્ત્યનુમેયાં આત્મગતાં કર્મબન્ધસમ્બન્ધિનીં યોગ્યતાં તુઃ પ્રાક્કર્મબન્ધાऽભાવાऽપેક્ષયા વિશેષઘોતનાર્થઃ, તદ્દૂષણં ઉક્તપર્યનુયોગાऽસમાધાનલક્ષણં ન બાધતે, 'તત્ર = અયોગિ-કેવલિગુણસ્થાનકે મુક્તાત્મનિ વા કુતો ન યોગ્યતા = કર્મબન્ધયોગ્યતા ?' इत्यत्र પર્યનુયોગે ફલાऽભાવસ્યૈવ = કર્મબન્ધલક્ષણફલવિરહસ્યૈવ ઉત્તરત્વાત્ । પ્રાગબન્ધસ્ય મુક્તાત્મનિ નૂતનકર્મબન્ધાऽભાવઃ પ્રતિ નિમિત્ત-ત્વાऽભ્યુપગમે અયોગિકેવલિગુણસ્થાનકપ્રથમલક્ષણ એવ કર્મબન્ધાऽપત્તિઃ, તદવ્યવહિતપૂર્વલક્ષણે કર્મબન્ધસ્ય તન્મતે અપિ સત્ત્વાત્ ।

વસ્તુતસ્તુ મુક્તાત્મનિ યોગ-કપાયપરિણતિલક્ષણાયા યોગ્યતાયા વિરહોऽપિ ન કર્મબન્ધલક્ષણફલસ્ય વિરહેણ કલ્પનીયઃ કિન્તુ તત્સામગ્રીવિરહેઘૈવેતિ નાન્યોऽન્યાશ્રયપ્રસઙ્ગ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

કિઞ્ચ યોગ્યતામન્તરેણાપિ સંસારિણાં કર્મબન્ધઃ સ્વીક્રિયતે તદા મુક્તાત્મન્યપિ સોऽસ્તુ, ઉભયત્રાऽપિ યોગ્યતાવિરહસ્યાऽવિશેષાત્ । ન ચ તત્ર સોऽસ્તિ । અતઃ તત્ર યોગ્યતાવિરહોऽનાવિલ એવ । યથોક્તં યોગબિન્દો →

તદન્યકર્મવિરહાત્ ન ચેત્તદ્બન્ધ ઇષ્યતે । તુલ્યે તદ્યોગ્યતાઽભાવે નનુ કિં તેન ચિન્ત્યતામ્ ? ॥

તસ્માદવશ્યમેષ્ટવ્યા સ્વાભાવિક્યેવ યોગ્યતા । તસ્યાऽનાદિમતી સા ચ મલનાન્મલ ઉચ્યતે ॥

← (યો.બિં.૧૬૭-૧૬૮) ઇતિ ।

સિવાય બીજો કોઈ નથી. (અર્થાત્ શૈલેશીકરણ દ્વારા સંપૂર્ણ યોગનિરોધ થયેલ હોવાના લીધે ૧૪મા ગુણઠાણે કર્મબંધ થતો નથી. કષાય ન હોવાથી સાંપરાયિક કર્મબંધ ૧૪મા ગુણઠાણે નથી થતો. આમ યોગ અને કષાય સ્વરૂપ કર્મબન્ધયોગ્યતા નષ્ટ થવાથી ૧૪મા ગુણસ્થાનકે કર્મબંધ નથી થતો. આમ જ પૂર્વપક્ષીએ કહેવું પડશે. માટે કર્મબંધ પ્રત્યે જીવત્વ નહિ પણ આત્મગત યોગ-કષાયસ્વરૂપ યોગ્યતાને જ કર્મબંધનું નિમિત્ત માન્યા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ પૂર્વપક્ષી પાસે પણ નથી જ રહેતો. એવું ફલિત થાય છે.)

જો અહીં પૂર્વપક્ષી એવી સમસ્યા રજુ કરે કે → ૧૪મા ગુણસ્થાનકે અથવા મોક્ષમાં શા માટે કર્મબન્ધ યોગ્યતા નથી ? ← તો આ સમસ્યા યોગ્યતાને નડતરરૂપ બનતી નથી. કારણ કે યોગ્યતા તો ફલબલગમ્ય છે. જ્યાં કર્મબંધ થતો હોય ત્યાં કર્મબંધની યોગ્યતા છે. તથા જ્યાં જ્યારે કર્મબંધ થતો ન હોય ત્યાં ત્યારે કર્મબંધની યોગ્યતા નથી હોતી. આમ કર્મબંધસ્વરૂપ ફળ દ્વારા આત્મગત કર્મબંધયોગ્યતા જાણી શકાય છે. તેથી '૧૪મા ગુણઠાણે કે મોક્ષમાં કર્મબંધયોગ્યતા કેમ નથી ?' આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે ત્યાં કર્મબંધ થતો ન હોવાના કારણે ત્યાં કર્મબંધયોગ્યતા નથી - એવું જાણી શકાય છે.

યુક્તં ચૈતત્, બન્ધસ્ય બધ્યમાનયોગ્યતાઽપેક્ષત્વનિયમાદ્વસ્ત્રાદીનાં મજ્જિષ્ઠાદિરાગરૂપબન્ધને તથા-
દર્શનાત્, તદ્વૈચિત્ર્યેણ ફલભેદોપપત્તેઃ, તસ્યા અન્તરઙ્ગત્વાત્ ।

યુક્તઞ્ચૈતત્ બન્ધસ્ય બધ્યમાનયોગ્યતાપેક્ષત્વનિયમાત્ = 'યો યો બન્ધઃ સ સ બધ્યમાનયોગ્યતાપેક્ષ'
ઇતિ વ્યાપ્તેઃ, વ્યાપ્તિગ્રાહકસ્થલમાહ- વસ્ત્રાદીનાં મજ્જિષ્ઠાદિરાગરૂપબન્ધને = મજ્જિષ્ઠા-લાક્ષાદિરઞ્જન-
લક્ષણબન્ધને તથાદર્શનાત્ = રાગલક્ષણબન્ધાઽનુયોગિવસ્ત્રાદિગતયોગ્યતાઽપેક્ષોપલબ્ધેઃ, અન્યથા ગગનાદાવપિ
મજ્જિષ્ઠાદિના રાગાઽપત્તેઃ । અનુયોગિયોગ્યતામિવ પ્રતિયોગિયોગ્યતામપિ બન્ધોઽપેક્ષતે, યતો મજ્જિષ્ઠાદિના
વસ્ત્રાદિકં રજ્યતે, ન તુ જલાઽનિલાદિના । તદ્વૈચિત્ર્યેણ = મજ્જિષ્ઠા-નીલિમા-હરિદ્રાદિ-સૌત્રિકૌર્ણિક-
ચિનાંશુકાદિગતયોગ્યતાવૈવિધ્યેન ફલભેદોપપત્તેઃ = સર્વકાલીન-દીર્ઘકાલીનાત્પકાલીનરાગાદિલક્ષણબન્ધવિ-
શેષસઙ્ગતેઃ । વસ્ત્રાદીનાં મજ્જિષ્ઠાદિરાગલક્ષણો બન્ધો જીવસ્ય ચ કર્મસંયોગવિશેષલક્ષણો બન્ધઃ ।
તયોરવશ્યં યોગ્યતામપેક્ષતે । પ્રતિયોગિયોગ્યતાઽનપેક્ષણે લોકસ્થૈઃ સર્વૈરપિ પુદ્ગલૈર્જીવો બધ્યેત, અનુ-
યોગિયોગ્યતાઽનપેક્ષણે ચ કર્મદલિકૈર્ગગનાદિકમપિ બધ્યેત । અતોઽન્વય-વ્યતિરેકાભ્યાં જીવ-કર્મદલિકયો-
રુભયોરેવ યોગ્યતાં બન્ધોઽપેક્ષતે, અન્યથા પુદ્ગલપરાવર્તાઽઽનન્ત્યાઽનુપપત્તેઃ । યથોક્તં વિંશિકાયાં →
'તહ તમ્ગેજ્ઞસહાવા જહ પુગ્ગલમો હવંતિ નિયમેણ । તહ તમ્ગહણસહાવો આયા ય તઓ ઉ પરિયદ્ઢા ।।
એવં ચરમોઽવેસો નીર્ઘે જુજ્ઞહ્ ઇહરહા ઉ । તત્તસ્સહાવક્ષયવજ્જિઓ ઇમો કિં ન સવ્વો વિ ? ।।' (વિં.વિં.૪/૪-૫) ઇતિ ।

કિઞ્ચ યદ્વૈચિત્ર્યેણ યદ્વૈચિત્ર્યમુપપદ્યતે તત્ તત્ર નિયામકમિતિ નિયમાત્ મજ્જિષ્ઠા-નીલિમા-હરિદ્રાદિ-
સૌત્રિકૌર્ણિક-ચિનાંશુકાદિવસ્ત્રનિષ્ઠયોગ્યતાવૈચિત્ર્યેણ યાવત્કાલીન-દીર્ઘકાલીન-સ્વલ્પકાલીનરાગરૂપબન્ધને તથા-
દર્શનાત્ તદ્વૈચિત્ર્યેણ = કર્મદલિક-જીવ-તદુભયગતયોગ્યતાવૈચિત્ર્યેણ ફલભેદોપપત્તેઃ = સપ્તતિકોટાકોટી-
સાગરોપમાઽન્તઃકોટાકોટીસાગરોપમાદિકાલિક-વિજાતીયસંયોગલક્ષણફલવિશેષસઙ્ગતેઃ ઉભયગતયોગ્યતા-
વૈચિત્ર્યસ્ય બન્ધવૈચિત્ર્યે નિયામકત્વમઙ્ગીકર્તવ્યમ્, તામન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ, તથૈવાઽન્વય-વ્યતિરેકોપલબ્ધેરિ-
ત્યવધેયમ્ । કર્મદલિકગતયોગ્યતાયા બહિરઙ્ગત્વેઽપિ તસ્યાઃ = જીવગતભવભ્રમણકારણીભૂત-નિરુક્તકર્મ-
બન્ધયોગ્યતાયા અનાદ્યૌપાધિકસ્વભાવત્વેન અન્તરઙ્ગત્વાત્ = ઉપાદાનકારણત્વાત્ । ન ચૈવં પૂર્વસેવાદિવૈય-

આ વાત માનવી વ્યાજબી પણ છે. કારણ કે કર્મબંધ તો કર્મથી બંધાતા જીવની યોગ્યતા અનુસાર જ થાય - એવો નિયમ અહીં કામ કરે છે. આ નિયમ પ્રામાણિક પણ છે. કારણ કે વસ્ત્ર વગેરેમાં મજ્જિષ્ઠ વગેરેનો રંગ કરવા સ્વરૂપ બંધનમાં તે પ્રમાણે નિયમ દેખાય છે. (વસ્ત્રમાં રંગાવાની યોગ્યતા હોવાના કારણે મજ્જિષ્ઠ વગેરેથી તેને રંગી શકાય છે. વસ્ત્ર વગેરેમાં રંગાવાની યોગ્યતા ન હોવા છતાં પણ જો તેને મજ્જિષ્ઠ રંગી શકતા હોય તો આકાશને પણ તે રંગી દેશે. પણ એવું થતું નથી. આકાશ વગેરે અરૂપી પદાર્થ ક્યારેય મજ્જિષ્ઠ કે બીજા કલરથી (=રંગથી) રંગાતા જ નથી. કારણ કે તેમાં રંગાવાની-રંજિત થવાની યોગ્યતા જ રહેતી નથી. રંગાઈ જવું તે વસ્ત્ર વગેરે માટે એક જાતનું અમુક ચોક્કસ અવસ્થામાં-નિયતવર્ણ સ્વરૂપે રહેવાનું બંધન જ છે. આ બંધન પ્રત્યે જેમ વસ્ત્રગત યોગ્યતા નિમિત્ત છે. તેમ આત્મામાં કર્મબંધ થવા પ્રત્યે આત્મગત કર્મબંધયોગ્યતા માનવી જરૂરી છે.)

તત્પરિપાકાર્થમેવ હેત્વન્તરાડપેક્ષણાદિત્યાચાર્યાઃ ॥૨૮॥

દિદૃક્ષા ભવબીજં ચાડવિદ્યા ચાડનાદિવાસના । 'ભદ્ર્યેષૈવાશ્રિતા સાંખ્ય-શૈવ-વેદાન્તિ-સૌગતૈઃ ॥૨૯॥

ધ્યપ્રસક્તિઃ, તત્પરિપાકાર્થમેવ = આત્મનિષ્ઠબન્ધયોગ્યતાપરિપાકકૃતે એવ હેત્વન્તરાડપેક્ષણાત્ = કાલાડ-પેક્ષયા હેત્વન્તરસ્ય ગુરુદેવાદિપૂજનાદિલક્ષણસ્ય પૂર્વસેવાદ્યપરાભિધાનસ્યાડપેક્ષણાદ્ ઇતિ આચાર્યાઃ = શ્રીહરિ-ભદ્રસૂર્યો વ્યાચક્ષતે । યથાડપક્વકદલિફલં તરુસ્થિતં સત્ કાલેન પરિપાકમુપૈતિ તૃણાદિસહકારેણ ચ ઙ્ઙટિતિ પરિપાકમુપૈતિ । પાકદશાયાં તદીયત્વક્સમ્બન્ધોડપિ શૈથિલ્યમાપદ્યતે તથૈવ ભોગમાર્ગાવસ્થિતભવ્ય-જીવગતા કર્મબન્ધયોગ્યતાડપિ કેવલેન કાલેન વિલમ્બતઃ પરિપાકમુપૈતિ, યથાડવસ્થિતયોગપૂર્વસેવાદિ-સહકારેણ ચ દ્રુતં પરિપાકમુપૈતિ । આત્મગત-કર્મબન્ધયોગ્યતાપરિપાકદશાયાં ચ તજ્જીવકર્મસમ્બન્ધવિશેષોડપિ શૈથિલ્યમાપદ્યતે । અત એવ ચરમાવર્તકાલે નિર્દમ્ભં યોગપૂર્વસેવાદિસાચિવ્યેનાડડવિર્ભૂતાડપુનર્બન્ધકત્વો યોગી સપ્તતિકોટાકોટિકાલપ્રમિતસ્થિતિકર્મસમ્બન્ધકરણે નૈવ વ્યાપ્રિયતે । ઇત્યં કેવલકાલપ્રારબ્ધ-સમુચિત-યોગ્યતાશાલિનિ ચરમાવર્તવર્તિનિ જીવે યા કર્મબન્ધયોગ્યતા વર્તતે કાત્સ્વર્નન ઙ્ઙટિતિ તત્પરિપાકાર્થ યોગ-પૂર્વસેવાદ્યપેક્ષા યુજ્યત એવેત્યાચાર્યાડડશયઃ પ્રતિભાત્યસ્માકમ્ ॥૧૨/૨૮॥

આત્મગત કર્મબંધયોગ્યતા બદલી જવાથી કર્મબંધ રૂપી ફળમાં પણ ભેદ પડી જાય છે. આ વાત તો જ સંગત થાય જો કર્મબંધ સ્વરૂપ કાર્ય પ્રત્યે આત્મગત યોગ્યતાને તેનું નિયામક માનવામાં આવે. જેના ફેરફારથી જેમાં ફેરફાર થાય તેને તેનું કારણ માન્યા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ રહેતો જ નથી. આત્મામાં રહેલી કર્મબંધયોગ્યતા એ કર્મબંધનું અંતરંગ કારણ છે. તેના પરિપાક માટે જ પૂર્વસેવા વગેરે સાધનોનું અવલંબન લેવામાં આવે છે -એમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ ફરમાવે છે. (૧૨/૨૮)

વિશેષાર્થ :- ઘણી બાબત ટીકાર્થમાં અવસરોચિત કાઉંસ () દ્વારા દર્શાવેલ છે. છતાં અહીં એટલો વિવેક રાખવો કે કાર્મણવર્ગણામાં કર્મબંધની બહિરંગ યોગ્યતા છે. જ્યારે દેહધારી આત્મામાં કર્મબંધની અંતરંગયોગ્યતા રહેલી છે. ચરમાવર્ત કાળ દ્વારા આત્મગત કર્મબંધસંબંધી અંતરંગયોગ્યતાનો પરિપાક થાય છે. દા.ત. કાચું કેળું જેમ જેમ પાકે તેમ તેમ છાલમાં કેળા સાથેનો સંબંધ શિથિલ થતો જાય છે. બરાબર આ જ રીતે આત્મામાં રહેલી કર્મબંધયોગ્યતા જેમ જેમ પાકતી જાય છે તેમ તેમ કર્મબંધમાં અમુક ચોક્કસ પ્રકારની શિથિલતા આવતી જાય છે. પરંતુ ઝડ ઉપર કેળાને પાકવામાં વધુ વાર લાગે. ઘાસ, પાંદડા વગેરેમાં મૂકવામાં આવે તો તે જલ્દી પાકી જાય છે. તેમ માત્ર કાળ દ્વારા જીવગત કર્મબંધયોગ્યતાનો પરિપાક થવામાં ઘણો સમય નીકળી જાય છે. ચરમાવર્તમાં આવ્યા બાદ પણ દીર્ઘકાળ સંસારભ્રમણ ચાલુ ના રહે તે માટે આત્મગત કર્મબંધયોગ્યતાનો ઝડપથી પરિપાક થવો જરૂરી છે. તે માટે યોગની પૂર્વસેવા વગેરે સાધનોની અપેક્ષા અવશ્ય રહે છે. તેના માધ્યમથી કર્મબંધની યોગ્યતા ઝડપથી પાકી જાય છે, કર્મબંધ અત્યંત શિથિલ થતો જાય છે. આમ કાળકૃત યોગ્યતાપરિપાકથી ભિન્ન યોગ્યતાપરિપાક માટે યોગપૂર્વસેવા વગેરે સાધનો ઘણા ઉપકારી નિવરે છે. આવો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજનો આશય યોગબિંદુ ગ્રંથના પરિશીલન દ્વારા સૂચિત થાય છે. (૧૨/૨૮)

❁ કર્મબંધયોગ્યતા વિવિધ દર્શનોમાં માન્ય ❁

ગાથાર્થ :- દિદક્ષા, ભવબીજ, અવિદ્યા અને અનાદિવાસના શબ્દ દ્વારા સાંખ્ય, શૈવ, વેદાન્તી

‘દિદૃક્ષે’તિ । પુરુષસ્ય પ્રકૃતિવિકારાન્ દ્રષ્ટુમિચ્છા દિદૃક્ષા ‘સૈવેયમિતિ સાઙ્ખ્યાઃ । ભવવીજમ્
ઇતિ શૈવાઃ । અવિદ્યા ઇતિ વેદાન્તિકાઃ અનાદિવાસના ઇતિ સૌગતાઃ ॥૨૧॥

‘પ્રત્યાવર્ત વ્યયોઽપ્યસ્યાસ્તદલ્પત્વેઽસ્ય સમ્ભવઃ । અતોઽપિ શ્રેયસાં શ્રેણી કિં પુનર્મુક્તિરાગતઃ ॥૩૦॥

પ્રત્યાવર્તમિતિ । પ્રત્યાવર્ત = પ્રતિપુદ્ગલાવર્ત વ્યયોઽપિ = અપગમોઽપિ અસ્યાઃ = યોગ્યતાયાઃ,
દોષાણાં ક્રમદ્વાસં વિના ભવ્યસ્ય મુક્તિગમનાદ્યનુપપત્તેઃ ।

एनामेव तन्त्रान्तरमताऽऽविष्करणेन समर्थयमान आह- ‘द्विदृक्षे’ति । सैव = द्विदृक्षैव इयं = कर्मबन्ध-
योग्यता । ‘जगत्सत्यमि’ति भ्रान्तिरूपा अविद्या इयं योग्यता इति वेदान्तिकाः । अनादिविवासना =
अनादिक्लेशरूपा वासना इति सौगताः । अविद्या सौगतानामपि सम्मता । तदुक्तं धम्मपदे → अविज्जा
परमं मलं ← (ध.प.१८/९) इति । तदुक्तं योगबिन्दौ → ‘द्विदृक्षा-भववीजादिशब्दवाच्या तथा तथा ।
इष्टा चान्यैरपि ह्येषा मुक्तिमार्गाऽवलम्बिभिः ॥’ ← (यो.बिं.१६९) इति । तद्विलये नैवात्मनः
कर्मप्रकृतिपरिणतिः सम्भवति । यथोक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → ‘द्विदृक्षाद्यात्मभूतं तन्मुख्यमस्य निवर्तते ।
प्रधानादिनतेर्हेतुस्तदभावात् तन्नतिः ॥’ (यो.दृ.स.२००) ‘न तन्नतिः = नैव प्रकृत्यपराऽभिधानप्रधान-
परिणतिः’ ॥१२/२९॥

एवं सति यत्सिद्धं तदाह- ‘प्रत्यावर्तमि’ति । प्रतિपुद्गलावर्तं नैकस्मिन्नेव चरमावर्तं इत्यर्थः, योग्य-
तायाः = आत्मनिष्ठकर्मबन्धयोग्यताया अपगमोऽपि व्यावृत्तिरूपः, अनपगमस्तावदस्त्येवेत्यपिशब्दार्थः,
सुनीतितः स्थितः, दोषाणां क्रमद्वાસં = क्रमिकलयं विना भव्यस्य = मुक्तिगमनाऽर्हस्य जीवस्य मुक्तिगम-
नाद्यनુપપત્તેઃ । અચરમાવર્તકાલે સહજમલસ્ય ક્રમિકહાન્યનઙ્ગીકારે મલાઽપગમસ્યૈવાઽનુપપત્તેઃ । ન ચૈ-

अने बौद्ध वदे आ योग्यता ञ स्वीकारायेल छे. (१२/२९)

ટીકાર્થ :- સાંખ્યમતે પ્રકૃતિના વિકારોને જોવાની પુરુષને જે ઈચ્છા થાય છે તે જ પ્રસ્તુત
કર્મબંધયોગ્યતા છે. શૈવ લોકો જેને ભવબીજ કહે છે, વેદાન્તીઓ જેને અવિદ્યા કહે છે તથા બૌદ્ધો
જેને અનાદિવાસના કહે છે તે પ્રસ્તુત કર્મબંધયોગ્યતા જ સમજવી. (૧૨/૨૯)

વિશેષાર્થ :- સાંખ્યમતે પ્રકૃતિના વિકાર બુદ્ધિ, અહંકાર, ઈન્દ્રિય વગેરે છે. તેને જોવાની ઈચ્છા પુરુષને
= આત્માને થાય છે. એના લીધે જ પ્રકૃતિનું આધિપત્ય નિવૃત્ત થતું નથી. આવી સાંખ્યમાન્યતા આત્મગત
કર્મબંધયોગ્યતાને જ જુદા શબ્દો દ્વારા સૂચિત કરે છે. તે જ રીતે બાકીના મતમાં સમજ લેવું. (૧૨/૨૯)

• દરેક પુદ્ગલાવર્તમાં કર્મબંધયોગ્યતામાં ઘટાડો •

ગાથાર્થ :- દરેક પુદ્ગલાવર્તમાં કર્મબંધયોગ્યતા ઘટે છે. તે ઘટે તો મુક્તિનો અદ્વેષ સંભવે. મુક્તિ
પ્રત્યેના અદ્વેષથી પણ કલ્યાણોની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. મુક્તિરાગથી થતી કલ્યાણપરંપરાની તો શી
વાત કરવી ? (૧૨/૩૦)

ટીકાર્થ :- દરેક પુદ્ગલપરાવર્તકાળ દરમ્યાન આત્મગત કર્મબંધયોગ્યતા ઘટતી જાય છે. કારણ
કે દોષોનો ક્રમસર ઘટાડો થયા વિના ભવ્ય જીવનું મોક્ષમાં જવું અસંગત થઈ જાય. આમ બંધયોગ્યતા

तदल्पत्वे = 'योग्यताऽल्पत्वे अस्य = मुक्त्यद्वेषस्य सम्भवः = उपपत्तिः । तदुक्तं- "एवं चाऽपगमोऽप्यस्याः प्रत्यावर्तं सुनीतितः । स्थित एव तदल्पत्वे भावशुद्धिंरपि ध्रुवा ॥" (यो.विं.१७०) अतोऽपि = मुक्त्यद्वेषादपि श्रेयसां श्रेणी = कुशलानुबन्धसन्ततिः । किं पुनः वाच्यं मुक्तिरागतः तदुपपत्तौ ॥३०॥

वमचरमावर्तकालेऽपि धर्माधिकारिताऽऽपत्तिस्स्यादिति शङ्कनीयम्, अचरमावर्तकाले सहजमलाऽपराभिधानबन्धयोग्यताहासेऽपि धर्माधिकारिताप्रायोग्यस्य कर्मबन्धयोग्यताहासविशेषस्य विरहात् । स च चरमावर्ते एव भवति । न हि कार्पापणमात्रेण 'धनवान्' इति व्यपदिश्यते । इत्थञ्च 'तस्मादचरमावर्तेष्वध्यात्मं नैव युज्यते' (यो.विं.९३) इति योगबिन्दुवचनमप्युपपद्यते ।

एवं क्रमेण चरमावर्तकाले योग्यताऽल्पत्वे = कर्मबन्धयोग्यताहासविशेषे सति मुक्त्यद्वेषस्य उपपत्तिः = सङ्गतिस्स्यात् । प्रकृते योगबिन्दुसंवादमाह- 'एवमि'ति । 'भावशुद्धिः' मुक्त्यद्वेषादिलक्षणाऽऽत्मपरिणतिनिर्मलताऽत्राऽवगन्तव्या ।

सामान्यतोऽप्यद्वेषस्य कुशलमूलत्वमभिमतं किं पुनः मुक्त्यद्वेषस्य ? एतेन → तीणि कुसलमूलाणि - अलोभो कुसलमूलं, अदोसो कुसलमूलं, अमोहो कुसलमूलं ← (दी.नि.३/१०/३०५, पृ.१७१) इति दीर्घनिकायवचनमपि व्याख्यातम् । अत एव मुक्त्यद्वेषादपि कुशलाऽनुबन्धसन्ततिः = शुद्धयोगवीजोपादानजिनवचनपरिणत्यादिकुशलाऽनुबन्धपरम्परा सङ्गच्छते चरमावर्तकाले । यथोक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → चरमे पुद्गलावर्त्ते तथाभ्यत्वपाकतः । संशुद्धमेतन्नियमात्राऽन्यदाऽपीति तद्विदः ॥ ← (यो.दृ.स.२४) इति । 'एतत् = जिनेषु कुशलादिचित्तम्' । षोडशकेऽपि → तस्माच्चरमे नियमादागमवचनमिह पुद्गलाऽऽवर्त्ते । परिणमति तत्त्वतः खलु स चाऽधिकारी भवत्यस्याः ॥ ← (पो.५/८) इत्युक्तम् । 'अस्याः = लोकोत्तरतत्त्वसम्प्राप्तेः' । अत एव धर्मयौवनकालोऽयमुच्यते । यथोक्तं विशिकाप्रकरणे → अचरिमपरियट्टेसुं कालो भवबालकालमो भणिओ । चरिमो उ धम्मजुव्वणकालो तह चित्तभेओत्ति ॥ ← (विं.विं.४/१९) इति ।

किं पुनर्वाच्यं मुक्तिरागतः तदुपपत्तौ = कुशलाऽनुबन्धसन्तत्युपपत्तौ ? कुशलाऽनुबन्धसन्ततिः बीजादिक्रमेण विशिकाप्रकरणे →

बीजाइकमेण पुणो जायइ एसुत्थ भव्वसत्ताणं । नियमा, ण अन्नहा वि इड्डफलो कप्परुक्खु व्व ॥ बीजं विमस्स नेयं दड्डुणं एयकारिणो जीवे । बहुमाणसंगयाए सुद्धपसंसाइ करणिच्छा ॥ तीए चेवऽणुबंधो अकलंको अंकुरो इहं नेओ । कड्डं पुण विन्नेया तदुवायन्नेसणा चित्ता ॥

अमुक प्रमाशमां घटे तो मुक्तिअद्वेष संभवी शके. केम के योगबिंदु ग्रंथमां जशावेल छे के → आ रीते कर्मबंधयोग्यतानो व्यय पण दरेक पुद्गलपरावर्तमां युक्तिथी सिद्ध थाय छे. आ रीते कर्मबंधयोग्यतानो घटाओ सिद्ध थये छते भावशुद्धि पण योक्कस मानवी ज रडी. ← प्रस्तुत मुक्तिअद्वेषथी पण कुशलानुबंधनी परंपरा प्राप्त थाय छे तो पछी मुक्तिरागथी कुशलानुबंधनी परंपरा संगत थवामां तो कोई प्रश्न ज ओभो थतो नथी. (१२/३०)

ન ચાયમેવ રાગઃ સ્યાન્મૃદુમધ્યાધિકત્વતઃ । તત્રોપાયે ચ નવધા યોગિભેદપ્રદર્શનાત્ ॥૩૧॥

ન ચેતિ । ન ચાયમેવ = મુક્ત્યદ્વેષ એવ રાગઃ^૧ સ્યાત્ = મુક્તિરાગો ભવેદિતિ વાચ્યમ્ ।
મૃદુમધ્યાધિકત્વતઃ = જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભાવાત્ । તત્ર = મુક્તિરાગે ઉપાયે ચ = મુક્ત્યુપાયે^૨

તેસુ પવિત્તી ય તહા ચિત્તા પત્તાઇસરિસિગા હોઇ । તસ્સંપત્તી પુપ્ફં ગુરુસંજોગાઇરૂવં તુ ॥
તત્તો સુદેસનાઈહિં હોઇ જા ભાવધમ્મસંપત્તી । તં ફલમિહ વિન્નેયં પરમફલપસાહગં નિયમા ॥
વીજસ્સ વિ સંપત્તી જાયઇ ચરિમંમિ ચેવ પરિયદ્દે । અચ્ચંતસુંદરા જં એસા વિ તઓ ન સેસેસુ ॥

← (૫/૧-૬) इत्थमावेदिता ॥१२/३०॥

મુક્ત્યદ્વેષ-તદ્રાગયોરભેદમપાકર્તુમાહ- 'ન ચે'તિ । અભાવે તારતમ્યાઽસમ્ભવાત્ મુક્તિરાગસ્ય મુક્ત્ય-
દ્વેષરૂપત્વે મુક્તિરાગસ્ય શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધતારતમ્યાઽનુપપત્તેરિત્યાશયેનાહ- જઘન્ય-મધ્યમોત્કૃષ્ટભાવાત્ = મુક્તિરાગસ્ય
શાસ્ત્રે જઘન્ય-મધ્યમોત્કૃષ્ટત્વશ્રવણાત્ । કથમ્ ? इत्याशङ्कायामाह- મુક્તિરાગે મુક્ત્યુપાયે ચેતિ । ઉપાયશ્ચાત્ર
શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાલક્ષણોઽવગન્તવ્યઃ । અયમત્રાશયઃ યોગાવતારદ્વાત્રિંશિકાયાં (ભાગ-૫, પૃ.૧૩૨૫)
વક્ષ્યમાણરીત્યા પાતઙ્ગલયોગદર્શને યોગો દ્વિધા, સમ્પ્રજ્ઞાતોઽસમ્પ્રજ્ઞાતશ્ચ । તત્રાઽસમ્પ્રજ્ઞાતોઽપિ દ્વિવિધઃ
ભવપ્રત્યય ઉપાયપ્રત્યયશ્ચ । 'ભવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્ । શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાપૂર્વક
ઇતરેષામિ'તિ (યો.સુ.૧/૧૯-૨૦) યોગસૂત્રકારઃ । → 'મમાયં યોગ એવ પરપુરુષાર્થસાધનમિ'તિ પ્રત્યયઃ
= શ્રદ્ધા, તસ્યાઞ્ચ શ્રદ્ધાયામવસિતાયાં વીર્યં = ઉત્સાહો ભવતિ, 'સર્વથા યોગં સમ્પાદયિષ્યામી'તિ ।
એતાદૃશોત્સાહેન તદા તદાઽનુષ્ટેયાનિ યોગાઙ્ગાનિ સ્મર્યન્તે । તયા ચ સ્મૃત્યા સમ્યગનુષ્ટિતસમાધેરધ્યા-
ત્મપ્રસાદે સતિ ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞોદેતિ । તત્પૂર્વકઃ = તત્પ્રજ્ઞાપૂર્વકોઽસમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિઃ ઇતરેષાં = વિદેહ-
પ્રકૃતિલયેભ્યોઽર્વાચીનાનાં યોગિનાં સિદ્ધ્યતિ ← (યો.સુધા.૧/૨૦) इति योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रसरस्वती ।
તે ચોપાયાઃ પ્રાણિનાં પ્રાક્સંસ્કારબલાન્મૃદુ-મધ્યાઽધિમાત્રભેદાત્ ત્રિવિધા ભવન્તિ । પ્રકૃતે પાતઙ્ગલયોગદર્શ-

વિશેષાર્થ :- દરેક પુદ્ગલ પરાવર્તમાં જીવગત કર્મબંધયોગ્યતા ન ઘટે તો એકાએક ચરમાવર્તમાં
કાંઈ તે સર્વથા ઉચ્છેદ પામી ન શકે. માટે માનવું જ પડે કે અચરમાવર્તકાળમાં પણ દરેક પુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં
જીવમાં કર્મ બાંધવાની યોગ્યતા અંશતઃ ઘટતી જાય છે. ચરમાવર્ત આવે ત્યાર સુધીમાં કર્મ બાંધવાની
યોગ્યતામાં અમુક ચોક્કસ પ્રકારનો ઘટાડો થઈ ચૂક્યો હોય છે જેના પરિણામે મુક્તિઅદ્વેષ ગુણ જીવમાં
પ્રગટી શકે છે. અચરમાવર્તકાળમાં સહજ મલનો ઘટાડો થવા છતાં એટલો ઘટાડો નથી થતો હોતો
કે અચરમાવર્તમાં મુક્તિઅદ્વેષ ગુણ પ્રગટી શકે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૨/૩૦)

❁ મુક્તિરાગ અને મુક્તિઅદ્વેષ બંને જુદા છે. ❁

ગાથાર્થ :- મુક્તિઅદ્વેષ જ મુક્તિરાગ નથી, કારણ કે મુક્તિરાગ મૂદુ, મધ્યમ અને અધિક પ્રમાણમાં
હોય છે. મુક્તિરાગમાં અને ઉપાયમાં નવ પ્રકારે યોગીના ભેદો શાસ્ત્રમાં બતાવેલ છે. (૧૨/૩૧)

ટીકાર્થ :- 'મુક્તિઅદ્વેષ જ મુક્તિરાગ છે'- એમ કહેવું ન જોઈએ. કારણ કે મુક્તિરાગમાં મૂદુ =
જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ - આવા ભેદ છે. આનું પણ કારણ એ છે કે મુક્તિરાગમાં અને મુક્તિ ઉપાયમાં
નવ પ્રકારે યોગીઓના ભેદ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ છે. તે આ રીતે - (૧) જઘન્ય મુક્તિઉપાય - જઘન્ય સંવેગ

૧. હસ્તાદર્શ 'રાગતઃ' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'મુક્ત્યુપાયે ચ' इति नास्ति ।

ચ નવધા = નવભિઃ પ્રકારૈર્યોગિભેદસ્ય પ્રદર્શનાદુપવર્ણનાત્ (=યોગિભેદપ્રદર્શનાત્) । તથાહિ-
(૧) મૃદૂપાયો મૃદુસંવેગઃ, (૨) મધ્યોપાયો મૃદુસંવેગઃ, (૩) અધ્યુપાયો મૃદુસંવેગઃ, (૪) મૃદૂપાયો
મધ્યસંવેગઃ, (૫) મધ્યોપાયો મધ્યસંવેગઃ, (૬) અધ્યુપાયો મધ્યસંવેગઃ, (૭) મૃદૂપાયો અધિસંવેગઃ,
(૮) મધ્યોપાયોઽધિસંવેગઃ, (૯) અધ્યુપાયોઽધિસંવેગશ્ચેતિ નવધા યોગિન ઇતિ યોગાચાર્યાઃ ॥૩૧॥

નાનુસારેણ યોગિનાં નવભેદમાહ 'મૃદૂપાયો મૃદુસંવેગ' ઇત્યાદિ । મૃદુત્વં = અલ્પતા, મધ્યત્વં મૃદ્ધિમાત્રાઽ-
ન્તરાલવર્તિત્વં, અધિમાત્રત્વં = અતિપ્રમાણત્વં, અતિશયિતત્વમિતિ યાવત્ । સંવેગશ્ચાનુષ્ઠાને શૈઘ્યમવિ-
ચ્છેદશ્ચેતિ ભાવાગ્નેશઃ । 'ક્રિયાહેતુર્દૃઢતરઃ સંસ્કારઃ સંવેગઃ' (રા.મા.૧/૨૧) ઇતિ રાજમાર્તણ્ડકારઃ ભોજઃ ।

વાચસ્પતિમિશ્ર-રામાનન્દ-સદાશિવેન્દ્રસરસ્વત્યાદયઃ સંવેગઃ = વૈરાગ્યમિત્યાચષ્ટે । તન્ન, યોગિનો નવ-
ધાત્વાનુપપત્તેઃ, ઉપાયકાર્યતયા વૈરાગ્યોપાયમૃદુત્વાદિકં વિહાય સ્વાતન્ત્ર્યેણ મૃદુત્વાદ્યસમ્ભવાત્, સંવેગશબ્દસ્ય
વૈરાગ્યવાચકત્વાઽભાવાચ્છેતિ યોગવાર્તિકકૃતઃ (યો.વા.૧/૨૧) ।

વયન્તુ બ્રૂમઃ સંવેગો નામ મુક્તિરાગઃ । સ ચ દેવ-ગુર્વાદિરાગેનાભિવ્યજ્યત ઇતિ સોઽપિ કારણે
કાર્યોપચારાત્ સંવેગ ઉચ્યતે । ઇદમેવાભિપ્રેત્યા પૂર્વ (પૃ.૧૩૮,૬૭૦) 'તથ્યે ધર્મે ધ્વસ્તહિંસાપ્રબન્ધે, દેવે
રાગ-દ્વેષ-મોહાદિમુક્તે । સાધૌ સર્વગ્રન્થસન્દર્ભહીને સંવેગોઽસૌ નિશ્ચલો યોઽનુરાગઃ ॥' (યોગબિન્દુ ૨૧૦
વૃ. ઉદ્ધૃત) ઇત્યુક્તમ્ ।

અત્રોપાય-સંવેગભેદેન નવધા યોગિનો ભવન્તિ ઇતિ યોગાચાર્યાઃ પતઞ્જલ્યાદયઃ પ્રાહુઃ । પાતઞ્જલ-
યોગભાષ્યકૃન્મતે અધિમાત્રતીવ્રસંવેગસ્યાઽધિમાત્રોપાયસ્યાઽસન્નતમઃ સમાધિલાભઃ સમાધિફલઞ્ચેતિ । યથોક્તં
વિષ્ણુપુરાણેઽપિ → વિનિષ્પન્નસમાધિસ્તુ મુક્તિં તત્રૈવ જન્મનિ ← (વિ.પુ.૬/૭/૩૫) ઇતિ ॥૧૨/૩૧॥

(= મુક્તિરાગ), (૨) મધ્યમ ઉપાય- જઘન્ય સંવેગ, (૩) ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય - જઘન્ય સંવેગ. (૪) જઘન્ય
ઉપાય - મધ્યમ સંવેગ, (૫) મધ્યમ ઉપાય - મધ્યમ સંવેગ, (૬) ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય - મધ્યમ સંવેગ, (૭)
જઘન્ય ઉપાય - ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ, (૮) મધ્યમ ઉપાય - ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ, (૯) ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય - ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ.
આમ નવ પ્રકારના યોગીઓ હોય છે- એમ યોગાચાર્યોનું મન્તવ્ય છે. (૧૨/૩૧)

વિશેષાર્થ :- મુક્તિરાગ અને મુક્તિઅદ્વેષ એક નથી પણ જુદા-જુદા છે. કારણ કે અદ્વેષમાં કોઈ
તરતમભાવ નથી. જ્યારે રાગના સ્વરૂપમાં તરતમતા રહેલી છે. મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ ન હોવો- તે ઘટના
તમામ જીવોમાં એક સરખી છે. જ્યારે મોક્ષ પ્રત્યે રાગ હોવો- તે બાબત બધા જીવોમાં અલગ-અલગ
પ્રકારે જોવા મળે છે. કોઈને મોક્ષ પ્રત્યે રાગ જઘન્ય કક્ષાનો હોય, અન્યને મધ્યમ પ્રકારનો હોય તો
નજીકમાં મુક્તિગામી કોઈક જીવને ઉત્કૃષ્ટ ગુણવત્તાવાળો મુક્તિરાગ હોય છે. મુક્તિરાગના સ્વરૂપમાં
વિવિધતા શાસ્ત્રમાન્ય હોવાથી જ યોગીઓના ઉપરોક્ત રીતે નવ ભેદ પડે છે. જો મોક્ષરાગ = સંવેગ
એક જ પ્રકારનો હોય તો યોગીના નવ નહિ પણ માત્ર ત્રણ જ ભેદ પડી શકે. પરંતુ યોગાચાર્યોએ
યોગીના નવ ભેદ પાડેલા છે. તેનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષરાગ વિવિધ માત્રાવાળો છે. માટે
મોક્ષઅદ્વેષ અને મોક્ષરાગ - આ બન્નેને એક માની ન શકાય. (૧૨/૩૧)

મુક્તિઅદ્વેષના સ્વરૂપમાં તરતમતા શા માટે નથી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારશ્રી આ બત્રીસીની
છેલ્લી ગાથાદ્વારા જણાવે છે.

દ્વેષસ્યાઽભાવરૂપત્વાદદ્વેષશ્ચૈક' એવ હિ । તતઃ^૨ ક્ષિપ્રં ક્રમાચ્ચાઽતઃ પરમાનન્દસમ્ભવઃ ॥૩૨॥

‘દ્વેષસ્યે’તિ । અદ્વેષશ્ચ દ્વેષસ્યાઽભાવરૂપત્વાદેક એવ હિ । અતો ન તેન યોગિભેદોપપત્તિરિત્યર્થઃ । ફલભેદેનાઽપિ ભેદમુપપાદયતિ- તતો = મુક્તિરાગાત્ ક્ષિપ્રં = અનતિવ્યવધાનેન, અતો = મુક્ત્યદ્વેષાત્^૩ (= ક્રમાત્ ચ) ક્રમેણ = મુક્તિરાગાઽપેક્ષયા બહુદ્વારપરમ્પરાલક્ષણેન પરમાનન્દસ્ય = નિર્વાણસુખસ્ય સમ્ભવઃ (= પરમાનન્દસમ્ભવઃ) ॥૩૨॥

॥ ઇતિ પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકા ॥૧૨॥

નનુ યોગિનાં નવધાત્વેઽપિ મુક્ત્યદ્વેષસ્ય મુક્તિરાગરૂપત્વોપગમે કિં વાધકમ્ ? મુઘશઙ્કામપાકર્તુ- માહ ‘દ્વેષસ્યે’તિ । અતઃ = મુક્ત્યદ્વેષસ્યૈકવિધત્વાત્ ન તેન = નૈવ મુક્ત્યદ્વેષેણ નવધા યોગિભેદોપ- પત્તિઃ । ફલભેદેનાઽપિ = ફલલાભકાલભેદેનાપિ યદ્વા નયમતભેદતઃ ફલલાભકાલભેદપ્રયુક્તફલભેદેનાઽપિ । પરમાનન્દસ્ય = નિર્વાણસુખસ્ય = ચરમાવર્તચરમક્ષણાનન્તરભાવિ-ચરમપરમપદપ્રાપ્યાનન્દસ્ય સમ્ભવઃ શિષ્ટ- મતિરોહિતમિતિ શમ્ ॥૧૨/૩૨॥

અભવ્યાદિપરાવૃત્તા, ચરમાવર્ત્તેકસમ્ભવા । વ્યાખ્યાતા પઞ્ચધા પૂર્વ-સેવા સ્વાઽન્યાઽઽગમાઽન્વયૈઃ ॥૧૧॥

ઇતિ મુનિયશોવિજયવિરચિતાયાં નયલતાયાં પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકાવિવરણમ્ ॥૧૨॥

ગાથાર્થ :- અદ્વેષ તો દ્વેષના અભાવસ્વરૂપ હોવાથી એક સરખો જ છે. મોક્ષરાગથી જલ્દી મોક્ષનો સંભવ છે. જ્યારે મુક્તિઅદ્વેષથી કાળક્રમે મોક્ષનો સંભવ છે. (૧૨/૩૨)

ટીકાર્થ :- મુક્તિઅદ્વેષ = મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષનો સર્વથા અભાવ. (અભાવ તો સર્વ દેશ-કાળ-અવસ્થામાં એકસરખો જ હોય છે. ઘટાભાવ જંગલમાં જુદો, મકાનમાં જુદો, શિયાળામાં જુદો, ઉનાળામાં જુદો, ગરીબીમાં જુદો, શ્રીમંત દેશમાં જુદો- એવું નથી. તમામ દેશ-કાળ-દેશમાં ઘટાભાવનું સ્વરૂપ સમાન જ છે. તેમ તમામ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં મુક્તિઅદ્વેષનું સ્વરૂપ એક જ છે. બદલાતું નથી.) આમ મુક્તિઅદ્વેષ મુક્તિવિષયકદ્વેષાભાવસ્વરૂપ હોવાથી એક જ છે. તેથી મુક્તિઅદ્વેષ દ્વારા યોગીના ઉપરોક્ત નવ પ્રકારના ભેદ પડી ન શકે. તેથી યોગીના નવ ભેદમાં જે ‘સંવેગ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે તેનાથી મુક્તિઅદ્વેષ નહિ પણ મુક્તિરાગ જ લેવો- આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. વળી, ઈળભેદ દ્વારા પણ મુક્તિઅદ્વેષ અને મુક્તિરાગ વચ્ચે ભેદની સિદ્ધિ ગ્રંથકારશ્રી કરે છે. મુક્તિરાગથી બહુ ઓછા કાળમાં પરમાનંદમય મોક્ષ સંભવે છે. જ્યારે મુક્તિરાગની અપેક્ષાએ ઘણા ભવોની પરંપરા દ્વારા મુક્તિઅદ્વેષથી મોક્ષ સુખ સંભવે છે. (૧૨/૩૨)

વિશેષાર્થ :- મુક્તિરાગ અને મુક્તિઅદ્વેષ - આ બન્ને જો એક જ હોય તો મુક્તિરાગ દ્વારા મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિઅદ્વેષ દ્વારા મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિમાં કાળભેદ પડવો ન જોઈએ. પરંતુ હકીકત એ છે કે મુક્તિરાગ દ્વારા મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ જેટલા કાળમાં થાય છે તેના કરતાં ઘણા મોટા કાળ વિલંબ પછી મોક્ષસુખલાભ મુક્તિઅદ્વેષ દ્વારા થાય છે. જો તે બન્ને એક જ હોય તો તે બેમાંથી કોઈના પણ માધ્યમથી જીવનો મોક્ષ એકસરખા સમયે જ થવો જોઈએ. ઈળભેદ સામગ્રીભેદ વિના સંગત ન થઈ શકે. કાળભેદ આધારિત ઈળભેદ પ્રસિદ્ધ હોવાથી મુક્તિઅદ્વેષ અને મુક્તિરાગને એકબીજાથી જુદા માનવા જરૂરી છે. (૧૨/૩૨)

૧. હસ્તાદર્શો ‘શ્ચેષ’ इत्यशुद्धः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ હસ્તાદર્શો ચ ‘રાગાત્’ इति पाठः । પરં વ્યાખ્યાનુસારેણ ‘તતઃ’ इति भवितव्यम् । हस्तादर्शान्तरे च ‘अत्रोपिच क्रमेणस्या’ इत्यशुद्धः पाठः । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘મુક્ત્યદ્વેષાક્રમેણ’ इत्यशुद्धः पाठः ।

• ૧૨. પૂર્વસેવા બ્રીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. યોગની પૂર્વસેવા કોને કહેવાય ?
૨. દેવપૂજનનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૩. ચારિસંજીવની ચારણ ન્યાય સમજાવીને તેનું ફળ સમજાવો.
૪. પૂર્વસેવારૂપે દાનનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૫. ચાન્દ્રાયણ તપની વિધિ જણાવો.
૬. પાપસૂદન તપને દષ્ટાંતસહિત સમજાવો.
૭. ભવાભિનંદી જીવને મુક્તિદેષ કેમ છે ? તેનાથી પ્રેરાઈને તે શું બોલે છે ?
૮. યોગ અને કષાય નામની આત્માની યોગ્યતા એ જ મલસ્વરૂપે કેમ માન્ય છે ?
૯. સહજમલની અલ્પતાથી શું થાય છે ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. કૃતજ્ઞતા	મુક્તિદેષ
૨. ભવાભિનંદી	યોગની પૂર્વસેવા
૩. ગાલવઞ્ચિ	સદાચાર
૪. મલ	સાધુવેશધારી
૫. દિદક્ષા	સંસારરસિક
૬. ગુરુપૂજન	કર્મબંધયોગ્યતા
૭. ગુરુ	ભવબીજ
૮. દાનપાત્ર	અચરમાવર્તકાળ
૯. કાચુ કેળું	માતા-પિતા

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. અલ્પભાષિતા છે. (કુલાચાર, સદાચાર, લોકાચાર)
૨. મહિનાના ઉપવાસને નામનો તપ કહે છે. (મૃત્યુદ્ધન, મહાકૃચ્છ્ર, કૃચ્છ્ર)
૩. માતાપિતાની મિલકત ભોગવવાથી તેમના મરણનું થાય. (કરણ, કરાવણ, અનુમોદન)
૪. સાધુવેશધારી જીવો કહેવાય. (દાનયોગ્ય, દાનપાત્ર, કરુણાપાત્ર)
૫. જેમ જેમ કષાય વધે તેમ તેમ વધે છે. (કર્મબંધ, કર્મક્ષય, કર્મોદય)
૬. એ સર્વસંસારી અને મુક્ત જીવોમાં સાધારણ છે. (ભવ્યત્વ, જીવત્વ, કર્મત્વ)
૭. વ્યક્તિની અપેક્ષાએ કર્મબંધ છે. (અનાદિ, સાદિ, અનંત)
૮. યોગ્યતાના પરિપાકમાં દષ્ટાન્ત આપેલ છે. (પાકુ કેળું, કાચુ કેળું, કાચી કેરી)
૯. કર્મબંધ સ્વરૂપ કાર્ય પ્રત્યે આત્મગત ને તેનું નિયામક માનવામાં આવે છે.

(અયોગ્યતા, યોગ્યતા, દોષતા)

❁ ૧૨. નવલતાની અનુપેક્ષા ❁

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. ગુરુપૂજનનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૨. માતાપિતાની મિલકત સંતાન ભોગવે શા માટે નહિ ? તે સમજાવો.
૩. પૂર્વસેવા કરનારને નમસ્કાર કરવામાં શું વિધિ છે ? તે સમજાવો.
૪. પૂર્વસેવા કરનારની ચિત્તદશા કેવા પ્રકારની હોય છે ?
૫. શેષ સદાચારો કયા કયા બતાવેલા છે ? તે લખો. લોકનિંદાભીરૂતા એટલે શું ?
૬. આદિધાર્મિકજીવ મરી જવું પડે તેવા સંયોગમાં પણ શું શું ન કરે ?
૭. અપુનર્બંધક જીવનું કર્તવ્ય શું છે ?
૮. પાદકૃચ્છ્ર તપની વિધિ લખીને કૃચ્છ્ર શબ્દનો અર્થ જણાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપથી જવાબ આપો.

૧. ગુરુવર્ગરૂપે કોણ કોણ માન્ય છે ?
૨. જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ કોને કહેવાય ?
૩. માતા-પિતાનાં આસન વગેરે વાપરવામાં શું દોષ લાગે ?
૪. દાનપાત્ર કોને કહેવાય ?
૫. દીનાદિવર્ગ કોને કહેવાય ?
૬. સુદાક્ષિણ્ય અને દયાળુતા કોને કહેવાય ?
૭. નમ્રતાનો અર્થ જણાવો.
૮. સંતાપનકૃચ્છ્ર તપની વિધિ લખો.
૯. મોક્ષ એટલે શું ?
૧૦. મોક્ષમાં એકાંતે સુખ કેમ છે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. માતા-પિતા હાજર હોય તો અવશ્ય વંદનાદિ કરવા જોઈએ. (ત્રિકાળ, એકવાર, બેવાર)
૨. લૌકિક દેવો પ્રત્યે ન જોઈએ. (દ્વિષ, અદ્વેષ, દર્શનબુદ્ધિ)
૩. સાંપરાયિક કર્મબંધ ગુણઠાણે નથી. (૯, ૧૦, ૧૪)
૪. સજ્જનોની કૃપાને પાત્ર બને તેવા જીવો કહેવાય. (કૃપણ, દાનવીર, સાધુ)
૫. લોકનિંદાભય કહેવાય છે. (સદાચાર, દુરાચાર, આચાર)
૬. નિઃસ્વાર્થભાવે બીજાનાં દુઃખોને દૂર કરવાની ઈચ્છા એ કહેવાય. (દયાળુતા, કૃપણતા, સુદાક્ષિણ્ય)
૭. જીવ પોતાનાં કુળાચારનું પાલન કરે છે. (આદિધાર્મિક, સજ્જન, દુર્જન)
૮. આપત્તિમાં દીનતાનો અભાવ એ કહેવાય છે. (સદાચાર, સાધ્વાચાર, સાહસિકતા)

૧૩- મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્ય દ્વાત્રિંશિકા

તેરમી બ્રીસીની પ્રસાદી

રાગસામગ્ર્યાં દ્વેષાનવકાશાત્ ॥૧૩/૪/૮૯૭॥

રાગની સામગ્રીમાં દ્વેષ હોવાની કોઈ શક્યતા નથી.

મુક્તૌ ચ મુક્ત્યુપાયે ચ મુક્ત્યર્થ પ્રસ્થિતે પુનઃ ।

યસ્ય દ્વેષો ન તસ્યૈવ ન્યાય્યં ગુર્વાદિપૂજનમ્ ॥૧૩/૫/૮૯૯॥

મોક્ષ, મોક્ષઉપાય અને મુક્તિ માટે આરાધના કરવા નીકળેલા સાધકો પ્રત્યે જેને દ્વેષ ન હોય તેનું જ ગુરુપૂજન વગેરે ઉચિત છે.

ગુરુદોષવતઃ સ્વલ્પા સત્ક્રિયાઽપિ ગુણાય ન ॥૧૩/૬/૯૦૦॥

મોટા દોષમાં રાયતા જીવોની અત્યંત અલ્પ ધર્મક્રિયા સારી હોય તો પણ આત્મકલ્યાણ માટે થતી નથી.

મુક્ત્યદ્વેષાન્મહાપાપનિવૃત્ત્યા યાદૃશો ગુણઃ ।

ગુર્વાદિપૂજનાત્ તાદૃક્ કેવલાન્ન ભવેત્ ક્વચિત્ ॥૧૩/૭/૯૦૧॥

મહાપાપ રવાના થવાથી મુક્તિઅદ્વેષથી જેવો આત્મિક લાભ થાય છે તેવો લાભ ફક્ત ગુરુપૂજન વગેરેથી ક્યારેય થતો નથી.

एकमेव ह्यनुष्ठानं कर्तृभेदेन भिद्यते ॥१३/८/९०२॥
अनुष्ठानने करनार जव(नी भूमिका) ढदलार्थ जवाथी ढाह्य दृष्टिअे अेक सरभुं जषातुं
अनुष्ठान ढदलार्थ जाय ऐ.

चतुर्थं चरमावर्त्ते प्रायोऽनुष्ठानमिष्यते ॥१३/१६/९१४॥
यरमावर्तकाणमां प्रायः तद्वेतु नामनुं योथुं अनुष्ठान ज शास्त्रकारोने मान्य ऐ.

सदनुष्ठानरागः तीव्रपापक्षयाद् भवति ॥१३/२२/९२२॥
तीव्र पापकर्मनो क्षय थवाथी सदनुष्ठाननो राग प्रगटे ऐ.

धारालग्नः शुभो भाव एतस्मादेव जायते ।
अन्तस्तत्त्वविशुद्ध्या च विनिवृत्ताग्रहत्वतः ॥१३/२६/९२९॥
मुक्तिअद्वेषथी ज धाराअद्व शुभ भाव जन्मे ऐ. कारण के तेना निमित्ते अन्तःकरणनी
विशुद्धि थवा द्वारा कदाग्रहनी निवृत्ति थाय ऐ.

प्रसन्नं क्रियते चेतः श्रद्धया ॥१३/३०/९३१॥
धर्मक्रियारागथी उत्पन्न थयेली श्रद्धा द्वारा मन प्रसन्न थाय ऐ.

॥ અથ મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા ॥૧૩॥

ઉક્તેષુ પૂર્વસેવાભેદેષુ મુક્ત્યદ્વેષં પ્રાધાન્યેન પુરસ્કુર્વન્નાહ—

ઉક્તભેદેષુ યોગીન્દ્રૈર્મુક્ત્યદ્વેષઃ પ્રશસ્યતે । મુક્ત્યુપાયેષુ નો ચેષ્ટા 'મલનાયૈવ યત્તતઃ ॥૧॥

ઉક્તભેદેષ્વિતિ । મલનાયૈવ = વિનાશનિમિત્તમેવ । તદ્દિ ભવોપાયોત્કટેચ્છયા સ્યાત્ । સા ચ ન મુક્ત્યદ્વેષ इति મુક્ત્યુપાયમલનાઽભાવપ્રયોજકોઽયમ્ ॥૧॥

❖ તયલતા ❖

ગુરુ-દેવાદિપૂજાદેઃ સાફલ્યં યેન જાયતે । વ્યાખ્યાયતેઽધુના સોઽયં મુક્ત્યદ્વેષઃ પ્રપજ્ચતઃ ॥૧૧॥

પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકાયાં યોગવિન્દુપ્રભૃત્યનુસારેણ વિસ્તરત ઉક્તેષુ પૂર્વસેવાભેદેષુ મુક્ત્યદ્વેષં પૂર્વસેવાચરમ-ભેદં પ્રાધાન્યેન = પરમત્વેન પુરસ્કુર્વન્નાહ- 'ઉક્તે'તિ । ઉક્તભેદેષુ ગુરુદેવાદિપૂજનાદિષુ મધ્યે યોગીન્દ્રૈઃ મુક્ત્યદ્વેષઃ પ્રશસ્યતે । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → નાસ્તિ યેષામયં તત્ર તેઽપિ ધન્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ભવ-બીજપરિત્યાગાત્ તથા કલ્યાણભાગિનઃ ॥ ← (યો.વિં.૧૪૦) इति । 'અયં = દ્વેષઃ, તત્ર = મુક્તૌ' । યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ 'નાસ્તિ યેષામયં તત્ર ભવબીજવિયોગતઃ । તેઽપિ ધન્યા મહાત્માનઃ કલ્યાણફલ-ભાગિનઃ ॥' (યો.સા.પ્રા.૮/૨૪) इत्यુક્તમ્ । સ્વગતસંસારયોગ્યતાલક્ષણભવબીજસ્ય મનાક્ પરિહાણિતોઽ-તિરિક્તં હેતુમાહ- યત્ = યસ્માત્ કારણાત્ તતઃ = મુક્ત્યદ્વેષાત્ હેતોઃ મુક્ત્યુપાયેષુ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપેષુ ચેષ્ટા મનોવાક્કાયપ્રવૃત્તિરૂપા નો = નૈવ મલનાયૈવ = વિનાશનિમિત્તમેવ, કિમ્પુનઃ કદારાધ-નાર્થમપિ ।

તદ્દિ = મુક્ત્યુપાયવિનાશનં ભવોપાયોત્કટેચ્છયા = સંસારપરિભ્રમણકારણવિષયસુખગોચરા યા સદુપદેશાદિનાઽપ્યનિવર્તનીયાઽભિલાષા, તયા સ્યાત્ । સા ચ ભવોપાયભૂતવિષયસુખોત્કટેચ્છા ન મુક્ત્યદ્વેષે સતિ ભવિતુમર્હતિ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ 'સજ્ઞાનાદિશ્ચ યો મુક્તેરુપાયઃ સમુદાહૃતઃ । મલનાયૈવ તત્રાઽપિ ન ચેષ્ટૈષાં પ્રવર્તતે ॥' (યો.વિં.૧૪૧) इति હેતોઃ મુક્ત્યુપાયમલનાઽભાવપ્રયોજકઃ અયં = મુક્ત્યદ્વેષઃ । મુક્તાવિવ મુક્ત્યુપાયે મુક્તિપથપ્રસ્થિતેષુ ચાઽદ્વેષાન્મુક્ત્યુપાયમલનાઽભાવપ્રયોજકત્વમિવ મુક્તિપથપ્રસ્થિત-મલનાઽભાવપ્રયોજકત્વમપિ સ્વયમુન્નેયમસ્ય ।

❖ મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્ય દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❖

પૂર્વસેવાના અનેક પ્રકારો ૧૨ મી બત્રીસીમાં બતાવ્યા. તેમાં મુક્તિઅદ્વેષની પ્રધાનતાને દર્શાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે →

ગાથાર્થ :- પૂર્વસેવાના ઉપરોક્ત પ્રકારોમાં યોગીશ્વરો મુક્તિઅદ્વેષને સહજતઃ વખાણે છે. કારણ કે મુક્તિઅદ્વેષથી મુક્તિઉપાયોમાં થતી પ્રવૃત્તિ વિનાશનું નિમિત્ત થતી નથી. (૧૩/૧)

❖ મુક્તિઅદ્વેષ = શ્રેષ્ઠ પૂર્વસેવા ❖

ટીકાર્થ :- મોક્ષના ઉપાયો પણ જો સાંસારિક સુખના ઉપાય તરીકેની ઉત્કટ ઈચ્છાથી સેવવામાં આવે તો તે વિનાશનિમિત્ત જ થાય છે. પરંતુ, મુક્તિઅદ્વેષ હોય તો સાંસારિકસુખોપાયની તીવ્ર ઉત્કટ ઈચ્છા થઈ શકતી જ નથી. આમ મોક્ષના ઉપાયનો નાશ ન થવામાં મુક્તિઅદ્વેષ પ્રયોજક છે. (૧૩/૧)

૧. હસ્તાદર્શ 'મલિના...' इत्यशुद्धः पाठः ।

‘વિષાઽન્નતૃપ્તિસદૃશં તદ્યતો વ્રતદુર્ગ્રહઃ । ઉક્તઃ શાસ્ત્રેષુ શસ્ત્રાઽગ્નિ-વ્યાલદુર્ગ્રહસન્નિભઃ ॥૨॥

વિષેતિ । તદ્ = મુક્ત્યુપાયમલનં વિષાઽન્નતૃપ્તિસદૃશં, આપાતતઃ સુખાઽઽભાસહેતુત્વેઽપિ બહુતરદુઃખાઽનુબન્ધિત્વાત્ ।

મુક્તિદ્વેષમલીમસાઽન્તઃકરણાસ્તુ મુક્ત્યુપાયવિનાશનાયૈવ પ્રવર્તન્તે । યથોક્તં યોગસારપ્રાભૃતે → સંજ્ઞાનાદિ-રુપાયો યો નિર્વૃત્તેર્વર્ણિતો જિનૈઃ । મલિનીકરણે તસ્ય પ્રવર્તન્તે મલીમસાઃ ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૮/૨૫) ઇતિ । મુક્ત્યુપાયસ્યાઽઽરાધનાઘથાનુત્તરં ફલં તથા મલનાદનર્થોઽપિ દારુણઃ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → સ્વારાધનાઘથૈતસ્ય ફલમુક્તમનુત્તરમ્ । મલનાતસ્ત્વનર્થોઽપિ મહાનેવ તથૈવ હિ ॥ ← (યો.વિં.૧૪૨) ઇતિ । યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ ‘આરાધને યથા તસ્ય ફલમુક્તમનુત્તરમ્ । મલિનીકરણે તસ્ય તથાઽનર્થો બહુવ્યયઃ ॥’ (યો.સા.પ્રા.૮/૨૬) ઇત્યુક્તમ્ । અન્યત્રાપિ → ધર્માનુષ્ઠાનવૈતથ્યાત્પ્રત્યપાયો મહાન્ ભવેત્ । રૌદ્રદુઃખૌઘજનકો દુષ્પ્રયુક્તાદિવૌપધાત્ ॥ ← () ઇતિ ગદિતમ્ ॥૧૩/૧॥

તદેવાહ- ‘વિષે’તિ । ‘વિષાન્નતૃપ્તિસદૃશમિ’તિ । વિષમિશ્રિતભોજનાઘથોદરપૂરણાઽવિનાભાવિતુચ્છતૃપ્તિ-ર્મરણાદિબલવદનિષ્ટાઽનુબન્ધિત્વાદ્દેયા તથા નિદાનાદિના મુક્ત્યુપાયમલનમિશ્રજ્ઞાનાધારાધનાતઃ ભવાન્તરીયા-ઽતિતુચ્છવિષયસુખપ્રાપ્તિરપિ બહુતરદુઃખાઽનુબન્ધિત્વાત્ = આપાતરમણીયાઽઽભાસિકસુખાઽધિક-દુર્ધ્યાનાઽનુ-વિદ્ધરોગાદિદુઃખ-દુર્ગતિ-દોષાવિલજન્મ-જરા-મરણમયભવભ્રમણાઘનિષ્ટાઽઽક્ષેપકત્વાદ્ આપાતતઃ = બાહ્યદૃષ્ટ્યા સુખાઽઽભાસહેતુત્વેઽપિ = સુખહેતુત્વેનાઽઽભાસમાનત્વેઽપિ પરમાર્થદૃષ્ટ્યા હૈયૈવૈતિ ભાવઃ । ઉપલક્ષણાત્ જિજીવિષયા પર્વતશિખરાત્ પતનં, ચિકિત્સાયાઞ્ચાપથ્યસેવનાદિકમુદાહરણતયાઽવગન્તવ્યમ્ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ ‘ઉત્તુઙ્ગારોહણાત્પાતો વિષાઽન્નતૃપ્તિરેવ ચ । અનર્થાય યથાઽત્યન્તં મલનાઽપિ તથેક્ષ્યતામ્ ॥’ (યો.વિં. ૧૪૩) ઇતિ । પઞ્ચવસ્તુકેઽપિ →

જહ ચેવ ડ મોક્ષફલા આણા આરાહિયા જિર્ણિદાણં । સંસારદુઃખફલયા તહ ચેવ વિરાહિયા નવરં ॥ જહ વાહિઓ અ કિરિયં પવજ્જિડં સેવઈ અપત્થં તુ । અપવણ્ણગાડ અહિયં સિઘ્ઘં ચ સ પાવઈ વિણાસં ॥

વિશેષાર્થ :- તીવ્ર ઉત્કટ ભોગતૃષ્ણા મોક્ષસાધનાને ખતમ કરે છે. બાહ્યરૂપે મોક્ષસાધના ચાલુ રહેવા છતાં જો અંતરમાં કારમી ભોગતૃષ્ણા સળગતી હોય તો તે મોક્ષસાધના સળગીને સાફ થઈ જાય છે. જો મુક્તિઅદ્વેષસ્વરૂપ મુશળધાર વરસાદ વરસે તો ભોગતૃષ્ણાનો દાવાનળ બુઝાઈ જાય છે. તથા ત્યાર બાદ થતી મોક્ષસાધના જીવંતસ્વરૂપે વાસ્તવમાં ટકી શકે છે. આમ મોક્ષસાધનોનો ઉચ્છેદ ન થવા દેવામાં મુક્તિઅદ્વેષ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. (૧૩/૧)

ગાથાર્થ :- મોક્ષસાધનાને ખતમ કરવી તે ઝેરી ભોજનથી થતી તૃપ્તિ સમાન છે. કારણ કે વ્રતને ખરાબ રીતે ગ્રહણ કરવું તે શાસ્ત્રોમાં શસ્ત્ર, અગ્નિ અને સાપને ખરાબ રીતે પકડવા તુલ્ય કહેવાયેલ છે. (૧૩/૨)

ટીકાર્થ :- મોક્ષની સાધનાને ખતમ કરવી તે ઝેરી ભોજનથી થતી તૃપ્તિતુલ્ય છે. કારણ કે નિયાણાપૂર્વક મોક્ષસાધનને આરાધવાથી બાહ્ય રીતે તે સુખાભાસનો હેતુ થવા છતાં પણ (= સુખહેતુરૂપે ભાસવા છતાં પણ) ઢગલાબંધ દુઃખની પરંપરાને તાણી લાવનાર છે. આ જ કારણે યોગનું સ્વરૂપ દર્શાવનારા

૧. હસ્તાદર્શ ‘વિષાન્નતૃપ્ત...’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘શસ્ત્રમ્’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

યદ્ (?યતઃ) = યસ્માદ્ વ્રતાનાં દુર્ગ્રહોઽસમ્યગ્ઙ્ગીકારઃ (=વ્રતદુર્ગ્રહઃ) ઉક્તઃ શાસ્ત્રેષુ = યોગસ્વરૂપનિરૂપકગ્રન્થેષુ (શસ્ત્રાઽગ્નિ-વ્યાલદુર્ગ્રહસન્નિભઃ=) શસ્ત્રાઽગ્નિ-વ્યાલાનાં યો દુર્ગ્રહો = 'દુર્ગ્રહીતત્વં તેન સન્નિભઃ = સદૃશઃ, અસુન્દરપરિણામત્વાત્ ॥૨॥

એવેવ ભાવકિરિઅં પવજ્જિઅં કમ્મવાહિચયહેઊ । પચ્છા અપત્થસેવી કમ્મં સમજ્જિણઇ ॥

← (પં.વ.૧૧૧-૨૦-૨૧) ઇત્યુક્તમ્ । અત એવ ધર્મો ન ભોગાભિષ્વઙ્ગાય ભગવતા દેશિતઃ કિન્તુ ભવોદધિનિસ્તરણાય નૌરિવ । સમ્મતઞ્ચેદં બૌદ્ધાનાં અપિ । તદુક્તં મજ્જિમનિકાયે અલગદોપમસૂત્રે → કુલ્લૂપમં વો, ભિક્ષવે, ધમ્મં દેસેસ્સામિ નિત્થરણત્થાય, નો ગહણત્થાય ← (મ.નિ. ૧ |૩ |૨ |૨૪૦, પૃ.૧૮૮) ઇતિ । કુલ્લૂપમં = નૌકોપમં, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ।

એતદેવોદાહરણાન્તરેણ સમર્થયમાન આહ- 'યસ્માદિ'તિ । વ્યાલો દુષ્ટભુજઙ્ગમલક્ષણો બોધ્યઃ, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → “અત એવ ચ શસ્ત્રાગ્નિવ્યાલદુર્ગ્રહસન્નિભઃ । શ્રામણ્યદુર્ગ્રહોઽસ્વન્તઃ શાસ્ત્ર ઉક્તો મહાત્મભિઃ ॥” ← (યો.વિં.૧૪૪) ઇતિ । 'અવિહિકયા વરમકયમિ'તિ (જીવા.૬૧) જીવા-નુશાસનવચનમપ્યત્ર યથાર્થતયા લબ્ધપ્રતિષ્ઠં ભવતિ । યથોક્તં યોગશતકવૃત્તૌ 'અવિધેઃ પ્રત્યવાયહેતુત્વાત્, અકૃતોઽવિધિકૃતયોગાદ્વરમ્, અસચ્ચિકિત્સોદાહરણાદિ'તિ (યો.શ.૫૧) । → અવિહિકરણમ્ આણાવિરાહણા દુઢમેવ ← (ઉપ.પ.૮૬૭) ઇતિ ઉપદેશપદવચનમપ્યત્રાઽનુસન્ધેયમ્ । એતેન → જહ ભોયણમવિહિકયં વિણાસઈ, વિહિકયં જીયાવેઈ । તહ અવિહિકઓ ધમ્મો દેઈ ભવં, વિહિકઓ મુક્ખં ॥ ← (સં.સ.૩૫) ઇતિ સમ્બોધસન્તિકાવચનમપિ પ્રાગુક્તં(પૃ.૮૧) વ્યાખ્યાતમ્ ।

યોગસારપ્રાભૃતેઽપિ → તુઙ્ગાઽઽરોહણતઃ પાતો યથા તૃપ્તિર્વિપાઽન્નતઃ । યથાઽનર્થોઽવબોધાદિમલિ-નીકરણે તથા ॥ (યો.સા.પ્રા.૮/૨૭) અર્થકામાઽવિધાનેન તદભાવઃ પરં નૃણામ્ । ધર્માઽવિધાનતોઽનર્થઃ તદભાવશ્ચ જાયતે ॥ ← (યો.સા.પ્રા.૮/૭૧) ઇત્યુક્તમ્ । વ્રતદુર્ગ્રહસ્યોપલક્ષણત્વાત્ અવિધિવન્દનકરણાદિક-મપ્યવગન્તવ્યમ્ । યથોક્તં પઞ્ચાશકે → હોઈ ય પાણેસા કિલિદ્વસન્તાણ મંદબુદ્ધીણ । પાણ દુગ્ગઈફલા વિસેસઓ દુસ્સમાએ ડ ॥ ← (પઞ્ચા.૩/૪૧) ઇતિ । 'એપા = ક્ષૂટરૂપકતુલ્યા વન્દના' ઇતિ પૂર્વોક્તરીત્યા(પૃ.૭૦૪) વિજ્ઞેયમ્ ॥૧૩/૨॥

શાસ્ત્રોભાં કહેલ છે કે વ્રતોનો અનુચિત રીતે સ્વીકાર શસ્ત્ર, અગ્નિ અને સાપને ખરાબ રીતે પકડવા તુલ્ય છે, કેમ કે તેનું પરિણામ ખરાબ છે. (૧૩/૨)

વિશેષાર્થ :- વિષમય ભોજનથી તૃપ્તિ થાય ખરી, પરંતુ મોત પણ તેની સાથે જ જોડાયેલ છે. તે જ રીતે 'આ સાધનાના ફળરૂપે આવતા ભવમાં હું ચક્રવર્તી બનું, નવમા ગ્રૈવેયકનો દેવ થાઉં' આમ નિયાણાપૂર્વક ચારિત્રપાલન કરવાથી બાહ્ય સુખ મળે ખરું. પણ તેની પાછળ દુર્ગતિની પરંપરા જોડાયેલ જ છે. માટે જ નિયાણું વગેરે પરમાર્થથી ત્યાજ્ય જ છે. તલવાર વગેરે શસ્ત્રને પકડવામાં ગફલત થાય તો તેના નિમિત્તે તલવાર પકડનારને જ નુકશાન થાય. અગ્નિ અને સાપને પકડવામાં ભૂલ થાય તો ભૂલ કરનાર તેનો ભોગ બને જ. આ જ રીતે નિયાણા વગેરેથી થતી આરાધનામાં પણ સમજી લેવું.

૧. 'દુર્ગ્રહી' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતૌ ।

નનુ 'દુર્ગૃહીતાદપિ શ્રામણ્યાત્સુરલોકલાભઃ કેષાંચિદ્ ભવતીતિ કથમત્રાઽસુન્દરતેત્યત્રાહ—
ગ્રૈવેયકાઽઽપ્તિરપ્યસ્માદ્વિપાકવિરસાઽહિતા । મુક્ત્યદ્વેષ્ચ તત્રાઽપિ કારણં ન ક્રિયૈવ હિ ।।૩ ।।

ગ્રૈવેયકાપ્તિરિતિ । અસ્માદ્ = વ્રતદુર્ગ્રહાત્ ગ્રૈવેયકાઽઽપ્તિરપિ = શુદ્ધસમાચારવત્સુ સાધુષુ
ચક્રવર્ત્યાદિભિઃ પૂજ્યમાનેષુ દૃષ્ટેષુ સમ્પન્નતત્પૂજાસ્પૃહાણાં તથાવિધાઽન્યકારણવતાં ચ કેષાઞ્ચિદ્

સાધુષુ = તીર્થઙ્કરાદિ-સાધુપર્યન્તેષુ પરૈઃ ચક્રવર્ત્યાદિભિઃ પૂજ્યમાનેષુ દૃષ્ટેષુ સત્સુ સમ્પન્નતત્પૂજા-
સ્પૃહાણાં = ઉત્પન્નચક્રવર્ત્યાદિકર્તૃકસ્વકીયપૂજાઽભિલાષાણાં તથાવિધાઽન્યકારણવતાં = શ્રુતસામાયિકાદિકાર-
ણશાલિનાં, યથોક્તં બૃહત્કલ્પભાષ્યે → દદ્ધૂણં જિણવરાણં પૂયં અન્નેણ વા વિ કજ્જેણ । સુયલંભો
ઉ અભવ્યે હવિજ્જ ધંભેણ ઉવણીણ ।। ← (બૃ.ક.ભા.૧૦૫) ઇતિ । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે અપિ
→ તિત્થંકરાઙ્ગપૂયં દદ્ધૂણન્નેણ વા વિ કજ્જેણ । સુયસામાઙ્ગલંભો હોજ્જાઽભવ્વસ્સ ગંઠિમ્મિ ।। ←
(વિ.આ.ભા.૧૨૧૯) ઇતિ । તદ્વૃત્તિલેશસ્તુ → અર્હદાદિવિભૂતિમતિશયવર્તીં દૃષ્ટ્વા 'ધર્માદ્ એવંવિધા
દેવત્વ-રાજ્યાદયો વા પ્રાપ્યન્તે' ઇત્યેવમુત્પન્નબુદ્ધેઃ અભવ્યસ્યાઽપિ ગ્રન્થિસ્થાનં પ્રાપ્તસ્ય 'તદ્વિભૂતિનિમિત્તમિ'તિ
શેષઃ । દેવત્વ-નરેન્દ્રત્વ-સૌભાગ્ય-રૂપ-બલાદિલક્ષણેનાઽન્યેન વા પ્રયોજનેન સર્વથા નિર્વાણશ્રદ્ધારહિતસ્યાઽ-

અહીં એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે ચારિત્રધર્મ વગેરેની આરાધના દુર્ગતિનું કારણ નથી.
પરંતુ તેમાં નિયાણુ ભળવાથી આધ્યાત્મિક નુકશાન થાય છે. તેથી નુકશાનકારક ધર્મારાધના નથી. પણ
તેની સાથે સંકળાયેલ નિયાણુ, આશાતના વગેરે જ છે. માટે ધર્મારાધના છોડવાની નથી, પરંતુ નિયાણુ,
આશાતના વગેરે મારક તત્ત્વોને જ છોડવાના છે. ગળામાં ગુમડું થાય તો દવા વગેરે દ્વારા ગુમડું દૂર
કરવાનું હોય, ગળું કાપવાનું ના હોય. ગળું = ધર્મારાધના. ગુમડું = નિયાણુ, આશાતના વગેરે. માટે
અહીં ધર્મદેશકે આ વિવેકદષ્ટિને ખાસ લક્ષમાં રાખવી કે ધર્મને ભૂંડો કહીને જનમાનસમાંથી ધર્મનો
મહિમા ઓસરી જાય તેવી ગંભીર ભૂલ કદિ ન કરવી. ધર્મદેશકે પોતાનો આશય ઉજળો રાખવાની
સાથે શબ્દપ્રયોગ પણ વિવેકસભર કરવો. (૧૩/૨)

નિયાણા વગેરેના લીધે ખરાબ રીતે ગ્રહણ કરેલા સાધુપણાથી પણ કેટલાક જીવોને દેવલોકનો લાભ
તો દેખાય છે. તો પછી મુક્તિઉપાયવિનાશમાં કે શ્રામણ્યદુર્ગ્રહમાં અસુંદરતા કેવી રીતે ? આ પ્રશ્નનો
જવાબ આપતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- મહાવ્રતને ખરાબ રીતે ગ્રહણ કરવાથી થતી ગ્રૈવેયક સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ પરિણામે વિરસ અને
અહિતકારી જ છે. અને ગ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિમાં પણ મુક્તિઅદ્વેષ જ કારણ છે, માત્ર ક્રિયા નહિ. (૧૩/૩)

• નિયાણાથી મળનાર સ્વર્ગ પણ નુકશાનકારી •

ટીકાર્થ :- નિયાણાના લીધે મહાવ્રતને ખરાબ રીતે ગ્રહણ કરવાથી થતી ગ્રૈવેયકપ્રાપ્તિ પણ પરિણામે
વિરસ-નીરસ છે. કહેવાનો મતલબ એ છે કે શુદ્ધ આચારવાળા સાધુઓની ચક્રવર્તી વગેરે દ્વારા પણ
પૂજા થતી જોઈને 'મારી પણ આ રીતે ચક્રવર્તી વગેરે દ્વારા પૂજા ક્યારે થશે ?' આ રીતે સ્પૃહા ઉત્પન્ન
થવાથી દીક્ષા લઈને શ્રુતસામાયિક, દ્રવ્ય ચારિત્રપાલન વગેરે અન્ય કારણો હાજર થતાં કેટલાક
સમ્યગ્દર્શનભ્રષ્ટ જીવોને પણ નિયાણાગર્ભિત આરાધના વગેરેથી નવમો ગ્રૈવેયક મળી જાય તો પણ

૧. 'દુર્ગ્રહી' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતો ।

व्यापन्नदर्शनानामपि प्राणिनां नवमग्रैवेयकप्राप्तिरपि विपाकविरसा = बहुतरदुःखाऽनुबन्ध-
भव्यस्याऽपि श्रुतसामायिकमात्रस्य लाभो भवेत्, तस्याप्येकादशाङ्गपाठाऽनुज्ञानात् ← (वि.आ.भा.१२१९
मलधारवृत्ति) इत्येवं वर्तते ।

- तदुक्तं आवश्यकनिर्युक्तिवृत्तौ श्रीमलयगिरिसूरिभिरपि → अभव्यस्यापि कस्यचिद् यथाप्रवृत्तिकरणतो
प्रन्थिमासाद्य अर्हदादिविभूतिसंदर्शनतः प्रयोजनान्तरतो वा प्रवर्तमानस्य श्रुतसामायिकलाभो भवति ←
(आ.नि.१०७ मल.वृ.) इति । व्यापन्नदर्शनानां = वान्तसम्यग्दर्शनानां (बृहत्सङ्ग्रहणिवृत्ति-१६५ मलय.)
निहनवानां अपि प्राणिनां तथाविधचारित्रवतां नवमग्रैवेयकप्राप्तिः । यथोक्तं देवेन्द्रस्तवप्रकीर्णके →
गेविज्जेहिं न सक्का उववाओ अन्नलिंणेण ॥

जे दंसणवावन्ना लिंगगहणं करेति सामण्णे । तेसिंपि य उववाओ उक्कोसो जाव गेवेज्जा ॥

← (दे.स्त. १६७-८) इति । हरिभद्रसूरिभिरपि पञ्चवस्तुके → जे दंसणवावन्ना लिंगगहणं
करेति सामन्ने । तेसिं पिय उववाओ उक्कोसो जाव गेविज्जा ॥ ← (पं.व.१०३९) इति कथितम् ।
चारित्रं लब्ध्वाऽपि, शास्त्राण्यधीत्याऽपि, ग्रैवेयकमुपलभ्याऽपि ते निजप्रकृतिं नैव त्यजन्ति । तदुक्तं समय-
सारे अपि → ण मुयइ पयडिमभव्वो सुदुवि अज्झाइऊण सत्थाणि । गुडदुद्धं पि पिबंता ण पण्णया
णिव्विसा हुंति ॥ ← (स.सा.३१७) इति । → यावज्जीवं पि वे बालो पिण्डतं पयिरुपासति ।
न सो धम्मं विजानाति दब्बी सूपरसं यथा ॥ ← (ध.प.५/५) इति धम्मपदवचनमपि दूरभव्याऽभ-
व्यलक्षणबालमधिकृत्य सङ्गच्छत इति द्रष्टव्यम् ।

अत एव नवमग्रैवेयकप्राप्तिरपि विपाकविरसा इति । 'ते हि ग्रैवेयकेभ्यः च्युताः निर्वाणबीजस्यैकान्ते-
नाऽसत्त्वेनेहोदीर्णदुर्निवारमिथ्यात्वादिमोहाः । अत एव सर्वेष्वप्यकार्येष्वखलितप्रवृत्तयो नरकादिपातहेतुमु-
पाज्यं पापप्राग्भारं पश्चादधस्तान्नरकभाजो भवन्ती'ति (यो.बिं.१४५वृ.) योगबिन्दुवृत्तिकृतः ।

एतेन → आत्मानं च ते घ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतूनि कर्माणि कुर्वन्ति ← (य.वे.उव्व.४०/३)
इति यजुर्वेदोव्वटभाष्यवचनमपि व्याख्यातम् । नवमग्रैवेयकसुखमभव्यानां परै राजससुखतया कक्षीक्रियते ।
तदुक्तं गणेशगीतायां → विषयाणां तु यो भोगो भासतेऽमृतवत्पुरा । हालाहलमिवाऽन्ते यद् राजसं
सुखमीरितम् ॥ ← (ग.गी.११/२३-२४) इति । प्रकृताऽऽचारपालनमपि तन्त्रान्तरे राजसकर्मतयैवाऽ-
भिमत् । तदुक्तं गणेशगीतायां → यद् बहुक्लेशतः कर्म कृतं यच्च फलेच्छया । क्रियमाणं नृभि-
र्दम्भात्कर्म राजसमुच्यते ॥ ← (ग.गी.११/१५-१६) इति ।

तदीयतपःप्रभृतिकमपि → ऋद्ध्यै सत्कारपूजार्थं सदम्भं राजसं तपः ← (ग.गी.११/५) इति
गणेशगीतानुसारेण राजसे तपसि परैस्समवतार्यते । → हेतुहीनमसत्यं च देहात्मविषयं च यत् ।
असदल्पाऽर्थविषयं तामसं ज्ञानमुच्यते ॥ ← (ग.गी.११/१३) इति गणेशगीतावचनाऽनुसारेणाऽभव्यज्ञानस्य
तामसत्वमापद्यते । अत एव न तज्ज्ञानस्य मोक्षप्रापकत्वसम्भवः । तदुक्तं योगतत्त्वोपनिषदि योगशिखोपनिषदि

ते देवलोड त्वविष्यमां ढगलाबंध दुःख-दुर्गति-दोषोनी परंपराने ताङ्गीने लावनार डोवाथी परिशामे नीरस
अने परमार्थथी अडितकारी ज छे. जेम योरीथी मेणवेली पुष्कण विभूति परमार्थथी अनिष्ट छे, अडितकारी

बीजत्वेन परिणतिविरसा अहिता = अनिष्टा तत्त्वतः, चौर्याऽर्जितबहुविभूतिवदिति द्रष्टव्यम् ।

च → योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ← (यो.त.१४, यो.शि.१/१३) इति । → विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा । अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथाभावः स राजसः ॥ ← (क.दे.सं.५/९) इति कपिलदेवहृति-संवादवचनाद् विवक्षिताऽभव्यो राजसोऽवगन्तव्यः इत्येवमन्यदपि तन्त्रान्तरमतमत्र योज्यं यथागमम् ।

अकालश्रामण्यप्रयोगोपनीतग्रैवेयकादिसुखसिद्धिः सन्निपाते सदौषधयोगसौख्यतुल्या ज्ञातव्या । यथा सदौषधं क्षणमात्रं स्वसम्बन्धसामर्थ्यादसाध्ये नव्यज्वरादिव्याधौ सौख्यमुपनयति तदनु च समधिकव्याधिप्रकोपाय सम्पद्यते तथाऽधिकृतश्रामण्यमपक्वभयत्वानां सत्त्वानां ग्रैवेयकादिषु बाह्यसुखमात्रमाधाय, पश्चात् पर्यायेण नरकादिदुर्गतिप्रवेशफलं सम्पद्यते । एतेन → अप्रशान्तमतौ शास्त्रसद्भावप्रतिपादनम् । दोषायाऽभिनवोदीर्णं शमनीयमिव ज्वरे ॥ ← (द्वा.द्वा.१८/२८, लो.त.नि.७) इति सिद्धसेनीयद्वात्रिंशिकालोकतत्त्वनिर्णयकारिकाऽपि प्रागुक्ता(पृ.७०६) व्याख्याता । ततश्च प्रकृतेऽभव्यादीनां मिथ्यात्वमोहित-मतित्वात् परमार्थतो ग्रैवेयकादिसुखयोगोऽपि दुःखमेव । उपहतनयनस्य सम्यग्रूपाऽदर्शनमिव मिथ्यादृष्टेः परमार्थतः समुपस्थितविपुलसौख्याऽननुभव एव बोध्यः । यथोक्तं उपदेशपदे →

कह णु अकालपओगे एत्तो गेवेज्जगाइसुहसिद्धी । णणु साहिगओसहजोगसोक्खतुल्ला मुणेयव्वा ॥
कुणइ जह सन्निवाए सदोसहं जोगसोक्खमेत्तं तु । तह एयं विण्णेयं अणोरपारम्मि संसारे ॥
ण य तत्तओ तयंपि हु सोक्खं मिच्छत्तमोहियमइस्स । जह रोहवाहिगहियस्स ओसहाओ वि तब्भावे ॥
जह चेवोवहयणयणो सम्मं रूवं ण पासई पुरिसो । तह चेव मिच्छदिट्ठी विउलं सोक्खं न पावेइ ॥

← (उ.प.४३८-४३९-४४०-४४१) इति ।

निदानादिपूर्विका नवमग्रैवेयकप्राप्तिरपि तत्त्वतोऽनिष्टा चौर्याऽर्जितबहुविभूतिवत् । निदानादेश्चौर्यरूप-ताऽत्र भावनीया । अत एव न सा श्लाघ्या । यथोक्तं योगबिन्दौ → ग्रैवेयकाप्तिरप्येवं नाऽतः श्लाघ्या सुनीतितः । यथाऽन्यायाऽर्जिता सम्पद् विपाकविरसत्त्वतः ॥ ← (यो.विं.१४५) इति । नवमग्रैवेयकभोगाऽऽ-शयात् पाल्यमानं द्रव्यचारित्रमपि पारमार्थिकधर्मपुरुषार्थतया न गण्यते । प्रकृते → अनागतसुखाऽऽशया प्रत्युपस्थितसुखत्यागो न पुरुषार्थः ← (प.प्रा.पृ.१४) इति पद्मप्राभृतकवचनमपि स्मर्तव्यम् । अत एव देवलोकनिदानकरणेनाऽखण्डद्रव्यश्रामण्यपालनेऽपि तस्य बन्धनानि न समुच्छिद्यन्ते ।

बौद्धानामप्यभिमतमिदम् । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → कतमास्स पच्च चेतसो विनिबन्धा असमुच्छिन्ना होन्ति ? इध भिक्खवे, भिक्खु कामे अवीतरागो होति अविगतच्छन्दो अविगतपेमो, अविगतपिपासो, अविगतपरिळाहो अविगततण्हो । एवमस्यायं पढमो चेतसो विनिबन्धो असमुच्छिन्नो होति । पुन च परं, भिक्खवे, भिक्खु काये अवीतरागो होति... एवमस्सायं दुतियो चेतसो विनिबन्धो असमुच्छिन्नो होति । पुन च परं, भिक्खवे, भिक्खु रूपे अवीतरागो होति.... एवमस्सायं ततियो चेतसो विनिबन्धो असमुच्छिन्नो होति । पुन च परं, भिक्खवे, भिक्खु यावदत्थं उदरावदेहकं भुज्जित्वा सेय्यसुखं पस्ससुखं मिद्धसुखं अनुयूत्तो विहरति... एवमस्सायं चतुत्थो चेतसो विनिबन्धो असमुच्छिन्नो होति । पुन च छे तेम नियाशाथी भेणवेलो नवभो ग्रैवेयक-देवलोक पण परमार्थथी अनिष्ट छे - अेम समञ्ज देवुं.

तत्राऽपि = नवमग्रैवेयकप्राप्तावपि च मुक्त्यद्वेषः कारणं, न केवला क्रियैव हि = अखण्ड-द्रव्यश्रामण्यपरिपालनलक्षणा ।

परं, भिक्खवे, भिक्खु अञ्जतरं देवनिकायं पणिधाय ब्रह्मचरियं चरति 'इमिनाहं सीलेन वा वतेन वा तपेन वा ब्रह्मचरियेन वा देवो वा भविस्सामि देवञ्जतरो वा'ति... एवमस्सायं पञ्चमो चेतसो विनिबन्धो असमुच्छिन्नो होति ← (म.नि. चेतोखिलसुत्त- १।३।१९८६) इति यथागममत्र योजनीयं स्व-परतन्त्रमर्मवेदिभिः । प्रकृते →

कार्यं कारयते शश्वन्नाना वैचित्र्यसङ्कुलम् । संस्काराऽनुचरा जीवा वर्तन्ते सर्वथा खलु ॥
वासनोत्पन्नसंस्कारा अभिवध्नन्ति प्राणिनः । आसक्तिरेव मूलञ्च बन्धनस्याऽस्य कारणम् ॥
संस्कारो वासनाजन्यः संस्कारात् कर्म जायते । वासनोत्पद्यते भूयः कर्मणो नाऽत्र संशयः ॥
वासनायाः पुनर्विज्ञाः ! संस्कारो जायते ध्रुवम् । सदैव वासनाचक्रं जीवानाञ्च गतागतम् ॥
← (शं.गी.९/८८-९९) इति शम्भुगीतोक्तिप्रबन्धोऽपि यथागममनुयोज्यो विचक्षणैः । एवमेव →
न श्रेयांसं पापीयान् अभ्यारोहति ← (ता.ब्रा.२।१।४) इति ताण्ड्यब्राह्मणवचनमपि व्याख्येयम् ।
नवमग्रैवेयकप्राप्तौ अपि मुक्त्यद्वेषः कारणं, न केवला अखण्डद्रव्यश्रामण्यपरिपालनलक्षणा क्रियैव ।

यत्तु मलयगिरिसूरिभिः प्रज्ञापनावृत्तौ → मिथ्यादृष्टय एवाऽभव्या भव्या वा श्रमणगुणधारिणो निखिलसामाचार्यनुष्ठानयुक्ता द्रव्यलिङ्गधारिणोऽसंयतभव्यद्रव्यदेवाः प्रतिपत्तव्याः । तेऽपीहाऽखिल-केवलक्रियाप्रभावत उपरितनग्रैवेयकेषूपत्यन्त एवेति । असंयताश्च ते, सत्यप्यनुष्ठाने चारित्रपरिणामशून्यत्वात् ← (प्रज्ञा.पद-२०/सू. १४७० वृत्ति) इत्युक्तं, यदपि च अभयदेवसूरिभिः स्थानाङ्गवृत्तौ → प्राणातिपातविरत्यादीनां दीर्घायुषः शुभस्यैव निमित्तत्वात् ← (स्था.४।४।३७३) इत्युक्तं तत्तु बहिरङ्गकारण-प्राधान्यप्रेक्षिनयाऽपेक्षया बोध्यम् । इह चाऽखण्डद्रव्यश्रामण्यपरिपालनस्यान्तरङ्गकारणत्वमपोह्यते । एतेन → सो द्वक्संजमेणं पगरिसख्वेण जिणुवदिट्टेणं ← (ध.सं.७७७) इति द्रव्यसंयमस्य ग्रैवेयकोपपातकारण-तादर्शकं धर्मसङ्ग्रहणिवचनमपि व्याख्यातम् ।

यद्वा तत्र क्रियानयाऽपेक्षयोक्तं इह तु भावनयापेक्षयोक्तम् । एतेन → न हि धर्माभिरक्तानां लोके किञ्चन दुर्लभम् ← (वा.रा.उत्तरकाण्ड-१०।१६) इति वाल्मीकिरामायणवचनमपि व्याख्यातम् । यद्वा → जे दंसणवावन्ना, लिंगगहणं करिति सामन्ने । तेसिं पि य उववाओ, उक्कोसो जाव गोविज्जे ॥ उववाओ एएसिं, उक्कोसो होइ जाव गोविज्जा । उक्कोसेण तवेणं, नियमा निग्गंथख्वेणं ॥ ← (बृ. सं.१६५-१६६) इति बृहत्सङ्ग्रहण्यां श्रीजिनभद्रगणिकामाश्रमणैः चारित्रपरिणामशून्यत्वापेक्षया नवमग्रैवेय-कलाभं प्रति क्रियायाः कारणत्वमुक्तम्, इह तु चारित्रक्रियोचितभावशून्यक्रियोपसर्जनभावेन प्रतिबन्धका-भावगतकारणताप्राधान्यार्पणयोक्तम् । एतेन → भावशून्याऽपि जीवानां सुखाय धार्मिकी क्रिया । तद्-ग्रैवेयक-सम्भूतिरभव्येऽप्यर्हतां मता ॥ ← (अर्ह.गी. १८/१९) इति अर्हद्गीतावचनमपि व्याख्यातम्, मुक्त्यद्वेषलक्षणभावसम्पन्नत्वेऽपि रत्नत्रयसमुचितभावशून्यत्वप्राधान्यविवक्षया तदुपपत्तेः ।

वणी, नवमा ग्रैवेयकनी प्राप्तिभां पश मात्र अप्ठं द्रव्यचारित्रपालनस्वरूप क्रिया ४ कारण नथी.
परंतु मुक्तिअद्वेष कारण छे.

તદુક્ત- “અનેનાડપિ પ્રકારેણ દ્વેષાડભાવોડત્ર તત્ત્વતઃ । હિતસ્તુ યત્તદેતેડપિ તથાકલ્યાણભાગિનઃ ॥” (યો.બિં.૧૪૬) ઇતિ ॥૩॥

લાભાદ્યર્થિતયોપાયે ફલે ષાડપ્રતિપત્તિતઃ । વ્યાપન્નદર્શનાનાં હિ ન દ્વેષો દ્રવ્યલિડ્ગિનામ્ ॥૪॥

યદ્વા પ્રજ્ઞાપનાવૃત્ત્યાદૌ ‘ઘૃતં દહતી’તિ ન્યાયેન ક્રિયાયાઃ કારણત્વમુક્તં, ઇહ તુ ‘ઘૃતસહચરિતોષ્ણતા દહનવ્યક્તિર્વા દહતી’તિ ન્યાયેન મુક્ત્યદ્વેષસ્યાડખણ્ડદ્રવ્યશ્રામણ્યપરિપાલનસહચરિતસ્ય હેતુત્વમાવિષ્કૃતમિતિ ન કશ્ચિદ્ વિરોધઃ યથાપ્રયોજનં વિવિધનયાનુસારિત્વાત્ પારમેશ્વરપ્રવચનસ્યેતિ ભાવનીયમ્ ।

ગ્રૈવેયકાડડપ્તૌ મુક્ત્યદ્વેષસ્ય કારણત્વે યોગબિન્દુસંવાદમાહ- ‘અનેનાડપી’તિ । તદ્દ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ - ‘અનેનાડપિ પ્રકારેણ = લબ્ધિપૂજાદ્યર્થત્વરૂપેણ, કિંપુનરિતરથેત્યપિશબ્દાર્થઃ, દ્વેષાડભાવઃ = મુક્ત્યમત્સરઃ અત્ર = દ્રવ્યશ્રામણ્યે તત્ત્વતઃ = એદમ્પર્યાત્ હિતસ્તુ = હિતઃ પુનઃ, ન તુ દ્રવ્યક્રિયૈવ, યત્ = યસ્માત્ કારણાત્ તત્ = તસ્માત્ એતેડપિ = દ્રવ્યશ્રામણ્યભાજઃ કિમ્પુનસ્તદન્ય ઇત્યપિશબ્દાર્થઃ, તથાકલ્યાણ-ભાગિનઃ = ગ્રૈવેયકાદ્યુત્પત્તિરૂપશ્રેયઃસ્થાનભાજનમિ’તિ (યો.બિં.૧૪૬ વૃ.) ।

યત્તુ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ મલયગિરિસૂરિભિઃ → માયિનઃ = ઉત્કટરાગદ્વેષા ઇત્યર્થઃ, તે ચ તે મિથ્યાદૃષ્ટ્યશ્ચ = માયિમિથ્યાદૃષ્ટયઃ, તથારૂપા ઉપપન્નકાઃ = માયિમિથ્યાદૃષ્ટ્યુપપન્નકાઃ । તદ્વિપરીતાઃ = અમાયિસમ્યગ્દૃષ્ટ્યુપપન્નકાઃ । ઇહ માયિમિથ્યાદૃષ્ટ્યુપપન્નકગ્રહણેન નવમગ્રૈવેયકપર્યન્તાઃ પરિગૃહ્યન્તે ← (પ્ર. પદ-૧૫/૩.૧/૧૯૮ વૃત્તિ) ઇત્યેવં નવમગ્રૈવેયકોપપન્નમિથ્યાદૃષ્ટિસૂત્કટરાગ-દ્વેષવત્ત્વમુક્તં તત્તુ ઓઘતોડનન્તાનુબન્ધિકપાયોદયાપેક્ષયાડવગન્તવ્યમ્, ન તુ મુક્તિતદુપાયાદિગોચરોત્કટદ્વેષાપેક્ષયા, અન્યથા નવમગ્રૈવેયકોપપાતાનુપપત્તેરિત્યવધેયમ્ ॥૧૩/૩॥

યોગબિંદુ ગ્રંથમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે → આ રીતે લબ્ધિ-પૂજા વગેરેની અર્થિતાથી પણ દ્રવ્યચારિત્રમાં તાત્પર્યથી અદ્વેષ જ હિતકારી છે. કારણ કે તેના પ્રભાવથી દ્રવ્યચારિત્રવાળા અભવ્ય, સમકિતભ્રષ્ટ વગેરે જીવો ગ્રૈવેયક આદિ પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ કલ્યાણના ભાગી બને છે. ← (૧૩/૩)

• નવમગ્રૈવેયકસંપાદક મુક્તિઅદ્વેષ •

વિશેષાર્થ :- લબ્ધિ, યશ-કીર્તિ, ગ્રૈવેયક વગેરે ઉચ્ચકક્ષાના દેવલોક વગેરેની પ્રાપ્તિનું મજબૂત સાધન દ્રવ્યચારિત્રપાલન છે - આવો નિર્ણય કોઈ પણ રીતે થઈ ગયા પછી તે ફળની દૃઢ કામનાથી દ્રવ્યચારિત્રપાલન કરી, નિયાણુ કરીને નવમો ગ્રૈવેયક વગેરે ફળ નિહ્વ, અભવ્ય, અચરમાવર્તી વગેરે જીવો મેળવે છે. તેમાં દ્રવ્યચારિત્રપાલન કરતાં વધુ મહત્ત્વનો ફાળો મુક્તિઅદ્વેષ ગુણનો છે. મુક્તિદ્વેષ કે મુક્તિસાધનદ્વેષ હોય તો દ્રવ્યચારિત્ર ઉત્તર રીતે પાળવા છતાં નવમો ગ્રૈવેયક મળી ન જ શકે. આથી મુક્તિઅદ્વેષ ગુણ બહુ જ લાભકારી અને મહત્ત્વનો છે - એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૩/૩)

ત્યારે મુક્તિદ્વેષ કેમ નથી હોતો ? તે વાતની સિદ્ધિ કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- સમકિતભ્રષ્ટ દ્રવ્યચારિત્રધરોને ચારિત્ર વગેરે મુક્તિઉપાયમાં દ્વેષ ન થવાનું કારણ એ છે કે ચારિત્રાદિથી થનારા સ્વર્ગાદિ બાહ્યલાભ વગેરેનો તે અર્થી છે, ઈચ્છુક છે. તથા મોક્ષને તો તે માનતો જ નથી. માટે તેમાં પણ તેને દ્વેષ નથી. (૧૩/૪)

लाभेति । व्यापन्नदर्शनानां हि द्रव्यलिङ्गिनां उपाये = चारित्रिक्रियादौ लाभाद्यर्थितया एव न द्वेषो, रागसामग्र्यां द्वेषानवकाशात् । फले च मोक्षरूपे अप्रतिपत्तित एव न द्वेषः । न हि ते मोक्षं स्वर्गादिसुखाद् भिन्नं प्रतियन्ति यत्र द्वेषानवकाशः स्यात् । स्वर्गादिसुखाऽभिन्नत्वेन प्रतीयमाने तु तत्र तेषां राग एव ।

एतदेव समर्थयमान आह- 'लाभे'ति । उपाये = स्वेष्टस्वर्गादिसाधनतया विज्ञाते मुक्त्युपायभूते चारित्रिक्रियादौ लाभाद्यर्थितयैव = चारित्राऽनुष्ठानादिपालनाऽधीन-स्वर्गादिलाभ-लब्धि-पूजाद्यभिलाषशालितयैव न द्वेषो भवितुमर्हति, रागसामग्र्यां = स्वकीयाभिलाषगोचरस्योपाये प्रेक्षावतां द्वेषानवकाशात्, अन्यथा प्रेक्षावत्ताहानेः । न च स्वेष्टसाधनेऽपि बलवद्द्वेष्योत्पादके मरणोत्पादकविषमिश्रितान्नादाविव बुभुक्षूणां प्रेक्षावतां द्वेषदर्शनात् चारित्रिक्रियादावपि व्यापन्नदर्शनानां द्रव्यलिङ्गिनां द्वेष आवश्यकः, तस्य द्वेष्यापवर्गोत्पादकत्वादिति वाच्यम्, मोक्षरूपे फले च = चारित्रिक्रियादिफले हि अप्रतिपत्तित एव = अनभ्युपगमादेव न द्वेषो भवितुमर्हति । न ह्यज्ञाते द्वेषसम्भवः ।

अथ शास्त्रादेव मोक्षाऽवगमात् चारित्रादौ मोक्षफलकत्वज्ञानाच्चोभयत्र द्वेषस्याऽपरिहार्यत्वमिति चेत्? मैवम्, द्रव्यश्रामण्यदशायां शास्त्रात् मुक्त्यवगमेऽपि मुक्तौ दीर्घकालीनत्व-दुःखाऽमिश्रितत्वादिरूपेण स्वेष्टस्वर्गादिसुखाऽभिन्नत्वप्रतिपत्तेः द्वेषानवकाशात् । न हि ते = व्यापन्नदर्शना द्रव्यलिङ्गिनो मोक्षं स्वर्गादिसुखाद् भिन्नं प्रतियन्ति = स्वारसिकप्रतीतिमारोहयन्ति, येन कारणेन यत्र स्वेष्टस्वर्गादिसुखभिन्नत्वेन प्रतीते मोक्षे द्वेषानवकाशः स्यात् । स्वर्गादिसुखभिन्नत्वेन मुक्तिप्रतीतौ तु तत्र द्वेषः स्यादपि । न चैवमस्ति । अतो न तत्र द्वेष इत्यर्थः । न चाऽस्तु तर्हि स्वर्गादिसुखाऽभिन्नत्वेनाङ्गीकृते मोक्षे तेषां द्वेषः, व्यापन्नदर्शनत्वादिति वक्तव्यम्, तेषां स्वर्गादिसुखस्याऽतिप्रियत्वेन स्वर्गादिसुखाभिन्नत्वेन प्रतीयमाने तु तत्र = मोक्षे तेषां व्यापन्नदर्शनानां द्रव्यलिङ्गिनां राग एव भवितुमर्हति ।

ननु श्रामण्यदशायां 'कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः, सच्चिदानन्दमयोऽपवर्गः, निरुपाधिकात्मावस्था मुक्तिः, मोक्षे स्वर्गानन्तगुणं सुखमित्यादिशास्त्रावगमे स्वर्गादिसुखभिन्नस्य मोक्षस्य प्रतीतिर्व्यापन्नदर्शनानामप्य-

टीकार्थः :- सम्यग्दर्शनव्रष्ट अेवा द्रव्ययारित्रधरोने मोक्षना उपायभूत यारित्रनी क्रिया वगेरेमां द्वेष नथी संभवतो. कारण के यारित्रपालनजन्य स्वर्गआदिना लाभनी तेने गरज छे. पोताने गभती यीजनुं साधन तो रागनुं साधन छे. अने रागनी साधन-सामग्रीमां द्वेष थवानी शक्यता रहेती ज नथी. (माटे स्वर्गादिनी लालसाथी द्रव्ययारित्र पाणनारा मिथ्यादृष्टि जिवोने स्वर्गसाधन तरीके जशाता यारित्रपालनमां त्यारे द्वेष न ज संभवे. बाकी तो कोरुना दबाण विना, पोतानी भरजुथी निरतियार यारित्रपालन थरुं ज न शके.)

मोक्षरूपे इण प्रत्ये तेवा जिवने द्वेष डोवानी शक्यता अेटला माटे नथी के मोक्षने ते मानतो ज नथी. तेओ स्वर्गादि सुभथी भिन्नस्वरूपे मोक्षने स्वीकारता ज नथी के जेमां तेओने द्वेष थवानी शक्यता उभी थाय. स्वर्ग वगेरेना सुभथी अभिन्नरूपे प्रतीत थता अेवा मोक्षमां तो तेओने राग ज डोय छे.

वस्तुतो भिन्नस्य तस्य प्रतीतावपि स्वेष्वविधातशङ्कया तत्र द्वेषो न स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥४॥

नाविलैवेति शङ्कायामाह- वस्तुतो भिन्नस्य = स्वर्गादिसुखान्यस्य तस्य = मोक्षस्य जैनश्रमणलिङ्गग्रहण-
दशायां → जं देवाणं सोक्खं सव्वद्धापिंडियं अणंतगुणं । ण य पावइ मुत्तिसुहं णंताहिं वग्गवग्गुहिं ॥
← (औप. ४३/१४) इति औपपातिकसूत्रवचनात्, → अउलं सुहसंपत्ता उवमा जस्स नत्थि उ ←
(उत्त.३६/६६) इति उत्तराध्ययनसूत्रवचनात्, → सुरगणसुहं समत्तं सव्वद्धापिंडियं अणंतगुणं । णवि
पावइ मुत्तिसुहं णंताहिं वग्गवग्गुहिं ॥ ← (प्रज्ञा.२/१७१ + दे.स्त.२९८ + तीर्थो.१२४८) इति
प्रज्ञापनासूत्र-देवेन्द्रस्तवप्रकीर्णक-तीर्थोद्गालीप्रकीर्णकवचनात्, → अट्टविहकम्मवियडा सीदीभूदा णिरंजणा
णिच्चा । अट्टगुणा कयकिच्चा, लोयग्गणिवासिणो सिद्धा ॥ ← (पं.सं.१।३१) इति पञ्चसङ्ग्रह-
वचनात्, → चक्किकुसफणिसुरेंदेसु अहमिंदे जं सुहं तिकालभवं । तत्तो अणंतगुणिदं सिद्धाणं खणसुहं
होदि ॥ ← (त्रि.सा.५६०) इति त्रिलोकसारवचनात् प्रतीतावपि,

यद्वा तन्त्रान्तराऽभ्यासकाले → यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान् न बिभेति कदाचन ॥ ← (तै.२/४/१) इति तैत्तिरीयोपनिषद्वचनात्, → नैव वाचा न मनसा
प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ← (कठो.२/३/१२) इति कठोपनिषद्वचनात्, → यतो वाचो निवर्तन्ते
विकल्पकलनाऽन्विताः । विकल्पसङ्क्षयात् जन्तोः पदं यदवशिष्यते ॥ ← (अन्न.२/३३) इति
अन्नपूर्णोपनिषद्वचनात्, → अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् । सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धम-
नीदृशम् ॥ ← (अध्या.६३) इति अध्यात्मोपनिषद्वचनात्, → यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानाम-
भावतः । निर्विशेषे परानन्दे कथं शब्दः प्रवर्तते ? ॥ ← (कठ.३१-३२) इति कठरुद्रोपनिषद्वचनात्,
→ यद् वै वाङ् नाऽऽक्रामति मनसा सह ← (गणेशो.३/१) इति गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद्वचनात्,
→ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दमेतज्जीवस्य यं ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥
← (ब्र.९) इति ब्रह्मोपनिषद्वचनात्, → यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैतत्
कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ← (लिं.पु.६७/२३) इति लिङ्गपुराणवचनात्, → यं च कामसुखं लोके
यं चिदं दिवियं सुखं । तण्हक्खयसुखस्सेते कलं नाग्घन्ति सोलसिं ॥ ← (उ.२/२) इति उदानवचनात्,
तादृशान्यवचनात्, तथाविधान्ययुक्तितो वा प्रतीतावपि →

जह कागणीइ हेउं मणि-रयणाणं तु हारए कोडिं । तह सिद्धसुहपरोक्खा अबुहा सज्जन्ति कामेसु ॥
जह निवदुमुप्पन्नो कीडो कडुयं पि मन्नए महुरं । तह मोक्खसुहपरोक्खा संसारदुहं सुहं बिंति ॥
जे कडुयदुमुप्पन्ना कीडा वरकप्पपायवपरोक्खा । तेसिं विसालवल्लीविसं व सग्गो य मोक्खो य ॥

← (म.वि.७२-६५६-६५७) इति मरणविभक्तिप्रकीर्णकवचनतात्पर्यविषयीभूतानां → कडुयमि
अणिव्वलियमि दोद्धिए कडुयमेव जह खीरं । तह मिच्छत्तकडुइए जीवे तव-नाण-चरणाणि ॥ ←
(आ.पता.४५३) इति वीरभद्रसूरिकृताऽऽराधनापताकाप्रकीर्णकवचनाऽभिप्रायगोचरीभूतानां व्यापन्नदर्शनानां

उकीकृत तो अे छे डे क्कदाय देव-गुरु-शास्त्र द्वारा स्वर्गथी त्भिन्नरूपे मोक्ष ज्ञप्ताय तो पण पोताने छे अेवा
स्वर्गादिमां व्याधात उभो थवानी शंकाथी मोक्षमां द्वेष थई शकतो नथी. - आ वात भ्यालमां राभवी. (१३/४)

मुक्तौ च मुक्त्युपाये च मुक्त्यर्थं प्रस्थिते पुनः^१ । यस्य द्वेषो न तस्यैव^२ न्याय्यं गुर्वादिपूजनम् ॥५॥
मुक्तौ चेति । स्पष्टः ॥५॥

द्रव्यलिङ्गिनां दिव्यसुखकामिनां ज्ञाततदुपायानां 'यदि सकलकर्ममुक्तमपवर्गमहमधुना द्विष्याम् तर्हि मे नवमग्रैवेयकादिसुखं हास्यति, मा मे नवमग्रैवेयकादिसुखं हीयतामि'ति वाञ्छागर्भया स्वेष्टविघातशङ्कया = स्वाऽभिलाषगोचरनवमग्रैवेयकादिसुखहासशङ्कया तत्र = मोक्षे द्वेषो न स्यादिति द्रष्टव्यम् । न हि स्वेष्टविघातं कोऽपीच्छति । तदुक्तं बृहत्कल्पभाष्ये → को कल्लाणं नेच्छइ ? ← (बृ.क.भा.२४७) इति भावनीयम् ॥१३/४॥

मुक्त्यद्वेषप्रधान्यमाविष्करोति- 'मुक्तावि'ति । तस्यैव = मुक्त्याद्यद्वेषिणः एव न्याय्यं गुर्वादिपूजनं योगपूर्वसेवास्वभावम्, गुरुतरदोषत्यागात्, एवकारेण मुक्त्यादिद्वेषिव्यवच्छेदोऽकारि । यथोक्तं योगबिन्दौ → येषामेवं न मुक्त्यादौ द्वेषो गुर्वादिपूजनम् । त एव चारु कुर्वन्ति नाऽन्ये तद्गुरुदोषतः ॥

विशेषार्थ :- गाढ मिथ्याત્વી જીવને કે અભવ્યને કે દૂરભવ્ય વગેરેને મોક્ષ અને મોક્ષના સાધન ઉપર દ્વેષ જ હોય ને ! આવી માન્યતા પકડાઈ જવી સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે નવમા ગ્રૈવેયકે જવાનો દઢ સંકલ્પ કરનાર દ્રવ્યચારિત્રધારી અભવ્ય-દૂરભવ્ય-નિહ્નવ-સમકિતભ્રષ્ટ વગેરે જીવોને ચારિત્રપાલન કાળ દરમ્યાન મોક્ષ કે મોક્ષસાધનરૂપ ચારિત્ર ઉપર દ્વેષ નથી હોતો. આનું કારણ એ છે કે જેમ ચારિત્ર મોક્ષસાધન છે તેમ સરાગચારિત્ર સ્વર્ગસાધન પણ છે. સ્વર્ગાદિની ઝંખનાવાળા જીવો ચારિત્રને સ્વર્ગાદિના સાધનરૂપે જુએ છે તથા સ્વર્ગાદિના સાધનરૂપે જ તેને સ્વીકારે છે અને પાળે છે, જીવનભરની પાપત્યાગવિષયક પ્રતિજ્ઞા પણ પોતાની મરજીથી નિભાવે છે. આમ, ઈષ્ટ સ્વર્ગાદિના સાધન તરીકે જણાતી ચારિત્રક્રિયામાં તો દ્વેષ થવાની શક્યતા જ રહેતી નથી.

મોક્ષને અભવ્ય વગેરે જીવો સ્વીકારતા જ નથી. તેમની દૃષ્ટિમાં જે ચીજ જ ન હોય તેના પ્રત્યે દ્વેષ તેમને કઈ રીતે થઈ શકે ? અજ્ઞાત વસ્તુ ઉપર કોઈને દ્વેષ નથી હોતો. શાસ્ત્રમાં બતાવેલ સ્વર્ગ જ તેમની દૃષ્ટિએ મોક્ષ છે. સ્વર્ગ વગેરે ઉપર તો તેમને રાગ જ છે. તેથી સ્વર્ગાદિસુખથી અભિન્નરૂપે જણાતા મોક્ષમાં તેમને દ્વેષ સંભવી ન શકે, પણ અભીષ્ટ સ્વર્ગાત્મક જણાતા મોક્ષ પ્રત્યે તેમને ભારોભાર રાગ જ હોય છે.

જો શાસ્ત્રને ગુરુગમથી ભણે, શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષનું સ્વરૂપ વિચારે તો સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા સાધુવેશધારી અભવ્ય, દૂરભવ્ય વગેરે જીવો સ્વર્ગ કરતાં મોક્ષને જુદો સમજી પણ લે છે. પરંતુ 'જો અત્યારે મોક્ષ ઉપર દ્વેષ કરીશ તો નવમા ગ્રૈવેયકના બદલે આઠમો, સાતમો કે છઠ્ઠો ગ્રૈવેયક મળશે. અથવા સાવ નિમ્ન કક્ષાનો સ્વર્ગ મળશે.' - આ પ્રકારના ભયથી કે અનિષ્ટ શંકાથી મોક્ષ ઉપર ત્યારે તે દ્રવ્યસાધુ દ્વેષ કરતો નથી. આમ નવમા ગ્રૈવેયકના સુખની કામનાવાળા અભવ્ય વગેરે જીવોને સાધ્વાચારપાલન દરમ્યાન કે સાધુજીવન દરમ્યાન મોક્ષ કે ચારિત્ર ઉપર દ્વેષ થતો નથી. તેથી જ તેમને નવમો ગ્રૈવેયક મળી શકે છે - આવું ઉપરોક્ત વિચારવિમર્શથી ફલિત થાય છે. (૧૩/૪)

ગાથાર્થ :- મોક્ષ, મોક્ષના ઉપાય અને મોક્ષમાર્ગયાત્રી પ્રત્યે જેને દ્વેષ ન હોય તેનું જ ગુરુપૂજન વગેરે વ્યાજબી છે. (૧૩/૫)

૧. હસ્તાદર્શ 'પુચ' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શ 'નાય્યં' इत्यशुद्धः पाठः ।

ગુરુદોષવતઃ સ્વલ્પા સત્ક્રિયાપિ ગુણાય ન । ભૌતહન્તુર્યથા તસ્ય પદસ્પર્શનિષેધનમ્ ॥૬॥

ગુર્વિતિ । ગુરુદોષવતઃ = અધિકદોષવતઃ સ્વલ્પા = સ્તોકા સત્ક્રિયાઽપિ = સચ્ચેષ્ટાપિ ગુણાય ન ભવતિ । યથા ભૌતહન્તુઃ = ભસ્મવ્રતિઘાતકસ્ય તસ્ય = ભૌતસ્ય પદસ્પર્શનસ્ય = ચરણસ-
 ઙ્ઘટ્ટનસ્ય નિષેધનં (=પદસ્પર્શનિષેધનમ્) । કસ્યચિત્ ખલુ શબરસ્ય કુતોઽપિ પ્રસ્તાવાત્ 'તપોધનાનાં
 પાદેન સ્પર્શનં મહતેઽનર્થાય સમ્પદ્યત' ઇતિ શ્રુતધર્મશાસ્ત્રસ્ય કદાચિન્મયૂરપિચ્છૈઃ પ્રયોજનમજાયત ।
 યદાઽસૌ નિપુણમન્વેષમાણો ન લેભે, તદા શ્રુતમનેન ત(?ય)થા ભૌતસાધુસમીપે તાનિ સન્તિ, યયાચિરે
 ચ તાનિ તેન તેભ્યઃ, પરં ન કિઞ્ચિલ્લેભે । તતોઽસૌ શસ્ત્રવ્યાપારપૂર્વકં 'તાન્નિગૃહ્ય જગ્રાહ તાનિ,

← (યો.વિં.૧૪૭) ઇતિ ॥૧૩/૫॥

નનુ મુક્તિદ્વેષે સત્યપિ ગુર્વાદિપૂજનજન્યફલે કા ક્ષતિઃ ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ- 'ગુર્વિ'તિ । અધિકદોષવતઃ
 = સચ્ચેષ્ટિતાઽપેક્ષયા બૃહદપરાધસમન્વિતસ્ય । નિષેધનં હન્તવ્યાન્ ભૌતાન્ પ્રતીત્યેતિ શેષઃ । પ્રન્થકારઃ
 ઉદાહરતિ- કસ્યચિદિતિ । અસ્માભિઃ પ્રાક્ (દ્વા.દ્વા.૩/૧૮,ભાગ-૧,પૃ.૧૬૬) દર્શિતમિદમુદાહરણમ્ । યયાચિરે
 ચ તાનિ મયૂરપિચ્છાનિ તેન શબરેણ તેભ્યો ભૌતસાધુભ્યઃ । એવં મુક્તિદ્વેષિણાં ગુરુદેવાદિપૂજનં ગુણોઽપિ

ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી તેના ઉપર મહોપાધ્યાયજી મહારાજે સંસ્કૃત વિવરણ કરેલ નથી.

(૧૩/૫)

વિશેષાર્થ :- માત્ર મોક્ષ ઉપર અદ્વેષ હોય અને મોક્ષમાર્ગ ઉપર કે મોક્ષમાર્ગયાત્રી ઉપર દ્વેષ
 હોય તો પ્રસ્તુતમાં તેવો મુક્તિઅદ્વેષ ચાલે નહિ. મોક્ષના ઉપાયો પ્રત્યે કે મોક્ષમાર્ગના યાત્રી પ્રત્યે દ્વેષ
 એ મોક્ષદ્વેષરૂપે જ પરિણમે છે. માટે તે ત્રણેય પ્રત્યે દ્વેષ ન હોય તો જ મુક્તિઅદ્વેષ વાસ્તવિક કહેવાય.
 આવો મુક્તિઅદ્વેષ હોય તો જ ગુરુપૂજન, દેવપૂજન વગેરે પૂર્વસેવા કરવાનો અધિકાર મળે. મોક્ષ,
 મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષમાર્ગયાત્રી પ્રત્યે દ્વેષ હોય ત્યાં સુધી યોગની પૂર્વસેવા કરવાનો પણ વાસ્તવમાં અધિકાર
 મળી શકતો નથી. માટે મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષમાર્ગયાત્રી પ્રત્યે પણ દ્વેષ-અણગમો કે અરુચિ ન થઈ જાય
 તેની ખાસ સાવધાની રાખવી. આ કાર્ય વિષમ કળિકાળમાં અત્યંત કપરું છતાં પણ ખૂબ જ અગત્યનું
 છે - આ વાત સાધકના ખ્યાલ બહાર રહેવી ન જોઈએ. (૧૩/૫)

ગાથાર્થ :- મોટા દોષવાળા જીવની નાનકડી સત્ક્રિયા પણ ગુણકારી થતી નથી. જેમ કે ભૌત
 ઋષિને હણનાર ભીલનો ભૌતચરણસ્પર્શ પરિહાર. (૧૩/૬)

ટીકાર્થ :- મોટા દોષવાળા જીવની નાનકડી સારી ક્રિયા પણ ગુણનો ઉઘાડ કરવા માટે નિમિત્ત
 બનતી નથી. જેમ કે ભસ્મવ્રતને ધારણ કરનાર ભૌત ઋષિને મારનાર ભીલે ભૌત મહર્ષિને પગ અડકી
 ન જાય તેની સાવધાની રાખી તે કાંઈ ગુણકારી ન બની. ઘટના એવી બની ગઈ કે કોઈક ભીલે
 કોઈક અવસરે ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળ્યું કે 'તપસ્વી મહાત્માઓને આપણો પગ અડકી જાય તે મોટા નુકશાન
 માટે થાય છે.' એક વખત તેને મોરપીંછની જરૂર પડી. જ્યારે બીજે બધા જ સ્થાને સારી રીતે તપાસ
 કરવા છતાં પણ તેને મોરપીંછ ન મળ્યા ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે ભૌત સાધુ પાસે મોરપીંછા હોય છે.
 તેથી તેણે તેમની પાસે માંગ્યા, પરંતુ ત્યાંથી મોરપીંછ ન મળ્યા. ત્યારે તેણે શસ્ત્રપ્રયોગપૂર્વક તે ભૌતસાધુનો
 નિગ્રહ કરીને બળાત્કારે મોરપીંછ લીધા. પરંતુ પોતાનો પગ તેમને અડી ન જાય તે માટે તેણે સાવધાની

पादेन स्पर्शं च परिहृतवान् । यथाऽस्य पादस्पर्शपरिहारो गुणोऽपि शस्त्रव्यापारेणोपहतत्वान्न गुणः, किं तु दोष एव । एवं मुक्तिद्वेषिणां गुरुदेवादिपूजनं योजनीयम् ॥६॥

मुक्त्यद्वेषान्महापापनिवृत्त्या यादृशो गुणः । गुर्वादिपूजनात्तादृक् केवलान्न भवेत्क्वचित् ॥७॥

मुक्त्यद्वेषादिति । स्पष्टः ॥७॥

मुक्तिद्वेषे-णोपहतत्वान्न गुणः किन्तु दोष एव इति । प्रकृते → कुणमाणो वि निवितिं परिच्ययंतोऽवि सयण-धण-भोए । दितोऽवि दुहस्स उरं मिच्छद्विटी न सिज्झई उ ॥ ← (आ.नि.२२०) इति आचाराङ्ग-निर्युक्तिवचनं, → चीराजिणं नगिणिणं जडी संघाडि मुंडिणं । एयाणि वि न तायंति दुस्सीलं परियागयं ← (उत्त.५/२९) इति उत्तराध्ययनसूत्रवचनं, → एकोऽपि गरीयान् दोषः समग्रमपि गुणग्रामं दूषयति ← (बा.रा.९।३५) इति बालरामायणवचनं, → बहूनपि गुणानेको दोषो प्रसते ← (चा.सू.९६९) इति चाणक्यसूत्रं च योजनीयम् ॥९३/६॥

गुर्वादिपूजनमुपसर्जनीकृत्य मुक्त्यद्वेषप्राधान्यमाविष्करोति- 'मुक्त्यद्वेषादि'ति । महापापनिवृत्त्या = प्रदीर्घसंसारोऽऽवहमुक्तिद्वेषप्रयोजकविषयसुखोत्कटाऽभिलाषादिव्यावृत्त्या यादृशो गुणः अपारसंसारपारकर-णलक्षण आध्यात्मिकलाभः जायते इत्यादि । यथोक्तं योगबिन्दौ → गुर्वादिपूजनात्नेह तथा गुण उदाहृतः । मुक्त्यद्वेषाद्यथाऽत्यन्तं महाऽपापनिवृत्तितः ॥ ← (यो.बिं.९४९) इति । इत्थञ्च मुक्त्यद्वेषस्य पूर्वसेवायां

राप्पी. (એક બાજુ તલવાર આદિ શસ્ત્રોને વાપરી સાધુનો પરાભવ કરવો અને બીજી બાજુ પોતાનો પગ તેમને અડકી ન જાય તેની કાળજી રાખવી. આ ખૂબ જ વિચિત્ર સ્થિતિ છે. પોતાની દૃષ્ટિએ તપસ્વી સાધુને પોતાનો પગ અડી ન જાય તેની સાવધાની રાખવાથી ઘણો લાભ થયો, નુકશાનીથી બચી ગયો - એવું તે ભીલ માને છે. હકીકતમાં તો સાધુનો શસ્ત્રપ્રયોગથી નિગ્રહ/પરાભવ કરવાથી મોટું નુકશાન જ થયેલ છે.) જેમ ભૌત સાધુને પોતાનો પગ ભીલે ન અડાડ્યો. પરંતુ તે ગુણની સામે સાધુ પ્રત્યે તલવાર વગેરે શસ્ત્ર ઉઠાવવા એ દોષ બહુ મોટો છે. સાધુ ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ સ્વરૂપ મોટા દોષથી હણાયેલ હોવાથી સાધુને પગ ન અડાડવા સ્વરૂપ ગુણ પણ ગુણસ્વરૂપે રહેતો નથી. પરંતુ દોષરૂપ જ બને છે. સાધુને પોતાનો પગ અડી ન જાય તેવી સાવધાની પણ ગુણપ્રાપ્તિનું નિમિત્ત બની શકતી નથી. આ જ રીતે મુક્તિદ્વેષવાળા જીવોના ગુરુપૂજન વગેરે અંગે સમજવું. (૧૩/૬)

વિશેષાર્થ :- સાધુ ઉપર શસ્ત્રો ચલાવવા અને તેમને પોતાનો પગ ન અડી જાય તેની કાળજી રાખવી તે 'ખાળે ડૂચા અને દરવાજા મોકળા' જેવી પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે. સાધુને પગ ન લગાડવો એ ગુણ ખરો. પરંતુ સાધુ ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કરવામાં તો તે ગુણ ગુણરૂપે રહેવાના બદલે દોષસ્વરૂપે પરિણમે છે. તેમ ગુરુપૂજન, દેવપૂજા, સદાચાર વગેરે પૂર્વસેવા ગુણ છે. તે ગુણનિમિત્ત જરૂર છે. પરંતુ મુક્તિદ્વેષરૂપ મોટો દોષ હાજર હોય તો તે ગુરુપૂજન વગેરે પણ દોષરૂપે પરિણમે છે. ઝેરવાળો ખોરાક ઝેરરૂપે પરિણમે તેમ. આથી પૂર્વસેવા ગુણરૂપ-ગુણનિમિત્તરૂપ બને તે માટે મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગયાત્રી પ્રત્યે દ્વેષ ઊભો ન થઈ જાય તે માટે સાધકે ખાસ સાવધાની રાખવી. (૧૩/૬)

ગાથાર્થ :- મહાપાપ રવાના થવાના લીધે મુક્તિઅદ્વેષથી જેવો ગુણ-લાભ થાય છે તેવો ગુણલાભ માત્ર ગુરુપૂજન વગેરેથી ક્યારેય નથી થતો. (૧૩/૭)

एकमेव ह्यनुष्ठानं कर्तृभेदेन भिद्यते । सरुजेतरभेदेन भोजनाऽऽदिगतं यथा ॥८॥

एकमेवेति । एकमेव 'ह्यनुष्ठानं' देवतापूजनादि कर्तृभेदेन = चरमाऽचरमाऽऽवर्तगतं जन्तुकर्तृक^१-
तया भिद्यते = विशिष्यते । सरुजेतरयोः सरोग-नीरोगयोः 'भोक्त्रोर्भेदेन (=सरुजेतरभेदेन) ।
भोजनादिगतं = भोजन-पान-शयनादिगतं यथा अनुष्ठानं, एकस्य रोगवृद्धिहेतुत्वात्, अन्यस्य
बलोपचायकत्वादिति ।

प्राधान्यम्, तत्सत्त्वे एव तदितरोपायाणां साफल्यत् । यथोक्तं अध्यात्मतत्त्वालोके → एवञ्च मोक्षा-
प्रतिकूलवृत्तिरवाद्युपायोऽभिहितेषु मुख्यः । यस्मिन् स्थितेऽन्येऽपि भवन्त्युपाया यत्राऽस्थिते व्यर्थ उपाय-
राशिः ॥ ← (अ.तत्त्वा. २/४२) इति ॥१३/७॥

નનુ મુક્ત્યદ્વેષિકૃતગુર્વાદિપૂજનાનુમુક્તિદ્વેષિકૃતગુર્વાદિપૂજને કોઽપિ ભેદો ન દૃશ્યતે । તતઃ કથં
તત્કલભેદઃ ? इत्याशङ्कायां योगबिन्दु (यो.વિં.૧૫૩) સંવાદમાહ- 'एकमि'ति । एकमेव हि = बहिर-
ङ्गस्वरूपत एकाऽऽकारमेव देवतापूजनादि = गुरु-देवादिपूजनादिकं अनुष्ठानं चरमाऽचरमावर्तगतजन्तुकर्तृक-
तया = चरमावर्ताऽचरमावर्तवर्तितया कारकजीवनानात्वेन विशिष्यते । उत्तरार्धेनोदाहरणमाह- 'सरुजे'ति ।
एकस्य = सरोगकृतभोजनादिकर्मणो रोगवृद्धिहेतुत्वात्, अन्यस्य = नीरोगकृतभोजनादिकर्मणः बलोपचा-
यकत्वात् । फलभेदात् सरुजेतरकृतयोर्भोजनादिक्रिययोर्भेदः सिध्यति । तद्वदेव प्रकृतेऽपि अपार-

विशेषार्थः :- गाथार्थ सरण ओवाथी ग्रंथकारश्रीએ પ્રસ્તુત ગાથાનું સંસ્કૃત વિવરણ કરેલ નથી. મુક્તિદ્વેષ
જીવતો રાખીને ગુરુપૂજન, દેવપૂજા વગેરે કરવાથી તેવો આધ્યાત્મિક લાભ નથી થતો જેવો આધ્યાત્મિક
ગુણલાભ મુક્તિઅદ્વેષથી થાય છે. ભોગતૃષ્ણાથી મુક્તિદ્વેષ ઊભો થાય છે. પણ મુક્તિઅદ્વેષ આવે એટલે
મુક્તિદ્વેષને તાણીને લાવનાર ભોગતૃષ્ણાસ્વરૂપ મોટો દોષ રવાના થાય છે. મુક્તિદ્વેષ રાખીને બહારથી
ગુરુપૂજન, પ્રભુપૂજા વગેરે કરવાથી કાંઈ ભોગતૃષ્ણા કાયમ માટે રવાના થતી નથી. માટે મુક્તિઅદ્વેષ અને
ગુરુપૂજનાદિ -આ બેમાંથી માત્ર એક જ ચીજ મેળવવાની વાત કદાચ આવીને ઊભી રહે તો મુક્તિઅદ્વેષને
પકડવામાં વધારે લાભ છે. મતલબ કે ગુરુપૂજન વગેરેની અવેજમાં મુક્તિઅદ્વેષ ચાલી શકે. પરંતુ
મુક્તિઅદ્વેષની અવેજમાં ગુરુપૂજન વગેરે ન જ ચાલે. કેમ કે મુક્તિઅદ્વેષથી વિશિષ્ટ કક્ષાનો આધ્યાત્મિક
લાભ સંભવે છે કે જે કેવલ (= મુક્તિદ્વેષયુક્ત) ગુરુપૂજનાદિથી શક્ય નથી. (૧૩/૭)

गाथार्थ :- कर्ता बटलवाथी એક જ અનુષ્ઠાન બદલાઈ જાય છે. જેમ કે રોગી અને નીરોગી
માણસે કરેલ ભોજન આદિ ક્રિયા. (૧૩/૮)

• કર્તાભેદથી ક્રિયાભેદ •

टीकार्थ :- દેવપૂજા વગેરે પ્રત્યેક અનુષ્ઠાન ચરમાવર્તી કે અચરમાવર્તી જીવ દ્વારા કરવામાં આવે
એટલે બાહ્ય રીતે એક સરખી જ દેખાતી ક્રિયા હકીકતમાં બદલાઈ જાય છે. મતલબ કે ક્રિયા કરનાર
બદલાઈ જવાથી ક્રિયા બદલાઈ જાય છે. જેમ કે ભોજન, જલપાન, શયન વગેરે ક્રિયા બાહ્ય રીતે
સમાન દેખાતી હોવા છતાં રોગી માણસે કરેલી તે ક્રિયા કરતાં નીરોગી માણસે કરેલી તે ક્રિયા જુદી
જ હોય છે. રોગી માણસે કરેલ ભોજનાદિ રોગની વૃદ્ધિમાં કારણ બને છે. જ્યારે નીરોગી માણસે

૧. 'અનુ...' इति हस्तादर्शो पाठः । २. हस्तादर्शो '...वर्तगजन्तु' इति पाठः । ३. '...कर्तृकम्' इति हस्तप्रती पाठः ।

‘सहकारिभेद एवाऽयं न तु वस्तुभेद’ इति चेत् ? न,

इतरसहकारिसमवहितत्वेन फलव्याप्यताऽपेक्षया तदवच्छेदक^१कारणभेदस्यैव कल्पनौचित्यात्, संसारपारकरणाऽकरणलक्षणफलभेदात् मुक्त्यद्वेष-तद्वेषकृतयोर्गुर्वादिपूजनयोर्भेदोऽनाविल एवेति भावः ।

एतेन → तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः, तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ ← (म.भा.आदिपर्व-१।२७५) इति महाभारतवचनमपि व्याख्यातम्, स्वाभाविकः = मूलभूतः = भरतचक्रिकालीन इति यावत्; वित्ताऽऽहरणं = धनोपार्जनं, कल्कः = दुष्कृत्यम् । शिष्टं स्पष्टम् । एतेन → धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ← (मनु.८/१५) इति मनुस्मृतिवचनमपि व्याख्यातम् ।

ननु सहकारिभेदः = भव्यजीव-चरमावर्त-मुक्त्यद्वेषप्रभृतिसमवधानाऽसमवधानलक्षणसहकारिकारण-भेद एव अयं संसारपारकरणाऽकरणलक्षणफलभेदप्रयोजकः स्वीकर्तुमर्हति, न तु वस्तुभेदः = गुर्वादि-पूजनलक्षणकारणभेदः, मुद्गरादिसमवधानाऽसमवधानादौ सति घटात्कपालाद्युत्पत्तितदभाववत् । न हि मुद्गरादिसमवधानादिना घटस्वभावभेदः क्रियते । न चैवं सहकारिविरहे कथं न कार्योत्पाद इति शङ्कनीयम्, सहकारिसमवधान एव तथाविधकार्यकरणस्वभावत्वात् । यथोक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये → तथास्वभाव एवाऽसौ स्वहेतोरेव जायते । सहकारिणमासाद्य यस्तथाविधकार्यकृत् ॥

न पुनः क्रियते किञ्चित्तेनास्य सहकारिणा

← (शा.वा.स.६/४-५) इति स्वेतरसहकारिसमवहितत्वेनैव कार्योत्पत्तिव्याप्यता स्वीकर्तव्येति न सहकार्यसमवधाने फलोत्पत्तिप्रसक्तिरिति चेत् ? न, अविशिष्टस्वस्वभावस्य हेतुसहस्रेणाऽपि विशेषयितुमशक्यत्वादिति (शा.वा.स.६/११/पृष्ठ.११२) व्यक्तं स्याद्वादकल्पलतायाम् ।

किञ्च, दर्शितरीत्या इतरसहकारिसमवहितत्वेन = स्वेतरसहकारिकारणसमवहितकारणत्वेन रूपेण कारणस्य फलव्याप्यतापेक्षया = प्रकृते योगादिलक्षणाऽनन्तरकार्य-मोक्षलक्षणपरम्परकार्योत्पादव्याप्यताऽङ्गी-कारापेक्षया तदवच्छेदककारणभेदस्यैव = इतरसहकारिकारणसमवधानाऽवच्छेदकविधया अवश्यवस्तुत्पत्तस्य कारणभेदस्यैव, एवकारेणेतसहकारिसमवहितत्वव्यवच्छेदः कृतः, कल्पनौचित्यात् = अङ्गीकारौचित्यात् । तथाहि मुद्गरादिसमवहितघटत्वादिना रूपेण कपालादिव्याप्यतोपगमेऽवच्छेदावच्छेदकभावे विनिगमनावि-

क्रेल भोजनादि बणनी पुष्टि करनार थाय छे. तेम प्रस्तुतमां समजवुं.

अहीं अेवी शंका थई शके छे के → रोगी के नीरोगी भाषस भोजन करे तेमां भोजनक्रियामां कोई भेद नथी पडतो. परंतु मात्र त्यां भोजन-क्रियाना सडकारी कारशरूप कर्तानो ज भेद डोय छे. ते ज रीते प्रभुपूजा, गुरुपूजन वगेरे क्रिया यरमावर्ती करे के अयरमावर्ती जव करे अेटला मात्रथी कांई क्रियामां इेर पडतो नथी. कर्ता तो क्रियानुं सडकारीकारण मात्र छे. कर्ता बढलाय अेटले मूणभूत क्रियामां इरक मानवानी जर शी ? ←

परंतु आ शंका व्याजणी नथी. आनुं कारण अे छे के कारणसामग्रीने कार्यनी व्याप्य मानवामां आवे छे. परंतु कारणसामग्रीमां कार्यव्याप्यताना नियामक धर्मस्वरूपे ईतर सडकारीकारण समवहितत्वेन मानवा करता ईतरसडकारीकारणसमवहितत्वव्यवच्छेदकीभूत कारणभेदने मानवो वधारे उचित छे. कारण

१. ‘...छेदककका...’ इति हस्तादर्शं पाठः । प्राचीन-मुद्रितप्रतौ च ‘कं कारणं भेद...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

તથૈવાઽનુભવાદિતિ કલ્પલતાયાં વિપજ્વિતત્વાત્ ॥૮॥

રહેણ ઘટાદિસમવહિતમુદ્ગરત્વાદિનાઽપિ તથા વક્તું શક્યતયાઽતિગૌરવાઽઽપાતાત્ । ન ચ કપાલસામગ્રી-ત્વેન કપાલવ્યાપ્યતા, સામગ્ર્યા ઇવાઽનિરુક્તેઃ । તથાહિ ન તાવદ્ યાવન્તિ કારણાનિ સામગ્રી, ક્રમિક-કારણસમુદાયેઽતિવ્યાપ્તેઃ । નાપ્યેકક્ષણાઽવચ્છિન્નાનિ યાવન્તિ કારણાનિ, યાગાદેશ્ચિરાઽતીતત્વેન સ્વર્ગાદિ-સામગ્ર્યામવ્યાપ્તેઃ । ન ચ તાદૃશયાવત્કારણસમવધાનં સા, અસ્તિ ચ ચિરાતીતસ્યાઽપિ હેતોઃ વ્યાપારરૂપ-સમવધાનમિતિ વાચ્યમ્, વિશકલિતયાવત્કારણસમવધાનાઽસામગ્રીભાવાત્, તથાપિ તન્નાઽતિવ્યાપ્તેઃ ।

નનુ ઇતરકારણવિશિષ્ટચરમકારણમેવ સા, ન ચ વિનિગમનાવિરહઃ, કાર્યકદેશતાયા વિનિગમકત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, ઇતરેપામપિ કયાચિત્ પ્રત્યાસત્યા કાર્યકદેશતાત્, અન્યથા ચરમકારણે તદ્વૈશિષ્ટ્યાઽનિરુક્તેઃ । ન ચ સામગ્ર્યાઃ સમપ્રવ્યતિરિક્તાઽવ્યતિરિક્તપરિણામવિશેષરૂપત્વમેવ જૈનેન્દ્રમુદ્રયેતિ વાચ્યમ્, તથાપિ ગૌરવેણ ફલોપધાયકતાઽનવચ્છેદકત્વાત્, લાઘવેન કારણવિશેષસ્યૈવ કુર્વદ્વૂપસ્થાનીયસ્ય સ્વાઽવ્યવહિતોત્તરક્ષણાવ-ચ્છેદેન ફલવૈશિષ્ટ્યાઽવચ્છેદકત્વકલ્પનૌચિત્યાત્ । ન ચૈવં બૌદ્ધમતપ્રવેશાઽઽપત્તિઃ, તદન્યનયાઽનપોહેનૈકાન્ત-વાદાઽનવકાશાત્ । પ્રકૃતે ચ દેવગુરુપૂજનાદૌ સ્વેતરસહકારિકારણસમવધાનાઽવચ્છેદકવિધયાઽવશ્યક્લૃપ્તો મુક્ત્યદ્વેષાઽઽહિતવિશેષ એવ ફલવ્યાપ્યતાઽવચ્છેદકતયા સિધ્યતિ, લાઘવાત્, તથૈવાઽનુભવાત્ = મુક્તિદ્વેષ-કૃતદેવગુરુપૂજનાદિતો વિલક્ષણતયૈવ મુક્ત્યદ્વેષકૃતદેવગુરુપૂજનાદેઃ પ્રતીતેશ્ચ । ઇત્યમેવ પાર્થકૃતશરવેધ-ક્રિયાતઃ તદન્યકૃતશરવેધક્રિયાભેદોઽપિ સઙ્ગચ્છતે ઇતિ કલ્પલતાયાં = સ્યાદ્વાદકલ્પલતાભિધાનાયાં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયટીકાયાં બૌદ્ધમતવાર્તાયાં વિપજ્વિતત્વાત્ = વિસ્તરેણોક્તત્વાત્ ॥૧૩/૮॥

કે તે જ રીતે અનુભવ થાય છે. આ બાબતનો વિસ્તાર સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા-વ્યાખ્યામાં કરવામાં આવેલ હોવાથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરવામાં નથી આવતો. જિજ્ઞાસુવર્ગ ત્યાં દૃષ્ટિપાત કરી શકે છે. (૧૩/૮)

વિશેષાર્થ :- કર્તાભેદે ક્રિયાભેદને ન માનવાની શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે જે દલીલ કરી છે તેનો આશય એ છે કે કાર્યવ્યાપ્ય કારણસામગ્રી છે. કારણસામગ્રી જે સમયે ઉપસ્થિત થાય તેની બીજી જ ક્ષણે અવશ્ય કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સ્વઅવ્યવહિતોત્તરક્ષણઅવચ્છેદેન કારણસામગ્રી કાર્યની વ્યાપ્ય છે. કાર્ય કારણસામગ્રીનું વ્યાપક છે. સામગ્રી ફલવ્યાપ્ય હોવાથી સામગ્રીમાં રહેલા કોઈક ચોક્કસ ગુણધર્મને ફલવ્યાપ્યતાનો અવચ્છેદક = નિયામક માનવો જરૂરી છે. જો કર્તાભેદે ક્રિયાભેદ માનવામાં ન આવે તો નિર્જરા-સદ્ગતિ-પુણ્યબંધ મોક્ષાદિ ફલને દેનાર કારણસામગ્રીસ્વરૂપ દેવ-ગુરુપૂજન આદિ ક્રિયામાં ભેદ માની શકાતો ન હોવાથી ઈતરસહકારી કારણના સમવધાનને જ કારણસામગ્રીગત ફલવ્યાપ્યતાનો અવચ્છેદક = નિયામક માનવો પડશે. ઈતર એટલે દેવ-ગુરુપૂજનાદિ ક્રિયા કરતાં અલગ એવા સહકારીકારણરૂપ ચરમાવર્તીજીવ સ્વરૂપ કર્તા વગેરે. તેનું સમવહિતત્વ = સમવધાન = સન્નિધાન = ઉપસ્થિતિ = હાજરી. મતલબ કે ચરમાવર્તી જીવે કરેલ દેવ-ગુરુપૂજન વગેરે ક્રિયા કર્મનિર્જરાદિ ફળને દેનાર છે, ફળવ્યાપ્ય છે. તેમાં નિયામક બનશે ચરમાવર્તી જીવ વગેરે સહકારીકારણનું સમવધાન. સહકારી કારણો અનનુગત છે. સહકારી કારણો જુદા જુદા છે. તેમાં કોઈ ચોક્કસ સાધારણ ગુણધર્મ રહેતો નથી. માટે ગુરુપૂજનાદિક્રિયાભિન્નસહકારીકારણસન્નિધાનને કાર્યવ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક તરીકે સ્વીકારવામાં ગૌરવ છે. જ્યારે ‘ઈતરસહકારીકારણસન્નિધાન દ્વારા ક્રિયા જ બદલાઈ જાય છે’ એવું માનવામાં

ભવાભિષ્વઙ્ગતસ્તેનાઽનાભોગાચ્ચ વિષાદિષુ । અનુષ્ઠાનત્રયં મિથ્યા દ્વયં સત્યં વિપર્યયાત્ ॥૧૧॥

ભવેતિ । તેન કર્તૃભેદાદનુષ્ઠાનભેદેન 'ભેદનં ભવાભિષ્વઙ્ગતઃ = સંસારસુખાભિલાષાત્ (અનાભોગાત્ =) અનાભોગતઃ સન્મૂર્છનજપ્રવૃત્તિતુલ્યતયા ચ વિષાદિષુ અનુષ્ઠાનેષુ મધ્યે અનુષ્ઠાનત્રયં આદિમં મિથ્યા

આશયભેદસ્યાઽનુષ્ઠાનભેદકત્વં સમર્થયમાન આહ- 'ભવે'તિ । કર્તૃભેદાત્ = કર્તૃગતાઽઽશયભેદાત્ અનુષ્ઠાનભેદેન = ક્રિયાભેદેન ભેદનં = ફલભેદનમભિમતમાચાર્યાણામ્ । અનુષ્ઠાનત્રયં આદિમં = વિષ-ગરાઽનનુષ્ઠાનલક્ષણં આધ્યાત્મિકફલદૃષ્ટ્યા નિષ્ફલમ્, વક્ષ્યમાણલક્ષણયોઃ વિષ-ગરયોર્ભવાઽભિષ્વઙ્ગભાવાત્, અનનુષ્ઠાને ચાઽનાભોગભાવાત્ ।

ફલવ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક ગુણધર્મ તરીકે ક્રિયાભેદને = ક્રિયાવિશેષને જ માનવાથી લાઘવ થાય છે. કારણ કે તે ક્રિયાભેદ એક છે, અનુગત છે, કાર્યવ્યાપ્ય એવી સામગ્રીમાં સાધારણ છે.

વળી, બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે ક્રિયાભેદની સિદ્ધિ માટે કાંઈ નવી કલ્પના કરવાની કે તેના માટે નવા પ્રમાણને શોધવાની જરૂર નથી. શંકાકારની માન્યતા મુજબ પણ તે પ્રસિદ્ધ જ બનશે. કારણ કે ઈતરસહકારીકારણસન્નિહિતત્વના નિયામક તરીકે અનુગત એવા કારણભેદનો = ક્રિયાભેદનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય જ છે. ઈતરસહકારીકારણસમવધાનના અવચ્છેદકધર્મસ્વરૂપે કારણભેદને છોડીને અન્ય કોઈ પદાર્થની કલ્પના તો શંકાકાર પણ કરી શકે તેમ નથી. મતલબ કે કાર્યવ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ તરીકે ઈતરસહકારીકારણસન્નિહિતત્વને સ્વીકાર્યા બાદ પણ તેના નિયામક તરીકે કારણભેદ સ્વીકારવો જરૂરી જ હોય તો કારણભેદને જ ફલવ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક માનવામાં ડહાપણ રહેલું છે. કારણ કે તેવું માનવામાં લાઘવ છે. નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં જે ઉપરોક્ત છણાવટ કરી છે તેની પાછળ આશય એ રહેલો છે કે કર્મનિર્જરા-યોગ વગેરે પ્રત્યે કારણભૂત એવી ગુરુપૂજન આદિ ક્રિયામાં કાર્યવ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક ગુણધર્મ તરીકે જે ચરમાવર્તીજીવસન્નિહિતત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે તેનું નિયામક શું છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં ચરમાવર્તીજીવસન્નિહિતત્વના પ્રભાવે હાજર થતો ક્રિયાભેદ (કે જે અચરમાવર્તીજીવકૃત ગુરુપૂજનાદિરૂપ પૂર્વસેવા ક્રિયામાં રહેતો નથી અને ચરમાવર્તવર્તીજીવ દ્વારા કરાયેલ પૂર્વસેવાસ્વરૂપ ક્રિયામાં રહે છે) સ્વીકારવો જ પડશે. તો પછી શા માટે તે ક્રિયાવિશેષસ્વરૂપ ગુણધર્મને જ ફલવ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક તરીકે ન સ્વીકારવો ? આમ ઉપરોક્ત ચર્ચાથી ફલિત થાય છે કર્તાભેદે ક્રિયાભેદ થતો હોય છે. વ્યવહારમાં પણ દેખાય છે કે રસોઈ કરનાર બદલી જાય એટલે રસોઈ બદલી જ જાય છે ને ! ચિત્ર દોરનાર બદલે એટલે ચિત્રમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. દરજી બદલે એટલે સીવવાની ક્રિયા-ફીટીંગ બદલી જ જાય છે ને ! માટે માત્ર કર્તા બદલે છે પણ ક્રિયા બદલાતી નથી- આવું માનવું વ્યાજબી નથી. (૧૩/૮)

ગાથાર્થ :- તેથી ભવઆસક્તિથી અને અજ્ઞાનથી વિષાદિ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રથમ ત્રણ અનુષ્ઠાન મિથ્યા છે. તથા તેનાથી ઊલટું હોવાના લીધે છેલ્લા બે અનુષ્ઠાન સાચા છે. (૧૩/૮)

❁ મિથ્યા અને સત્ય આરાધનાની ઓળખ ❁

ટીકાર્થ :- કર્તા બદલે એટલે ક્રિયા બદલાઈ જાય છે. અને તેના લીધે ફળમાં ભેદ પડી જાય છે. આ જ કારણસર વિષાદિ પાંચ અનુષ્ઠાનોની અંદર પ્રથમ ત્રણ અનુષ્ઠાન મિથ્યા છે, નિષ્ફળ છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે ત્રણ અનુષ્ઠાનો સાંસારિક સુખની આસક્તિથી અને સંમૂર્ચ્છિમ જીવો

૧. હસ્તાદર્શ 'ભેદનં' પદં નાસ્તિ ।

નિષ્ફલમ્ । દ્વયં ઉત્તરં ચ 'સત્યં = સફલં, વિપર્યયાત્ = ભવાભિષ્વઙ્ગાઽનાભોગાઽભાવાત્ ॥૧॥
 ઇહાઽમુત્ર ફલાઽપેક્ષા ભવાઽભિષ્વઙ્ગ ઉચ્યતે । ક્રિયોચિતસ્ય 'ભાવસ્યાઽનાભોગસ્ત્વતિલઙ્ઘનમ્ ॥૧૦॥
 ઇહેતિ । પ્રાગેવ શબ્દાર્થકથનાદ્ ગતાર્થોઽયમ્ ॥૧૦॥

દ્વયં ઉત્તરં તદ્દેત્વમૂતાનુષ્ઠાનદ્વિતયં સફલમ્ = સંસારોત્તારણલક્ષણફલસમ્પાદકમ્, ભવાભિષ્વઙ્ગાઽનાભોગાઽભાવાત્, અન્યથા તત્ત્વાનુપપત્તેઃ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → ભવાભિષ્વઙ્ગભાવેન તથાઽનાભોગ-યોગતઃ । સાધ્યનુષ્ઠાનમેવાહુર્નેતાનુ ભેદાન્ વિપશ્ચિતઃ ॥ ← (યો.વિં.૧૫૦) ઇતિ । એતાન્ = વિષાદીન્ ત્રીન્ । કર્તૃભેદે ક્રિયાભેદાઽનભ્યુપગમેઽનુષ્ઠાનાનાં પઞ્ચવિધત્ત્વમસઙ્ગતમેવ સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥૧૩/૧॥

ધર્માઽનુષ્ઠાનનૈષ્ફલ્યાઽઽપાદકં વિવેચયતિ- 'ઇહે'તિ । ઇહ = મનુષ્યભવે, અમુત્ર = સ્વર્ગાદૌ પરલોકે ફલાઽપેક્ષા = ઇહ કીર્ત્યદિરમુત્ર સુરવિભૂત્યાદેઃ સ્પૃહા ભવાઽભિષ્વઙ્ગ ઉચ્યતે = નિગદ્યતે । અનાભોગસ્તુ ક્રિયોચિતસ્ય = વિધીયમાનાઽનુષ્ઠાનોચિતસ્ય ભાવસ્ય = શુદ્ધસૂત્રાર્થ-તદુભય-વિધિ-મુદ્રાઽઽસનાઽઽલમ્બના-ઽઽશયશુદ્ધ્યાદ્યુપયોગસ્યાઽનુષ્ઠાન-તદુપકરણ-તત્કર્તૃગોચરબહુમાનસ્ય વા અતિલઙ્ઘનં = વૈકલ્યમ્ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → ઇહાઽમુત્રફલાઽપેક્ષા ભવાઽભિષ્વઙ્ગ ઉચ્યતે । તથાઽનધ્યવસાયસ્તુ સ્યાદનાભોગ ઇત્યપિ ॥ ← (યો.વિં.૧૫૧) ઇતિ ॥૧૩/૧૦॥

જેવી પ્રવૃત્તિની જેમ અજ્ઞાનથી થાય છે. જ્યારે છેલ્લા બે અનુષ્ઠાન સફળ છે. કારણ કે તેમાં નથી સાંસારિક સુખની આસક્તિ કે નથી અજ્ઞાન. (૧૩/૮)

વિશેષાર્થ :- ૧૧ મી ગાથામાં જે પાંચ અનુષ્ઠાનોની ઓળખાણ આપવામાં આવશે તેમાંથી પ્રથમ બે અનુષ્ઠાન ભોગતૃષ્ણાથી થાય છે. તૃતીય અનુષ્ઠાન અજ્ઞાનજન્ય છે. માટે બાહ્ય રીતે આરાધના તરીકે જણાવા છતાં તે ત્રણેય અનુષ્ઠાનો આધ્યાત્મિક ફળ આપી શકતા નથી. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિષ-ગર-અનનુષ્ઠાન-આ ત્રણ આરાધના નિષ્ફળ છે. છેલ્લા બે અનુષ્ઠાનોમાં ભોગતૃષ્ણા કે અજ્ઞાનનો પગપેસારો ન હોવાથી તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ સફળ છે. જો કર્તાના ભેદથી, કર્તાના પરિણામના ભેદથી ક્રિયામાં ભેદ માનવામાં ન આવે તો શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનના પાંચ પ્રકાર અસંગત બની જાય. કારણ કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો તે પાંચેય અનુષ્ઠાન પ્રાયઃ સમાન જ દેખાતા હોય છે. આમ કર્તા બદલાવાથી ક્રિયા બદલી જાય છે - આ સિદ્ધાન્ત, અનુષ્ઠાનના શાસ્ત્રીય પાંચ પ્રકારો દ્વારા પણ, પ્રામાણિક છે - એમ ફલિત થાય છે. (૧૩/૮)

ગાથાર્થ :- આ લોકના અને પરલોકના ફળની અપેક્ષા ભવતૃષ્ણા કહેવાય છે. તથા ક્રિયાને ઉચિત એવા પરિણામનું અતિક્રમણ-ઉલ્લંઘન એ અનાભોગ = અજ્ઞાન કહેવાય છે. (૧૩/૧૦)

ટીકાર્થ :- નવમા શ્લોકમાં જ આ શ્લોકના શબ્દનો અર્થ કહેવાઈ ગયેલ હોવાથી આ શ્લોક ગતાર્થ-ચરિતાર્થ-કથિતાર્થ છે. (૧૩/૧૦)

વિશેષાર્થ :- 'આ લોકનું ફળ વાહ-વાહ, નામનાની કામના વગેરે તથા પારલૌકિક ફળ તરીકે દેવલોકવૈભવ વગેરે આ ધર્મારાધનાથી પ્રાપ્ત થાવ'-આવી ભોગતૃષ્ણા અનુષ્ઠાનમાં આધ્યાત્મિક ફળજનક શક્તિને ખલાસ કરે છે. તથા ક્રિયાને ઉચિત એવા સૂત્રશુદ્ધિ, અર્થશુદ્ધિ, મુદ્રાશુદ્ધિ, બહુમાન આદિ ભાવને છોડીને ક્રિયા કરવી તે અનાભોગ જાણવો. ત્રીજા અનુષ્ઠાનનું તે પ્રયોજક છે. ભોગતૃષ્ણા પ્રથમ

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સત્યં' પદં નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શે 'ભાવઃ સ્યા' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

विषं गरोऽननुष्ठानं तद्धेतुरमृतं परम् । गुर्वादिपूजाऽनुष्ठानमिति पञ्चविधं जगुः^१ ॥११॥

विषमिति । पञ्चानामनुष्ठानानामयमुद्देशः ॥११॥

विषं लब्ध्याद्यपेक्षातः क्षणात्सच्चित्तनाशनात् । दिव्यभोगाभिलाषेण गरः^२ कालान्तरे क्षयात् ॥१२॥

विषमिति । लब्ध्याद्यपेक्षातः = लब्धि-कीर्त्यादिस्पृहातो यदनुष्ठानं तत् विषं उच्यते ।
क्षणात् तत्कालं सच्चित्तस्य = शुभान्तःकरणपरिणामस्य नाशनात् (=सच्चित्तनाशनात्), तदाऽऽत्तभोगेनैव

पतञ्जल्याद्युक्तान् विषाद्यनुष्ठानभेदान् स्वतन्त्रेण संवादयन् योगबिन्दुमुपजीव्य प्राह- 'विषमिति ।
विषमिव विषम्, विषकार्यकरणतयाऽनुष्ठानमपि विषमुच्यते । एवं गर इव गरो वक्ष्यमाणलक्षणः ।
अननुष्ठानं = अनुष्ठानाऽऽभासम् । तद्धेतुः = सदनुष्ठानपरिणामहेतुः । अमृतमिव अमृतं, अमरणहेतुत्वात्,
परं = प्रकृष्टम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥१३/११॥

विषत्वादिकमेव भावयन्नाह- 'विषमिति । तत्कालं लब्ध्यादिस्पृहालक्षणविषात् शुभाऽन्तःकरणपरि-
णामस्य = निर्निदानशुभाऽध्यवसायस्य नाशनात् । अत एव स्पृहा-तृष्णादीनां सर्वदर्शने त्याज्यताऽभिप्रेता ।
तदुक्तं संयुक्तनिकाये देवतासंयुक्ते शक्तिवर्गे → छेत्वा नद्धिं वरत्तञ्च इच्छा लोभञ्च पापकं । समूलं
तण्हमब्बुद्ध एवं यात्रा भविस्सति ॥ ← (सं.नि. १/१/३/९/२९/पृ.१९) इति । नद्धिं = उपनाहं,
वैरभावमिति यावत्, वरत्तं = स्पृहां, अब्बुद्ध = दूरीकृत्य, यात्रा = निर्वाणयात्रा, शिष्टं स्पष्टम् ।

एतेन → प्रतिष्ठा शुकरीविष्ठा ← (ना.परि.४/३०) इति नारदपरिव्राजकोपनिषद्वचनमपि व्या-
ख्यातम् । न च लब्धि-कीर्त्यादिस्पृहाया विषरूपत्वेऽपि तद्गर्भस्याऽनुष्ठानस्य शुभमनःपरिणामजनकत्व-
सम्भवात् कथं तन्नाशोक्तिः सङ्गच्छत इति शङ्कनीयम्, तदात्तभोगेनैव = लब्ध्यादिस्पृहागर्भाऽनुष्ठान-

भे अनुष्ठाननी संपादक छे. आ वात आगणनी गाथामां स्पष्ट थर्ष जशे. (१३/१०)

• पांय अनुष्ठाननी ओणपाण •

गाथार्थ :- गुरुपूजन वगेरे अनुष्ठान विष, गर, अननुष्ठान, तद्दहेतु अने श्रेष्ठ अमृत-आम
पांय प्रकारे कहेवायेल छे. (१३/११)

टीकार्थ :- पांय अनुष्ठानोनो आ सामान्य उल्लेख छे. (१३/११)

विशेषार्थ :- पांय अनुष्ठाननुं नामोत्कीर्तन आ श्लोकमां करीने आगणना श्लोकोमां कमसर तेनुं
स्वरूप दर्शाववामां आवशे. (१३/११)

गाथार्थ :- लब्धि वगेरेनी अपेक्षाथी तात्कालिक सत् चित्तनो नाश करवाथी विषअनुष्ठान ज्ञापुं.
तथा दिव्य भोगनी छिच्छाथी कालान्तरमां सत् चित्तनो नाश करवाथी गर अनुष्ठान कहेवाय छे. (१३/१२)

टीकार्थ :- लब्धि, कीर्ति वगेरेनी स्पृहाथी जे अनुष्ठान थाय ते विष अनुष्ठान कहेवाय छे. कारण
के ते अनुष्ठानथी भोला भोगसुभथी ज तात्कालिक अंतःकरणनो शुभ परिणाम नाश पामे छे. बीजुं
स्थावर, जंगम वगेरे प्रकारेथी विविध द्रव्य ऊर पण तरत ज मोतने घाट उतारे छे.

१. हस्तादर्श 'स्मृतम्' इति पाठान्तरम् । २. मुद्रितप्रतौ 'मारणात्' इति पाठः । व्याख्यानुसारतः सोऽशुद्धः । ३. हस्तादर्श
'गलः' इति पाठः । ४. 'चित्तस्य' इति मुद्रितप्रतौ ।

તદુપક્ષયાત્ । અન્યદપિ હિ સ્થાવર-જઙ્ગમભેદભિન્નં વિષં તદાનીમેવ નાશયતિ ।

દિવ્યભોગસ્યાઽભિલાષઃ = એહિકભોગનિરપેક્ષસ્ય સતઃ સ્વર્ગસુખવાજ્જાલક્ષણસ્તેન (= દિવ્યભોગા-ભિલાષેણ) અનુષ્ઠાનં ગર ઉચ્યતે । કાલાન્તરે = ભવાન્તરલક્ષણે ક્ષયાદ્ ભોગાત્પુણ્યાશોનાનર્થસમ્પાદનાત્ । ગરો હિ કુદ્રવ્યસંયોગજો વિષવિશેષઃ, તસ્ય ચ કાલાન્તરે 'વિષમવિકારઃ પ્રાદુર્ભવતીતિ ।

સમ્પ્રાપ્તલબ્ધિ-કીર્ત્યાદ્યુપભોગેનૈવ તદુપક્ષયાત્ = ઇહૈવ દેવપૂજાઘનુષ્ઠાનસ્ય ચરિતાર્થત્વાત્, લબ્ધિ-કીર્ત્યાદ્યુપભોગસમ્પાદને એવ તાદૃશદેવપૂજાદેરુપક્ષીણશક્તિકતયા શુભચિત્તપરિણામં પ્રત્યન્યથાસિદ્ધત્વાદિતિ યાવત્ । યથોક્તં અધ્યાત્મસારે →

આહારોપધિ-પૂર્જર્હિપ્રભૃત્યાશંસયા કૃતમ્ । શીઘ્રં સચ્ચિત્તહન્તૃત્વાદ્ વિષાઽનુષ્ઠાનમુચ્યતે ॥

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચાઽપિ તત્ક્ષણં ભક્ષિતં વિષમ્ । યથા હન્તિ તથેદં સચ્ચિત્તમૈહિકભોગતઃ ॥

← (અ.સા.૧૦/૩-૪) ઇતિ । ઉપલક્ષણાત્ મહતોઽનુષ્ઠાનસ્યાઽતિતુચ્છલબ્ધ્યાદિસ્પૃહણાત્ સકાશા-લ્લઘુત્વાઽઽપાદનમપિ સચ્ચિત્તનાશહેત્વન્તરતયાઽવગન્તવ્યમ્ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ 'વિષં લબ્ધ્યાઘપેક્ષાત્ ઇદં સચ્ચિત્તમારણાત્ । મહતોઽલ્પાર્થનાજ્ઞેયં લઘુત્વાઽઽપાદનાત્થા ॥' (યો.બિં.૧૫૬) ઇતિ ।

નનુ ધર્માઽનુષ્ઠાનત્વેનૈવ શુભચિત્તપરિણામહેતુતા પ્રસિદ્ધા, સચ્ચિત્તનાશસ્તુ તત્સમવહિતૈહિકભોગાઽઽશં-સાદિનૈવ । અત એહિકભોગાદ્યાશંસાવિશિષ્ટધર્માઽનુષ્ઠાને દર્શિતાં સચ્ચિત્તનાશહેતુતા 'સવિશેષણૌ હિ વિધિ-નિષેધૌ વિશેષણમુપસદ્ક્રામતઃ સતિ વિશેષ્યબાધે' ઇતિ ન્યાયેન ભોગાદ્યાશંસાયામેવ પર્યવસ્યતિ । દેવપૂજાઘ-નુષ્ઠાનસ્ય વિષત્વોક્તિરસદ્ગતા ઇતિ ચેત્ ? સત્યમ્, 'ઘૃતં દહતી'તિ ન્યાયેનોપચરિતવ્યવહારનયતોઽધિકૃત-દેવપૂજાઘનુષ્ઠાને વિષત્વોક્તેર્યુક્તત્વાત્, અનલોપતપ્તઘૃતસ્ય કેવલાદ્ ઘૃતાદિવૈહિકાઽઽશંસાઘનુવિદ્ધદેવપૂજાદેઃ પરિશુદ્ધદેવપૂજાદેઃ સકાશાદ્ વૈલક્ષણ્યસ્ય કાર્યભેદાઽનુમેયસ્ય પ્રાગુક્તરીત્યા (દ્વા.દ્વા.૧૩/૮ પૃ.૧૦૩) અન-પલપનીયત્વાચ્ચેતિ દિગ્ ।

ગરાનુષ્ઠાનમાહ- 'દિવ્યે'તિ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → દિવ્યભોગાઽભિલાષેણ ગરમાહુર્મનીષિણઃ । એતદ્વિહિતનીત્યૈવ કાલાન્તરનિપાતનાત્ ॥ ← (યો.બિં.૧૫૭) ઇતિ । ભવાન્તરલક્ષણે કાલાન્તરે ભોગાત્ = તીવ્રરાગાઘનુગતાદ્ વાજ્ઞિતદિવ્યભોગાત્ પુણ્યાશોન = ગરાઽનુષ્ઠાનસચ્ચિતપુણ્યકર્મધ્વંસેન અનર્થસમ્પા-દનાત્ = દુર્ગતિગમનાદિલક્ષણાઽપાયજનનાત્ । તદુક્તં સદ્ઘદાસગણિના વસુદેવહિણ્ડીગ્રન્થે → તતો રાગ-દ્વોસપબંધપડિઓ રયમાઈયઈ તન્નિમિત્તં ચ સંસારે દુઃખભાયણં હોઈ ગીયરાગો ← (વ.હિ.પ્રથમ ભાગ-પૃષ્ઠ-૧૬૭) ઇત્યાદિ ।

આ લોકના ભોગસુખથી નિરપેક્ષ હોતે છતે સ્વર્ગના સુખની ઈચ્છા કરવી તે દિવ્યભોગઅભિલાષા કહેવાય. તેનાથી અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે ગરઅનુષ્ઠાન કહેવાય. તેનાથી ભવાન્તરમાં ભોગસુખથી પુણ્ય નષ્ટ થવાથી અનર્થ-નુકશાન ઊભા કરવાના લીધે તે ગરઅનુષ્ઠાન કહેવાય છે. કારણ કે ગર શબ્દનો અર્થ છે ખરાબ દ્રવ્યના સંયોગથી ઊભું થયેલ અમુક પ્રકારનું ઝેર અને કાલાન્તરમાં તેનાથી ઝેરી વિકાર ઊભો થાય છે. (ગર જેમ કાલાન્તરમાં મારે છે તેમ ગરઅનુષ્ઠાન પણ કાલાન્તરમાં શુભ

૧. 'વિષવિકાર' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતૌ ।

♦‘उभयापेक्षाजनितमतिरिच्यते’♦? न, उभयापेक्षायामप्यधिकस्य बलवत्त्वादिति सम्भावयामः ॥१२॥

परेषामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं शिवगीतायां अपि →

फलं कामयमानास्ते चैहिकाऽमुष्मिकादिकम् । क्षयिष्ण्वल्पं सातिशयं ततः कर्मफलं मतम् ॥

तदविज्ञाय कर्माणि ये कुर्वन्ति नराऽधमाः । मातुः पतन्ति ते गर्भे मृत्योर्वक्त्रे पुनः पुनः ॥

← (शि.गी.१४/३६-३७) इति । न चाऽनर्थसम्पादकत्वसाम्येऽपि कथमनयोर्भेदेनोपन्यासः ? इति शङ्कनीयम्, विषं सद्य एव विनाशहेतुः गरश्च कालान्तरेणेत्येवमुपन्यासः (यो.विं.वृ. १२) इति योगर्विशिकावृत्तौ व्यक्तम् । अध्यात्मसारेऽपि →

दिव्यभोगाऽभिलाषेण कालान्तरपरिक्षयात् । स्वाऽदृष्टफलसम्पूर्त्तर्गराऽनुष्ठानमुच्यते ॥

यथा कुद्रव्यसंयोगजनितं गरसंज्ञितम् । विषं कालाऽन्तरे हन्ति तथेदमपि तत्त्वतः ॥

← (अ.सा.१०/५-६) इति ।

अनयोरनुष्ठानयोर्हेत्येवैव सर्वत्र निदानपरिहार आगमे दर्शितः । तदुक्तं स्थानाङ्गसूत्रे → सव्यत्य भगवता अणिताणता पसत्था ← (स्था.सू. ६।६।५२९) इति । इदमुपजीव्य ग्रन्थकृताऽपि अध्यात्मसारे → निषेधायानयोरेव विचित्राऽनर्थदायिनोः । सर्वत्रैवाऽनिदानत्वं जिनेन्द्रैः प्रतिपादितम् ॥ ← (अ.सा. १०/७) इति गदितम् ।

ननु यत्रैहिकाऽऽशंसा केवला तस्य विषाऽनुष्ठानत्वम्, यत्र च केवला परलोकाशंसा तस्य गरानुष्ठानत्वमिति सुष्ठु ज्ञातम् । किन्तु यत्रैहिकाऽऽमुष्मिकफलाऽऽशंसा तस्य का संज्ञेति चेत् ? अत्रोच्यते, उभयापेक्षाजनितं = इहलौकिक-पारलौकिकाऽऽशंसाप्रयुक्तं देवपूजाद्यनुष्ठानं न अतिरिच्यते = न विशिष्यते, विष-गराऽनुष्ठानभिन्नं न भवतीति यावत् । न चाऽनयोरन्यतराऽऽशंसाजनितत्वात् कथमत्रोभयापेक्षाजनितस्याऽस्याऽन्तर्भावस्यादिति शङ्कनीयम्, उभयापेक्षायामपि = ऐहिक-पारत्रिकोभयभोगाऽऽशंसायामपि अधिकस्य इहाऽमुत्राऽन्यतरभोगस्पृहणस्य बलवत्त्वात् विष-गराऽन्यतरव्यपदेशस्य सुवचत्वात् । उभयाऽऽशंसासत्त्वेऽप्यैहिकाऽऽशंसाया बलवत्त्वे विषाऽनुष्ठानत्वम्, पारलौकिकाऽऽशंसाया बलवत्त्वे च गराऽनुष्ठानत्वमिति नाऽनुष्ठानविभागन्यूनताऽऽपत्तिः न वोभयापेक्षानुष्ठानस्याऽसमावेशप्रसङ्ग इति भावः ।

केचित्तु यथा प्रातिभज्ञानं न केवलं श्रुतज्ञानं, न वा केवलज्ञानं न वा ज्ञानान्तरं तथोभयापेक्षं देवगुर्वादिपूजनं न केवलं विषाऽनुष्ठानं न वा गराऽनुष्ठानं न वाऽनुष्ठानान्तरमित्याहुः ।

शीघ्रं सच्चित्तघातित्वात् नेदं गरानुष्ठानं, कालान्तरेऽपि सच्चित्तनाशनाम्न विषानुष्ठानमिति विजातीयमेवेति परे वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ॥१३/१२॥

परिष्णामने पतम करे छे.)

अर्ली शंका थाय के → आ लोकना अने परलोकना सुभनी ईच्छाथी ठिभुं थयेलुं अनुष्ठान उपरोक्त अत्रे अनुष्ठान करतां अलग भानवुं पडशे. ← तो आ शंका बराबर नथी. कारण के अत्रे अपेक्षा छोवा छतां पण जे अपेक्षा अधिक छे ते बणवान छेय - आम अमे संभावना करीअे छीअे. (१३/१२)

♦.....♦ चिह्नद्वयगतः पाठो हस्तादर्शो नास्ति ।

સમ્મોહાદનનુષ્ઠાનં સદનુષ્ઠાનરાગતઃ । તદ્ધેતુરમૃતં તુ સ્યાચ્છુદ્ધયા જૈનવર્ત્મનઃ ॥૧૩॥

સમ્મોહાદિતિ । સંમોહાત્ સન્નિપાતોપહતસ્યેવ સર્વતોઽનધ્યવસાયાત્ અનનુષ્ઠાનં ઉચ્યતે, અનુષ્ઠાનમેવ ન ભવતીતિ કૃત્વા ।

શેપાઽનુષ્ઠાનત્રિતયમેકેનૈવ શ્લોકેન નિરૂપયતિ- 'સમ્મોહાદિ'તિ । સન્નિપાતોપહતસ્યેવ સમ્મૂર્ચ્છન-જતુલ્યપ્રવૃત્તિકસ્ય ક્વચિદપ્યપ્રણિહિતમનસઃ પુંસઃ સર્વતોઽનધ્યવસાયાત્ = સૂત્રાર્થતદુભયમુદ્વાદ્યનુપયોગાત્ વિધીયમાનં અનનુષ્ઠાનં ઉચ્યતે । પરેષામપિ સમ્મતમિદમ્ । અત એવ કાત્યાયનોપનિષદિ → વિદિત્વા યો ધારયતિ સ સર્વકર્માઽર્હો ભવતિ ← (કાત્યા.૧૦) इत्युक्तम् । स्वतन्त्रानुसारेण तु योगविन्दौ → अनाभोगवतश्चैतदननुष्ठानमुच्यते । सम्प्रमुग्धं मनोऽस्येति ततश्चैतद्यथोदितम् ॥ ← (यो.विं.१५८) इति व्याख्यातम् । ओघसंज्ञादिप्रयुक्तमेतदवगन्तव्यम् । प्रकृतार्थोपयोगिनः श्लोका अध्यात्मसारगताः → प्रणिधानाद्यभावेन, कर्माऽनध्यवसायिनः । समूर्च्छिमप्रवृत्त्याभमननुष्ठानमुच्यते ॥ ओघसंज्ञाऽत्र सामान्यज्ञानरूपा निबन्धनम् । लोकसंज्ञा च निर्दोषसूत्रमार्गाऽनपेक्षिणी ॥ न लोकं नाऽपि सूत्रं नो, गुरुवाचमपेक्षते । अनध्यवसितं किञ्चित् कुरुते चौघसंज्ञया ॥ शुद्धस्याऽन्वेषणे तीर्थाच्छेदः स्यादिति वादिनाम् । लोकाचारादरश्रद्धा, लोकसंज्ञेति गीयते ॥ शिक्षिताऽऽदिपदोपेतमप्यावश्यकमुच्यते । द्रव्यतो भावनिर्मुक्तमशुद्धस्य तु का कथा ॥ तीर्थाच्छेदभिया हन्ताऽविशुद्धस्यैव चाऽदरे । सूत्रक्रियाविलोपः स्याद् गतानुगतिकत्वतः ॥ धर्माद्यतेन कर्तव्यं, कृतं बहुभिरेव चेत् । तदा मिथ्यादृशां धर्मो, न त्याज्यः स्यात्कदाचन ॥ तस्माद् गतानुगत्या यत्क्रियते सूत्रवर्जितम् । ओघतो लोकतो वा, तदननुष્ઠાનમેવ હિ ॥

વિશેષાર્થ :- આ લોકની સ્પૃહાથી થતી આરાધના વિષઅનુષ્ઠાન થાય. પરલોકની સ્પૃહાથી થતી આરાધના ગરઅનુષ્ઠાન બને. પણ આ લોક અને પરલોક બન્નેના સુખની ઝંખનાથી જે આરાધના થાય તેનો સમાવેશ ઉપરોક્ત બેમાંથી એકાદ અનુષ્ઠાનમાં કરવો ? કે પછી તેના માટે સ્વતંત્ર છઠ્ઠા અનુષ્ઠાનની કલ્પના કરવી ? આ સમસ્યાના સમાધાન માટે મહોપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે બન્ને લોકના સુખની-સુખસામગ્રીની સ્પૃહાથી થતી આરાધનામાં જે સુખની સ્પૃહા વધારે હોય તે બળવાન હોવાથી તે કક્ષાના અનુષ્ઠાનમાં તેનો સમાવેશ કરવો ઉચિત જણાય છે. મતલબ કે બન્ને લોકના સુખની આસક્તિથી આરાધના કરવા છતાં આ લોકના સુખની સ્પૃહા જો પરલોકસુખસ્પૃહા કરતાં બળવાન હોય તો તે આરાધનાનો વિષઅનુષ્ઠાનમાં સમાવેશ કરવો વ્યાજબી છે અને જો પરલોકસંબંધી ભોગતૃષ્ણા વધારે બળવાન હોય તો તેનો ગર અનુષ્ઠાનમાં સમાવેશ કરવો ઉચિત છે - આવી સંભાવના મહોપાધ્યાયજી મહારાજ વ્યક્ત કરે છે. (૧૩/૧૨)

ગાથાર્થ :- સંમોહના લીધે આરાધના થાય તે અનનુષ્ઠાન. સદનુષ્ઠાનના રાગથી આરાધના થાય તે તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન. તથા અમૃતઅનુષ્ઠાન તો જૈનમાર્ગની શ્રદ્ધાથી થતું હોય છે. (૧૩/૧૩)

ટીકાર્થ :- સન્નિપાત નામના રોગથી હણાયેલ વ્યક્તિની જેમ ચોતરફ વિચાર કર્યા વિના જ જે આરાધના થાય તે અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે, કારણ કે તે આરાધના અનુષ્ઠાનરૂપે જ પરિણમતી નથી.

સદનુષ્ઠાનરાગત: = તાત્ત્વિકદેવપૂજાદ્યાચારભાવબહુમાનાદાઽઽદિધાર્મિકકાલભાવિદેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાનં તદ્દેતુ: ઉચ્યતે, મુક્ત્યદ્વેષેણ મનાગ્ મુક્ત્યનુરાગેણ વા શુભભાવલેશસઙ્ગમાદસ્ય સદનુષ્ઠાનહેતુત્વાત્ ।
જૈનવર્ત્મનો જિનોદિતમાર્ગસ્ય શ્રદ્ધયા = 'ઇદમેવ તત્ત્વમિ'ત્યધ્યવસાયલક્ષણયા તુ અનુષ્ઠાનં અમૃતં સ્યાત્, અમરણહેતુત્વાત્ ।

અકામનિર્જરાઽઙ્ગત્વં, કાયક્લેશાદિહોદિતમ્ । ← (અ.સા.૧૦/૮-૧૬) ઇત્યમવગન્તવ્યા: ।

આધ્યાત્મિકનયાઽભિપ્રાયેણૈતત્ત્રિતયમપિ સદનુષ્ઠાનગણનાયામેવ નાઽવતરતિ । પ્રકૃતે → કર્તૃત્વ-
 ધોક્ત્વાદ્યહઙ્કારતયા બન્ધરૂપં જન્માદિકારણં નિત્ય-નૈમિત્તિકયાગ-વ્રત-તપો-દાનાદિષુ ફલાઽભિસન્ધાનં યત્
 તદકર્મ ← (નિરા.૨૨) ઇતિ નિરાલમ્બોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ।

ચતુર્થમનુષ્ઠાનમાહ- તાત્ત્વિકદેવપૂજાદ્યાચારભાવબહુમાનાત્ = પારમાર્થિકદેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાનગોચરં યદ્
 ભાવાત્મકં બહુમાનં તદવલમ્બ્ય ક્રિયમાણં આદિધાર્મિકકાલભાવિ = પ્રથમમેવાઽઽરબ્ધસ્થૂલધર્માચારાણાં માર્ગ-
 ગામિનાં ય: કાલ: ચરમાવર્તલક્ષણ: દશાવિશેષલક્ષણો વા તસ્મિન્ જાયમાનં અનાભોગાઽઽશંસાવિપ્રમુક્તં
 દેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાનં તદ્દેતુ: ઉચ્યતે યોગાચાર્યૈ: । અત્ર હેતુમાહ મુક્ત્યદ્વેષેણ = પૂર્વદશાયાં મુક્તિ-મુક્તિમાર્ગ-
 મુક્તિમાર્ગપ્રસ્થિતગોચરાઽદ્વેષેણોત્તરાવસ્થાયાઞ્ચ મનાગ્ મુક્ત્યનુરાગેણ વા = મોક્ષ-મોક્ષમાર્ગાદિગોચરાઽનુરાગેણ
 વા શુભભાવલેશસઙ્ગમાત્ અસ્ય આદિધાર્મિકકાલભાવિ-સદનુષ્ઠાનરાગપ્રયુક્તદેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાનસ્ય સદનુષ્ઠાન-
 હેતુત્વાત્ = તાત્ત્વિકદેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાનપરિણામહેતુત્વાત્ ।

ઇત્યઞ્ચ તદ્દેતુરિતિ સંજ્ઞાઽપિ સાન્વર્થેતિ દ્યોતિતમ્ । તદુક્તં યોગવિન્દૌ → એતદ્રાગાદિદં હેતુ: શ્રેષ્ઠો
 યોગવિદો વિદુ: । સદનુષ્ઠાનભાવસ્ય શુભભાવાંઽશયોગત: ॥ ← (યો.વિ.૧૫૯) ઇતિ । અધ્યાત્મસારેઽપિ
 → સદનુષ્ઠાનરાગેણ તદ્દેતુર્માર્ગગામિનામ્ । એતચ્ચ ચરમાવર્તેઽનાભોગાદેર્વિના ભવેત્ ॥ ← (અ.સા.૧૦/
 ૧૭) ઇત્યુક્તમ્ ।

પચ્ચમમનુષ્ઠાનમાહ- 'જિનોદિતમાર્ગસ્ય શીઘ્રં મોક્ષપ્રાપકસ્ય 'ઇદમેવ પરમાર્થભૂતં નિજકલ્યાણકરં
 નિખિલકલ્યાણકરં તત્ત્વમિ'તિ અધ્યવસાયલક્ષણયા શ્રદ્ધયા વિધીયમાનં શુદ્ધભાવધર્માઽનુવિહ્લં આત્મસંસ્કારકં
 દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાનં તુ અમૃતં સ્યાત્, અમરણહેતુત્વાત્ । એતેન → આત્મસંસ્કારકં તુ કર્મ બ્રહ્મભાવજનકં
 સ્યાત્ ← (ય.વે.ઉચ્ચ.૪૦/૮) ઇતિ યજુર્વેદોઽવ્યટભાષ્યવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

તદુક્તં અધ્યાત્મસારે →

તાત્ત્વિક દેવ-ગુરુસંબંધી પૂજાદિ આચારને વિશે ભાવબહુમાનના લીધે આદિધાર્મિક અવસ્થામાં થનાર
 દેવપૂજા વગેરે આરાધના તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. કારણ કે મુક્તિઅદ્વેષના અથવા કાંઈક મુક્તિરાગના
 નિમિત્તે આંશિક શુભ ભાવનું જોડાણ થવાના કારણે તે આરાધના ભાવ સદનુષ્ઠાનનો હેતુ બને છે.

તથા જિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલ મોક્ષમાર્ગને વિશે 'આ જ તત્ત્વ છે. આ જ પરમાર્થ છે' -
 આવી અધ્યવસાયધારાસ્વરૂપ ઝળહળતી શ્રદ્ધાથી જે આરાધના થાય તે અમૃત અનુષ્ઠાન બને. કારણ
 કે તે આરાધના અમૃતનો - અમર થવાનો હેતુ છે.

તદુક્તં- “જિનોદિતમિતિ^૧ ત્વાહુર્ભવસારમદઃ પુનઃ । સંવેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં મુનિપુઙ્ગવાઃ ॥”
(યો.બિં.૧૬૦) ॥૧૩॥

ચરમે પુદ્ગલાઽઽવર્તે તદેવં કર્તૃભેદતઃ । સિદ્ધમન્યાદૃશં સર્વં ગુરુદેવાદિપૂજનમ્ ॥૧૪॥
ચરમ ઇતિ । નિગમનં સ્પષ્ટમ્ ॥૧૪॥

સહજો ભાવધર્મો હિ શુદ્ધશ્ચન્દનગન્ધવત્ । એતદ્ગર્ભમનુષ્ઠાનમમૃતં સમ્પ્રચક્ષતે ॥
જૈનીમાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય પ્રવૃત્તં ચિત્તશુદ્ધિતઃ । સંવેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં તદ્વિદો વિદુઃ ॥
શાસ્ત્રાર્થાઽઽલોચનં સમ્યક્ પ્રણિધાનં ચ કર્મણિ । કાલાઘટ્કાઽવિપર્યાસોઽમૃતાઽનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥

← (અ.સા.૧૦/૨૫-૨૬-૨૭) ઇતિ । પ્રકૃતે યોગબિન્દુસંવાદમાહ- ‘જિનોદિતમિ’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્
→ જિનોદિતં = જિનનિરૂપિતં ઇતિ તુ અનેનૈવાઽભિપ્રાયેણ વિધીયમાનં આહુઃ = બ્રુવતે ભાવસારં =
શુદ્ધશ્રદ્ધાપ્રધાનં અદઃ = અનુષ્ઠાનં પુનઃ = તથા સંવેગગર્ભં = અન્તઃપ્રવેશિતનિર્વાણાઽભિલાષં અત્યન્તં=
અતીવ અમૃતં = અમરણહેતુત્વાત્ અમૃતસંજ્ઞાં મુનિપુઙ્ગવાઃ = ગૌતમાદિમહામુનયઃ← (યો.બિં.૧૬૦ વૃ.)
ઇતિ ॥૧૩/૧૩॥

અથ પ્રસ્તુતમેવાઽધિકૃત્યાહ- ‘ચરમ’ ઇતિ । અષ્ટમશ્લોકપ્રસ્તાવિતાઽર્થસ્ય ઇહ નિગમનં = ઉપસંહરણં
સ્પષ્ટમ્ । તથાહિ- ચરમે = પશ્ચિમે પુદ્ગલાવર્તે = પુદ્ગલાનાં પરાવર્તે તત્ = તસ્માત્ કારણાત્
એવં = અનુષ્ઠાનપઞ્ચવિધત્વસિદ્ધિપ્રકારેણ કર્તૃભેદતઃ = અનુષ્ઠાતૃવિશેષતઃ તદવિનાભાવિભાવભેદતશ્ચ સિદ્ધં
= યુક્તિપ્રતિષ્ઠિતં અન્યાદૃશં = મુક્ત્યદ્વેષાદેઃ પૂર્વપુદ્ગલપરાવર્તકાલભાવિનો ગુરુદેવાદિપૂજનાદ્વિલક્ષણં સર્વં
ગુરુદેવાદિપૂજનં વ્યાખ્યાતસ્વરૂપમ્ । યથોક્તં યોગબિન્દૌ → એવઞ્ચ કર્તૃભેદેન ચરમેઽન્યાદૃશં સ્થિતમ્ ।
પુદ્ગલાનાં પરાવર્તે ગુરુદેવાદિપૂજનમ્ ॥ ← (યો.બિં.૧૬૧) ઇતિ ॥૧૩/૧૪॥

યોગબિન્દુ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → ‘મારા ભગવાને આમ જણાવેલ છે’ આ ભાવ-શ્રદ્ધા જેમાં
મુખ્ય બને તે રીતે અત્યંત સંવેગગર્ભિત થતી આરાધનાને મહામુનિઓ અમૃત અનુષ્ઠાન કહે છે. ←
(૧૩/૧૩)

ગાથાર્થ :- તેથી છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં આ રીતે કર્તા બદલાઈ જવાથી તમામ ગુરુપૂજન વગેરે
પૂર્વસેવા અલગ પ્રકારની જ હોય છે - એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૩/૧૪)

ટીકાર્થ :- આઠમા શ્લોકથી પ્રારંભેલી વાતનો ઉપસંહાર પ્રસ્તુત ૧૪ મી ગાથામાં કરવામાં આવેલ
છે તે સ્પષ્ટ છે. (૧૩/૧૪)

વિશેષાર્થ :- કર્તા બદલાઈ જવાની જે વાત અહીં જણાવી છે તે કર્તાના ભાવ બદલાઈ જવાની
સૂચક છે. અચરમાવર્તકાળમાં આરાધના કરનારના ભાવ કરતાં ચરમાવર્ત કાળમાં આરાધના કરનારના
ભાવ બદલાઈ જાય છે. માટે અચરમાવર્તી જીવે કરેલ પૂર્વસેવા કરતાં ચરમાવર્તી જીવની પૂર્વસેવા
પણ બદલાઈ જાય છે. તેથી તેનું ફળ પણ બદલાઈ જાય છે. અભવ્ય જીવ કરતાં ચરમાવર્તી ભવ્ય
જીવની આરાધના વિલક્ષણ પ્રકારની હોવાના લીધે જ ચરમાવર્તી જીવને આરાધનાના ફળ તરીકે પરંપરાએ
મોક્ષ મળે છે, અભવ્ય જીવને નહિ. (૧૩/૧૪)

૧. હસ્તાદર્શો ‘...દિતેમિતિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સામાન્યયોગ્યતૈવ પ્રાક્ પુંસઃ પ્રવૃત્તે કિલ । તદા સમુચિતા^૧ સા તુ સમ્પન્નેતિ વિભાવ્યતામ્ ॥૧૫॥

સામાન્યેતિ । સામાન્યયોગ્યતા = મુક્ત્યુપાયસ્વરૂપયોગ્યતા । સમુચિતયોગ્યતા તુ તત્સહકારિ-યોગ્યતેતિ વિશેષઃ । પૂર્વ હ્યોકાન્તેન યોગાયોગ્યસ્યૈવ^૨ દેવાદિપૂજનમાસીત્, ચરમાવર્તે તુ સમુચિતયોગ્ય-ભાવસ્યેતિ ચરમાવર્તદેવાદિપૂજનસ્યાઽન્યાવર્તદેવાદિપૂજનાદન્યાદૃશત્વમિતિ યોગબિન્દુવૃત્તિકારઃ (ગા. ૧૬૨) ॥૧૫॥

એતદેવ સમર્થયતિ- 'સામાન્યે'તિ । સામાન્યયોગ્યતા = મુક્ત્યુપાયસ્વરૂપયોગ્યતા = મુક્ત્યુપાયભૂતમુક્ત્યદ્વેષાદીનાં કારણતાવચ્છેદકીભૂતભવ્યત્વલક્ષણસ્વરૂપયોગ્યતા એવ પ્રાક્ = અચરમાવર્તકાલે પુંસઃ પ્રવૃત્તે કિલ । તદા = ચરમાવર્તકાલે તુ સા = સામાન્યયોગ્યતા સમુચિતા સમ્પન્ના । સમુચિતયોગ્યતા તુ તત્સહકારિયોગ્યતા = મુક્ત્યુપાયભૂતમુક્ત્યદ્વેષાદીનાં પરિણમને સહકારિણો યે કાલપરિપાક-સહજમલદ્વાસ-તથાભવ્યત્વપરિપાકાદયઃ તેપાં સમવધાનલક્ષણા યોગ્યતાઽવસેયા । યથાઽરણ્યસ્થદણ્ડે ઘટસ્વરૂપયોગ્યતા દણ્ડત્વલક્ષણા કુમ્ભકારકરસ્થદણ્ડે ચ ઘટસહકારિયોગ્યતા સ્વેતરચક્ર-ચીવર-મૃત્પિન્ડ-કુલાલાદિસમવધાનલક્ષણા તથાઽન્નાઽવસેયમ્ । સહકારી તુ સ્વભિન્નત્વે સતિ સ્વકાર્યકારી ભવતિ । સામાન્યયોગ્યતા ન ફલોપધાયિકા કિન્તુ સમુચિતયોગ્યતેતિ ચરમાવર્તે એવ મુક્ત્યદ્વેષાદિલાભસમ્ભવઃ ।

નન્ચિદં કુતોઽવસેયમ્ ? ઇત્યાશઙ્કાયાં યોગબિન્દુવૃત્તિસંવાદમાહ- 'પૂર્વમિ'ત્યાદિ । પૂર્વ = અચરમાવર્તકાલે ભવ્યત્વેન સ્વરૂપયોગ્યત્વેઽપિ એકાન્તેન = ફલાઽનુપધાનૈકાન્તેન યોગાયોગ્યસ્યૈવ = મુક્ત્યુપાયભૂતયોગ-યોગબીજોભયપરિણમનાઽયોગ્યસ્યૈવ દેવાદિપૂજનમાસીત્ । 'ચરમાવર્તે તુ' ઇત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ । → 'યતો વિશિષ્ટઃ કર્તાઽયં તદન્યેભ્યો નિયોગતઃ । તદ્યોગયોગ્યતાભેદાદિતિ સમ્યગ્વિચિન્ત્યતામ્ ॥ ← (યો.વિં.૧૬૨) ઇતિ યોગબિન્દુશ્લોકસ્ય વૃત્તૌ સામ્પ્રતન્તુ 'પૂર્વ હ્યોકાન્તેન યોગાઽયોગ્યસ્યૈવ દેવાદિપૂજનમાસીચ્ચરમાવર્તે તુ સમુલ્લસિતયોગયોગ્યભાવસ્યેતિ ચરમાવર્તદેવાદિપૂજનસ્યાન્યાવર્તદેવાદિપૂજનાદન્યાદૃશત્વમિ'તિ (યો.વિ. ૧૬૨

ગાથાર્થ :- પૂર્વ જીવમાં ખરેખર સામાન્ય યોગ્યતા જ પ્રવર્તતી હતી. જ્યારે ચરમાવર્ત કાળમાં તો તે યોગ્યતા સમુચિત થઈ છે. એ પ્રમાણે વિચારવું. (૧૩/૧૫)

• જીવમાં બે પ્રકારની યોગ્યતા •

ટીકાર્થ :- મોક્ષના ઉપાયો માટે અપેક્ષિત સ્વરૂપ યોગ્યતા એટલે સામાન્યયોગ્યતા. જ્યારે સમુચિત યોગ્યતા તો મોક્ષના ઉપાયોના સહકારી કારણો મેળવવા માટેની યોગ્યતાસ્વરૂપ છે. આમ બન્ને યોગ્યતામાં તફાવત છે. પૂર્વ અચરમાવર્તકાળમાં ભવ્ય જીવ પણ મોક્ષના ઉપાયોના પરિણમન માટે એકાંતે અયોગ્ય જ હતો. તેથી અચરમાવર્ત કાળમાં ભવ્ય જીવે કરેલ દેવાદિપૂજન આદિ પૂર્વસેવા અયોગ્ય વ્યક્તિએ કરેલી હતી- એમ હકીકત સ્વીકારવી રહી. જ્યારે ચરમાવર્ત કાળમાં તો મુક્તિઉપાયોના પરિણમન માટે અપેક્ષિત સમુચિત યોગ્યતા પ્રગટ થાય છે. મોક્ષના ઉપાયોનું પરિણમન કરવામાં સહકારી બને એવા કાળપરિપાક, તથાભવ્યત્વપરિપાક વગેરે સહકારી કારણો મેળવવાની યોગ્યતા ચરમાવર્ત કાળમાં ભવ્ય જીવ મેળવી શકે છે. તેથી તેવા ચરમાવર્ત કાળમાં થતી દેવાદિપૂજા વગેરે પૂર્વસેવા સમુચિત યોગ્યતાવાળા

૧. હસ્તાદર્શ 'સમુચિતા' ઇતિ પાઠઃ । પરં બ્યાખ્યાનુસારેણ સોઽશુબ્દઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'યોગ્યસ્યૈવ' ઇત્યશુબ્દઃ પાઠઃ । હસ્તપ્રતૌ 'અયોગ્યસ્યૈવ' ઇતિ પાઠઃ । યોગબિન્દુવૃત્તૌ 'યોગાઽયોગ્યસ્યૈવ' ઇતિ પાઠઃ ।

ચતુર્થ ચરમાવર્તે પ્રાયોઽનુષ્ઠાનમિષ્યતે । અનાભોગાદિભાવે તુ જાતુ 'સ્યાદન્યથાપિ હિ ॥૧૬॥
ચતુર્થમિતિ । ચરમાવર્તે પ્રાયો = બાહુલ્યેન ચતુર્થ તદ્દેતુનામકં અનુષ્ઠાનમિષ્યતે । અનાભોગાદિ-

વૃ.) પાઠ ઉપલભ્યતે પરં નાઽત્રાઽર્થભેદઃ કશ્ચિદિત્યવધેયમ્ ॥૧૩/૧૫॥

મુક્ત્યદ્વેષાદિભાવસ્ય ચરમાવર્તે સમ્ભવાત્ તદ્દેતોરપિ તત્રૈવ સમ્ભવ इत्याशयेनाह- 'ચતુર્થમિ'તિ ।
ચરમાવર્તસ્ય ધર્મયૌવનકાલત્વાત્ તત્રૈવ સહજાઽલ્પમલત્વાદિભાવેનાઽઽદિધાર્મિકસ્યૈતત્સમ્ભવઃ । યથોક્તં
અધ્યાત્મસારે →

ધર્મયૌવનકાલોઽયં ભવબાલદશાઽપરા । અત્ર સ્યાત્સત્ક્રિયારાગોઽન્યત્ર ચાઽસત્ક્રિયાઽઽવરઃ ॥

ભોગરાગાદ્યથા યૂનો બાલક્રીડાઽઽખિલા દ્વિયે । ધર્મે યૂનસ્તથા ધર્મરાગેણાઽસત્ક્રિયા હિયે ॥

ચતુર્થ ચરમાવર્તે તસ્માદ્ધર્માઽનુરાગતઃ । અનુષ્ઠાનં વિનિર્દિષ્ટં બીજાઽઽદિક્રમસઙ્ગતમ્ ॥

← (અ.સા.૧૦/૧૮-૨૦) ઇતિ । યોગબિન્દૌ અપિ → ચતુર્થમેતત્પ્રાયેણ જ્ઞેયમસ્ય મહાત્મનઃ ।
સહજાઽલ્પમલત્વં તુ યુક્તિરત્ર પુરોદિતા ॥ ← (યો.વિં.૧૬૩) इत्युक्तम् । વિંશિકાયામપિ → બીજસ્સ
વિ સંપત્તી જાયઙ્ ચરિમંમિ ચેવ પરિચદ્દે । અચ્ચંતસુંદરા જં એસા વિ તઓ ન સેસેસુ ॥ ←
(વિં.વિં.૫/૬) इत्युक्तमिति पूर्व(पृ.८८४) इहैवोक्तमित्यनुसन्धेयम् ।

'પ્રાયઃ' इत्यस्य फलमाह- अनाभोगादिभावे तु = अनाभोगाऽभिष्वङ्गपरिणामे च कदाचित् चरमाव-
જીવે કરેલી જાણવી. આમ અચરમાવર્ત કાળમાં થતી દેવાદિપૂજા સ્વરૂપ પૂર્વસેવા કરતાં ચરમાવર્ત કાળમાં
થતી દેવાદિપૂજા વિલક્ષણ છે- આવું ફલિત થાય છે. યોગબિંદુવૃત્તિકારનો આ અભિપ્રાય છે. (૧૩/૧૫)

વિશેષાર્થ :- ભવ્ય જીવમાં મોક્ષે જવાની, મોક્ષના કારણોને મેળવવાની જે યોગ્યતા છે તે
સ્વરૂપયોગ્યતા, સામાન્યયોગ્યતા કહેવાય. પણ અચરમાવર્ત કાળમાં તેવી સ્વરૂપ યોગ્યતા હોવા છતાં
ફળ ન મળવાની દૃષ્ટિએ ભવ્યજીવ પણ પૂર્વસેવા વગેરે માટે એકાંતે અયોગ્ય જ છે. તેથી અચરમાવર્ત
કાળમાં ભવ્ય જીવે કરેલ ગુરુપૂજન, દેવપૂજન વગેરે આરાધના અયોગ્ય જીવે જ કરેલી કહેવાય. ચરમાવર્ત
આવે એટલે મોક્ષઉપાયોનું પરિણમન થાય તેવા સહકારી કારણો, જેમ કે કાળપરિપાક, ભવિતવ્યતાપરિપાક,
સહજમલનો વિશિષ્ટ ઘટાડો વગેરે મળવાની યોગ્યતા આત્મામાં પ્રગટે છે. આ બીજા નંબરની યોગ્યતા
સમુચિતયોગ્યતા કહેવાય છે. સમુચિત યોગ્યતા આવ્યા પછી જીવ જે પૂર્વસેવાદિ આરાધના કરે છે
તે સમુચિત યોગ્યતાની ગેરહાજરીમાં થનારી આરાધના કરતાં જુદી જ પડી જાય છે. ખાણમાં રહેલી
માટી = અચરમાવર્તવર્તી ભવ્ય જીવની સ્વરૂપ યોગ્યતા. કુંભારના ચાકડા ઉપર ચઢેલી માટી એટલે
સમુચિત યોગ્યતા. ઘડો = તાત્ત્વિક મુક્તિઉપાય. (૧૩/૧૫)

ગાથાર્થ :- ચરમાવર્તમાં પ્રાયઃ તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન માન્ય છે. અનાભોગ વગેરે પરિણામો હોય તો
ક્યારેક અન્યરૂપે પણ અનુષ્ઠાન સંભવે. (૧૩/૧૬)

• ચરમાવર્તમાં પ્રાયઃ યોથું અનુષ્ઠાન •

ટીકાર્થ :- ચરમાવર્ત કાળમાં મોટા ભાગે તદ્દેતુ નામનું અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રકારો દ્વારા માન્ય કરાય
છે. અનાભોગ વગેરે પરિણામ હોય તો કદાચ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનના બદલે અનુષ્ઠાન વગેરે પણ સંભવી

૧. હસ્તાદર્શ 'સ્યાદસ્ય' ઇતિ અશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

ભાવે તુ જાતુ = કદાચિત્ અન્યથાઽપિ સ્યાત્ ઇતિ પ્રાયોગ્રહણફલમ્ ॥૧૬॥

શઙ્કતે-

નન્વદ્વેષોઽથવા રાગો મોક્ષે તહેતુતોચિતઃ । આદ્યે તત્' સ્યાદભવ્યાનામન્યે ન સ્યાત્તદદ્વિષામ્ ॥૧૭॥

નન્વિતિ । મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તાઽનુષ્ઠાનસ્ય તહેતુત્વેઽભવ્યાઽનુષ્ઠાનવિશેષેઽતિવ્યાપ્તિઃ, નવમગ્રૈવેયકપ્રાપ્તેર્મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તત્વપ્રદર્શનાત્ । મુક્તિરાગપ્રયુક્તાઽનુષ્ઠાનસ્ય તત્ત્વે તુ મનાગ્રાગપ્રાક્કાલીનમુક્ત્યદ્વેષ-
તેઽપિ અન્યથાઽપિ = અનુષ્ઠાનાદિકમપિ સ્યાત્ ॥૧૩/૧૬॥

અત્ર પરઃ શઙ્કતે - 'નન્વિ'તિ । આદ્યે = 'મોક્ષેઽદ્વેષઃ તહેતુતોચિતઃ' ઇતિ પ્રથમવિકલ્પે, મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તાઽનુષ્ઠાનસ્ય દેવપૂજાદિરૂપસ્ય તહેતુત્વે પર્યવસિતે અભવ્યાઽનુષ્ઠાનવિશેષે નવમગ્રૈવેયકસમ્પાદકે તહેત્વનાત્મકે અતિવ્યાપ્તિઃ = તહેતુલક્ષણાઽતિપ્રસઙ્ગઃ, અભવ્યાનાં નવમગ્રૈવેયકપ્રાપ્તેઃ અસ્યામેવ દ્વાત્રિં-
શિકાયાં તૃતીયશ્લોકે મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તત્વપ્રદર્શનાત્, મુક્ત્યદ્વેષસ્ય તત્પ્રયોજકત્વાત્ । અભવ્યાનાં દ્રવ્યશ્રા-
મણ્યવિશેષસ્ય નવમગ્રૈવેયકપ્રાપ્તિપ્રયોજકમુક્ત્યદ્વેષગર્ભત્વાત્ તેષાં તત્ = તહેત્વનુષ્ઠાનં સ્યાત્ = પ્રસજ્યે-
તેત્યર્થઃ ।

અન્યે = મોક્ષે રાગઃ તહેતુતોચિતઃ ઇતિ ચરમે વિકલ્પે મુક્તિરાગપ્રયુક્તાઽનુષ્ઠાનસ્ય તત્ત્વે = તહે-
તુત્વે પર્યવસિતે તુ તદદ્વિષાં = મુક્ત્યદ્વેષિણાં મનાગ્રાગપ્રાક્કાલીનમુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તાઽનુષ્ઠાને = ઈષદ્મુક્તિરાગ-
પ્રાગભાવસમાનાધિકરણમુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તે દેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાને તન્ન સ્યાત્ = તહેતુત્વં ન સ્યાત્ । તતશ્ચ તહેતુ-

શકે છે. માટે 'મોટા ભાગે તદ્દેતુ હોય છે' આમ જણાવ્યું. (૧૩/૧૬)

વિશેષાર્થ :- ચરમાવર્તમાં જીવની સમુચિત યોગ્યતા પ્રગટેલી હોય છે. તેના લીધે ચરમાવર્તી જીવની આરાધના સામાન્યથી ભાવઅનુષ્ઠાનનું કારણ બને છે. માટે તે તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનરૂપ બને છે. તદ્દેતુ = તેનો હેતુ = સદનુષ્ઠાનનો હેતુ બને તેવી આરાધનાને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ચરમાવર્તી જીવની આરાધના ક્યારેક અનુપયોગ કે આશંસા વગેરેના કારણે અનનુષ્ઠાન વગેરે સ્વરૂપ પણ સંભવી શકે છે. પરંતુ તેવું ક્યારેક જ બનતું હોય છે. (૧૩/૧૬)

• તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનપ્રયોજક મીમાંસા •

૧૭-૧૮-૧૯ આ ત્રણ ગાથા દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી શંકા રજુ કરે છે.

ગાથાર્થ :- તદ્દેતુતાને ઉચિત મુક્તિઅદ્વેષ છે કે મોક્ષરાગ ? પ્રથમ વિકલ્પમાં અભવ્યને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન માનવું પડશે. બીજા વિકલ્પમાં મુક્તિઅદ્વેષવાળા જીવમાં તે સંગત નહિ થાય. (૧૩/૧૭)

ટીકાર્થ :- મુક્તિઅદ્વેષને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનનું પ્રયોજક માનીને તેનાથી પ્રયુક્ત આરાધનાને તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન સ્વરૂપે માન્ય કરવામાં આવે તો અભવ્ય જે ચારિત્રપાલન દ્વારા નવમો ગ્રૈવેયક વગેરે ફળ મેળવે છે તે આરાધનાને તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનરૂપે માન્ય કરવી પડશે. કારણ કે નવમા ગ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિમાં મુક્તિઅદ્વેષ પ્રયોજક છે. આ વાત પ્રસ્તુત બત્રીસીના ૩ જા શ્લોકમાં બતાવેલ છે.

જો મુક્તિરાગને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનનું પ્રયોજક સ્વીકારીને તેનાથી પ્રયુક્ત આરાધનાને જો તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપે માન્ય કરવામાં આવે તો કાંઈક મુક્તિ રાગ આવતાં પૂર્વે મુક્તિઅદ્વેષ અવસ્થામાં

૧. હસ્તાદર્શો 'સ્યાદતત્યાનામંત્યન' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

પ્રયુક્તાનુષ્ઠાનેઽવ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ॥૧૭॥

'ન ચાદ્વેષે વિશેષસ્તુ કોઽપીતિ પ્રાગ્ નિદર્શિતમ્^૨ । ઈષદ્રાગાદ્વિશેષચ્ચેદદ્વેષોપક્ષયસ્તતઃ ॥૧૮॥

ન ચેતિ । અદ્વેષે વિશેષસ્તુ ન ચ કોઽપિ અસ્તિ, અભાવત્વાત્ इति प्राक् = પૂર્વદ્વાત્રિંશિકાયાં નિદર્શિતમ્ । ઈષદ્રાગાચ્ચેદ્વિશેષઃ ?

લક્ષણસ્ય તત્ર અવ્યાપ્તિઃ લક્ષ્યૈકદેશાઽગમનલક્ષણા इत्यर्थः ।

કિંચ વ્યાપન્નદર્શનાનાં દ્રવ્યલિઙ્ગિનાં સ્વેષ્ટસાધને ચારિત્રક્રિયાદૌ લાભાદ્યર્થિતયૈવ રાગોઽપ્યાવશ્યકઃ । મુક્તૌ મુક્ત્યુપાયે મુક્તિમાર્ગપ્રસ્થિતે ચાઽદ્વેષો યથા મુક્ત્યદ્વેષપદવાચ્યઃ તથા મુક્તૌ મુક્ત્યુપાયે મુક્તિમાર્ગપ્રસ્થિતે ચ રાગો મુક્તિરાગપદવાચ્યઃ । તતશ્ચ મુક્ત્યુપાયે ચારિત્રક્રિયાદૌ તેષાં રાગસત્ત્વેનાઽભવ્યકૃતે નવમપ્રૈવેયક-પ્રાપકમુક્ત્યુપાયભૂતચારિત્રક્રિયાદિગોચરરાગપ્રયુક્તે દ્રવ્યશ્રામણ્યેઽતિવ્યાપ્તિરપ્યન્યવિકલ્પે દુવરિતિ ધ્યેયમ્ ॥૧૩/૧૭॥

નનુ મુક્ત્યદ્વેષસ્યૈવ તદ્દેતુતાનિયામકત્વં ન તુ મુક્તિરાગસ્ય, વ્યાપન્નદર્શનાનાં દ્રવ્યશ્રામણ્યે નવમપ્રૈવેયકપ્રયોજકમુક્ત્યદ્વેષસ્ય સત્ત્વેઽપિ તદ્દેતુતોચિતો મુક્ત્યદ્વેષો નાઽસ્તિ, અભવ્ય-વ્યાપન્નદર્શનાદિવ્યાવૃત્તસ્યૈવ મુક્ત્યદ્વેષસ્ય તદ્દેતુત્વસમ્પાદકત્વાદિત્યાશઙ્કાયાં પૂર્વપક્ષ્યાહ- 'ન ચે'તિ । અદ્વેષે = મુક્ત્યદ્વેષે વિશેષઃ = ભેદઃ તુ ન ચ = નૈવ કોઽપ્યસ્તિ, અભાવત્વાત્ इति पूर्वद्वात्रिंशिकायां = પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકાયાં દ્વાત્રિંશત્તમે શ્લોકે (દ્વા.દ્વા.૧૨/૩૨ પૃ.૮૮૬) નિદર્શિતમ્ । તતશ્ચાઽભવ્યાદીનાં ચરમાવર્તવર્તિજીવાનાં વા મુક્ત્યદ્વેષે નાસ્તિ કોઽપિ ભેદો યેનાભવ્યાદિવ્યાવૃત્તમુક્ત્યદ્વેષસ્ય તદ્દેતુત્વનિયામકત્વં વક્તું શક્યેત । ન હ્યધિકરણભેદેઽભાવભેદો ભવતિ, ગૌરવાત્ ।

નનુ મુક્ત્યદ્વેષસ્ય મુક્તિદ્વેષપ્રતિયોગિકાઽભાવરૂપત્વેનૈકત્વેઽપિ ઈષદ્રાગાત્ = મનામ્મુક્તિરાગાત્ ચરમાવર્તવર્તિજીવાનામભવ્યાદિતોઽસ્તિ વિશેષઃ = ભેદઃ । અત એવ ચરમાવર્તવર્તિજીવકૃતે ઈષદ્મુક્તિરાગપ્રયુક્તાનુષ્ઠાનેઽભવ્યાદિકૃતાનુષ્ઠાનાઽપેક્ષયા વિશેષોઽપ્યનિવાર્યઃ સુરગુરુણા । ન હ્યભાવવદ્ ભાવોઽપિ સર્વત્રૈકવિધ એવ વક્તું શક્યતે, અન્યથાઽદ્વૈતાઽસપ્તેઃ । પ્રકૃતે ન મુક્ત્યદ્વેષસ્ય તદ્દેતુતાપ્રયોજકત્વં ન વા મનામ્મુક્તિરાગસ્ય તત્ત્વં કિન્તુ મનામ્મુક્તિરાગવિશિષ્ટમુક્ત્યદ્વેષસ્યૈવ તત્ત્વમ્ । તતશ્ચ નાઽભવ્યા-નુષ્ઠાનવિશેષેઽતિવ્યાપ્તિઃ, તત્ર મુક્ત્યદ્વેષસત્ત્વેઽપિ મુક્તિરાગવિરહાત્ । ન ચ મનામ્મુક્તિરાગપ્રાક્કાલીન-મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તાનુષ્ઠાનેઽવ્યાપ્તિરિતિ શઙ્કનીયમ્, ઇષ્ટત્વાત્, ઈષદ્મુક્તિરાગવિશિષ્ટમુક્ત્યદ્વેષસ્યૈવ ચરમાવર્તવર્તિજન્તુગતસ્ય તદ્દેતુત્વપ્રયોજકત્વોપગમાદિતિ ચેત્ ?

જે પૂર્વસેવાદિ આરાધના કરવામાં આવે તે તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનસ્વરૂપે નહિ બની શકે. કારણ કે જીવ પાસે મુક્તિરાગ ગેરહાજર છે. (૧૩/૧૭)

ગાથાર્થ :- તથા મુક્તિઅદ્વેષમાં કોઈ પણ તફાવત નથી - એમ પૂર્વે જણાવેલ છે. જો કાંઈક રાગના લીધે તેમાં વિશેષતા દર્શાવવામાં આવે તો મુક્તિઅદ્વેષ અન્યથાસિદ્ધ થઈ જશે. (૧૩/૧૮)

ટીકાર્થ :- વળી, મુક્તિઅદ્વેષમાં કોઈ પણ તફાવત નથી, કારણ તે મુક્તિવિષયક દ્વેષના અભાવસ્વરૂપ છે - આ વાત ૧૨ માં બત્રીસીના ૩૨ માં શ્લોકમાં બતાવેલ છે. તથા કાંઈક મુક્તિરાગના લીધે જો મુક્તિઅદ્વેષના સ્વરૂપમાં વિશેષતા સ્વીકારવામાં આવે અર્થાત્ કાંઈક મુક્તિરાગથી વિશિષ્ટ એવા મુક્તિઅદ્વેષને

૧. હસ્તાદર્શો 'ન વા દોષ' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શો 'નિદર્શિતઃ' इति पाठः ।

તર્હિ તત્ત એવાડદ્વેષસ્યોપક્ષયઃ (=અદ્વેષોપક્ષયઃ), વિશેષણેનૈવ કાર્યસિદ્ધૌ વિશેષ્યવૈયર્થ્યાત્ ।
ઇત્યં ચ “મુક્ત્યદ્વેષેણ મનાગ્ મુક્ત્યનુરાગેણ વા તદ્દેતુત્વમ્” (યોગબિન્દુવૃત્તિ-૧૫૯) ઇતિ વચનવ્યાઘાત
ઇતિ ભાવઃ ॥૧૮॥

ઉત્કટાનુત્કટત્વાભ્યાં પ્રતિયોગિકૃતોડસ્ત્વયમ્ । નૈવં સત્યામુપેક્ષાયાં દ્વેષમાત્રવિયોગતઃ ॥૧૯॥

ઉત્કટેતિ । અભવ્યાનાં મુક્તૌ ઉત્કટદ્વેષાડભાવેડપ્યનુત્કટદ્વેષો ભવિષ્યતિ । અન્યેષાં તુ દ્વેષમાત્રા-

અત્ર પૂર્વપક્ષી ઉત્તરયતિ- તર્હિ = મનાગ્મુક્તિરાગવિશિષ્ટમુક્ત્યદ્વેષસ્યૈવ તદ્દેતુતાનિયામકત્વાડડ્ગીકારે,
તત્ત એવ = મનાગ્મુક્તિરાગત એવ અદ્વેષસ્ય = મુક્ત્યદ્વેષસ્ય ઉપક્ષયઃ = ઉપક્ષીણતા = ઉપહતસામર્થ્યતા
= વ્યર્થતા = નિષ્ફલતા = અકિઞ્ચિત્કરતા = કૃતકૃત્યતા = ચરિતાર્થતા = તદ્દેત્વનુષ્ઠાનં પ્રત્યન્યથા-
સિદ્ધત્વમિતિ યાવત્, વિશેષણેનૈવ = મનાગ્મુક્તિરાગેણૈવ કાર્યસિદ્ધૌ = તદ્દેતુત્વોપપત્તૌ સત્યાં વિશેષ્ય-
વૈયર્થ્યાત્ = મુક્ત્યદ્વેષસ્ય નૈરર્થક્યાત્ । ઇત્યજ્ચ = તદ્દેતુનામકમનુષ્ઠાનં પ્રતિ મુક્ત્યદ્વેષસ્ય વૈયર્થ્યપ્રાપ્તિપ્ર-
કારેણ હિ “મુક્ત્યદ્વેષેણ મનાગ્ મુક્ત્યનુરાગેણ વા તદ્દેતુત્વમ્” (યો.વિ.૧૫૯ વૃ.) ઇતિ વચનવ્યાઘાતઃ
= યોગબિન્દુવૃત્તિકૃદુક્તિવિરોધપ્રસડ્ગ ઇતિ ભાવઃ ॥૧૩/૧૮॥

અત્રૈવ આક્ષેપ-પરિહારાન્તરૌ પૂર્વપક્ષી દર્શયતિ- ‘ઉત્કટે’તિ । તદ્દેતુત્વપ્રયોજકીભૂતાભાવપ્રતિયોગિ-
કોટાવુત્કટત્વં ન નિવિશતિ વિશેષણવિધયા । અભવ્યાઘનુષ્ઠાનવિશેષે તુ મુક્તિગોચરોત્કટદ્વેષ એવ દ્રવ્ય-
શ્રામણ્યાવસ્થાયાં નાડસ્તિ, ન ત્વનુત્કટદ્વેષોડપિ, યતઃ અભવ્યાનાં દ્રવ્યશ્રામણ્યદશાયાં મુક્તૌ ઉત્કટદ્વેષા-
ડભાવેડપિ અનુત્કટદ્વેષો ભવિષ્યતિ । અન્યેષાં તુ = ચરમાવર્તવર્તિનામાદિધાર્મિકાણાન્તુ મુક્તૌ દ્વેષમાત્રા-

હેતુ કહેશો (=ઈષદ્મુક્તિરાગવિશિષ્ટ મુક્તિઅદ્વેષને તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનનો હેતુ માનવામાં આવે) તો કાંઈક
મુક્તિરાગથી જ મુક્તિઅદ્વેષ તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ થઈ જશે. કેમ કે વિશેષણ દ્વારા જ
કાર્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોય તો વિશેષ્ય વ્યર્થ = નિષ્ફળ = નિર્રર્થક = અકિંચિત્કર = ચરિતાર્થ =
અન્યથાસિદ્ધ સાબિત થાય. આ રીતે ‘મુક્તિઅદ્વેષથી કે કાંઈક મુક્તિરાગથી તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન સંપન્ન થાય
છે’- આવું વચન વ્યાઘાત પામે છે. આવું શંકાકારનું તાત્પર્ય છે. (૧૩/૧૮)

વિશેષાર્થ :- જો મુક્તિઅદ્વેષ વિવિધ પ્રકારનો હોય તો એમ કહી શકાય કે ‘અભવ્ય જીવ નવમા
ઐવેયકે જવા માટે જે દ્રવ્ય ચારિત્ર પાળે છે તે અવસરે જે મુક્તિઅદ્વેષ ગુણ છે તેના કરતાં વિલક્ષણ
પ્રકારનો જ મુક્તિઅદ્વેષ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનનો પ્રયોજક છે. માટે અભવ્ય, દૂરભવ્ય વગેરેની આરાધનાને
તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપ માનવાની સમસ્યા ઉપસ્થિત નહિ થાય.’ પરંતુ આમ કહી શકાય તેમ નથી.
કારણ કે મુક્તિઅદ્વેષ = મુક્તિવિષયક દ્વેષનો અભાવ. અભાવના સ્વરૂપમાં તો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ વગેરે
બદલે તો પણ કોઈ ફેરફાર થતો નથી - આ વાત ૧૨ મી બત્રીસીના છેલ્લા શ્લોકમાં જણાવેલ જ
છે. બાકીની શંકાકારની વાત તો ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ કરેલ જ છે. (૧૩/૧૮)

ગાથાર્થ :- ‘પ્રતિયોગીની ઉત્કટતા અને અનુત્કટતા દ્વારા મુક્તિઅદ્વેષમાં તફાવત પડી શકે’- એમ
ન કહેવું. કારણ કે ઉપેક્ષા હોય તો તમામ પ્રકારનો દ્વેષ રવાના થાય છે. (૧૩/૧૮)

ટીકાર્થ :- પ્રસ્તુત ગાથાના પૂર્વાર્થમાં એવી દલીલ કરવામાં આવેલ છે કે → નવમા ઐવેયકમાં જવા
માટે ચારિત્ર પાળનારા અભવ્ય જીવોને મોક્ષને વિષે ઉત્કટ દ્વેષ ન હોવા છતાં પણ અનુત્કટ દ્વેષ હોઈ

ભાવાદેવાનુષ્ઠાનં તદ્દેતુ: સ્યાદિતિ પૂર્વાર્ધાઽર્થ: ।

નૈવં, ઉપેક્ષાયાં સત્યાં દ્વેષમાત્રસ્ય વિયોગતઃ, (=દ્વેષમાત્રવિયોગતઃ) અન્યથા સ્વેષ્ટસાંસારિકસુખવિરોધિત્વેનોત્કટોઽપિ દ્વેષસ્તેષાં મુક્તૌ સ્યાદિત્યુત્તરાર્ધાઽર્થ: ॥૧૧॥

૬ભાવાત્ = ઉત્કટાનુત્કટોભયવિધદ્વેષવિરહાત્ એવ અનુષ્ઠાનં દેવપૂજાદિલક્ષણં તદ્દેતુ: સ્યાત્ । इत्थञ्च केवलनवमग्रैवेयकप्रयोजकीभूताऽभावप्रतियोगिनि मुक्तिद्वेषे उत्कटत्वमपेक्ष्यते परं तद्वेतुत्वप्रयोजकीभूताऽभावप्रतियोगिनि मुक्तिद्वेषे तन्नाऽपेक्ष्यते, मुक्तिद्वेषत्वस्यैव तादृशाऽभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वात् । अतोऽभव्यादिगतमुक्त्यद्वेष-चरमावर्तप्रविष्टाऽऽदिधार्मिकगतमुक्त्यद्वेषयोः उत्कटाऽनुत्कटत्वाभ्यां = उत्कटत्वप्रवेशाऽप्रवेशाभ्यामेव प्रतियोगिकृतः = प्रतियोगिभेदकृतः अयं = भेदः अस्तु । अभव्यादिगतमुक्त्यद्वेषस्य सावच्छिन्नत्वात् तद्वेतुत्वप्रयोजकत्वमिति नाऽभव्याद्यनुष्ठानविशेषेऽतिव्याप्तिः । आदिधार्मिकगतमुक्त्यद्वेषस्य च निरवच्छिन्नत्वात्तद्वेतुत्वप्रयोजकत्वमिति न मनामुक्तिरागप्रागभावसमानाधिकरणमुक्त्यद्वेषप्रयुक्ताऽनुष्ठानेऽव्याप्तिरिति पૂર્વાર્ધાર્થ: = પ્રકૃતશ્લોકપૂર્વાર્ધભાવાર્થ: ।

પૂર્વપક્ષી પ્રકૃતે ઉત્તરયતિ- નૈવમ્ । અભવ્યાનાં નવમગ્રૈવેયકાદિલાભાર્થિનાં દ્રવ્યલિઙ્ગિનાં સ્વર્ગાભિન્ને મોક્ષે ઉપેક્ષાયાં સત્યાં દ્વેષમાત્રસ્ય = દ્વેષસામાન્યસ્ય, ઉત્કટાનુત્કટોભયવિધદ્વેષસ્ય, દ્વેષત્વાવચ્છિન્નસ્યેતિ યાવત્, વિયોગતઃ = અભાવાત્ દુર્વારૈવાવ્યાપ્તિઃ । પૂર્વપક્ષી વિપક્ષબાધમાહ- અન્યથા = નવમગ્રૈવેયકાદિલાભાર્થિનામભવ્યાનાં દ્રવ્યશ્રામણ્યાવસ્થાયાં મુક્તાવનુત્કટદ્વેષાધ્યુપગમે મુક્તેઃ સ્વેષ્ટસાંસારિકસુખવિરોધિત્વેન ઉત્કટોઽપિ દ્વેષઃ તેષાં = અભવ્યાનાં મુક્તૌ સ્યાત્ = પ્રસજ્યેત । ન ચ નવમગ્રૈવેયકાદિલાભાર્થિતયા ન તત્ર તેષામુત્કટદ્વેષાઽપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, તર્હિ તત્ એવાનુત્કટદ્વેષોઽપિ તત્ર તેષાં ન સ્યાત્, રાગસામગ્ર્યા દ્વેષસામાન્યપ્રતિબન્ધકત્વાત્, પ્રતિબન્ધ્યતાવચ્છેદકકોટાવુત્કટત્વદાને ગૌરવાત્, અનુત્કટદ્વેષસત્ત્વેઽપિ સ્વર્ગાદિસુખહાસાઽપત્તેશ્ચ इत्युत्तरार्ધार्थ: ॥૧૩/૧૯॥

શકે છે. માટે અભવ્યની આરાધના તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનસ્વરૂપે નહિ બની શકે. જ્યારે ચરમાવર્તી અપુનર્બંધક જીવોને તો મોક્ષ વિશે ઉત્કટ કે અનુત્કટ કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેષ જ ન હોવાથી તેમની આરાધના તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન સ્વરૂપે બની શકશે. ← પરંતુ આ દલીલ વ્યાજબી નથી. કારણ કે નવમા ગ્રૈવેયકમાં જવા માટે ચારિત્ર પાળતા અભવ્ય જીવને મોક્ષ પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોવાથી ઉત્કટ કે અનુત્કટ કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેષ સંભવી શકતો જ નથી. બાકી તો મોક્ષ પોતાને ઈષ્ટ એવા સાંસારિક સુખનો વિરોધી હોવાથી અભવ્ય જીવોને મોક્ષ ઉપર ઉત્કટ દ્વેષ પણ થઈ જાય. - આમ શંકાકારે ઉત્તરાર્ધમાં ઉપરોક્ત દલીલનું નિરાકરણ કરેલ છે. (૧૩/૧૯)

વિશેષાર્થ :- મુક્તિઅદ્વેષને તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનનો હેતુ માનવામાં વાદીના મતે અભવ્ય જીવના ચારિત્રપાલનમાં તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન આવે તે માટે મુક્તિઅદ્વેષને મુક્તિદ્વેષઅભાવસ્વરૂપ માનવા છતાં મુક્તિઅદ્વેષના બે પ્રકાર કોઈક મધ્યસ્થ માણસ દર્શાવવા માગે છે. તે માટે તે એમ કહે છે કે મુક્તિદ્વેષ બે પ્રકારે છે. ઉત્કટ મુક્તિદ્વેષ અને અનુત્કટ મુક્તિદ્વેષ. તેથી અદ્વેષ પણ બે પ્રકારનો થાય. ઉત્કટમુક્તિદ્વેષનો અભાવ અને અનુત્કટ મુક્તિદ્વેષનો અભાવ. અભવ્યને ચારિત્રપાલનકાળ દરમ્યાન મોક્ષનો ઉત્કટ દ્વેષ ન હોવા છતાં અનુત્કટ દ્વેષ તો હોય જ છે. તેથી તેની પાસે એક પ્રકારનો મુક્તિઅદ્વેષ

સમાધત્તે—

સત્યં બીજં હિ તદ્દેતોરેતદન્યતરાઽર્જિતઃ । ક્રિયારાગો ન^૨ તેનાઽતિપ્રસન્નઃ કોઽપિ દૃશ્યતે^૩ ॥૨૦॥

સત્યમિતિ । (સત્યમ્,) તદ્દેતોઃ અનુષ્ઠાનસ્ય હિ બીજં (એતદન્યતરાર્જિતઃ=) એતયોઃ = મુક્ત્યદ્વેષ-રાગયોરન્યતરેણ અર્જિતો = જનિતઃ ક્રિયારાગઃ = સદનુષ્ઠાનરાગઃ । તેનાઽતિપ્રસન્નઃ કોઽપિ ન દૃશ્યતે ।

પ્રકૃતે ગ્રન્થકારઃ સમાધત્તે = ઉત્તરપક્ષયતિ- ‘સત્યમિ’તિ અનેન પૂર્વપક્ષ્યુત્થાપિતાઽઽક્ષેપસ્વીકારઃ । ન ચૈવં તદ્દેત્વનુષ્ઠાનસામગ્રનિરૂપણાઽઽપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, યતઃ તદ્દેતોઃ ચતુર્થસ્ય અનુષ્ઠાનસ્ય બીજં હિ મુક્ત્યદ્વેષ-રાગયોરન્યતરેણ જનિતઃ સદનુષ્ઠાનરાગઃ । ન ચેદં સ્વમનીષિકાવિજૃમ્ભિતમ્, યતો ‘મુક્ત્યદ્વેષેણ મનામુક્ત્યનુરાગેણ વા શુભભાવલેશસન્નિગમાત્’ સદનુષ્ઠાનભાવબહુમાનાત્ ક્રિયામાણસ્યાઽઽદિધાર્મિકકાલભાવિનો દેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાનસ્ય તદ્દેતુત્વં યોગબિન્દુવૃત્તૌ (યો.બિં.વૃ.૧૫૯) પ્રદર્શિતમેવ । તેન = મુક્ત્યદ્વેષ-તદ્રાગાન્યત-રજન્યસદનુષ્ઠાનરાગસ્ય તદ્દેત્વનુષ્ઠાનબીજત્વેન અભવ્યાઽનુષ્ઠાનવિશેષેઽતિવ્યાપ્તિલક્ષણઃ અતિપ્રસન્નઃ મના-ગ્મુક્તિરાગપ્રાક્કાલીનમુક્ત્યદ્વેષાઽઽશ્રયકૃતાઽનુષ્ઠાનેઽવ્યાપ્તિલક્ષણોઽપ્રસન્નઃ વા કોઽપિ ન દૃશ્યતે ।

હોવા છતાં બીજા પ્રકારનો મુક્તિઅદ્વેષ નથી હોતો. તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન પ્રત્યે બન્ને પ્રકારનો મુક્તિઅદ્વેષ જરૂરી છે. માટે સ્વર્ગાર્થી અભવ્યની ચારિત્રઆરાધના તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનસ્વરૂપ થવાની સમસ્યા નહિ સર્જાય.

આ મંતવ્ય શંકાકાર સામે ઉપસ્થિત થતાં તેનું નિરાકરણ કરવા માટે શંકાકાર કહે છે કે → નવમા ગ્રંથવેયકે જવા માટેનું પ્રશિધાન કરનાર દીક્ષિત અભવ્ય જીવ એ અવસરે મોક્ષ પ્રત્યે તદ્દેન ઉદાસીન હોય છે. તેના મનમાં મોક્ષ પ્રત્યે સાવ ઉપેક્ષાભાવ જ હોવાના લીધે મોક્ષ પ્રત્યે ઉત્કટ કે અનુત્કટ દ્વેષ હોવાની શક્યતા જ રહેતી નથી. જે વસ્તુનું જેના દિલમાં કશું ય મહત્ત્વ જ ન હોય તેના પ્રત્યે તેને ગૌણ કે બળવાન દ્વેષ હોઈ જ ન શકે. આફ્રિકાના જંગલમાં રહેલ તણખલા પ્રત્યે તદ્દેન ઉદાસીન વ્યક્તિને તેના પ્રત્યે ઉત્કટ કે મંદ દ્વેષ નથી જ હોતો ને ! નાલિકેર દ્વીપના માનવીને સૂકા રોટલા પ્રત્યે દ્વેષ ક્યાં હોય છે ? તેથી પ્રસ્તુતમાં શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષ પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ હોવાના કારણે અભવ્ય ચારિત્રધરોને તેના પ્રત્યે આંશિક પણ દ્વેષની શક્યતા રહેતી નથી. તથા જો મોક્ષના સ્વરૂપ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવાના બદલે વિચારણા શરૂ કરે તો ચારિત્રજન્ય મોક્ષ તો તમામ સાંસારિક સુખોથી શૂન્ય હોવાના કારણે અભવ્ય જીવને ઈષ્ટ એવા સાંસારિક દિવ્ય સુખથી વિપરીત જ છે. તેથી તેના પ્રત્યે અભવ્યને જો દ્વેષ થાય તો ઉત્કટ દ્વેષ જ થઈ જાય, અનુત્કટ દ્વેષ નહિ. માટે મુક્તિઅદ્વેષને કે મુક્તિરાગને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનનું પ્રયોજક માનવામાં ઉપરોક્ત સમસ્યાનું કોઈ સમાધાન મળી શકતું નથી. ← આવું શંકાકારનું કથન છે. ૧૭, ૧૮, ૧૯ મી ગાથા દ્વારા આ રીતે દીર્ઘ શંકા-પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલ છે. (૧૩/૧૮)

ગ્રંથકારશ્રી ઉપરોક્ત શંકાનું સમાધાન આપતા કહે છે કે →

ગાથાર્થ :- વાત સાચી છે. પરંતુ મુક્તિઅદ્વેષ કે મુક્તિરાગ-આ બેમાંથી કોઈ પણ એક દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયારાગ એ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનનું બીજા છે. તેથી કોઈ અતિપ્રસંગ દેખાતો નથી. (૧૩/૨૦)

ટીકાર્થ :- મુક્તિઅદ્વેષ અને મુક્તિરાગ-આ બેમાંથી કોઈ પણ એકથી ઉત્પન્ન થયેલો સદ્નુષ્ઠાનસંબંધી રાગ જ તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનનું બીજા છે. તેથી કોઈ પણ અતિપ્રસંગ = આપત્તિ = અતિવ્યાપ્તિ જણાતી

૧. હસ્તાદર્શ ‘તદર્જિત્ય’ इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શ ‘મુક્તિદ્વેષો ન’ इत्यशुद्धः पाठः । व्याख्यानुसारेणाऽस्माभिरपेक्षितः शुद्धः पाठो गृहीतः । ૩. હસ્તાદર્શ ‘દૃશ્ય’ इति वुटितः पाठः ।

અભવ્યાનામપિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિહેતુમુક્ત્યદ્વેષસત્ત્વેऽપિ તસ્ય સદનુષ્ઠાનરાગાઽપ્રયોજકત્વાદ્, બાધ્ય-
ફલાઽપેક્ષાસહકૃતસ્ય ૧તસ્ય મોક્ષાર્થસદનુષ્ઠાનરાગાઽનુબન્ધિત્વાત્ ॥૨૦॥

અભવ્યાનામપિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિહેતુમુક્ત્યદ્વેષસત્ત્વેऽપિ તસ્ય = મુક્ત્યદ્વેષસ્ય સદનુષ્ઠાનરાગાઽપ્રયોજકત્વાત્ ।
ન ચાઽભવ્યગતમુક્ત્યદ્વેષસ્ય કથં ન સદનુષ્ઠાનરાગપ્રયોજકત્વમિતિ શઙ્કનીયમ્, તેષામક્રિયાવાદિત્વાત્ ।
ન હ્યક્રિયાવાદિનાં સદનુષ્ઠાનરાગઃ સમ્ભવતિ, ન વા ક્રિયાવાદિનામભવ્યત્વં સમ્ભવતિ । તદુક્તં ભગવતીસૂત્રે
→ કિરિયાવાદી ણં ભંતે ! જીવા કિં ભવસિદ્ધીયા અભવસિદ્ધીયા ? ગોયમા ! ભવસિદ્ધીયા, નો
અભવસિદ્ધીયા ← (ભ.સૂ.૩૦/૧/૯૯૯) ઇતિ । ક્રિજ્ઞાભવ્યાનાં તદા નવમપ્રૈવેયકાદિફલ-ગોચરાઽબાધ્યાઽપેક્ષા
સમસ્તિ, તસ્યાશ્ચ પ્રતિબન્ધકત્વાત્, બાધ્યફલાઽપેક્ષાસહકૃતસ્ય = અબાધ્યપૌદ્ગલિકફલાઽપેક્ષાલક્ષણ-
પ્રતિબન્ધકાઽભાવવિશિષ્ટસ્ય તસ્ય = મુક્ત્યદ્વેષસ્ય મુક્તિરાગસ્ય વા મોક્ષાર્થસદનુષ્ઠાનરાગાઽનુબન્ધિત્વાત્
= મોક્ષપ્રયોજનકસદનુષ્ઠાનરાગજનકત્વાત્ ।

નનુ ભવદ્ભિઃ પ્રાક્ (દ્વા.દ્વા.૧૩/૪-પૃ.૮૯૭) 'વ્યાપન્નદર્શનાનાં હિ દ્રવ્યલિઙ્ગિનાં ઉપાયે ચારિત્રક્રિયાદૌ
લાભાર્થિતયૈવ ન દ્વેષો, રાગસામગ્ર્યાં દ્વેષાઽનવકાશાત્' ઇતિ યદુક્તં તત એવ તેષાં સદનુષ્ઠાનરાગઃ
સિધ્યતિ, કાર્યાર્થિનામનન્તરકારણેઽપિ રાગાઽઽવશ્યકત્વાત્, અન્યથા પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ । યથોક્તં પઞ્ચાશકે
→ કજ્જં ઇચ્છંતેણં અણંતરં કારણં પિ ઇદ્દં તુ । જહ આહારજ-તિત્તિં ઇચ્છંતેણેહ આહારો ॥ ←
(પઞ્ચા.૬/૩૪) ઇતિ । તતશ્ચાઽબાધ્યફલાઽપેક્ષાયાઃ સદનુષ્ઠાનરાગં પ્રતિ ન પ્રતિબન્ધકત્વં કિન્તૂત્તેજ-
કત્વમેવ કલ્પયિતુમર્હતિ, આલસ્યાદેરેવ તત્પ્રતિબન્ધકત્વૌચિત્યાદિતિ ચેત્ ?

અત્રોચ્યતે - વ્યાપન્નદર્શનાદીનાં દ્રવ્યલિઙ્ગિનાં ચારિત્રક્રિયાદૌ સદનુષ્ઠાને સ્વેષ્ટસ્વર્ગાદિસુખસાધનત્વેન
રૂપેણ રાગોઽસ્તિ, ન તુ મુક્ત્યુપાયત્વેન રૂપેણાઽદ્વેષો રાગો વા । અતો મુક્ત્યુપાયત્વેન રૂપેણ સદનુષ્ઠાને
રાગં પ્રતિ પ્રજ્ઞાપનાઘનિવર્તનીય-સ્વર્ગાદિસુખફલાઽપેક્ષાયાઃ પ્રતિબન્ધકત્વમનાવિલમેવ । એતેન મુક્તૌ મુક્ત્યુપાયે
મુક્તિમાર્ગપ્રસ્થિતે ચાઽદ્વેષસ્ય યથા મુક્ત્યદ્વેષપદવાચ્યત્વં તથા તત્ર રાગસ્ય મુક્તિરાગપદવાચ્યત્વેનાઽભવ્યાદીનાં
મુક્ત્યુપાયે ચારિત્રક્રિયાદૌ રાગસત્ત્વેન તત્પ્રયુક્તે દ્રવ્યશ્રામણ્યેઽતિવ્યાપ્તિરિતિ (દ્વા.દ્વા.૧૩/૧૭ પૃ.૯૧૬) પ્રાગુક્તં
નિરસ્તમ્, તદ્દેત્વનુષ્ઠાનકારણીભૂતં મુક્ત્યુપાયત્વપ્રકારકસદનુષ્ઠાનવિશેષ્યકારાગં પ્રતિ અબાધ્યપૌદ્ગલિક-
ફલાપેક્ષાવિરહવિશિષ્ટસ્ય મુક્ત્યદ્વેષ-તદ્રાગાઽન્યતરસ્ય કારણતયા તદ્વિરહેણ તેષાં મોક્ષપ્રયોજનકસદનુષ્ઠાન-
રાગાઽસમ્ભવાત્ । ન હિ કારણવિરહે કાર્યં ભવિતુમર્હતિ ॥૧૩/૨૦॥

નથી. કારણ કે અભવ્ય જીવોમાં પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત મુક્તિઅદ્વેષ હોવા છતાં ય તે મુક્તિઅદ્વેષ
તેમને સદ્નુષ્ઠાનવિષયક રાગમાં પ્રયોજક બનતો નથી. આનું પણ કારણ એ છે કે બાધ્ય ફલાપેક્ષાથી
સહકૃત એવો જ મુક્તિઅદ્વેષ મોક્ષપ્રયોજનક સદનુષ્ઠાનના રાગને લાવનાર બને છે. (૧૩/૨૦)

વિશેષાર્થ :- નવમા પ્રૈવેયકમાં જનારા અભવ્ય જીવો પાસે ચારિત્રપાલન કાળ દરમ્યાન મુક્તિઅદ્વેષ તો હોય જ છે. બાકી તો
નવમો પ્રૈવેયક મળે જ નહિ - આ વાત આ બત્રીસીના ઉજા શ્લોકમાં વિચારી ગયા છીએ. પરંતુ તે મુક્તિઅદ્વેષ સદનુષ્ઠાનના અનુરાગનો
સંપાદક બનતો નથી. કારણ કે અભવ્ય જીવોને નવમા પ્રૈવેયકની જે ઈચ્છા છે તે કોઈનાથી પણ દૂર કરી શકાય તેવી નથી. અતિતીવ્ર
સ્વર્ગઈચ્છા હોય તો મુક્તિઅદ્વેષ સદનુષ્ઠાનના રાગને પ્રગટાવી ન શકે. પણ સમજાવટ વગેરે દ્વારા દૂર કરી શકાય તેવી સ્વર્ગકામના હોય
તો જ તે મુક્તિઅદ્વેષ સદનુષ્ઠાનના રાગનું મૂળ બની શકે. અભવ્યની સ્વર્ગકામના અનિવર્તનીય હોવાથી તેની પાસે રહેલ મુક્તિઅદ્વેષ
સદનુષ્ઠાનરાગસંપાદક બનતો નથી. દાન કરવા છતાં પુણ્ય ઊભું ન થાય તો તે દાનથી સ્વર્ગ ન મળે. તેમ મુક્તિઅદ્વેષ હોવા છતાં તેનાથી

૧. મદ્રિતપ્રતૌ 'તસ્ય મોક્ષાર્થ' ઇતિ પદે ન સ્તઃ । પરં હસ્તાદર્શં વર્તેતે ।

अपि बाध्या फलाऽपेक्षा सदनुष्ठानरागकृत् । सा च प्रज्ञापनाऽधीना मुक्त्यद्वेषमपेक्षते' ॥२१॥

अपीति । बाध्या = बाधनीयस्वभावा फलापेक्षाऽपि = सौभाग्यादिफलवाञ्छाऽपि (सदनुष्ठानरागकृत्=) सदनुष्ठाने रागकृत् = रागकारिणी । सा च = बाध्यफलाऽपेक्षा च प्रज्ञापनाधीना = उपदेशाऽऽयत्ता मुक्त्यद्वेषमपेक्षते कारणत्वेन ॥२१॥ यतः -

नन्वेवं बाध्यफलाऽपेक्षायां सत्यामपि तादृशसदनुष्ठानरागः प्रसज्येतेत्याशङ्कायामाह- 'अपी'ति । बाधनीयस्वभावा = निवर्तनीयस्वभावा सौभाग्यादिफलवाञ्छाऽपि मुक्त्युपायत्वेन सदनुष्ठाने तपोविशेष-लक्षणे रागकारिणी । कस्माद् बाध्येयम् ? इत्याशङ्कायामाह उपदेशाऽऽयत्ता = शास्त्राद्युपदेशासापेक्षा । कारणविरहे प्रतिबन्धकाऽभावमात्रेण कार्योत्पत्तिर्नाऽभिमता कस्याऽपि विपश्चित इत्याह- मुक्त्यद्वेषं सदुपदेशबाध्यफलाऽपेक्षा कारणत्वेन रूपेण अपेक्षते मुक्त्युपायत्वप्रकारकसदनुष्ठानरागजनने ॥१३/२१॥

सदनुष्ठान राग उभो न थाय तो ते मुक्तिअद्वेष तद्दहेतुअनुष्ठानने अपावी न शके. माटे अत्वय जवोनी यारित्रआराधना तद्दहेतुअनुष्ठान बनवानी अतिव्याप्ति = अनिष्ट समस्या आववाने कोर्ष अवकाश हवे रहेतो नथी. (१३/२०)

• बाध्य इलापेक्षा सदनुष्ठानरागकारः •

गाथार्थ :- बाध्य इलापेक्षा पश्च सदनुष्ठानमां राग करावनारी छे. ते उपदेशने आधीन छे. तथा मुक्तिअद्वेषनी अपेक्षा राभे छे. (१३/२१)

टीकार्थ :- जे इलाकांक्षानो स्वभाव दूर थवा योग्य डोय तेवा स्वभाववाणी डोय ते सौभाग्य आदि इलनी ईच्छा पश्च सदनुष्ठानमां राग करावनारी थाय छे. तेवी बाध्यस्वभाववाणी इलेच्छानी ओणभाषा अे छे के ते उपदेशने आधीन डोय छे. तथा सदनुष्ठानरागने उत्पन्न करवा माटे ते बाध्य इलापेक्षा मुक्तिअद्वेषनी कारण तरीके अपेक्षा राभे छे. (१३/२१)

विशेषार्थ :- रोडिणी तप वगेरे करनार अपुनर्बंधक जवमां सौभाग्य वगेरे इणनी अपेक्षा शास्त्रोपदेश, गुरुउपदेश वगेरेने आधीन होवाथी बाध्य कहेवाय छे. परंतु अेकली ते इलापेक्षा सदनुष्ठानना रागने पेदा नथी करती. पश्च मुक्तिअद्वेषसहित अेवी ते बाध्यइलापेक्षा सदनुष्ठानरागने जन्मावे छे. माटे बाध्य इलापेक्षाथी युक्त अेवा मुक्तिअद्वेषथी के मुक्तिरागथी उभो थयेल किंयाराग तद्दहेतुअनुष्ठाननुं बीज छे - अेवुं मानवामां कोर्ष समस्या रहेती नथी. कहेवानो आशय अे छे के 'यारित्रपालन द्वारा मने देवलोक मणो, यकवतीनी पदवी मणो' ईत्यादि स्वरूपे नियाणु करनार व्यक्तिनी इलकामना बाध्य नथी, दूर थवाना स्वभाववाणी नथी. कारण के तेवुं नियाणु करवुं ते शास्त्रसापेक्ष नथी. पश्च 'अभंड सौभाग्यनी ईच्छा करनारे रोडिणी तप करवो, रोडिणी तपनुं इण सौभाग्य छे.' आवा शास्त्रोपदेशने सापेक्ष रडीने सौभाग्यनी कामना करनार यरभावती त्वय जव रोडिणीतप करे तो तेनी सौभाग्यकामना शास्त्रोपदेशने आधीन होवाथी बाध्य = दूर थवाना स्वभाववाणी कहेवाय. तेथी तेवा जवमां रहेल मुक्तिअद्वेष सौभाग्यकामना होवा छतां मोक्षसाधनरूपे सदनुष्ठानविषयक राग प्रगटाववा समर्थ बनी शके छे. तेथी तेवा जवनी आदर-उपयोगयुक्त तप वगेरे आराधना तद्दहेतु अनुष्ठानस्वरूप बने छे. आमां कोर्ष शंका नथी. ते तपआराधनाने त्वत्प्रमणनुं कारण कडी न शकाय. तेम ज तेने वणोडी न शकाय. तेवा जवो तेवी रीते ज धर्मश्रद्धा दृढ करतां करतां मोक्षमार्ग आगण वधे छे. (१३/२१)

१. हस्तादर्श 'मुपेक्ष्यत' इत्यशुद्धः पाठः ।

અબાધ્યા સા હિ મોક્ષાઽર્થશાસ્ત્રશ્રવણઘાતિની । મુક્ત્યદ્વેષે^૧ તદન્યસ્યાં બુદ્ધિર્માર્ગાનુસારિણી ॥૨૨॥

અબાધ્યેતિ । અબાધ્યા હિ સા ફલાઽપેક્ષા મોક્ષાર્થશાસ્ત્રશ્રવણઘાતિની તત્ર વિરુદ્ધત્વબુદ્ધ્યાધાનાદ્ વ્યાપન્નદર્શનાનાં ચ તચ્છ્રવણં ન સ્વારસિકમિતિ ભાવઃ । તત્ = તસ્માત્ મુક્ત્યદ્વેષે સતિ અન્યસ્યાં = બાધ્યાયાં ફલાપેક્ષાયાં સમુચિતયોગ્યતાવશેન મોક્ષાર્થશાસ્ત્રશ્રવણસ્વારસ્યોત્પન્નાયાં બુદ્ધિર્માર્ગાનુસારિણી મોક્ષપથાઽઽભિમુખ્યશાલિની ભવતીતિ ભવતિ તેષાં તીવ્રપાપક્ષયાત્ સદનુષ્ઠાનરાગઃ ॥૨૨॥

યતઃ = યસ્માત્ કારણાત્- 'અબાધ્યે'તિ । અબાધ્યા = સદુપદેશાઽનિવર્તનીયસ્વભાવા ફલાઽપેક્ષા = અભવ્યાદિગતા સ્વર્ગાદિફલેચ્છા હિ મોક્ષાઽર્થશાસ્ત્રશ્રવણઘાતિની, તત્ર = મોક્ષશાસ્ત્રશ્રવણે યદ્વા શાસ્ત્રાર્થભૂતે મોક્ષે સ્વેષ્ટપૌદ્ગલિકસુખવિરહેણ વિરુદ્ધત્વબુદ્ધ્યાધાનાત્ = અનિષ્ટત્વપ્રકારકધીજનનાત્ । અત એવ મહાભારતે → શાસ્ત્રં ન શાસ્તિ દુર્બુદ્ધિં શ્રેયસે ચેતરાય ચ ← (મ.ભા.સભા.૭૫/૭) इत्युक्तम् । ન ચૈવં વ્યાપન્નદર્શનાદીનાં કથં મોક્ષશાસ્ત્રશ્રુતિઃ સઙ્ગચ્છેત ? તત્પ્રતિવન્ધકીભૂતાયા અબાધ્યફલકામનાયાઃ સત્ત્વાદિતિ વાચ્યમ્, યતોઽબાધ્યફલેચ્છા સ્વારસિકે મોક્ષશાસ્ત્રશ્રવણે પ્રતિવન્ધિકા વર્તતે, ન તુ સવ્યાજે । વ્યાપન્નદર્શનાનાં અભવ્યાદીનાં ચ તચ્છ્રવણં = મોક્ષપ્રતિપાદકશાસ્ત્રશ્રવણં ન સ્વારસિકં = નૈવ સ્વારસવાહિ, પરં સવ્યાજમ્ । इत्थञ्च તેષાં મુક્તિમાર્ગાવિમુખ્યબુદ્ધિશાલિતયા મુક્ત્યુપાયત્વેન રૂપેણ સદનુષ્ઠાને રાગો નૈવ સમ્ભવતિ ઇતિ ભાવઃ ।

તસ્માત્ કારણાત્ મુક્ત્યદ્વેષે મુક્તિરાગે વા સતિ, બાધ્યાયાં ફલાઽપેક્ષાયાં સત્યાં સમુચિતયોગ્યતાવશેન = સ્વેતરસહકારિકારણસમુદાયસમવધાનેસામર્થ્યેન મોક્ષાઽર્થશાસ્ત્રશ્રવણસ્વારસ્યોત્પન્નાયાં ચ સત્યાં આદિધાર્મિકાદીનાં બુદ્ધિઃ મોક્ષપથાઽઽભિમુખ્યશાલિની ભવતિ ઇતિ હેતોઃ તેષાં વાધ્યફલાઽપેક્ષાઽન્વિતમુક્ત્યદ્વેષાદિવતામાદિધાર્મિકાણાં તીવ્રપાપક્ષયાત્ સદનુષ્ઠાનરાગઃ = મુક્ત્યુપાયત્વપ્રકારકસદનુષ્ઠાનરાગો ભવતિ । અત એવ તેપામેવ તદ્દેત્વનુષ્ઠાનં સમ્ભવતિ, નાઽભવ્યાદીનામિતિ ભાવઃ ॥૧૩/૨૨॥

આનું કારણ એ છે કે →

ગાથાર્થ :- અબાધ્ય એવી ફલાપેક્ષા જ મોક્ષપ્રતિપાદક શાસ્ત્રના શ્રવણની વિરોધી છે. તેથી મુક્તિનો અદ્વેષ હોય તો બાધ્ય ફલાપેક્ષા હોવા છતાં બુદ્ધિ માર્ગાનુસારી હોય છે. (૧૩/૨૨)

ટીકાર્થ :- અબાધ્ય એવી ફલાપેક્ષા તો મોક્ષવિષયક શાસ્ત્રને સાંભળવામાં અટકાયત કરનારી છે. કારણ કે તેવી ફલકામના મોક્ષશાસ્ત્રશ્રવણમાં અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. તથા સમકિંતબ્રષ્ટ અબાધ્યસ્વર્ગકામનાવાળા જીવો મોક્ષપ્રતિપાદક શાસ્ત્રને સાંભળે છે તે સ્વરસથી સાંભળતા નથી - એવું અહીં તાત્પર્ય છે. તેથી મુક્તિઅદ્વેષ હોય ત્યારે બાધ્ય ફલાપેક્ષા હોવા છતાં પણ સમુચિત યોગ્યતાના આધારે મોક્ષવિષયક શાસ્ત્રના શ્રવણસંબંધી સ્વરસપણાથી તે ફલકામના ઉત્પન્ન થયેલ હોવાના કારણે બુદ્ધિ મોક્ષમાર્ગની અભિમુખતાને ધારણ કરનારી થાય છે. તેથી તેમના તીવ્ર પાપકર્મનો ક્ષય થવાથી સદનુષ્ઠાનનો રાગ પ્રગટે છે. (૧૩/૨૨)

વિશેષાર્થ :- સદનુષ્ઠાનનો રાગ પ્રગટવા માટે તીવ્ર મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો ઘટાડો થવો જોઈએ. અને તેના માટે બુદ્ધિ મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારી થવી જોઈએ. તે માટે સામાન્યથી મોક્ષશાસ્ત્રને સ્વેચ્છાપૂર્વક સાંભળવા જોઈએ. તે માટે સામાન્ય યોગ્યતા ઉપરાંત સમુચિત યોગ્યતા પ્રગટવી જોઈએ. મુક્તિઅદ્વેષ

૧. હસ્તાદર્શો '...દ્વેષ તદ' इत्यशुद्धः पाठः ।

તત્તત્ફલાર્થિનાં તત્તત્તપસ્તન્ત્રે^૧ પ્રદર્શિતમ્ । મુગ્ધમાર્ગપ્રવેશાય દીયતેડપ્યત એવ ચ ॥૨૩॥

તત્તદિતિ । તત્તત્ફલાર્થિનાં = સૌભાગ્યાદિફલકાઙ્કિણાં તત્તત્તપો રોહિણ્યાદિતપોરૂપં અત એવ તન્ત્રે પ્રદર્શિતમ્ । અત એવ ચ^૨ મુગ્ધાનાં માર્ગપ્રવેશાય (=મુગ્ધમાર્ગપ્રવેશાય) દીયતેડપિ ગીતાર્થેઃ । યદાહ- “મુદ્ધાણ હિયદ્વયા સમ્મં” (પંચાશક-૩/૪૯) ।

અત્રૈવાડમ્યુચ્ચયમાહ- ‘તત્તદિ’તિ । અત એવ = બાધ્યફલાડપેક્ષાયાં સત્યામપિ માર્ગાનુસારિણાં મુક્ત્ય-દ્વેપાદિના સદનુષ્ઠાનરાગસમ્ભવાદેવ સૌભાગ્યાદિફલકાઙ્કિણાં રોહિણ્યાદિતપોરૂપં તપઃ તન્ત્રે = જૈનદર્શને પ્રદર્શિતમ્ । આદિપદેન અમ્બાદિતપોપ્રહણં નાનાદેશપ્રસિદ્ધિતઃ કર્તવ્યમ્ । યથોક્તં પઞ્ચાશકે → રોહિણી અંબા તહ મંદઉણ્ણયા સવ્વસંપયા સોમ્ખા । સુય-સંતિ-સુરા કાલી સિદ્ધાઇયા તહા ચેવ ॥ એમાઇદેવયાઓ પડુચ્ચ અવઝસગા ઉ જે ચિત્તા । ણાણાદેસપસિદ્ધા તે સવ્વે ચેવ હોંતિ તવો ॥

← (પઞ્ચા.૧૯/૨૪-૨૫) ઇતિ । ‘મંદઉણ્ણયા = મન્દપુણ્યિકા દેવતા’, ‘અવઝસગા = અપવસનાનિ, અવજોષણાનિ વા’ શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । ન ચ કેવલં જ્ઞાનાર્થમેવ તત્પ્રદર્શનં શાસ્ત્રકૃતાં, ન ત્વાચરણાર્થમપીતિ વાચ્યમ્, તત્તદ્ભૂમિકાયામુચિતત્વેન પ્રદર્શનાત્સ્વોચિતભૂમિકાડનુસારેણ તદાચરણસ્યાપ્યદુષ્ટત્વાત્ । અત એવ = સ્વોચિતભૂમિકાડનુસારેણ રોહિણ્યાદિરૂપસ્ય તપસોડદુષ્ટત્વાદેવ મુગ્ધાનાં માર્ગપ્રવેશાય રોહિણ્યાદિરૂપં તપો દીયતેડપિ ગીતાર્થેઃ । એતેન → લજ્જાતો ભયતો વિતર્કવશતો માત્સર્યતઃ સ્નેહતઃ, લોભાદેવ હઠાડભિ-માન-વિનય-શૃઙ્ગાર-કીર્ત્યાદિતઃ । દુઃખાત્ કૌતુક-વિસ્મય-વ્યવહતેર્ભાવાત્ કુલાડચારતો વૈરાગ્યાચ્ચ ભજન્તિ ધર્મમસમં તેષામમેયં ફલમ્ ॥ ← (ઉપ.ત.૨૬૪) ઇતિ ઉપદેશતરઙ્ગિણીપ્રભૃતિસંવાદવચનમપિ સઙ્ગચ્છતે । રોહિણીનક્ષત્રદિનોપવાસઃ સપ્તમાસાડધિકસપ્તવર્ષાણિ યાવત્, તત્ર ચ વાસુપૂજ્યજિનપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠા પૂજા ચ વિધેયેતિ (પં.૧૯/૨૪ વૃ.) રોહિણીતપોવિધિઃ પઞ્ચાશકવૃત્તૌ । પ્રવચનસારોદ્ધારે અપિ (ગા. ૧૫૪૨) રોહિણ્યાદિતપોવિધિઃ દર્શિતઃ । તત્કથાનકાદિકઞ્ચ ઉપદેશપ્રાસાદે ત્રયોવિંશે સ્તમ્ભે સપ્તત્રિંશદ-ધિકત્રિંશતતમવ્યાખ્યાનતોડવસેયમ્ ।

પ્રકૃતે તૃતીયપઞ્ચાશક (પઞ્ચા.૩/૪૯) સંવાદમાહ - ‘મુદ્ધાણ’ ઇતિ । “મુગ્ધાનાં = અવ્યુત્પન્નબુદ્ધીનાં હિતં = શ્રેયઃ તદ્ભૂપો યોડર્થઃ = વસ્તુ સ હિતાર્થઃ તસ્મૈ = હિતાર્થાય સમ્યક્ = અવિપરીતતયા” ઇતિ તદ્વૃત્તિઃ । પ્રકૃતોપયોગિની તુ પઞ્ચાશકગાથા → અણ્ણો વિ અત્થિ ચિત્તો તહા તહાદેવયાણિઓણ । મુદ્ધજણાણ હિઓ ખલુ રોહિણીમાઈ મુણેયવ્વો ॥ ← (પઞ્ચા.૧૯/૨૩) ઇતિ જ્ઞેયા । ન હિ એવં અને બાધ્ય ફલાપેક્ષા હોય ત્યારે ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. પરંતુ અબાધ્ય = અનિવર્તનીય ફલાપેક્ષા હોય તો સદનુષ્ઠાનરાગ પ્રગટી શકતો નથી. બાકીની બાબત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૩/૨૨)

• રોહિણી વગેરે તપ તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનરૂપ છે •

ગાથાર્થ :- માટે તે ફળના અર્થી જીવોને તે તે તપ શાસ્ત્રમાં બતાવેલ છે. માટે જ મુગ્ધ જીવોને માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે તે-તે તપ દેવાય પણ છે. (૧૩/૨૩)

ટીકાર્થ :- સૌભાગ્ય વગેરે તે તે ફળની કામનાવાળા જીવોને માટે રોહિણી વગેરે સ્વરૂપ તપ આ જ કારણસર શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ છે. માટે જ મુગ્ધ જીવોનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે ગીતાર્થો દ્વારા તે તે તપ તે મુગ્ધ જીવોને અપાય પણ છે. કારણ કે પંચાશક ગ્રંથમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે

૧. હસ્તાદર્શો ‘તપસ્તન્ત્રે’ इत्यशुद्धः पाठः । ૨. મુદ્ધિતપ્રતૌ ‘ચ’ નાસ્તિ ।

ન હ્યેવમત્ર વિષાદિત્વપ્રસઙ્ગો, ન વા તદ્દેતુત્વભઙ્ગઃ, ફલાપેક્ષાયા બાધ્યત્વાત્ ।
 ઇત્યમેવ માર્ગાઽનુસરણોપપત્તે: ॥૨૩॥

= સૌભાગ્યાદિફલાપેક્ષયા રોહિણ્યાદેસ્તપસ: કરણે અત્ર અનુષ્ઠાને વિષાદિત્વપ્રસઙ્ગો, ન વા ચરમાવર્તિ-
 કર્તૃકત્વેઽપિ ફલકાઙ્ક્ષયા તદ્દેતુત્વભઙ્ગઃ, ન વા સનિદાનત્વાઽપત્તિ:; ફલાપેક્ષાયા: = સૌભાગ્યાદિફલ-
 કાઙ્ક્ષાયા સચ્છાસ્ત્રોપદેશાદિસાપેક્ષત્વેન બાધ્યત્વાત્ = મૂલતો નિવર્તનીયસ્વભાવત્વાત્ । ન હિ નિરનુબન્ધ-
 સ્યાઽઽદિધાર્મિકાદિપ્રવૃત્તિકાલીનસ્ય દોષસ્ય સદ્ધર્મોપદેશ-બહુમાનગર્ભધર્મપ્રવૃત્તિસાતત્યાદિના નિવર્તનીયતા
 સર્વજ્ઞાઽનભિમતા । ઇત્યમેવ = સ્વોચિતભૂમિકાઽઽનુરૂપ્યેનેહલૌકિકાદિફલાપેક્ષાતોઽપિ કષાયનિરોધ-
 બ્રહ્મચર્ય-જિનપૂજનોપવાસાદિધર્મકરણે એવ માર્ગાઽનુસરણોપપત્તે: = મોક્ષમાર્ગાઽઽભિમુખ્યસઙ્ગતે: । સમ્પ્રતિ-
 ભૂપજીવાદિકજ્ઞાઽત્રોદાહરણતયા ભાવનીયમ્ ।

મુગ્ધલોકો હિ તથાપ્રથમતયા પ્રવૃત્ત: સન્નભ્યાસાત્કર્મક્ષયોદ્દેશેનાઽપિ પ્રવર્તતે, ન પુનરાદિત એવ તદર્થ
 પ્રવર્તિતું શક્નોતિ, મુગ્ધત્વાદેવેતિ (પં.૧૯/૨૬-પૃ.૨૯૭વૃ.) વ્યક્તં પઞ્ચાશકવૃત્તૌ । યથોક્તં પઞ્ચાશ-
 કેઽપિ →

જત્થ કસાયણિરોહો બંભં જિણપૂયણં અણસણં ચ । સો સવ્વો ચેવ તવો વિસેસઓ મુદ્ધલોયમિ ॥
 એવં પઙ્કવત્તીએ એત્તો મગ્ગાઽણુસારિભાવાઓ । ચરણં વિહિયં બહવો પત્તા જીવા મહાભાગા ॥
 સવ્વંગસુંદરો તહ ણિરુજસિહો પરમભૂસણો ચેવ । આયઙ્ગજણગો સોહમ્મકપ્પરુક્કવો તહન્નો વિ ॥
 પઢ્ઢિઓ તવોવિસેસો અણ્ણેહિ વિ તેહિં તેહિં સત્થેહિં । મગ્ગપઙ્કવત્તિહેઉં હંદિ વિણેયાઽઽણુગુણ્ણેણં ॥

← (પઞ્ચા.૧૯/૨૬-૨૯) ઇત્યુક્તમ્ । એતેન સાભિષ્વઙ્ગત્વાન્નૈતાનિ તપાસિ મુક્તિમાર્ગ ઇતિ પ્રત્યુક્તમ્
 મોક્ષમાર્ગપ્રતિપત્તિહેતુત્વોક્ત્યા મોક્ષમાર્ગત્વોપપત્તે: । યશ્ચ માર્ગપ્રતિપત્તિહેતુ: સ માર્ગ એવોપચારાદિતિ
 (પઞ્ચા.૧૯/૨૯વૃ.) પઞ્ચાશકવૃત્તિકાર: । એતેન સનિદાનત્વોક્તિરપ્યત્ર પરિહતા, શુદ્ધાઽઽશયયોગેન બહુમાન-
 સારક્રિયયા બોધિબીજભાવાત્ ભવવિરાગાચ્ચ । યથોક્તં પઞ્ચાશકે → એસુ વટ્ટમાણો ભાવપવિત્તીએ
 બીયભાવાઓ । સુદ્ધાઽઽસયજોગેણં અણિયાણો ભવવિરાગાઓ ॥ ← (પઞ્ચા.૧૯/૪૧) ઇતિ ભાવનીયં
 તત્ત્વમેતદ્ વિમુક્તકદાગ્રહૈ: ॥૧૩/૨૩॥

જણાવેલ છે કે → મુગ્ધ જીવોના સમ્યક્ દિત માટે રોહિણી વગેરે તપ બતાવેલ છે. ← પરંતુ આ
 રીતે માનવામાં આરાધના વિષ અનુષ્ઠાન વગેરે સ્વરૂપ બનવાની કોઈ આપત્તિ નહિ આવે કે તદ્દેતુ
 અનુષ્ઠાન ભાંગી પડવાની સમસ્યા નહિ સર્જાય. કારણ કે ફલકામના બાધ્ય છે, શાસ્ત્રોપદેશને આધીન
 છે. આ રીતે જ મોક્ષમાર્ગનું અનુસરણ સંગત થાય છે. (૧૩/૨૩)

વિશેષાર્થ :- સૌભાગ્ય વગેરે ફળની કામનાવાળા જીવો માટે શાસ્ત્રમાં રોહિણી વગેરે તપ બતાવેલ
 છે. છતાં કોઈને શંકા થઈ શકે છે કે → સૌભાગ્યની કામનાથી તપ કરવામાં તો વિષઅનુષ્ઠાન કેમ
 ન બને ? તેનો કર્તા જીવ ભલે ને ચરમાવર્તી હોય. પણ સૌભાગ્યકામનાથી કરવામાં આવતી તપશ્રય્યા
 તદ્દેતુઅનુષ્ઠાનરૂપ કઈ રીતે બની શકે ? ← પરંતુ આ શંકા નિરાધાર છે. કારણ કે પ્રસ્તુત ફલકામના
 શાસ્ત્રોપદેશને સાપેક્ષ છે. તેથી જ તે દૂર થવાના સ્વભાવવાળી છે. પરપુરુષોથી પોતાના શીલની રક્ષા
 થાય તે માટે સ્ત્રીને અખંડ સૌભાગ્યની ઈચ્છા થાય તે અનુચિત કઈ રીતે કહેવાય ? તેથી જ શાસ્ત્રકાર

इत्थं च 'वसुपालस्य भवभ्रान्तौ न बाधकः । गुणाऽद्वेषो न यत्तस्य क्रियारागप्रयोजकः ॥२४॥

इत्थं चेति । इत्थं च = मुक्त्यद्वेषविशेषोक्तौ च 'वसुपालस्य पूर्वभवे साधुदर्शनेऽप्युपेक्षयाऽजा'-
ततद्गुणारागस्य चौरस्य भवभ्रान्तौ = दीर्घसंसारभ्रमणे न बाधकः, यद् = यस्मात् तस्य गुणाऽद्वेषः
क्रियारागप्रयोजको न अभूत् ।

ननु मुक्त्यद्वेषो न साक्षात् तद्धेत्वनुष्ठानकारणमपि तु अबाध्यफलापेक्षाविरहविशिष्टः सन् सदनुष्ठान-
रागद्वारैव तद्धेत्वनुष्ठानकारणमित्यत्र किं नियामकम् ? इत्याशङ्कायामाह- 'इत्थमि'ति । मुक्त्यद्वेषविशेषोक्तौ
च = अबाध्यफलापेक्षाशून्यस्याऽपि मुक्त्यद्वेषस्य सदनुष्ठानरागद्वारैव तद्धेत्वनुष्ठानकारणत्वप्रतिपादने हि
वसुपालस्य पूर्वभवे चौरावस्थायां साधुदर्शनेऽपि = मूलोत्तरगुणसहस्रकलितसाधुदर्शनेऽपि उपेक्षया =
उदासीनतया अजाततद्गुणारागस्य = अनिष्पन्नमुनिगुणबहुमानस्य चौरस्य दीर्घसंसारभ्रमणे न बाधकः =
नैव प्रतिबन्धकः समजनि साधुगुणाऽद्वेषलक्षणो मुक्त्यद्वेषः । यस्मात् कारणात् तस्य वसुपालस्य गुणाऽद्वेषः
= मुक्तिमार्गप्रस्थितगुणाऽद्वेषः क्रियारागप्रयोजकः = मुक्त्युपायत्वप्रकारकसदनुष्ठानविशेष्यक-रागप्रयोजकः
नाऽभूत् । इष्यते च तादृशः = सदनुष्ठानरागप्रयोजक एव अयं = मुक्त्यद्वेषः तद्धेत्वनुष्ठा-नोचितत्वेन

पोते જ સતીની તેવી કામના સફળ થાય તે માટે રોહિણી તપનું વિધાન કરે છે. સૌભાગ્યની રક્ષા માટે
રોહિણી તપની વાત કરનાર શાસ્ત્રકાર ભગવંતો મોક્ષ માટે રત્નત્રયની આરાધના પણ બતાવે છે અને
તેવા સૌભાગ્યકામી ચરમાવર્તી જીવો રત્નત્રયીની આરાધનાને મોક્ષસાધન તરીકે સ્વીકારે પણ છે તથા
મોક્ષ પ્રત્યે તેમના દિલમાં દ્વેષ પણ નથી હોતો. રોહિણીતપની આરાધનાથી પોતાનું અખંડ સૌભાગ્ય ટકવાથી
શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓની અન્ય વાત ઉપર પણ તે મુગ્ધ અપુનર્બંધક જીવની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે. આ
રીતે જ તેવા જીવો મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતાં હોય છે. આ રીતે શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલ મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગ
ઉપર તેના હૃદયમાં બહુમાન-અહોભાવ-આદરભાવ પ્રગટ થતાં તેવા જીવો ઝડપથી આત્મકલ્યાણ પણ
સાધે છે. મોક્ષ પ્રત્યેનો દ્વેષ રાખીને-વધારીને કેવળ ભોગતૃષ્ણા પોષવાના જ મલિન આશયથી અખંડસૌભાગ્ય
મેળવવા રોહિણીતપ કરવાની હલકી વૃત્તિ ચરમાવર્તી અપુનર્બંધક જીવોની હોઈ ન શકે. માટે તે તપશ્ચર્યા
તદ્દહેતુઅનુષ્ઠાનસ્વરૂપ જ બની રહે છે - એમાં કોઈ શંકા ન કરવી. શાસ્ત્રકારોના ગંભીર-ઉમદા આશયને
યથાર્થ રીતે સમજવા એક આગવું દિશાસૂચન પ્રસ્તુત ગાથામાં કરેલ છે. (૧૩/૨૩)

ગાથાર્થ :- આ રીતે માનવાથી 'મુક્તિઅદ્વેષ વસુપાલ ચોરને ભવભ્રમણામાં બાધક ન બન્યો' તે
વાત સંગત થાય છે. કારણ કે તેનો ગુણઅદ્વેષ સદનુષ્ઠાનરાગનો પ્રયોજક ન બન્યો. (૧૩/૨૪)

• વસુપાલ-ચોર દેષાંત વિચાર •

ટીકાર્થ :- આ રીતે મુક્તિઅદ્વેષની વિશેષતા કહેવાથી વસુપાલને પૂર્વભવમાં ચોરદશામાં સાધુનું
દર્શન થવા છતાં પણ તેમના પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવના લીધે તેને સાધુ ભગવંત પ્રત્યે ગુણાનુરાગ પ્રગટ ન
થયો. આમ તે ચોરના જીવને ગુણઅદ્વેષ દીર્ઘકાલીન સંસારભ્રમણને અટકાવનાર ન થઈ શક્યો. કારણ
કે વસુપાલને ગુણઅદ્વેષ સદનુષ્ઠાનના રાગનો પ્રયોજક ન બન્યો. સદનુષ્ઠાનના રાગમાં પ્રયોજક બને

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'વસ્તુપાલસ્ય' इत्यशुद्धः पाठः । २. 'बाधकम्' इति मुद्रितप्रतौ । ३. मुद्रितप्रतौ 'वस्तुपाल...' इत्यशुद्धः पाठः ।

૪. 'જ્ઞાત' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

इष्यते च तादृश एवाऽयं तद्धेत्वनुष्ठानोचितत्वेन संसारह्रासकारणमिति ॥२४॥

= तद्धेत्वनुष्ठानबीजत्वेन संसारह्रासकारणमिति ।

यद्यपि अष्टकवृत्त्यनुसारेण वसुपालस्य न गुणाऽद्वेष आसीत्, परं गुणद्वेष एव यतिद्वेषमूलः । तथाहि-वसुपालोदाहरणं अष्टकप्रकरणवृत्तौ इत्थमावेदितम् → कौशाम्ब्यां नगर्यां धन-यक्षाभिधानयोः श्रेष्ठि-नोर्धनपाल-वसुपालाभिधानावन्योन्यमतिस्नेहवन्तौ स्नेहवशादेव प्रायः समचित्तौ समशीलौ समधनौ सुताव-भवताम् । अन्यदा श्रीमन्महावीरवर्धमानस्वामी तत्र विहरन्नाजगाम । ततोऽसावमरवरविनिर्मितस्य रत्ना-दिप्रभापटलविपुलजलमध्यगस्य विचित्रपत्रपङ्क्तित्रयोपेतसहस्रपत्रोपमस्य रजत-तपनीय-मणिमयविशालशाल-वलयत्रयस्य मध्यगतः केसरनिकराकारकायो मधुकरनिकरकल्पाशोकानोकहनिरुद्धगगनाऽऽभोगः गगनतलोपनि-पतत्कलहंसयुगलकल्पोपलीयमाननिर्मलधवलचामरयुगो मत्तमधुकरनिकरझङ्काररवरम्यतममहाध्वनिः जग-ज्जननियन्त्रकमोहवरत्रात्रटत्रोटनपटीयांसं सुरनिवहसङ्कुलसंसदि सद्धर्माऽकुण्ठकुठारमुपदिशति स्म । तत-स्तत्रत्यनरपतिः समवगतपारगतागमनवार्तोऽन्तःपुर-पुरजनादिपरिवृतो भक्तिभरावर्जितमानसो जिनान्तिकमाज-गाम । तावपि नैगमनायकतनयौ भक्ति-कौतुकाभ्यां तत्राऽऽगतौ । ततो भगवताऽभिहिते जन्तुसन्तानस्य कर्मबन्धहेतौ, वर्णिते मुक्तिकारणे, दर्शिते भवनैर्गुण्ये, प्रकटिते निर्वाणसुखानन्त्ये, मोहनिद्राविद्रवणेन दिनकरकरनिकरैरिवाम्भोजराजयो भगवद्भजनैः प्रतिबुद्धा भूयांसो भव्यजन्तवः । ततस्तयोरपि वणिग्न-न्दनयोज्येष्ठस्य सम्पन्ना बोधिः, द्वितीयस्य तु वज्रतण्डुलस्येव दुर्भेदत्वेन बोधिर्नाऽभवत् । ततो ज्येष्ठस्य हर्षोऽजनि ‘अहो धन्योऽहं येन मयाऽनर्वाक्पारभवजलनिधिनिमग्नेन सद्धर्मयानपात्रमेवंविधमवाप्तम्’ । इतरस्य तु क्लिष्टकर्मणा माध्यस्थ्यमेवाभवत् । ततः परस्परस्याभिप्रायमवगतवन्तौ, यथावयोर्धर्मपरिणतिविशेषे भेदोऽभूत् । ततो ज्येष्ठो भगवन्तं पप्रच्छ, यदुत भगवंस्तुल्यस्नेहयोरावयोस्तुल्य एव विभूति-रूप-विन-यादिसम्बन्धोऽभवत्, अधुना पुनर्मुक्तिफलकल्पतरुकल्पसम्यक्त्वविभूतिप्राप्तावतुल्यता जाता, मम मित्रस्य तद्विकलत्वात्, तत् किमत्र कारणम् । ततो भगवानुवाच “भो भद्र ! भवन्तौ जन्मान्तरे ग्राममहत्तरसुतावभूताम्,

तेवो જ અદ્વેષ તદ્દેહતુઅનુષ્ઠાનના બીજરૂપે સંસારને ઘટાડવામાં નિમિત્ત બને છે. (૧૩/૨૪)

વિશેષાર્થ :- વસુપાલનું ઉદાહરણ અષ્ટક અને પંચાશકની વૃત્તિમાં આ મુજબ જણાવેલ છે કે - કૌશામ્બી નગરીમાં ધનશ્રેષ્ઠીનો પુત્ર ધનપાલ અને યક્ષશ્રેષ્ઠીનો પુત્ર વસુપાલ હતો. બન્નેને પરસ્પર અત્યંત સ્નેહ હતો. તે બન્નેના મન અને સ્વભાવ પણ સરખા જ હતા. બન્નેની તમામ ઈચ્છા સમાન રહેતી. આથી ‘બન્નેના દેહ જુદા છે પણ જીવ એક છે, મન એક જ છે’ આમ લોકપ્રવાદ ફેલાયો. એક વખત ચરમ તીર્થાધિપતિ શ્રીમહાવીરસ્વામી ત્યાં પધાર્યા. તે બે મિત્રો પણ પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળવા ગયા. પ્રભુની વૈરાગ્યદેશના સાંભળીને ધનપાલને વૈરાગ્ય-સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. વસુપાલને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતું નથી. સંસારક્ષેત્રે એકમનવાળા તે બન્નેને ધર્મક્ષેત્રે મતભેદ-મનભેદ ઊભો થયો. તેથી સહુને આશ્ચર્ય થાય છે. તેનું કારણ પ્રભુને પૂછતાં શ્રીવીર કહે છે કે → પૂર્વભવમાં વ્યસનથી પરાભવ પામીને ચોરી કરનારા ગ્રામમુખીના બે પુત્ર હતા. એક વાર ચોરીનો માલ પોતાના સ્થાન તરફ તે બન્ને લઈ જતા હતા ત્યારે રાજાના માણસો તેની પાછળ પડે છે. તેથી ભાગતા એવા તે બન્ને પર્વતની એક ગુફામાં છૂપાઈ જાય છે. ત્યાં આતાપના લઈ રહેલા સાધુને જોઈને ધનપાલના જીવને સાધુ પ્રત્યે અહોભાવ-આદરભાવ પ્રગટે છે. પોતાની જાત પ્રત્યે ધિક્કારભાવ જાગે

ततो व्यसनोपहतौ चौर्यपरायणावभवताम्, अन्यदा ग्रामान्तरं गत्वा गा अपहतवन्तौ, ततस्ताः स्वस्थानं नयन्तौ दण्डपाशिकान् पश्चाल्लग्नान् विज्ञाय तद्भयात्पलायमानौ गिरिगह्वरे प्राविशताम्, शैलगुहायां चाऽऽतापयन्तं महातपस्विनमपश्यताम्, ततस्त्वं संवेगमागतोऽवोचः यथा 'सुलब्धमस्य जन्म योऽयं परित्यक्तसकलपुत्र-कलत्र-मित्रादिसम्बन्धः सन्तोषसुखसागरावगाढो धर्मनिरतचित्तो विषयविरतः स्वर्गाऽपवर्ग-संसर्गाय तपस्यति, मादृशास्त्वधन्या उभयलोकगर्हितमनर्थफलं क्लेशबहुफलं च चौर्यमाश्रिता' इत्येवंविधा साधु साधुप्रशंसा भवतो बोधिबीजमजनि, इतरस्य तु यतिद्वेषो बोधिबीजदाही सज्जातः । इदं भवतो-बोधैर्भावाऽभावकारणमिति ← (अ.प्र.वृ. २३/६) ।

तथापि पञ्चाशकोपदेशपदवृत्त्यनुसारेणाऽत्र गुणाद्वेषो वसुपालस्योक्त इत्यवधेयम् । → जो च्विय सुहभावो खलु सव्वन्नमयम्मि होइ परिसुद्धो । सो च्विय जायइ बीयं बोहीए तेणणाएण ॥ ← इति पञ्चाशकश्लोकस्य (पञ्चा.७/८वृ.) वृत्तौ नामोल्लेखमृते यत्स्तेनोदाहरणमुपदर्शितं तदस्यैवाऽवसेयम् । तद्वृत्तौ च 'अन्यः पुनरुदासीनो भवति स्म मुनीनभि' (पञ्चा.७/८/वृत्तिश्लोक ९) इत्येवं यतीन् प्रति वसुपालस्याऽद्वेषो दर्शितः । → सुव्वइ य तेणणायं एत्थं बोहीए पत्तिविग्घकरं । तं चेव उ कुसलेहिं भावेयव्वं पयत्तेणं ॥ ← (उप.पद.२२६) इति उपदेशपदगाथासूचितं वसुपालोदाहरणं तद्वृत्तौ मुनिचन्द्रसूरिभिः →

समस्ति निखिलक्षोणीकामिनीमण्डनोपमा । कौशांब्याख्या पुरी शम्ब-पाणिपत्तनभूतिभाक् ॥१॥
तत्रैकच्छत्रवसुधापरिपालनविश्रुतः । राजा जितारिनामाऽभूत्, सद्भूतगुणसन्निधिः ॥२॥
श्रेष्ठिनौ तत्र सुष्ठुश्रीभाजनं जनपूजितौ । अभूतां धन-यक्षाह्वावौदार्यादिगुणाऽन्वितौ ॥३॥
धनस्य धर्मपालोऽभून्नन्दनः कुलनन्दनः । वसुपालश्च यक्षस्य, वसुवृद्धिविधायकः ॥४॥
जन्मान्तरीयसंस्कारादाबालत्वात्तयोरभूत् । अत्यन्तमित्रताभावो, लोकाऽऽश्चर्यविधायकः ॥५॥
रोचते च यदेकस्य, तदन्यस्याऽपि रोचते । ततो लोके गतौ ख्यातिमेकचित्ताविमाविति ॥६॥
ततः कुलोचितं कर्म, कुर्वतोऽर्यान्ति वासराः । अन्यदा भुवनाऽऽनन्दी, प्राप्तस्तत्र जिनेश्वरः ॥७॥
भगवान् श्रीमहावीर इक्ष्वाकुकुलनन्दनः । गीर्जलैर्जनसन्तापशमनेऽम्भोदसन्निभः ॥८॥
विदधुस्तस्य गीर्वाणा, व्याख्याभूमिं मनोहराम् । तत्राऽसौ धर्ममाचख्यौ, ससुराऽसुरपर्षदि ॥९॥
तमागतं समाकर्ण्य, कौशाम्बीवासिनो जनाः । राजादयः समाजगुर्वन्दिंतुं तत्पदाऽम्बुजम् ॥१०॥

छे. ज्यारे वसुपालना ज्वने अष्टकप्रकरवृत्ति मुजब साधु प्रत्ये द्वेष थाय छे अथवा उपदेशपदवृत्ति मुजब अने पंथाशकवृत्ति अनुसार बहुमानभाव थतो नथी. वसुपालनो ज्व योर अवस्थांमां ते साधुनी प्रशंसा करतो नथी. बोधिबीजनी वावशी करतो नथी. तेथी जिनवाशीरूपी वृष्टि थवा छतां वसुपालने समकितनो अंकुरो न इट्यो. बीज वाव्या विना अेकला वरसाएथी धउं, आजरो वगेरे अनाज कछ रीते उगे ? धनपालने बोधिबीज वावेल छेवाथी वीरवाशी वृष्टि थतां समकितनो अंकुरो प्रगट्यो. ←

आनाथी इलित थाय छे के गुणअद्वेष पश सधनुष्ठानरागने प्रगटाववांमां प्रयोजक अने तो ज तद्देहेतुअनुष्ठाननो संपादक अने. अन्यथा नहि. आथी अमे पूर्वे जे कडेलुं छतुं ते व्याजबी ज छतुं के - अबाध्यइलापेक्षा विनानो मुक्तिअद्वेष - मुक्तिमार्गअद्वेष-मुक्तिमार्गयात्रीअद्वेष सधनुष्ठानरागने प्रगटाववा द्वारा तद्देहेतुअनुष्ठाननुं संपादक अने छे. तेवो ज मुक्तिअद्वेष संसारना उच्छेदनं प्रयोजक

‘જીવાતુઃ કર્મણાં મુક્ત્યદ્વેષસ્તદયમીદૃશઃ । ગુણરાગસ્ય બીજત્વમસ્યૈવાઽવ્યવધાનતઃ ॥૨૫॥

તાવપિ શ્રેષ્ઠિનોઃ સૂનૂ, કુતૂહલપરાયણૌ । જનેન સાર્દ્ધમાયાતૌ, જિનનાયકસન્નિધૌ ॥૧૧॥
 જિનસ્તુ દેશયામાસ, મોક્ષમાર્ગં સનાતનમ્ । સત્ત્વાનાં સર્વકલ્યાણકારણં કરુણાપરઃ ॥૧૨॥
 તતસ્તયોર્વણિક્સૂન્વોરેકસ્ય તજ્જિનોદિતમ્ । શ્રદ્ધાનમાર્ગમાયાતિ, ભાવ્યતે ચ સ માનસે ॥૧૩॥
 સ્ફારાક્ષો મસ્તકં ધુન્વન્, કર્ણપર્ણપુટાઽર્પિતમ્ । રોમાઞ્ચિતઃ પિબત્યુચ્ચૈર્જિનવાક્યં યથાઽમૃતમ્ ॥૧૪॥
 તદન્યસ્ય તદાભાતિ, વાલુકાકવલોપમમ્ । અન્યોઽન્યસ્ય ચ તૌ ભાવં, લક્ષયામાસતુસ્તરામ્ ॥૧૫॥
 વ્યાખ્યાભુવઃ સમુત્થાય, જન્મતુર્ભવનં નિજમ્ । તત્રૈકો વ્યાજહારૈવં, ભ્રાતસ્ત્વં ભાવિતઃ કિલ ॥૧૬॥
 જિનવાઘા ન ચાઽહં ભોસ્તદત્ર કિમુ કારણમ્ । એકચિત્તતયા ય્યાતાવાવાં લોકે ઇયચ્ચિરમ્ ॥૧૭॥
 ઇદાનીમત્ર સઙ્ગાતં, વિભિન્નં ચિત્તમાવયોઃ । તદત્ર કારણં કિં સ્યાદન્યો વક્તિ સ્મ વિસ્મિતઃ ॥૧૮॥
 સત્યમેવં મમાપ્યત્ર વિકલ્પઃ સંપ્રવર્તતે । કેવલં કેવલી નૂનં, નિશ્ચયં નૌ કરિષ્યતિ ॥૧૯॥
 સ એવ પ્રશ્નિતોઽત્રાઽર્થે, તદ્યાતાસ્વસ્તદન્તિકે । એવં તૌ નિશ્ચયં કૃત્વા, પ્રાતર્યાતૌ તદન્તિકે ॥૨૦॥
 પપ્રચ્છતુસ્તમારાધ્યં, વિનયેન સ્વસંશયમ્ । સોઽપ્યુવાચ પુરૈકેન, શ્લાઘિતો યુવયોર્મુનિઃ ॥૨૧॥ તથાહિ-
 આસ્તાં યુવાં ક્વચિદ્ ગ્રામે, દ્રઙ્ગિકસ્ય તનૂદ્ભવૌ । કાલક્રમેણ તારુણ્યં, લાવણ્યપદમાગતૌ ॥૨૨॥
 સંજાતતદ્વિકારૌ ચ, જાતૌ ભૂતેરભાવતઃ । તથા મનોરથાઃ કિઞ્ચિન્ન પૂર્યન્તે કથઞ્ચન ॥૨૩॥
 અનાર્યકાર્યમારબ્ધૌ, કર્તું ચૌર્યં તતોઽન્યદા । ગ્રામાન્તરે હૃતા ગાવો, ગત્વા રાત્રાવતિત્વરૌ ॥૨૪॥
 દણ્ડપાશિકલોકેન, ભવન્તૌ ત્રાસિતૌ તતઃ । પ્રારબ્ધૌ નંષ્ટુમેકોઽથ, સાધુઃ શૈલગુહાગતઃ ॥૨૫॥
 ધ્યાનમૌનક્રિયાલગ્નો, યુવાભ્યાં સમદૃશ્યત । તતશ્ચ ધર્મપાલસ્ય, જીવેનેદં વ્યચિન્ત્યત ॥૨૬॥
 ‘અહો સુલબ્ધજન્માઽસ્ય, પ્રશસ્યાઽઽચારસન્નનઃ । યદિત્થં નિર્ભયઃ શાન્તસ્ત્યક્તસઙ્ગોઽવતિષ્ઠતે ॥૨૭॥
 વયં પુનરધન્યાનામધન્યા ધનકાઙ્ક્ષયા । વિદધાના વિરુદ્ધાનિ, પરાભવપદં ગતાઃ ॥૨૮॥
 ધિક્કારોપહતાત્માનો, યાસ્યામઃ કાં ગતિં મૃતાઃ ? । ઇહ જાતા દુઃસ્વભાવેન, લોકદ્વયવિરાધકાઃ ॥૨૯॥
 તદેવં નિર્મલં સાધોર્વૃત્તં વારિતકલ્મષમ્ । વિપરીતમતોઽસ્માકમસ્માત્ કલ્યાણકં કુતઃ ? ॥૩૦॥
 અન્યઃ પુનરુદાસીનઃ, સમભૂતં મુનિં પ્રતિ । ગુણરાગાદવાપૈકો બોધિબીજં ન ચાઽપરઃ ॥૩૧॥
 તતસ્તનુકષાયત્વાદ્, ભવન્તૌ દાનતત્પરૌ । નરજન્મોચિતં કર્મ, બદ્ધવન્તાવનિન્દિતમ્ ॥૩૨॥
 મૃત્વા યુવાં સમુત્પન્નાવેતાવત્ર વણિક્સુતૌ । જાતાવનિન્દિતાઽઽચારૌ, વણિગ્ધર્મપરાયણૌ ॥૩૩॥
 એકસ્યેહ તદેતસ્ય જાતં બીજસ્ય તત્ફલમ્ । સદ્બોધરૂપમન્યસ્ય નિર્બીજત્વેન નાઽભવત્ ॥૩૪॥

← (ઉપ.પદ.ગા.૨૨૭ વૃત્તિ) ઇત્યાદિરૂપેણ વિવૃત્તમિત્યવધેયમ્ ॥૧૩/૨૪॥

મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્યમેવ સમર્થયતિ- ‘જીવાતુ’રિતિ । તત્ = તસ્માત્ કારણાત્ ઈદૃશઃ = અબાધ્ય-
 ફલાઽપેક્ષાવિરહિતઃ અયં મુક્ત્યદ્વેષઃ દેવપૂજાદિરૂપાણાં શાસ્ત્રોક્તાનાં કર્મણાં = સદનુષ્ઠાનાનાં જીવાતુઃ
 = ઔષધવિશેષઃ સમાન્નાતઃ । અસ્યૈવ = અબાધ્યફલાઽપેક્ષાવિરહવિશિષ્ટસ્ય મુક્ત્યદ્વેષસ્યૈવ અવ્યવધાનતઃ

બની શકે છે - આ વાત વસુપાલના ઉદાહરણ દ્વારા એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. (૧૩/૨૪)

ગાથાર્થ :- તેથી સદનુષ્ઠાનોનો પ્રાણ આવા પ્રકારનો મુક્તિઅદ્વેષ મનાયેલ છે. અધિકૃત મુક્તિઅદ્વેષ
 જ અવ્યવધાનથી ગુણાનુરાગનું બીજ છે. (૧૩/૨૫)

૧. હસ્તાદર્શં ઇત આરભ્ય, અષ્ટશ્લોકી નાસ્તિ ।

ધારાલગ્નઃ શુભો ભાવ એતસ્માદેવ જાયતે । અન્તસ્તત્ત્વવિશુદ્ધ્યા ચ વિનિવૃત્તાઽઽગ્રહત્વતઃ ॥૨૬॥

= ભૂયઃપુદ્ગલપરાવર્તપ્રમાણસંસારપરિભ્રમણલક્ષણવ્યવધાનવિરહતઃ ગુણરાગસ્ય બીજત્વં = ગુણાઽનુરાગ-કારણત્વં મુક્તિરાગકારણત્વમિતિ યાવત્ ॥૧૩/૨૫॥

અસ્યૈવ સાનુબન્ધપ્રશસ્તાઽધ્યવસાયકારણતામાહ- 'ધારે'તિ । એતસ્માદેવ = અબાધ્યફલાઽઽકાઙ્કાશૂન્ય-દર્શિતમુક્ત્યદ્વેષાદેવ અન્તસ્તત્ત્વવિશુદ્ધ્યા = વ્યવહારનયત આત્મસ્વભાવભૂતમલક્ષયેણ વિનિવૃત્તાઽઽગ્રહત્વત્શ્ચ = 'બહિરેવ સુખમસ્તી'ત્યાદિલક્ષણાઽત્યન્તવિતથાઽભિનિવેશાઽભાવાદ્ધિ ધારાલગ્નઃ = સાનુબન્ધઃ શુભઃ = 'આત્મન્યેવાઽકૃત્રિમમનન્તમવ્યાબાધમપરાઽધીનં સુખમસ્તિ, કષાયાદિક્લેશ એવ મદીયદુઃખકારણમ્, શુદ્ધ-દેવાદિતત્ત્વસમુપાસનાદિત એવ કાત્સ્ન્યેન તદ્વ્યપોહસમ્ભવઃ, તતઃ શરણીકર્તવ્યા એવ મયકા શુદ્ધદેવાદયો યાવજ્જીવં સમ્યગ્' ઇત્યાદિલક્ષણો દૃઢતરઃ પ્રશસ્તો ભાવઃ = અધ્યવસાયો જાયતે । તતો ધર્માર્થાદિગોચરં સર્વમેવાઽનુષ્ઠાનં તેષાં શ્રેયસ્કારિ ભવતિ કર્માઽણવશ્ચ ન પ્રાગવન્માલિન્યકારિણો ભવન્તિ । અત એવ તત્પ્રકારાલ્પાલ્પતરઃ કર્મબન્ધઃ સમ્પદ્યતે, ન તુ પ્રાગવત્ ભૂયાન્ ।

યથોક્તં યોગવિન્દૌ →

તતઃ શુભમનુષ્ઠાનં સર્વમેવ હિ દેહિનામ્ । વિનિવૃત્તાઽઽગ્રહત્વેન તથાબન્ધેઽપિ તત્ત્વતઃ ॥

નાઽત એવાઽણવસ્તસ્ય પ્રાગવત્ સઙ્ક્લેશહેતવઃ । તથાઽન્તસ્તત્ત્વસંશુદ્ધેરુદગ્રશુભભાવતઃ ॥

← (યો.વિં.૧૭૧/૧૭૨) ઇતિ । 'તતઃ = ભાવશુદ્ધેઃ સકાશાત્', શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૧૩/૨૬॥

વિશેષાર્થ :- પ્રસ્તુત બત્રીસીના પ્રસ્તુત શ્લોકથી છેલ્લા ૩૨ મા શ્લોક સુધીનો અર્થ ગ્રંથકારશ્રીની દૃષ્ટિએ સરળ હોવાથી તેમને આ આઠ શ્લોક ઉપર વિવરણ-સંસ્કૃત વિવેચન કરવાની જરૂરત જણાઈ નથી. છતાં અમે ઉચિત સ્પષ્ટતા વિશેષાર્થમાં કરીશું. આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રી કહેવા માગે છે કે યોગની પૂર્વસેવામાં છેલ્લે જણાવેલ અબાધ્યફલાકાંક્ષાશૂન્ય મુક્તિઅદ્વેષ એ જ સદનુષ્ઠાનનો પ્રાણ છે. તે આવ્યા પછી અનેક પુદ્ગલપરાવર્તનું ભવભ્રમણ સંભવતું નથી. કારણ કે ટુંક સમયમાં તે ગુણાનુરાગને પ્રગટાવે છે, મુક્તિરાગને જન્માવે છે. તેથી ભવભ્રમણ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત કરતાં વધુ સંભવતું નથી. (૧૩/૨૫)

ગાથાર્થ :- તેવા મુક્તિઅદ્વેષથી જ ધારાબદ્ધ શુભ ભાવ જન્મે છે. કારણ કે તેના નિમિત્તે અંદરના કલેવરની શુદ્ધિ થવા દ્વારા કદાગ્રહની નિવૃત્તિ થાય છે. (૧૩/૨૬)

વિશેષાર્થ :- કદાગ્રહ-હઠાગ્રહ-પૂર્વગ્રહ રવાના ન થાય ત્યાં સુધી સાનુબંધ શુભ અધ્યવસાયની ધારા પ્રગટતી નથી. ક્વચિત્ કદાચિત્ શુભ ભાવ જો ગાઢ કદાગ્રહની હાજરીમાં આવે તો તેનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કશું મૂલ્ય નથી. ગંધાતી ગટરમાં પડેલ ગંગાજલનું શું મૂલ્ય હોઈ શકે ? જ્યાં સુધી જીવનું અંદરનું કલેવર બદલાય નહિ, શુદ્ધ થાય નહિ, અંતરપલટો થાય નહિ, હૃદયપરિવર્તન થાય નહિ ત્યાં સુધી 'સુખ બહારમાં છે, પુણ્યોદયથી જ જીવની તાત્વિક સુરક્ષા છે...' ઈત્યાદિ સ્વરૂપ અનાદિકાલીન કદાગ્રહ દૂર થતો નથી. 'સુખ આત્મસ્વભાવ છે. પુણ્યોદય નહિ પણ શુદ્ધ પુણ્યબંધ વર્તમાનમાં થતો રહેશે તો જ મારી ભવિષ્યમાં સલામતી છે. નિર્મળ પરિણતિથી જ મારી કાયમી તાત્વિક સુરક્ષા છે. કર્મ નહિ પણ કષાય ભૂંડા છે, તે જ મને હેરાન કરનાર છે. શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મની હાર્દિક બિનશરતી શરણાગતિ અને નિરતિચાર આજ્ઞાપાલનના નિસ્પૃહ પરિણામ દ્વારા જ કષાય નિર્મૂળ થશે....' ઈત્યાદિ સ્વરૂપ સાનુબંધ નિર્મળ અધ્યવસાય ધારા પ્રગટાવવામાં અબાધ્યફલાકાંક્ષાશૂન્ય મુક્તિઅદ્વેષ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. (૧૩/૨૬)

અસ્મિન્ સત્સાધકસ્યેવ નાસ્તિ કાચિદ્ વિભીષિકા । 'સિદ્ધેરાસન્નભાવેન પ્રમોદસ્યાન્તરોદયાત્ ॥૨૭॥
ચરમાવર્તિનો જન્તો: સિદ્ધેરાસન્નતા ધ્રુવમ્ । ભૂયાંસોઽમી વ્યતિક્રાન્તાસ્તેષ્વેકો બિન્દુરમ્બુધૌ ॥૨૮॥

તસ્ય સ્વલ્પ: કર્મબન્ધો ભવન્નપિ ન તથાવિધભવભયાય સમ્પદ્યત્તેતિ દર્શયન્નાહ- 'અસ્મિન્નિ'તિ ।
અસ્મિન્ = દર્શિતમુક્ત્યદ્વેષે સતિ અસ્ય સત્સાધકસ્યેવ = તથાવિધાં વિદ્યાં સમ્યક્ સાધયિતું પ્રવૃત્તસ્ય
પુંસ ઇવ કાચિત્ ચરમા સન્નિહિતાઽપિ વિભીષિકા વેતાલાદિદર્શનસ્થાનીયા તદ્દર્શનોત્થાપિતભીતિસ્થાનીયા
વા ચરમાવર્તકર્મબન્ધરૂપા દીર્ઘતમસ્થિતિકક્લિષ્ટકર્મબન્ધસ્વરૂપા વા નાસ્તિ, સત્યપિ વા કથञ્ચિદ્ મન્દતમા
સા ન ખેદાય સમ્પદ્યતે । અન્ન હેતુમાહ- સિદ્ધે: = દૃષ્ટાન્તે વિદ્યાનિષ્પત્તે: દાષ્ટાન્તિકે ચ મુક્તે: આસન્નભાવેન
= સન્નિહિતત્વેન પ્રમોદસ્ય = અનિર્દેશ્યસ્ય હર્ષસ્ય આન્તરોદયાત્ = અન્ત:કરણે સમુચ્છ-લનાત્ । તતશ્ચ
ખેદ: કુતો લભતેઽવકાશમ્ ? યથોક્તં યોગવિન્દૌ →

સત્સાધકસ્ય ચરમા સમયાઽપિ વિભીષિકા । ન ખેદાય યથાઽત્યન્તં તદ્દેતદ્વિભાવ્યતામ્ ॥

સિદ્ધેરાસન્નભાવેન ય: પ્રમોદો વિજૃમ્ભતે । ચેતસ્યસ્ય કુતસ્તેન ખેદોઽપિ લભતેઽન્તરમ્ ? ॥

← (યો.બિં.૧૭૩/૧૭૪) ઇતિ । વિદ્યાસિદ્ધિસ્તુ ન મહાઽર્થસિદ્ધિરાત્યન્તિકી વા, ભૂત્વાઽપિ વિનાશાત્ ।
અત: તદ્ગોચર: પ્રમોદોઽપિ ન તત્ત્વત: સતાં પ્રશંસાઽઽસ્પદમ્ । મુક્તિસ્તુ તદ્વિપરીતેતિ સર્વાઽતિશાયિપ્રમોદા-
ઽઽસ્પદં સતામ્ । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → ન ચેયં મહતોઽર્થસ્ય સિદ્ધિરાત્યન્તિકી ન ચ । મુક્તિ: પુનર્દ્વયોપેતા
સત્પ્રમોદાઽઽસ્પદં તત: ॥ ← (યો.બિં. ૧૭૫) ઇતિ । 'ઇયં = વિદ્યાદિસિદ્ધિ:' ॥૧૩/૨૭ ॥

નનુ સન્નિહિતાયાં મુક્તૌ સ્યાદેતત્ । પરં તત્સન્નિધાનમપ્યસમ્ભાવ્યમસ્યેત્યાશઙ્કાયમાહ- 'ચરમે'તિ ।
ચરમાવર્તિન: = ચરમપુદ્ગલપરાવર્તભાજો જન્તો: = જીવસ્ય સિદ્ધે: = કર્મમુક્તે: આસન્નતા = અતીવા-
ઽધ્યર્ણવર્તિતા ધ્રુવં = નિશ્ચિતમ્, યતો ભૂયાંસ: = અતીવ બહવ: અમી = પુદ્ગલપરાવર્તા વ્યતિક્રાન્તા:
= અનાદૌ સંસારે વ્યતીતા:, તેષુ વ્યતીતપુદ્ગલાઽઽવર્તેષુ એક: ચરમ: પુદ્ગલપરાવર્ત: અમ્બુધૌ બિન્દુ:
= બિન્દુતુલ્ય: । યથોક્તં યોગવિન્દૌ → આસન્ના ચેયમસ્યોચ્ચૈશ્ચરમાવર્તિનો યત: । ભૂયાંસોઽમી

ગાથાર્થ :- પ્રસ્તુત મુક્તિઅદ્વેષ હોય તો સિદ્ધિ નજીક હોવાથી અંત:કરણમાં આનંદ ક્ષણવાના
કારણે સત્સાધકની જેમ કોઈ ભય ધર્માત્માના અંદરમાં પ્રગટતો નથી. (૧૩/૨૭)

• મુક્તિઅદ્વેષથી નિર્ભયતા પ્રગટે •

વિશેષાર્થ :- જેમ સફળ વિદ્યાસાધકને વિદ્યાસિદ્ધિ નજીક આવે તે અવસરે અંત:કરણમાં અવર્ણનીય
આનંદ ક્ષણવાથી ભૂત-પ્રેત વગેરેનો ભય લાગતો નથી તેમ મોક્ષ નજીક આવવાના લીધે અંતરમાં
સ્વાભાવિક આનંદ અને 'હવે મારે બહુ રખડપટ્ટી કરવાની નથી, મારું ભવભ્રમણ હવે સીમિત છે'-
આ પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ પ્રગટવાથી દીર્ઘતમ કર્મબંધ વગેરે સ્વરૂપ ભય ચરમાવર્તી મુક્તિઅદ્વેષી વૈરાગી
જીવને રહેતો નથી. (૧૩/૨૭)

ગાથાર્થ :- 'ચરમાવર્તી જીવનો મોક્ષ ખૂબ નજીક છે'- આ વાત ચોક્કસ છે. ઘણા બધા પુદ્ગલ
પરાવર્તી પસાર થઈ ગયા. તેમાં આ એક છેલ્લો પુદ્ગલ પરાવર્ત એટલે સિંધુમાં એક બિંદુ છે. (૧૩/૨૮)

૧. હસ્તાદર્શ 'સિધરસેન્ન...' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: ।

‘માનોરથિકમિત્યં ચ સુખમાસ્વાદયન્ ભૃશમ્ । પીડ્યતે ક્રિયયા નૈવ બાઢં તત્રાઽનુરજ્યતે ॥૨૯॥
પ્રસન્નં ક્રિયતે ચેતઃ શ્રદ્ધયોત્પન્નયા તતઃ । મલોઝ્જિતં હિ કતકક્ષોદેન સલિલં યથા ॥૩૦॥
વીર્યોલ્લાસસ્તતશ્ચ^૩ સ્યાત્તતઃ સ્મૃતિરનુત્તરા । તતઃ સમાહિતં ચેતઃ સ્થૈર્યમપ્યવલમ્બતે ॥૩૧॥

વ્યતિક્રાન્તાસ્તદેકોઽત્ર ન કિઞ્ચન ॥ ← (યો.વિં.૧૭૬) ઇતિ ॥૧૩/૨૮॥

કઠિનધર્મક્રિયાયામપ્યયં નૈવ ખેદમાપઘત ઇત્યાહ- ‘માનોરથિકમિ’તિ । ઇત્યજ્ચ મુક્તેરાસન્નતયા હિ માનોરથિકં સુખં ભૃશં અતીવ આસ્વાદયન્ ક્રિયયા = કાયકષ્ટસાધ્યધર્મક્રિયયા નૈવ પીડ્યતે = ખેદો-દ્વેગાદિકમાપઘતે કિન્તુ તત્ર = તાદૃશતપઃપ્રભૃતિધર્મક્રિયાયાં બાઢં = ભૃશં અનુરજ્યતે । અનેન ચ સદનુષ્ઠાનરાગ આવેદિતઃ । શિરોગુરુત્વાદિદોષભાવેઽપિ ભવાભિનન્દિનો ભોગકાર્યવત્ કાયક્લેશાદિસત્ત્વે-પ્યસ્ય ધર્મકર્મણિ પ્રવૃત્તિરેવેતિ ભાવઃ ॥૧૩/૨૯॥

અસ્યામવસ્થાયાં વ્યવસ્થિતો યત્સાધયતિ તદાહ- ‘પ્રસન્નમિ’તિ । તતઃ = ધર્મકર્માઽનુરાગાત્ ઉત્પન્નયા શ્રદ્ધયા = અદૃશ્યમોક્ષાદિપ્રાપ્તિકૃતે દૃશ્યભોગસુખાદિપરિત્યાગપ્રતિબદ્ધતારૂપયા ચેતઃ પ્રસન્નં ક્રિયતે । દૃષ્ટાન્તેનેદં સમર્થયતિ - યથા = યેન પ્રકારેણ હિ મલિનમપિ સલિલં કતકક્ષોદેન મલોઝ્જિતં ભવતિ । સલિલસ્થાનીયમત્ર મનઃ, કતકક્ષોદસ્થાનીયા શ્રદ્ધા, મલસ્થાનીયજ્ચ તીવ્રપાપાદિકમિતિ યોજના કાર્યા । તતશ્ચ પરમાર્થપ્રાપ્તિરપિ સુલભા । ઇદમેવાભિપ્રેત્ય યજુર્વેદેઽપિ → શ્રદ્ધયા સત્યમાપ્યતે ← (ય.વે.૧૯/૩૦) ઇત્યુક્તમિત્યવધેયમ્ ॥૧૩/૩૦॥

મનઃપ્રસન્નતાલાભે કિં સ્યાત્ ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- ‘વીર્યોલ્લાસ’ ઇતિ । તતશ્ચ = મનોનિર્મલતાતશ્ચ કુર્કમદ્ભુમોન્મૂલને વીર્યોલ્લાસઃ = સ્વકીયચિત્તોત્સાહઃ સ્યાત્ । તતઃ = વીર્યોલ્લાસાત્ શુશ્રૂષાસમન્વિતાદ્ અનુત્તરા = સમ્યક્ પ્રયોગકાલં યાવદવસ્થાનાત્ પટ્વી સ્મૃતિઃ ધર્માનુષ્ઠાનાદિગોચરા સ્યાત્ । તતઃ =

ગાથાર્થ :- આ રીતે મનોરથિક સુખનો અત્યંત આસ્વાદ કરતો સાધક ક્રિયા દ્વારા પીડિત નથી થતો પણ તેમાં અત્યંત ખુશ થાય છે. (૧૩/૨૯)

વિશેષાર્થ :- સેક્સમેનને કે વેપારીને ઊંચું સારું પરિણામ નજર સામે દેખાય તો ધૂમ તડકે ફરવાનું, દોડધામ કરવાની, બસમાં ઊભા-ઊભા મુસાફરી કરવાની, ઊજારા વેઠવાના-આ બધી ક્રિયામાં કંટાળો નહિ પણ આનંદ આવે છે. તેમ ચરમાવતી અપુનર્બંધક જીવને મોક્ષ નજીક દેખાય, કર્મનિર્જરા, સંવર, વિશુદ્ધ પુણ્યબંધ, સદ્ગતિ, યોગીકુલજન્મ વગેરે લાભો નજર સામે દેખાય. તેથી સાધનામાર્ગના કષ્ટો પણ તેને આનંદદાયી નિવડે છે. (૧૩/૨૯)

ગાથાર્થ :- ધર્મક્રિયારાગથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા દ્વારા મન પ્રસન્ન થાય છે. જેમ ફટકડીના ભૂકા દ્વારા પાણી મેલ વગરનું કરવામાં આવે છે તેમ આ સમજવું. (૧૩/૩૦)

ગાથાર્થ :- મનની નિર્મળતાથી વીર્યોલ્લાસ પ્રગટ થાય છે. તેનાથી સ્મૃતિ શ્રેષ્ઠ કોટિની થાય છે. પટુ સ્મૃતિથી સમાધિ પામેલ મન સ્થિરતાને પણ ધારણ કરે છે. (૧૩/૩૧)

વિશેષાર્થ :- ધર્મસાધનાની રુચિથી શ્રદ્ધા ઝળહળતી થાય છે. શ્રદ્ધાને આધારે મનની પ્રસન્નતા પ્રગટે

૧. હસ્તાદર્શો ‘માનોરથિ...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । મુદ્રિતપ્રતૌ ‘મનો..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । અન્યત્ર હસ્તાદર્શો શુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. ‘નવ’ ઇતિ મુદ્રિતપ્રતાવશુદ્ધઃ પાઠઃ । હસ્તાદર્શાન્તરે ચ ‘નૈવ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શો ‘..સતસ્તસ્ય’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

અધિકારિત્વમિત્યં ચાડપુનર્બન્ધકતાદિના । મુક્ત્યદ્વેષક્રમેણ સ્યાત્ પરમાનન્દકારણમ્ ॥૩૨॥

જીવાતુરિત્યાદ્યારભ્યાડષ્ટશ્લોકી સુગમા ॥૩૨॥

॥ ઇતિ મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા ॥૧૩॥

અખીષ્ટકાર્યક્ષમપટુસ્મૃતિતઃ સમાહિતં = સમાધિયુક્તં ચેતઃ સ્થૈર્યં = તથાવિધચિત્તપ્રબન્ધવિમ્લોતસિકા-વિરહેણ પ્રતિપત્તસ્વધર્મનિર્વાહણે સ્થિરત્વં અપિ અવલમ્બતે = અવગાહતે ॥૧૩/૩૧॥

ઉપસંહરતિ- 'અધી'તિ । ઇત્યજ્ઞ = વ્યાવર્ણિતરીત્યા હિ ભવ્યસ્યાડપિ અપુનર્બન્ધકતાદિના પ્રારબ્ધં સદ્ મુક્ત્યદ્વેષક્રમેણ પ્રવર્ધમાનં વિશુદ્ધ્યદ્ વા ધર્મે અધિકારિત્વં પરમાનન્દકારણં = દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્માડસમ્પૃક્તાડકૃત્રિમાગ્ન-કમનીયાડસનન્દસન્દોહનિમિત્તં સ્યાત્, ન તુ ભવ્યત્વમાત્રેણ । યથોક્તં પઞ્ચાશકે → ભવ્યા વિ એત્ય ણેયા જે આસત્રા ણ જાડમેત્તેણં । જમણાઈ સુએ ભણિયં એયં ણ ડ ઇટ્ઠફલજણગં ॥ ← (પઞ્ચા.૩/૪૭) ઇતિ । અપુનર્બન્ધકાદિતોડન્યત્ર પરમાર્થતો ભાવધર્મયોગ્યતાડપિ નાસ્તિ, આસ્તાં ભાવધર્મઃ ઇતિ વક્ષ્યતે (દ્વા.દ્વા.૧૪/૩, ભાગ-૪, પૃ.૧૩૯) । તતશ્ચ નિવૃત્તપ્રકૃત્યધિકારત્વેન મુક્ત્યદ્વેષક્રમેણાડપુનર્બન્ધક એવાડધિકારીતિ ફલિતમ્ । યથોક્તં યોગશતકે → અહિગારી પુણ એત્યં વિષ્ણેઓ અપુણબંધગાઈ ત્તિ । તહ તહ ણિયત્તપગઈઅહિગારો ણેગભેઓ ત્તિ ॥ ←(યો.શ.૯) ઇતિ શમ્ ॥૧૩/૩૨ ॥ મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્તા હિ ફલાડડશાયાઃ પ્રવાધ્યતા । નિરાશંસપ્રવૃત્ત્યા તુ મુક્તિરાગઃ પ્રજાયતે ॥૧॥ સ્વ-પરસમયાભ્યાસાત્ યોગ-તર્કસમન્વયાત્ । ગુરુદેવાદિભક્તેશ્ચ તત્ત્વં ગ્રાહ્યં ન રાગતઃ ॥૨॥ ઇતિ મુનિયશોવિજયવિરચિતાયાં નયલતાયાં મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકાવિવરણમ્ ॥૧૩॥

છે. મનની પ્રસન્નતાના આધારે આરાધના માટે વીર્યોલ્લાસ પ્રગટે છે. તેના આધારે સ્મૃતિ તેજધાર-ધારદાર-શાનદાર થાય છે. આરાધનામાં વિધિ-જયણા-લક્ષ્ય વગેરેની સ્મૃતિ ટકી રહેવાથી મનમાં સમાધિ આવે છે, ટકે છે, વધે છે. તથા સમાધિયુક્ત મન, શુદ્ધ થયેલ મન સ્થિરતાને ધારણ કરે છે. મનની સ્થિરતા માટે સમાધિ અને શુદ્ધિ બહુ જરૂરી છે. તો જ તેવી સ્થિરતા અધ્યાત્મ જગતમાં ઉપકારી નીવડી શકે. વિશેષ પ્રયત્ન મનની સમાધિ અને શુદ્ધિ માટે કરવાના હોય છે. તેની અનિવાર્ય નીપજ છે મનની સ્થિરતા આ વાત મુમુક્ષુઓએ અને મુનિઓએ ભૂલવી ન જોઈએ. (૧૩/૩૦-૩૧)

ગાથાર્થ :- આ રીતે અપુનર્બન્ધકતા વગેરે અવસ્થાથી મુક્તિઅદ્વેષના ક્રમથી ધર્મનું અધિકારીપણું નિશ્ચિત થાય છે. તે ધર્માધિકારીપણું પરમાનંદનું કારણ છે. (૧૩/૩૨)

વિશેષાર્થ :- ધર્મનો અધિકાર અપુનર્બન્ધક દશાથી મળે છે. મુક્તિઅદ્વેષના ક્રમથી તે અધિકાર આગળ વધુ ને વધુ દૃઢ થતો જાય છે. આગળ જતાં મળનાર પરમાનંદમય મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૩/૩૨)

દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા મહાગ્રંથરત્નની નવથી તેર બત્રીસીનું ગુજરાતી વિવેચન (દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ) પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ સંઘહિતચિંતક ગચ્છાધિપતિ સ્વ.દાદા ગુરુદેવશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમપૂજ્ય શાસનપ્રભાવક પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક પંન્યાસપ્રવરશ્રી વિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણિવરના શિષ્ય મુનિ યશોવિજય દ્વારા દેવગુરુધર્મકૃપાથી સહર્ષ સંપન્ન થયેલ છે.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છામિદુક્કડમ્.

• ૧૩. મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્ય બખ્રીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. નિયાણાથી મળનાર સ્વર્ગ નુકશાનકારી કેવી રીતે ? તે સમજાવો.
૨. કોનું ગુરુપૂજન વ્યાજબી છે ? તે સમજાવો.
૩. કર્તાભેદથી ક્રિયાભેદ થાય છે તે દષ્ટાન્તસહિત સમજાવો.
૪. મિથ્યા આરાધના ને સત્ય આરાધના કોને કહેવાય ?
૫. ભવતૃષ્ણા કોને કહેવાય ? અને અજ્ઞાન કોને કહેવાય ?
૬. વિષ અને ગર અનુષ્ઠાન સમજાવો.
૭. જીવમાં બે પ્રકારની યોગ્યતા કઈ છે ? તેને વિસ્તારથી સમજાવો.
૮. પૂર્વપક્ષી 'મુક્તિ-અદ્વેષપ્રયુક્ત અનુષ્ઠાન તદ્દેતુ છે' એમાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ દોષને કઈ રીતે બતાવે છે?
૯. અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષને ગ્રંથકાર કઈ રીતે દૂર કરે છે ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. નિયાણું	સ્વરૂપયોગ્યતા
૨. આલોકની સ્પૃહા	સફળ
૩. માટી	પ
૪. ધનપાલ	ગુમડુ
૫. મુક્તિઅદ્વેષ	વિષાનુષ્ઠાન
૬. છેલ્લા બે અનુષ્ઠાન	સમ્યગ્દર્શન
૭. ગરાનુષ્ઠાન	દેવલોકવૈભવ
૮. અનુષ્ઠાન	મિથ્યા
૯. પારલૌકિક ફળ	ગુણરાગનું બીજ

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. મુક્તિ-અદ્વેષથી જેવો ગુણ થાય છે તેવો ગુણ.....થી નથી થતો. (ગુર્વાદિપૂજન, સંયમજીવન, મુક્તિદ્વેષ)
૨. વિષાદિ અનુષ્ઠાનોની અંદર પ્રથમ અનુષ્ઠાન મિથ્યા છે. (૪, ૩, ૫)
૩. સંમોહના લીધે આરાધના થાય તેને કહેવાય. (વિષાનુષ્ઠાન, અનનુષ્ઠાન, ગરાનુષ્ઠાન)
૪. ધર્માનુરાગથી ઉત્પન થયેલથી ચિત્ત પ્રસન્ન બને છે. (શ્રદ્ધા, કાંક્ષા, વાંછા)
૫. શ્રેષ્ઠ પૂર્વસેવા છે. (મુક્તિઅદ્વેષ, ગુરુપૂજન, સરળતા)
૬. મોક્ષસાધનાને ખતમ કરે છે. (મુક્તિઅદ્વેષ, મુક્તિદ્વેષ, ભોગતૃષ્ણા)
૭. મોક્ષની સાધનાને ખતમ કરવી તે ભોજનથી થતી તૃપ્તિતુલ્ય છે. (અમૃત, વિષમિશ્ર, ઈષ્ટ)
૮. મુક્તિ આદિ..... પ્રત્યે દ્વેષ ન હોય તો મુક્તિઅદ્વેષ વાસ્તવિક કહેવાય. (ચારેય, ત્રણેય, પાંચેય)
૯. ક્રિયાના ઉચિત પરિણામનું ઉલ્લંઘન એ કહેવાય છે. (અજ્ઞાન, જ્ઞાન, ચારિત્ર)

* ૧૩. નચલતાની અનુપ્રેક્ષા *

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. મુક્તિ-અદ્વેષ શેમાં પ્રયોજક છે ?
૨. મોક્ષસાધનાને ખતમ કરવી એ કોના જેવું છે ? તેનું કારણ સમજાવો.
૩. મોટા દોષવાળા જીવને સત્ક્રિયા પણ ગુણકારી થતી નથી તે કઈ રીતે ? તે સમજાવો.
૪. પાંચેય અનુષ્ઠાન સમજાવો.
૫. ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં પૂર્વસેવા કઈ રીતે બદલાઈ જાય છે ? તે સમજાવો.
૬. ચરમાવર્તમાં કયું અનુષ્ઠાન માન્ય છે ? કઈ રીતે ? તે સમજાવો.
૭. પૂર્વપક્ષી મુક્તિ-અદ્વેષને અન્યથાસિદ્ધ કઈ રીતે સાબિત કરે છે ?
૮. વસુપાલચોરને મુક્તિ-અદ્વેષ ભવભ્રમણમાં બાધક ન બન્યો તેનું કારણ સમજાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપથી જવાબ આપો.

૧. ચારિત્રધર્મની આરાધના શું ભળે તો નુકશાનકારી છે ? શા માટે ?
૨. શ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિમાં કોણ કારણ છે ?
૩. નવમો શ્રૈવેયક ક્યારે ન મળે ? ન મળવામાં મુખ્ય કારણ શું ?
૪. દ્રવ્યચારિત્ર પાળનારાને મુક્તિના ઉપાયમાં દ્વેષ ન થવામાં કારણ શું છે ?
૫. વિષાદિ ૫ અનુષ્ઠાનમાંથી છેલ્લા બે અનુષ્ઠાન સફળ કેમ છે ?
૬. અમૃત અનુષ્ઠાન કોને કહેવાય ?
૭. મુક્તિ-અદ્વેષના બે પ્રકાર કયા કયા ? અભવ્યને ચારિત્રપાલનમાં બેમાંથી કયો અદ્વેષ હોય ?
૮. તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનનું બીજ જણાવો.
૯. કયો મુક્તિઅદ્વેષ સદનુષ્ઠાનનો પ્રાણ છે ?
૧૦. મુક્તિઅદ્વેષ ધારાબદ્ધ શુભભાવ કેવી રીતે જન્માવે છે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. સરાગચારિત્ર નું પણ સાધન છે. (મોક્ષ, સ્વર્ગ, દુર્ગતિ)
૨. જીવે કરેલ દેવપૂજન વગેરે ક્રિયા કર્મનિર્જરાદિ ફળને દેનાર છે. (ચરમાવર્તી, અચરમાવર્તી, અભવ્ય)
૩. રોહિણીતપનું ફળ છે. (સૌભાગ્ય, સ્વર્ગ, મોક્ષ)
૪. રોહિણી વગેરે તપ અનુષ્ઠાનરૂપ છે. (વિષ, તદ્દહેતુ, અમૃત)
૫. સદનુષ્ઠાનનો રાગ પ્રગટાવવા માટે કર્મનો ઘટાડો જોઈએ.

(મિથ્યાત્વમોહનીય, ચારિત્રમોહ, અંતરાય)

૬. કર્મ નહિ પણ ભૂંડા છે, હેરાન કરનાર છે. (કષાય, કાળ, વિષય)
૭. મુક્તિઅદ્વેષથી પ્રગટે છે. (નિર્ભયતા, નિર્લેપતા, સરળતા)
૮. મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ કે પ્રત્યે દ્વેષ હોય ત્યાં સુધી વાસ્તવિક પૂર્વસેવા થતી નથી.

(એકેય, આરાધના, મોક્ષમાર્ગયાત્રી)

બત્રીસી ગ્રંથ ભાગ ૧ થી ૮ની પૃષ્ઠસૂચિ

ભાગ ↓	બત્રીસી..... ↓	પૃષ્ઠ ↓
૧	કુલ ૧ થી ૪	૧-૩૦૨
	૧. દાન દ્વાત્રિશિકા	૧-૭૮
	૨. દેશના દ્વાત્રિશિકા	૭૯-૧૩૬
	૩. માર્ગ દ્વાત્રિશિકા	૧૩૭-૧૯૮
	૪. જિનમહત્વ દ્વાત્રિશિકા	૧૯૯-૩૦૨
૨	કુલ ૫ થી ૮	૩૦૩-૬૩૨
	૫. ભક્તિ દ્વાત્રિશિકા	૩૦૩-૩૭૪
	૬. સાધુસામગ્ર્ય દ્વાત્રિશિકા	૩૭૫-૪૪૬
	૭. ધર્મવ્યવસ્થા દ્વાત્રિશિકા	૪૪૭-૫૪૦
	૮. વાદ દ્વાત્રિશિકા	૫૪૧-૬૩૨
૩	કુલ ૯ થી ૧૩	૬૩૩-૯૩૪
	૯. કથા દ્વાત્રિશિકા	૬૩૩-૬૮૨
	૧૦. યોગલક્ષણ દ્વાત્રિશિકા	૬૮૩-૭૪૦
	૧૧. પાતંજલયોગલક્ષણ દ્વાત્રિશિકા	૭૪૧-૮૩૪
	૧૨. પૂર્વસેવા દ્વાત્રિશિકા	૮૩૫-૮૮૮
	૧૩. મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્ય દ્વાત્રિશિકા	૮૮૯-૯૩૪
૪	કુલ ૧૪ થી ૧૮	૯૩૫-૧૨૬૬
	૧૪. અપુનર્બન્ધક દ્વાત્રિશિકા	૯૩૫-૧૦૦૪
	૧૫. સમ્યગ્દષ્ટિ દ્વાત્રિશિકા	૧૦૦૫-૧૦૮૬
	૧૬. ઈશાનુગ્રહવિચાર દ્વાત્રિશિકા	૧૦૮૭-૧૧૫૦
	૧૭. દૈવપુરુષકાર દ્વાત્રિશિકા	૧૧૫૧-૧૨૨૦
	૧૮. યોગભેદ દ્વાત્રિશિકા	૧૨૨૧-૧૨૬૬

भाग ↓	अंकीसी..... ↓	पृष्ठ ↓
५	कुल १८ थी २२	१२६७-१५५४
	१८. योगविवेक द्वात्रिंशिका.....	१२६७-१५५४
	२०. योगावतार द्वात्रिंशिका	१२३५-१४१६
	२१. मित्रा द्वात्रिंशिका	१४१७-१४७४
	२२. ताराद्वित्रय द्वात्रिंशिका.....	१४७५-१५५४
६	कुल २३ थी २६	१५५५-१८४२
	२३. कुतर्कग्रहनिवृत्ति द्वात्रिंशिका	१५५५-१६१६
	२४. सद्दृष्टि द्वात्रिंशिका	१६१७-१६८८
	२५. क्लेशहानोपाय द्वात्रिंशिका.....	१६८८-१७८०
	२६. योगभाषात्म्य द्वात्रिंशिका	१७८१-१८४२
७	कुल २७ थी ३०	१८४३-२०६८
	२७. त्रिंशु द्वात्रिंशिका.....	१८४३-१८००
	२८. दीक्षा द्वात्रिंशिका	१८०१-१८६०
	२९. विनय द्वात्रिंशिका	१८६१-२००८
	३०. केवलभुक्तिव्यवस्थापन द्वात्रिंशिका	२००९-२०६८
८	कुल ३१ थी ३२	२०६९-२४५४
	३१. मुक्ति द्वात्रिंशिका.....	२०६९-२१६६
	३२. सगज्जनस्तुति द्वात्रिंशिका	२१६७-२१८१
	१ थी १३ परिशिष्ट	२१८३-२४५४

* तृतीय भाग संपूर्ण *

નં.	પુસ્તકનું નામ	મૂલ/ટીકા	સમ્પાદન/અનુવાદ ગુજરાતી/હિન્દી
૧.	નય રહસ્ય (સંસ્કૃત-હિન્દી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૨.	જ્ઞાન બિંદુ (પ્રા. +સં. +ગુજરાતી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૩.	ઉપદેશ રહસ્ય	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૪.	પ્રિયંકર નૃપ કથા (સંસ્કૃત)	પ. પૂ. શ્રી જિનસુર મુનિપતિ	-
૫.	સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપર્ણ (ગુજ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૬.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૧)(સં. +ગુજ.)	પં. વિશ્વનાથ પંચાનન	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખરવિ. મ.સા.
૭.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૨)*(સં. +ગુજ.)	પં. વિશ્વનાથ પંચાનન	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૮.	ધર્મપરીક્ષા (પ્રા. +સં. +ગુજ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૯.	પ્રતિમા શતક (પ્રા. +સં. +ગુજ.)*	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અજીતશેખર વિ. મ.સા.
૧૦.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૧) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૧.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૨) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૨.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૧) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૩.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૨) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૪.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૧) (ગુજ.)*	આનંદધન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ. આ. ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૫.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૨) (ગુજ.)	આનંદધન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ. આ. ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૬.	સુકૃત સાગર (પ્રતાકાર-સંસ્કૃત)	વિદ્વત્પ્રકાશ શ્રીરત્નમણ્ડનગણી	પૂ. મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્ન વિ. મ.સા.
૧૭.	શતક નામા પંચમ કર્મગ્રન્થ (પ્રા. ગુજ.)	પ. પૂ. દેવેન્દ્રસૂરિ મ.સા.	પ. પૂ. આ. અભયશેખરસૂરિ મ.સા.
૧૮.	સામાચારી પ્રકરણ - કૃપદ્યાન્ત* આરાધક-વિરાધક યતુર્ભગી (સં. +ગુજ.)	પ. પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૧૯.	દ્વાત્રિશદ્-દ્વાત્રિશિકા (ભાગ ૧ થી ૮) (સંસ્કૃત+ગુજરાતી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.